ESTERHÁZY PÁL, A MŰKEDVELŐ MECÉNÁS

ESTERHÁZY PÁL,
A MŰKEDVELŐ MECÉNÁS

ESTERHÁZY PÁL, A MŰKEDVELŐ MECÉNÁS

EGY 17. SZÁZADI ARISZTOKRATA-ÉLETPÁLYA
A POLITIKA ÉS A MŰVÉSZET HATÁRVIDÉKÉN

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában

ESTERHÁZY PÁL,
A MŰKEDVELŐ MECÉNÁS

EGY 17. SZÁZADI ARISZTOKRATA-ÉLETPÁLYA A POLITIKA ÉS A MŰVÉSZET HATÁRVIDÉKÉN

Szerkesztette
ÁCS PÁL

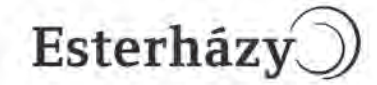
A szerkesztő munkatársa
BUZÁSI ENIKŐ

Olvasószerkesztő
SZÉKELY JÚLIA

reciti
BUDAPEST, 2015

A 2013. május 22–25-én Kőszegen megrendezett
Esterházy Pál-konferencia és a 2015-ös nyomtatott kiadás támogatói:

A borító Kőfaragó Gyula terve alapján készült, Jakob Hoffmann
rézmetszetének felhasználásával, amely Esterházy Pált
nádorrá választásának évében (1681) örökítette meg.

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! –Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

© Szerzők, 2015

ISBN 978-963-7341-99-1

Kiadja a reciti, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tartalom

Előszó (Ács Pál) 7

Politikai kényszerpályák
R. Várkonyi Ágnes: Személyiség és politika.
Esterházy Pál biográfiája mint interdiszciplináris kihívás 11
Martí Tibor: Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál 49
J. Újváry Zsuzsanna: Az Esterházy család birtokpolitikája,
különös tekintettel Esterházy Pálra 67
Tömösvári Emese: Két Esterházy – egy Tanáchlás 89
Varga J. János: Esterházy Pál nádor politikai iratai, 1688 107

Mecenatúra és mecénás-személyiség
Buzási Enikő: Vonzások és választások a gyűjtő Esterházy Pál
mecenatúrájában 117
Kiss Erika: A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta 151
Szilágyi András: Esterházy Pál megrendelései és szerzeményei 175
Monok István – Zvara Edina: Esterházy Pál könyvtára
és olvasmányai 199
Mitropulos Anna Diána: Kincstárépítés a hétköznapokban.
Miről árulkodnak a fraknói számlák? 219
Mikó Árpád: Az Esterházy-kincstár és a Mátyás-hagyomány 235
Margit Kopp: A levágott fej témája Esterházy Pál
műgyűjteményében és környezetében 247

Család-mitológia és önábrázolás
Bitskey István: Galeazzo Gualdo Priorato Esterházy Pál-életrajza 287
Utasi Csilla: Esterházy Pál önreprezentációi 301
S. Sárdi Margit: Az önmegörökítő Esterházy Pál 317
Pénzes Tiborc Szabolcs: „Szívemben mindenkor igaz pápista voltam”.
Gondolatok Nyáry Krisztina felekezetváltásáról 329

Nagy Levente: Drakula a fraknói kastélyban 339
Tóth Gergely: Egy koholmány hosszú árnyéka.
Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18–19. században 357

Az irodalom vonzása
Orlovszky Géza: Még egy posztmodern Esterházy? 375
Hargittay Emil: Esterházy Pál költészete.
Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció 389
Polgár Anikó – Csehy Zoltán: Ariadné Magyarországon.
Zrínyi és Esterházy verses mítoszértelmezései 407
Király Péter: *Itinerarium in Germaniam 1653.* Nádasdy Ferenc
és Esterházy Pál regensburgi útja az újabb ismeretek tükrében 417
Mercs István: Nemzettoposzok – labanc kézben.
Esterházy Pál és Koháry István magyarságértelmezése 435

Ünnep és teátrum
Pintér Márta Zsuzsanna: Ünnep és teatralitás.
Esterházy Pál nádorrá választása 459
Medgyesy S. Norbert: „Eszterhazianorum munificentia premijs
donaretur". Családtörténeti és Esterházy Pál nádor alapítványából
bemutatott iskoladrámák (1713–1773) 477
Király Péter: Mathias Pollerman, Esterházy Pál udvari és hadi
trombitása. Adalékok a 17. századi főúri mecenatúrához 495
Czibula Katalin: Barokk, reprezentáció – és egy tévedés.
Bessenyei György *Eszterházi vigasságok* című költeményének
hátteréhez 513

Katolikus kegyesség
Bajáki Rita: A nádor imája 533
Bartók István: „…akiktől a legtöbbet merítettem…"
Esterházy Pál a Szeplőtelen Fogantatásról 545
Déri Eszter: Asztrológiai szimbólumok Esterházy Pál
halotti prédikációjában 559
Maczák Ibolya: Rózsák tövis nélkül. Családreprezentáció
az Esterházy-apácákhoz (is) kapcsolható temetési beszédekben 571
Voigt Vilmos: A Boldogságos Szűz Mária… szombatja.
Nihil obstat 579

Rövidítések 597
Névmutató 599
Contents 617

Előszó

Esterházy Pál, a műgyűjtő mecénás, birodalmi herceggé emelésekor egy különleges műtárgy elkészítésére adott megbízást: egy hatalmas elefántagyaron kifaragtatta Ovidius *Metamorphoses*ének jeleneteit. Galavics Géza monografikus igényű Esterházy-tanulmánya a „változás" monumentumának nevezi a jeles műkincset. Ez a megjegyzés akár jelképesen is érthető: Pál nádor élete és életműve örök metamorfózis volt. Nem meglepő, hogy a róla alkotott kép is szüntelenül változik. Az Esterházy Pál halálának 300. évfordulója alkalmából, 2013 májusában megrendezett konferencia interdiszciplináris sokféleségében a változás iránti érdeklődés teremtett egységet. Történészek, irodalmárok, művészettörténészek, zenetörténészek, folkloristák, drámatörténészek és a lelkiségtörténet kutatói arra voltak kíváncsiak, hogy miként változott meg az elmúlt évtizedekben a tudomány Esterházy Pálról alkotott képe. Előadásaik továbbgondolt, megszerkesztett változataiból állt össze ez a tanulmánykötet.

Az is egyfajta változás lenne, ha egyáltalán nem változna az összkép, ha csak az adatok, a tények szaporodnának, miközben mindent ugyanúgy látnánk, mint elődeink. Szerencse vagy sem, a dolog nem így áll. A kötet szerzői – hol finomabb, hol erőteljesebb vonásokkal – átrajzolják a hagyományos Esterházy Pál-képet. A változások nyomán a portré olykor fényesedni, olykor viszont homályosulni látszik. Esterházy Pál hosszú életet élt, tehát aligha szemlélhetjük életpályáját egységes, egyirányú történésként. R. Várkonyi Ágnessel szólva – aki utolsó, nagy történelmi tanulmányát ebbe a könyvbe írta – „politikai kényszerpályák, kitörések és öntörvényű folyamatok" váltották egymást a nádor biográfiájában.

Vannak, akik a korábbi elképzeléseknél korszerűbbnek látják a polihisztor mecénás emberi-szellemi vonásait, tudatosan felépített gyűjtői énjét. Úgy vélik, hogy amikor Esterházy különválasztotta a fraknói kincstárat a (képtárból és ritkasággyűjteményből álló) kismartoni *Kunstkammer*től, akkor a múzeumépítés korszerű mintáit követte. Olyanok is akadnak, akik a már-már uralkodói ambícióktól fűtött Esterházy Pál *Schatzkammer*ébe egy ilyenformán sohasem létezett magyar királyi kincstárat szeretnének beleálmodni, és ebben a szellemben kívánnák azt újraértelmezni. Sokan pedig az egykori kismartoni galéria műtárgy-együttesének gyűjteményi jelentőségét helyezik a 17. századi európai arisztokrata gyűjtemények rangjára.

Mindeközben egyre erősebben hallatják hangjukat azok a kutatók is, akik már némi fenntartással kezelik Esterházy Pál gyűjtői ízlését és költői tehetségét. A kismartoni galéria kapcsán hangoztatják, hogy a gyűjtő egyáltalán nem különböztette meg a *copiát* és az *originaliát*, vagyis eredeti, kvalitásos képek helyett harmadrendű másolatokat gyűjtött. Felvetődött, hogy Pál nádor legjobb mecénási gesztusaiban leginkább Nádasdy Ferencet követte, aki – Esterházyval szemben – gyakorlott szemű, európai látókörű műértő volt. Maliciózusan emlegetik, hogy Nádasdy lefejezését követően az elkobzott Nádasdy-gyűjtemény értékesebb darabjai rendre Esterházynál kötöttek ki. Azt sem mulasztják el megjegyezni, hogy fejedelmi gesztusként lovas szobrot állíttatott magának a fraknói vár udvarán, ám azt a helyi sírkövessel készíttette el. Gyűjteményépítőként fontosabb volt számára a kétes értékű raritás a kvalitásnál: Mátyás király (hamis) mentéjéért lelkesedett, amikor talán Rembrandtot is vásárolhatott volna. A történészek megmosolyogják a családját Ádámtól és Noétól eredeztető nádort, a zenetörténészek pedig már jó ideje nem gondolják azt, hogy ő komponálta volna a *Harmonia Cælestis*t. Esterházy az elmúlt fél évszázadban költőként is jelentős rangemelkedésen ment keresztül, többen Zrínyihez fogható heroikus nagyságnak, mások rokokó könnyedséggel verselő, istenáldotta lírikus tehetségnek ítélik. Ezzel szemben az irodalmárok egy része immár inkább csak jó kezű kompilátort lát benne.

Joggal merül fel a kérdés: indokoltak-e ezek a fenntartások? Nagyon óvatosnak kell lennünk a válasszal, legjobb, ha azt mondjuk: igen is, nem is. Ha gyűjtőként, íróként Esterházy nem is állja ki mindenben az összehasonlítást a kortárs európai nagyságokkal, kétségkívül roppant érték az, amit létrehozott, és ezt még tovább növeli az a körülmény, hogy gyűjteménye, megfogyva bár, de ma is megvan. Egyéniségének, szellemi karakterének, műgyűjtői attitűdjének erényei alighanem ott rejlenek, ahol ritkán szokás keresni. Az eredetiség iránti „érzéketlenség", a másolatok és hamisítványok kedvelése éppen a modern művészetfelfogás szempontjából teszi izgalmassá Esterházy törekvéseit. A történettudomány is egyre nagyobb figyelmet szentel a „kitalált tradíciónak", a fiktív adatokra épülő családtörténetnek és önreprezentációnak. Ma már nem mindenki állítja szembe élesen a hiteleset a hamisítvánnyal, az eredetit a kópiával. Sokan vallják – művészettörténészek és történészek –, hogy amit műtárgy- vagy történelemhamisításnak gondolunk, az valójában retroaktív múltformálás: egy igaznak hitt hagyomány „helyreállítása". Esterházy Pál műgyűjteménye még nem volt modern értelemben vett múzeum, inkább afféle csodakabinet: fosszíliák, szörnyek, vagyis „csodák", kitömött állatok, valamint rugóra járó automaták keveredtek benne a műtárgyakkal. A látszólagos összevisszaságnak mégis megvolt a maga rendje: mikrokozmoszként a teremtést, a makrokozmoszt imitálta. A műkedvelő mecénás – azaz „dilettáns" – joggal képzelhette magát „Isten laboratóriumában" szorgoskodó mindenható alkimistának. Esterházy archaikus múzeumának univerzalizmusa sok tekintetben előre, a felvilágosodás felé mutat. Az Esterházy-kincstár egyik legérdekesebb darabja, a bányászjeleneteket ábrázoló díszserleg szavak nélkül is erről beszél: a felszínre hozott érc megtisztítását, a természeti kincsek megnemesítését ábrázolja, de – végső soron – a világ átformálhatóságába, a változásba vetett hitet hirdeti.

Ács Pál

Politikai kényszerpályák

R. VÁRKONYI ÁGNES

Személyiség és politika

Esterházy Pál biográfiája mint interdiszciplináris kihívás

Könyv – hiányzó lapokkal. Lehetne ez is a tanulmányom lényegét jobban megvilágító cím. Hogyan történhetett, hogy Esterházy Pál hercegnek nincs korszerű életrajza? Elég végigfutnunk a páratlan pályán, hosszú életén, az 1635–1713 közé zárt évek történetén, hogy felmérjük a hiány súlyát.

Végigélte Európa hatalmi viszonyainak átalakulását a vesztfáliai és az utrechti béke között (1648–1713), egyidejűleg az alternatív változásokat Magyarország történelmében. Kortárs, tanú, közreműködő, vesztes és győztes fél évszázadon át. Zrínyi kedves híve, az 1663–1664. évi török háború végigharcolója, a Wesselényi-szervezkedés túlélője. Egyszerre kiszolgáltatottja és nyertese a Habsburg-abszolutizmusnak – és gróf Thököly Imre fejedelem sógora. 1681 után harminckét éven át nádor, a Magyar Királyság első főméltósága. Az egyetlen jelentős magyar főúr, aki megmaradt a király hűségén a Bécs ostromára felvonuló török hadjárat idején. Részt vett a császárvárost felmentő csatában. Sereggel vonult Buda első ostromára 1684 zimankós nyarán. Cselekvő részese a visszafoglaló háborúnak, a magyar alkotmányt átalakító országgyűlésnek (1687), és birodalmi herceg. II. Rákóczi Ferenc államával szemben a Habsburg-dinasztiával legalizált magyar rendi állam képviselője. Majd az utókor – anélkül, hogy megismerte volna – csaknem elfelejtette.

A biográfia csapdái

A történeti biográfia mindenkori alapvető követelménye, hogy arányosság legyen a kor története és aközött, ami az egyén elidegeníthetetlen sajátja, hajlama, tehetsége, személyisége. Különösen az országos pályán működők történetében nehéz az egyensúlyt kialakítani és megtartani. Különösképpen Magyarországon, ahol a történetírásban a megkésettségek, az aktuális politikai kisajátítások, egyoldalúságok miatt sok a hiány, és kevéssé érvényesültek, illetve félreszorultak az egyetemes látókörű, tárgyszerű tudomány képviselői. Általában az egyéni döntések, a politikai kényszerpályák, a kitörések és

az öntörvényű folyamatok töredékesen feltárt források alapján megismert, bonyolult kölcsönhatásban érvényesülnek. Felfejtésük nem egyszerű. Kérdései máig nyitottak.

A 17. században úgy fogalmazták meg ezt, hogy vajon milyennek látja saját korát a személyiség, hogyan, milyen segítségekkel ismeri fel az általa helyesnek tekintett utat, és mely érdek jegyében dönt. A kora újkor meghatározó évszázadában, a 17. században a politika komoly felkészülést kívánó tudomány. Nem mellőzhetők az ókori auktorok, az új államelméletek, az információrobbanás fejleményei, a célirányos iskoláztatás, a vallás megújuló tanításai, és az ugyancsak új, mert dokumentumokkal dolgozó történetírás sokféle tájékoztatásai. Viszont az évszázad, amelynek elején Esterházy Pál lehunyta szemét, Magyarországon nem kedvezett az átélt múlt megismerésének. Amikor pedig a század végén beköszöntött a felvilágosodás, majd pedig a reformkorban, a 19. század első felében kezdett kialakulni a professzionális magyar történetírás, súlyos hiányok és egyoldalúságok terhelték: a dokumentumok elzárva voltak vagy szétszórva. A polgári átalakulás, a magyar államiság igényeit a levert nemzeti szabadságharc és az európai történetszemléletek körülményei között kellett érvényesíteni.

A pozitivizmus különböző irányzatai révén Esterházy Pál politikai működésének több dokumentuma felszínre került: Szalay László *Magyarország története* és Horváth Mihály *Magyarország történelme* egyaránt beiktatta elbeszélésébe a nádor néhány eredeti írását.[1] Az eluralkodó romantikus felfogás jegyében azonban a magyar politikát a „Habsburg-hű" és „Habsburg-ellenes", a „labanc" és „kuruc" ellentétpárokra egyszerűsítették le. Sőt, Thaly Kálmán, visszavetítve a 19. század második feléből a Függetlenségi Párt politikáját, a nádort „habsburgiánus" jelzővel helyezte el a magyar történelemben. Hősét, gróf Bercsényi Miklóst, a Rákóczi-szabadságharc államának, a Magyar Konföderációnak főgenerálisát háromkötetes életrajzban „tűzlelkű", „lánglelkű" jelzőkkel minősítette, Esterházy nádort „megpuhított, elkorcsosult, aulikus magyar" szavakkal illette.[2] A századfordulón Esterházy Pál helyét a magyar történelemben a kor egyik meghatározó történetszemléleti vitája határozta meg. A vita a pozitivisták, főleg a Magyarországon rendkívül népszerű Henry Thomas Buckle (1821–1862) és Herbert Spencer (1820–1903) a történelem törvényszerű fejlődéséről kialakított elmélete és Thomas Carlyle (1795–1881) hőskultusza[3] révén nyert megfogalmazást, és úgy hangzott, hogy vajon az egyén kiválósága határozza meg korát, vagy a kor törvényszerű fejleményei alakítják az egyént. Esterházy, mivel a szabadságharcok áramlatától messzire esett,

1 Szalay László: *Magyarország története*. VI. Bp., 1859. 3–5. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. VI. Pest, 1872. passim.

2 Thaly Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család, 1525–1835*. I–III. Bp., 1885–1892. Itt: II. (1689–1703) 224.

3 Thomas Carlyle: *On heroes, heroworship and the heroic in history*. London, 1846.

jelentéktelen személyiség lett, vagy bűnbak, amint Acsády Ignác a millenniumi *Magyar Nemzet történeté*ben megfogalmazta: semmit nem tett, hogy az „idegenektől a jogokat és a hatalmat visszaszerezze".[4]

Közben előkerült az Esterházyak naplója, és megjelent a család összefoglaló története. Bubics Zsigmond felfedezte Esterházy Pál művét, a *Mars Hungaricus*t, és Merényi Lajossal együtt megírta életrajzát.[5] Theodor Mayer pedig Kollonich Lipót *Einrichtungswerk* című műve mellett közölte Esterházy Pál tervezetét is a töröktől visszafoglalt Magyarország új berendezéséről.[6] Az első világháború után az Esterházy család támogatásával elindult a terveiben nagyszabású, nemzetközi színvonalú forráskiadvány-sorozat: *Esterházy Miklós nádor iratai* címmel. Hajnal István, a sorozat koncepciójának kialakítója és az első kötet szerkesztője úgy számított, hogy a sorozat kötetei „idővel Esterházy Miklós fiának, Pál hercegnek több mint harmincéves nádori működésére is kiterjeszkedhetnek".[7] Elgondolása hiú reménynek bizonyult. Miklós nádor irataiból sem jelentek meg a tervezett kötetek.

Közelebb vitt Pál nádor megismeréséhez két mélyreható vizsgálat. Az egyik: Baranyai Béla nagy tudományos elkötelezettséggel folytatott és jelentős hagyatékban összegeződött kutatási eredményei, s a nádornak Magyarország alkotmányváltásában vitt politikáját megvilágító tanulmányai.[8] A másik: Sinkovics István feltárta Esterházy Pál kereskedelemi vállalkozásainak forrásait, érvényesítve Domanovszky Sándor művelődéstörténeti és uradalomtörténeti iskolájának szempontjait.[9] Bartoniek Emma pedig vette a bátorságot, és a 17. századi történetírók közé beemelte a *Mars Hungaricus* szerzőjét, műve azonban csak 1975-ben jelent meg kézirat gyanánt, s kevéssé épülhetett be a tudományos szakirodalomba.[10] S kiderülvén, hogy Esterházy Pál verseket írt, neve zenemű élén is olvasható, és tevékenyen vett részt a Mária-kultusz terjesztésében – noha foglalkoztak vele, életrajzi monográfia terve még sem merült fel.

4 Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában 1657–1711.* In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1898. VII. 367.

5 Bubics Zsigmond: *Esterházy Pál Mars Hungaricusa.* Bp., 1895; Bubics–Merényi 1895; Eszterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágának leírása.* Bp., 1901. és Uő: *Az Eszterházy család és oldalágának leírásához tartozó oklevéltár.* Bp., 1901.

6 Theodor Mayer: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit.* Wien, 1911.

7 Hajnal István: *Esterházy Miklós nádor lemondása.* Bp., 1929.

8 Levéltári kollegái és felesége szerint szabadsága alatt is levéltári kutatásokat végzett. Hagyatéka: MNL OL P 1568. 7. cs. Vö. Baranyai Béla: *Az örökös királyság eszméje 1655–1687 és Esterházy Pál.* In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933; Baranyai Béla: *Hogyan történt az 1687–88. évi 1–4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése.* A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp., 1933.

9 Sinkovics István: *Esterházy Pál nádor és az Erdélyiek Kereskedelmi Társasága.* A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp., 1937. 178–219.

10 Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi Magyarországi történetírás történetéből.* Sajtó alá rendezte Ritoók Zsigmondné. Bev. Klaniczay Tibor. Bp., 1975. 437–438.

Ezt a történelem legkülönbözőbb területén nyomot hagyott személyiséget Szekfű Gyula a *Magyar történet* lapjain az „ország legerősebb intelligenciája" meghatározással vélte megragadhatónak. De a hagyományos prekoncepciót érvényesítette, amikor Esterházyt a magyar rendiség királyhű megtestesítőjének és Bécs „magyarellenes politikája" áldozatának látta – az ellentmondást nem tudta feloldani.

Az 1950-es évek elején a pártállam ideologikus „áruló cinkos" és „Zrínyi-epigon" minősítéseiben részesült. Politikai működésének egyik kulcskérdését is megvilágító, és Baranyai Béla szerkesztésében kiadásra előkészített, már kiszedett *Einrichtungswerk*et tudománypolitikai ürügyekkel kivették a kiadandó művek közül. Esterházy Pál herceget mint virginálon játszó és barokk kastélyt építtető főurat tartották nyilván a 17. századi magyar szellemi életben, aki megtagadta Zrínyit, és apja rendi ellenállást képviselő politikáját sem követte.[11] A politikus Magyarország történetének a perifériájára szorult. Az 1960-as évek elején a nemzet fogalma körül zajló vitában tudtommal még a neve sem hangzott el. Mégis az Esterházy politikájáról folytatott – részben meddő, részben viszont nagy műveket szülő – vita alapvető kérdéseket fogalmazott meg.

Igény és követelmény a magyar politikai kultúra hiteles feltárására a tudomány belső, öntörvényű fejlődéséből következett. A nemzetközi történettudományban a kora újkor kutatásának új elméleti és módszerbeli irányzatai ugyancsak ösztönzően hatottak már az 1960-as és az 1970-es években is. 1965-ben Bécsben a nemzetközi történészkongresszuson az abszolutista államrendszerekről kibontakozó vita széles terepet nyitott a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom viszonyának vizsgálatára. A „hadügyi forradalom" névvel illetett átalakulási folyamat – felölelve a várépítészettől a tűzfegyverek elterjedésén át a nagy létszámú állandó hadsereg kialakulásáig vezető változásokat – új kihívásokkal szolgált a magyarországi hadviselés és végvári társadalom reális megértésére. A biográfia megújításának követelményei közvetlenül is ráirányították Esterházy Pál működésére a figyelmet. A II. Rákóczi Ferenc-életrajz 1976-os kiadásában, a régi sémáktól eltérően, a nádor már a magyar politika különböző fejleményeiben számottevő szerepet játszó tényezőként jelent meg.[12]

Kitűnő tanulmányok[13] világították meg a nádor ifjúkori kapcsolatát a művészekkel. Jó viszonya műértő sógorával, Nádasdy Ferenccel, kibontakozó mű-

11 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 100, 155–156. (A fejezetek szerzői: Bán Imre – Klaniczay Tibor.)

12 Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc.* Bp., 1976. 71, 87, 142, 158.

13 Héjjné Détári Angéla: *Augsburgi dísztál a vezekényi csata emlékére.* Drentvett-művek az Esterházy-kincstárban. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve, 11 (1969) 23–60; Uő: *A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében.* In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti Tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp., 1975. 473–549; Rózsa György: *Nádasdy Ferenc és a művészet.* Művészettörténeti Értesítő, 19 (1970) 169–176; Galavics 1988. 136–161; Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen.* Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986.

pártolása új értelmezést kívánt. Kimutatták, hogy megrendelésére készült, elévülhetetlen értékű művészi alkotások összefüggésben vannak a török kiűzésére készülő ország történetével. Új látásmódot kívánt a nádor Mária-kultusza[14] és a zenetörténeti kutatások gazdag eredménye.[15]

Az 1980-as évek második felében két kiadást is megért *Magyarország története tíz kötetben* sorozat III. kötete újonnan feltárt levéltári anyag alapján ismertette Esterházy Pál nádor áttekintését az országos viszonyokról, és közölte a Habsburg-kormányzást bíráló néhány dokumentumát.[16]

A korszerű biográfia alapvetését Iványi Emma végezte el: az *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713* című könyve addig érintetlen levéltári forrásanyagot megmozgató kutatásokra épült. Többet tartalmazott, mint amit címe ígért. Felhívta a figyelmet a Magyar Királyság első főméltóságának széleskörű politikai tevékenységére. Rámutatott, hogy Esterházy a nádori hivatalában művelt köznemeseket gyűjtött maga köré, és korszerű államvezetés követelményeihez alkalmazkodva védte a Magyar Királyság alkotmányát a Habsburg-központosítás és abszolút hatalom ellenében. Az eredetileg kandidátusi disszertációként 1976-ban sikerrel megvédett munka megkésve, csak 1991-ben jelenhetett meg, a nádor ún. közigazgatási tevékenységére leszűkített címmel. A Habsburg-kormányzat gyakorlatába vágó és az osztrák történetírás szempontjából is jelentős munka kevéssé épült be a hazai és külföldi történetírásba.[17]

Eredményesen irányították Esterházy Pál működésére a történeti érdeklődést a végvártörténeti kutatások. Esterházyt mint a Bányavidéki és a Dunáninneni kerület főkapitányát Benczédi László több hozzá írt katonafolyamodvány kiadásával helyezte új megvilágításba. Majd neve a Habsburg Birodalom végvárrendszerét és a hadügyet reformáló szervezésével került előtérbe.[18]

Különösen hathatósan járultak hozzá Esterházy Pál személyiségének jobb megértéséhez az irodalomtörténet és történettudomány együttműködésében

14 Jordánszky Elek: *Magyar Országban, 's az ahoz tartozó részekben lévő bóldogságos Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leirása.* Közrebocsátotta a' képek' másaival együtt Jordánszky Elek. Facsimile kiadás. Utószó: Tüskés Gábor – Knapp Éva. Bp., 1988. 1–48.

15 Domokos Mária: Paul Esterházy: *Harmonia Cælestis 1711.* Studia Musicologica, 10 (1968) 129–151; Dobszay László: *Magyar zenetörténet.* Bp., 1984; Losonci Miklós: *Arcképvázlat Esterházy Pálról.* Miskolc, 1995; Tamás Katalin – Vinczeffy Adrienne – Walter Burian: *Az Esterházy-udvar zenéje.* Bp., 2003; *Pál Esterházy: Harmonia cælestis.* Szerk. Sas Ágnes. Bp., 2011. (Musicalia Danubiana, 10)

16 R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország gazdasága és társadalma a 17. század második felében* és Benczédi László: *A Wesselényi Ferenc vezette rendi szervezkedés* c. fejezetek. In: Magyarország története. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. III/2. kötet. Bp., 1986. 1367, 1404, 1410, 1850.

17 Esterházy 1991.

18 Benczédi László: *Bányavidéki várőrségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668–1681.* Történelmi Szemle, 4 (1961) 155–179.

kiteljesedő kutatások gróf Zrínyi Miklós horvát bán (1620–1664) irodalmi, katonai és politikai tevékenységéről. Klaniczay Tibor már 1964-ben hangsúlyozta, hogy Esterházy Pál ifjúkorában Zrínyit tekintette eszményének, és politikájában is együttműködött vele. Az interdiszciplinaritás igényeit érvényesítő újabb vizsgálatok pedig a korszerű biográfia számos új elemét beemelték Esterházy portréjába. Költészete eredeti hangját hangsúlyozva Kovács Sándor Iván 1989-ben kifejtette, mennyire igaztalan volt verseit a „Zrínyi-epigon" elmarasztaló véleménnyel mellőzni. A Zrínyi körét és hatását feltáró kutatások új, egyetemes történeti koordinátákra helyezték Esterházy ifjúságának éveit, és bizonyították, hogy hosszú távú kapcsolatot tartott Zrínyi körével.[19] Pályájáról Kalmár János írt rövid áttekintést. Mentalitásáról 1988-ban Horn Ildikó közölt megfigyeléseket a fiatal gróf úti naplójának első részletes elemző ismertetésében. Majd Borián Elréd mutatta ki a kortársi vélemény ismeretlen vonatkozásait.[20]

Esterházy Pál sokrétű személyiségében a műveltség, politika, kultúra szerves összefüggéseire az udvar-kutatás új irányzata hívta fel a figyelmet.[21] Koltai András a nádori udvar hivatali szervezetét rekonstruálta.[22]

A társadalomtörténeti közeg feltárását ígérte szélesebb körű összehangolt kutatással Péter Katalin arisztokrácia-történeti kutatócsoportja. A Századok 2009. 4. száma pedig több tanulmányt szentelt Esterházynak. Soós István kitűnő áttekintést adott a nádor küzdelmeiről a Neoaquistica Comissióval. Fazekas István kimutatta, hogy Esterházy 1660 óta egy nagyszabású, a magyarországi uralkodók, a nemesség, a városok és mezővárosok származását összefoglaló munkán dolgozott, hogy megteremtse saját családja méltó keretét. Dominkovics Péter az 1652-ben elesett Esterházy László soproni főispáni működését vizsgálva feltárta a főnemesség meghatározó befolyását. Pálffy Géza leírva az apa, Esterházy Miklós különlegesen meredek karrierjét, Pál nádor pályáját mint különleges sikertörténetet értékelte.[23] J. Újváry Zsuzsanna és Zimányi Vera építve az

19 Kovács Sándor Iván: *„Kik Marsnak merészségét követik".* Esterházy Pál Zrínyi-élménye az *„Egy csudálatos ének"* tükrében; Hausner Gábor: *Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–1664-ben vívott harcairól.* Mindkét tanulmány in: Esterházy 1989. 7–25, 409–427.

20 Borián Elréd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében.* Pannonhalma, 2004; Horn 1989. 21–49.

21 Székely Júlia: *Az udvari tánc.* In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, a szerkesztő munkatársa Székely Júlia. Bp., 1987. 306; G. Etényi Nóra: *A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban;* Várkonyi Gábor: *Arisztokrata társas élet a kora újkori Magyarországon;* Király Péter: *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete.* Mindhárom tanulmány in: *Idővel paloták.*

22 Koltai András: *Hof und Hofordnung im Ungarn des 17. Jahrhunderts.* In: Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. Wien, 2013. 239.

23 Soós István: *Esterházy Pál nádor és a Neoaquistica Commissio.* Sz, 143 (2009) 801–852; Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére.* Karrierlehetőségek a magyar arisztokrá-

előttük járók eredményeire az Esterházy család anyagi, társadalmi, politikai felemelkedését rekonstruálta, számszerűen kimutatva a birtokok mesés jövedelmét. A nádor gyászszertartásán 1713-ban Vargyassi András *Sol mysticus* című halotti orációja viszont a Habsburg-udvar és a nádor között feszülő mély ellentétet is kifejezte.[24]

Mindez nem helyettesítette a hiányzó modern biográfiát,[25] s nem fedte fel a rejtélyt, hogy végül is mit csinált mint nádor harminckét viharos éven át, azonkívül, hogy verte a virginálon kedves darabjait.[26] E rövid és vázlatos historiográfiai áttekintés összegzéseként mégis megállapítható, hogy a magyar történetírás, irodalomtörténet és művészettörténet a múlt reális megismerésére törekvő irányzatai, érvényesítve a korszerű szemléletet, visszahelyezték Esterházy Pált a jelentős történeti személyiségek körébe. Összességében igazolta a korábbi törekvéseket, hogy csak meghaladva a hagyományos, a 19. században kreált kuruc–labanc, vagyis „Habsburg-ellenes"–„Habsburg-hű" sémákat, lehetséges Esterházy Pál, az államférfi politikai pályáját jobban megérteni. Tanulmányomban ezúttal is a jobb megértés igénye vezet.

Élmény és világlátás

Esterházy Pál pályája rendhagyóan indult. *Visszaemlékezésé*ben (1635–1653) a kiválasztottság tudatával értelmezte életének váratlan vagy elképzelt fejleményeit. Hetedik, tehát szerencsés gyermek, a családi legendárium szerint foggal született. Gyermekkorában különböző halálos veszedelmekből csodával határos módon menekült meg. Felmászott például egy hatalmas fa tetejére, de az ág eltört alatta, esés közben azonban sikerült elkapnia egy alsó ágat, háromszor átfordult, de ha földre zuhan, szörnyethal. Különösen meghatározó élménye az a meggyőződés, hogy rendkívüli személyiség.

Zrínyi Miklós horvát bán kiskorában járt náluk, ölébe véve kijelentette: „Bár sok ilyen gyermek volna Magyarországban." S benne, a gyermekben –

ciában a 16–17. század fordulóján (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése). Sz, 143 (2009) 853–882; Fazekas István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet*. Sz, 143 (2009) 905–918; Dominkovics Péter: *Gróf Esterházy László Pozsony vármegye főispánja*. Sz, 143 (2009) 882–904; J. Újváry Zsuzsanna – Zimányi Vera: *Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemesi kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumáig*. In: Pénztörténet, gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 182–200.

24 Borián: i. m. (20. j.) 59–62.

25 A Rákóczi-szabadságharc adattára (Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Életrajzi adattár. Sajtó alá rend., kieg. és az előszót írta Mészáros Kálmán. Bp., 2005.) is csupán személyes életrajzi adatait közli, s a Bubics–Merényi 1895. a *Neue Deutsche Biographie* IV. kötetét és Iványi Emma könyvét adja meg tájékoztatóul.

26 Heckenast: i. m. (25. j.)

amint leírja – tudatosult: „igen szívemben vettem, s tekintvén Zríni uramat, eszembe vettem, hogy egyfélék vagyunk, kit nékem atyám uram már esztendővel azelőtt megjelentett vala".[27]

Esterházy Miklós, a Pozsony vármegyei alispán nagyra törő fia, köznemes családját a társadalmi hierarchia legmagasabb szintjére emelte. Nádorispán lett, az ország első főméltósága, fiai grófok, a főrend tagjai. Udvara, a Magyar Királyság virtuális központja, országos ügyek intézésének színhelye, állandó kapcsolatban és harcban az erősen centralizált központi hatalommal, a Hofburggal, az uralkodó környezetével és központi hivatalaival.[28]

Közismert vélemény: politikus nem születik, hanem lesz. A kora újkori nyugati országok államférfiai a családi tradíciók, egyetemi tanulmányok, európai körutak, társadalmi tapasztalatok generációkon át kitaposott útjain biztonságban jutottak el az állami kormányzás magas hivatalaiba, diplomáciai pályára vagy a hadsereg irányító tisztségeibe. Közép-Európában, különösen a török megszállás miatt három hatalom alá került Magyarországon, nagy birodalmak ütköző zónájában ilyen sima út nem létezett. Gyors váltások, éles törések, szakadatlanul új kihívások vártak Esterházy Pálra is. Útja nem úgy folytatódott, ahogy a nagyformátumú apa kedvenc fiának eltervezte, amikor 1645-ben lehunyta a szemét.

Neveltetése a kor főúri családjaiban szokásos igényességgel indult, kiváló jezsuita tanárokkal. Bár preceptora keménykezű és kegyetlen volt. Visszaemlékezéseiben leírja például, hogy mozgó fogát „kalapáccsal beütvén aztán kipökette velem".[29] Sűrű részvétele iskolai színjátékokban s a nagy család eseményei gazdag ismeretekkel jártak. Egyetemi tanulmányait Grazban kezdte, majd Nagyszombatban folytatta. Olvasmányai ezekben a korai években a szokványos politikai és a katonai pályára készülő főrendi sarjakra jellemzőek: Tripartitum, Architectura militaris, Praxis criminalis, Series militarium solitiorum, Architectura super praesidiis. Házassága a családi stratégia szerint történt. Dispenzációval vette el féltestvére lányát, Esterházy Orsolyát, s a Magyar Királyság legnagyobb földbirtokának ura lett. 1652-ben már az ifjú Pál grófról készült metszet is bekerült Elias Wideman portrékötetébe, kifejezve, hogy a Magyar Királyság jelentős személyisége.[30] Hirtelen azonban helyzetében jelentős változás következett be.

1648-ban a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békével az európai hatalmi erőviszonyok jelentős átalakulása kezdődött el. Változott a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség helyzete is. A keresztény hatalmak bé-

27 Esterházy Pál: *Visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653).* In: Esterházy 1989. 309.

28 Hajnal István: *Esterházy Miklós nádor lemondása.* Bp., 1929; Uő: *Az 1642-i meghiúsult országgyűlés időszaka*, Bp., 1930; Péter Katalin 1985.

29 Esterházy 1989. 306.

30 Elias Wideman: *Icones Illustrium Heroum Hungariae.* Wien, 1652. 20. Facsimile kiadás. A kísérő tanulmányt írta Rózsa György. Szerk. W. Salgó Ágnes. Bp., 2004. 20.

kéje felébresztette a reményt, hogy összefognak az oszmánok visszaszorítására. Isztambul viszont előbb lépett, megtámadta Velence földközi-tengeri támaszpontjait. Magyarországon pedig megszaporodtak a török várőrségek támadásai, s a Haditanács tilalma ellenére a magyarok visszavágtak, és mindennapossá lettek a határ menti harcok. Esterházy Pál életútja ezzel éles fordulatot vett.

Részt akart venni a Forgách Ádám érsekújvári főkapitány 1652 nyarán Musztafa bég ellen szervezett támadásában. Tizenhét esztendős, érthető, ha a kor ifjúságot védő felfogásának is megfelelően László bátyja nem engedte. Leírva búcsúzásukat Pál a testvéri szeretet gazdag érzelemvilágáról tudósít: „midőn penig elbúcsúztam bátyám uramtól, könyvben állván szemei, nagy sóhajtást tőn s kezemet fogván…”.[31] Esterházy László (1626–1652) pápai kapitány, Sopron vármegye főispánja a vezekényi csatatéren hősi halált halt, s a nagykorúságot még el nem ért Pál lett a kiterjedt család feje. Örökölte bátyja méltóságait, tisztségeit, s nyakába szakadtak adósságai is. Rászállt a pápai vár kapitánysága, és Sopron vármegye már 1652. szeptember 20-i közgyűlésén kihirdette főispáni kinevezését.[32]

A következő évben királyi jóváhagyással sógorával, a harmincéves Nádasdy Ferenc gróffal együtt részt vett Regensburgban IV. Ferdinánd római királlyá választása és megkoronázása ünnepségein. A hatalmas reprezentációval megrendezett ünnepségsorozaton III. Ferdinánd tizennégy főúrral és Nádasdy Ferenccel együtt Esterházyt is a Szent Római Birodalom lovagjává ütötte. Regensburgból két nagy körutat tettek Svábföldön és Bajorországban. Modern megfigyelő műszert, látcsövet is vittek magukkal, és Pál úrfi naplóban rögzítette úti élményeit.[33] *Itinerarium*ából kiderül, érzékeny, mindent befogadó személyiség, kitűnő értékfelismerő képességgel és írói talentummal. Megfigyelte a ruhákat, kelméket, ékszereket, a lakomákon a nagy ezüsttálakat. Mérlegelte a bor minőségét, V. Károly aranyserlegét, és méltányolta az étkezés közben hangzó zenét. Különösen kedvelte a városokat, kerteket és a karcsú templomtornyokat. A spanyol követ fogadását kísérő tűzijáték leírása idők múltával is elevenen adja vissza az élmény erejét: „Midőn az égbolt már felhőkkel takaródzott, és az éj közelgett, piramis formában tűzgömbök emelkedtek fel, majd a tűzijátékból a spanyol király neve rajzolódott ki […]. Majd körpályán tüzes kerék robogott körbe-körbe. Majd sasok röpködtek, majd hatalmas sárkányok röppentek a magasba. Majd tűzkígyók cikáztak […], majd egymást marcangoló

31 Esterházy 1989. 317.

32 Dominkovics: i. m. (23. j.) 903.

33 Esterházy Pál: *Itinerarium in Germaniam 1653.* MNL OL P 125. № 11903. Ismerteti és magyar fordításban részleteket közöl belőle: Horn Ildikó: *Esterházy Pál: Itinerarium in Germanium 1653.* In: Memoria Rerum. Emlékkönyv R. Várkonyi Ágnes születésnapjára. Bp., 1988. I. köt. Tanulmányok. 175–208; Uő: *IV. Ferdinánd Római királlyá választása és megkoronázása.* Uo. II. kötet: Források. 75–97.

tűz-állatok harcoltak […]. A levegőben pedig trombiták harsogása, dobok dübörgése, ércsípok hatalmas zúgása áradt szét. Majd a felhők összetorlódtak, az egek megmozdultak. Majd a roppant vihar, az ég és a föld rázkódása iszonyatos riadalmat okozott a nézők körében; úgy vélhetted, mintha az egész földkerekség tűzbe borult volna…".[34] Írása nyitott mű, rengeteg új információval. Fantáziadús leírásai rokonságot jeleznek az *Egy csudálatos ének* című versével.[35] Életre szóló meghatározó élménye az 1650-es évek nagy kísérlete és az 1658–1664 között Erdélyben és a Magyar Királyságban zajló török háború volt.

Zrínyi körében

Beszélgetéseit Zrínyivel így határozta meg: „soha, amíg csak élek, nem fogom elfelejteni".[36] Kétségtelen, hogy Zrínyivel kialakult szoros kapcsolata életre szóló élményt és merészen tágas politikai kultúrát, korszerű programot jelentett számára. Részvétele Zrínyi oldalán az 1663–1664. évi török háborúban, bár még sok a nyitott kérdés, erősen hatott világlátására, és meghatározóan alakította reális helyzettudatát is. Udvara, kereskedelme, építkezései és irodalmi munkássága mint az ifjúkor tudati mélységeiben elraktározott példák segítették a nehéz időkben.

Mikor került Zrínyi Miklós körébe? Nehéz megállapítani. A nádor, Esterházy Miklós körének, az „esterházysták"-nak a fiatal Zrínyi elsők között lett a tagja.[37] Mint láttuk, Zrínyit az apa nagyra tartotta, a fiú kiskori találkozását a horvát bánok leszármazottjával ő is meghatározó élménynek érezte. De nem tudjuk, hogy az ifjú Esterházy Pál tudatos döntéssel mióta kapcsolódott Zrínyi híveihez. Mikor lett beavatott a horvát bán politikai mozgalmában?

Sokan vélték úgy, hogy 1648 után kedvező lehetőség lenne megtámadni a törököket, de Zrínyi Miklós látta át az oszmán hatalom európai jelenlétének teljes horderejét. Mielőbbi visszaszorítása olyan követelmény, amely csak az európai hatalmak összefogásával volt lehetséges. Viszont Magyarország és Európa érdeke egybeesett. Zrínyi következetesen azon fáradozott tehát 1650 óta, hogy nemzetközi összefogással indítsanak offenzív háborút az Oszmán Birodalom visszaszorítására. A franciabarát német fejedelmek szövetsége, a Rajnai Liga elnöke, János Fülöp mainzi érsek felkarolta az ügyet, és a pápa ugyancsak jóakarattal kísérte. Nem zárkózott el III. Ferdinánd magyar király

34 Esterházy: *Itinerarium*. In: Memoria Rerum, i. m. (33. j.) II. Források. 91–92.

35 Az irodalomtörténészeknek sok fejtörést okozó vers legjobb megértése: Ács Pál: *Sárkányölő a csodakabinetben*. Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál *Egy csudálatos ének* című versében. In: *Identitás és kultúra a török hódítás korában*, 265–282.

36 Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. MNL OL P 125. № 11895. Kiadva: Esterházy 1989. Vö. Hausner Gábor: *Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcairól*. Uo. 7–23.

37 Péter Katalin 1985.

és német római császár sem, bár kedves fiának, IV. Ferdinándnak hirtelen halála összetörte. Kormányzatában erős volt a törökkel a békét mindenáron fenntartó párt, azt hangsúlyozva, hogy a Habsburg Birodalomnak mindenekelőtt nyugati határait kell a franciák terjeszkedése ellen védenie.

Az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen Esterházy Pál azokkal tartott, akik az ország királyt választó alkotmányához ragaszkodott, és elutasította a Habsburg-kormányzat államférfiai javaslatát, hogy Magyarország alkotmányát örökös királysággá változtassák.[38] Szavazata is hozzájárult, hogy Wesselényi Ferenc, felső-magyarországi főkapitányt közmegegyezéssel, csaknem egyhangúlag nádorrá választották.[39] Azt is elérték, hogy a második Habsburg-fiú, a tizenöt éves Lipót királlyá választása feltételeként megfogadta, hogy uralkodása idején kiűzi a törököt Magyarországból. A koronázás alkalmával Esterházy Pál is ott van azok között, akiket a király aranysarkantyús vitézekké üt. A diéta élénk társadalmi életében a római birodalmi lovag és az aranysarkantyús vitéz ifjú grófról kevés szó esik. Május 1-jén ebédet adott Rákóczi Lászlónak és „több uraknak", 7-én pedig Esterházy Jánossal együtt meglátogatta Rákóczi Lászlót. Innen Barkóczy Ferenc és Sárkány János társaságában vadászni indult, és a „sáncban" nagyobb társaságot fogadtak. Sógorság kapcsolta az országbírói méltóságra kinevezett Nádasdy Ferenchez és keresztapját tisztelte Lippay György esztergomi érsekben.

A Magyar Királyság vezető főúri csoportjához tartozott. Ezen az országgyűlésen Zrínyi Miklós horvát bán szemmel láthatóan tudatosan gyűjtötte maga köré az ifjúságot. Nincs okunk feltételezni, hogy Esterházy Pál ne lett volna közöttük. Július 1-jén az országgyűlés befejező aktusaként az uralkodó kinevezte királyi tanácsossá. Rákóczi László hasonló kinevezést kapott, nyilván a magyar főurak tudatos megnyerésére törekvő Hofburg az elvileg széles hatáskörrel rendelkező Magyar Tanács fiatalítási szándékát fejezte ki.[40] Lehetséges, hogy az országgyűlésen elnyert megtiszteltetései alkalmából az aranysarkantyús vitéz, a királyi tanácsos bízta meg Benjamin Block festőművészt, aki a fiatal főurak reprezentatív viseletében, kardosan, pálcával és kutyájával örökítette meg.[41]

A Habsburg-dinasztiának szüksége volt rá, hogy a magyar főúri rend jelenlétével legitimálja magyarországi uralmát, s a Magyar Királyság régi címeivel, udvari szolgálatával kösse a császári udvarhoz a magyar főurakat.

38 Esterházy 1989. 438.

39 R. Várkonyi Ágnes: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. Bp., 1987; Várkonyi Gábor: *Wesselényi Ferenc nádorrá választása*. In: Mindennapok választása. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. Bp., 2007. 87–110. (Digitális kiadvány)

40 *Rákóczi László naplója*. Feltárta, közzéteszi s a jegyzeteket írta: Horn Ildikó. Bp., 1990. 120–121.

41 Galavics Géza megállapítása szerint Nádasdy révén teremtett kapcsolatot Blockkal. Galavics: i. m. (13. j.) 140.

Majd miután Lipót apja halála után, 1657-ben trónra lépett, a következő évben pedig éles választási harcban elnyerte a német-római császári címet, folytatta ezt a politikát. A török ostromolta Várad felmentésének elmaradása miatt felháborodott magyar főúri rendet címekkel is igyekezett lecsillapítani. Talán ebből következett, hogy Esterházy Pál 1661-ben királyi főudvarmesteri címet kapott.

A nemzetközi törökellenes háború kirobbantására tett erőfeszítéseket az 1650-es évek folyamán és 1660-as évtized első éveiben addig páratlan sokaságban és színvonalon kísérik művészeti, irodalmi és tudományos alkotások. Tanulmányokkal is felérhetett Esterházy Pál számára, hogy korélményként ismerhette meg Zrínyi kötetét, az *Adriai tengernek Syrenaiá*t, s benne az *Obsidio Szigetianá*t. Bár csak közvetett források alapján, de feltételezhető, hogy a szigetvári kapitány éles vitája fiával, a hősi halált elutasító, illetve az élet folytatását akaró magatartás meghatározó programja hatott a fiatal Esterházyra. Nem hagyták érintetlenül Zrínyi prózai művei, az államelméleti gondolatait kifejtő Mátyás király életéről való elmélkedés, a hadtudományi írások és a politikai röpiratok.

Elkészülésének frissében láthatta a fiatal Esterházy a freskókat a tizenöt éves török háború nevezetes csatáiról Nádasdy Ferenc sárvári várának dísztermében. Olvashatta Listius László *Mars Hungaricus*át, Révay Péter művét, a *De sacra regni Hungariae corona…* második kiadását, és mint ihletett verselő, nagy érdeklődéssel vehette kezébe Gyöngyösi István művét, a *Marssal társolkodó Murányi Venus*t. Múltszemléletére erősen hatott a Nádasdy költségén és ajánlásával Nürnbergben 1664-ben megjelent *Mausoleum*.[42]

Esterházy maga is páratlan művet helyezett el az 1650–1664 közötti években a Magyar Királyság múltját, a török harcok hőseit dicsőítő műtárgy és irodalmi alkotások együttesében. Az Esterházy László emlékét megörökítő aranyozott dísztál és a hozzá tartozó kisplasztika lovas szoborral, Philipp Jacob Drentwett és Abraham Drentwett augsburgi ötvösmesterek műve magas művészi minősége mellett azzal, hogy a török háborúra készülő évtized művészeti alkotásai sorában jött létre, különleges aktuális és történeti értéket is hordozott. A tál öblében a vezekényi csatajelenet domborműve László halálát ábrázolja.

Esterházy Pál 1663 elején, a nemzetközi törökellenes szövetség formálódása idején kezdte meg kismartoni középkori várának átépítését korszerű kastéllyá, mintegy kifejezve, hogy békés életre készül.[43]

42 *Mausoleum potentissimorum ac glorisissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum*. Nürnberg, 1664. Facsimile kiadás. A facsimile szöveget közzéteszi Kőszeghy Péter. Rózsa György tanulmányával. Bp., 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 24)

43 Galavics: i. m. (13. j.) 141; Koppány Tibor: *Batthyány I. Ádám építkezései*. Történelmi Szemle, 17 (1984) 550.

Ez az idő – állapította meg Klaniczay Tibor – Zrínyi életének legboldogabb ideje.[44] Úgy tűnt, megvalósul generációk álma, és nemzetközi összefogással feltartóztatják az oszmánok hódító terjeszkedését, és a kirobbantott nemzetközi offenzív háborúval visszafoglalják Magyarország török megszállta területét.

Esterházy Pál, miután beigazolva látta korábbi félelmét, hogy II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata vészt hoz a fejedelemségre, élénk figyelemmel kísérte az erdélyi–török háborút. Ott lehetett a Triesztbe tartó I. Lipót császár előtt Klagenfurtban az ostromlott Várad felmentése érdekében protestáló főméltóságok között. Az *Opinio dominorum consiliariorum Hungarorum*ra, a magyar főméltóságok 1661. január 15-én keltezett nagyszabású felterjesztésének másolatára én Esterházy Pál iratai között találtam rá.[45] Az 1662-es befejezetlen országgyűlésen az ország bárói között helyet foglaló Esterházy Pált is eléri a protestánsok több dunántúli katolikus főurat illető panasza, hogy jobbágyaikat meggyőzéssel vagy hatalmi erővel katolikus vallásra térítik.[46] Miként másokat, Esterházyt is az erős hitbéli meggyőződésén kívül az a felismerés vezette, hogy a török háborúra készülve, ha katolikus lenne az egész ország, könnyebben kaphatna külföldi segítséget. Mai ismereteink szerint azonban Esterházyt az 1662. évi országgyűlésen nem a vallási harcok ragadták meg, hanem az országgyűlés reformjaival vált annyira emlékezetessé, hogy tanulságait majd művébe is beépítette.

Bőségesen kivette a részét Zrínyi mellett a török háború előkészítésében. Zrínyi bizalmába fogadta, megosztotta vele titkos terveit. Senkit nem értékelt olyan nagyra, mint a huszonnyolc-huszonkilenc éves grófot. Eddig mindössze öt Pálnak címzett levelet ismerünk, Markó Árpád tárta fel az Esterházy- levéltárból.[47] Kettőjük viszonyáról sokat elárul a levelek meghitt, bizalmas hangja, s Zrínyi úgy szólítja meg Esterházy Pált, ahogy senki mást nem: „Énnekem penig az Kegyelmed hazájához való szeretetiben, érzelmeiben és tehetségében minden magyarországi urak előtt legnagyobb reménségem vagyon."[48]

Zrínyi és körének törekvéseit erősen keresztezte, hogy a Hofburg egyre erősebb politikai csoportja Johann Paul Hocher – a Titkos Tanács tagja, majd hamarosan kancellár – vezetésével a török béke megújításához ragaszkodott. Konstantinápoly a béke fejében sokat követelt: rombolják le a horvát bán újon-

44 Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós.* Második, átdolgozott kiadás. Bp., 1964.

45 MNL OL P 125. № 9321.

46 A pápai katonák panasza: MNL OL P 125. № 11281. Idézi: Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr, 1995. 124.

47 Légrád, 1663. december 7., Csáktornya, 1663. december 30., Csáktornya, 1664. március 28., április 11., április 15. MNL OL P 125. № 4333, 4334, 4335, 4336, 4337. Mind az öt levél kiadva: *Zrínyi Miklós Összes Művei.* Szerk. Csapodi Csaba – Klaniczay Tibor. Bp., 1958. 340, 341, 350–351, 352, 353.

48 Zrínyi: i. m. (47. j.) II. 350.

nan felépített várát, Zrínyi-Újvárat, és engedjen a Habsburg-kormányzat a török csapatoknak szabad átvonulást Horvátországon át Friuli felé, hogy hátba támadják Velencét. 1645 óta ostromolják Kréta szigetén Kandia várát, francia tüzéreket is felfogadva – eredménytelenül. S bár a terv kivitelezése nehezen áttekinthető, ha a Tengerek Királynőjét a szárazföldről bekerítik, a szultán hatalmas költségektől és máris kínosan érezhető presztízsveszteségtől szabadul meg.

1663 márciusában I. Lipót magyar király a nádor Wesselényi Ferenccel, az országbíró Nádasdy Ferenccel és más főurakkal együtt Esterházyt is meghívta a török béke megőrzése érdekében tartandó, különben eredménytelen pozsonyi tanácskozásokra.[49]

Az 1663–1664. évi török háború idején Pál gróf rendszeresen levelezett feleségével, s hadi beszámolói a különböző hadiesemények fontos forrásai.[50] Júliusban tudatja, hogy „az én szegény fejemet tevék generálissá". Már a marcaltői táborban papírra vetett soraiból a harcba induló mentalitása árad: „Édesem, kérlek, alamizsnáskodjál, az szegényeknek kenyeret, ételt, italt adass, hogy Isten könyörüljön rajtunk."[51]

Részt vett Zrínyi nagyszabású téli hadjáratában, amelyhez a Rajnai Liga Wolfgang Hohenlohe generális vezette haderején kívül császári csapatok is csatlakoztak. Hordta ő is a száraz nádat a befagyott Dráván a katonákkal együtt az eszéki híd alá, s végignézte, amint a hatalmas tölgyfa alkotmány, a török hídépítés mesterműve elhamvad. Kanizsa alá, az ostromló táborba május 4-én érkezett, és örömmel számolt be feleségének, hogy szerencséje volt, „mert a perspectívábul láttam egy öreg ágyút a bástyán, kit szépen lelövettem". Vagyis korának legmodernebb eszközét, látcsövet is vitt magával. Végigküzdötte Kanizsa ostromát, eltelve reménnyel, hogy néhány nap, és a törökök feladják a várat, mert olyannyira kifogytak az élelemből, hogy már a lovakat eszik. Feleségének küldött levelei többek között részletes beszámolók Zrínyi-Újvár védelméről és elfoglalásáról.[52] Tudósít a szentgotthárdi csatáról, elküldi a csata rajzát is azzal a megjegyzéssel, hogy „el köll tenni, mert képíróval akarom leiratni".[53] Nem tud-

49 MNL OL P 125. № 8082 és 8085. Hausner: i. m. (19. j.) 11–12.

50 MNL OL P 125. № 1–362. A levelezésből Esterházy Pál leveleinek válogatását kiadta: Bubics–Merényi 1895. 147–175. Harmincegy levelet közöl: Esterházy 1989. 321–332. Vö. még: uo. 517–521.

51 Esterházy 1989. 322.

52 Négy levele ismeretes a „Zrin Vár" alatti táborból. Június 30-i levele szerint a táborból haraggal távozó Zrínyiért őt küldték Csáktornyára, Zrínyi vissza is indul, de közben a törökök ostromolni kezdték a várat. Esterházy még bízik benne, hogy visszafoglalják. In: Esterházy 1989. 327. R. Várkonyi Ágnes: *Ars Memorialae*; Kelenik József: *Az elárult erőd*; Domokos György: *Zrínyi-Újvár építése és pusztulása*; Sudár Balázs: *Török források Zrínyi-Újvár bevételéről*. Valamennyi tanulmány in: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor – Padányi József. Bp., 2012.

53 1664. augusztus 9. A körmendi mezőről.

juk, hogy vajon elkészült-e a mű. Lovas képének metszetével örökítette meg harcait Zrínyi oldalán a török elleni hadjáratban.

Zrínyi halálát tudató december 1-jén keltezett leveléhez mellékelt „Zrínyi kép", német gyászvers és gyászének arról is tájékoztat, hogy a horvát bán tragikus halálára gyorsan reagáltak a kiadók, és Esterházynak jó újságbeszerzői lehettek.[54]

A Mars Hungaricus

Habitusáról, felkészültségéről, tehetségéről a háború történetét feldolgozó műve a *Mars Hungaricus avagy értekezés a török háborúról s annak kezdetéről és végéről* (továbbiakban *Mars Hungaricus*) tájékoztat.[55] Visszafogott indulattal, csalódását, felháborodását rejtve tárgyszerűen és éppen ezért nagyon hatásosan tudósít az 1657–1664 évek történetéről, az erdélyi és a magyarországi török háborúról. Zrínyit a hősök hősének nevezte, elismeréssel, szeretettel ír személyiségéről, és érzékeltette nagy tekintélyét. Felfogásában Zrínyi a magyar Mars. Részletesen leírja a téli hadjáratot, és drámai erővel tudósít róla, hogy a nagyvezéri sereg közeledte miatt fel kellett adniuk a végóráit élő Kanizsa ostromát. Zrínyi-Újvár pusztulásáról erős érzelmekkel áthatottan ír. Elbeszélései közben többször megszólítja az olvasót, mintegy bevonja a történésekbe. Hangsúlyozza, hogy azt remélték: „végre visszatérhetnek a szabadság, a béke és nyugalom boldogító állapotába". De csalódtak.

Annak ellenére, hogy Köprülü Ahmed nagyvezír több mint tízezer harcosát elvesztette, kedvező békét kötött. „Ámde ez a dolog annyira titokban maradt, főleg előttünk magyarok előtt, hogy csak két hónap múltán szereztünk tudomást erről a békéről."[56] Részletesen tudósít a Zrínyi halála miatt november 25-éről decemberre halasztott bécsi értekezletről, ahol a magyar főméltóság-viselőknek és a Magyar Tanács tagjainak felolvasták, majd átadták a vasvári béke szövegét. Élve az új történetírásnak dokumentumokat közlő követelményével, Esterházy más dokumentumokkal együtt a vasvári békepontokat is bemásolta művébe. Részletesen ír a császár érveiről, hogy Európa érdekében kellett békét kötniük, és a kincstár kimerült. Ismertette a nádor vezetésével beadott tiltakozásukat is. Mindenekelőtt kiemelte – amit majd II. Rákóczi Ferenc *Manifestum*a is közöl –, hogy az ország határozatai, törvényei, diplomái ellenére, a magyarok bevonása és részvétele nélkül kötöttek békét, nélkülük határoztak róluk. Részletesen ír a vasvári béke következményeiről,

54 1664. december 1. Neudorf.

55 MNL OL P 125. № 11895. Felfedezője: Bubics: i. m. (5. j.) Kiadása: Esterházy 1989, ugyanitt: Hausner tanulmánya: 7–23.

56 Esterházy 1989. 176.

hangsúlyozza, hogy ezentúl a szomszédos tartományok Szilézia, Morvaország, Ausztria sem lesznek biztonságban.

Esterházy már eddig is szembetűnő szociális érzékenységével hosszan és érzékletesen tájékoztat a lakosság szenvedéseiről. Nincs, aki le tudná írni, mit szenvedett és szenved el most is „ez a boldogtalan nemzet és haza" nemcsak az ellenségtől, mivel az kötelességét teljesíti azzal, hogy minden lehetséges módon bajt zúdít e népre és nemzetre, hanem saját védelmezőitől, minthogy ezek semmit sem mulasztottak el abból, amit bármely más ellenségtől várni lehet. Mégpedig nemcsak abban, hogy minden holmijukat, javaikat elhurcolták, s feldúlták az egész országot, hanem abban is, hogy szörnyű kínzásokkal meggyötörtek és lemészároltak válogatás nélkül jobbágyokat és nemeseket. A várakba helyezett német kapitányok mindenükből kifosztották őket, és a maguk hasznára dolgoztatják a jobbágyokat. A török helyőrségek pedig, különösen Érsekújvár janicsárjai minden gátlás, akadály, védelem, ellenállás nélkül szabadon hódoltatják tovább a királyság falvait.

A magyar tanácsosok az ország védelmének megerősítését, a német katonaság kivitelét és azt javasolták, hogy az ország ügyei intézését a magyarok kezébe helyezzék. Nyomatékkal javasolta Wesselényi Ferenc nádor, hogy Zrínyi Pétert horvát báni méltóságra, Esterházy Pált pedig apja és saját érdemeire való tekintettel dunántúli főkapitányságra nevezze ki a király.

Kora egyik legjobb kortörténeti összefoglalásának tekinthető művét Esterházy Pál saját élményei alapján és egykorú levelei rövidebb-hosszabb beszámolóit felhasználva írta meg. Ismerte Bethlen János *Erdély történetét*, asztalán volt Istvánffy Miklós műve, a szentgotthárdi csata német relációja, és kapott tájékoztatást a lengyelországi hadjáratban részt vett Kornis Ferenctől.[57] A történetírás korszerű követelményeinek megfelelően eredeti dokumentumokat másolt a szövegbe, és ókori példákat is idézett.[58] Saját tollrajzaival ellátott művét kiadásra szánta. Olvasóit megszólító előszavában elmondja, azért írta meg, mert „máris másként beszélik, mint ahogy valóban történt". A rágalmak ellen az igazságot kívánja elmondani. A rágalmakról egyetlen példa: Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke közölte Jacques Bretel de Grémonville francia követtel, hogy a magyarok miatt kötöttek békét, mert ez az „álhatatlan nemzet kirobbantotta a háborút, de harcolni nem akart".[59]

Indokolt a *Mars Hungaricus* elemzőinek az a megállapítása, hogy Esterházy Pál írásában Zrínyi elveit követte. Érzékelhetők soraiban a *Szigeti veszedelem*

57 Johannes Bethlen: *Rerum Transylvanicarum, libri quatour, continentes res gestas principium ejusdem ab anno 1629, ad annum 1663.* Szeben, 1663; Nicolai Isthvanfii: *Pannonii historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV. Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* Köln, 1622.

58 Esterházy 1989.

59 R. Várkonyi: *Magyarország története*, i. m. (16. j.) III/II. 1141.

és *Az török áfium ellen való orvosság* gondolatai. Zrínyi öt eredeti levelén kívül Esterházy őrizte másolatban a horvát bán két írását Lipót császárhoz. A kotori harcról 1663. november 28-án Légrádból írt jelentésén kívül főleg a Bécsben 1664. július 17-én keltezett *Emlékirat*át használta fel, helyenként szó szerint.[60] A *Mars Hungaricus* lapjain Esterházy annak az államférfiúnak állított emléket, akiről gyermekkorában úgy vélte, „egyfélék vagyunk", akit „nagyszívű hős"-nek nevezett, és úgy érezte, bizalmas, sőt titkos beszélgetéseiket soha nem fogja elfelejteni.[61] Nyitott kérdés, hogy ennek ellenére Esterházy Pál műve mennyiben tárgyszerű és mennyiben apologetikus. Főleg pedig miért húzta át a *Mars Hungaricus* egy jelentős részletét.

Az áthúzott rész a következő: „Végül tudd meg, jóakaratú olvasó, hogy én ezt a munkácskát az igazság szeretetéből írtam. […] Kijelentem, hogy mindent a józan megítélés alapján fogtam fel, s azt vettem tollamra, amit vagy saját szememmel láttam, vagy nagytekintélyű férfiak írásaiból és elbeszéléseiből tudok. És senkivel kapcsolatban nem költöttem alaptalanul saját fejemből bármit is, és állítom, hogy semmit nem írtam, amit vagy nem láttam, vagy bizonyítani ne tudnám, hogy mások tanúságtétele folytán jutottam hozzá. Mivel pedig semmi olyan igaz vagy hasznos, egyúttal jó dolog sem található a világon, ami a rosszindulatú emberek féltékenységét ne vonná maga után, akadnak talán, Isten őrizz, akik úgy vélik, hogy ez a könyv [!] rájuk nézve sértő – holott már fentebb megmondtam, hogy ez sohasem állt szándékomban –, s majd azon lesznek, hogy rágalmakat szórjanak rám; akiknek esztelenségével mégsem törődöm, és kérem, hogy a Mindenható irgalmazzon nekik, és térítse őket vissza a józanabb gondolkozáshoz. Te pedig, nyájas olvasó, kérlek, hogy mindazt, amit itt előadtam, fogadd jóindulattal, és engem, aki a közjó érdekében dolgozom, és semmi rossz szándékom nincs, támogass, és élj boldogul."[62]

Ezek a sorok egyértelműen bizonyítják, hogy a *Mars Hungaricus*t eredetileg kiadásra, nyomtatott könyvnek szánta Esterházy. Egyben számít rá, hogy lesznek esztelen rágalmazók is. A „józanabb gondolkozás" Esterházy nézete szerint a *Mars Hungaricus* felfogásával azonos. A kézirat nem fejeződik be a 48. fejezettel. A továbbiakban leírja a vasvári béke ratifikálását, a béke, szövegét, a Leslie gróf, varasdi generális vezetésével a pazar, vagyont érő ajándékokat Isztambulba vivő követséget. „Az öregség terhétől elgyötört" IV. Fülöp spanyol király halálának tudósítása után meglepő dokumentum következik – erre még később visszatérek.

60 Esterházy 1989. 19.

61 Hausner tanulmánya in: Esterházy 1989; Borián: i. m. (20. j.)

62 Esterházy 1989. 498, passim.

Politikai irányváltások

1666 decemberében Esterházy Pál is Bécsben időzött. Lipót császár esküvői ünnepségén december 5-én ötszázötvenöt katonájával és harmincfőnyi zenekarral emelte a császári frigy fényét és reprezentációját. A császár december 9-én a Hofburgban fogadta a Magyar Királyság főméltóságait: Szelepcsényi György érsek kancellárt, Wesselényi Ferenc nádort, Nádasdy Ferenc országbírót és Zrínyi Péter horvát bánt. Esterházy Pál ugyancsak részt vett a császár és a királyné fogadásain, s csapatáról Johann Martin Lerch rézmetszővel készíttetett metszetet.[63]

Bécsi jelenléte a Magyar Királyság főméltóságai társaságában terhelő bizonyítékul szolgálhatott ellene 1670-ben a magyar főurakat összeesküvésben elmarasztaló vizsgálat során. Bécsben 1666. december 19-én keltezett a három főméltóság: Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bán aláírásával fennmaradt szövetséglevél szolgált legfőbb bizonyítékul, hogy török és francia segítséggel a császári bíróság szerint összeesküvést szőttek a császári család ellen, és a töröknek kívánták átjátszani a Magyar Királyságot s a nyugati országokra zúdítani az oszmán hatalmat, hogy megsemmisítsék az egész keresztény világot.[64]

A nádor korábban meghalt, Nádasdy Ferencet és Zrínyi Pétert Johann Paul Hocher elnökletével ítélkező Judicium delegatum felségsértés bűntényében elmarasztalva fej- és jószágvesztésre ítélte.[65] A Frangepán Ferencet és Tattenbach Erazmust ugyancsak halálos ítélettel sújtó bíróság I. Rákóczi Ferencet és több mint kétszáz köznemest is gyanúba fogott. Kérdés, hogy Esterházy Pál miért és hogyan menekült meg a vád alól, hiszen a kritikus időben Bécsben volt, és Nádasdyhoz fűződő rokoni és szoros baráti kapcsolatára jellemző, hogy a császári fogadásra is Nádasdy hintóján érkezett.

Pauler Gyula monográfiája egyértelműen azt hangsúlyozta, hogy amíg a magyar főméltóságok a császár ellen az összeesküvés útjára léptek, Esterházy Pál részt vett annak katonai felszámolásában. 1670 őszén Heister generálissal együttműködve foglalta el Thököly István várát, a sziklaormon épült Árvát.[66] „Fegyverrel verte le a nyugtalanságot" – fogalmazta meg röviden Esterházy szerepét Szekfű Gyula.[67] Következésként fel sem merült, hogy Zrínyi egykori híve részt vett volna az „összeesküvésben": bár már Pauler Gyula jelezte, hogy kevés a forrás, Iványi Emma pedig kifejtette, hogy „levéltárában az összeesküvéssel kapcsolatos bizalmas irat nem található; ha volt is, megsemmisült vagy

63 Viskolcz Noémi: *Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban*. Egy metszet Esterházy Pál bécsi bevonulásáról. In: *Galavics-emlékkönyv*, 135–148.

64 Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. I–II. Bp., 1876.

65 A szövetséglevelet közli: Pauler: i. m. (63. j). I. 114–116, 184–189.

66 Uo. II. 184–189; Esterházy 1989. 457.

67 Szekfű Gyula – Hóman Bálint: *Magyar történet*. III. kötet, Bp., 1935. 185.

megsemmisítették".[68] Valóban, Esterházy pályájának amennyire hatalmas a forrás anyaga, annyira feltűnő, hogy az 1664–1671 közötti évekről viszonylag hallgat a család levéltára.[69]

Ma már nyilvánvaló, hogy az összeesküvés dokumentumait hiába keressük, mert nem volt összeesküvés. Az abszolutista kormányzás bevezetése érdekében minősítette összeesküvésnek a Judicium delegatum a főméltóság-viselő főurak és híveik laza szervezkedését.[70]

Formai, tartalmi és technikai forráskritikai vizsgálat kimutatta, hogy a szövetséglevél eredetileg 1663 szeptemberében készült, még Zrínyi Miklós nevében a török elleni nemzetközi összefogás szervezése érdekében. Utólag írták rá más színű tintával a dátumot és a durván kivakart Miklós név helyére a Pétert.[71] Több tényező viszont arra vall, hogy Esterházyt is fűzték lazább-szorosabb szálak a szervezkedéshez. A Magyar Királyság rovására megkötött vasvári béke következményei őt sem hagyták érintetlenül. Régi beidegződés a magyar történetírásban, hogy a vasvári békére a magyar főméltóságok a Wesselényi-féle összeesküvéssel válaszoltak. Valójában keresték a helyzet tárgyalásokkal, kompromisszumokkal lehetséges megoldását. Már Zrínyi Miklós és szűkebb köre sem kardcsörtetéssel válaszolt a vasvári békére, hanem nagyon is józanul számolva az erőviszonyokkal, azt mérlegelte, hogy az ország alkotmányát a szomszéd országokkal kötendő konföderációban védje meg.

Wesselényi nádor, Nádasdy országbíró, a horvát báni méltóságot elnyert Zrínyi Péterrel együtt először jobb békefeltételeket próbáltak elérni a császári kormányzatnál. Majd több úton is megpróbálták, hogy Walter Leslie vezetésével a békepontokat Konstantinápolyba vivő delegáció érjen el – Magyarország kiszolgáltatottsága helyett – az országra nézve kedvezőbb megoldást. Az állandó török betörések, a makacs oszmán terjeszkedés feltartóztatását kívánták elérni. Az alkotmány védelmében, törvényekre hivatkozva igyekeztek ki-

68 Esterházy 1989. 440.

69 A két nagy Esterházy-levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltárban és a fraknói levéltárban őrzött dokumentumokon kívül a magyar Kancelláriai, Kincstári levéltárak, a Regnicolaris Levéltár az országgyűlések anyagával, a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc levéltára sem mellőzhető. Emellett a vármegyei, városi levéltárak és a családi levéltárak is őriznek tevékenységét megvilágító iratokat. Pályájának számos részlete pedig csak az ausztriai levéltári kutatásokkal tisztázható. Tevékenysége összefüggésben van a Királyi Magyarországnak ebben a félévszázadban ugyancsak sűrű változásaival. Eltemetett négy Habsburg-uralkodót, és megélte az ötödiket. Mint a Magyar Királyság legfőbb méltósága, nádori hivatala mélyen érintette a birodalmi központi kormányzatot, és tevékenységét, döntéseit sok esetben az Oszmán-hatalom Duna-táji és az Erdélyi Fejedelemséget érintő politikája határozta meg. Nevét ismerték Európa meghatározó uralkodói udvaraiban, többek között a vatikáni diplomatákkal is együttműködött.

70 Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon* (1664–1685). Bp., 1980. 9–40. R. Várkonyi: i. m. (39. j.)

71 A szövetséglevél fotójával: R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi szövetséglevele*. In: Europica varietas – Hungarica varietas. Bp., 1994. 92–118.

védeni a Habsburg-kormányzat új militáris, abszolutista berendezését. Úgy vélték, hogy rendezhetik a királyság és az abszolutista berendezkedést szorgalmazó Habsburg-kormányzat közötti viszonyt. Ezeknek a céloknak az érdekében szervezkedtek, s próbálták lecsillapítani az állandósult területszerző török portyák és a császári katonaság hatalmaskodásai miatt forrongó országot. Igyekeztek áthidalni a – korra jellemző konfesszionalizáció hatására szerveződő – katolikus és a protestáns egyházak között növekvő ellentéteket. Törekvésüket Lippay György esztergomi érsek, I Rákóczi Ferenc és más főurak, valamint a várkapitányok magukévá tették, és a vármegyei nemesség is egyetértett azzal, hogy új politikára van szükség. Mivel a török lovasok rendszeresen messze benyargaltak a magyar végvárak mögé, a falvakon adót és rabokat szedtek, a magyar főméltóságok megkísérelték, hogy meghatározott összeggel váltsák meg a sarcolásokat, vagyis külön megállapodást, különbékét kössenek Isztambullal. 1666 nyarán az eperjesi és murányi tanácskozáson döntöttek, hogy az Erdélyi Fejedelemség követét küldik Köprülü Ahmed nagyvezírhez a nádor javaslatával, hogy évi összeggel váltsák meg a török adószedő betöréseket a Magyar Királyság területén. Apafi Mihály fejedelem azt javasolta, hogy Wesselényi, Zrínyi Péter és Nádasdy mellett Esterházy Pál is írja alá a portára küldött levelet. A levél ugyan máig nem került elő, egyedül Wesselényi instrukcióját ismerjük.[72]

Miután Wesselényi nádor 1667 tavaszán meghalt, az uralkodó Nádasdyt nevezte ki királyi helytartónak. Nádasdy egyik első akciója volt, hogy 1668-ban Esterházy Pált javasolta a Bányavidéki, a Dunán inneni, azaz az alsómagyarországi végvári kerület főkapitányságai tisztségére. A főkapitányság jelentősége Érsekújvár elfoglalása óta kulcsfontosságú lett. Végvárai a királyság legfontosabb gazdasági bázisát, a bányákat, a pénzverdét, a városokat és Pozsonyt védték, továbbá biztosították a Morvaországba vezető utakat. Nádasdy tehát csakis bizalmas, beavatott személyt ajánlhatott bányavidéki főkapitánynak.[73]

A világi és egyházi főméltóságok tudatosan törekedtek rá, hogy helyzetüket intézményesen erősítsék meg. Szelepcsényi György esztergomi érsek például ugyancsak 1668-ban alapította meg a nagyszombati Seminarium Marianumot. Védekezés volt ez, mert Hocher kancellár és csoportja központosító abszolutista berendezkedése a magyar katolikus egyházat is érzékenyen érin-

72 *Instructio, mely szerént kell procedálni a portán levő követnek.* Wesselényi Ferenc, Murányallja, 1666. augusztus 27. In: A bujdosók levéltára. A Gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rendezte: Deák Farkas. Bp., 1883. 227–239. Bethlen Miklós levelei apjának, Bethlen János kancellárnak és Teleki Mihálynak. *Bethlen Miklós levelei.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Jankovics József. Bp., 1987. I. 138–148.

73 Nádasdy tevékenységéről: Benczédi: i. m. (69. j.) 22–23. Személyiségéről: Toma Katalin: *A „Kavalierstour" alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban.* Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670). In: *Idővel paloták.*

tette. Bár Hocher törekvése a Hofburgban is Auersperg hercegnek és körének erős ellenállásába ütközött.

Lipót császár 1668. december 6-ra összehívta a Magyar Tanácsot. Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, Szelepcsényi, Forgách Ádám, Zichy István mellett a megbeszélésen jelen volt Esterházy Pál is. A központi kormányzatot Kollonich Lipót és Rottal János, a Titkos Tanács magyar szakértője képviselte. Erre a tanácsülésre futott be Panajot tolmács tájékoztatása, hogy az erdélyi követ útján a nádor a főméltóságok nevében kereste a nagyvezírt. Nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a homályos információnak, hiszen a nádor halott, a Habsburg–török béke pedig szilárd volt. Úgy vélték, hogy az országban kirobbanással fenyegető nyugtalanságot országgyűléssel és a főurak megnyerésével lecsendesíthetik. Lipót császár Zrínyi Péternek kereskedelmi kiváltságot adott, s elfogadva Nádasdy javaslatát, 1668. december 14-én aláírta Esterházy főkapitányi kinevezését.[74]

Egy a *Mars Hungaricus* mellett őrzött (fent már említett) dokumentum ugyancsak arra vall, hogy Esterházy nemcsak tudott a szervezkedésről, valamennyire beavatottja is lehetett. A tizenhárom vármegyének az uralkodónak beadott felterjesztéséhez magyarázatot is fűzött.[75]

Felső-Magyarország vármegyéinek felterjesztését Keczer Menyhért, Becskeházy András és Radics András egy 1665. március 10-én keltezett levél kíséretében vitte Bécsbe az uralkodónak. A beadvány hangja tisztelettudó, de határozott. Miután panaszt tettek, hogy Báthory Zsófia az 1647. 14. törvénycikket semmibe véve elfoglalta a reformátusok és evangélikusok templomait, a paplakokat, az iskolákat és a jövedelmeket, az emlékirat részletesen foglalkozik az ország helyzetével. Összességében azt írja le, ahogyan az ország főméltóságait kisemmizték a hatalomból. A legfőbb méltánytalanság a vasvári béke megkötésével történt. Az ország törvényei megszabják, hogy a béketárgyalás „ne másként történjék, csak az ország törvényei szerint, hű magyarok útján, sőt, magyar residenst [követet] is állítsanak, e nép és nemzet megelégedésére. De, fájdalom, a mostani béke egész sor törvény figyelmen kívül hagyásával jött létre."[76]

Miután felsorolja a törvényeket és a királyi hitlevelet a béke megkötésének módjáról és arról, hogy a vasvári békekötés előtt a Magyar Tanácsot is meg kellett volna a királynak hallgatnia, az előterjesztés leszögezi: mivel mindez elmaradt, „nemcsak Magyarországot és lakosságát érte súlyos kár, hanem őfelsége szomszédos örökös tartományait is". Mérhetetlen veszteség, hogy a török ostrom alól Váradot a császári és királyi haderő nem mentette fel. Érsek-

74 Pauler tévesen Esterházy feltétlen udvarhűségével magyarázza kinevezését. Pauler: i. m. (63. j.) I. 221. Utasítása: MNL OL P 108, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium. Rep. 2/3. Fasc. H. № 136. Feltárta Iványi Emma: Esterházy 1989. 96, 125.

75 Az előterjesztésről Pauler nem tud.

76 Esterházy 1989. 501–502.

újvárt pedig indokolatlanul hagyták az oszmánok kezén. „Az Érsekújvárral szemben létesített új határvidék pedig nem alkalmas a további török hódoltatások megakadályozására, így a török egyre beljebb nyomul, s már az örökös tartományokat fenyegeti anélkül, hogy bárki feltartóztatná." Egyre nagyobb területet hódoltatnak be a török portyák, és már az örökös tartományokat fenyegetik. Kérik tehát az ország alkotmányára és szabadságjogaira hivatkozva, hogy a császár vizsgálja meg a béke szövegét. A kérés reális, hiszen a békét még nem ratifikálták.

A továbbiakban törvényekre hivatkozva az észak-keleti térség vármegyéi ragaszkodnak hozzá, hogy a német katonaságot vigyék ki az országból, helyükbe magyar katonaságot helyezzenek, és vizsgálják ki az okozott károkat. Ugyancsak a törvények és a királyi hitlevél alapján nem fogadhatják el, hogy a magasabb tisztségeket, egyes határvidékek tisztségeit és a kerületi főkapitányságokat németeknek adományozzák. Nem mintha „megvetnék a németeket", hanem mert ezek nem ismerik a hazai viszonyokat, és ebből rengeteg tévedés, kihágás, viszály, törvénytelenség következik. Kérik, hogy a tisztségeket magyarok kapják „mégpedig valláskülönbség nélkül". Szót emelnek a szabad királyi városok érdekében, hogy a Szepesi Kamara ne hajtsa be rajtuk törvénytelenül a taxát. Okkal igénylik, hogy a német tisztek „ne bánjanak olyan megvető módon a magyar tisztekkel és kapitányokkal, mint eddig történt, a magyar nemzet gyalázatjára és szentséges fenségtek méltóságának kisebbítésére".[77] A diagnózis reális, a szervezkedő főméltóságok is ezeket fogalmazták meg.

Ezek után elmondja Esterházy, hogy a beadványt – miután a Titkos Tanács foglalkozott vele – a király a Magyar Tanácshoz utasította. Wesselényi nádor vezetésével pedig a pozsonyi konferencián, ahol nyilván részt vett Esterházy Pál is, a császárt képviselő Rottal János jelenlétében a Magyar Tanácsosok megtárgyalták. Azon a megjegyzésen kívül, hogy a tizenhárom vármegyében katolikusok is laknak, a beadvány többi pontjával egyetértettek, és ezt Rottal útján a császár tudomására hozták.[78]

Az Oszmán és a Habsburg Birodalom politikájában bekövetkezett változás hirtelen a Magyar Királyságban is új helyzetet teremtett, s Esterházy a szervezkedő főuraktól eltérő útra térni kényszerül.

Befejeződvén 1669 szeptemberében a velencei–török háború, a bécsi udvarban pedig eldőlt a hatalmi harc Johann Paul Hocher (1616–1683) kancellár és a Titkos Tanács első helyét elfoglaló, franciabarát Johann Auersperg herceg kö-

77 Esterházy 1989. 502–503.

78 Másfél évszázadig a magyar történetírás Pauler Gyula monográfiáját követte – Pauler: i. m. (63. j.) –, a maga korának viszonyai között az első munka, amely a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltári anyagára, főleg a vallatási jegyzőkönyvekre épít. Átvette azonban a rendkívüli Bíróság, a Judicium delegatum koncepcióját a császári udvar elpusztítását, az országot a töröknek kiszolgáltató összeesküvésről, és adataiban is hiányos. Pl. sem a bécsi decemberi értekezletet, sem a tizenhárom vármegye márciusi beadványát nem említi.

zött. Miután Hocher bemutatta a császárnak a francia követtel váltott és titokban rendszeresen elfogott levelei másolatát, s 1669 decemberében kegyvesztett lett, Auersperg meneküléssel mentette életét. Hocher kancellár pedig elérte, hogy 1670 kora tavaszán császári csapatok szállták meg Horvátországot, Alsó- és Felső-Magyarországot. Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc letartóztatása után Nádasdyt a Haditanács parancsára 1670. szeptember 2-án pottendorfi kastélyában Heister lovasezrede verte vasba és vitte Bécsbe.

Az átmentő

Esterházy Pál mint alsó-magyarországi főkapitány november folyamán megszállta az összeesküvéssel gyanúsított Petróczy István és báró Ostrosich Mátyás várát: Kaszát és Illavát. Majd a Haditanács rendeletére csatlakozott Heister haderejéhez,[79] hogy Thököly Istvánt letartóztassák, és várába, Árva várába császári katonaságot helyezzenek.

Miért menekült meg Esterházy Pál a letartóztatástól, és miért vett tevékenyen részt a szervezkedés felszámolásában? A jól értesült pápai nuncius szerint Esterházy Pál 300 000 forint lefizetésével váltotta meg szabadságát, hasonlóan I. Rákóczi Ferenchez. Felmérte az ország katonai megszállásával nyilvánvaló túlerőt. Próbált közvetíteni. Öccse, Ferenc éppen akkor tartotta a lakodalmát Thököly István legidősebb lányával, Katalinnal, s kérte, győzze meg apósát, értelmetlen az ellenállás. Thököly István azonban nem volt hajlandó önként megnyitni a várat a császári katonaság előtt. Esterházy azt elérte, hogy a vár értékeit nem hordhatták szét, amint Zrínyi Péter Ozaly várában történt, és a két árván maradt Thököly leányt udvarába vette. A műértő Esterházy fájdalmas élményként élhette meg, hogy Nádasdy pottendorfi rezidenciájában lefoglalták a kincstárt, a könyvtárt, s szőnyegeit és a kárpitokat szekérre dobálva zuhogó esőben szállították a Hofburgba. Vezethette Esterházyt az értékmentés, és elérte, hogy Nádasdy képtára hozzá került. Ezek a szórt adatok arra vallanak, hogy tisztában volt, mi várhat rá. Feltehető, a Casa Austriacának szüksége volt Esterházyra. Jellemző, hogy a főkapitányságába 1670. április 24-én iktatták be, amikor megkezdődött az ország fegyveres megszállása. Vajon a bányavidéki főkapitány milyen sikerrel mentette, ami menthető?

1673-ban a király a Verwirkungstheorie elvére hivatkozva felfüggesztette a Magyar Királyság alkotmányát, és Hocher kancellár irányításával szigorú abszolutista államrendszert vezetett be. A nádori méltóság betöltetlen maradt, országgyűlést nem hívtak össze. A királyi Magyarországot a Habsburg Birodalom érdekeit szolgáló központi rendelkezéseket végrehajtva a Gubernium

79 A Kancellária rendelete: 1670. november 24. Ostrosich Mártyás elfogató parancsa: 1670. nov. 24. Mindkettőt közli „Kancz. lev." hivatkozással: Pauler: i. m. (63. j.) II. 183, 185.

kormányozta.[80] A perbefogások, letartóztatások, katonai hatalmaskodások elől az ország keleti részére, a Magyar Királyság és Erdély határára menekült köznemesek, végvári katonák, a csapatokba szerveződő bujdosók rendszeresen becsaptak Felső-Magyarországra. Majd miután Apafi Mihály fejedelem 1675-ben megkötötte a francia–lengyel–erdélyi szövetséget, segítette a bujdosók élére állt Thököly Imre francia közreműködéssel 1678-ban a bányavárosokig hatoló sikeres hadjáratát.

Esterházy Pál számára a bányavidéki főkapitányság a sokfelől, sokféle ellenség ostromának kitett várhoz lett hasonlatos, megvédéséhez pedig nem rendelkezett megfelelő feltételekkel. Három nagy beadványa 1672., 1674. és 1677. években reális képet ad a főkapitányságban kialakult viszonyokról, saját helyzetéről, és javaslatokat fogalmaz meg. Vicekapitánya, idősebb gróf Bercsényi Miklós nagy mennyiségű, sajnos máig feldolgozatlan levele pedig pozitív kontrollként szolgál, és igazolja a főkapitányi előterjesztéseket.[81] A főkapitány önállósága a porban. Hatásköre, parancsnoki joga nincs, a Consilium Bellicum utasításait kell végrehajtania, jóváhagyása nélkül kis őrségek tisztjeit sem nevezheti ki. Az Érsekújvár ellenében épített Lipótvár helyőrségparancsnokának, Riedt ezredesnek nagyobb a hatásköre, mint a kerületi főkapitánynak. Várról várra leírta Esterházy a katona-folyamodványokból jól ismert viszonyokat. A végvárak romladoznak, a magyar vitézek nem kapnak fizetést, ellátást, nincs megfelelő fegyverük, a lőszerutánpótlásról számukra nem gondoskodnak. Mezei gazdálkodásból vagy sarcolásból élnek.[82] A bányavidéki főkapitányság végvárrendszere alkalmatlan bárminemű ellenállásra. A császári kormányzat az egységes birodalmi hadsereg kialakítása érdekében a magyar végvárrendszer magyar katonaságát felszámolásra ítélte, Esterházy naponta szembesült a mellőzés, a tisztségét semmibe vevő eljárásaival. Az uralkodó például 1671-ben pert indított Esterházy Pál hadiszékén Csáky Pál lévai kapitány és néhány katonája ellen azzal az általános váddal, hogy megszegték a hadiszabályzatot, miközben betartására az elemi feltételek is hiányoztak.[83] Javaslatai a főkapitányság és a végvárak reformjára nem kaptak méltánylást. Az 1670-es években tudomásul kellett vennie, hogy minden főkapitányi hatáskörét elvesztette, felterjesztéseire nincs válasz és tehetetlen, 1677-ben felmerült benne, hogy lemond tisztségéről, mint annak idején apja a nádorságról. Tervét mégis elejtette. Maradt. Cím, hatáskör nélkül.

80 Károlyi Árpád: *A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban.* Bp., 1883; R. Várkonyi Ágnes: *Az abszolutizmus kísérleti intézményéről.* A Gubernium utasítása 1673-ban. In: Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére. Szerk. Tima Renáta. Bp., 2002.

81 1671-ben már Bercsényi a helyettese, MNL OL P 125. № 11371. Vö: Thaly: i. m. (2. j.) I. 251–266. Pálffy: i. m. (46. j.) 119.

82 Rakovszky István: *Esterházy Pál relatiója 1674-ben.* TT, 1891. 257–266. (A tisztek kinevezését kivették a várkapitányok kezéből.) Vö: Pálffy: i. m. (46. j.) 230.

83 Pálffy: i. m. (46. j.) 79–80.

Az egyetlen magyar főkapitány a kerületi főkapitányok között ugyanis változást remélt. Érzékelte, hogy a Habsburg-kormányzat engedményekre kényszerül, a Gubernium regnálása anarchikus viszonyokhoz vezetett, és háború készül a törökkel. Már az 1674. évi felterjesztéséből kiderül, hogy az ország legfőbb érdekét a török megszállta területek visszafoglalásában látta. Zrínyi tanítványa pedig jól tudta, hogy nemzetközi török háború a Habsburg Birodalom nélkül elképzelhetetlen. Pályájának további alakulásához Zrínyi mozgalmának még élő tagjai, Kéry János csanádi püspök, Széchényi György esztergomi érsek és mások hathatósan hozzájárulhattak.

A nádor

A kékkői lovas- és gyalogsereg a következőképpen gratulált az 1681. évi soproni országgyűlésen nádorrá választott Esterházy Pálnak: „Isten ő szent felsége azt adván érnünk, hogy ennek a kevés megromlott magyar nemzetnek nem idegen nemzetet, hanem Nagyságodat, igaz magyar vérünket adta előnkbe, szívünk szerint örülünk."[84]

Négy jelölt között indult, Erdődy Miklós horvát báni méltósága révén hagyományos esélyét a Trautmannsdorf-rokonság révén jó bécsi kapcsolatok növelték. Báró Kollonich János-Urliknak a központi kormányzatban, Zay Endrének a köznemesség körében voltak támogatói.

A negyvenhat éves Esterházy Pál egy híján egyhangú szavazattal nyerte el a nádorság nehéz méltóságát. A Magyar Királyság legnagyobb kiterjedésű birtokával, legjelentősebb udvarával rendelkező katolikus főúr, művelt mecénás, Zrínyi egykori hívei maguk közé tartozónak tekintették, aki az 1670-es súlyos években közvetíteni próbált a magyar rendek és a Habsburg-kormányzat között. A vármegyei nemességet pedig a főispánok meghatározón befolyásolták.[85]

Miután felesége gyermekszülésben meghalt, Esterházy Thököly Évát vette feleségül, s ily módon Thököly Imre sógora lett, aki Zrínyi Ilonával készülő házassága révén a Rákóczi-birtokok jövedelmeihez hozzájutva a Habsburg-kormányzattal megbékélésre készült.

Hogyan viselte – apai megfogalmazásban – az „palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igáját"?[86] Döntő és addig páratlan történelmi jelentőségű kihívásokra kellett választ adnia, mint a Liga Sacra török elleni visszafoglaló háborúja, a Habsburg-kormányzatnak az alkotmányellenes abszolutista berendezése, és II. Rákóczi Ferenc szabadságharca, a magyar államiság védelmében és modernizációja érdekében. Összességében a megváltozott európai hatalmi

84 1669 MT. 1550.

85 Soós: i. m. (23. j.) 801–852. Fazekas: i. m. (23. j.) 905–918. Dominkovics: i. m. (23. j.) 882–904.

86 *Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka*. Szerk. Hajnal István. Bp., 1930. 160–161.

viszonyokkal és a másfél évszázados török uralom idején átalakult társadalmi fejleményekkel kellett számolnia. Nem tudjuk, hogy az új nádort mennyiben foglalkoztatta apja, Esterházy Miklós példája és tapasztalatai. A nádori méltóságról kialakult nézetét a történetiség évszázadokon át változatlan felfogása jellemezte. Az Árpádok és az Anjouk királyai korabeli példáira hivatkozott, a nádori méltóságban a Mohács előtti viszonyokat vélte folytathatónak.[87]

Nádori munkáját a végvári katonaság reformtervezetével kezdte meg. A fenyegető török hadjárat és Thököly sikerei következtében a Hofburg a magyar katonaság létszámának növelése kérdésében engedékenynek bizonyult, és a protestánsok vallásgyakorlatának szigorításán is enyhített. A nádor javaslatai azonban keresztezték a Habsburg Birodalom egységesítését szolgáló császári hadsereg kialakítását, és a király részéről nem találtak megértést.[88]

A visszafoglaló háborúban

1683 tavaszán Esterházy azt javasolta, hogy a király ragadja kezébe a katonai és diplomáciai kezdeményezést, támadással vágjon elébe Isztambul készülő nyugati hadjáratának. Nem számolhatott azonban a birodalom lassú döntési mechanizmusával és főleg katonai, diplomáciai felkészültsége súlyos hiányaival. Tisztában volt a magyar nemesi felkelés elavult voltával, 1683. március 18-án mégis generális inszurrekciót hirdetett: „Eljött az idő, hogy az édes magyar haza megszabaduljon a török járomtól, […] mutassuk meg mind kegyelmes királyunkhoz, mind édes hazánkhoz igaz kötelességünket."[89] A felhívás kevés sikert ért el. A nemesség otthonai védelmére kényszerült; számottevő királyi haderő sehol, az ellátatlan német és magyar katonák önkényeskedése nem ismer határt, fenyeget a török hadjárat, és Thököly lovas ezredeivel nyomul nyugatra. Amikor Kara Mustafa nagyvezír százezer fős hadereje áthömpölygött a Dráva hídján, és elárasztotta a Dunántúlt, az ország, de még Apafi Mihály erdélyi fejedelem is a nádortól várt védelmet: „igyekezzék a dolgokat úgy kormányozni, ne légyen […] végső romlása a magyar nemzetnek".[90]

Nádori felelősségére hivatkozva Esterházy beadványokkal ostromolta a királyt: vészhelyzet van. Majd amikor a rábai védelmi vonal összeomlott, és a császári haderő kihátrált az országból, Esterházy a fővezérhez, Lotharingiai

87 MNL OL P 125. 7058, 8364, Protocollum opinionum ad literarum palatinalium ad augustissimum imperatoram. Vö: Esterházy 1989. 46–47, 62–63.

88 Az 1662 folyamán beadott opiniók s I. Lipót császár nevében és a haditanács részéről adott válaszok: MNL OL P 125. 6992, 6993, 6995, 6997, 8383. Vö: Esterházy 1989. 103, 127.

89 MNL OL N 8. Regnicolaris lt. Archivum Palatinale. Protocollum opiniorum seu litterarum Pauli Esterházy in publicis negotiis.

90 Apafi Mihály Esterházynak, 1683. június. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1892. 17. köt. 127–128.

Károly herceghez fordult. Viszont a császári haderő központi parancs szerint kizárólag az örökös tartományok biztosítására szorítkozhatott. Az ország kiszolgáltatottan feküdt a török invázió útján. Esterházy tehetetlen, Lipót császárhoz írt, 1683. június 30-án keltezett beadványát Bécsben valószínűleg soha nem bocsátották meg, annak ellenére, hogy a bányavárosok megmentése érdekében a központi kormányzat is hasonlót javasolt. „Magyarországról elmondható: a szenvedések óceánjába sodortatott – írta Esterházy. – Kérik hívei Felségedet: tegyen valamit oltalmunkra. Ha lehet. Ha pedig nem lehet, ne vegye rossz néven, ha engednek az időnek és a kénytelenségnek, és hogy a maguk, feleségük és gyermekeik életét mentsék, Thökölyhez csatlakoznak."[91]

Máig nyitott kérdés, hogy Esterházy tudott-e Thököly megállapodásáról a Portával. Eszerint Thököly a török megszállta területen toborozhatott katonaságot, aki hozzááll, annak birtokát, falvait megkímélik, nem égetik fel a töröktatár csapatok, és a basák nem rendelik szolgálatukra a lányokat. Ebből a meggondolásból – Esterházy Pál kivételével – a Dunántúl, a török felvonulás útjába eső területek minden birtokosa, falvai, kastélyai védelmét tartva szem előtt, hűséget fogadott Thökölynek. Csatlakozásukat jelentették a vármegyék és a városok. Alsó-Magyarország ugyancsak mentette, ami menthető, a bányavidéki vicekapitány, Bercsényi Miklós is letette a hűségesküt.[92] Egyedül a nádor maradt meg a király hűségén, feláldozva birtokai biztonságát. A császárváros felmentésében Lotharingiai Károly mellett harcolt, és könnyebb sebet is szerzett.

Elérte, hogy Bécs felmentése után Lipót császár a Thökölyhez állott magyar főurak és nemesek birtokai elkobzására kiadott rendeleteit (szept. 23., okt. 11.) visszavonta (október 22.), s a hűségére visszatérők ügyeit a Pozsonyban felállított bizottság elé utalta. Viszont politikai hiba volt, hogy a bizottság elnökévé Lotharingiai Károly herceget nevezte ki a király, holott az országos közvélemény szerint az a királyság nádorát illette meg. A nádori méltóság mellőzését, sőt nem létezőnek tekintését jelentette, hogy Esterházyt nem vonták be a török elleni szövetség, az 1684-ben megalakuló Liga Sacra s a kiegészítő csatlakozások, főleg az erdélyi fejedelemmel kötött titkos megállapodás tárgyalásaiba sem.

91 Philipp v. Röder: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm v. Baden Feldzüge wider die Türken*. Carlsruhe, I. kötet: 1839, II. kötet: 1842; Károlyi Árpád: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban a kétszázados emlékünnepély alkalmára*. Bp., 1886; *Késmárki Thököly Imre naplói*. Kiad. Thaly Kálmán. Pest, 1868; Szakály Ferenc: *Buda visszafoglalásának emlékezete (1686)*. Bp., 1986.

92 Thököly kikötéseire először hívta fel a figyelmet: Szakály Ferenc: Az *1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmai és a hódoltsági magyar feudális hatalom*. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983. 60–67. Vö: Thaly Kálmán: *Az 1683-iki táborozás történetéhez* (gróf Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéséből). TT, 1887. 102–128., 293–318. és Thaly Kálmán: *Az 1683. évi táborozás történetéhez*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, XI/4) Bp., 1883.

Bécs felmentése után a császári udvarban a spanyol párt a törökkel békét kívánt, hogy a Casa Austriaca minden katonai erejét Franciaország ellen fordíthassa. Esterházy a háború folytatását szorgalmazta, és Buonvisi révén a pápai anyagi támogatással is számolva haditervet készített Magyarország teljes visszafoglalásáról. Hangsúlyozta, hogy a török hatalom gyors kiszorítása Magyarországról elemi érdeke a Habsburg Birodalomnak is. Kössön a császár békét Franciaországgal, s ha Magyarországról kiűzik a törököt, többet nyer vele, mintha Hollandiáig parancsolna.

1684 zimankós nyarán mintegy tízezer főnyi nádori sereggel jelent meg Buda falai alatt, és a kudarcba fulladt tragikus ostrom végéig kitartott, de számolnia kellett vele, hogy hatvanezer főnyi haderőt és komoly tüzérséget, ágyúparkot felvonultató hadvezetés mellett részvétele legfeljebb reprezentatív lehetett. A székvárost visszafoglaló 1686. évi vállalkozásban nem vett részt, a király a hadsereg ellátást biztosító adó kivetését és az elosztást bízta rá. Amint azonban Iványi Emma kimutatta, az adó összegét az ország teljesítőképességétől függetlenül a központi kormány vetette ki, behajtását közvetlenül a hadsereg végezte. A nádort elárasztották a vármegyék, városok és falvak panaszai, áttekintése lehetett róla, hogy az ország messze túl van teherbíró képességének határain. A nádori kancelláriát áradatként ellepő panaszok megismertették az anarchikus körülményekkel, az ország kormányzásával, hadi viszonyaival foglalkozó javaslatainak semmibevétele viszont nádori jogkörének erős korlátozására, sőt visszaszorítására kellett, hogy rádöbbentsék. Tiltakozása a sérelem, panasz és siralom hangján szólal meg.

Buda visszavívása azonban, úgy tűnik, Esterházyt nagy reményekkel töltötte el. Első volt, aki a rommá lőtt várban házhelyet vásárolt, palotát készült építeni, arra számított, hogy megszabadulva a török uralomtól Buda rövidesen visszanyeri székvárosi rangját, és a Magyar Királyság a Mohács előtti önállóságában, változatlan fénnyel és szabadsággal folytathatja útját. Feltehetőn ez határozta meg állásfoglalását az 1687/88. évi országgyűlésen, ahol kulcsszerepet vitt, annak ellenére, hogy a döntést előkészítő tárgyalásokon álláspontjából engedni kényszerült.

A birodalmat irányító Habsburg-kormányzat jogászai és államférfiak, a Titkos Tanács (Geheimb Consilium) tagjai, gróf Ulrich Kinsky (1634–1899) kancellár, Kollonich Lipót bíboros, gróf Theodor Strattmann (1637–1693) udvari kancellár véleménye szerint a Verwirkungstheorie, a jogeljátszás elmélete és a jus armorum, a fegyverjog alapján az uralkodó a Magyar Királyságot szuverén hatalmával kormányzott, saját területének, örökös királyságnak tekintheti. Ez annyit jelent, hogy gazdasági, pénzügyi és közigazgatási szervezetével a birodalomba tagolja. Szükség volt azonban a magyar rendek döntésére, az alkotmány megváltoztatásának országgyűlésen jóváhagyott, törvényes elismerésére. Ez azt jelentette, hogy a rendek önként mondjanak le királyválasztási és ellenállási jogukról. 1687 májusában előzetes megbeszélés-

re hívták Esterházy nádort, és elfogadták javaslatát, hogy a főrendek szélesebb körét vonják be a tárgyalásokba. Az augusztus 12-i bécsi tanácskozáson a főméltóságok, az érsek, a kancellár, néhány egyházi és világi főrend vett részt. A trónöröklési törvény szövegét a nádor úgy fogalmazta meg, hogy I. Józsefet és utána a dinasztia első szülöttjét választják királlyá. A császár azonban ragaszkodott „az örökös királyság" fogalmához.

Az országban hatvanezer főnyi császári katonaság. Az eperjesi vérpadon a gazdag polgárokat és köznemeseket hamis vádakkal megkínzó és kivégző Caraffa emlékirata a főúri rend tekintélyes tagjait a kereszténység elpusztítására törő összeesküvéssel vádolta, és a gyanú árnyéka a nádort sem kímélte. A magyarok ellenvetéseit keményen visszaverték, a Gubernium emléke még eleven, s a kilátások semmi jóval nem biztattak; megsemmisíthetik a teljes magyar alkotmányt. A jól működő császári propaganda pedig gondoskodott róla, hogy egész Európa ünnepelje a nagyharsányi győzelmet a Buda visszafoglalására indult nagyvezír felett. Nem maradhat el a hála sem, hogy a császár megszabadította az országot a török uralomtól. Mindennek ellenére a nádor a főrendekkel feltételeket szabott: a király elismeri az ország törvényeit és alkotmányát, leállítja az eperjesi vértörvényszéket, visszaállítja az 1681. országgyűlés vallási törvényeit, és a töröktől visszafoglalt ország berendezését a magyarok kezébe helyezi. Mindezt pedig a királyi hitlevél garantálja.[93]

Az 1687. október vége és 1688. január 25. között ülésező pozsonyi országgyűlés megszavazta a királyi előterjesztést: a rendek lemondanak királyválasztási jogukról, eltörlik az Aranybulla ellenállási záradékát, elismerik a spanyol ág trónöröklési jogát. A felsőház és az alsóház meggyőzésében sokat fáradó Esterházy Pál nádor Széchényi György esztergomi érsekkel együtt az öröklés jogán a kilencéves József főherceg fejére helyezte Szent István koronáját. Az uralkodó a német-római hercegi címmel tüntette ki, majd megkapta a spanyol aranygyapjas rendet. Több fiatal főnemest, közöttük az ifjú Bercsényi Miklóst is aranysarkantyús vitézzé ütötte a király.[94] A főnemesség a hitbizomány létesítésének jogát nyerte el, magyar indigenatust pedig 106 osztrák és német államférfinak, a hivatali és a katonai elitnek szavazott meg a Habsburg-dinasztia és a Magyar Királyság rendjei kompromisszumát megtestesítő országgyűlés.

Esterházy bízott a királyi szóban, és az országról Szent István államalapításától folyamatos egységében látva gondolkozott. Szekfű Gyula értelmezése szerint a nádor azért vállalta a kompromisszumot, mert ezzel biztosíthatónak vélte a

93 Esterházy 1989.

94 Thaly szerint Bercsényi Miklós „puskaporozá föl" Esterházyt, és az eperjesi törvényszék működésének leállítása valójában Bercsényi érdeme – ám mindez nem bizonyítható. Thaly: i. m. (2. j.) I. 325.

magyar rendiséget, főleg pedig Szent István királyságának kontinuitását. „Herceg Esterházy Pál nádornál senki nem érezte át jobban az új, a töröktől megszabadult országnak Szent Istvánig visszanyúló tradicionális kontinuitását."[95]

Az országgyűlés 1688. január 25-én zárult, s a hónapokig Bécsben tárgyaló Esterházy április 9-én benyújtotta a királynak a visszafoglalt ország berendezésének sajátkezűen leírt tervezetét. Reformokat vázolt, az ország politikai, közigazgatási, jogszolgáltatási, gazdasági, katonai és egyházi viszonyait érintve, és át nem lépve a Magyar Királyság rendi struktúráját. Több vonatkozásban visszaállítaná a Mohács előtti viszonyokat. Az országot a nádor elnökletével Gubernium kormányozná, és hivatkozva királyválasztási joguk lemondására ellenszolgáltatásként az intézményekben magyarok alkalmazását, 12 ezer főnyi magyar haderő felállítását és kereskedelmi szabadságot kívánt. A királyi válasz utasítás: a nádori tervezetet egy rendi bizottság egészítse ki.

1688 szeptemberében a rendi bizottság szakértői csoportok bevonásával lényegében Esterházy eredeti tervét részleteiben bővítette ki. Különösen hangsúlyozta a kompromisszumot, a rendek országgyűlési döntéséért cserében a királyi ígéretet. Az intézményekben a magyarok vezetését, az idegen katonaság létszámának csökkentését, hasonló létszámú magyar haderő felállítását. Az ország gazdasági önállóságának feltételeit Esterházy korábban is megfogalmazta.[96] Mintegy kifejezve az ország egység megújításának szimbólumát az országgyűlés mielőbbi Budára helyezését is szorgalmazta.

A nádori javaslat sorsát azonban eleve megpecsételte a június 10-én Kollonich Lipót elnökletével berendezési tervet elkészítő uralkodói parancs. Az átfogó koncepcióban részletesen kidolgozott *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* minden reformterve ellenére ugyanúgy a rendi struktúra között marad, mint a nádori tervezet. A kettő között az óriási különbség abban áll, hogy Esterházy tervezete a Magyar Királyság integritását őrizné meg, Kollonich a birodalmi keretek közé tagolva, birodalmi irányítással javasolta berendezni a visszafoglalt Magyarországot.[97] A magyar tervezetet elutasító választ Kollonich 1689 szeptemberében közölte a nádorral.

95 Szekfű–Hóman: i. m. (67. j.) III. 236.

96 A tervezetet a 19. század közepétől ismerték. Vö: Szalay: i. m. (1. j.) VI. 3–5. Theodor Mayer: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Wien–Leipzig, 1911. 2. bőv. kiadás. Hrsg. Josef Flackenstein und Heinz Stoob. Bearbeitet von Adalbert Toth. Sigmaringen, 1980. 5, 20–21; Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban*. Levéltári Közlemények, 1971. 140–147; Iványi Emma: *A „Magyar Einrichtungswerk"*. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Szerk. Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 159–180. Varga J. János: *Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában*. Az „Einrichtungswerk". Sz, 125 (1991) 3–4. és Századok Füzetek. Bp., 1993.

97 Kollonich *Einrichtungswerk*jében a magyarellenesség és zsidóellenesség kérdését Benczédi László maradandó alapossággal dolgozta fel. Benczédi László: *Kollonits Lipót és az Einrichtungswerk*. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon… i. m. (95. j.) 156–158.

Politikusi pályák kritikus pontjait nehéz megállapítani, Esterházy súlyos traumaként élte meg, hogy a magyar tervezet helyett az *Einrichtungswerk* nyert méltánylást, amelyet a fő elveit összefoglaló *Compendium*ból ismert meg. Egyetértésben a királyhű főrendekkel úgy ítélte, hogy Lipót császár nem tartotta be az 1687. évi országgyűlési döntést előkészítő megállapodásukat, és megszegte a királyi hitlevelet az ország szabadságának biztosításáról.[98] A következő években a családi birtokait sem kímélő Neoaquistica Comissio működése[99] s az ország teherbíró képességét meghaladó adók ügyében tartott tanácskozások és rendelkezések (1696., 1698.) meggyőzhették, hogy minden nádori hatásköre megszűnt, a központi kormányzat gyorsan és katonai erővel tagolja be az országot a Habsburg Birodalomba. Élmény, tapasztalat, felismerés súlyos személyiségi válságot okozott.

Erős túlzással Szekfű Gyula a nádor válságát megsemmisítő diagnózissal országos szimbólummá emelte. Megállapította, Esterházynak már csak „a kérésre, könyörgésre van hatalma […], hirtelen testi-lelki dekadencia jeleit mutatja, nemzeti szempontból használhatatlanná válik: Ő, Zrínyi Miklós kedves tanítványa, italnak adja magát, családi botrányaival, válópörével foglalkoztatja a titkos tanácsot, mely közjogi panaszaira most még kevesebbet hajt […], a kifáradt magyarság szimbóluma lett."[100] Iványi Emma annyit említett, hogy a fáradékonyság jelei mutatkoznak nála. Túl a hatvanon, korának viszonyai között, állandó feszültségben, az ellenállás és a kompromisszum között töltött évtizedek után, elmagányosodva, a fáradtság jeleiből túlzás testi-lelki dekadenciára következtetni, vagy korunkra jellemző depressziót vetíteni vissza rá. Annál is inkább, mert ezekben az években tevékenysége inkább kiszélesedett, mintsem beszűkült volna.

Gazdaságilag számára az alkotmányváltás, az ország visszafoglalása előnyösnek bizonyult. 1676-ban negyedfélszázezer forint adósság terhelte. Nádori fizetése elmaradt, a Neoaquistica Comissio az ő birtokait sem kímélte a visszafoglalt területeken, de Esterházy mégis különböző módokon növelte birtokait. Gazdaságát fejlesztette, majorságokat létesített, svájci teheneket vásárolt, Károlyi Sándorral együtt jól tejelő szarvasmarhákat szerzett be, sörfőző házakat tartott fenn. Folytatta Illésházy István óta a főnemesség merkantil hagyományát, sokat tanulva Zrínyi Miklós só- és marhakereskedelmi vállalkozásából. Bérbe vette a máramarosi sókereskedelmet, és az Oppenheimer Samuel udvari szállító csendestársával meglapított Palatinus Transylvanica Societas 325 ezer darab sókocka értékesítésére nyert monopó-

98 Esterházy 1989. 159, 171–172. Varga J. János: i. m. (95. j.) 13–14. és a Baranyai-hagyatékból, i. m. (8. j.) 29.

99 Soós István: i. m. (23. j.) 801–852.

100 Szekfű–Hóman: i. m. (67. j.) IV. 237–238, 268.

liumot.[101] Befejezte Kismarton átépítését, s a kastélyt a magyar történelmet szimbolikusan megjelenítő szobrokkal díszítette, udvarán a korabeli uralkodók antik istenével, a Hercules-szoborral. Udvara a nádori méltóságot kellett, hogy kifejezze. Kincstár, könyvtár, fegyvertár, ősgaléria és Lippay György érsek híres pozsonyi kertjének hatását érvényesítő kertkultúra jelezte, hogy követte a hazai és a külföldi udvarokat.[102] Udvarának fényét hivatásos udvari zenészek emelték.[103]

Irodalmi munkássága is erre az időszakra esik: munkatársakkal megalkotta és 1700-ban Bécsben kiadta sajátos, koncepciójában és szerkezetében személyesen létrehozott a család történetét, a *Trophaeum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Esterhasianae* című nagyszabású művet.[104] A csatolt Okmánytár – részben hamis oklevelekkel – megerősíti élénk történeti érdeklődését, a múltat legitimizáló tényezőnek tekintő felfogását tanúsító tényeket, tudatosan gyűjtötte átélt évtizedei dokumentumait is.[105] 1660 óta foglalkoztatta – családi hagyományt is folytatva – az ősök története, és amint Fazekas István a *Trophaeum*ban jelzett művet beazonosította, a *Simulacrum Pannonicae Nobilitatis* nagyszabású, három részre tervezett alkotás a magyar királyok, főurak, nemesek, városok, egyházi intézmények, mezővárosok címerét, az előkelő családok történetét és a kihalt családok névsorát tartalmazza, de kézirata befejezetlen maradt.[106] A válságos kilencvenes években a vallásosság új megnyilvánulását magáévá téve búcsúkat vezet Mariazellbe, és kiadja két nevezetes művét: *Az egész világon lévő tsudálatos boldogságos Szűz Képeinek eredeti…* 1690-ben jelent meg Nagyszombatban,[107] a másik könyv a *Mennyei Korona*[108] az előző bővített változata. A politikai véleményektől független, Bercsényi Miklós, Báthory Zsófia és Zrínyi Ilona kö-

101 Sinkovics: i. m. (9. j.) 178–219. Szakály Ferenc: *Oppenheimer Sámuel működése különös tekintettel magyarországi kihatásaira*. In: Magyar–zsidó oklevéltár, XIV. 1742–1769. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Közreműködött: Házi Jenő, Zsoldos Jenő. Bp., 1971. 31–78.

102 A Hercules-kultusz irodalmával: Galavics Géza: *A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet*. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczy Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1980. 493. Könyvtárjegyzéke: *Lesestoffe in Westungarn II.* 162–181. Komoly genealógiai gyűjteményéről: Fazekas: i. m. (23. j.) 913–914. A Lippay-kert hatásáról: Stirling János: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században*. Bp., 1976.

103 Ld. ebben a kötetben Király Péter: *Mathias Pollerman, Esterházy Pál udvari és hadi trombitása*. Adalékok a 17. századi főúri mecenatúrához c. tanulmányát.

104 Fazekas: i. m. (23. j.)

105 Galavics Géza: *Barokk családfák és ősgalériák*. In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Arcképcsarnokból. A Magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa. Szerk. Buzási Enikő. Bp., 1988. Buzási Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben*. In: *Történelem – kép*, 411–424.

106 Fazekas: i. m. (23. j.) 910–912.

107 Esterházy 1690.

108 Esterházy Pál: *Mennyei Korona*. Nagyszombat, 1696.

rében,[109] az ország katolikus vidékein általános Patrona Hungariae tiszteletet összefoglaló művek, az ugyancsak általános búcsújárásokkal együtt az új vallásosságot fejezték ki, és oldották a súlyos megpróbáltatások feszültségeit.

Eközben naponta kellett Esterházynak tapasztalnia, hogy a megállapodást nem tartja be, vagy nem tudja betartani a király. Az Udvari Kamara terheket mérséklő, a hadsereg fegyelmét követelő álláspontjával szemben a Haditanács diktál. Az 1, majd 2, 3, végül 4 millióra felemelt készpénzadóból a rendiség társadalmi rendszerére épült abszolutizmus viszonyai között a régi és az új nemesség aránylag keveset vállalhatott, s a szabad kereskedelem korlátozása mellett, a katonaság rablásaival sújtott lakosság pedig nem tudja megfizetni, mert nincs készpénzjövedelme. A nádori kancelláriára kétségbeesett jelentések tömege futott be. Foglalkoztatják a nádort az ország népesedési viszonyai is. Telepítésekbe kezd.[110] Izgatja, hogy miért hal meg annyi asszony a gyermekszülésben. Egyetért a tiltakozó felső-magyarországi vármegyékkel: ne adjon a király engedélyt a lengyeleknek, hogy katonaságot toborozzanak a Magyar Királyság területén, mert kiviszik a fiatalságot az országból.

Még mindig bízott benne, hogy közbevetésére a Habsburg-kormányzat magyarországi politikája megváltozik. Tiltakozott a Jász-Kun területnek a német lovagrend számára történt elzálogosítása ellen. Beadványai hangneme némileg változott. Többször kifejtette, hogy ha a kíméletlen katonai zsarolásoknak kiszolgáltatják az országot, annak az egész Habsburg Birodalom kárát vallja. „Mi haszna lesz annak, ha Felséged egyedül erdők és elhagyott hegyek fölött fog uralkodni." A Hofburg azonban a Magyar Királyság főméltóságaival együtt a nádort nem tekintette meghatározó politikai tényezőnek. Minden törvény és megállapodás ellenére a magyar király Magyarország főméltóságai közül senkit nem hív meg az 1690-től megszakításokkal folyó béketárgyalásokra. A Szent Liga és a török hatalom között a béketervekbe a nádort nem avatja be. A karlóczai békét (1699) Magyarország államférfiai nélkül kötötte meg a király.

II. Rákóczi Ferenc és Esterházy

Egyszerű feltenni a kérdést, hogy volt-e a nádornak kapcsolata az 1690-es évek közepe óta szervezkedő főurakkal és nemesekkel? Hagyományos sztereotípiák helyett tárgyszerű választ találni viszont bonyolult feladat. Mindenekelőtt fel kellene tárni a nádor kapcsolati hálózatát, el kellene végezni politikai nyelvé-

109 R. Várkonyi Ágnes: *Bujdosó Boldogasszony.* Egy szakrális műkincs különös útja. In: *Galavics-emlékkönyv,* 757–771.

110 Wellmann Imre: *A népesség sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején.* In: Rákóczi tanulmányok, i. m. (102. j.) 45.

nek mélyreható elemzését, megragadni a hagyományos fogalmak mögött a reális tartalmat és szándékot. Bercsényi Miklóst, a bányavidéki végvári körzet vicegenerálisát régi szoros barátság fűzte Esterházyhoz. Fia szinte a nádor udvarában nőtt fel, gyors karrierjét neki köszönhette. A politikai pályára lépett ifjú Bercsényi néhányszor utal rá, hogy ő ösztönözte a nádort erélyesebb fellépésre, például az ő biztatására hívta össze az 1696. évi nádori concursust. Ez alaposan meglendítvén Thaly fantáziáját, már azt írja, hogy Bercsényi „puskaporozá fel" a nádort, aki különben 1700 nyarán pedig feleségével Rákóczi Erzsébet kistapolcsányi kastélyába látogatott, Bercsényi letartóztatása előtti napon egyetlen ismert Rákóczinak címzett leveléből tudható, hogy „Palatinus uram"-mal kapcsolatban volt.[111] Nincs nyoma, hogy Bercsényi a nádor-herceget annak a „megpuhított, elkorcsosult, aulikus magyar"-nak nézte volna, amelynek az ő történetírója végletes fantáziájával nevezte.[112] Esterházy méltóságából, bécsi életmódjából és nem utolsó sorban intellektusából következett, hogy érzékelte a spanyol örökösödési háború kirobbanását, és számolnia kellett annak következményeivel az európai hatalmi viszonyok átrendeződésben. Erre vall a magyarországi viszonyokat az európaival összefüggésben látó megjegyzése. Az országban olyan nagy az elkeseredés, írta a királynak, hogy ha fegyverei egyszer másutt lesznek lekötve, az országban „kiszámíthatatlan konfúzió keletkezik majd".[113] Érdekes, úgy látszik, hogy 1703 tavaszának eseményeit mégsem ismerte fel teljes horderejében. Annak ellenére, hogy az év elején megjelent nála Kray Jakab, Rákóczi későbbi gazdasági diplomatája a felső-magyarországi városok sérelmeit összefoglaló memorandummal. Sőt szeptemberben, amikor Rákóczi már régen átkelt a Tiszán, lovasezredei törnek nyugatra, a nádor még mindig egyszerű ribilliónak véli, és búcsút vezet Mariazellbe.[114]

Viszonya Rákóczival, kormányzókörével, a Magyar Konföderációval csak több körülményt ismerve érthető meg. Rákóczi 1703 végén, 1704 elején kialakult államának, a Magyar Konföderációnak több tagja korábban szorosabb-lazább kapcsolatban volt a nádorral. Szirmay István például Sáros vármegye követeként vett részt a soproni országgyűlésen, és a nádorválasztáson Esterházyra adta szavazatát, 1687 után nádori ítélőmester, majd részt vesz Rákóczi főúri szervezkedésében. Jánoky Zsigmond, a Consilium Aulicum tagja még Szirmay Istvánnal együtt Thököly megbízásából járt a nádornál. Rákóczi diplomatája, Nedeczky Sándor az 1680-as években Esterházy mellett van. A romantikus felfogásban Bercsényiről készült háromkötetes életrajz Rákóczi főgenerálisát te-

111 „convocatiojára magam kértem és disponáltam a Méltóságos Herceget" – idézi: Thaly: i. m. (2. j.) II. 225.

112 Thaly: uo. 224.

113 MNL OL P 125. Nr 7073. Vö: Esterházy 1690. 160, 214.

114 Benda Kálmán: *Rákóczi diplomatái.* In: Ráday Pál iratai 1707–1708. Kiad. Benda Kálmán, Maksay Ferenc. Bp., 1961. 51.

kintette a szabadságharc valódi vezetőjének, és az egekig emelte, Esterházy nádort szinte kizárta a szabadságharc történetéből Ez nemcsak igazságtalan, hanem káros következményekkel is járt, mert Esterházy nádor véleményeivel részese, mégpedig fontos részese a nyolcéves küzdelem történetének.

Amint kiderült, hogy ami Magyarországon történik, az nem parasztfelkelés, hanem országos vállalkozás, a nádor jelentősége, politikai súlya is megnőtt, felkeltette a külső hatalmak, különösen Anglia érdeklődését. Rákóczi pedig számolva a Habsburg Birodalom katonai fölényével, úgy vélte, hasznos, hogy a Magyar Királyság főméltóságai a király hűségén maradtak, mert így nem lehet az országot fegyverrel levert országnak nyilvánítani.

Esterházy hatvannyolc éves, Rákóczi huszonhét. Akár unokája is lehetne. Rákócziról könyvárnyit írtak, Esterházy Pál hatalmas hagyatékából alig valami jelent meg. Ilyen kiáltón egyenlőtlen ismeretek alapján irreális minden összevetés. Több részletben egyetértettek; de a véleménykülönbség is nagy volt közöttük.

Esterházy a rendi magyar állam keretei között gondolkodott. Úgy vélte, hogy a Magyar Királyság önállóságát megőrizhetik, az uralkodót tájékoztatva, panaszaikat elébe adva meggyőzhetik őt. Ebben a meggyőződésében az 1687 után bekövetkezett nagy csalódása sem tudta megingatni. A Magyar Királyságot régi, lényeges elemeiben érintetlen szervezetében, a király és a rendek viszonyát tárgyalások útján, kölcsönös engedményekkel biztosíthatják.

Rákóczit és kormányzókörét az évszázados küzdelmek, a Habsburg-abszolutizmusnak az országot a birodalomba radikálisan betagoló eljárásai s a heves társadalmi mozgalmak meggyőzték, hogy a sérelmi politika mit sem ér, gyökeres változásra van szükség. Fegyveres fellépésre, modernizált államrendszerre és arra, hogy a király és az ország viszonyát, az ország integritását, alkotmányát nemzetközi közvetítéssel, garanciával megkötött és az európai békerendszerbe befoglalt béke biztosíthatja. Rákóczi és köre vállalva a fegyveres harcot, diplomáciai segítséggel, a spanyol örökösödési háború révén a nemzetközi jelenléttel vélték elérhetőnek, hogy lehetőség nyíljon az ország szabadságára, korszerű, békés fejlődésére.

A nádor 1703 után is úgy vélte, hagyományos úton ő maga közvetíthet a király és a Magyar Konföderáció között. 1704 elején Savoyai Jenő herceg, a Haditanács elnöke Esterházy Pál útján kezdeményezte a béketapogatódzásokat. Esterházy 1704. március 20-án kiadott egy hosszú országos kiáltványt. Tele régi sztereotípiával, régies nyelven. A császár a jóságos atya, „atyai szemmel tekintvén az országra" generális amnesztiát hirdet, és az országot törvényei szerint fogja kormányozni. Hamarosan országgyűlést hívott össze, és engedélyt adott a nádornak, hogy béketárgyalásokat kezdjen. Felhatalmazást nyert ítélőmesterével együtt, hogy a király hűségére visszatérőket bűnbocsánatban, vagyis amnesztiában részesítse. Csakhogy már 1704-ben nyilvánvaló, hogy a Magyar Konföderáció Anglia és Hollandia mediációjához és garanciá-

jához ragaszkodott. Bécs azzal is megpróbálkozott, hogy Bercsényinek helyezte kilátásba a nádori méltóságot.

Lényegbevágó véleménykülönbség volt a nádor és Rákóczi között Erdély kérdésében is. A nádor mint kudarcot élte meg, hogy Erdélyt a Habsburg-kormányzat nem csatolta vissza a Magyar Királysághoz. Viszont Rákóczi a fejedelemség állami önállóságában látta Erdély jövőjét. Esterházy nem ismerte el, hogy a magyar és a székely nemzet jelentős képviselete és a szászok egy kisebbsége a gyulafehérvári országgyűlésen 1704. június 8-án erdélyi fejedelemmé választotta Rákóczit. A nádor változatlanul a maradéktalan visszacsatolás híve volt, mert a Mohács előtti Magyarországot kívánta visszaállítani. Az 1705 tavaszán, Lipót császár halála után trónra lépő I. József kormányzati irányváltást vezetett be. Megbízásával a nádor országos körlevelet adott ki. Hagyományos retorikával közölte, hogy I. József mint örökös király megvizsgálja és orvosolja a magyarok sérelmeit, s híven megtartja koronázási esküjét. Nyilatkozata nem nyerte el az idősebb politikusokat különben is félreállító új király tetszését. Kritikusan fogadták az angol–holland mediátorok is, és a nádori nyilatkozatot Rákóczi és kormányzóköre sem tekintette meggyőzőnek. Meg kellett Esterházynak élnie, hogy az ifjú uralkodó nem fogadja el: nem hívta Bécsbe, közvetítői szolgálatát nem vette igénybe. Miközben már előkészítették az 1706. évi nyári béketárgyalásokat angol és holland mediációval, a tárgyaló delegációból a király kihagyta. A nádor 1706 januárjában kifejtette, hogy a királyi méltóságot csorbítja, ha a közvetítésből kizárják. Ez mégis megtörtént. Miért? Többféle magyarázat van rá, hogy miért. George Stepney angol követ nézete, mely szerint a nádor a nemzet előtt elvesztette tekintélyét, meglehetősen felületes. Más vélemény alapján a központi kormányzat abszolutista berendezkedése lemondott a nádori méltóságról. Megint mások az udvari belső harcokban vélték a nádor mellőzésének okát felfedezni. Rákóczi és köre is a nemzetközi közvetítéshez ragaszkodott a nádori hagyományos rendi közvetítés helyett. 1706 elején a miskolci tanácsülésen Rákóczi szenátusai a nádori méltóság reformjával is foglalkoztak, és a nádor mellé 24 fős tanácsot terveztek felállítani.

Esterházy is elgondolkozhatott a két malomkő között őrlődő helyzetén. Hatott rá a Magyar Konföderáció álláspontja. Némileg módosított felfogásán. Befejezésül erről néhány szót.

Miután a nagyszombati béketárgyalások zátonyra futottak, a Magyar Konföderáció kívánságait Bécsben a király által összehívott, Illésházy Miklós kancellárnál tartott tanácskozáson vitatták meg. Esterházy nádor a királyhű magyar főurak egyetértésével terjesztette elő – mint tárgyalási alapot – Rákóczi négy feltételét. Ezek: 1. A császári haderő, az idegen katonaság menjen ki az országból; 2. Biztosítsa a király a protestánsok szabad vallásgyakorlatát; 3. Erdély tartsa meg önálló államiságát; 4. A Magyar Konföderáció és a Habsburg-kormányzat között a békét külföldi hatalmak közvetítsék és garantálják.

A haditanács elnöke, Savoyai Jenő herceg a katonai párttal elfogadhatatlannak nyilvánította, hogy amint a nádor javasolta, tárgyalják meg Rákóczi feltételeit. Ezek után a Magyar Konföderáció az ónodi országgyűlésén deklarálta, hogy örökösödés jogán Józsefet nem fogadják el királyuknak. A nádor a végzést törvénytelennek nyilvánította, erről a kancellária bizonyságlevelet adott ki. Majd a nyomtatásban megjelent nádori nyilatkozat elismerte I. Józsefet Magyarország törvényes királyának. Nem sokkal ezután a nádor megváltoztatta álláspontját.

1707. november 27-én Keresztély Ágost hercegprímás pozsonyi palotájában tanácskozást tartott. Bár hivatalos volt rá, a nádor távol maradt, és írásban nyújtotta be véleményét. Azt javasolta, hogy József erősítse vagy újítsa meg Lipót 1687. évi diplomáját az örökös királyságra, az Aranybulla ellenállási záradékának eltörlése nélkül. S a király hívjon össze országgyűlést.

Milyen meggondolások alapján változtatta meg a nádor végül is álláspontját? Gyűlölte a háborút. Mikor Károlyi 1704-ben megszállta Kismartont, Rákóczi védelmi levelet adott ki birtokaira, az 1705–1707 évek hadjáratai, heves hadműveletei gazdaságát nem kímélték. Az Esterházy család két tagja, Dániel gróf 1704 februárjától, Antal gróf május 15-től Rákóczi hadseregének generálisai. Esterházyt nyugtalaníthatta, hogy a Hofburg Bercsényit a nádori méltósággal próbálja rávenni, hogy álljon át a király hűségére. Aggodalommal töltötték el Rákóczi nemzetközi sikerei, elkeserítette, hogy a lakosság pusztul, és a háború terhei miatt sokan elhagyják az országot. Szerette volna, ha mielőbb elhallgatnak a fegyverek.

A huszonegy esztendei megszakítás után 1708. február 29-re összehívott pozsonyi országgyűlésre Esterházy nádor a nemzet egységét hangsúlyozva személyes hangú levélben hívta meg Rákóczit és körét, a Magyar Konföderáció vármegyéit és városait. A meghívó a rendiség nyelvén lett megfogalmazva: „Kedves Öcsém Uram, Méltóságos Fejedelem!" Országunk végső romlásának és pusztulásának eltávoztatására ezt az alkalmat el ne mulassza. A vármegyéknek szóló királyi meghívókat küldje szét. Jelenjen meg híveivel hogy „kegyelmes urunk őfelsége maga jobbágyaihoz ily bőven megmutatott kegyelmességét [...] tapasztalhassa". A Magyar Közföderáció nem nevezhető az uralkodó jobbágyának. Nem ismeri el a nádort közbenjárónak, az országgyűlést az ország részvétele nélkül, már nem alattvalói – vagyis jobbágyai – a királynak, szabad országgyűlést kívánnak. Ugyanúgy az Isten ítélőszéke elé idézi a nádort, mint a nádor is Rákóczi híveit. Bercsényi ugyancsak elutasította a meghívást.[115]

Eközben 1708-ban megépítteti Pozsonyban a Lorettói-kápolnát, amely a ferencesek templomának egy része.

115 Rákóczi ragaszkodott az országa nyílt tájékoztatásához, és 1708. március 16-án maga is részt vett Zemplén vármegye közgyűlésén, ahol a nádor levelét válaszával együtt felolvastatta.

Az utolsó nevéhez köthető esemény, hogy ő, az ország nádora, akit törvénysértő módon kihagytak a szatmári béketárgyalásokból, 1712-ben mint a trónöröklésről értekező magyar bizottság elnöke, még megpróbálja némileg pótolni, ami a szatmári béke szövegből kimaradt.

*

Esterházy Pál az ifjúkorában Zrínyi körében kialakult elveit vitte tovább következetesen, nagy felelősséggel – és egyre kevesebb sikerrel. De amit a politikában nem tudott megvalósítani, a régi Magyarország sértetlen egységét, a rendi állam szuverenitását, azt a kultúrában örökítette tovább. Az ország legjelentősebb mecénása számára az irodalom, a zene, a művészet menedék lett, az önmagát és országát kereső lélek menedéke. Miként Miltonnak a könyvtár, az életen túli élet. Lehet, hogy személyiségében hordozta vagy talán csak kereste a „Harmonia cælestis”-t. A szűk kényszerpályán érvényesítette politikai befolyását. Magyarország kiemelkedő jelentőségű államférfija, politikai pályájának ismerete nélkül csonka a Magyar Királyság történelme.

MARTÍ TIBOR

Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál*

„Quoque hunc Heroem Domus Austria stringat Amore,
Perspicua Aurato Vellere Signa dedit."[1]

Historiográfiai előzmények: Esterházy Pál egy kevéssé kutatott címéről

Esterházy Pál nádor személyével kapcsolatban közismert tény, hogy 1681-ben II. Károly spanyol királytól (1665–1700) elnyerte az aranygyapjas rendet. Noha a Pál nádor pályáját feldolgozó életrajzok döntő hányada szerepelteti ezt az adatot,[2] az irodalom a legtöbb esetben csak a renddel történt kitüntetés tényét említi, mégpedig kivétel nélkül meglehetősen szűkszavúan. A családi levéltáros, Merényi Lajos Bubics Zsigmond közreműködésével írt biográfiája éppen hogy csak megemlíti.[3] Eszterházy János már klasszikus családtörténetében

* A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület" Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) támogatásával készült. Munkámat értékes észrevételeikkel segítették: Galavics Géza, Gödölle Mátyás, Margit Kopp, Kalmár János, Kökényesi Zsolt, Pálffy Géza, Schramek László, Serfőző Szabolcs és Szilágyi András.

1 „Az Ausztriai Ház is szeretettel viseltetik ezen hős iránt, / s a kiváló aranygyapjas jelvényt adja neki." – Az idézet Jacob Hoffman Esterházy Pál második, Thököly Évával kötött házassága alkalmából készített nyomtatványának költeményéből való: Applausus Epithalamicus Celsissimo Principi… Paulo Eszterhas… Evae… Tockelin… neo-conjugibus, quando nova augusti … nuptialia festa agebantur, demissime accentus a Jacobo Hoffmann… [1] fol. Viennae Austriae, typ. Leopoldi Voigt, 1682. MNL OL P 125. № 11909. A nyomtatvány felső részét közölte: Bubics–Merényi 1895. az Ötödik könyv végén.

2 Bubics Zsigmond: *Gróf Esterházy Pál Magyarország nádora.* In: Cornaro Frigyes velenczei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Kiad. Bubics Zsigmond. Bp., 1891. XLVI–LXVIII. 372. 120. j; Nagy Béni: *Herczeg Esterházy Pál nádor, a „ferenczesek jótevője".* Eger, 1903. 18; Mohl Adolf: *Herceg Esterházy Pál nádorispán.* A magyar Mária-leventék példaképe. Életrajz. Sopron, 1924. 59. Téves datálással említi: Csatkai Endre: *Emlékezés Esterházy Pál nádorra születésének 300. évfordulója alkalmából.* Sopron, 1935. 20; Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713).* Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet, 10) 409; Fazekas István: *Paul Esterházy.* In: Bollwerk Forchtenstein. Katalog der Burgenländischen Landesausstellung 1993. Hrsg. Michael Jakob Perschy. Eisenstadt, 1993. 46; *Esterházy-kincsek.* Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Az Iparművészeti Múzeum kiállításának katalógusa. Szerk., bev. Szilágyi András. Bp., 2006–2007. 121–122.

3 Bubics–Merényi 1895. 202.

tömören összefoglalva pedig ezt olvashatjuk: „1682-ben a múlt országgyűlésen hozott határozatoknak véghezvitelét sürgette a királynál, és Mátyás apostol napján, február 24-én az aranygyapjas rendbe vétetett fel; a diploma Madridban kelt, 1681. december 27-én."[4] Esterházy Pál mecénási tevékenységével kapcsolatban Galavics Géza ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy Pál nádor tudatosan és következetesen rendelt meg és állított emlékoszlopot azon szentek tiszteletére, akiknek az ünnepén valamilyen világi elismerést, kitüntetést nyert el vagy valamilyen rangemelést ért el.[5] Szent Mátyás apostolnak a fraknói vár előtt álló, ma is látható szobra így az aranygyapjas renddel, vagyis kora legelőkelőbb, a Habsburgok házi ordójának is nevezett (világi) rendjével történt kitüntetésének emlékére készült.

Az aranygyapjas rend tagjának lenni különleges, rendkívüli kiváltságot jelentett. (*1. kép*) Tagjai nem pusztán egy érdemrend birtokosaivá váltak: az 1429-ben Jó Fülöp burgund uralkodó által alapított, majd a 17. század végéig kizárólag a Habsburg-dinasztia spanyol ágának feje által adományozott rend tagjai ugyanis rendszerint olyan főrangú személyek voltak, akiknek családja már generációk óta az uralkodóház iránt elkötelezett, a legfelsőbb, szűk elithez tartozó, régi arisztokrata famíliák közé tartozott.[6] Noha Pál nádor karrierjének csúcsát 1687-ben német birodalmi hercegi méltóságra emelésével érte el, a rend elnyerése kiemelkedő jelentőséggel bírt a pályáját rendkívüli tudatossággal építő, apja, Miklós nádor karrierjét[7] követni, sőt azt meghaladni kívánó

4 ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Kiad. herceg ESTERHÁZY Miklós. Bp., 1901. 112.

5 GALAVICS 1988. 147.

6 Az aranygyapjas rend történetére vonatkozó rendkívül gazdag irodalomból csak a legjelentősebb és az általam legnagyobb haszonnal forgatott munkákat hivatkozom: Kisfaludi KASSICS Ignácz: *Érdem koszorúk vagy Értekezés a felséges austriai császári és királyi uralkodó házat illető jeles rendekrül…* Európában most virágzó egyéb jeles rendekrül is. Bécs, 1840. 10–76; Friedrich Johannes KALFF: *Funktion und Bedeutung des Ordens vom Goldenen Vlies in Spanien vom XVI. bis zum XX. Jahrhundert*. Diss. phil. Bonn, 1963; PANDULA Attila: *A Habsburgok házi ordója: az Aranygyapjas rend*. Baranya, 5–6 (1992) 1–2. 35–48; *La Toison d'or, un mythe européen*. Ed. Jean-Luc LIEZ. Paris, 1998; Alfonso de CEBALLOS-ESCALERA Y GILA, marqués de la Floresta: *La insigne Orden del Toisón de Oro*. Madrid, 2000; Pierre HOUART – Maxime BENOÎT-JEANNIN: *Histoire de la Toison d'Or*. La prodigieuse aventure d'un ordre éblouissant de Philippe le Bon à nos jours. Bruxelles, 2006; *Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies*. Hrsg. von der Ordenskanzlei. Graz, 2007; *La Orden del Toisón de Oro y sus soberanos (1430–2011)*. Ed. Fernando CHECA CREMADES – Joaqín MARTÍNEZ CORRECHER. Madrid, 2011. A rend közép-európai kapcsolataira vonatkozó spanyol kutatások eredményeiből újabban: Pere MOLAS RIBALTA: *Austria en la orden del Toisón de Oro, siglos XVI–XVII*. Pedralbes. Revista d'historia moderna, № 26. 2006. 123–152; Pavel MAREK: *La Orden de Toisón de Oro*. In: Uő: La embajada española en la corte imperial (1558–1641). Figuras de los embajadores y estrategias clientelares. Universidad Carolina de Praga, 2013. 175–183. (Ibero-Americana Pragensia Supplementum, 33)

7 SZILÁGYI András: *Egy rendhagyó sikertörténet a XVII. században – Esterházy Miklós*. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala". Tanulmányok BIBÓ István 70. születésnapjára. Szerk. TÓTH Áron. Bp., 2011. 79–88.

1. kép
Jacob Hoffmann: Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál portréja. A nádor második házassága alkalmából készült üdvözlő költemény illusztrációja. Rézmetszet, 1682

nagyúr számára. Így az aranygyapjas rend elnyerésének feltárása segíthet megérteni és árnyalni a politikai, hatalmi és művészeti reprezentáció területén oly sokrétűt és különlegeset alkotó nádor tevékenységét.

Tanulmányommal ezt a jelentős kutatási hiányosságot szeretném tehát pótolni. Az aranygyapjas rend bécsi és madridi archívumaiban, valamint a családi levéltárban fennmaradt források ugyanis kivételes részletességgel teszik lehetővé Pálnak a rend elnyerésére irányuló lépéseit, az adományozás folyamatát, a lovaggá avatási szertartás előkészületeit, a bécsi ágostonosok templomában lezajlott ceremónia lefolyásának részleteit. Mindezek ismertetése révén választ keresek arra is, mit jelentett egy magyar nagyúr számára a rend elnyerése, valamint felvillantom azokat a képi forrásokat, amelyeken Pál nádort aranygyapjas lovagként ábrázolták. Kutatómunkám első állomását jelenti annak a nagyobb összegzésnek, amely az aranygyapjas rend és a magyar arisztokrácia 17. századi kapcsolatrendszerének részletes feltárására irányul.

Út az aranygyapjas rendig: egy magyar nagyúr politikai ambícióinak motivációi

Esterházy Pál tudatossága a politikai-hatalmi reprezentáció területén az aranygyapjas rend elnyerésére irányuló ambíciójában is világosan megmutatkozott. Az apjától grófi címét öröklő magyar királyi udvarmesternek már 1672-ből ismerjük két levelét, amelyekben az uralkodóhoz fordult: ezekben hűséges szolgálatáért jutalmazását kérte; szolgálatait is felsorolva.[8] A rendkívül ambiciózus nagyúr több, a bécsi uralkodói udvarba bejáratos személyt személyesen is megkeresett, és közbenjárásukat kérte előmenetelének előmozdítása céljából.

A Pál által megkeresett személyek egy jelentős csoportját az udvari főméltóságok mellett befolyásos jezsuiták[9] képezték. Aboedt Ádám provinciális[10] 1680. március 21-én Pálhoz intézett levelében[11] azt írta, hogy ügyében mind a jezsuiták, mind Christophorus Stettinger[12] császári gyóntató minden lehetőséget megkísérelnek. Jóllehet ebből a dokumentumból nem derül ki, hogy pontosan miről van szó, a császári gyóntató leveleiből már nyilvánvalóvá válik, hogy a befolyásos udvari jezsuita segítségével Pál az aranygyapjas rend elnyerésére pályázott. A linzi jezsuita kollégium rektori tisztségét is betöltő Stettinger 1680. június 14-én írt levelében – Pál kérésének eleget téve – megígérte, hogy az aranygyapjas rend megszerzésében közben fog járni.[13] Pál a császári gyóntatónak írt leveleiben következetes módon igyekezett olyan saját magával kapcsolatos információkat eljuttatni az udvarba, amelyek róla mindenképpen előnyös képet rajzoltak, és amelyek hozzájárulhattak az aranygyapjas rend elnyeréséhez. A gyóntató – érthető módon – az uralkodó közvet-

8 MNL OL P 125. № 7120 és 7121. A keltezés nélküli iratok 1672-re datálhatók. Vö. MNL OL P 125. № 7053: Bécs, 1686. szeptember 22. Emlékirat a hercegi cím elnyerése végett, amelyben az Esterházy-nemzetség kimagasló tetteit és a maga szolgálatait (a török elleni harcot Zrínyi oldalán, a Bécs felmentésekor történt sebesülését) felsorolta kérése támogatására. Ezzel érdemes összevetni Pál nádor feljegyzéseit, amelyek a nádort (meg)illető hercegi címmel kapcsolatosak: MNL OL P 125. № 9367 – „Puncta in negotio tituli Principis".

9 A gyóntatók befolyásáról és szerepéről: Elisabeth KOVÁCS: *Einflüsse geistlicher Ratgeber und höfischer Beichtväter auf das fürstliche Selbstverständnis, auf Machtbegriffe und politische Entscheidungen österreichischer Habsburger während des 17. und 18. Jahrhunderts*. Cristianesimo nella storia, 4 (1983) 79–102.

10 *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, Vol. II. (1601–1640). Coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS. Roma, 1982. (Monumenta Historica Societatis Iesu, 125) 533.

11 MNL OL P 125. № 939. ABOEDT Ádám Esterházy Pálnak, Bécs, 1680. március 21.

12 Christophorus Stettinger, SJ: Ladislaus LUKÁCS: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1772)*. Pars III. R–Z. Roma, 1988. 1607; Ferdinand NOÈEL GOLVERS: *Ferdinand Verbiest, S.J. (1623–1688) and the Chinese Heaven*. The Composition of the Astronomical Corpus, Its Diffusion and Reception in the European Republic of Letters. Leuven, 2003. 232–233; Bernhard DUHR: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. Bd. III. 790–791.

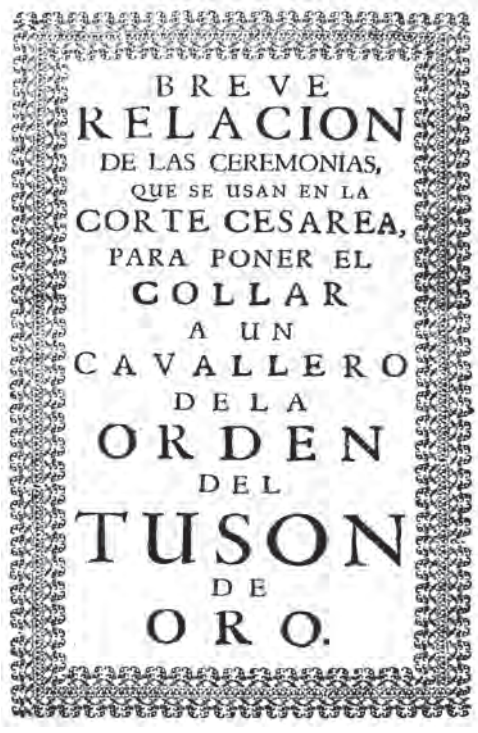
13 MNL OL P 125. № 3804. Pardovil, 1680. június 14.

len környezetéből származó információkról tudósította Pált, így 1680. október 13-án például arról, hogy a Pál részére küldött és fiának szánt aranylánchoz (ennek nem volt köze az aranygyapjas rendhez) egy Lipót képét ábrázoló érmet küld.[14] Raimondo Montecuccoli haláláról is röviddel az események után informálta a magyar nagyurat.[15] Stettinger 1680. november 11-én kelt levelében már újra az aranygyapjas rend kapcsán írt: örömmel fogadta, hogy Esterházy a Thököly-felkelés közepette Magyarországon a békesség érdekében eredményesen munkálkodik, ez irányú törekvései biztosan elő fogják mozdítani a rend megszerzését, amelynek elnyerésében maga is közben fog járni az uralkodónál.[16] Egy hónappal később, december 10-én Linzből pedig már arról informálta Pált, hogy őfelsége előtt a legkedvezőbb színben áll, és ha tovább is így folytatja, eléri mindazt, amire vágyik.[17]

A császári gyóntatóval való levelezés Pál ez ideig csaknem elfeledett, igen meghatározó bécsi kapcsolata mellett témánk szempontjából azért is kiemelt figyelmet érdemel, mert egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar főúr jóval nádorrá való megválasztása előtt aspirált már a nemzetközi jelentőségű rendtagságra, azaz egy nem a magyarországi címek és rangok körébe tartozó kiváltságra. Ehhez az utat számára majdnem bizonyosan az nyithatta meg, hogy 1679. június 26-án sikerült elnyernie a címzetes titkos tanácsosi címet, amely már ugyancsak kiemelte őt a magyarországi arisztokráciából a Habsburg Monarchia vezető elitjébe. Az aranygyapjas rend elnyerése e pozícióját erősíthette.

Esterházy Pál karrierjének építésében igen fontos szempont volt tehát az, hogy a bécsi császári udvari társadalom legkiváltságosabbjainak körébe kerülhessen, nevezetesen azon német birodalmi és örökös tartományokbeli előkelő főrangú családok közé, akiknek számos képviselője az aranygyapjas rendnek is tagja volt. A Habsburg Monarchia politikai elitjéhez tartozó legkiemelkedőbb személyiségek ugyanis majd mind aranygyapjas lovagok is voltak.[18] Amikor tehát Pál mindent elkövetett a rend megszerzéséért, akkor a magyar főrendek közül kiemelkedve a Habsburg Monarchia legfelsőbb elitjének kívánt – a birtok-, a karrier- és a kapcsolati tőke mellett – a rangok és címek területén is elismert tagja lenni. Mindezt érzékletesen igazolja, hogy az aranygyapjas renddel egyidejűleg 1681. december végén Sopronban Esterházy nádorként már a valódi titkos tanácsos tisztét is megszerezte.[19]

14 MNL OL P 125. № 3814.
15 MNL OL P 125. № 3815.
16 MNL OL P 125. № 3816.
17 MNL OL P 125. № 3817.
18 Molas Ribalta: i. m. (6. j.) 146–146; *Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies*, i. m. (6. j.) passim.
19 Rangemelkedésének korábbi jelentős állomása volt kamarási kinevezése, amelyre Pozsonyban, 1655. március 19-én került sor. Vö. ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt (OMeA),

BREVE
RELACION
DE LAS CEREMONIAS,
QUE SE USAN EN LA
CORTE CESAREA,
PARA PONER EL
COLLAR
A UN
CAVALLERO
DE LA
ORDEN
DEL
TUSON
DE
ORO.

2. kép
Az aranygyapjas rendjel átadási ceremóniájának szövegét tartalmazó 17. századi spanyol nyelvű nyomtatvány címlapja az Esterházy család hercegi ágának levéltárából

Esterházy Pálnak a rendtagság elérésére irányuló törekvését nemcsak egyéni politikai-hatalmi ambíciói motiválták. Ebben döntő szerepet játszott a családi hagyomány, nevezetesen az apai példa követése is. (*2. kép*) Az Esterházy családból, sőt az egész Magyar Királyság főrendjei közül ugyanis az aranygyapjas rendet elsőként Esterházy Miklós nyerte el,[20] akinek pályája egyrészt követendő példaként, másrészt elérendő, sőt „túlteljesítendő" célként lebegett fia szemei előtt. Ezt Pál a kismartoni kastély homlokzatának kialakításakor a művészeti reprezentációval is kifejezte: a kastély homlokzatának központi

Sonderreihe, Kt. 19, p. 222–227: Lipót (Ignác) főherceg, a későbbi I. Lipót kamarásai, 1650–1657, p. 224.

20 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F, № 79; Julián de PINEDO Y SALAZAR: *Historia de la Insigne Orden del Toisón de Oro*. Madrid, 1787. I. 345; *Liste nominale des Chevaliers de l'ordre illustre de la Toisón d'Or depuis son institution jusqu'à nos jours*. Ed. Chancellerie de L'ORDRE. 1904, 23 (№ 378). Miklós nádor aranygyapjas rendjéről: HÉJJNÉ DÉTÁRI Angéla: *A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében*. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. GALAVICS Géza. Bp., 1975. 477; ESTERHÁZY 1989. 430; HILLER István: *Az ajándékozás Esterházy Miklós nádor politikai gyakorlatában*. Aetas, 1992. 3, 23; MARTÍ Tibor: *Datos sobre las relaciones entre la nobleza hispana y los estados húngaros en la época de la Guerra de los Treinta Años*. In: „Nobleza hispana, nobleza cristiana: la Orden de San Juan". Actas del congreso internacional Alcázar de San Juan, 1–4 de octubre de 2008. Coord. por Manuel RIVERO RODRÍGUEZ. Madrid, 2009. 488–489.

3. kép
Az Esterházy Pálnak tulajdonított aranygyapjas rendjel. Budapest, Iparművészeti Múzeum

mellszobrai között az egyik Miklós nádort ábrázolja, nyakában az aranygyapjas rend jelvényét tartó lánccal; mellé a szobrok állításakor az aranygyapjas rendet még el nem nyert fia, Pál saját mellszobrát állíttatta. Az atyai karrier követése tehát a magyarországi címek és tisztségek mellett az idegen címek és rangok megszerzésében is alapvetően meghatározta Pál törekvéseit.

Az aranygyapjas rend megszerzése: az ajánlásoktól a rendjel Bécsbe érkezéséig

Az aranygyapjas rend megszerzése Pálnak végül szinte pontosan abban az életkorban (45-46 évesen) sikerült, mint egykoron atyjának. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a császári gyóntató és mások közbenjárása ellenére a rend odaítélését I. Lipót császár végül csupán 1681. szeptember 10-én, azaz Pál június 13-i nádorrá választását követően kérte a spanyol uralkodótól.[21] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nemzetközi rangok színpadára való kilépéshez Bécsben megvárták Esterházynak a magyar világi elit csúcsára való megérkezését. Míg azonban az arisztokráciába frissen felemelkedett atyjának annak idején

21 Lipót császár II. Károly spanyol királyhoz, a levél (Ebersdorf, 1681. szeptember 10.) latin nyelvű másolata: MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F, № 87, fol. 112–113.

erre nádorválasztása után három esztendőt kellett várnia, illetve ennyi ideig kellett küzdenie, addig fiának ez néhány hónap alatt sikerült. *(3. kép)*

II. Károlyhoz írt levelével egy időben Lipót császár Ottone Enrico del Carrettóhoz (röviden Grana márkihoz), madridi követéhez is levelet intézett,[22] amelyben utasította diplomatáját – aki maga is az aranygyapjas rend tagja volt[23] –, hogy járja ki Esterházynak a kitüntetést. Lipót leveléből érdemes kiemelnünk az uralkodó indoklásként felsorakoztatott érveit: a nádor felvételét Esterházy családjának és magának Pálnak sokszorosan bizonyított hűsége és kimagasló érdemei indokolják, továbbá az a különleges körülmény, hogy a Magyar Királyságban „jelenleg nincs senki, akit az aranygyapjas renddel tüntettek volna ki".[24] A császár remélte, hogy Pál kitüntetésével a királyság előkelőit további érdemszerzésekre sarkallhatja,[25] amire a még folyó soproni diéta és a Thököly-felkelés miatti belháború közepette a bécsi udvarnak nem csekély szüksége volt.

Az Esterházy-levéltárban fennmaradt Pál nádor titkárának, Benyovszky Mátyásnak 1681. szeptember 9-én, azaz a császári ajánlólevél előtti napon Bécsből Pálhoz írt levele.[26] Ebből további, fontos részletek derülnek ki a rendre ajánlással kapcsolatban. A császár II. Károlynak írt levelét ugyan a spanyol ügyekben eljáró titkára fogalmazta, ám Esterházy Pál felvételét a rendbe maga Lipót is meszszemenően támogatta. A császári titkár – mint Benyovszky írta – „javallotta azonban, hogy Nagyságod is írna az ő fölsége Spanior országban levő követjének". Benyovszky meg is fogalmazta a Madridban tartózkodó császári követnek szóló levelet, és kérte, hogy Pál azt Sopronban írja alá, pecsételje le, és gyorsan küldje el neki Bécsbe, hogy minél előbb elküldhesse a Spanyolországba induló postával. Végül a nádori titkár hozzátette, hogy „ajánlotta magát azon secretarius, hogy az ő Fölsége nevivel is fog írni, az ő Fölsége Spanior országban levő követjének […]. Ennek Kegyelmes Uram, úgy látom, nem csak az torka, de az erszénye is szomjúzik, jóllehet birtokos embernek látom, emlegeti azt is, hogy Nagyságodat reá segéti, nem több, hanem csak ezer tallér költségében telik, ha

22 Az ugyancsak Ebersdorfban, 1681. szeptember 10-én keltezett levél másolata: MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F, № 87, fol. 119.

23 *Liste nominale des Chevaliers de l'ordre illustre de la Toisón d'Or*, i. m. (20. j.) № 502: Othon Henri Marquis de Savona, Carretto et Grana, Comte de Millesimo.

24 „[…] Aurei Velleris Ordinem […] observo in inclyto meo Hungariae Regno, non esse, qui hoc Vestrae Maiestatis tam praeclaro effulgeat symbolo. Cujus proceres tamen eo etiam digni videntur vel maxime, quos in hoc Christianitatis antemurali continuis pro fide et bono publico vigiliis contra Christiani nominis hostem, de tota pene Europa, singulariter merentur. Inter quos praereliquis occurrit Illustris syncere dilecta: a multis retro saeculis vetustissima originemque a primis et antiquissimis Hungarorum Ducibus trahens, familia Esterhasiana." MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F, № 87, fol. 112r.

25 „[…] hic inclytus ordo […] Regni Proceres ad continuos devotionis stimulos, ulterius excitabuntur" MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F, № 87, fol. 113v.

26 MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F, № 87, fol. 128r–v.

ugyanonnan belöl köllene is kihozni." Ám a nádor nem sokallta a magyar arisztokráciából való kiemelkedés költségeit. Esterházy és a madridi császári követ, Grana márki között valóban sor került levélváltásra, hiszen a diplomata 1681. október 13-án Madridból írt levelében megírta, hogy mindent elkövet annak érdekében, hogy Pál megkapja az aranygyapjas rendet.[27] Sőt, később részletes kimutatást küldött Pálnak az ügyével kapcsolatosan felmerülő költségekről, amelyeket ő meg is térített neki.

A Pál nádor által Grana márki madridi császári követnek a rend megszerzése érdekében a különböző spanyol államhivatalnokoknak megfizetett költségek kimutatása[28]

	birodalmi arany(tallér)
Secretario status, Petro Coloma,[29] pro juribus consuetis / Petro Coloma államtitkárnak a szokott jogokért	200
Illius Officiali, quem vocant, primario / annak primáriusának	50
Pro sigillo / a diploma megpecsételésére	24
Secretario ordinis / az Aranygyapjas Rend titkárának	200
Ejusdem officiali Primatis / ugyanazon titkár főtisztviselőjének	24
Utriusque secretarii, status nempe et Ordinis, Ephebis / az államtitkár és az Aranygyapjas Rend titkára hivatalnokainak	32
Összesen:	530

A rend elnyerésével járó költségekről egy másik kimutatás is fennmaradt a családi levéltár iratai között, ami szintén arról tanúskodik, hogy a nádor a nemzetközi cím megszerzése érdekében hajlandó volt nagyobb összeget áldozni.

27 Grana márki Esterházy Pálhoz, Madrid, 1681. október 13., MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F, № 87, fol. 126r–v.

28 *Index expensarum Nomine Excellentissimi Domini Palatini Hungariae a Marchione de Grana erogatarum*. MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F № 87, fol. 132.

29 Coloma y Escalona, Pedro, marqués de Canales, 1635-ca. 1689.

Az aranygyapjas rend megszerzése érdekében kifizetett különféle költségek[30]

	birodalmi arany(tallér)
Primo: Secretario Suae Maiestatis Hispanico, qui recomendatitias, imo et Duplicam nomine Suae Maiestatis in Hispaniam scripsit / a császár spanyol titkárának, az ajánlásokért, és külön az Őfelsége nevében írt másodpéldányért, amit spanyol nyelven írt	150
Secundo: Eiusdem scriba / az ő írnokának	18
Tertio: In Aula Hispanica hinc inde solvendi / a Spanyol Udvar (a spanyol Államtanács) számára ennélfogva fizetendő	1000
Quarto: Re de Armas seu Curiero Hispanico, qui dictum Torquem ex Hispania adfert / a „rey de armas"-nak, vagyis annak a spanyol lovagnak, aki a mondott aranygyapjas rendjelet Spanyolországból szállítja	1500
Quinto: Item eidem unum donum dum praesentat per se / Ugyanazon személynek hivatalos adomány gyanánt, amikor ő megérkezik	75
Sexto: Pro Capellano Aulico, aliisque ad altare inservientibus / az udvari káplánnak, és az oltárszolgálat többi résztvevőjének	50
Summa facit / Összesen	2793
Item Convivium Instituendum / Továbbá a lakoma elkészítésére	Meg nem nevezett összeg

Tanulmányunk témájának szempontjából is figyelemreméltó tény, hogy a széles nemzetközi érdeklődés által kísért 1681. évi soproni nádorválasztó országgyűlés eseményeiről a helyszínen tartózkodó spanyol követ, Carlo Emanuel d'Este, Borgomanero márki[31] is részletes jelentéseket írt.[32] A diéta egyik legmeghatározóbb eseménye a nádorválasztás volt; ennek kapcsán Esterházy Pál személyére külön kitért: Sopronból, 1681. június 14-én kelt levelében mint az uralkodó által megnevezett négy jelölt egyikét említette. A

30 *Expensae quae requiruntur pro Aureo Vellere*, MNL OL P 108. Rep.2/3, Fasc. F № 87, fol. 133.

31 Carlo Emanuele d'Este Marchese di Borgomanero e Porlezza: a korabeli spanyol forrásokban neve a legtöbbször „marqués de Burgomayne" alakban fordul elő.

32 Az országgyűlésről – köztük a magyar királyné 1681. december 9-iki koronázásáról – beszámoló spanyol követjelentések kiadása folyamatban van.

követ „gróf Astrassyt" olyan arisztokrataként jellemezte, aki teljes mértékben hű a dinasztiához, igen gazdag, és megválasztásával végül Lipót császár óhaja teljesült, akinek Esterházy volt a jelöltje.[33] A követ jelentéseinek ismeretében nyilvánvaló, hogy II. Károly és környezete tehát már 1681 nyarán olyan, Esterházy Pállal kapcsolatos információk birtokába került, amelyek később Esterházy számára kedvezően befolyásolhatták az aranygyapjas rend tagjai közé történt felvételét.

A madridi császári követ közben 1681. október 15-én kelt levelében megígérte Lipót császárnak, hogy kérni fogja Esterházy Pál számára az aranygyapjas rendbe való felvételt.[34] Október 29-én pedig már arról jelentett Bécsbe, hogy Esterházy ügyében már beszélt a *validó*val, a Károly király udvarában 1679 óta komoly befolyásra szert tett Medinaceli herceggel[35] is, aki kegyencként több jelentős udvari főméltóságot viselt.[36] A tőle kapott információ szerint az ügyet a spanyol Államtanács már megtárgyalta, és az ülés jegyzőkönyvének elkészülte után lesz biztos híre. A madridi Spanyol Nemzeti Levéltár világi rendek iratait gyűjtő fondjában az aranygyapjas rendbe felvett személyekkel kapcsolatos iratokat személyenként külön vezették. Az ügymenet része volt, hogy az uralkodói döntés után egy „aktát" nyitottak az illetőnek, és valamennyi, az üggyel kapcsolatos iratot egy helyen őriztek. Ezekből kiderül, hogy az október–novemberi sikeres tárgyalások után Esterházy „aktáját" 1681. december 24-én nyitották meg.[37] A döntésről, amelynek értelmében Esterházy Pál az aranygyapjas rend tagja lett, uralkodói dekrétumot állítottak ki: ez kelt december 27-én, amelyet azonnal továbbítottak két személynek, aki azt ellenjegyezte.[38] Egyrészt Don Gerónimo de Eguíának, aki az uralkodói „titkárság" (*Despacho Universal*) vezetője volt, másrészt Don Balthasar de Molinetnek, aki az aranygyapjas rend négy tisztségviselője közül a *gréfier* (titoknok) tisztségét is betöltötte, és mint ilyen, az aranygyapjas rendbe felvett személyek körüli adminisztrációban jelentős szerepet játszott. Ő intézkedett azután a spanyol király dekrétumának a követ Grana márki, I. Lipót és Esterházy számára történő elküldéséről.

A rendfelvételi diploma és a vele kapcsolatos iratok elkészítése mellett az új rendtagok számára különös jelentőséggel bírt az Európa-szerte ismert

33 „[…] ayer auiendo su Mag[esta]d Cess[are]a nombrado quatro suxetos co[n] el Reyno, escoxió al Conde Astrassy, fidelisimo a la augustisima cassa, muy rico, y finalmente el que Su Magestad deseaua que fuesse, con que dada esta satisfazion al Reyno, que con esto cree aver buelto a la possesión de sus privilegios." Marqués del Burgomayne Marqués del Carpio római spanyol követhez, Sopron, 1681. június 14. Archivo General de Simancas, Estado, Libro 147, fol. 249r–v.

34 ÖStA, HHStA, Spanien, Diplomatische Korrespondenz, Kt. 61, Konv. 6, fol. 235r–v.

35 Juan Francisco de la Cerda Enríquez de Ribera, Marqués de Cogolludo (1637–1691)

36 ÖStA, HHStA, Spanien, Diplomatische Korrespondenz, Kt. 61, Konv. 6, fol. 245v.

37 Archivo Histórico Nacional (Madrid), Estado, leg. 7684, Exp. 65. (1681)

38 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87.

rendjelvény megkapása. Erről is sikerült új adatokra bukkannunk. Az aranygyapjas rend bécsi levéltárában fennmaradt iratok között ugyanis megtalálható Károly királynak a rend kincstárnokához, Jacques Bruneau-hoz intézett francia nyelvű levele, amelyben őt a rend jelvényének Bécsbe juttatására utasította.[39] A rendjel Közép-Európába juttatásával kapcsolatban érdekes a madridi császári követ Esterházyhoz írt levele.[40] Ebben a márki megírta a nádornak, hogy maga szeretné elküldeni a rendjelet, ám eddig erre nem volt alkalom, mert noha kamarását Franciaország felé szerette volna küldeni, a francia követ azonban azt mondta, hogy ez veszélyes vállalkozás, hiszen a Spanyolországból Franciaországon át a Német-római Birodalom felé tartó küldöncöket a háborús helyzet miatt fel szokták tartóztatni. Ettől tartva inkább az aznap – *Ipsis Calendis Ianuarii* – a rendes belga futárral adta fel a „küldeményt", azaz ez Spanyol Németalföldön és a Német-római Birodalmon át érkezett végül a császárvárosba.

II. Károly király I. Lipót császárnak Esterházy rendtagsága ügyében írt hivatalos levele végül 1681. december 27-én kelt, Madridban.[41] A francia nyelvű levélben arról értesítette uralkodótársát, hogy a nádort az aranygyapjas rend lovagjává és testvérévé (*confrere*) fogadja, és kérte, hogy Lipót a rend szokásainak megfelelően fogadja a rendbe Esterházyt. Ugyanezen a napon, december 27-én Madridból a spanyol uralkodó Esterházynak is írt:[42] az aranygyapjas lovagok egymás közötti levelezésében bevett módon „cousin"-nak szólította, és értesítette, hogy érdemeire és szolgálataira tekintettel kitünteti a renddel.[43] A rend jelvényeit a császár adja majd át neki, az ilyenkor szokásos ünnepélyes szertartás keretében. A kapcsolódó gyakorlati ügyek intézésével az Aranygyapjas Rend hivatalos ügyeiben már korábban is eljáró Charles Mouboant és a madridi Habsburg-követet, Grana márkit bízták meg.

39 ÖStA, HHStA, Archiv des Ordens vom Goldenen Vließ, Kt. 14, № 514. (Paul Comte – depuis le 8 Décembre 1687 Prince) d'Esterházy.

40 Grana márki Esterházy Pálhoz, Madrid, 1682. január. MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87, fol. 130r–v; Esterházy Pál Grana márkihoz írt válaszlevelének fogalmazványa, uo., fol. 134r–v.

41 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87, fol. 115. Latin nyelvű átirata: uo., fol. 123.

42 Kiadta már: KATONA István: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tom. XV. 400–401.

43 A levél latin nyelvű fordítása: MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87, fol. 124.

Az aranygyapjas rend átadása: ceremónia a bécsi Augustinerkirchében

Esterházy nádor végül 1682. február 24-én kapta meg Bécsben, az Augustinerkirchében az aranygyapjas rendet.[44] Bár az esemény dátuma és helyszíne eddig sem volt ismeretlen, az újonnan feltárt levéltári forrásoknak köszönhetően mind a szertartás tervezete, mind tényleges lefolyása részletesen megismerhető.

Pál nádor számára igen komoly jelentősége volt a rend elnyerésének, így érthetően alaposan felkészült a beöltöztetésre. Erre utalnak azok a források, amelyek a lovaggá ütés ceremóniáját számára részletekbe menően ismertették, nevezetesen a családi levéltárban több nyelven, latinul és spanyolul is fennmaradt rendi statútumok,[45] illetve az aranygyapjas rend tagjai számára a rend által megnevezett előírások.[46] Sőt, az új rendtag a tennivalókról három pontba szedve külön emlékeztető feljegyzést is készített: először a rendjel és az aranygyapjas rend statútumkönyvének átvételéről szóló reverzális elkészítését jegyeztette fel. Ennek mintájaként – aligha véletlenül – apja, Miklós nádor hasonló reverzálisa[47] szolgált, miként ezt az erről készült kivonat igazolja.[48] Másodszorra a II. Károly királynak szóló köszönőlevél megírását (ezt végül Bécsből, 1682. február 12-én keltezte), majd harmadik feladatként címere pergamenre történő megfestését és címeinek pontos leírását jegyezte fel.[49] Ez utóbbira az újonnan avatott rendtag kötelezettségei miatt volt szükség, amit a rend írt elő számára: ezek közül az egyik az volt, hogy meg kellett rajzoltatnia címerét, és minden méltóságát, tisztségét, címét meg kellett neveznie, illetőleg

44 Coelestin Wolfsgruber: *Die Hofkirche zu S. Augustin in Wien*. Augsburg, 1888. 100.

45 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 81, 82, 83, 85. Az Esterházy család hercegi ágának levéltárában található legrégebbi aranygyapjas rendi statútum az Esterházy Miklós nádor eredeti példányáról halálát követően készített másolat: MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 78. A kéziratos kötet előzéklapján olvasható feljegyzés szerint 1628 utolsó napján került sor Bécsben a IV. Fülöp spanyol király által adományozott aranygyapjas rendjel Esterházy Miklós nádornak való ünnepélyes átadására. A (rendbe való) beöltöztetés II. Ferdinánd császár által történt, III. Ferdinánd magyar király jelenlétében. Az eredeti rendjelet és az aranygyapjas rend alkotmányát tartalmazó, pergamenre nyomtatott könyvet gróf Esterházy László (1626–1652), Miklós nádor fia apja halála után, 1646 januárjában az aranygyapjas rend előírásainak megfelelően visszavitte. A számozott oldalakból álló nyomtatványról másolatot készített, „hogy az az Esterházy ház fraknói várában örökre megmaradjon tiszteletre és emlékezetre méltó módon, és hogy azt a kitüntetett nagy gróf Esterházy utódai megtekinthessék, együtt a levelekkel és azzal a dicsőítő művel [elogiummal], amelyet a temetés napján [1645. dec. 11.] Nagyszombatban szétosztottak." A kéziratos kötet egy része – beleértve a kötet eredetére vonatkozó feljegyzést is – Esterházy Farkas (1615–1670), Miklós nádor Gábor fivére fiának kézírásával készült.

46 MNL OL P 108, Rep. 2/3, Fasc. F № 86: Breve relación de las ceremonias, que se usan en la corte cesarea, para poner el collar a un cavallero de la Orden del Tuson de Oro.

47 A hitlevél másolata: ÖStA, HHStA, Archiv des Ordens vom Goldenen Vlies, Kt. 13, № 378.

48 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87, fol. 140.

49 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87, fol. 139.

ezzel egyidejűleg külön „adatokat kellett szolgáltatnia" származásáról, házastársa(i)ról, gyermekei neveiről, valamint a rendbe történt felvételéig életpályájáról.[50] Az aranygyapjas rend négy fontos tisztségviselője (kancellár, kincstárnok, gréffier, herold)[51] közül a kincstárnok (*trésorier*) gondoskodott arról, hogy az újdonsült rendtag címerét bemásolják az erre a célra vezetett címereskönyvbe (*Wappenbuch*). A saját címer mellett sokszor az anyai, illetve az apai nagyszülők családjainak címereit is bemásolták, valamint az imént felsorolt adatokat megfelelő rendben, francia nyelven beírták a könyvbe, a címer alá. Mindezek biztosítása a családi „ősteremtésben" magas szinten jeleskedő nádornak[52] persze nemhogy nem jelentett nehézséget, hanem egyenesen izgalmas feladatot kínálhatott.

A lovaggá avatási szertartás tervezete, illetve megvalósult rendje a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Zeremonialprotokoll-kötetébe másolt ceremóniarendből ismerhető meg.[53] A legrészletesebb, 12 pontba foglalt leírás az Esterházy-levéltárban található: *Az aranygyapjas rend átadásának, átvételének, valamint beiktatásának rendje* c. iratból[54] kitűnik, hogy Esterházy Pál aranygyapjas lovaggá avatásakor a rend általános előírásait követték. A szertartás előtt különböző előkészületeket kellett tenni a templomban: erre vonatkozóan Esterházy Pál esetében az udvari ceremóniakönyvből (*Hofprotokoll*) az Andreasfest (nov. 30.) 1675-ből való leírását vették alapul.[55] Ebben a (német nyelvű) kivonatban részletesen szerepel, hogy kik vesznek részt a rend szertartásán: az uralkodó

50 Esterházy Pál címerét és francia nyelvű életrajzi adatait az aranygyapjas rend többi, II. Károly korabeli rendtagjának címereivel együtt tartalmazó címereskönyvéből közlöm: MARTÍ Tibor: *Familienwappen und Lebensdaten von Palatin Paul Esterházy im Wappenbuch des Ordens vom Goldenen Vlies*. In: *Wiener Archivforschungen*. Festschrift für den Ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Bécsi levéltári kutatások. Ünnepi tanulmányok a bécsi magyar levéltári delegátus, FAZEKAS István tiszteletére. Hrsg. v. Zsuzsanna CZIRÁKI, Anna FUNDÁREK, Orsolya MANHERCZ, Zsuzsanna PERES, Márta VAJNÁGI. Wien, 2014. 223–232.

51 KASSICS: i. m. (6. j.) 15, 32.

52 FAZEKAS István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet*. Sz, 143 (2009) 905–917.

53 ÖStA, HHStA, OMeA, Ältere Zeremoniellakten (AZA), Kt. 13, [24-2-1682]; ÖStA, HHStA, OMeA ZA Prot, Bd. 4, fol. 42v–44r.

54 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 81.

55 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 83: „Extractus ceremoniarum tempore Collationis Toron[!] observand. ex Protocolo Aulico". Az Esterházy levéltár aranygyapjas rendhez kapcsolódó iratai között megtalálható Conrad Balthasar Graf von STARHEMBERG beöltöztetésének német nyelvű ceremóniarendje is (MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 80: Starhemberg 1680. december 23-án kapta meg az aranygyapjút hivatalosan – *Liste nominale des Chevaliers de l'ordre illustre de la Toisón d'Or*, i. m. (20. j.) 1904. № 508, és 1681. május 27-én, az éppen zajló diétának otthont adó Sopronban vette át a rend jelvényeit – a szertartás feltehetően hatással volt Esterházy Pálra, és a nem sokkal később nádorrá választott Pált motiválhatta az aranygyapjú megszerzésére.

mellett a pápai nuncius, a spanyol[56] és a velencei követ,[57] az uralkodó miniszterei és udvari főtisztviselői, valamint az aranygyapjas rend tagjai voltak hivatalosak. A templomban külön asztalon helyezték el az Evangéliumot, egy ezüst feszületet, valamint egy misszálét, azaz misekönyvet; a feszület mellett két oldalról aranyozott gyertyatartókban gyertyákat állítottak. A résztvevők közül különleges szerepe volt a forrásokban spanyolul „Rey de Armas", vagy latinul „Rex Armorum" lovagi címmel megnevezett személynek, aki a spanyol uralkodónak, mint az aranygyapjas rend nagymesterének küldötte volt, és akinek a feladata volt a rendjelnek az avatás helyszínére való szállítása. A rend statútuma az új lovagnak előírta, hogy az avatásra érkező küldöttet megfelelően fogadja, gondoskodjék méltó szállásáról, utazásáról, és kellően méltányos, tisztes honoráriumban részesítse.[58]

Az aranygyapjas rend átadásának, átvételének, valamint beiktatásának rendje

MNL OL, P 108, Rep. 2/3, Fasc. F, nr. 81.

1. Ő szent császári és királyi felsége az udvarból a sarutlan ágostonosok közeli templomába megy, körbeveszik a miniszterek, előkelők és a főrendű nemesek; akiket megelőzi kivont karddal a főudvarmester. Az uralkodó ezzel a menettel a szokott bejáraton bevonul a templom szentélyébe, a császárné pedig az oratóriumban marad.
2. A jelölt, Esterházy Pál különválik a kísérettől, és a templom sekrestyéjében várakozik.
3. Miután a császár a helyét elfoglalja, és a fejét kalappal befedi, az apostoli nuncius bíboros úr, Spanyolországnak és Velencének követei (Esterházy Pál a követeket külön meghívta), majd az aranygyapjas rend lovagjai a nekik előkészített padokat (*scamna* = pad; zsámoly, ülőpad) elfoglalják.
4. Elviszik a császári trónnak a zsámolyát (*antesedile*); odajön a heroldnak (seu – másképpen a *Fecialis*nak a helyettese) és térdre borulván Őfelségének legalázatosabban bemutatja a spanyol király pátenslevelét,

56 Don Carlo d'Este, Borgomanero márki Esterházy Pál meghívó levelére írt válasza: Bécs, 1682. február 10. MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 87, fol. 136.

57 1682 februárjában a pápai nuncius Francesco Buonvisi (1626–1700) bíboros, a velencei követ Domenico Contarini volt, azonban utóbbiról nem tudjuk biztosan, hogy részt vett-e Esterházy Pál aranygyapjas rendjellel történt kitüntetésén. Domenico Contarini jelen volt Eleonóra Magdolna (Wittelsbach), I. Lipót császár harmadik felesége magyar királynéi koronázásán és az azt követő koronázási lakomán: Pálffy Géza: *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon*. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Sz, 138 (2004) 1090.

58 MNL OL P 108. Rep. 2/3, Fasc. F № 84: „Tractamentum Regi Armorum"

amely szerint a jelölt Esterházy „herceg"[!] úr, a legfényesebb aranygyapjas rendbe felvételt nyer, ami alapján ezt az Esterházy herceget az aranygyapjas rendbe fel kell venni, és emiatt be kell öltöztetni. (Pál hercegként való megnevezése arra utal, hogy az iratot utólag, a Zeremonialprotokollból másolták le.)

5. A császár megparancsolja, hogy a heroldhelyettes (Vice-Heroldum) ezt a levelet hangosan olvassa fel, és ezt követően szólítsa maga elé a rend idősebb, tekintélyesebb lovagját, Schwarzenberg herceget; Schwarzenbergnek meghagyja a császár, hogy a sekrestyében időző jelölt urat keresse fel, és kérdezze meg, hogy az aranygyapjas rendet elfogadni és statútumait elfogadni kész-e.
6. Amikor Schwarzenberg herceg visszatérvén, őfelségének kinyilvánítja a jelölt óhaját és készségét, akkor ugyanő a császár parancsára másodjára is a sekrestyébe megy, és a jelölt urat maga mellett bevezeti. Aki, mikor a szentélybe lép, az oltár és őfelsége felé tiszteletteljesen meghajol, és a császári trónhoz lép; ott a második lépcsőre lép, és ott térdet hajt.
7. Akkor a vice-herold a rend könyvét bemutatja neki, amelyből először a jelölt, utána pedig császár a herold által kijelölt fejezetet felolvassa.
8. Ezt követően a császár az főudvarmestertől átveszi a kivont kardot, és azzal a jelölt bal vállát, három alkalommal könnyedén hozzáérintve őt lovaggá üti (*creat Equitem*).
9. Az előbb mondott herold a rend új lovagját a legközelebbi asztalhoz vezeti, aki az odakészített párnára térdelve bal kezének három ujját a nyitott misekönyvre helyezi, jobbjában az ezüstkeresztet tartja, és a rend ünnepélyes esküjét leteszi, amelynek formuláját a herold olvassa fel.
10. Ezt követően a nádor úr a császár trónjához visszatér, térdet hajt (*poplitibus illic ut antea innititur*). Eközben a viceherold a másik asztalról a párnán elhelyezett aranygyapjas láncot odaviszi, és amikor Schwarzenberg herceg hívja őt, odalép, és segíti Őfelségét, amíg a mondott lánccal az új lovagot ékesíti és beöltözteti.
11. A lánccal ékesített, Magyarország nádora megcsókolja őfelsége jobbját, és ő jobbjával a felemelkedő nádort megöleli.

A ceremónia utáni ünnepi lakomán részt vett az uralkodó, a lovagok és a meghívott személyek; a lakoma költségeit az új lovagnak, Esterházy Pálnak kellett állni. A rend bécsi levéltárában fennmaradt, fentebb már említett forrás szerint ezen 80 személy vett részt.[59] A pápai nuncius külön megemlítette jelentésében a jeles eseményt.[60]

59 ÖStA, HHStA, Archiv des Ordens vom Goldenen Vlies, Cod. 69, fol. 53.

60 Archivio Segreto Vaticano, Segretaria di Stato, Germania 205., fol. 127r: (Bécs, 1682. febru-

Aranygyapjas rendjellel történt kitüntetése Esterházy Pál mecénási tevékenységének több eredményével is kapcsolatba hozható. A lakompaki kastély 1722. évi inventáriumának tanúsága szerint a kastély egyik mennyezeti freskója azt a jelenetet ábrázolta, amelynek során Pál ünnepélyes módon átvette a rend jelvényeit.[61] Az aranygyapjas rend és Pál kapcsolatának összefüggésében nyer jelentőséget az az értelmezés, amely az egyik, Esterházy Pál költségén 1711-ben Nagyszombatban megjelent nyomtatványnak[62] a címlapjára vonatkozik. Eszerint a spanyol örökösödési háború megpróbáltatásait átvészelő, a magyar trónra a Szeplőtelen Szűz oltalmával lépő III. Károlyt ünneplő prédikációskötet Mária mennybevételét ábrázoló metszete szimbólumokkal utal az aranygyapjas rend mítoszára, amelyben a sárkányokat legyőző hős Iaszón végül elnyeri az aranygyapjút.[63]

Összegzés

Friss kutatási eredményeinket összefoglalva: az 1681 júniusában nádori méltóságra emelkedő, majd decemberben valódi titkos tanácsossá kinevezett Esterházy Pál a spanyol uralkodó által adományozott aranygyapjas rend elnyerésével a közép-európai Habsburg Monarchiát irányító, nemzetek feletti arisztokrácia szűk elitjének vált nemzetközileg is elfogadott tagjává. Ráadásul a kontinens egyik legismertebb rendjének egy olyan korszakban lett tagja, amelynek történései – elsősorban a spanyol örökösödési háború – hamarosan meghatározó módon alakították át az európai hatalmi viszonyrendszert, és ezzel együtt az aranygyapjas rend történetében is egy korábban példa nélküli változás bekövetkezését idézték elő: a rend külön osztrák (Habsburg-) és spanyol (Bourbon-) ágra szakadását.[64]

ár 22.): „Martedi futuro il Palatino d'Vngaria pigliera l'ordine del Tosone, e fará poi un suntuoso Banchetto alli principali della Corte nella gran sala della Casa del Paese". A nuncius által megnevezett helyszín az alsó-ausztriai tartományi gyűlés tanácskozóterme, amely szolgált is hasonló célokra.

61 Az adatra Galavics Géza hívta fel a figyelmemet; a publikált inventáriumhoz Margit Kopp segítségével jutottam hozzá. „Inventario ipsius Arcis Lákenpak" – „Ex eo magno Palatio intratur ad Audentionale ubi desuper intra Stucaturam pictura repræsentans (?) dum Princeps Paulus Esterházi aureum Velus accepisset." [1722. január 15.] Kiadása: Judith Schöbel – Petra Schröck – Ulrike Steiner: *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf.* Österreichische Kunsttopographie. Band 56, Horn, 2005. 262–264.

62 Vellus Aureum Devicto Dracone Divino Jasoni In Præmium Statuum Ex Gentilitijs Eszterhazianæ Domûs Ceris acceptum. Anno Quo CaroLVs aVstrIVs hoC noMIne III. reX CathoLICVs fVIt pVbLICatVs. Tyrnaviæ, Typis Academicis. [1711] RMK II. 2432.

63 Harald Prickler szócikke az Esterházy hercegi könyvtár nagyszombati nyomtatványáról: *Die Fürsten Esterházy.* Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Hrsg. Jakob Perschy – Harald Prickler. Eisenstadt, 1995. 263–264.

64 A dinasztiák közötti konfliktus és politikai szembenállás az aranygyapjas rendet is

Mindezek ismeretében izgalmas további kutatást igényel Esterházy Pál részvételének vizsgálata a rend különböző ünnepségein: az Andreasfesteken,[65] a káptalani gyűléseken, a lovagavatási szertartásokon és egyéb alkalmakkor, mint például az 1687. évi koronázáson vagy éppen a történész-levéltáros Leopold Auer által nemrég már kiemelt 1700. május 5-i lovagavatáson.[66] Ez utóbbi ceremónián ugyanis Lipót császár – annak érdekében, hogy a már a szakadás szélén álló aranygyapjas rendben a Német Birodalom-beli tagok arányát növelje – Ernst Friedrich Graf von Windischgrätzet és Leopold Matthias Graf von Lamberget avatta lovaggá. Az eseményen természetesen jelen volt Esterházy Pál is, mint a korabeli Közép-Európa egyik ismert és elismert magyarországi rendtagja és politikusa. 300 évvel ezelőtt, 1713-ban pedig a*z aranygyapjas lovag Esterházy nádor* halálhírére a rend vezető tisztségviselői is reagáltak. Ekkor ugyanis ő egyike volt a rend keleti ága, a Habsburgok által továbbvitt „osztrák" aranygyapjas rend legbefolyásosabb és legmegbecsültebb tagjainak – annak ellenére is, hogy az egész életét és pályáját, sőt a korabeli Magyarország sorsát is meghatározó Habsburg-hűsége miatt 1704-ben a spanyol rend-ág kizárta tagjai közül.[67] Mindezek részletes bemutatása újabb kutatások után azonban már egy következő tanulmány feladata.

érintette. V. (Bourbon) Fülöp spanyol királynak a rend tagjaival kapcsolatos szimbolikus és politikai lépéseinek hátteréről: Javier RAMBAUD CABELLO: *El conflicto entre Madrid y Viena por la soberanía de la Orden del Toisón de Oro 1700–1752*. In: Antiguo Régimen y liberalismo: homenaje a Miguel Artola. Madrid, 1994. III. (Política y cultura) 319–326.

65 Az aranygyapjas rend András-napi ünnepségéről: Astrid WIELACH: *Die Ordensfeste der Ritter vom Goldenen Vlies im Spiegel der Wiener Zeremialprotokolle (1665–1790).* In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. Hrsg. Irmgard PANGERL – Martin SCHEUTZ – Thomas WINKELBAUER – Astrid VON SCHLACHTA. Innsbruck–Wien, 2007. 287–308; Anna-Katharina STACHER-GFALL: *Das Andreasfest des Ordens vom Goldenen Vlies im Spiegel der Zeremonialprotokolle des Wiener Hofes der Jahre 1712 bis 1800*. In: Der Wiener Hof…, i. m., 309–336.

66 Leopold AUER: *Der Übergang des Ordens an die österreichischen Habsburger*. In: Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies, i. m. (6. j.) 54 skk.

67 Az ügy hátteréről, valamint a Károly főherceghez (későbbi császárhoz, magyar és cseh királyhoz) hű és emiatt kizárt 37 rendtagot is felsorolva: Julián de PINEDO Y SALAZAR: *Historia de la Insigne Orden del Toisón de Oro*. Parte segunda. (Tomo II.) Madrid, 1787. 470–472.

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

Az Esterházy család birtokpolitikája, különös tekintettel Esterházy Pálra

A szakmában közhelynek számít az a tény, miszerint a 17. század végi Magyar Királyság leghatalmasabb és leggazdagabb főurának, herceg Esterházy Pálnak (1635–1713) nagyapja, Esterházy Ferenc (1533 k.–1604) meglehetősen szerény anyagi szintről kezdte a család felemelését,[1] s bár sógorával, Illésházy Istvánnal (1541–1609) együtt ő is bekapcsolódott a korszak nagy üzletágába, a marha- és borkereskedelembe, ám a sógor fényes karrierjétől mégis nagyságrenddel maradt el.[2] Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint Czobor István

1 1498-ban II. Ulászló király (1490–1516) Esterházy Ferenc nagyapját, Zerházy Mártont hűtlenségért elítélte: fejére ugyan kegyelmet kapott, de birtokát elveszítette. Fia, Benedek az elveszített atyai birtokainak egy részét azonban adományul visszanyerte. Vö. Berényi László: *Esterházy Ferenc alispán.* Turul, 2000. 3–4. 93–96. Ld. még: J. Újváry Zsuzsanna – Zimányi Vera: *Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemesi kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumáig.* Az Esterházy család társadalmi és anyagi felemelkedése. In: Pénztörténet–gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Bp., 2009. 182–183.

Az Esterházyak felemelkedéséről az utóbbi években a legátfogóbb munkát Pálffy Géza publikálta. Vö. Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére.* Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. Sz, 143 (2009) 4. 853–882. Pálffy Géza munkájához a cseh arisztokrácia történetéről, Petr Mat'a tollából 2004-ben megjelent monográfiát több tekintetben is mintaként vette, bár a mű sok vitát váltott ki, ám Thomas Winkelbauer történész is elismerte annak értékeit. Vö. Petr Mat'a: *Svět českéaristokracie (1500–1700).* Praga, 2004. (Edice Česká historie, 12); Thomas Winkelbauer: *Ein Neues Standardwerk zur Geschichte der böhmischen Aristokratie im 16. und 17. Jahrhundert.* In: http://www.historicum.net 4. (2005. Heft, 2). Pálffy Géza az Esterházyakat, a Pálffyakat és az Illésházyakat az elnyert címek, a gazdasági és birtok-, a karrier- és a kapcsolati rendszerek terében mutatta be, illetőleg hasonlította össze.

2 Esterházy Ferenc – aki 1533 táján születhetett – 1572–1589 között Báhonyon (Bahonyon), Kosóton (Kossuthon), Sziládon (Nyitra megyei falu), Galántán (Galánthán) és Gányon – ezek mind Pozsony megyei községek – szerzett birtokot. 1595-ben Kosóton egynegyed portát, Galántán másfél portát bírt, s ez utóbbi birtok 1600-ig 12 portára növekedett a kezén. 1596-ban Báhonyon is volt egy és egynegyed portája, valamint Magyarbélen szőlei. (Ez összesen 13,5 portát tett ki.) Ld. még: Dávid Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás.* Bp., 2001.

1593. évi végrendelete, amelyben a 16. század végi óriáskarriert befutott Pálffy Miklós (1552–1600) a végrendelkezőtől egy aranyozott buzogányt, a kicsit lassabban induló, de szintén hatalmas pályát végigjáró Illésházy István egy ékkövekkel díszített aranyozott dárdát, míg a jóval szerényebb pályájú, a pozsonyi alispánságig jutó Esterházy Ferenc csupán egy ezüsttel bevont fegyvert kapott.[3]

Ám a sokgyermekes pozsonyi alispán, akinek az imént említett óriáskarriert befutott személyiségek a rokonai voltak, a Verancsics Antal esztergomi érsek (1569–1573) familiárisi szolgálata után Pozsony megyében, a Magyar Királyság központi régiójában mintegy húsz évig szolgált, s nemcsak rokon főispánjával,[4] hanem másokkal is, igen széles körben építette ki kapcsolatrendszerét; kiházasította lányait, majd vejeit segítette pozíciókba.[5] Illésházy István, akiről lengyelországi száműzetésében az Esterházy fiúk és leányok gondoskodtak – ők látták el élelemmel –, nem feledkezett meg róluk.[6] Ő és felesége, Pálffy Kata Ferenc utódairól több szinten is gondoskodtak: egyrészt az Esterházy fiakat és vőket magas méltóságokat viselő urak udvaraiba ajánlották fényes kapcsolataik útján, ezzel elősegítve politikai karrierjüket, másfelől vagyonhoz is juttatták őket. Illésházy István, amikor feleségül vette Pálffy Katát – végrendelete szerint –, Nagy-Tapolcsány zálogbirtokáért már kapott 16 500 tallért, de a feleségének előző urától (Krusich Jánostól) való öröksége, Likava várának és uradalmának fele is ért 25 ezret. Mivel „nyilván vagyon mindeneknél, hogy semmi munkától, fáradságtól, gondviseléstől nem vontam meg magamat; mert ha én is uraságra, nyugodalomra, kínyességre, mulatságra, lakásra fordítottam volna üdőmet: bizony könnyen elköltvolna minden jövedelmünk, és be sem értük volna vele[…]. Megáldá azért a jó úr Isten a mi kezünk munkáját, adá nekünk Stomfa várát és Trincsén várát" – írta Illésházy István 1596-ban kelt végrendeletében.[7] A továbbiakban látni fogjuk, hogy ez a mentalitás nem állt messze nemcsak Esterházy Ferenctől, hanem annak fiától, Miklóstól sem – aki igen büszke volta arra, hogy amije csak van, azt mind maga szerezte –, sőt bizonyos értelemben unokájától, Pál hercegtől sem.

299; Eszterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágának leírása.* Bp., 1901; Eszterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár.* Bp., 1901. 81. sz., 125., 82. sz. 256.

3 Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600.* (Eredeti történeti forrásmunka) Eger, 1897. 494. № 848. Idézi: Pálffy: i. m. (1. j.) 871.

4 Pálffy Miklós 1580–1600 között viselte Pozsony vármegye főispáni tisztét. Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848.* Bp., 1994. 92.

5 Esterházy Magdolna férje Kubinyi László, Zsófiáé pedig Révay Márton lett. Ezek a családok mind a 16. század homo novusai voltak. Ld. erről részletesen: Pálffy: i. m. (1. j.) 868–869.

6 Pálffy: i. m. (1. j.) 872.

7 Illésházy István végrendelete. Rozombergh, 1596. július 6. Kiad. Merényi Lajos. TT, 1897. 749–754.

Illésházyhoz hasonlóan Esterházy Ferenc is komolyan vette a reá háruló feladatokat; birtokának nyilván jó gazdája volt, ha sógora végrendeletében a következőt ajánlotta feleségének: „És miérthogy sok gondviselés köll e mi jószágunkhoz, ajánlom neki [...] segítségül Eszterház Ferencz uramot [...], de Eszterház Ferencz uramot kérem, hogy mellette tartsa (prefectus legyen minden jószágunkban) és dolgaiban tanácsával éljen, mert jámbor és igaz ember. Eszterház uramot is kérem, hogy a körösztény és atyafiui szeretetért és kötelességéért ne hagyja az én szerelemes atyámfiát; legyen minden dolgaiban mellette és ótalma."[8] Leánytestvéreinek, Illésházy Zsófiának és Illésházy Katának, férjükkel együtt hagyta Stomfa várát és a hozzá tartozó majorokat, akképpen, hogy ne osszák meg, hanem Esterházy Ferenc bírja, és évenként a jövedelemből fizessen az atyafiaknak. Ha a birtokot Pálffy Miklós vagy maradékai megváltanák – miként ez meg is fog történni –, akkor mindkét testvér és férjük, valamint maradékaik kapjanak 30–30 000 tallért. „Ezen szép jószágot vehetnek, ne vesztegessék el a pénzt" – intette rokonait a végrendelkező.[9] Illésházy István nádor életkorban ugyan túlélte Esterházy Ferencet, de annak családja azért részesült a vagyonból. A nádor a domanisi uradalmat[10] is megszerezte 1602-ben, s ezt a birtokot az Esterházyakra hagyta, valamint amennyiben az Illésházy család kihalna, a trencséni és surányi birtokokat is.[11]

Illésházy nádor felesége, Pálffy Kata az 1612. évi végrendeletében az Esterházyaknak, Ferenc fiainak és leányainak (Kubinyiné Esterházy Magdolnának és gyermekeinek, továbbá Esterházy Gábornak, Annának, Tamásnak, Dánielnek és Pálnak) is hagyott az örökségéből. Miklósról azonban, aki korábban igen kedvelt lehetett udvarukban, hiszen nagynénjénél és annak férjénél sokat időzött, meg sem emlékezik. Ennek oka elsősorban Miklós katolizálása lehetett, hiszen Pálffy Kata végrendeletében óva inti famíliájának tagjait, hogy elhagyják az igaz evangélikus hitet; aki azt megteszi, veszítse el jussát, s szálljon azokra, akik azt megtartják. Fő örökösét is ekként szólítja meg: „Iliésházi Caspár kérlek és intlek tégedet, hogy az Istennek igaz igéjében a Szent irásban megmaradj, az Istennek igéjén fundáljad a te hitedet és a te vallásodat az mint Sz. Pál mondja, hogy nem vethet senki más fundamentumot, mely egyszer meg vagyon vetve, mely a Jézus Christus [...]. Ettől azért az isten igéjétől se

8 Uo.

9 Uo.

10 Dománis, Trencsén megyei mezőváros urasági várkastéllyal és uradalommal. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára.* Pesten, 1851. I. 273. Berényi László idézett munkájában Deményfalvának nevezi Domanist: Berényi: i. m. (1. j.) 95. Ezt a települést korábban is *Domanis*nak nevezték; az 1549. évi Trencsén megyei dicális összeírásban is *Domanis*ként szerepel a település, s ekkor Podmaniczky Raffael bírja a vágbesztercei uradalom részeként: Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* Bp., 1999. II. 798.

11 Virtualis successio. Eszterházy: *Az Eszterházy család,* i. m. (2. j.) 82.

atyádfiáért, se barátodért, se semminemő dologért el ne hagyd magadat szakasztani és elhitetni, ha azt akarod, hogy isten tégedet is felemeljen, elővigyen és megáldjon minden dolgaidban, mint az én szegény szerelmes uramat […]. Mert ha ebben meg nem maradsz, nem hogy az Isten felemelne, de a földhöz ver és semmivé teszen, és amit az isten adott az én szegény uram és én utánnam, azt is el fogja tőlled venni, nemhogy többet adna."[12]

A tizedik gyermekként – 1582-ben – született Miklós a nagyszombati káptalani iskolában kezdte meg tanulmányait, majd a jezsuiták által alapított vágsellyei gimnáziumban, végül a bécsi intézetükben tanult.[13] Itt katolizálhatott, és a családi hagyomány szerint a legidősebb nővérénél, Magdolnánál – Kubinyi László katolikus kamarai tanácsos feleségénél – nevelkedett.[14] Azonban fölöttébb érdekes, hogy nagybátyja, az élete végéig evangélikus hiten maradó Illésházy István nem vette ezt zokon, sőt maga mellé fogadván igencsak segítette a tehetséges ifjút. Ezzel szemben – mint már fentebb említettük – Illésházyné Pálffy Kata testamentumában a katolikus Miklóst meg sem említi. Ennek oka persze nemcsak Miklós katolizálása lehetett. Miklós a testamentumtételkor már nyilvánosan is együtt élt Mágocsy Ferenc özvegyével, későbbi első feleségével, Dersffy Orsolyával, s a viszonyról „az egész ország tudott". Illésházyné is fölöttébb rosszallta, sőt levelében néven nevezte viszonyukat.[15] Elsősorban azonban a végrendelet értelme szerint Pálffy Kata az esetleges hitelhagyó rokonokat ki is tagadta az örökségből; Miklós ekkor már katolikus hitű, testvérei azonban még evangélikusok voltak.

Az igen intelligens, rátermett Esterházy Miklós valóban első házasságával alapozta meg politikai karrierjét. 1609 őszén került Mágocsy Ferenc kassai főkapitány mellé. Annak halála – 1611. október – után alig két hónappal, 1612. január 1-jén jegyet váltott az özveggyel, Dersffy Orsolyával, miközben az asszony katolizált. Az év novemberében – a gyászév letelte után – megtartották az esküvőt.[16]

12 Pálffy Kata végrendelete. Pozsony, 1612. augusztus 15. kiad. Merényi Lajos. TT, 1897. 754– 767.

13 Eszterházy: *Az Eszterházy család,* i. m. (2. j.) 90–91; Csapodi Csaba: *Esterházy Miklós nádor 1583–1645.* Bp., é. n. 20–21.

14 Eszterházy: *Az Eszterházy család,* i. m (2. j.) 90–91; Csapodi: i. m. (13. j.) 20–21.

15 „…az minemő hirek voltanak, kegyelmed és Asszonyom felől, nem mondhatok mást, hanem hogy minjájunknak, kik atyafiak lévén, elégh szivünk fájdalma és bánatunk volt rajta, mert az hire volt, hogy szegéni Istenben el niugott Magoczi Uram ollian fő és yámbor úr lévén, még el nem temettetett, hanem az föld felett volt, mikor kegyelmed aszoniommal niuszett [nőzött, nemi kapcsolatot létesített], és ez a dolog szegény Magochi uramnak gialázattja, nehezbnek tetczett minékünk, ki ugian izoniu dologh is volt csak hallani is, mint sem az magunk becsületi." Esterházy Miklós eme levélre széljegyzetként a következőket írta: „Ebből kárt nem vallott sem a kegyelmetek nemzete, sem hazánk, ezért társul vettem." Eszterházy: *Az Eszterházy család,* i. m. (2. j.) 92–93; Eszterházy: *Oklevéltár,* i. m. (2. j.) 122, 250– 251; Péter Katalin 1985. 13–14; Csapodi: i. m. (13. j.) 24.

16 Csapodi: i. m. (13. j.) 22–23.

Az előkelő Dersffy-család tagjai, Dersffy Farkas 1549-ben mindössze 53,5 portával bírt, Orsolya nagyapja, István pedig még ennél is kevesebbel.[17] Dersffy Ferenc 1596-ban azonban sárosi főispán lett,[18] aki először a vagyonos Thurzó Magdolnát, majd a szintén gazdag Császár Orsolyát vette nőül. Az utóbbi apai nagyanyja, Oláh Orsolya Oláh Miklós érsek testvére, édesanyja a nagyhatalmú Frangepán családból származó Szlunyi Anna volt. Dersffy 1561-ben kapott bárói rangot. Ferenc egyetlen leányára, Dersffy Orsolyára hagyta Lakompak és Lánzsér birtokát. Ehhez jött Orsolya első férjének, Mágocsy Ferencnek a vagyona.

A Mágocsy nemzetség Mágocsy Gáspár gyulai (1556–1560), majd egri főkapitány (1562–1572) révén emelkedett fel; 1549-ben 176,2 portája volt,[19] 1573-ban azonban Munkács várát kapta meg 42 000 forintért, egyelőre zálogképpen.[20] A szerzeményt testvérének utódai, Gáspár és Ferenc örökölték, akik intenzív kereskedelmi tevékenységükkel igen nagy vagyonra tettek szert.[21]

Esterházy Miklós a gyermektelenül elhunyt fiatal Mágocsy Ferenc özvegye, Dersffy Orsolya kezével tehát hatalmas uradalmakat nyert el: Munkácsot (Bereg megye), Regécet és Tornát (Abaúj és Torna megye), Lakompakot (Lakenbach) és Lánzsért (Sopron megye), Zólyom várának felét (Zólyom megye), Sztrecsén várának felét, Beckót (Trencsén megye), valamint Zsolnát és három falut.[22] 1621-ben, a nikolsburgi béketárgyalások során számszerűsítették a birtokok értékét: a munkácsi birtok 300 000 forintot ért zálogösszegben, Lánzsér, Lakompak, valamint Zólyom, Sztrecsén és Beckó fele, továbbá Zsolna több mint 100 000 forintot. A két Abaúj, illetve Torna megyei birtokról azonban a rokonok javára lemondott.[23] Mivel Regécet Mágocsy Ferenc perrel nyerte el Alaghy Ferenctől, aki a birtok igazi fiági örököse volt, így azt Esterházy visszaadta neki.[24] Az Alaghyak azonban 1631-ben kihalnak, s azután Regécet az uralkodó – a kincstár több mint 100 000 forintos tartozása fejében – az Esterházy családnak adta.[25] A király a legfontosabb birtokot, Munkácsot – a házassági jog alapján – még az esküvő előtt Miklósnak adományozta, és az új

17 Maksay: i. m. (10. j.) 1082.

18 Nagy Iván 1594-től Dersffyt főispáni volta mellett főpohárnokmesternek is nevezi, de az újabb szakirodalomban ez nem igazolható. Vö. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* Pest, 1858. C–GY. 286; Fallenbüchl: i. m. (4. j.) 91.

19 Maksay: i. m. (10. j.) 1081.

20 Nagy: i. m. (18. j.) L–Ö. 238–239.

21 Vö. H. Németh István: *Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája.* A felsőmagyarországi városszövetség és Mágocsy Gáspár. Sic itur ad Astra, 8 (1994) 1–2. 5–37.

22 Esterházy Miklósnak „atyai szeretetből való rövid intés, tanúság és informatio"-ja fiához, Istvánhoz. 1638. Közli: Bubics–Merényi 1895. 41–49.

23 Csapodi: i. m. (13. j.) 25

24 [Salamon Ferencz–Szalay László]: *Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora.* I–III. Bp., 1863. I. 18–19. Ld. mindezt részletesebben: J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 184.

25 Eszterházy: *Oklevéltár,* i. m. (2. j.) 101.

tulajdonost 1612. november 12-én iktatták be mindkét nembeli utódaival együtt. Munkács vára és uradalma nemcsak stratégiailag volt a legfontosabb, hanem a legnagyobb is a birtokai között; 4 mezőváros és 148 falu tartozott hozzá. Igaz, Munkácsra sokan pályáztak: Esterházynak fiához írt „rövid intése" szerint e birtokért többen is fizettek nagy összegeket a Kamarának.[26]

Ez a kitűnő házasság, s a vele járó uradalmak nemcsak Miklós politikai pályájára hatottak ki – megalapozták azt –, hanem az egész családéra, a testvérek és a többi rokon életére is sorsdöntő lett. Az okos és előrelátó Illésházyné Pálffy Kata jól látta a kialakult helyzetet; 1612 júniusában keltezett levelében – miután Miklós botrányos eljegyzésén kellőképpen felháborodott, de később megengesztelődött – a következőképpen zárta sorait: „Azért immár ez a dologh megh lett, valamint s' valahogy lett, hanem én az Úr Istentűl kévánom, hogy az Isten kegielmetekett megháldgia, és adgia jövendő tisztessígire, és elűmenetire, és az tőb attiafiaknak is haznokra, és előmenetekre, mert talán az Isten eő érettek is atta kegyelmednek ezt a zerencsét, és nem csiak kegyelmedért. Az Úr Isten éltesse es tarczia meg kegyelmeteket minden sok joval."[27]

1613-ban II. Mátyás (1608–1619) Miklóst báróvá tette, aki ezzel a magnificusok közé emelkedett.[28]

Jelen munkának nem feladata Esterházy Miklós életének, politikai szerepének hosszas elemzése;[29] így csupán felsorolom elnyert hivatalait és méltóságait: 1617-ben Bereg, illetve 1618 decemberétől Zólyom megyéknek lett a főispánja. 1625-ben, mint nádor és királyi helytartó Pest-Pilis-Solt, majd 1626-tól Sopron vármegyéknek is viselte a főispáni méltóságát, s 1626. augusztus 10-én grófi diplomát is szerzett.[30] 1622-ben még nem, de 1625-ben – mint fentebb említettem – elnyerte az ország legnagyobb főméltóságát, a nádorságot, miközben 1622-től már országbíró, majd végvidéki generális lett.[31] 1628. július 20-án az aranygyapjas rend lovagja címet is elnyerte.

Az 1618. évi országgyűlésen II. Ferdinándnak (1619–1637) magyar királlyá történő megválasztásában kifejtett szerepéért mind az uralkodótól, mind az országgyűléstől elismerést kapott: a király július 2-án magyar tanácsossá és királyi főudvarmesterré nevezte ki.[32] Az 1618. július 1-jén történt királykoronázáson ő vitte az ország zászlaját, immár aranysarkantyús vitézzé ütve. Ez-

26 Esterházy Miklósnak „atyai szeretetből való rövid intés, tanúság és információ"-ja fiához, Istvánhoz. Bubics–Merényi 1895. 41–49.

27 Eszterházy: *Oklevéltár,* i. m. (2. j.) 122, 250–251.

28 A királyi diploma kelte: 1613. április 10. Vö. Eszterházy: *Oklevéltár*, i. m. (2. j.) 94. Eszterházy azt írja, hogy az uralkodó testvéreit is beemelte a magnificusok közé. Azonban Pálffy Géza kutatásai szerint a bárósítás csak Miklósra és utódaira vonatkozott. Vö. Pálffy: i. m. (1. j.) 874.

29 Ld. ebben a kötetben R. Várkonyi Ágnes tanulmányát.

30 Fallenbüchl: i. m. (4. j.) 67, 91, 96, 114; Pálffy: i. m. (1. j.) 878.

31 Pálffy: i. m. (1. j.) 879.

32 [Salamon–Szalay]: i. m. (24. j.) 28–29; Csapody: i. m. (13. j.) 29.

után kapta meg a fent említett Zólyom megyei főispánságot; egyébként Zólyom várát is ő birtokolta.[33] Miklós felemelkedését saját tehetsége, munkája eredményének tartotta. Nem csekély öntudattal írta Thurzó Imrének egyik levelében, visszautasítván az őt ért rágalmakat: „nem magam vettem magamnak, hanem érdemes emberségemmel találtam, soha egy szóval és egy igével sem kértem egyiket is. […] s a magnificentiát is mind jószágomra mind emberségemre nézve megérdemlettem, azon kívül is nem egy, sem kettő lévén nemzetemben úri méltóságban."[34]

Esterházy Miklós pályafutását az eddigi szakirodalom általában egyedülállónak és kivételes gyorsaságúnak minősítette, bár Pálffy Géza a 16. századi *homo novus*ok pályájának kutatása nyomán ezt a „toposzt" egy kissé árnyalta: Pálffy Miklós karrierje jóval gyorsabb volt, még ha nem is érte el a nádori méltóságot.[35]

E fényes politikai pályafutás alatt Esterházy Miklós a Dersffy–Mágocsy-birtokok mellé saját uradalmakat is szerzett: Munkácsot ugyan elveszítette a nikolsburgi békében (1621), de helyette az uralkodó Kismarton uradalmát (15 falu) és kastélyát, valamint Fraknó erős, szinte bevehetetlen várát és a hozzá tartózó mintegy 20 falut, illetve mezővárost, együttesen 400 000 forintban számítva[36] adta neki.[37] Ezután az ugodi és devecseri (1626), a regéci (1633) és a semptei uradalmakat (1639-ben, amely 200 000 forintot ért) szerezte meg, valamint Hévízt, Gesztest és Pápát, az egykori enyingi Török-birtokokat. Ezekhez járultak az újabb pompás házasság velejárói: 1624-ben Esterházy

33 [Salamon–Szalay]: i. m. (24. j.) 37.

34 Esterházy Miklós fogalmazványa Thurzó Imréhez. [1619]. In: [Salamon–Szalay]: i. m. (24. j.) 84–93.

35 Pálffy: i. m. (1. j.) 876, 878.

36 Esterházy Miklósnak István fiához „atyai szeretetből való intés, tanúság és informatio"-ja. Bubics–Merényi 1895. 41–49.

37 Az 1648. évi dica alapján. Nagy Erzsébet: *Magyarázatok a „Legnagyobb földbirtokosok a Habsburg-Királyi Magyarországon 1630–1640-es években" c. térképhez*. Agrártörténeti Szemle, 29 (1987) 197, 198.
E birtokok azonban, több más uradalommal együtt (Borostyánkő, Kabold, Kőszeg, Szarvkő) az 1491. évi pozsonyi békeszerződés óta az „Osztrák Háznak" elzálogosítva az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá kerültek. 1608 és 1647 között a magyar országgyűlések szinte mindegyike kérte e birtokok visszacsatolását. Hosszas huzavona után 1626 januárjában, Kismartonban megszületett az a szerződés, amely szerint a fraknói grófságot és a kaboldi uradalmat Magyarországnak visszaadják, míg a többi uradalom visszacsatolása ténylegesen csak 1647-ben történt meg. II. Ferdinánd (1619–1637) az 1626. augusztus 10-én kelt ünnepélyes diplomájában – hűséges híve életútjának és főbb állomásainak felsorolásával – Esterházy Miklóst és utódait a fraknói uradalom örökös grófjává nevezte ki. Kismarton zálogos uradalmát – további 65 000 forintért – majd László fia szerzi meg örökjogon III. Ferdinándtól (1637–1657) 1648-ban. Vö. 1635:60, 1638:38, 1647:71, *Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1900. 336–337, 392–393, 470–471. Ld. még: Nagy: i. m. (18. j.) 191. A diploma szövegét ld.: [Salamon—Szalay] i. m. (24. j.) II. 313–317.

Miklós feleségül vette a nagy ellenfél, Thurzó Imre özvegyét, Nyáry Krisztinát, s vele a Thurzó-vagyont és a Thurzó kislányok feletti gyámságot is megkapta.[38] A Nyáry és a Várday család részéről Kisvárda, Szucsány (Túróc megye), a Thurzók részéről a hatalmas Árva-Lietava, Richnó és Biccse (Árva megye) részbirtokai kerültek az Esterházyak kezére.

Így lett a csupán észak-keleten birtokos Esterházyból Nyugat-Magyarország egyik legnagyobb ura, immár Bécshez és az ott székelő uralkodóhoz földrajzi értelemben is egészen közel jutván.

Azonban az Esterházy családot érték veszteségek is: Miklósnak a zólyomi fél birtokot Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) első támadásakor el kellett adnia, hogy hadat tudjon fogadni saját védelmére. Majd az uralkodótól újból visszakérvén, azt átadta Pál nevű öccsének. A sztrecséni jószágot (Trencsén megye), valamint az alsó-lendvai részbirtokot (Zala megye) elzálogosította, a beckói részt (Trencsén megye) pedig Dániel öccsének adta. A testvéreknek juttatott részbirtokkal tulajdonképpen a családi kapcsolati hálót erősítette, amely visszahatott a nemzetség súlyának növekedésére az egész Magyar Királyságban. Végül első házasságából származó fiának, Istvánnak az anyai részéből csupán a lánzséri-lakompaki (Sopron megye) jószágot tartotta meg, illetve adta át, abból is három községet már korábban elzálogosított.[39]

Esterházy Miklós tehát élete során igen nagy vagyonra és kapcsolatrendszerre tett szert. 1641-ben megfogalmazott végrendeletében büszkén vetett számot: „valamim most vagyon Istennek sz[ent] áldásából mondhatom, hogy mind új és magam keresményem sok fáradságos munkám után"[40] – ezek a sorok igen hasonlatosak megboldogult anyai nagybátyjának, Illésházy Istvánnak a végrendeletében kifejtett gondolataihoz. Lánzsért István fiának juttatta annak anyai örökségeként 200 000 forintban. (A végrendelet második részében már István haláláról ír: a lánzséri jószágot annak kislánya, Orsika örökölje. Az ő halála esetére azonban Lászlóé legyenek a javai.) A zálogos Regécet (Abaúj megye) – ezt majd 1645-ben kénytelen lesz átengedni I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek (1630–1648), akinek azonban 160 000 forinttal kellett kártalanítani az Esterházy családot[41] – kisebbik fiának, Ferkónak

38 Vö. J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 188; Vö. Harald Prickler: *Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Estreházy.* In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzane. Katalog der Austellung de Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt „Die Fürsten Esterházy". Kiad. Jakob Perschy – Harald Prickler. Eisenstadt, 1995. 60–83; Felix Tobler: *Die Fürst Estreházyschen Herrschaften des burgerländisch-westungarisches Raumes und ihre Zugehöriungen vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhundersts.* Supplement zu den Burgerländischen Heimatblättern. Eisenstadt, 2005.

39 Esterházy Miklós István fiához írt „atyai szeretetből való rövid intés, tanúság és informatio"-ja. Bubics–Merényi 1895. 41–49.

40 Esterházy Miklós végrendelete. Sempte, 1641. augusztus 14. Bubics–Merényi 1895. 265–276. Eredetije: MNL OL P 108. Rep. Fasc. F. № 47, 48, 49.

41 Esterházy László egyik levelének tanúsága szerint a pénz kifizetésére 1648 elején került

rendelte. Fraknót és Kismartont (Sopron megye) – osztatlanul – a csornai jószággal és a pozsonyi házzal együtt Lászlónak testálta. A várdai (Szabolcs megye) és a csicsvai jószág (Zemplén megye) anyai örökségként a leányoknak jutott, akiknek egyébként 50–50 000 forint hozományt rendelt. Meghagyta, hogy ha kiváltanák a kezében lévő Regécet, akkor a kapott pénzen egyéb elzálogosított birtokait váltsák ki: Pápát, Ugodot, Devecsert (Veszprém megye), Hévízt. Végül Palkónak hagyta Semptét (Nyitra megye) és Biccsét (Trencsén megye).[42]

Miklósnak 1645-ben bekövetkezett halálakor legidősebb fia, László már felnőtt, de még nem volt nagykorú. Bécsből, az iskolából hívták haza apja halálos ágyához.[43] Lászlónak, nagybátyjai nem kevés segítségével – számos közbenjárás és pereskedés után – ugyan sikerült Kismartont (Sopron megye) végleg megszereznie sógora, Nádasdy III. Ferenc ellenében, de több mint 82 000 forint adósságot hagyott a családra, amely mellett még ott voltak az apjától maradt kölcsönök is. Amikor átvette atyai örökségét, Esterházy Farkas egyik összesítése szerint, 308 000 forint zálogösszeg, illetőleg Esterházy Orsolya vagyonából elköltött pénz terhelte meg a családi birtokot; ebből 273 500 forintot Miklós nádor, 21 000 forintot László, 13 500 forintot Pál költött el.[44] Esterházy Farkas 1647 decemberében kétségbeesett levelében arra figyelmeztette László grófot, hogy a következő évben több mint 101 000 forint adósságot kell visszafizetnie; „mindezek minémő súlyos, veszedelmes és Nagyságtok házának utolsó ruináját[45] nézendő dolgok."[46]

László a zálogbirtokok kiváltásáért, főleg Kismarton megszerzéséért valóságos versenyfutást volt kénytelen végezni sógorával szemben; ez a művelet

---

sor: „Az Alföldre is most akarok szintén köldenem, az fejedelem [II. Rákóczi György] az pénzt leteszi, avval az defalcatioval, kit jól tud Kegyelmed, kívánják oda alá az én emberim, hogy bizonyos embert köldjek mindjárt alá, nagy 20 lovassal, egy társzekérrel, aki azt az Regéczi pénzt felhozza, nagy bajjal vagyok aziránt is, hogy embert oly hertelen nem kaphatok, abban is fáradok, hogy mentől hamarabb empediálhassam, minémő reverzálist kelletik adnom" Esterházy László Batthyány Ádámnak, Fraknó, 1648. február 28. MNL OL P. 1314. № 12.131. Vö. Fejes Judit: *Az Esterházyak házassági politikája 1645 után*. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből… egy kis fraucimmerecskét nekünk". Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 115–166., 135.

42 Uo.

43 Fejes: i. m. (41. j.) 128.

44 „Gróf Esterházy Ursula kisasszony praetensiói", Esterházy Farkas összesítése a kiadásokról, amelyeket az Esterházy Orsolyát illető javakból elköltöttek Miklós nádor, Esterházy László és a rokonok. Az eredeti iratban 307 000 forint szerepel, helytelenül. Szlovák Nemzeti Levéltár. Az Esterházy család cseszneki ágának levéltára, Muraközy-féle rendezés. Fasc. 98. № 93. Közli: Martí Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652).* Fejezetek egy életrajzhoz. PhD értekezés. PPKE, BTK. 2013. 6. sz. melléklet, 282–283.

45 romlását

46 Esterházy Farkas levele Esterházy Lászlóhoz. Pozsony, 1647. december 13. MNL OL P 124. № 156. Idézi: Martí: i. m. (44. j.) 7. sz. melléklet, 283–284.

több mint 120 000 forintot emésztett föl, ugyanakkor a pápai uradalom kiváltása is 80 000 forintba került.[47] A nagyreményű nádorfi azonban az 1652. augusztus 26-án lezajlott vezekényi csatában három unokatestvérével együtt életét vesztette.[48]

1652-ben Miklósnak két fia volt életben; a 17 éves Pál, aki bátyja helyébe lépvén minden politikai pozícióját és örökölt vagyonát is átvette, valamint a nálánál fiatalabb Ferkó. Ezután következett a család legnagyobb lépése: a fiatalkorú Pált – pápai diszpenzációval – titokban összeházasították féltestvérének, Istvánnak egyetlen leányával, a még megmaradt Mágocsy–Dersffy-birtokok, valamint a Várday–Thurzó-birtokok egyetlen örökösével. Az akkor 11 éves Orsika óriási vagyonnak volt a várományosa: Lánzsér és Lakompak, a per alatt lévő alsó-lendvai és a belatinci részbirtokok, Ozora, Tamási és a nagyanyja, Nyáry Krisztina után maradt rész. Az apai nagyanyja, Dersffy Orsolya hozományából eladott vagy elzálogosított birtokok, Munkács, Zólyom, Sztrecsén, Beckó fejében – miként Esterházy Miklós megírta azt fiának, Istvánnak az esküvője után – 227 750 forint, pontosabban a végrendeletben említett 200 000 forint értékben.[49] Orsikát még készpénz, s a birokok évi jövedelme is megillette, amely összesen 649 591 forintot tett ki.[50] Amennyiben Orsikát más családból származó férfi veszi feleségül, vagyis az Esterházy családnak ki kellett volna adnia hozományként javait, abba tönkre mentek volna; bekövetkezett volna az az „utolsó nagy veszedelem", amiről már 1647-ben, a fent idézett levélben Esterházy Farkas vizionált. S valóban, a család kezén nem volt ennyi birtok és készpénz, annál több adósság. A két gyermek, illetve majdnem gyermek egybekelése azonban egy csapásra megváltoztatta a helyzetet. Ez a házasság ugyan szoros vérrokoni kapcsolatra épült – Orsika Pál féltestvérének a lánya volt –, amely eddig nem volt szokásban az Esterházy családban, de az előző házasságból származó – tehát csak mostohatestvér – gyermekek összeházasítása igen. Pál édesanyja, Nyáry Krisztina szülei, Bedegi Nyáry Pál és Kisvárdai Várday Kata ugyanezt tették: előző házasságukból született gyermekeiket egymással házasították össze.[51] Nyáry Krisztina második férjével,

47 Ld. erről részletesen: Martí: i. m. (44. j.) Esterházy László birtokügyeiről különösen: 67–90, Kismartonról: 137–140.

48 Ld. erről bővebben: J. Újváry Zsuzsanna: *„De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll"*. A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténelmi Közlemények, 119 (2006) 943–972.

49 Esterházy Miklós végrendelete. Bubics–Merényi 1895. 265–276.

50 Fejes: i. m. (41. j.) 153. Vö. Esterházy Miklós végrendelete. Bubics–Merényi 1895. 267–268.

51 Az előkelő Gutkeled nemzetségből származó kisvárdai Várday Kata családjának utolsó sarja volt. 1589-ben ment férjhez Telegdy Pálhoz, de 1596-ban már megözvegyült. Három gyermekük közül egy élte meg a felnőtt kort: Anna. Ő lesz édesanyja új férjének, Nyáry Pálnak az előző házasságából származó fia, István felesége. Bedegi Nyáry Pál 1600-ben vette feleségül Várday Katát. Nyáry Pál ekkor már nemcsak Várad főkapitánya, hanem Bihar, majd Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék főispánja is, 1601-től pedig királyi

Esterházy Miklóssal csupán ezt a hagyományt folytatta: mindkettejük első házasságából származó utódot, így Thurzó Erzsébetet, illetőleg Esterházy Istvánt fűzték össze egy családdá. Mindkettőjük korai halálával azonban csupán egyetlen utód maradt: Orsika. Egyértelmű, hogy őt kellett a család valamely férfitagjával összeházasítani. Ez nem is történhetett volna másképpen, hiszen a legidősebb fiú, László, gyermektelenül halt meg, s az egykori nádornak csupán két fia volt életben: a 17 éves Pál és a még igen fiatal Ferkó. Ezek a családi tragédiák is hozzájárultak ahhoz, hogy minden rang és birtok jószerivel egyetlen örökös, Pál kezében összpontosuljon.

Pált az uralkodó 1652. szeptember 14-én Sopron vármegye főispánjává, míg előző nap a család birtokában lévő Pápa várának főkapitányává nevezte ki.[52]

Az idősebb fiú, Esterházy László halálával birtokai felesége, Batthyány Eleonóra kezén maradtak. De mivel nem volt gyermekük, s két évvel később (1654) az asszony is meghalt, az ő öröksége is Pálra szállt; a pordányi, kishöflányi (Höflein), darázsfalvi (Sopron megye) és a szentgyörgyi uradalmak (Pozsony megye), de legfőképpen a fraknói és a kismartoni vár kizárólagos tulajdonosa lett.[53]

Pál 1660-ban a nagykorúvá érett öccsével, Ferenccel megegyezett a családi birtokok tekintetében: Fraknó és Kismarton örökjogon Pálé és utódaié marad; Ferenc lemond Orsolya javára a regéci várról, a kisvárdai 50 000 forintról, valamint a pápai, ugodi, devecseri, gesztesi és cseklészi jószágok jövedelmének követeléséről is, ellenben Pápa, Ugod, Devecser és Gesztes birtokjogát megőrzi Sempte várával együtt. A két testvér abban is megegyezett, hogy egyenlőképpen fogja törleszti az atyjukról maradt adósságokat, valamint egyenlően osztozik a Lászlótól maradt készpénzen és ingóságokon is.[54] (Ferenc egyébként 1683-ban meghal.)[55]

Pál egyrészt a Habsburg-uralkodóhoz való hűségében, s így a különféle udvari méltóságok, majd a nádori cím elnyerésében, másrészt mindkét házasságával, valamint vásárlások útján történt birtokai gyarapításában is nagyne-

tanácsos. A Zemplén-Szabolcs megyei Nyáry-birtokok, az anyai ágon (enyingi Török-család) megörökölt diósgyőri uradalom, majd az első feleségével, enyingi Török Zsófiával kezére kerülő Debrecen környéki birtokok mellé királyi adományokat is kap, és az új asszony, Várday Kata a Telegdy- és a Várday-vagyont, mindenekelőtt Kisvárda várát és uradalmát hozza be a házasságba. Halálakor (1607) a Magyar Királyság keleti részének legtekintélyesebb főura. Ekképpen a felnőtt kort megért Nyáry Krisztina méltóképpen mehetett nőül a Thurzó család egyetlen fiú örököséhez, Imréhez. Benda Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607.* A Kisvárdai Múzeum Kiadványai, 7. 1975. 5–8.

52 Esterházy 1989. 434.

53 Bubics–Merényi 1895. 112.

54 Az arany, ezüst és egyéb ingóságok átvételéről Ferenc nyugtát is állított ki Pál számára. Sempte, 1660. november 19. Bubics–Merényi 1895. 142–144.

55 Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor tevékenysége (1681–1713).* Bp., 1991. 409.

vű apja nyomdokaiba lépett;[56] az uralkodó 1655-ben magyar tanácsossá, 1661-ben főudvarmesterré, 1668. december 14-én a dunáninneni országrész főkapitányává, majd 1679. június 26-án valóságos titkos tanácsossá nevezte ki.[57] 1680-ban nádorjelölt, majd 1681 júniusában ténylegesen nádorrá választják.[58] 1687 decemberében megkapja a többször kért birodalmi hercegi méltóságot, elsőként a Magyar Királyság mágnásai közül.[59] Ezt a diplomát 1712-ben az új uralkodó, III. Károly (1711–1740) megerősíti, s kiterjeszti az elsőszülött fiágra is.[60] A László bátyjától megörökölt Sopron vármegye örökös főispánsága (1652) mellett, nádorként Pest-Pilis-Solt vármegye (1681–1713), majd 1702–1713 között Moson vármegyék főispáni méltóságát is viselte.[61]

Pál szerencsésen hosszú élete során – 78 évet élt – egyrészt ügyesen forgatta az atyai és a korán elhunyt testvéreitől rászállott örökségeket, másrészt Orsolyával kötött házassága révén az addig összegyűjtött Esterházy-vagyon a kezénél maradt, majd 1682-ben, a Thököly Évával kötött második házasságával a maradék Thököly-birtokokat is megszerezte.[62] Ezen kívül Esterházy Pál maga is hatalmas birtokokat vásárolt: 1669-ben az egykori Gyulaffy-várat, Csobáncot Rátóttal és Gyulakeszivel (Zala és Veszprém megyék), majd 1676-ban Liszthy Jánostól a Moson megyei Köpcsényt (Kittsse), a nemesvölgyi (Edelsthal), a körtvélyesi (Pammern) és a járfalusi (Jarndorf) tartozékokkal együtt, összesen 239 600 forintért.[63] A Wesselényi-féle mozgalom után, a magyar arisztokratáktól elkobzott birtokokból különösen sokat szerzett meg. Így 1676-ban az egykori Nádasdy-birtokok nagy részét is megvásárolta: Léka várát és uradalmát, Német-Keresztúrt és Kalastromot (Klastrom avagy Tábor) – ezek Vas és Sopron megyékben fekszenek – 215 600 forintért és a hatalmas kapuvári uradalmat (Sopron megye) először zálogként, majd 1681-től örökjogon, 300 000 forintért. Szerzeményei között szerepelt az alsó-ausztriai Schwarzenbach a márczi udvarházzal, a borbolyai (Wallersdorf), márczi és nyéki (Neckermarkt) szőlőkkel.[64] 1692-ben a dombóvári[65] (Tolna megye), 1693-ban a kőszegi (Vas megye), 1702-ben a szarvkői (Hornstein, Hortenstein, Sopron megye), 1704-ben a kaboldi (Kobersdorf, Sopron megye) uradalmakat vásárolta meg.[66] 1692-ig összesen 35 szerze-

56 Életéről röviden: István Fazekas: *Paul Esterházy.* In: Bollwerk Forchtenstein. Burgenländische Landesaustellung. Eisenstadt, 1993. 42–51.

57 Fazekas: i. m. (57. j.) 46; Iványi: i. m. (55. j.) 408–410.

58 Bubics–Merényi 1895. 202. Nádori tevékenységéről ld. részletesen: Iványi: i. m. (55. j.)

59 Pálffy: i. m. (1. j.) 882.

60 Iványi: i. m. (55. j.) 410.

61 Fallenbüchl: i. m. (4. j.) 86, 91, 96.

62 Orsolya halála után az udvarukban nevelkedő Thököly Évát vette feleségül.

63 J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 192.

64 Bubics–Merényi 1895. 252–253., vö. J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 192–193.

65 Ekkor zálogbirtokként, három év múlva örökjogon szerezte meg.

66 Ezekről a szerzeményekről több és különféle kimutatások vannak. Egyiket közöltük: J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 193–194.

ményt, 1 211 980 forintért vett meg. Hogyan tudott ennyi birtokot megszerezni? Ehhez a legfontosabb feltétel adva volt: az uralkodóval és az udvari körökkel ápolt kitűnő kapcsolatai, továbbá bizonyítottan udvar-hű politikája. Másrészt – mint már fentebb említettem – a szerencsétlen kimenetelű Wesselényi-féle mozgalom és annak következményei, birtokelkobzásai éppen ez idő tájban játszódtak le. Harmadsorban, mivel a birtokvásárlásokhoz rengeteg pénzre volt szüksége, s addigi birtokai jövedelméből nyilvánvalóan ennyit nem tudott előteremteni, hatalmas kölcsönöket kellett felvennie. Ez utóbbihoz azonban szintén kiterjedt kapcsolati hálóra volt szüksége, hiszen több százezer forint kölcsön megszerzéséről volt szó – természetesen, különböző személyektől.

Tehát az 1652-ben, a bátyja halála után hirtelen családfővé előlépett fiatal Pálnak gyorsan el kellett sajátítania mind a politikában, mind az udvari körökben való eligazodást, mind pedig a gazdálkodásban, illetőleg annak irányításában való jártasságot. Nagybátyjai – akik az Orsikával történő házasságát véghezvitték – nagy segítségére voltak, miként néhány évvel korábban László bátyja esetében is, ám saját magának is meg kellett tanulnia mindazt, amire szüksége volt a hatalmas Esterházy-birtokok kezeléséhez.

Az Esterházy levéltárban több, a kölcsönösszegeket tartalmazó összeírás is fennmaradt. 1685-ből két, egymástól különböző összegű, nagyon részletes kimutatás olvasható – noha ekkor még jó néhány birtokvásárlása is hátra van. Az egyik lista 526 183 Ft tőkekölcsönt, s ahhoz 30 919 Ft éves kamatot tartalmaz.[67] Ez a legtöbb esetben 6%-os kamatot jelentett, kivéve, ha Bécsben vett fel valakitől pénzt, ott néha, de nem minden esetben, 5%-os kamatra is kaphatott kölcsönt. A másik listán viszont 634 419 Ft összegű a kapitális summa, amelyhez 37 601 Ft interessa kapcsolódott.[68] Ezek a hatalmas tartozások kisebb részben még az apa (Esterházy Miklós) és a testvérek (István és László) által felvett adósságok továbbgörgetése volt – ez összesen: 177 300 Ft[69] –, nagyobb részben azonban a Pál által felvett kölcsönök, amelyeket egyrészt az adósságok visszafizetésére, másrészt az újabb, hatalmas birtoktestek megvásárlása céljából volt kénytelen felvenni. Nagyon tanulságos alaposabban is megnézni a kölcsön-

67 MNL OL P 125. Pál nádor pénzügyi és gazdasági iratai (Filmtár 4741. dob.) № 10.526/a. latin nyelvű összeírás a kölcsönökről. Sajnos nem szerepel az iraton pontos dátum. Az általam kiszámított pontos összeg: 527 293 Ft, a kamatot viszont jól adták össze: 30 901 Ft.

68 Uo. № 10.526/b. Ez a jegyzék magyar nyelvű összeírás, amelyben ugyanazok a tételek szerepelnek, mint a fentebbiben, pusztán jó néhány tétellel több van benne felsorolva, így – feltételezhetően – ez a későbbi. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a kalocsai érseknek járó egyik összeg után az esztergomi érsek felé szóló tétel szerepel. Ugyanis 1685. március 21-én nevezték ki Széchényi György kalocsai érseket esztergomi érsekké. Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai.* Bp., 1988. 96.

69 1686. évi adósság-összeírás alapján a Miklós nádortól örökölt adósság: 105 500 Ft, István és László adóssága: 71 800 Ft-ra rúgott. MNL OL P 125. № 10.527/b. „Exolutio Paternorum, Fraternorum ac Propriam Debitorum per Celsitissimum principum Palatinum Paulum Esterházy facta in Anno 1686 concinnata".

adók személyét; az első listán a kölcsönösszeg 41,8%-a (220 216 Ft), a másodikon pedig 43,1%-a (274 452 Ft) egyházi személyektől, illetőleg intézményektől származik. Az egyháziak által nyújtott kölcsön majdnem felét, 102 800 Ft-ot, különböző tételekben, Széchényi György kalocsai érsek (1668–1685) adta. Az ugyanebben az évben – feltételezhetően az év második felében – készült, de magasabb összeget tartalmazó adóssághistán új tételként szerepel az esztergomi érsektől, vagyis ugyanattól a Széchényi Györgytől, aki korábban kalocsai érsek volt, származó újabb 26 000 Ft kölcsön. A bondorffi barátok 40 000 Ft összegű kölcsönnel, a kismartoni apácák 22 000 Ft-tal – igaz, ezen összegben benne volt a fundációra való 15 000 Ft értékű összeg is –, az újhelyi (Neustadt) fehér barátok szintén 22 000 Ft-tal segítették ki a pénzhiányban szenvedő nádort. A kölcsönzők között szerepelnek: a lékai barátok, az esztergomi, nyitrai, pozsonyi káptalan, de nem hiányoznak a pozsonyi jezsuiták és a nagyszombati ún. „vörös" papok,[70] valamint az udvari királyi kancellár, Gubasóczi János nyitrai püspök sem. Ő 8000 Ft összegű kölcsönt nyújtott Esterházynak. Ha a világi pénzkölcsönzők nevét áttekintjük, a következő tanulságot vonhatjuk le: nagyobb részük Esterházy bécsi kapcsolatai, illetőleg bécsi vásárlásai és zálogügyletei kapcsán kerültek a kölcsönnyújtók szerepébe. Közülük a legtöbbet, 30 000 Ft-ot gróf Herberstein,[71] Stájerország egyik legnagyobb birtokosa nyújtotta, gróf Etting 10 000 Ft-ot és néhány bécsi úr az utóbbihoz hasonló összegeket, míg a spanyol udvari „cammerdiener" (kamarás) csupán 5000 Ft kölcsönt adott. A pénzkölcsönzők között bécsi kereskedők, Sarlesi nevű bécsi orvos, sőt egy bécsi Schwarz nevű „vénasszony" is szerepel. A magyar világi urak közül a legnagyobb tétellel a Nádasdy-fiúk, Tamás és Miklós szerepelnek, 30 000 Ft-tal, – s ez az egyetlen ilyen komoly összeg a magyar arisztokrácia világi tagjai között. A nádor polgári, sőt paraszti hitelezőket is igénybe vett: Verner doktor árváitól 10 000 Ft-ot, Kishöflány falutól 100 Ft-ot, a pecsenyédi bírótól[72] 250 Ft-ot vett fel, de a tételek között szerepelnek olyan ki nem fizetett összegek is, amely valamelyik uradalmi tisztviselő bére.

A kamatokhoz és a tőketörlesztéshez képest az uradalmakból és a nádori fizetéséből származó összegek nem voltak olyan magasak: 1685-ben az uradalmakból befolyt pénz 70 500 Ft-ot tett ki, amelyhez az éves nádori fizetés járult

70 A nagyszombati Collegium Rubrorumról van szó, amelyet Pázmány Péter fejlesztett ki. Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 246, 255.

71 Sajnos nincs pontosan megnevezve, hogy melyik Herbersteinről van szó. Ebben az időben az osztrák udvari főméltóságok és központi hivatalok elöljárói között Herberstein nem szerepel. Ld. Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayr: *Die österrechische Zentralverwaltung*. I. Abt. 1. Bd. Wien, 1907. 1697-ben gr. Herberstein Lipót generális főstrázsamester Felső-Magyarország középső részére kapott katonai biztosi kinevezést, később az Udvari Haditanács alelnöke lesz. Meglehetősen bizalmatlan volt a magyarokhoz. Iványi: i. m. (55. j.) 168, 235.

72 Pecsenyéd, Pösching, német falu Sopron vármegyében. Fényes: i. m. (10. j.) II. 212–213.

még 12 000 Ft-tal.[73] Ezt a jövedelmet azonban a főúr újabb birtokszerzeményekkel, s főleg rendkívül gondos, már-már a zsugoriságig menő szabályozásokkal és ellenőrzésekkel néhány év alatt megduplázta. 1689-ben pl. a fraknói uradalom korábbi 15 000 Ft-os jövedelme 35 000 Ft-ra, míg a kismartoni 10 000 Ft-nyi összege 22 000 Ft-ra nőtt.[74] Így 1689-ben a birtokokból befolyt jövedelem már 140 800 Ft-ot tett ki, s a nádori fizetés is a duplájára nőtt, amihez a jászok adója, valamint a generálisi fizetése járult még.[75]

Ekkora hatalmas birtokkomplexum megszerzéséhez, illetőleg megtartásához, a birtokok kezeléséhez azonban nemcsak megbízható, nagy gazdasági szakember-apparátusra volt szükség, hanem magának Esterházy Pálnak is értenie kellett mindehhez. Erről tanúskodik az a rengeteg uradalmi elszámolás, nyugta, ellenőrző számadás, amely a nádor levéltárában fennmaradt,[76] s egy részük átvételét maga személyesen nyugtázta, vagy saját kezűleg írt hozzájuk megjegyzéseket. Ezek mellett számtalan birtokösszeírás, szép birtoktérkép készült a birtokokhoz tartozó falvak és nevük, sőt templomaik megjelölésével, területi elhelyezkedésük láttatásával, továbbá szerzeménylisták, s – mint fentebb már elemeztem – precíz kimutatások a felvett kölcsönökről és a hozzá tartozó kamatokról, azok pontos visszafizetési idejéről, a tőke- és kamattörlesztés részleteiről; mindezek több példányban is. Rögtön felmerül a kérdés: miért kellett több másolatban őrizni ezeket? Nyilvánvaló, hogy Esterházy Pál minden nagyobb várának, házának irodájában – ahol általában tartózkodni szokott – tartott házi irattárat, hogy mindig pontosan tudja birtokai, falvai, kúriái, házai számát, a várható jövedelmeket és az éppen aktuális fizetni valókat, a kölcsönöket azok pontos dátumával. A birtokigazgatás iratai is több példányban maradtak fenn: igazgatási instrukciók, gazdasági feljegyzések (ún. memoriálék), elszámolások, jövedelem-kimutatások (bor, gabona, készpénz, árenda, malmok stb.), számlák, elismervények (quietantiák, recognitiók), sőt ún. „censura rationum"-ok (számadásvizsgálatok). *(1–2. kép)*

Pál herceg pontos és precíz ember volt: minden lehetőséget megragadott, hogy birtokait és azok jövedelmét gyarapítsa, növelje bevételeit és csökkentse kiadásait. Ehhez kiváló, többségében német uradalmi tisztviselőket, illetőleg ellenőröket, számvevőket alkalmazott, noha a jól dolgozó magyar ajkú tisztviselőit megtartotta Azokat részletekbe menően és gyakorta ellenőriztette, adott nekik utasításokat, sőt sokszor maga ellenőrizte őket. Az első ilyen ellenőrzés 1653-ból maradt fönn, nyilván azért, mert elhunyt bátyja, László gróf után ek-

73 MNL OL P 125. (Filmtár 4740. dob.) № 10.526.

74 MNL OL P 125. (Filmtár 4741. dob.) № 10.538/a, Vö. J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 196–197.

75 A jászok adója: 2000 Ft, a generálisi éves jövedelme: 8000 Ft, így a teljes éves bevétel: 174 800 Ft-ot tett ki. Uo.

76 MNL OL P 125. Pál nádor iratai, gazdasági iratok, számadások, kimutatások az uradalmak bevételeiről. (Filmtár 4740–4741. dob.)

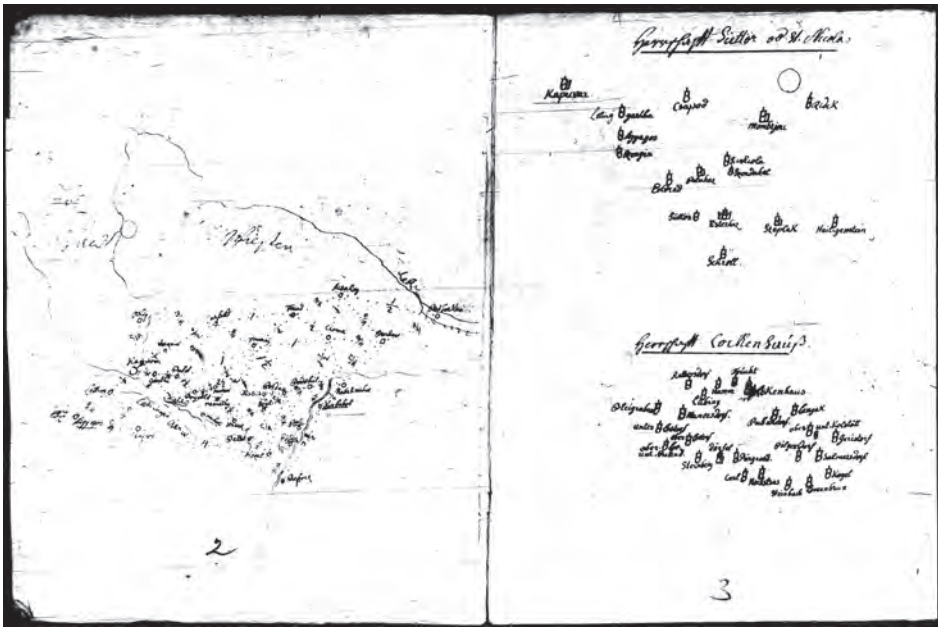
1. kép
Esterházy Pál birtokainak korabeli sematikus rajza. MNL OL P 125. Esterházy Pál nádor gazdasági iratai

kor vette át az uradalmakat.[77] Ezután aztán már sorra jönnek az 1655-, 1656-, 1658-as évekből az elszámolások, majd főként a 80-as évekből maradtak fenn nagy mennyiségben írott anyagok.

1686 márciusában, a lakompaki várban Szente Bálint alnádor, Talján István nádori ítélőmester (protonotarius), a Sopron megyei tisztikar emberei és Benyovszky Mátyás nádori titkár 1679-ig visszamenőleg, több napon át tartó hatalmas revíziót hajtottak végre. Az írás szerint 71 db beadványt és elszámolást vizsgáltak át a különböző uradalmakból, illetve ennyi pontra adtak választ.[78] A revizorok nagyon sok helyen találtak visszaélést, pontatlan elszámolást; pl. a tiszttartó nem szedte be a restanciákat, nem vetette össze az urbáriummal, így az uraságnak hátránya származott; a kasznár a gabona egy részét a maga hasznára adta el; az uraság kocsmáján rosszul gazdálkodtak a boreladással, amelyért meg kell büntetni az illetőt; a sáfár felel azért, hogy a majorsági termékek eladásából befolyó pénzzel a tiszttartónak elszámoljon stb. A 14. pont nagyon jellegzetesen tükrözi az akkurátus, már-már kicsinyes

77 MNL OL P 125. (Filmtár 4741. dob.) № 10 414., „Deffectus et difficultates ex Rationibus egregii Domini Caspar Haymayr, emanatae Anni 1653".

78 MNL OL P 125. (Filmtár 4741. dob.) № 10467. „Anno 1686. die 29. mensis Martii et subsequentibus in Arce Lakompak et Comitatu Soproniensi".

2. kép
Esterházy Pál birtokszerzeményei, a süttöri és a lékai uradalom térképe. MNL OL P 125.

elszámolást: „Ugyan sok a' húsz forint papírosokra és más amtbéli írási szükségekre, azért a' fele acceptáltatik[79] csak, a' kivel böcsületessen be is érhette tiszttartó uram, és a' felének refusiójára[80] köteleztetik, fl 10." Más esetekben az adott felelőst sokkal nagyobb összeg (40–50 Ft) visszatérítésére kötelezték, de van olyan eset is, ahol a cenzúra 60 dénáron akadt fenn, s az illetőnek annyit kellett visszafizetnie.

A gazdasági iratokból kiderül: Esterházy Pál minden lehetőséget megragadott, hogy jövedelmét növelje; új majorságokat épített – ebben az esetben az előállítandó termékek mennyiségét előre megszabta –, új tenyészállatokat vásároltatott, vagy például az 1684. évi táborozása alkalmából marhákat vásároltatott felhizlalásra és eladásra.

A gazdálkodáshoz értő, precíz, néha a már-már fukarságig kicsinyes nagyúr egyik utasításán keresztül mutatom be, hogy szerinte hogyan kell az urbárium szerint való rendes és rendkívüli jövedelmet kezelni, dokumentálni, illetve növelni, „melly mellyett jövendőbéli számadássit difficultás nélkül be fogjuk vennyi."[81] Az utasítás a kapuvári tiszttartónak, Birtos Ferenc provisornak szól,

79 elfogadtatik
80 visszatérítésére
81 Az irat kelt: Kismartonban, 1686. január 1-jén. Az iratot nyilván az úr titkára írta, de a

amelyet az úr 1686. január 1-jén – Esterházy még újév napján sem pihent! – adott ki. A benne foglaltak nemcsak a precíz, jövedelemorientált gazdálkodást mutatják be, hanem némileg fényt vetnek Esterházy földesúri mivoltára is. Hiszen ez az attitűd is erősen hozzájárult ahhoz, hogy a nagy Esterházy-vagyon még tovább növekedett, s alapjául szolgált a herceg által megalapított Esterházy-kincstárnak, a kezdeti képtárnak, s minden olyan gyűjteménynek és mecenatúrának, amely majd az utódok alatt fog kiteljesedni. Az 1681-ben örökjogon megszerzett kapuvári uradalomra Esterházy Pál rendkívüli gondossággal ügyelt, s az utasítás szerint nagyon sok építkezést, felújítást eszközölt. Szorgalmazta – miként ezt más nagyurak is tették –, hogy a victualét (élelmiszert) minél több faluhelyen pénzzel fizessék meg, s ezért itt is pontosan megszabta, hogy miért mennyit kell fizetni. Ezekből álljon itt egy csokorra való, amely egyszerre jelzi a falusiaktól származó élelmiszerek sokféleségét, s egyúttal az étkezési szokásokat is felvillantja: egy őzért 1 Ft-ot, egy „ebéd halért" (egy ebédre való halmennyiségért) 1 Ft 50 d-t, egy vödör csíkhalért szintén 1 Ft 50 d-t, egy gyékény mennyiségű rákért 6 d-t, egy tyúkért 7 d-t, egy kappanért 10 d-t, egy lúdért 20 d-t fizetnek, egy Metzen (mérő)[82] vajért 20 d, egy túróért[83] 3 d, 3 tyúkmonyért 1 d jár – ezekért a falu bírájától kell elismervényt (recognitiót) venni.

A tiszttartónak arra is ügyelnie kellett, hogy az eladott búzáról, árpáról, zabról mind az ispán, mind a kasznár adjon számot és megfelelő elismervényt. A várbeli javításokról, amelyet a mesteremberek végeznek, szintén elismervényt kell kérnie, ám az apróbb kiadásokról elég, ha a porkoláb[84] számol el. Itt nem részletezem az utasítás azon tartalmát, amely előírja, hogy milyen épületeket, kocsikat, szekereket, illetőleg ahhoz való szükséges eszközöket kell a porkolábnak és a pallérnak (munkavezetőnek) számlázniuk. Mindenesetre a falusi kocsmák épületeit és az ahhoz való szükséges eszközöket az adott falu bírája számlázza, miképpen a vámházakra és hidakra tett kiadásokat a vámosoknak kell nyugtázniuk. A salétromfőző kemencékre kiadott pénzről a mesteremberekнek és a salétromosnak kell elszámolást adniuk.

Esterházy Pál a kapuvári, beledi, babóti, vitnyédi[85] malmok épületeinek csináltatását és malomkövek vásárlását is előírja, amely kiadásokról a molnároknak kell számlát adniuk. Hasonlóképpen a pordányi[86] major felépítését is szorgalmazza.

végére Esterházy s. k. írt némi kiegészítést is. MNL OL P 125. (Filmtár 4740. dob.) № 10.358.

82 Mérő, metzen: német eredetű dongás faedény, inkább az ország nyugati részén dívott űrmértékként: 31–155,2 l; 23,2–116,4 kg között mozgott. Az alsó-ausztriai és bécsi mérő 1689-ig 46,02 l vagy 34,52 kg volt. Bogdán István: *Régi magyar mértékek*. Bp., 1987. 98.

83 Nincs megadva a mértéke.

84 A porkoláb egyfelől az uradalom hadinépét irányította, másfelől az épületek gondját viselte.

85 A kapuvári uradalomhoz tartozó falvak Sopron megyében. Fényes: i. m. (10. j.) I. 111, 64, II. 310.

86 Pordány: Lajta-Pordány, Prodersdorf, német falu Sopron vármegyében. Uradalmi major van benne. Fényes: i. m. (10. j.) II. 251.

A majorságokban gulyát, juhokat és aprójószágot is tartottak. A majorosné feladata volt többek között a tejtermékek előállítása, ill. a fejőnők felügyelete. Esterházy utasításában előírja, hogy amennyi só a „vajfőzíshöz" [!] és a sajt készítéséhez kívántatik, arról az ispán[87] adjon „recognisciót". A juhok nyírásakor felmerült költségekért is az ispán és a bíró feleljen.

A barbacsiak és bétárkányiak[88] „száraz kocsmapénzét"[89] 35 Ft-ról fölemeli 50 Ft-ra, s amellett a szokásos 1–1 hordó urasági bort is ki kell mérniük. A tisztartónak az ott lévő tóra szükséges csónakokat is meg kell csináltatnia, valamint a Rába halászatához is kell venni hálókat, köteleket, s más eszközöket, amelyekre a pallér felügyeljen.

A dominusz gondosan tudtára adja a kapuvári tiszttartónak, hogy ügyeljen a lovászok heti fizetésére, a sóbeli prebendájukra,[90] amelyről a lovászok hadnagya adjon számot. Ugyanakkor, ha valamikor az úr szolgáival vagy az atyafiai közül valakik, miként több uraság s vendégek megszállnának Kapuvárott, a porkoláb adjon nyugtát a költségekről, miképpen a sáfár[91] a konyhára fölküldött halakról, rákokról, csíkokról és más egyéb szükségletekről, továbbá a vendégek lovainak ellátásáról. A már szinte zsugoriságig gondos úrra jellemző a következő utasítás: „Nem lévén Kapuvárott conventiós[92] pékünk, hanem mikor kenyér sütésse kívántatik, az sütőnek, lékai és keresztúri szokás szerint sütő asszonyt *még olcsóbban találhat*, magunk avagy lovászok, ha ott vadnak, adgyon az porkoláb recognitiót róla."

Esterházy azt is megparancsolja, hogy ha valamely költség szükséges, senki magától ne intézkedjen, csupán a prefektus tudtával és elrendeléséből.

Meglehetősen kicsinyesnek és visszatérőnek tűnik az uraság következő figyelmeztetése is: „Az számtartósághoz a' mennyi papíros, spanyor viasz, s spaget (spárga) és tenta eszközök kívántatnak, az illendő vásárlásokról vegyen recognitiót, noha ezek evidenciákból is kitelhetnének." A korábbi elszámoltatásból idéztem már arra példát, hogy ha az úr soknak találta az írásbeliség költségét, megfizettette azt a tiszttartóval.

Visszatérve az 1686. évi kapuvári provisornak szóló utasításhoz, Esterházy Pál azért rendelkezett ilyen aprólékosan és kicsinyesnek tűnően mindenről,

87 Ispán: spanus, alsóbbrendű földesúri tisztviselő, a gazdasági munkák közvetlen irányítója, rendszerint paraszti származású, aki jól értett a paraszti munkához. Maksay Ferenc: *Urbáriumok XVI–XVII. század*. Bp., 1959. 834.

88 Sopron megyei falvak.

89 Száraz kocsmapénz: a földesúr akkor szedte, ha az illető faluban nem volt saját kocsmája, így a falusiak saját borukat korlátozás nélkül kimérhették. Ez az adófajta valójában a földesúr kocsmáltatási jogát váltotta ki. Mivel a kocsmatartás mindig nagyon jövedelmező volt, ezért a száraz kocsmapénz jóval magasabb volt, mint a jobbágytelekért járó évi cenzus.

90 Ellátmány, természetbeli fizetés.

91 Sáfár: a várbeli konyha élelmezésére felügyelő tiszt.

92 Szegődött, szerződéses

mert – ahogy írja – „tisztviselőink dokumentumiban feles fogyatkozások estek", s aláírás nélkül, paraszt és falusi pecsétekkel vagy „kereszt vonyásokkal állétják perceptorjokat és erogatiojokat (kiadásaikat), kiben kétség lehet, kárunk is történhetett". Ezért a dominusz mindenkit a szorgos munkára int: „A majorbeli szolgarend ne csak az ordinariumból[93] várja fizetéssét, hanem igyekezzenek azon, hogy a majorságnak szaporaságából szokott fizetéssek kiteljék!" Vagyis a majorsági haszon annyival növekedjen meg, hogy a szokásos hasznon túl még a cselédek fizetését is fedezze.

A kapuvári utasításban az is szerepel, hogy minél több marhát hizlaljanak, „az oeconomiabéli industriát" növeljék. Ehhez persze azt is pontosan megírja, hogy egy tehénre, borjúra és ökörre mennyi szekér sarjú vagy széna szükséges télen.

Bár az instrukció közepén szerepel, de a végére hagytam az úrnak a kapuvári Boldog Asszony Képével kapcsolatos utasítását. Közismert, hogy a nádor mennyire tisztelte Szűz Máriát, s a róla összegyűjtött képeket könyv alakban 1690-ben, Nagyszombatban jelentette meg, majd annak többszörösére bővített, rézmetszetek nélküli változatát 1696-ban adta ki. Az 1697-ben megjelentetett latin nyelvű Mária-litánia (*Litaniae Miraculosarum Imaginum*) instrukciója szerint a bajban lévő két gyertyát gyújtson meg Mária képe előtt, és térden állva, szívből, alázattal mondja a litánia szövegét.[94] Ezt az ájtatosságot segítette Esterházy Kapuvárott is kialakulni, de fölöttébb megfontolt és spórolós módon: elrendelte, hogy a kép előtt való lámpásokhoz „minden pinteken estve, mikor besötétedik, olajt adgyon, mely nap számot [teszen] No 52. Az hét Boldog asszony napokon is, estéin, melly tészen nap számot No 14. Az szerint szombatokon, Karácsony, újesztendő, három Húsvét, három Pünkösd (ti. nap), Szentháromság, Krisztus Urunk mennyben menetelé, Úr nap, Mindszentnap, Halottak napjaiban mindenik estelivel együtt, melly teszen napot tizennyolcat. Mivel Húsvét, Pünkösd, Szentháromság napjai esti szombaton esnek, in toto esztendőtt által teszen napot No 84. Az két lámpásra vegyen szükséges olajat, kiket tiszttartó köll tartanyi." Mind az olajra, mind a koldusoknak járó 12 krajcárra a plébános felügyeljen, de ha nem volnának koldusok, akkor ne adjanak semmi pénzt.

Ebből az alapos instrukcióból világosan kiderül, hogy Esterházy Pál milyen gazdája volt egyre növekvő birtokainak, s az ily módon jól szerevezett uradalmaiból hatalmas összegek folytak be. Ezek egy részét újra befektette – széleskörű politikai kapcsolatrendszerét is felhasználva –, újabb várakat és uradalmakat vásárolt, más részét pedig a reprezentáció és a mecenatúra szolgálatába állította, amely hatalmas jövedelmet igényelt. Az ország legbőkezűbb mecéná-

93 A megállapított éves fizetés.

94 Tüskés Tibor: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Bp., 1993. 76–77.

saként állandóan bővítette és tudatosan fejlesztett gyűjteménnyé alakította a családi kincstárat és a műgyűjteményt.[95] Esterházy Pál ugyan igen szorgalmasan gyűjtötte birtokait és vigyázott uradalmaiból befolyó minden dénárjára, de azt az életmódot, amelyet annak idején nagyanyai nagybátyja, Illésházy István követendő példaként jelölt meg végrendeletében, már régen túlhaladta az idő és a megszerzett vagyon: „mert ha én is uraságra, nyugodalomra, kínyességre, mulatságra, lakásra fordítottam volna üdőmet: bizony könnyen elkölt volna minden jövedelmünk, és be sem értük volna vele".[96] Esterházy Pál maga is jártas volt a zenében és a költészetben, s érdeklődése, fogékonysága a barokk tarkaságával párosulván jelentős életművet hozott létre. „A műgyűjtői és a költői szándékok a felszínen különbözhetnek, mégis összehangolt belső célkitűzésből erednek."[97]

Mindezekkel együtt Esterházy Pál az ország legnagyobb birtokosává vált a 17. század végére: 1693-ban birtokainak becsűje (aestimatiója) 7 600 000 Ft-ot tett ki, amelyhez még hozzá kell adni a 728 000 Ft értékű zálogos birtokot is.[98] Ezekhez még 1693-ban a kőszegi, 1702-ben a teljes szarvkői és 1704-ben a kaboldi uradalmakat szerzi meg véglegesen.

Aestimatio arcium, aedificiorum, dominiorum ac rerum mobilium principis palatini, 1693[99]

1.) Arx Frakno in aedificio suo	490 000 fl
2.) Dominium Frakno	600 000 fl
3.) Arx Kismarton	400 000 fl
4.) Dominium Kismarton	500 000 fl
5.) Arx Lánsér (Lánzsér)	250 000 fl
6.) Dominium Lánsér	300 000 fl
7.) Arx Lakompak	100 000 fl
8.) Arx Léka cum allodiis	200 000 fl
9.) Dominium Léka cum castellis Tábor, Pergelén, Gálosháza	300 000 fl
10.) Arx Keresztur	300 000 fl
11.) Dominium Keresztur	200 000 fl
12.) Arx Hortenstein (Szarvkő)	150 000 fl

95 Ld. erről részletesen: Galavics 1988. 136–161; a családi kincstárról: Szilágyi András: *Az Esterházy-kincstár.* Bp., 1994; Uő: *Esterházy-kincsek.* Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Iparművészeti Múzeum, Bp., 2007.

96 Illésházy István végrendelete. Rozombergh, 1596. július 6. Kiad. Merényi: i. m. (7. j.) 749–754.

97 Ács Pál: *Sárkányölő a csodakabinetben.* Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál *Egy csudálatos ének* című versében. In*: Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* 265–266.

98 Vö. J. Újváry–Zimányi: i. m. (1. j.) 195–196.

99 MNL OL P 125. (Filmtár 4741. dob.) № 10.550/a. 1693.

13.) Dominium Hortenstein	100 000 fl
14.) Arx Schwarzenpach (Schwarzenbach, Alsó-Ausztria)	150 000 fl
15.) Dominium Schwarzenpach	100 000 fl
16.) Arces Csobánc et Hegyesd	100 000 fl
17.) Dominia Csobánc et Hegyesd	150 000 fl
18.) Arx Kapuvár	100 000 fl
19.) Dominium Kapuvár	300 000 fl
20.) Arx Köpcsén (Köpcsény)	200 000 fl
21.) Dominium Köpcsén	300 000 fl
22.) Arces Alsólindva et Nempti	200 000 fl
23.) Dominia Alsólindva et Nempti	300 000 fl
24.) Arx Kabold	100 000 fl
25.) Dominium Kabold	60 000 fl
26.) Arces Simontornya, Ozora, Tamási, Koppány, Kaposvár	200 000 fl
27.) Dominia Simontornya, Ozora, Tamási, Koppány, Kaposvár	200 000 fl
28.) Arces Léva, Szádvár, Végles	300 000 fl
29.) Harum dominia	500 000 fl
30.) Portiones in arcibus Árva et Letava (Lietava)	100 000 fl
31.) Harum dominia	50 000 fl
32.) Arx Sztrecsén et castellum Teplicze	150 000 fl
33.) Cuius dominium, cum oppido Solna (Zsolna)	100 000 fl
34.) Arx Dombov-ár (Dombóvár)	10 000 fl
35.) Dominium Dombovár	40 000 fl
Summa	7 600 000 fl

(+ bona impignoratitia in 728 000 Florenis)

TÖMÖSVÁRI EMESE

Két Esterházy – egy Tanáchlás

A Bethlen Gábor ellen írt *Magyar orszagnak mostani állapattyáról, egy Hazája szeretoe igaz Magyar Embernek tanachlasa* Gregor Gelbhaar bécsi műhelyében, 1621-ben látta meg a napvilágot, a szerző nevének feltüntetése nélkül.[1] Egyetlen későbbi, 1838-as kiadásán s annak kritikáján kívül nem foglalkozott ezzel az igen sokoldalú művel az irodalomtörténet-írás. Az RMNy politikai iratként említi, s Balásfi Tamás püspök nevének négyzetes zárójelben való feltüntetése mellett „magát meg nem nevező szerző"-nek tulajdonítja.[2] Elemzésünk alapjául a mű egyetlen hiánytalanul megmaradt példánya szolgál, mely Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothek kézirattárában található: a magyar nyelvű nyomtatvány után kötötték be annak egykorú, latin nyelvű, kéziratos fordítását *De Moderno Inclyti Regni Hungariae Statu, Cuiusdam hominis propriae patriae incolumitatem Zelantis Consultoria Narratio* címmel.[3]

A mottó

„Vaiha eszesek volnanak, es meg ertenek, s' utolso állapattyokra gondot viselnenek"[4] – szól a *Tanáchlás* mottója. Az ószövetségi Második törvénykönyv e sora Mózes azon beszédéből való, amely a választott nép számára az utolsó utasítá-

1 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról, egy Hazája szeretoe igaz Magyar Embernek tanachlasa*. Bécs, 1621, Gregor Gelbhaar. Jelzet: ÖNB Ms 8884. A jelen tanulmányban előforduló idézeteket betűhív átiratban közöljük, a bécsi magyar nyelvű nyomtatvány eredeti oldalszámaival.

2 RMNy 1601–1635. 1234. 316–317.

3 Vö. Kulcsár Péter: *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Bp., 2003. A Tanáchlás jelzete az ÖNB kézirattárában Ms. 8884. Ugyanerről a példányról az OSzK-ban fotómásolat található. Egy eredeti, de töredékes példánnyal rendelkezik az MTA könyvtára. Ez utóbbinak jelzete: RMI. 4 r. 216. Hiányosságait Bártfai Szabó László bejegyzése szerint 1933-ban kiegészítették „a bécsi állami levéltár" példányának fotóival. Egyéb beírás nem található a szöveg mellett. Kötése modern.

4 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, lapszám nélkül, a címlap versóján.

sokat tartalmazza, mielőtt az vezére nélkül belépne Kánaán földjére. Ez az ószövetségi szakasz azoknak szól, akik azt hiszik, legyőzhetik a választott népet. Tévednek, hiszen nem látják be, Isten nem hagyja el övéit: ha megtérnek, bűneik ellenére megkönyörül rajtuk, ellenségeiken viszont bosszút áll. A *Tanáchlás* – hívjuk rövidebben így – elsősorban tehát Bethlennek és a mellé álltaknak szól: Magyarország valódi, felkent, koronás királya megbocsát a még idején megtérőknek, visszahelyezi őket elvett javaikba.

A tartalom és a címzettek

A *Tanáchlás* szerkezetének pilléreit alkotó három szakaszban a szerző a Porta hódító stratégiáját vázolja, illetve annak veszélyeire figyelmeztet. A török balkáni kétlépcsős hódítási gyakorlatának első lépéséről olvashatunk itt részletes leírást, miszerint a Porta úgy szerzi meg a hódítási törekvéseinek kezdetben ellenálló országok fölötti uralmat, hogy ellenségeskedést szít az adott ország vezetői között.[5] Így járt már „Rácz-ország", a bolgárok és Görögország.[6] Bevett taktikájával próbálkozott már a magyaroknál is, de jó ideig nem talált megfelelő szövetségesre, míg aztán Szapolyai Jánost nyerte meg ügyének, s fiának, János Zsigmondnak is „tutorává" tette magát. Az ország mégsem esett még teljesen szét, s hogy a maradék részeket is megszerezze, a török levélben más nagyurakat is „megkísértett" ajánlataival, Báthory István királyt, Báthory Zsigmondot, Ecsedi Báthory Istvánt, Dobó Ferencet. Ennek bizonyságául a szerző beilleszti a *Tanáchlás*ba a temesvári Haszán pasa leveleit Ecsedi Báthory Istvánhoz és Dobó Ferenchez, majd Báthory István elutasító válaszát olvashatjuk.

A gyűjtemény ezen első levelei arról tanúskodnak, hogyan próbált a megvalósulás útjára lépni a Kodzsa Szinán pasa után szináni ajánlatnak elnevezett török hódoltatási stratégia, melynek során a „szultánnak behódoló és a német császártól elpártoló főúr egy adott tartomány vazallus uralkodója lesz".[7] Bethlen kassai központú királyságának megvalósulásával a portai politika szempontjából nem történt volna más, mint amit Szinán nagyvezér és Haszán pasa már 1593-ban hódoltató leveleikben felajánlottak a már említett uraknak. Nádasdy a „cseh országi királyságot" kapta volna, ecsedi Báthory István a „Cassához tartozó tartományokat és a Liptóságot Nagy Szombatig", Dobó Ferenc pedig (miután Báthory István már a cseh királyság birtokosa) szintén a kassai vajdaságra kapott ígéretet.[8]

5 Vö. Tóth Sándor László: *A „szináni ajánlat".* Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. Aetas, 2002. 1. 97.

6 Az elemzés során a *Tanáchlásban* előforduló helymeghatározásokat használjuk.

7 Tóth: i. m. (5. j.) 105.

8 Kodzsa Szinán nagyvezír Nádasdy Ferencnek szóló leveléről ld. még: Kruppa Tamás: *Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból.* Aetas, 2002. 1. 154–155.

Bár Bocskaiban a Porta később emberére talált, az ő halála után mégis hiába próbálkozott Illésházy Istvánnal, Homonnai Bálinttal és Báthory Gáborral is. Végül aztán Bethlent „kapá, mint kouách fogóját",[9] hogy célját véghezvigye, Magyarországot pedig zsámolyul vesse a török lába elé. Ebben való igyekezetéről a szerző szerint maga Bethlen dicsekszik Iszkender pasának írt levelében, melyet teljes terjedelmében közöl a szöveg.

A mű további részében egyetlen tételmondatra épül fel a *Tanáchlás*: „Magát, ki rút és fertelmes életue, eroetlen, vér-szopó Tyrannus, hamis, Istentelen, és az ki Toeroek tején s' kenyerén neuekedet, ki ugyan Rabja-is, minden jó rendtartásúnk és szabad választásúnk-ellen, neuezteté Királynak."[10] Ezen belül a törökösség érvét még három altémára bontja a szerző, s ezek közül is a harmadikat további hatra.[11]

A tételmondat után az író belekezd a fejedelem hitszegésének bizonyításába. Azonnal egy újabb levelet olvashatunk, most a budai pasától Bethlen Gábornak címezve. Néhány lappal később pedig egy hatodik és egy hetedik levelet találunk, melyek mind a fejedelem szavahihetetlenségének bizonyságául szolgálnak. A hatodikat Bethlen Gábor Nakkás Haszán pasának írta 1616 júniusában. A hetediket a szerző szerint Bethlen hamisította II. Ferdinánd nevében, hogy összeugraszthassa a királyt a törökkel. A levelek közötti szövegrészekben a fejedelem állhatatlanságáról és hitszegéséről olvashatunk, majd egy nyolcadik levél következik, mely a szerző szerint többek között a fejedelem időhúzó taktikájáról ad tanúbizonyságot: ez a fejedelem levele a tatár Galga szultánnak [sic!].

Az „istentelen" fejedelem törökösségének bizonyítása közben a szerző kiemelten említi, hogy terve véghezviteléhez Bethlen négy ifjút választott: Thurzó Imrét, Rákóczi Györgyöt, Illésházy Gáspárt és Nádasdy Pált. A nemzet általános megszólítása mellett elsősorban Bethlen e négy pártolója Habsburg-hűségre való áttérését akarta elérni a *Tanáchlás*. A politikai irat célja nem pusztán a fejedelem befeketítése a hazai és nemzetközi nyilvánosság előtt, de egyben a mellé pártolt, politikailag kulcsfontosságú urak és a magyar nemzet visszatérítése is a helyes útra, a Habsburg-hűségre. A szerző hangsúlyozza: Magyarország valódi, felkent, koronás királya megbocsát a még idején megtérőknek,

9 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 15.

10 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 18.

11 Vö. Jászay Pál: *Magyarországnak Bethlen Gábor' támadásakori állapotjáról…* – Figyelmező, Pest, 1839. május 28. 360–361. 21. A szerkezet pontjai: 1. rút és fertelmes életű, 2. vér-szopó tyrannus, 3. hamis (árultatási, chalárdsági), 4. istentelen, 5. a török híve (5. 1. minden rendbélieket magához kössön, erős hittel kötelezzen; 5. 2. mindeneket és kiváltképpen az úri s' nemes rendet szabadságoktól meg-foszszon; 5. 3. országúnknak erejét s' hatalmát, ami kevés vagyon-is, el-erőtlenítse). Az 5. 3. szakaszai: 5. 3. 1. az ország egysége, 5. 3. 2. a fejedelem, 5. 3. 3. az urak, 5. 3. 4. a fő nemesi rendek, 5. 3. 5. a jeles vitézlő népek, 5. 3. 6. az országban való érték tönkretétele.

visszahelyezi őket elvett javaikba. Majd így summázza szándékát: „De ha e' Negy Ifiúnak ideje, egyiké volna, meg-fogná talám ez oe-általok szerzet Hazájok veszéllyét; egyeb-aránt féltem múnkámat, hogy haszontalan lészen: Mindazonáltal, a' kik ezeknek-utánnok lázzattak, hogy bogár-után indúltak, netalám sokan koezzueloek eszekbe-veszik; s' nem lészen még-is szintén gyuemoelchtelen fáradságom."[12]

A mű záró szakaszában, végletekig próbálja élezni a helyzetet, amikor a magyar nemzet tökéletes félrevezetéséről, megvakításáról beszél. Ehhez Bethlen „Két útat voen-fel": „rettent", „hízelkedik s' biztat",[13] ahogy azt tette a korábbi tárgyalásai során – Pozsonyban, Besztercén, Hainburgban –, melyekkel csak az időt próbálta húzni, míg segítséget kap a töröktől, s ezt teszi most Nikolsburgban is. Nála van a korona, s hogy várhatnánk attól, aki nem sajnálta saját népét öletni, hogy most egyszerűen békét kössön. Épp így mi haszna lenne annak a békének, amely csak akkor jöhet létre, ha Bethlen vármegyéket kaphat meg az országból. Félig Bethlent mentve, félig elítélve jegyzi meg a szerző, hogy a fejedelem, még ha akarna, sem tudna a magyar nép számára a jelenlegiből gyümölcsöző helyzetet kihozni, annyira hatalmában van a töröknek.

Utolsó intése előtt a szerző visszakanyarodik kezdő soraihoz, ismét az ország vezetőit megosztó török hódítási politikára figyelmeztet: újból felhozza „Görögország", a rácok és a bolgárok példáját, keretet adva ezzel a *Tanáchlás* teljes szövegének. Hiába is ígérget akármit most a nikolsburgi tárgyalásokon biztosai által, „ne kételkedgyuenk semmit benne, hogy ugyan azon Betlennel vagyon most-is dolgúnk". Erre bizonyság az utolsó, kilencedik levél Bethlen Gábortól a konstantinápolyi fővezérhez, Halil pasához.

Hogy a végső pusztulást elkerülje a haza, nem lehet idegen segítségre várni. Ha pedig idejében megtérnek az eltévedtek, felkent uralkodójuk megbocsát nekik, visszahelyezi őket javaikba, szolgálatukért jutalmat kapnak. „Egyebaránt, ajtonk-eloet veszedelmuenk, és egy ember-mia lészen gyalázatossan vége minden jó állapatúnknak."

Balásfi Tamás

A *Tanáchlás* 1621-es első megjelenését Piringer Mihály és Thewrewk József 1838-as kiadása követte,[14] s több nem is. A P. és T. kiadói monogram alatt megjelenő *Magyar országnak, Betlen Gábor támadásakori állapotjáról, egy, azon idejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanátslása* Pozsonyban, ifjabb Schmid

12 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 51.

13 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 51.

14 *Magyar országnak, Bethlen Gábor támadásakori állapotjáról, egy, azon idejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanátslása*. Kiad. Piringer Mihály, Thewrewk József. Pozsony, 1838.

Antal és Társánál látott napvilágot. E szöveg előszavában jelentek meg első alkalommal a szerző személye körüli találgatások. Piringer és Thewrewk Kemény János önéletírása alapján a lehetséges szerzők közül kizárják a Pázmány Pétert.[15] Nézetük szerint Esterházy Miklós írta vagy íratta a *Tanáchlás*t. Ezt az állítást ismét Kemény János közlésére alapozzák. Esterházy Miklós „Bethlen Gábornak igen nagy aemulusa vala, 's véle nem mert communicálni semmit is, sőt, a mennyiben lehetett, titkolta inkább".[16] Az 1838-as kiadók azonban, azon kívül, hogy néhány helyet idéznek a *Tanáchlás*ból, ahol Esterházyra történik utalás, nem mennek tovább a bizonyításban. Így történhetett, hogy gyengének látszó érveik hamar cáfolóra találtak az Abavári álnéven publikáló Jászay Pál személyében.[17]

Balásfi Tamás szerzőként való megjelölése Jászaynak egy, a Figyelmezőben megjelent írásához fűződik, mely alapján a későbbi szakirodalom – az RMNy kivételével – kritika nélkül át is vette ezt a nézetet.[18]

Balásfi Tamás lehetett volna a tökéletes szerző.[19] A mind a hit védelmében, mind egyéb világias helyzetekben történt kirohanásairól híres püspöknél jobb alanyt erre a szerepre nem találhatott volna Jászay. Balásfi Tamás kiadói gyakorlata alapján azonban elvárható lenne, hogy legalább akrosztichonba rejtett nevére rábukkanjunk.[20] Természetesen nevének hiánya sem zárhatja ki teljesen szerzőségét. A *Tanáchlás*ban viszont nincs meg a Balásfira jellemző szókimondó, szenvedélyes hang, a legszembetűnőbb pedig a szentírási, az egyházatyáktól vagy ókori szerzőktől vett idézetek teljes hiánya. Az sem valószínű, hogy a más írásaiban igen alaposan és sokat idéző Balásfinál éppen most hiányoznának a pontos forrásmegjelölések a margón. Még ha a szöveg politikai tartalma miatt elképzelhető is lenne, hogy a szerző nem tartotta szükségesnek az egyházi íróktól vett idézeteket, furcsábbnak tarthatjuk, hogy politikai művében, a *De fidelitate subditorum erga principes*ben megjelenő alapforrást, a *Tripartitum*ot, illetve a csepregi iskolában sokszor idézett Bonfinit sem citálná.[21]

15 Piringer–Thewrewk: i. m. (14. j.) IV–V.

16 Piringer–Thewrewk: i. m. (14. j.) V.

17 Jászay: i. m. (11. j.) 365.

18 Az RMNy Balásfi nevét négyzetes zárójelben hozza. A *Tanáchlás* nyomára nem akadtunk sem Horányinál a Memoria vagy a Nova Memoria Hungarorumban, csak Cwittingernél. Szinnyei és Szabó Károly teljesen átveszi Jászay nézetét Balásfi szerzőségével kapcsolatban, nyomukban pedig ugyanígy járt el minden jelentősebb összefoglaló mű vagy lexikon.

19 A tanulmány kereteibe itt nem fér bele Balásfi szerzőségének részletes cáfolata. Ezt a *Tanáchlás* 2015-ben megjelenő kritikai kiadásának bevezetője tartalmazza.

20 Az Epicinia Benedicto Nagi, alias Soce, Ludi Kőszeghiensis… Pethe Györgyhöz címzett ajánlólevele utáni aláírás: **T**hobias **B**enedictus **E**leemosynis **E**xtitit **B**eatus vagy az Echo Christiana címének utolsó szavai **T**uendo **B**ono **E**cclesiae **E**rgo **B**reviter. Az adatot közli: Szabó Ignác: *Balásfi Tamás püspök és egyházi író élete és művei*. Bp., 1897. 195–196.

21 Vö. Hargittay Emil: *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*. It, 1980. 1. 140.

Bár a Balásfira jellemző stiláris elemek közül jó néhány hiányzik, nem mondhatjuk el ugyanezt a *Tanáchlás* által közvetített politikai nézetekről. Ezek teljesen megegyeznek a boszniai püspök által írt, előbb említett *De fidelitaté*ban tárgyaltakkal, melynek megírásával Balásfi a mindenkori felkent magyar uralkodó, jelen esetben a II. Ferdinánd iránti alattvalói hűség elsőrangúságát helyezi a középpontba. Az igazi uralkodó jogainak elismerésével és elismertetésével a püspök – egyházi perei után – saját hűségét is bizonyítani próbálja.[22] A *De fidelitate* megléte megerősít bennünket abban, hogy Balásfi Tamás nem lehetett a *Tanáchlás* szerzője. Még ha írt is volna egy rövidebb lélegzetű művet neve eltitkolásával, miért szentelt volna egy újabb, az elsőnél minden szempontból sokkal szerényebb kivitelű írást szinte ugyanannak a témának, a felkent királyhoz való hűség fontosságának?

A *Tanáchlás* szerzőségével kapcsolatban nem akadt újabb nyomra a Balásfi életét kutató Ipolyi Arnold sem, aki tanítványát, Mednyánszky Dénest bízta meg a püspök utáni bécsi nyomozással, melyről levelezésük tanúskodik.[23] Másik forrásunk Ipolyi Esztergomi Prímási Levéltárban található iratcsomója. A Balásfi műveiről szóló feljegyzései között XVI-os számmal következő megjegyzését olvashatjuk: „Magyarország mostani állapotjáról 1621 (használtam az udvari könyvtárban és Török s Piringer kiad. Megvan az Academiaban is, nem completus)";[24] majd a XVIII-as számnál: „Magyarország s különösen kora Történetét írja, miben már 1621ben jó előre haladott volt, felhozza ezen munkáját a XVI. alattiban, kérdés azonban, kijött-e valaha!? Alatta a XVI. szám alattit nem érthette." A margón megjegyzi: „nyoma sincs".[25]

Ipolyi Arnoldnál sem találunk olyan bizonyítékot, mely egyértelművé tenné Balásfi szerzőségét, vagy esetleg más írót helyezne kilátásba. Főleg a prímási levéltárban található feljegyzések alapján bizonyosnak tűnik, hogy Piringer és Thewrewk kiadása mellett Jászay cikkét is olvasta, s abból teljesen átveszi a nézetet, miszerint a *Tanáchlás* a püspök műve. A Mednyánszky Dénessel folytatott levelezés és Ipolyi jegyzetei alapján egyértelmű egy Balásfi Tamásról szóló monográfia megírásának szándéka, ugyanakkor a *Tanáchlás* szempontjából Ipolyi valószínűleg nem rendelkezett ismeretlen adatokkal.

22 Uo. 139.

23 Az Esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye, Ipolyi Arnold levele Mednyánszky Dénesnek, Zohor, 1854. október 28; Mednyánszky Dénes levele Ipolyi Arnoldnak, Bécs, 1854. december 2; Ipolyi Arnold levele Mednyánszky Dénesnek, Zohor, 1854. december 7; Ipolyi Arnold levele Mednyánszky Dénesnek, Zohor, 1854. december 12.

24 Egy másik felsorolásban szintén Balásfi műveiről a következő, tartalmilag a fentivel azonos megjegyzést találjuk: „Magyarország mostani állapotáról 1621". A margón: Piringer s Török, ki Thewrewk kiad. összehasonlítva a bécsivel, ezen eredeti csonkán az Akadémiában is.

25 Az Esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye, II/14-es doboz, 6. csomó.

Esterházy Miklós

„Fáradságunkat is nem szánjuk, hogy Isten kegyelmességéből is mindenütt egész nemzetségünknek megbántódott állapatjokat épen állathassuk helyre" – írja Bethlen Gábor 1619. szeptember 12-én Debrecen melletti táborából Magyarország törvényhatóságaihoz és főbb uraihoz.[26] Bár a fejedelem arról próbálta meggyőzni a rendeket, hogy segítségükre jött ki Erdélyből, nyilvánvaló, hogy Esterházy Miklós Magyarország „megbántódott állapat"-a alatt mennyire mást értett. Többek között ezért sem hajlandó a fejedelem többszöri hívására megjelenni Szent Márton napján Pozsonyban. 1619. december 8-án pedig egy kiáltványnak beillő levelet intéz a magyar nemzethez, mely főbb tartalmi elemeit tekintve szinte tökéletes kivonata a *Tanáchlás* két évvel későbbi, sokkal bővebb szövegének.[27]

Esterházy élete két uralkodójához címzett írásaiban többször arról beszél, hogy az ország I. Ferdinándot Mohács után „végső veszedelmében" és „az utolsó romlás eltávoztatandó" választotta meg. Esterházy Miklós egyértelműen a mohácsi csatavesztésben látta a romlás kezdetét, és nézete szerint ebből a helyzetből az ausztriai ház uralkodói mentették ki az országot, „s nem engedék mind ez ideig az mi utolsó veszedelmünket látniok".[28] Az „utolsó veszedelem" tehát két értelemben jelenik meg Esterházy írásaiban. Egyrészt az ország mohácsi csatavesztés körüli helyzetére utal, másrészt az éppen aktuális politikai viszonyokra.

Az 1619. december 8-án a nagy nyilvánossághoz intézett kiáltvány e tekintetben egyértelműen egyezik a *Tanáchlás*sal. Az utolsó veszedelem elhozója Bethlen, aki telhetetlenségében a törököt szabadítaná az országra. Az 1619-es és 1621-es szöveg tartalmi egyezései közül kiemelhető tehát első és legfontosabb elemként, hogy szerzőjük szerint az országot csak a Habsburgok menthetik meg a végső romlástól. Ezt a gondolatot Esterházy kibővíti Thurzó Imrének a kiáltvánnyal közel egy időben írt levelében, ahol Magyarország állapotát írja le Bethlen és a Habsburg-hatalom közötti szorult helyzetében. „S kettő az dolog, édes Thurzó uram: vagy bennhagyja az török az erdéli fejedelemségben az kit választandó kegyelmetek, avagy nem; ha benne hagyja, rabjai leszünk és csak addig maradunk benne, még ő akarja; ha nem, koronástól és országostól az némettől subjugáltatunk megoszolva; és az szabad országból, kire nem most vágyakoztanak az emberek, az nagy szabadságkereséssel haereditarium regnumot tesznek; soha egyébaránt, ha az mostani állapatban levő rendünkből kihágunk, meg nem

26 Szalay Sándor: *Galantai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora*. Pest, 1863. I. 61–62.

27 Uo. 75–84. A Szalay által közzétett szöveg eredetijének nyomára eddig nem akadtunk. Az MNL OL-ban Esterházy-hagyaték nem tartalmazza ezt a levelet.

28 Vö. Péter Katalin 1985. 83–84.

maradunk, hanem az két tar között az hajasnak utolsó vége leszen: kitől ójon Isten bennünket."[29]

A kiáltvány és a Tanáchlás egyeznek arról szóló jóslataikban is, hogy mi történik, ha az ország nem hallgat a tanácsolóra. „Csudálhatták minden nemzetek, hogy szép országink mind elveszvén is, ez ideig épen megtartottuk szabadságunkat; […] s íme ezt mely könnyen, minden ok nélkül vesztjük el, rút és iszonyú országunk pusztulásával."[30] Vagy a következő: „de nyisd fel csak jól, magyar nemzetség, szemedet, és nézd meg jól ez éretlen tanácsot,[31] feltalálod bizony benne mind szabad választásodnak elvesztét, mind nemességednek sérelmét, s mind penig országod törvényének teljességesen való elrontását, és avval együtt hátramaradott kis rész országunknak is utolsó veszedelmére néző igyét".[32]

A felforró magyar vér megszólítása és a magyar nemzethez szóló felkiáltások nem hiányoznak a *Tanáchlás* soraiból sem, eszközeit nem változtatja meg Esterházy, mint ahogyan Bethlen elleni vádjait is hasonlóan fogalmazza meg mindkét szövegben. Az 1619-esben kerül elő a *Tanáchlás*ban oly intenzíven megjelenő törökösség vádja: „De az ki mindenek felett álmélkodásra méltó, ez szabadságunk sérelmével nem valami jónknak megmaradását követjük, hanem istenfélő jámbor szent királyaink véréből származott hatalmas és nagy méltóságban helyheztetett, egyszer megkoronázott urunkat, fejedelmünket cseréljük el egy török-feltartott és nevelt rabon".[33]

Ez utóbb idézett hely azért is érdekes, mert a Habsburg-uralkodók „istenfélő, jámbor szent királyaink véréből" származtatása Esterházytól egyébként idegen. „A Habsburg-uralom hagyományos és saját kortársai között is gyakran hangoztatott érvelése, mi szerint az osztrák ház mint törvényes örökös jutott Magyarország királyságába, nem kerül Esterházy Miklós tollára. […] Mohácsnál és I. Ferdinánd megválasztásánál nemcsak törést lát, de még a magyarországi Habsburg-uralom törvényességét sem tekinti vitán felül állónak, hiszen Szapolyai Jánost kétségtelenül megválasztották már, a koronázás is megtörtént, amikor I. Ferdinánd hívei a maguk választására sort kerítettek annak idején."[34] Ezzel szemben úgy látszik, a fenti kiáltványban Esterházy túllépett szokásos keretein, hogy még egyértelműbben kiállhasson a számára egyetlen lehetséges megoldás, a Habsburg-hűségre térés mellett.

Az Esterházy által az országban fennálló áldatlan helyzetre kínált megoldás is azonos mindkét iratban: a koronás király hűségére való serény és feltétel nélküli visszatérés. A kegyelmes uralkodó meghallgatja a megtérőket,

29 Szalay: i. m. (26. j.) 92–93.
30 Uo. 77.
31 Utalás a Bethlen közvetlen környezetében levő fiatal nemesekre.
32 Szalay: i. m. (26. j.) 78.
33 Szalay: i. m. (26. j.) 78–79.
34 Péter Katalin 1985. 84–85.

„jóvoltát megmutatja".[35] Ha nem térnének hozzá vissza, „fegyver választja el köztünk a dolgot", s így ismét annak az embernek a hatalmába esnének, „az kinek sem Istene sem lelke és semmi jóra való gondolkodása".[36] A két szöveg egyezik abban a véleményben is, hogy a magyar nemzet nem várhat külső segítséget, magának kell megoldania a helyzetet. A kiáltvány ennek bemutatásakor Anglia, Dánia, Szilézia a török ellen nyújtott igencsak jelentéktelen segédhadaira is utal, amit a *Tanáchlás* így összegez: „Ne-is bízzuk ezt másra s' idegen nemzetre, hanem, mint magúnk dolgát, magúnk igazítsuk-el".

A pozsonyi országgyűlés idején keletkezik még egy fontos levél, melyet fentebb már röviden megemlítettünk, és amely több példányban Esterházy elvbarátaihoz került az országgyűlés elején. Ezekben „gúnyolódva »három gyermekről« szól, mint az országgyűlés vezéreiről, kik »a magyarok régi ellenségei« a törökök, csehek segédével akarják a hazát megmenteni, »s kik előbb felakasztanak, aztán törvényt tesznek az embernek«". Szalay meg is jegyzi, hogy a három gyermek alatt Esterházy Rákóczi Györgyöt, Thurzó Imrét és harmadikként nem tudni, kit értett.[37]

Ahogy arról a tartalom ismertetésekor szóltunk, a *Tanáchlás* megnevez négy ifjú magyar nemest, akik Bethlen pártjára álltak: Thurzó Imrét, Rákóczi Györgyöt, Illésházy Gáspárt és Nádasdy Pált. Nádasdyról Ferdinánd már 1619 decemberében levelezik Esterházyval: „Amit Nádasdy Pálról mondasz: legyen ő bizonyos császári királyi kegyelmességünkről, ha tettleg tanusítja hűségét, mit róla igérünk is magunknak. És ha még másokat is arra bírhatsz, miszerint a zenebonásoktól megválván, hűségre és tartozó engedelmességre térjenek vissza, hatalmat adunk neked, hogy őket kegyelmünkről biztosíthassad".[38] Esterházy egy évvel később, 1620. december 11-én oklevelet is kap Ferdinándtól, melyben főbiztosává nevezi ki őt, teljhatalommal ruházva fel a lázadókkal való alkudozásokhoz, amikor a király hűségére visszatérőket oltalmaznia, a makacsokat büntetnie kell.[39] A *Tanáchlás* ígéretei tehát a legilletékesebb ember tollából származnak. Amikor a szerző a kegyelmes király nevében bűnbocsánatot és jutalmat ajánl a visszatérőknek, a királyi főbiztos hivatalos ígéreteiről van szó.

A *Tanáchlás* szerzője saját sorsáról csak két alkalommal tesz említést ekképpen: „El-foglalá e' mellett, Homonnay Gyoergynek, Dóczi Andrásnak, Eszterházi Miklósnak, és sokaknak toebbeknek-is, minden Iószágokat; s' ezzel-is oeregbíti vala Toeroektoel-voet hatalmát.",[40] majd: „Es noha Eszterházi Miklóst ki nem marhatá: mindazáltal nagyob részét Iószáginak el-foglalá,

35 Csakúgy, mint a választott nép iránt Isten, ahogy arra a *Tanáchlás* mottója utal.
36 Szalay: i. m. (26. j.) 84.
37 Vö. Szalay: i. m. (26. j.) 73–74.
38 Szalay: i. m. (26. j.) 124.
39 Szalay: i. m. (26. j.) 166–167.
40 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 36.

mind magának, fiának".[41] A fejedelem nemcsak Esterházy birtokait támadta meg, de miután az nem volt hajlandó megjelenni a besztercei országgyűlésen sem, Pázmánnyal és Balásfival együtt ellene is kihirdették az anatémát. Mivel pedig Bethlen szemében „hiteles közhatározatok által száműzött személy" lett, nem volt hajlandó elfogadni Esterházyt sem Hainburgban, sem Nikolsburgban békebiztosként.[42] Erre azért került mégis sor, mert Ferdinánd már 1620. december 10-én érvénytelennek nyilvánította mind a pozsonyi, mind a besztercei országgyűlés határozatait.

A két államférfi viszonyát hűen jellemzi az is, ahogy Bethlen már jó előre próbálja megvédeni magát az esetleges vádak ellen, amikor a francia király képviselői előtt – akik közvetítőnek érkeztek Hainburgba – megpróbálja a gyanút Esterházyra terelni. Azt állítja, ha valamiért is felbomlanának az egyezkedések, a hibát ne benne keressék, mert az ok mindenképp a főispán heves vérmérséklete és erőszakossága lesz. Erre válaszul így ír a *Tanáchlás* szerzője a hainburgi eseményekről: „és mind az Francziai Király koevetit elhitette, mind a' Magyar-Országbélieket, hogy oe ugyan szíve-szerint kévánnya a' Békeséget; és szánakodván a' keresztyén vér-ontáson, általánfogva meg akarna Chászár Urúnk oe Foelségével békélleni?"[43]

A hainburgi tárgyalások alatt kerül elő az a vád is, hogy Bethlen csak az időt akarja húzni, míg a töröktől segítséget kap. Forgách nádor már Hainburgban időhúzással vádolja meg a fejedelmet, Esterházy pedig 1621. november 27-én, a Ferdinándnak Nikolsburgból ír így róla: „jelenleg csak színre látszik alkudozni, hogy e közben ármányait folytathassa".[44]

Mind a hainburgi, mind a nikolsburgi tárgyalások idejéből olyan hiteles képet kapunk a *Tanáchlás* szerzőjétől, melyet csak az azokon jelen levő, az ott zajló folyamatokban részes ember tud megadni. Ilyen információ például a tárgyalás témáinak sorrendje. A Tanáchlás szerzője tisztában volt azzal, hogy a tanácsurak először Bethlen kárpótlásáról beszéltek, s csak azután a rendek királyhoz intézett kívánságairól: „A' mi pedig hízelkedő és bíztató szavait illeti, mind rakvák azok chalárdsággal. Mert ím e' kevés üdő-alat négy rendbéli tracta vala, úgymint Posomban, Besztercén, Hamburgban[45] és most Nikelspurgban. Kiknek mindenikében egyedül chiak a maga telhetetlensége vala gondgya. A' mi pedig országunk javát s' meg-maradását nézte volna, arról ingyen chiak emlékzetet sem tőn. Sőt semminémű tractában azt elő sem hatta hozni, valamíg a maga contentátioját s' kévánságát el nem végezné".

41 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 46.
42 Vö. Szalay: i. m. (26. j.) 172.
43 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 29.
44 Szalay: i. m. (26. j.) 245.
45 Hainburgban

A nikolsburgi tárgyalások idején történik még egy esemény, mely a szerző személyéről árulkodik: Thurzó Imre halála. Mivel Ferdinánd tárgyalói nem lehettek biztosak benne, hogy a fejedelem lemond a királyi címről, a visszalépést viszont a tárgyalások sarkalatos pontjának tekintették, megbízottait Nagyszombatba küldték, hogy Bethlen erősítse meg írásban szavát. A követek október 18-án értek vissza Bethlen ígéretével és a lemondással járó követeléseivel, és Thurzó másnap meghalt.[46] Halálának hírét pedig ott olvashatjuk a *Tanáchlás* lapjain. Hogy mennyire frissen került bele a szövegbe ez az információ, az szorosabban már keletkezésének idejével függ össze.

A Thurzó-betoldás

„Világosan ki tettszik ezen bölts tanátslás egész foglalatjából, hogy az 1622dik esztendőben szegődött Nickelsburgi frígy kötés után; de az 1627dik esztendei békesség előtt – és igy a közben lévő öt esztendőnek forgása alatt – iródott végig ámbátor nyomtatása 1621re mutat”[47] – állapítja meg Piringer és Thewrewk a mű nyomtatási idejét. Jászay Pál a Figyelmezőben viszont elutasítja ezt a datálást, mivel a királyi cím letételéről szóló tárgyalások Nikolsburgban 1621 novemberében folytak, „miért november’ közepén csaknem egészen felbomlott az egyezkedés”,[48] valamint hogy a „királyi czím iránti kérdésnél későbbi tett benne sehol elő nem fordúl.”[49] Jászay szerint az 1621-es nyomtatás mellett szól azoknak az uraknak többszöri név szerinti említése is, akik közül a fejedelem néhányat proscribált, másokat pedig bebörtönzött, s akik „Pálffy István, Bosnyák Tamás, Pethe György, Cziráki Mózes, Zichi Pál, és Darabos István foglyok, épen a’ nickelsburgi béke’ következésében kapták vissza szabadságukat”.[50]

Jászay 1621 novemberére datálja a *Tanáchlás*t, mivel szerinte ebben a hónapban még tárgyalások folytak a királyi cím letételével kapcsolatban, holott erről ekkor már nincsen szó. A nikolsburgi tárgyalások 1621. október 11-én kezdődnek, s Bethlen már másnap megígéri biztosai által, hogy nem fogja megkoronáztatni magát, s a koronát is oda szállíttatja, ahová meghagyják neki. Ferdinánd biztosai maguk állapítják meg október 12-én, hogy két pontról szükséges tárgyalni, melyek közül az elsőt, hogy a fejedelem lemond a koronáról, a maguk részéről már elintézettnek tekintik, így csak a másodikról kell beszélni, hogy

46 Vö. Szalay: i. m. (26. j.) 215.
47 Piringer–Thewrewk: i. m. (14. j.) IV.
48 Jászay: i. m. (11. j.) 341.
49 Jászay: i. m. (11. j.) 361.
50 Jászay: i. m. (11. j.) 360–361. Jászay itt hosszasan fejti ki a békebiztosok közlése alapján is nézetét.

Bethlen milyen kárpótlást akar.[51] Amire Jászay utal, az csak az a későbbiekben néhányszor előforduló eset, hogy Bethlen többször is serenissimusnak titulálja magát, mely jelzőt Ferdinánd és követei folyamatosan nehezményeznek, hiszen Bethlen se nem felkent király, sem pedig egy uralkodóházból való herceg, hogy ez a megszólítás megillethetné. Ezek után a „választott király"-nak kívánja neveztetni magát, ami október végén – Jászay szerint november 1-jén – valóban vita tárgya lesz. Ez azonban csak egy olyan részletkérdés, amely fölött mindannyiszor napirendre térnek, mint ahogy afölött is, hogy Bethlen nem hajlandó Pázmány Pétert esztergomi érseknek nevezni.[52]

Tény, hogy a nikolsburgi tárgyalásokról szóló feljegyzések alapján, és itt különösen a királyi koronáról való lemondásról van szó, elég jól meghatározható a terminus ante quem. Egy, valószínűleg az utolsó pillanatban végrehajtott, szövegváltoztatás ugyanis nemcsak a keletkezési időről, de a szerző személyéről is árulkodik.

Az író az országban lévő hatalmas urak elerőtlenítéséről beszél, amikor többek között Thurzó Imre halálát hozza fel példának: „Im most utólszor, bizony dolog, Turzó Imre-is, halálos betegségét, valami Pisztrang hallal nálla találta; a' mint Turzó maga mondotta".[53] Miután pedig az olvasó tudomást szerez a halálesetről, alig két lappal később a szerző ismét a négy fiatal nemesről beszél, köztük Thurzóról is, akiket éppen őseik feddik, amiért letértek a Habsburg iránti hűség útjáról.

Esterházy talán tudatában volt saját következetlenségének, az idő szorítása miatt mégis nyomdába adta művét. Ennek hátterében a következő eseménysor állhat. Thurzó Imre október 4-én már rosszul érezte magát, amikor a szenci táborból a tárgyalásokra elindult.[54] Bethlen békebiztosai október 18-án, ötnapos távollét után tértek vissza a fejedelem írásos feltételeivel. Ezekről a követelésekről Ferdinánd biztosai október 19-én visszavonulva tárgyaltak, és közölték, a király beleegyezése nélkül nem válaszolhatnak Bethlennek. Ezen a napon meghal Thurzó Imre, Esterházy pedig másnap a fejedelem feltételeivel Bécsbe lovagol.[55] Thurzó betegsége idején tehát szinte minden napját úton vagy a tárgyalásokon töltötte. Eközben ő maga mesélhette el, hogy úgy gondolja, a Bethlen táborában evett haltól betegedett meg. Ez egy olyan információ, amit csak azok tudhattak, akik ezekben a napokban közeli kapcsolatban voltak vele. Ferdinánd Nikolsburgban jelenlevő biztosai közül pedig egy embernek volt arra lehetősége, hogy egy bécsi nyomdában a Thurzó halálról szóló legfrissebb hírrel megjelentesse a *Tanáchlás*t,

51 Vö. Szalay: i. m. (26. j.) 214.
52 Vö. Szalay: i. m. (26. j.) 221.
53 *Magyar orszagnak mostani állapattyáról*, i. m. (1. j.) 46.
54 Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre*. Bp., 1888. (Magyar Történeti Életrajzok, 4) 130.
55 Szalay: i. m. (26. j.) 217.

ő pedig Esterházy Miklós, aki október 20-tól Bécsben volt, és akit október 24-én ismét Nikolsburgban találunk.[56]

Ha ezt a Thurzó Imre halálával kapcsolatos információt hozzáadjuk ahhoz, hogy ebben az időben valóban Bethlen Gábor királyi címről való lemondásáról és az azért járó kárpótlásról volt szó, megállapítható, hogy Esterházy Miklós 1621. október 20. és 24. között adta át Gregor Gelbhaar bécsi nyomdájában a *Tanáchlás* kéziratának utolsó változatát.

A latin kézirat és Esterházy Pál

A *De Moderno Inclyti Regni Hungariae Statu, Cuiusdam hominis propriae patriae incolumitatem Zelantis Consultoria Narratio* című latin nyelvű kéziratos fordítás esetében figyelemre méltó, hogy sem Piringer és Thewrewk, sem Jászay vagy Ipolyi nem tesz róla említést, pedig a latin nyelvű fordítás minden kétséget kizáróan a *Tanáchlás* 1621-es kiadásáról készült.[57] Annál is figyelemreméltóbb ez, mivel az Österreichische Nationalbibliothek kézirat- és régi nyomtatvány tárában ez a két szöveg már az 1721-ben elkészült és 1721 és 1723 között lejegyzett katalógusban is együtt szerepel DCCLXV katalógusszám alatt.[58]

Ha ezt a latin fordítást – mely nyomtatvány formájában nem ismert – Esterházy Miklós készíttette, a nyomtatás meghiúsulásának legfőbb oka az idő lehetett. A kéziraton legalább négy fordító dolgozott, mégis aktualitását vesztheti: Bethlen lemondott a királyi címről, a műben többször előforduló Thurzó pedig meghalt a tárgyalások idején. Mire a nyomdából kikerülve a latin szöveg elérte volna Linzen át Augsburgot vagy Nürnberget, hogy azután tovább folytathassa útját talán Antwerpen felé, Nikolsburgban a dolgok már jó úton haladtak afelé, hogy a király és a fejedelem biztosai az év utolsó napján lezárhassák a traktát.

Esterházy Miklós mégis kétségtelenül helyesen mérte volna fel a nemzetközi hírközlés igényeit, ha a *Tanáchlás*ban leírtakat a nyugati közvélemény számára hozzáférhetővé akarta volna tenni. Erre a szándékra utal, hogy amikor Haszán pasa levelében azt kéri Báthory Istvántól és Dobó Ferenctől, válaszukkal küldjenek hozzá követet Szarvasra, a helységnév mellett zárójeles magyarázat áll a

56 Az utazás dátumát vö. Szalay: i. m. (26. j.) 221.

57 Hogy pontosan a vele egybekötött példány volt-e az, melyet a fordításhoz felhasználtak, nem lehet teljes bizonyossággal állítani, mégis a nyomtatványon itt-ott megjelenő tintafoltok – melyek valószínűleg a fordítók tollából kerültek oda – ezt a feltevést látszanak alátámasztani, illetve az első fordító kéz olyan bejegyzése, mint: „Deest pagina 39", ahol a latin szövegből valóban hiányzik a magyar szöveg 40. paginája.

58 *Catalogus manuscriptorum codicum latinorum Bibliothecae Palatinae Vindobonensis.* Giovanni Benedetto Gentilotti [Verfasser], Christian Friedrich Arnoldi [Schreiber], 1721/1723, Wien, Cod. Ser. № 2219, fol. 303v.

latin fordításban: „locus quidam est in partibus superioris Hungariae". A negyedik fordítónál is találunk variációkat. Egyes fogalmakhoz változatot írt zárójelben vagy húzott alá: mint pl. „signis (vel notis)"; „serdarum vel Generalem". Míg a signis szó melletti notis pusztán egy szinonima, a serdarum–Generalem páros és különösen Szarvas helymegjelölés arra utal, hogy a latin szöveg annak a nemzetközi nyilvánosságnak is készülhetett, mely nem volt tisztában azzal, mit jelent a szerdár, vagy hol keressen egyes magyarországi helységeket.

Esterházy Miklós fordíttatói tevékenységénél biztosabbnak tűnik – még ha a kézírás teljes elemzésére még hátra is van –, hogy a *De moderno inclyti Regni Hungariae Statu*t Esterházy Pál, Esterházy Miklós fia és három munkatársa fordította. Esterházy Pál saját kezűleg lejegyzett *Mars Hungaricus*ának kézírása ugyanis főbb jellegzetességeiben megegyezik a *Tanáchlás*t fordító első kéz írásával.[59]

Ahogy a *Mars Hungaricus*, úgy a *Tanáchlás* latin fordítása sem jelent meg nyomtatásban. Míg az első szöveg kiadásának meghiúsulását Esterházy Pál kortársai és politikai ellenfelei iránti tapintatával indokolhatjuk,[60] addig a *De moderno inclyti Regni Hungariae Statu* szövegével kapcsolatban két lehetőség áll fenn. Az első, hogy Esterházy Pál a már aktualitását vesztett, politikailag szinte ártalmatlan szöveget újra életre akarta kelteni, de az valamiért nem került nyomdába, vagy minden példánya elveszett. Ennél azonban sokkal valószínűbb a következő: Esterházy Pál csak forrásként használja fel apja művét, mégpedig a *Mars Hungaricus* ajánlása utáni I. caputban, ahol az ország sorsát Mohácstól egészen I. Rákóczi György haláláig foglalja össze.

Amellett, hogy Esterházy Pál török háborúról szóló művében szintén a mohácsi csatától eredezteti Magyarország romlásának kezdetét, egyetlen biztos nyomot találunk, mely azt a *Tanáchlás*sal összeköti. Ez a *Mars Hungaricus* lapjain így szól: „Mirum quantum post infelicem hanc cladem mutati Hungarorum animi, et amor salutis propriae in odium sui conversus perniciem sibi comparare die noctuque non destitit, Graecorum infelicium imitator, qui cum inter se de gubernanda monarchia contenderent, Turcos in auxilium vocavere, quorum postmodum iugum subiere facti ludibrium orbis universi. Quo sub iugo hodiernum usque in diem miseri gemunt".[61] A „görögök" rossz példaként való emlegetése, a török igája alatt saját hibájából szenvedő nép sorsának leírása a *Tanáchlás* fő bevezető és záró képeinek sorába tartozik.

Különösnek találhatnánk, hogy Esterházy Pál ilyen sokat dolgozott egy egyszerű forrásszöveg fordításán. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy a *Mars Hungaricus* kéziratát már letisztázott példányként tartjuk a kezünkben,[62] így a

59 MNL OL P 78. 54. csomó.

60 Vö. Hausner Gábor: *Esterházy Pál emlékirata*. In: Esterházy 1989. 9.

61 Esterházy 1989. 207.

62 Vö. Esterházy 1989. 11.

háttérmunkákról, a sorozatos változtatások előtt létezett szövegváltozatokról nincsen tudomásunk. Az viszont bizonyos, hogy Esterházy több forrással dolgozott, és lehetőség szerint mindenre kitérő előkészítő munkát végzett, melybe akár egy ilyen hosszabb lélegzetű munka fordítása/fordíttatása is belefért.[63]

Ha elfogadjuk azt a lehetőséget, hogy Esterházy Pál a *Tanáchlás*t a *Mars Hungaricus* első fejezetéhez használta fel, akkor a két szöveg keletkezési idejét is ugyanabban az időszakban találjuk, vagyis 1665 és 1668. december 14. között.[64] A keletkezési idő megállapításához a latin kézirat egyéb támpontot nem ad. Félrevezető lehet viszont a kézirat után bekötött pár lap, melyek az 1683 és 1856 között munkálkodó holland papírgyártók, Cornelius és Jacob Honig műhelyéből származnak. Ez az adat jóval későbbre datálhatná a latin fordítás keletkezését, ha az említett lapok nem egyértelműen a mű után lennének kötve. Rajtuk a szerzőtől vagy a fordítóktól származó írás nem található, így ezek valószínűleg a két mű egybekötésekor kerülhettek a szövegek mellé.

A levelek

Esterházy összesen kilenc levelet használ fel a *Tanáchlás*ban, hogy azok bizonyítékként szolgáljanak Bethlen Gábor ellen, és alátámasszák a szerző szavahihetőségét. A politikai irat szerepe a hazai nyilvánosság meggyőzése mellett a megbízható információk terjesztése volt a nemzetközi plénum számára. Esterházy a hozzá került levelek hitelességét egyetlen alkalommal kérdőjelezi meg, akkor is Bethlen Gábor rovására. Ferdinándnak a magyar végekre címzett írása ez. A *Tanáchlás* azt állítja, az udvarból sohasem ment ki magyarul levél. Ezt Jászay így cáfolja: „Lépes Bálint kalocsai érsek, 's udvari cancellár, 1621ben februáriusban maga írja Borostyánkőről II. Ferdinándnak: Edictalem Cassationem Maiestatis Vestrae hungarico idiomate donatam expediret transmittere ad istas partes, non omnes callent latinam linguam".[65]

Esterházy szerzői szándékát tekintve a hitelesség vagy éppen a hiteltelenség Ferdinánd levele esetében szinte mindegy volt, a lényeg, hogy Bethlen ellen fordítható eszközként használhassa azt. A levelek ugyanis megnövelték a *Tanáchlás* hírértékét, színvonalas információforrássá tették. A felsorolt kilenc levél néhány nyugat-európai forrásokban nyomtatásban is hozzáférhető volt, egyeseknek pedig kéziratos másolataik ismertek.[66]

63 Vö. Esterházy 1989. 11.

64 Vö. Esterházy 1989. 13.

65 Jászay: i. m. (11. j.) 364.

66 Az alapszöveg levelei megjelenésük sorrendjében és a szövegben előforduló nevekkel (pl. Szkender pasa) következnek a táblázatban. A *Secretissima Instructio* szerzőjét Almási Gábor Kaspar Schoppéban azonosítja: Almási Gábor: *A Secretissima Instructio (1620).* A kora újkori propagandaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében. Bp., 2014.

A *Tanáchlás* alapszövege	Bécs, a HHStA kéziratai[67]	Secretissima Instructio[68]	Aubert Le Mire[3]	Önálló röpirat
1. Temesvári Haszán pasa levele ecsedi Báthory Istvánhoz Simánd, 1593. szept. 4.	latin német			
2. Haszán pasa levele Dobó Ferenchez Simánd, 1593. szept. 4.	latin német			
3. Ecsedi Báthory István válasza Haszánnak Bátor, 1593. szept. 27.				
4. Bethlen Gábor levele Szkender pasának Pozsony, 1619. nov. 4.	magyar	latin és német nyomtatvány		
5. A budai vezér pasa levele Bethlen Gáborhoz Buda, 1620. júl. 18.				
6. Bethlen Gábor levele Nakkás Haszán pasához Lippa, 1616. jún. 14.	magyar és német	latin és német nyomtatvány		
7. Ferdinánd levele a magyar kapitányokhoz Bécs, 1621. május 20.			latin nyomtatvány	
8. Bethlen Gábor levele Galga tatár kánnak Nagyszombat, 1621. ápr. 1.				német, latin, francia
9. Bethlen Gábor levele Halil konstantinápolyi pasához Fogaras, 1617. febr. 21.				

67 Jelzetek az előfordulás sorrendjében: ÖStA, HHStA, Fasc. UA–124/C, fol. 52–55; Fasc. UA–124/C, fol. 56–59. UA 169/C, fol. 193.; UA 431/C, fol. 113–115.

68 *Secretissima Instructio* – Allergeheimste Instruction: Kommentierter lateinischer und deutscher Nachdruck. Hrsg. Wolfgang E. J. WEBER, Wießner, 2002. (Documenta Augustana 9.) 62–75.

69 Aubert Le MIRE: *De bello Bohemico Ferdinandi II. caesaris auspiciis feliciter gesto commentarius.* Köln, 1622. 9–10.

Annak megállapításához, hogy ezek a levelek hogyan kerültek Esterházyhoz, az információáramlás korabeli gyakorlatából kell kiindulnunk, és néhány beszerzési forrást tudunk megemlíteni. Bethlen Galgához címzett levele például Széchy György jóvoltából került a nyugati nyilvánosság elé.[70] A véletlenszerűen elfogott levelek mellett pedig a „hódoltsági alattvalók közül a szomszédos törökök készülődéséről a legbiztosabb beszámolókat a pasák és bégek dívánjaiban helyet foglaló magyar íródeákok és egyéb beépített, főként renegát tisztviselők szolgáltatták".[71] Emellett természetesen nem zárható ki, hogy ahogyan Széchy „útonállással" szerezte be információit, Esterházynak is megvoltak a maga forrásai, akiket vagy amelyeket pontosabban azonosítani ma már nem tudunk. Az viszont kizárható, hogy Esterházy a fordított utat választotta volna, vagyis a már nyugaton megjelent nyomtatott hírlevelek anyagából – melyben valós és fiktív leveleket is megjelentettek különnyomatként[72] – vagy a Fuggerzeitungokból ollóztatta volna ki a leveleket. Erről a latin és a német levélvariánsok árulkodnak. A fellelhető változatok között ugyanis nincsenek olyanok, melyeknek szövegei teljesen egyeznének. A fordítás és a szóhasználat elemzésekor egyértelműen kiderül, hogy más-más fordító munkáit olvashatjuk.

Nem így van ez a Bécsben fellelhető magyar szövegváltozatokkal. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Bethlen Iszkender pasának és Haszán pasának írt leveleit őrzi. Összehasonlítva ezeket a *Tanáchlás*ban találhatókkal megállapítható, hogy a köztük levő eltérés minimális, csak abból adódik, hogy mindkét szöveget valószínűleg diktálták, így azok a tollbamondó szóhasználatát, illetve az íródeákok saját helyesírását tükrözik. A bécsi példányok közül az egyikben található egy elírás, mely arra enged következtetni, hogy az ott található levelek maguk is csak másolatok, s vagy Esterházynál volt az eredeti, vagy ő egy hitelesebb forrásból dolgozott. Bethlen Iszkender pasához írt levelében ugyanis Ferdinánd bécsi hidaknál levő hadait a *Tanáchlás*ban hatvanezerre becsülik. Ez a szám az elírás következtében a bécsi példányban ötvenezer. A két forrás között a Secretissima Instructio latin szövege dönt, melyben szintén Ferdinánd hatvanezer fős seregéről van szó.[73]

Bár a *Tanáchlás* levélanyaga még további vizsgálatok előtt áll, az már most elmondható, hogy a későbbi kutatás szempontjából bizonyító értékét tekintve jelentősen túllépett azon a szerepen, amelyet Esterházy szánt propagandaira-

70 Latin nyelvű változata: *Domini Georgii Chezii recta animi affectio, et Gabrielis Bethlehemii diabolica infidelitas.* 1621. Az Augsburgi Egyetemi Könyvtár jelzete: Sign. 02/IV.13.4.163angeb.7. A szakirodalomban többször említett francia szövegnek még nem sikerült nyomára jutni.

71 Pálffy Géza: *Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon.* In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Eger, 1999. 48.

72 Vö. G. Eténvi Nóra: *Hadszíntér és nyilvánosság.* A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp., 2003. 59.

73 E. J. Weber: i. m. (68. j.) 74.

tának. Ezek a levelek elsősorban a korabeli olvasóközönségnek szánt információs síkon töltik be tökéletesen szerepüket: a történeti bevezető részben felfedik a török taktikáját, az azt követő szakaszokban pedig alátámasztják a szerző Bethlen elleni vádjait.

Az így egy műbe került forrásanyag különleges jelentősége abban áll, hogy a gondosan argumentáló szerző olyan iratokat válogatott egy kötetbe, melyek tanúbizonyságot tesznek arról, hogyan látta a magyarországi politikai elit egyik vezéralakja, Esterházy Miklós valamivel több mint két évtized politikai történéseit; milyen összefüggéseket talált, melyek alapján a Dobó Ferencnek és Báthory Istvánnak szóló 1593-as hódoltató levelek egyazon érvrendszerbe kerülhettek a harmincéves háború dokumentumaival.

*

Abban a röpiratháborúban – ahol az egylapos propaganda- és a háborúról tájékoztató nyomtatványok olyan mennyiségben jelentek meg, mint sem korábban, sem később bármely más történelmi eseménynél[74] – Esterházy Miklósnak sikerült Bethlen Gábor igen jó propagandájával felvennie a harcot, és megpróbált a lehető leggyorsabban reagálni a nyilvánosság igényeire. Helyzetét nem könnyítette meg a harmincéves háború szokatlanul felgyorsult hírárama, melyben egy szenzáció egyik napról a másikra már a nemzetközi nyilvánosság előtt is tökéletesen érdektelenné válhatott. A fejedelem királyi legitimitását cáfoló és Habsburg-hűségre visszavezetni akaró iratában, kiegészítve azt majd' harminc évből összeválogatott levelekkel, sikerült a későbbi kutatás számára megőriznie kora politikai összefüggéseinek nyomait a tizenöt éves háborútól kevéssel a nikolsburgi pacifikációig. Esterházy Pál feltételezhető latin nyelvű fordítása pedig kiegészítheti azt a történeti ívet, melyet Esterházy Miklós irata a tizenöt éves háborúnál elindított, s amely így egészen az 1663–1664-es török háborúig húzódik.

74 Vö. Johannes Burkhardt: *Worum ging es im Dreißigjährigen Krieg?* In*:* Wie Kriege entstehen. Hrsg. Bernd Wegner. Padernborn, 2000. (Krieg in der Geschichte, 4) 83–84.

VARGA J. JÁNOS

Esterházy Pál nádor politikai iratai, 1688

Az 1687–1688. évi pozsonyi országgyűlés idejére a Magyar Királyság nagy területei szabadultak fel az oszmán uralom alól, és nem látszott távolinak az idő a korszak nemzedéke számára, amikor helyreállíthatja a három részre szakadt ország középkori határait. Szükségszerűen felvetődött a kérdés: miként alakuljon a királyság politikai, társadalmi és gazdasági élete a török kiűzése után? A következő években felkért és önként előállt szakértők nyújtották be az új berendezésről készített tervezeteiket a bécsi udvarnak. Közöttük a legjelentősebb az ország 17. század végi leromlott állapotát tükröző, egyúttal a jövő lehetőségeit és feladatait is felmérő projektum, a Kollonich Lipót győri püspök – ifjú éveiben fegyverforgató máltai lovag, majd magyar kamarai elnök – irányításával készült *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*.[1]

A reformkísérlet már az országgyűlés megnyitása előtt, 1687 őszén elkezdődött: Kollonich emlékiratot nyújtott át a királynak az új berendezés szükségességéről, és megnevezte az államélet legfontosabb vizsgálandó területeit: a „politica, iuridica, spiritualia, cameralia seu oeconomica et militaria" kérdéseit".[2] I. Lipót a reformjavaslat kidolgozását – a rendek tiltakozása ellenére – nem az országgyűlés, hanem egy udvari bizottság kezébe adta,[3] a munkálatok közvetlen irányításával pedig Kollonich püspököt bízta meg, néhány hónappal az országgyűlés berekesztése után, 1688. július 29-én kelt utasításával.[4]

A commissio vezetője a 17. század utolsó évtizedei magyar történetének egyik meghatározó személyisége volt. Minden készségét: a hadsereg élelmezés terén szerzett gazdag tapasztalatait, pénzügyi tehetségét, az abszolutista államelméleten iskolázott szociális érzékét és a római katolikus egyház mel-

1 Kritikai kiadása: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690).* Hrsg. von János Kalmár und János J. Varga. Geistwissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. v. an der Universität Leipzig. Band 39, Quellen – Band 1. Stuttgart, 2010. 514.

2 MNL OL P 1568. Baranyai hagyaték 7. cs. sz. n.

3 Theodor Mayer: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Wien–Leipzig, 1911. 28.

4 MNL OL P 1568. Baranyai hagyaték 7. cs. Az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* tördelt korrektúrája (K) 223.

letti elkötelezettségét a Habsburg-dinasztia szolgálatába állította. Az uralkodói abszolutizmus és centralizáció híve, következésképp a magyar rendi törekvéseknek, a Habsburg-monarchián belüli partikularizmusnak az ellenzője volt. Ilyen alapállásból Kollonich szembekerült az udvar terveit ellenző, de az 1687–1688-as országgyűlésen alapjában véve lojális főurakkal, akiknek – mint mondotta – örülniük kellene, hogy Lipót kitünteti Magyarországot, midőn örökös tartományainak kormányzati elveit oda is átültetni kívánja. Esterházy Pál nádor, Szelepcsényi György és Széchényi György esztergomi érsekek határozottan felléptek nézetei, a magyar nemességet sújtó törekvései ellen.

Magyarok ugyan nem vettek részt az Einrichtungswerk-bizottság munkájában, de Kollonich az országgyűlés befejezése után azonnal véleményt kért magyar és Magyarországon működő idegen tisztségviselőktől az új berendezést illetően. Közülük első helyen állt Esterházy Pál nádor és Széchényi György, őket követte Orbán István személynök és Szente Bálint alnádor, valamint a helyi viszonyokat jól ismerő Antonio Caraffa tábornok, főhadbiztos.

Esterházy Pál saját kezűleg írta le 1688. április 3-án a maga javaslatát Bécsben, amelyről a Lipót számára készített tisztázatot április 9-én készítették el a nádori kancellárián, tehát jóval a Kollonich vezette bizottság munkájának megkezdése előtt. Az *Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria, cameralia et spiritualia, Viennae 3. Aprilis 1688. palatini suae sacratissimae maiestati porrecta* című tervezet[5] az ország berendezésének öt főkérdése: a felső szintű közigazgatás és az igazságszolgáltatás (iustitiarium), az egyházügy (ecclesiasticum), a szélesebben értelmezett közigazgatás (politicum),[6] a hadügy (militare) és a pénzügy (camerale) közül érdemben csak hárommal foglalkozott: a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjával, továbbá az ország védelmének átszervezésével. Az egyházügyi és a kamarai kérdések előkészítésére bizottsági tagokat javasolt.

A kormányzati szervek és a jogszolgáltatás megújításával kapcsolatban Esterházy Pál fontosnak tartotta, hogy a nádori méltósággal összekapcsolt helytartói (locumtenens) jogkört jelentősen kibővítsék. A Bécsben tartózkodó Habsburg-uralkodók ugyanis jórészt a bíráskodásra korlátozták a helytartó tevékenységét, csak ezen a téren tekintették az uralkodó helyettesének. A közigazgatás reformja kapcsán a nádor felismerte saját hivatalának támasztalan voltát, ezért hazai székhelyű, új magyar kormányszék (gubernium vagy tribunal) létrehozását javasolta, amely a ritkán összehívott országgyűlések közötti időszakokban a közigazgatás és az igazságszolgáltatás folyamatosságát biztosítaná, anélkül, hogy a kettő különválna. A főhivatal a nádori méltóságon és a rendek közjogi szerepén nyugodott volna. Ezt tükrözi összetétele is. Elnöke a nádor, helyettese az országbíró (iudex

5 MNL OL P 108. Rep. 69. № 2. 2-21. fol. (Mikrofilmen: 16.192. sz. 92. tekercs.)

6 Ide tartozott többek között a töröktől visszavett területek hasznosítása (neoaquistica), az ipar, a kereskedelem, a közoktatás és bizonyos szociális kérdések (szegényház, kórház, gyámügy).

curiae),[7] vagy a tárnokmester (magister tavernicorum),[8] tagjai: két püspök, két világi országnagy, a Magyar Kamara elnöke vagy alelnöke, a Királyi Tábla (Tabula Regia)[9] főpap és báró tagjai, a királyi személynök, a Bécsi Udvari Haditanács egyik tagja és két titkár. A pozsonyi székhelyű kormányzati szervnek alárendelten működnének a magyarországi hivatalok, valamennyien onnan várnák ügyeik végső elintézését. Törvényhatóságként évente két alkalommal működne, nagyböjt idején és Márton nap (november 11.) táján. Ilyenkor kiegészülne a Királyi Tábla tagjaival, és döntene az első fokon tárgyalt, hozzá fellebbezett ügyekben. Esterházy Pál ezzel a gubernium javaslattal elsőként vetette meg a magyarok közül a központi kormányszéknek 35 év múlva a Helytartótanács (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) formájában megvalósuló gondolatát.

A nádor látta a magyar királyok rendeleteit és az országgyűlési törvényeket magába foglaló Corpus Iuris korszerűtlenségét. Ezért nem zárkózott el annak – akár az országgyűléstől független – felülvizsgálatától. A „törvények ellentmondásait" – ahogyan ő fogalmazott – az artikulusok „koncentrációjával" kívánta megszüntetni. Javaslata szerint a szakemberek közreműködésével megújított kódexet személyesen vizsgálná felül, azután egy bécsi bizottság, végül az uralkodó, aki rendeleti úton közzétenné.

Esterházy ausztriai és csehországi mintára kívánta átszervezni a Magyar Kancelláriát, hogy az is szakszerű, kollegiális testületté váljék. Közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatait – miként a guberniumét – jogot tanult és nyelveket ismerő, rendszeresen fizetett tisztviselők látnák el, lehetőleg a római Collegium Germanicum-Hungaricumban végzett püspök kancellár, de még inkább a magyar főurak közül kiválasztott világi személy irányításával.

Kollonich elsősorban katonai ügyekben kérte a nádor véleményét. Ennek megfelelően a tervezet legterjedelmesebb része a *Militare*. A nádor úgy gondolta, hogy az oszmánok kiűzésével és a határok megváltozásával elkerülhetetlen lesz a török korban megszervezett hat főkapitányság – a horvátországi, a vend, a Kanizsával szembeni, a győri, a bányavidéki és a felső-magyarországi – megszüntetése, és új védelmi vonal kiépítése. Közülük az első a szlavóniai Eszék központtal alakulna meg, és végvidéke a Dráva–Duna–Száva által határolt terület lenne. A másodikat Szeged székhellyel hoznák létre, és a Temes-

7 A 16–17. században a Magyar Királyság keleti részén az országbíró szolgáltatott igazságot, elsősorban ítélőmestereinek vándorbíráskodása révén.

8 A szabad királyi városok egyik csoportjának, a tárnoki városoknak a főbírája.

9 A Királyi Tábla országos hatáskörű, első- és másodfokú bíróság volt, amely a kizárólag fellebbezési fórumként működő Hétszemélyes Táblának (Tabula Septemviralis) alárendelten működött a személynök elnökletével. Első fokon ide tartoztak a hűtlenségi és a felségsértési perek, továbbá egyes birtok ügyek, amelyekben az ingatlanra vonatkozó jogot régi privilégiumokkal kellett igazolni. Másodfokon a Királyi Tábla elé vihették a Báni Táblán – a horvát-szlavón bán ítélőszékén –, a tárnokmester bírói székén és a megyei törvényszéken (sedes iudiciaria = sedria) elkezdett pereket. Bónis György: *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában.* (Systematica Commissio). Bp., 1935. 13–17.

vár–Belgrád közötti területre ügyelne. A harmadik generalátus központját a Bihar megyei Szentjobbra helyeznék, onnan vigyáznák a Szatmár–Várad–Gyula-vonalat, közel az erdélyi határig.[10] Az új végvárvonal védelmére Esterházy Pál elegendőnek tartott 12 000 főnyi német, továbbá ugyanannyi magyar és horvát katonaságot. A súrlódások elkerülése érdekében Eszéken német főkapitány, Szegeden és Szentjobbon magyar, illetve horvát parancsnok vezényelné az azonos „nemzetbelieket".

A tervezet foglalkozott a magyar végvidék siralmas állapotával is. Az ott uralkodó szervezetlenséggel és fizetetlenséggel szembeállította az előnyösebb ausztriai és horvátországi viszonyokat. A gyakran katonailag gyengén képzett, önellátásra és gazdálkodásra kényszerülő magyar katonaságot szeretné a horvát ezredek mintájára megszervezett, rendszeresen fizetett, állandó haderővé tenni. A magyarok parancsnokságát a török elleni háborúban kitűnt hazai főurakra óhajtotta bízni.

Öt hónappal a nádori javaslat felterjesztése után, 1688. szeptember 13-án Lipót utasítására összeült egy főúri bizottság Esterházy Pál és Széchényi György vezetésével Pozsonyban. Az uralkodó felszólította őket, hogy folytassák az 1687–1688-as országgyűlésen felvetett, az ország megújításával kapcsolatos kérdések tárgyalását. Válasszanak maguk mellé alkalmas munkatársakat, és dolgozzák ki közigazgatási, igazságszolgáltatási, egyházügyi, katonai és pénzügyi javaslataikat.

A tervezet, amelyet *Magyar Einrichtungswerk* néven ismer[11] a szakirodalom, *Opinio Dominorum Consiliariorum ad Posoniensem Commissionem pro die 13 mensis Septembris anni 1688 per suam maiestatem sacratissimam convocatorum eidem suae maiestati sacratissimae transmissa*[12] címen került a király elé. Szoros kapcsolatban állt a nádor személyes felterjesztésével, azt vette alapul, fejlesztette tovább részleteiben és új mondanivalóját illetően is. Végeredményben a két projekt együtt tükrözte a rendek állásfoglalását. Alapmotívuma a másfél évszázados óhaj: az ország Mohács előtti állapotának mielőbbi visszaállítása, kiegészítve a hasznos és kívánatos ausztriai és csehországi intézmények átvételének igényével. Megfogalmazói nyíltan kimondták, hogy a legutóbbi diétán tett engedmények – a Habsburg-dinasztia örökös magyar királyságának fiági elismerése és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörlése – fejében jutalmat várnak a rendek.

10 A tervezet tükrözi az 1688 tavaszára kialakult katonai helyzetet, amikor Temesvár, Belgrád, Várad és Gyula még az oszmánok kezén volt.

11 Az 1920–1930-as években a Kollonich-féle *Einrichtungswerk* kiadásával foglalkozó BARANYAI Bélánál találkoztam először az elnevezéssel. MNL OL P 1568. Baranyai hagyaték 7. cs. sz. n.

12 MNL OL P 108. Rep. 69. № 2. 21–52. fol. Magyar fordítása Soós Istvántól: Sz, 125 (1991) 5–6. 500–516.

A *Magyar Einrichtungswerk*[13] egyetértett a nádori javaslatban is szereplő központi, az uralkodói Titkos Tanáccsal egyenrangú közigazgatási és igazságszolgáltatási intézmény létrehozásával, de azt nem guberniumnak nevezi, hanem Magyar Titkos Tanácsnak, amely a gráci Titkos Tanács mintájára szerveződne, és az elnöklő nádor mellett a Hétszemélyes Tábla tagjai, valamint közigazgatási, katonai és kamarai szakértők foglalnának helyet benne. A pozsonyi javaslat is szorgalmazta a Magyar Kancelláriának ausztriai és csehországi mintára történő átszervezését, továbbá ország háza (domus regni) létesítését, ahol a kincstárnok és más fő tisztségviselők berendeznék hivatalukat, továbbá ott helyeznék el az országos jelentőségű iratokat.

Az igazságszolgáltatásról szólva – ellentétben Esterházy személyes tervezetével[14] – kijelentette a bizottság, hogy elégedett az országgyűléseken hozott és a király által megerősített törvényekkel, a peres eljárás rendjével és a létező bíróságokkal, ide értve a Hétszemélyes és a Királyi Táblát, valamint a megyei és a városi törvényszékeket. Hibáik okát részint abban látja, hogy a jogszolgáltatás a folytonos háborúk miatt több éve szünetel, ezért a fellebbezett ügyek késedelmet szenvednek az octavalis és a nádori helytartói széken, annak ellenére, hogy a törvények előírják megtartásuk idejét és helyét.[15] A hiányosságok másik okát a Magyar Kancellária és a Magyar Kamara hatásköri túllépésében jelöli meg, ugyanis mindkettő illetéktelenül beleavatkozik jogi ügyekbe.

Vallási kérdésekben mindenekelőtt a katolikus egyház újjászervezését szorgalmazta a rendi testület: az esztergomi és a kalocsai érsekségek, a püspökségek, a káptalanok a prépostságok és az apátságok helyreállítását, valamint birtokaik, javadalmaik visszaadását, különben nem alakul ki rendszeres hitélet az egykori Hódoltságban. A protestánsokról szólva megállapította, hogy a prédikátorok tevékenysége nem kívánt a felszabadított területeken, ezért királyi biztosokkal „megfelelő módon el kell hárítani a bajt". Egyébként – a felekezeti békesség kedvéért – tiszteletben tartotta az 1681. évi 25–26. törvénycikkeket megújító 1687–1688-as 21. cikkelyt, a meghatározott helységekre vonatkozó szabad vallásgyakorlattal.

A *Magyar Einrichtungswerk*nek a *Politicum* fejezetét akár a rendi érdekek apológiájának is nevezhetjük. Itt kaptak helyet a nemesi kiváltságok védelmével kapcsolatos kérdések, amelyek mutatják, hogy a rendek privilégiumaikat tekin-

13 Fejezeteinek eredeti sorrendjét – Ecclesiasticum, Politicum, Iustitiarium, Militare, Camerale – itt megváltoztattam, hogy egyezzék a nádori tervezet szerkezeti felépítésével.

14 A nádor saját tervezetében nem ellenezte a törvények felülvizsgálatát, amely a bécsi udvar állandó és helyes gondolata volt. Néhány hónappal később az elnökletével ülésező rendi bizottság a leghatározottabban elzárkózott a törvények revíziójától, mert kiváltságainak alappilléreit látta bennük. Esterházy Pál kettős magatartásának megnyilvánulásával találkozunk itt: első esetben, mint a király és az országlakosok közötti közvetítő, igyekezett eleget tenni az uralkodói óhajnak, utóbb viszont a rendek érdekeit képviselte.

15 A kis- és a nagy octava a Királyi- és a Hétszemélyes Tábla negyed évenként összehívott, 20, illetve 40 napig ülésező fóruma volt. Az 1526 előtti korszakból maradt fenn. Bónis: i. m. (9. j.) 17–18; *Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvénycikkek*. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1900. 79, 265.

tették az ország kormányzása alapelvének. A bizottság leszögezte, hogy Magyarország a nemesek országa, és nem óhajtják szabadságaik szélesebb körű kiterjesztését. Az új nobilisek számának korlátozása céljából megadóztatná a negyed telken és a jobbágytelken élő kurialistákat, továbbá a nemesi földdel nem rendelkező armalistákat. Az utóbbiak számának gyarapodását a kereskedők tevékenységével hozta összefüggésbe, akik pénzért szereztek címeres levelet vámmentességük biztosítása érdekében. Ugyanakkor szorgalmazta a gabona, a bor és az élőállat szabad forgalmának engedélyezését Magyarország és a szomszéd tartományok között. A kereskedelem szabadságát azonban nem a városi polgárok, hanem a nemesek számára kérte, akik így nemcsak a politikai hegemóniára, hanem a kereskedésre és az abból származó polgári haszonra is igényt tartottak. További korlátozást jelentene a polgárság számára a szabad királyi városok számának „befagyasztása". A javaslat szerint a töröktől visszavett kulcsos helyek megkaphatnák régi kiváltságaikat, de az uralkodó nem adományozhatna hasonló jogokat jelenlegi mezővárosoknak, különben a polgárság leszavazná az első három rendet az országgyűlésben.[16]

Az ország védelmi rendszerét illetően a pozsonyi bizottság átvette a nádori előterjesztés gondolatmenetét, és tartalmilag is azonosult azzal. Új elemként megjelent a 17. században kiváltságokat szerzett hajdúk és katonaparasztok rétege, amelyet veszélyes fegyveres tömegnek tartott az ország belbiztonsága szempontjából, ezért meg kell szüntetni kiváltságait, és vissza kell kényszeríteni a jobbágyság soraiba.

A *Magyar Einrichtungswerk* – a kamarai kérdések vizsgálatakor – határozottan kifejezésre juttatta igényét a fejlődésre. A gazdasági élet irányítójává az átszervezett Pozsonyi és Kassai Kamarát tenné: összevonná őket, és Pozsonyban vagy Budán működtetné magyar tisztviselőkkel.

Számos javaslatot olvashatunk a tervezetben a kamarai bevételek növelésének módjáról. A szerzők nagy hasznot reméltek az erdélyi sóbehozatalból és -eladásból,[17] továbbá az Erdélyi Fejedelemségben és a balkáni országokban felvásárolt szarvasmarha közvetítő kereskedelméből. Megszigorítanák a harmincad szedést: fizetésére kötelezné a magyarországi vásárokba járó ausztriai lakosokat, és az állathajtással foglalkozó, de az illeték lerovását elkerülő végvári katonákat. Egyúttal korszerűsítenék az intézményhálózatot: megszüntetnék az önkényesen felállított vámházakat, és újakat létesítenének az

16 Már az 1687. évi 17. törvénycikk szót emelt a szabad királyi városok számának felemelése ellen. *Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek*. Szerk. MÁRKUS Dezső. Bp., 1900. 347.

17 ESTERHÁZY Pálnak az erdélyi só értékesítésére néhány évvel később létrejött vállalkozása jó példa a magyar főnemesség részvételére a jelentős kereskedelmi vállalkozásokban. A nádor 250 000 rajnai forintért megszerezte az udvartól az Erdélyből behozott só eladásának jogát: 325 000 db 70–80 font (35–40 kg) súlyú kősó magyarországi értékesítésére szólt a szerződés. Az árát 4–5 forintban határozták meg mázsánként. SINKOVICS István: *Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága*. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. [Bp.], 1937. 179–180.

indokolt helyeken. További jövedelemforrást jelentene a nyersarany, -ezüst és -réz kiviteli tilalmának megújítása,[18] valamint pénzverde létrehozása Pozsonyban vagy Budán.

Esterházy nádor személyes és a pozsonyi főrendi bizottság kollektív tervezete kedvezőtlen fogadtatásra talált Bécsben. A Kollonich Lipót által megfogalmazott válasz ismét igazolta – mint a 17. században más alkalommal is –, hogy a rendiségnek magyar rendi érdeket szolgáló reformja – bár tartalmazzon haladó elemeket – zátonyra fut a bécsi kormányzati körök birodalmi szempontokat követő akaratán. Bármennyire szimpatikus volt is Bécsben a magyar törvények revíziója – amelyet a pozsonyi bizottság nem, de a nádori tervezet kilátásba helyezett –, vagy a Magyar Kancellária átalakításának a gondolata, a rendi követelések közül sem a magyar végvári katonaság magyar irányítással történő újjászervezése, sem a töröktől visszavett területeknek a magyar nemesség kezére adása – és azzal adómentessé tétele – nem tartozott a megadható engedmények közé. A bécsi udvar szigorúan pénzügyi és katonai szempontból vizsgálta a még háború dúlta országot, és a császári katonaság eltartását elsősorban magyar területen, az ott élő lakosság költségével (kvártéllyal és porcióval) akarta megoldani. A magyar kormányzati szervek akadékoskodása csak hátráltató körülmény lett volna, hasonlóképpen a magyar főkapitányok által vezényelt magyar katonaság. Az udvar számára hatékonyabban szolgálta a célt, ha a visszafoglalt területek a bécsi Udvari Kamara felügyeletével térnek vissza a Magyar Királyság keretei közé. Ám nemkülönben elfogadhatatlan volt a pozsonyi rendi bizottság számára az udvar égisze alatt Kollonich irányításával időközben elkészült *Einrichtungswerk* is, mindenekelőtt a rendi jogokat csorbító és a megyék belügyeibe beavatkozó javaslatai, továbbá az 1670-es évek óta mérséklődött, de a tervezetben búvópatakként jelen lévő abszolutizmusa miatt.

*

Esterházy Pál kiemelkedő szerepet játszott az 1687–1688. évi országgyűlés előkészítésében, a Habsburgok magyarországi pozícióját megerősítő törvények elfogadtatásában, az ismertetett két rendi javaslat kidolgozásában és a következő évek politikai eseményeiben.

Alapállását kétségkívül az uralkodó ház iránti lojalitás jellemezte. Családi neveltetésének – mindenekelőtt apja, Miklós nádor mély lelki hatásának –, majd a gráci és a nagyszombati jezsuitáknál eltöltött tanulmányi éveknek köszönhetően alakult ki rendíthetetlen katolicizmusa, amelyre – mint politikai tényezőre – mindenkor bizton építhetett a bécsi kormányzat. Mindezek magyarázzák buzgalmát a protestánsok elleni fellépések alkalmával. Közülük talán a legemléke-

18 Ld. az 1609. évi 48. törvénycikket. *Magyar törvénytár 1608–1657*, i. m. (15. j.) 67.

zetesebb a Wesselényi-szervezkedés bukása után, 1670-ben, a dunáninneni részek főkapitányaként, császári főtisztekkel együtt a protestáns ellenzéki nagybirtokosok várainak elfoglalása volt. Később személyes szerepet vállalt a Habsburgok fiági örökletes királyságának magyarországi elfogadtatásában az 1687. évi országgyűlésen: alnádorával és hivatalának több tisztviselőjével úgy irányította a tárgyalásokat, hogy ne érvényesülhessen az ellenzék akarata. Pedig 1655-ben, ifjúként, maga is elutasította az udvar ez irányú törekvését. Valószínűleg az 1683 óta zajló és reménye szerint folytatódó események változtatták meg erről vallott felfogását. Apja és saját politikai törekvése: a török kiűzése, az ország egységének helyreállítása megvalósulni látszott. Ennek nyomán joggal vélhette, hogy a rendi intézmények visszanyerik egykori befolyásukat, és nem lesz szükség az idegen katonaság magyarországi állomásoztatására; hacsak újabb külső ellenség vagy belső megosztottság meg nem akadályozza azt. Az utóbbi elhárítása érdekében tehát indokolt feladni a szabad királyválasztás jogát, amelynek fenntartása ismét polgárháborús veszélyt rejt magában. Az előbbire, tudniillik a külső ellenség megállítására pedig nyilvánvalóan képes a magyar királyi címmel is rendelkező, sikeres Habsburg-dinasztia.

Csakhogy a nádor – számos kortársával együtt – hamarosan csalódott az udvar politikájában: belátta, hogy illúziókban ringatta magát, amikor azt remélte, hogy a török kiűzése után nagyobb mértékben érvényesülhet a rendek törekvése. De ez nem jelentette Erdély ismételt különállásának – ezúttal II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége alatt – vagy az 1707. évi ónodi trónfosztásnak és a belháborúnak az elfogadását. Ugyanakkor átértékelte az 1687-ben történteket: javaslatot készített a Keresztély Ágost hercegprímás által 1707 őszén Pozsonyba összehívott Habsburg-párti főurak tanácskozására, amely szerint kedvező hatást tenne, ha I. József megerősítené néhai apja 1687. évi diplomáját az örökletes magyar királyságra és az ellenállási záradékra vonatkozó pontok nélkül. Remélte, hogy ezzel az újnak számító és az országgyűlésen törvényerőre emeltetett diplomával helyreállnának az ország régi szabadságai, a felkelőknek pedig – Kalmár János találó megfogalmazása szerint – „nem lenne tovább módja ezeket a maguk igazolására megsérteni".[19]

Keskeny politikai pallón – királyhűség és nemesi-nemzeti érdekképviselet között – egyensúlyozott Esterházy Pál, miként a tevékenységét vizsgáló historikusok is. Egyelőre homály fedi politikai működésének számos vonatkozását, amelyet elősegíthetett a bécsi udvarral lojális történelmi személyiségek iránt megmutatkozó hagyományos érdektelenség is. A nádor modern biográfusára vár a feladat, hogy feltárja a rejtett történeti összefüggéseket, csiszoljon a merev történeti kategóriák sarkosságán, és elfogadtassa a differenciált szemléletmódot, amely szerint nem csupán egyetlen módja létezik a „nemzeti" érdekérvényesítésnek.[20]

19 KALMÁR János: *Esterházy Pál nádor, a politikus*. Limes [Tatabánya], XI. 36 (1999) 2. 26.
20 A problémakör rövid áttekintése uo. 21, 25–26.

Mecenatúra és mecénás-személyiség

BUZÁSI ENIKŐ

Vonzások és választások a gyűjtő Esterházy Pál mecenatúrájában

Esterházy Pál 1664. áprilisi végrendeletében valószínűleg első alkalommal szerepel hazai forrásban gyűjtemény megnevezésére egy kifejezés: a *Kunstkammer*. A kárpitok után említve, amelyek „ottan maradjanak a váraknál, a minthogy a képek is, és a Kismartonban lévő Kunsztkammer".[1] Fontos mondata ez a 17. század hazai gyűjtéstörténetének. S nem amiatt, mert kiderül belőle, hogy Esterházy Pálnak már 1664-ben pontosan megnevezhető gyűjteménye, *Kunstkammer*e volt, és nem is abból a szempontból, hogy vajon milyen tárgyak, művek együttesét értette alatta. Hanem mert tudtommal ez az első alkalom, amikor egy magyar arisztokrata gyűjtőként nyilvánul meg, a megszerzett műalkotások összességét gyűjteménynek tekinti, és a sorsukról is ilyen értelemben hagyatkozik. Ahogyan Esterházy Pálon és sógorán, Nádasdy Ferencen kívül egyelőre nem is tudunk több *par excellence* gyűjtőről a 17. században. Azaz olyan magyar főnemesről, akinek vásárlásaiban a kifejezett gyűjteményalakító szándék felismerhető lenne. Egy olyan szemlélet megléte, ami több mint a tezaurálás, a családi kincstár gyarapítása, illetve a lakóhelyként szolgáló rezidencia luxusát, kényelmét biztosító kárpit, kép, szőnyeg beszerzése. Akire az olyan gyűjteményi formákban való gondolkodás a jellemző, mint a hagyományos értelmű *Kunstkammer* mellett egyre inkább reprezentáló státuszú galéria, vagyis a gyűjteményi egységként végiggondolt képtár. Ami (s ezt hangsúlyozni kell) nem azonos a lakóterek festészeti berendezésével, továbbá nem azonos a családtagok és kortársak portréival, vagy az ősgalériával.

Adódik a kérdés: mikorra tehető tudatos gyűjtésük kezdete, s milyen példákra, ösztönzésekre vezethető vissza? Nem a művek alkalomszerű vételét, megrendelését értve ez alatt, hanem a szisztematikus szerzeményezést valamilyen elképzelésbe, rendszerbe illeszkedően. A *Kunstkammer*nek mondott önálló gyűjtemény megléte Esterházy Pálnál tehát 1664-ben, míg Nádasdynál csak később mutatható ki. Az országbíró 1663-ban készült végrendeletében

1 Merényi 1911, 153.

javainak hitbizománnyá alakításához kötődően tárházi kincseiről beszél csak, s még nem említi vagyoni tételként pottendorfi *Kunstkammer*ének anyagát, amelyről első alkalommal az 1669. februári leltárból értesülünk.[2] Ahogyan várainak képzőművészeti felszereléséről sem mint gyűjteményről rendelkezik végrendeletében, amikor így ír: „Házok ékességit és öltözetét az mi illeti, […] azok maradjanak úgy az várokban, az mint holtom után találják". Míg kincstárának tudatos és minőségi gyarapítására jóval korábbról vannak adatok, addig az 1660-as évtized végét megelőzően egyelőre nincs forrásszerű nyoma annak, hogy Nádasdy Ferencben egy önálló gyűjtemény, egy *Kunstkammer* tulajdonosát kellene látnunk.

A gyűjtésre ösztönző személyes tapasztalatokat illetően kézenfekvő lenne kettejük 1653-ban tett, sokat idézett utazására hivatkozni, arra a több német várost is érintő egy hónapos útra, amelyre III. Ferdinánd regensburgi koronázása kapcsán került sor. A fiatal Esterházy útinaplója[3] ráadásul igen részletesen beszámol az élményekről, így a müncheni *Residenzschloss*ban tett látogatásról is, ahol hatvan szekrényben az akkori Európa talán legtekintélyesebb gyűjteményét, a bajor hercegek teoretikus rendszerezettségben is példaadó *Kunst- und Raritäten*-anyagát őrizték. Lelkesen ír a *Residenzschloss* termeiben, sőt, a kertjében látott művekről is, de a híres gyűjteményt nem említi. Megtekintésére eszerint nem került sor, nyilvánvalóan azért, mert akkor már több évtizede a herceg privát lakosztályának részeként korlátozottan sem volt látogatható.[4]

Azzal, hogy Esterházy és Nádasdy az 1660 utáni években vált gyűjtővé, adott a lehetőség, hogy az akkor újjászerveződő Habsburg-gyűjteményekre gondoljunk példaadóként. Elsőként is arra, amelyet Lipót Vilmos főherceg, Németalföld helytartója Brüsszelből kevéssel korábban költöztetett Bécsbe, s 1659-ben a *Stallburg*ban elhelyezve alkalmilag hozzáférhetővé tett a szűkebb nyilvánosság számára is.[5] *(1. kép)* A *Hofburg* melletti késő reneszánsz épületben múzeumi elrendezésben felállított, s az akkoriak által – a nyugat-európai értelemben galériát jelentő – *Kunstkammer*nek nevezett főhercegi gyűjte-

2 SCHÖNHERR Gyula: *Nádasdy Ferencz országbíró végrendelete*. TT, 11 (1888) 176–187, 369–382, 580–591, a hivatkozott részlet: 581. A pottendorfi *Kunstkammer* 1669. február 4-én felvett leltára: MNL OL E 156. Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones Fasc. 78. № 45. Ld. legújabban: BUZÁSI Enikő: *Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről*. Számok és következtetések. Sz, 144 (2010) 896–901.

3 MNL OL P 125. Vegyes iratok (4755. mikrofilm), № 11903; HORN 1989. 21–48. A latin nyelvű napló kéziratban lévő fordítását HORN Ildikó jóvoltából használhattam.

4 Dirk SYNDRAM: *Zwischen Intimität und Öffentlichkeit – Pretiosenkabinette und Schatzkammern im Barock*. In: Sammeln als Institution. Von der fürstlichen Wunderkammer zum Mäzenatentum des Staates. Hrsg. Barbara MARX, Karl-Siegberg REHBERG. München–Berlin, 2007. 94–95.

5 Renate SCHREIBER: *„ein galeria nach meinem humor"*. Erzherzog Leopold Wilhelm. Wien, 2004. (Schriften des Kunsthistorischen Museums, 8) 123.

ményben elsősorban az 517 olasz, valamint 888 német és flamand művet tartalmazó képtárat szokták kiemelni,[6] ami összetételével, s egyáltalán, bécsi jelenlétével, vitathatatlan hatást gyakorolt a század második felének gyűjtői ízlésére. A gyűjtemény jellege azonban ennél differenciáltabb volt. Mert igaz, hogy a *Stallburg*-beli elrendezés szakítást jelentett a *Kunst- und Wunderkammer*ek 16. századba nyúló gyűjteményi kánonjával és hagyományos látványával,[7] de az anyag kezdeti összetételét tekintve ez a váltás nem volt ilyen egyértelmű. A megnyitást követő években, 1659 és 1661 között ott járt külföldiek beszámolói szerint[8] a második emeleti termekben és „galériafolyosókon" a látogató ugyan döntően egy képekből és szobrokból álló képzőművészeti gyűjteménynyel találkozott,[9] azonban a *Bibliotheca* csatlakozó helyisége részben még *Raritäten-Kabinet* volt, ahol a több mint 300 rajz, továbbá a miniatűr- és éremgyűjtemények mellett ásványokat és olyan különlegességeket is őriztek, amelyek inkább a *Wunderkammer*ek profiljába tartoztak:[10] kristályba zárt „ördögfigurát", rinocéroszcsontot, Vesta-szüzek olajlámpását, vagy a Meroving uralkodó,

6 Alphons Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen.* Wien, 1941–1945. (Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des Fünfzigjährigen Bestandes, 2) I. 359; Klára Garas: *Die Entstehung der Galerie des Erzherzogs Leopold Wilhelm.* Teil I. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, 63 (1967) 39. A *Kunstkammer*-kifejezés használata képgyűjteményre, galériára Karl Eusebius Liechtenstein traktátusa alapján is ismert, ld. Victor Fleischer: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler (1611–1684).* Wien–Leipzig, 1910. 192. Többek között Liechtensteinre hivatkozva említi Harry Kühnel: *Die österreichische Adelskultur des 16. und 17. Jahrhunderts im Spiegel der Kunst- und Wunderkammern.* Österreich in Geschichte und Literatur, 13 (1969) 441.

7 Elisabeth Scheicher: *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger.* Wien–München–Zürich, 1979. 182–183; Astrid Bähr: *Repräsentieren, bewahren, belehren: Galeriewerke (1660–1800).* Hildesheim–Zürich–New York, 2009. (Von der Darstellung herrschaftlicher Gemäldesammlungen zum populären Bildband. Studien zur Kunstgeschichte, 178) 33.

8 Ld. Guglielmo Codebo olasz követ 1659-ben, Johann Sebastian Müller szász-weimari követ 1660-ban, egy ismeretlen francia utazó 1661-ben tett látogatására: Marko Deisinger: *Die Galerie Erzherzog Leopold Wilhelms und die Schatzkammer Kaiser Leopolds I. im Jahre 1659.* Die Darstellungen eines italienischen Gesandten am Wiener Kaiserhof. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien, 10 (2008) 401–404; *Einmal Weimar – Wien und retour.* Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660. Hrsg. Katrin Keller, Martin Scheutz, Harald Tersch. Wien–München, 2005. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 42) 83; C. L. [Camillo List]: *Reisetagebuch eines Franzosen durch Niederösterreich im Jahre 1661.* Monatsblatt des Alterthums-Vereines zu Wien, 18 (1901) Bd. VI. № 8. 81–82.

9 Vö. Lhotsky: i. m. (6. j.) 359–360.

10 A gyűjtemény jellegéről, valamint a *Bibliotheca* érem- és ásványgyűjteményéről: Scheicher: i. m. (7. j.) 182–183, a *Bibliotheca* elhelyezkedéséről is: Lhotsky: i. m. (6. j.) 359. A galéria terembeosztására ld. az 1660. évi leírást in: *Einmal Weimar.* i. m. (8. j.) 83., továbbá Franz Mareš: *Beiträge zur Kenntnis der Kunstbestrebungen des Erzherzogs Leopold Wilhelm.* Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, 5 (1887) 359; Marlies Raffler: *Das Müllersche Diarium aus der Perspective der Sammlungsforschung.* In: *Einmal Weimar*, i. m. (8. j.) 236–237; Bähr: i. m. (7. j.) 33.

I. Childerick arany sírleletét, amelyet Lipót Vilmos Németalföldről hozott magával.[11] Ha ehhez hozzászámítjuk azokat a bőven előforduló *raritás*okat, egzotikus tárgyakat[12] és *naturáliát*,[13] amelyekről viszont Lipót császár *Hofburg*ban berendezett *Schatzkammer*ének[14] megtekintése kapcsán szólnak, akkor elmondhatjuk, hogy a különböző műfajú műalkotások, valamint a *Wunderkammer*-jellegű ritkaságok változatos együttesével a Habsburg-gyűjtemények követhető példát jelentettek a két arisztokrata gyűjtői céljainak formálásához.

Források hiányában nem ismerjük Esterházy Pál kismartoni *Kunstkammer*ének eredeti összetételét, de még gyűjteményi arányait sem. Mégis okunk van azt gondolni, hogy 1664-ben olyan, a festmények mellett ritkaságot is tartalmazó gyűjteménytípust képviselt, mint ami *Kunstkammer* néven a *Stallburg*ban is megvalósult. Ezt mutatja a többi között a gyűjteményi fogalomként itthon ismeretlen, addig nem használt elnevezés átvétele, úgy is, mint Esterházy tudatos és hangsúlyozott példaválasztásának a jele. A feltételezést két további végrendelete, valamint a kismartoni kastély 18. század eleji leltára is megerősíti, amelyekből mindezen felül az is kiderül, hogy a kezdeti gyűjtői elképzelés a következő ötven évben nem sokat változott. Mert bár igaz, hogy az 1678-ban írt végrendeletben korszerűbb kifejezéssel élve galériának nevezi gyűjteményét,[15] 1689-ben rendelkezve azonban ismét úgy említi, mint raritásokat és kiemelkedő színvonalú festményeket együttesen tartalmazó *Kunst-*

11 Scheicher: i. m. (7. j.) 183; Deisinger: i. m. (8. j.) 404; *Einmal Weimar*, i. m. (8. j.) 83. Schreiber: i. m. (5. j.) 122. A *Kunstkammer* összetételének legújabb áttekintését ld. Konrad Schlegel: „*Amator Artis Pictoriae*" – *what else?* Der Sammler Erzherzog Leopold Wilhelm aus Sicht der Kunstkammer. In: Sammellust. Die Galerie Erzherzog Leopold Wilhelms. Hrsg. Sabine Haag. Kunsthistorisches Museum. Wien, 2014. 63–71.

12 Ilyenek az indiai pávatollakból készült képek vagy a *Wunderkammer*ekben elmaradhatatlan „unikornisok", azaz narválagyarak. E tárgyak egy részét Edward Brown 1668/69-ben tett bécsi látogatása leírásának 1686-os német nyelvű kiadásában (a p. 242. mellett) közölt metszeten a *Kaiserliche Bibliothek* melletti *Raritätenkammer*ben mutatja. Ld. Arnold Luschin von Ebengreuth: *Die ältesten Beschreibungen der Kaiserlichen Schatzkammer zu Wien.* Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, 20 (1899) CXC, ill. CXCIV/2. col., CXCV/1, 2. col; Lhotsky: i. m. (6. j.) 366, ill. Abb. 47; *Einmal Weimar*, i. m. (8. j.) 120 („III. Tisch"); Raffler: i. m. (10. j.) 243.

13 Pl. a bezoárok, ámbrák, különböző illat-alapanyagok, elixirek és gyanták, ezekre ld. Deisinger: i. m. (8. j.) 401–402, 406; Scheicher: i. m. (7. j.) 183.

14 Deisinger: i. m. (8. j.) 401–402, 404–408; Lhotsky: i. m. (6. j.) 364–368; Syndram: i. m. (4. j.) 95. A császári gyűjtemények, különösen a *Schatzkammer* 17. századi történetéről, valamint itt vázolt gyűjteményi jellegéről és összetételéről újabban megjelent tanulmányában részletes irodalommal áttekintést ad: Franz Kirchweger: *Die Kunstkammern der österreichischen Habsburgerinnen und Habsburger.* Ein kurz gefasster Überblick. In: Frühneuzeit-Info 25. 2014, itt különösen 53–56, a *Die kaiserlichen Sammlungen im 17. und 18. Jahrhundert* c. fejezet.

15 „Hatodszor: a fraknai tárház, s levelek, azaz archivum ugyan ottan maradjanak, a kismartoni galéria is, s bibliotheca maradjon ugyan Kismartonban, ki mindenik sok pénzembe tölt…" Közli Merényi Lajos: *Gróf Esterházy Pál 1678. évi végrendelete.* TT 34 (1911) 609–610.

*kammer*t: „Habeo etiam aliquos raritates, uti dicitur Cabinetum seu Chunst Cammer, in quo diversae res continentur et imagines prætiosæ…".[16] Hogy a váltakozó elnevezés mögött nincs koncepcióváltás, azt az anyag 1721-es leírása igazolja: a kismartoni kastély (tudtommal első) leltárában rögzített gyűjtemény összetétele és elrendezése változatlanul a kezdeti „átmeneti" jelleget mutatja, bár a képtárat illetően nyilván már gazdagabb formában. A szövegből emellett következtetni tudunk arra is, hogy miképp kell érteni a végrendeletben előforduló „Galéria" elnevezést, s hogy az milyen módon igazolja vissza a *Stallburg*-beli gyűjteményi példaképet.

Kismarton inventálására valószínűleg 1721 júniusában, Esterházy Pál fiai és majorátusban örökösei, Mihály és József néhány hónapon belül, 1721. március 24-én, valamint június 7-én történt halála miatt került sor.[17] Az összeírás pontosan megnevezett helyiségek szerint haladva sorolja fel a berendezést és a műveket, kiindulópontot adva ezzel a gyűjteményi terek lokalizálásához. Nemrégiben Stefan Körner kísérletet is tett erre, amikor a leltár alapján kiosztotta a kastély két emeletének helyiségeit,[18] javaslata a gyűjteményi termek azonosítását illetően azonban nem áll meg. Több esetben nem volt tekintettel arra, hogy az általa megjelölt tér nagysága megfelel-e az ott leltárba vett művek (főként képek) mennyiségének és méretének, az egyik terem lokalizálásakor pedig nem vette figyelembe a forrásban jelzett ablakok számát. A helyiségek alább javasolt új elosztásában az összeírás fenti adatai mellett a leltározás útvonala és logikája volt az irányadó, míg a gyűjteményt környező terekre csak a leltárból biztonsággal azonosíthatók esetében tettem új javaslatot (ld. 21–26. számon). *(1. ábra)*

A képtári helyiségek a nyugati traktust foglalták el, központjában a forrás által *Gallery*nek mondott, 17. számú teremmel. Itt 32 festményen kívül 30 olyan tárgy, *raritás* is inventálva lett, ami mind kifejezetten *Wunderkammer*-darabnak minősül: teknősbéka, krokodil, négy nagy felfüggesztett hal, hét agancsos dámszarvasfej, pléh sárkánykígyó-figura, egy játékautomata, 12 épületmodell, amelyekből 11 várat, kastélyt formázott, egy pedig a lékai papírmalom

16 MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G. 22. csomó (13989. m. film) № 59. fol. 24v. Ez a kismartoni gyűjtemény jellegével kapcsolatos mondat a későbbi végrendeletében (1694. szept. 10; uo. № 66.) is megismétlődik.

17 Lelőhelye Esterházy Privatarchiv. A kastély leltárának címe: „Ordentliche Beschreibung und Inventierung Fürst Esterhazyschen Gschloß Eysenstatt, und deren darinnen sich befindenten Mobilien und Farnussen, wie solche den 24. Marty und 7. Juny 1721 als nach den zeitl. hindritto, Erstl. Wayl. Fürst Michaele, und lestl. Fürst Joseph bey der hochseligsten gedächtnus befunden worden." Teljes terjedelemben közölve: Johann Harich: *Über das Schloß Esterházy zu Eisenstadt und die Burg Forchtenstein.* Unbekannte Archivdokumente. Burgenländische Heimatblätter, 34 (1972) Heft 1. 14–24; Heft 3. 130–138; Heft 4. 145–169.

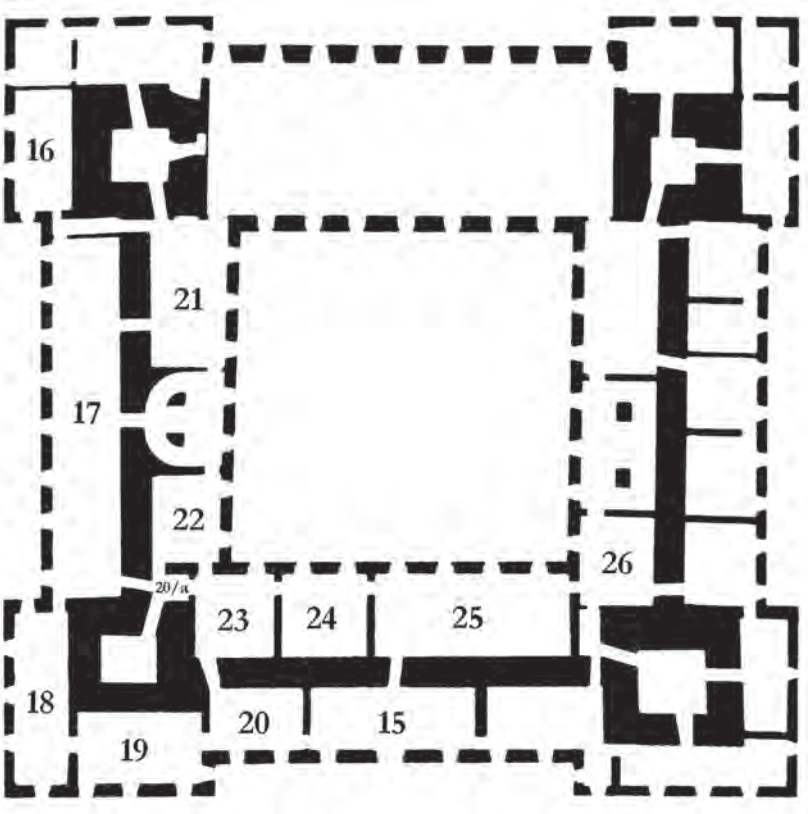
18 Stefan Körner – Margit Kopp: *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy.* Gemälde und Bildprogramme. In: *Galavics-emlékkönyv*, 232–236. http://esterhazy.at/layout/esterhazy/files/Bilderwelten%20Paul%20I%20Esterhazy.pdf

modellje volt, továbbá fa- és viaszfigurákból alkotott Szent Sír, a mágus Doctor Faust szalmából készült ábrázolása, valamint más egyéb tárgyon kívül egy földön álló régi törött grotta, azaz olyan kabinetszekrénybe helyezett, gyakran *naturália*ból alkotott *Bergwerk*-szerű építmény, amelyet allegorikus tartalom megformálása céljából olykor tükrökkel és mechanikával láttak el.[19] Nem képtárba illő egyik sem, amit azért kell külön hangsúlyozni, mert a termek közül mégis épp ez, nem pedig a csaknem kizárólag festményeket őrző további kettő valamelyike kapta a Galéria nevet. Ennek oka, hogy a kifejezés itt nem képtárat jelöl, az elnevezésre pedig nem a műfaji összetétel, hanem a terem építészeti jellege adja a magyarázatot. Azonosításához és helyének meghatározásához a támpont a leltárban jelzett ablakok száma: négy ablak fölött térképek voltak, az ötödik fölött egy gyermek-ravatalkép, a többiben hat, kisebbnek mondott Esterházy-portré, feltehetően kettesével. Vagyis a forrásban *Gallery*ként megjelölt helyiség nyolcablakos volt, pontosan úgy, mint a nyugati szárny leghosszabb terme. Aminek formája – ablaksor, vele szemben alig megszakított, összefüggő fal – a *Stallburg* udvari frontján körbefutó, metszetben is közzétett gyűjteményi folyosókat idézte, azokat, amelyek a forrásokban és leírásokban a *Galerie* nevet viselik.[20] *(2. kép)* Mindebből arra tudunk következtetni, hogy a kismartoni kastély leltárában *Gallery*nek mondott terem, ami tán kezdettől Esterházy Pál gyűjteményének, *Kunstkammer*ének a helye volt, építészeti megoldása, formája okán a *Stallburg* reprezentatív helyiségtípusa után kapta a nevét – ismételten a gyűjtő példakövető szándékának jeleként.

Esterházy Pál képtárának darabjait főként a Galériát követő helyiségek őrizték. Az első 2 térképet és 80 festményt, amiből 11-et nagy képként rögzítenek, míg a könyvtár melletti sarokszobában a leltár szerint 65 festmény volt, közte 4 nagyméretű. A képtár-funkciónak megfelelően bútor az előbbi teremben egyáltalán nem volt, az utóbbiban is csak 2 szék és 2 asztal. A *Bibliothek* falán 31 festményt, 8 grafikát és két üvegképet inventáltak, könyvtári bútorzatról viszont

19 A 16–17. századi *Kunstkammer*ek jellegzetes tárgytípusának egy gazdagon kiképzett, bonyolult ikonográfiájú, III. Ferdinánd büsztjével koronázott változatát közli leírással (és tévesen II. Lipót szobrával) Joachim von Enzmilner windhagi kastélya *Kunstkammer*ében Erik Garberson: *Bibliotheca Windhagiana.* A seventeenth-century Austrian library and its decoration. Journal of the History of Collections, 5 (1993) 127, valamint 7. kép, a terem belseje C. Merian metszetében, középen az éremszekrény tetején kialakított *grotta*val. A kéziratos leírás szerint az allegorikus alakokkal és római császárportrékkal körülvett, fémből készült uralkodószobor hátterét egy vsz. vízesést imitáló automata, *Wasserwerk* alkotta. Ld. Irene Vorderwinkler: *Die Kunstkammer des Grafen Joachim von Windhag.* Mit einer Edition des handschriftlichen Kunstkammerinventars von 1666. Phil. Diss. (Ms.) Wien, [1951]. 50–51, valamint jegyzék fol. 16r–v. A 16. századi *grotta*k egyszerűbb megoldású, vsz. az Esterházy-tulajdonban lévőhöz hasonló változatát mutatja be: Alfred Auer et al.: *Schloß Ambras.* Milano, Wien, 1966. 42–43.

20 Johann Sebastian Müller *Stallburg*-leírásában 3 Galériáról, 4 teremről és 3 szobáról esik szó, amelyeknek falai mind képekkel voltak borítva. Ld. *Einmal Weimar.* i. m. (8. j.) 83.

1. ábra
A gyűjteményi termek elhelyezkedése a kismartoni kastély második emeletén az 1721-ben felvett leltár alapján

A helyiségek leltárbeli számozása és megnevezése, valamint a megadott képmennyiség:
No. 16. *In den Zimmer ausser der Gallery* (5 leszármazási tábla)
No. 17. *In der Gallery* (32 festmény, 4 térkép és 30 Wunderkammer jellegű tárgy)
No. 18. *In den nächstfolgenden Zimmer nach der Gallery* (80 festmény, ebből 11 nagyméretű)
No. 19. *In den öcckzimmer neben der Bibliothek* (65 festmény, ebből 4 nagyméretű)
No. 20. *In der Bibliothek* (31 festmény)
20/a (a leltárban számozás nélkül) In durch gang, wo man in die Gallery gehet
No. 21. *Ober den Oratorio* (1 festmény)
No. 22. *Ober den schlüßl nach No. 29. und ersten Zimmer vor Oratorio* (14 festmény, közte 10 nagy családi portré)
No. 23. *Ober No. 30 den anderten Zimmer von Oratori* (8 festmény, közte 7 nagy családi portré)
No. 24. *Ober No. 32. den 3ten Zimmer von Oratori* (16 festmény, közte 10 nagy családi portré)
No. 25. *Ober No. 2.* (17 festmény, közte 15 nagy családi portré)
No. 26. *In den Vorhaus bey der großen stiegen* (5 festmény, közte 3 nagy családi portré)

1. kép
A bécsi *Stallburg* épülete

nem esik szó, leszámítva egy könyvesládát, 2 földgömböt és egy karosszéket. A könyvtárleírás végén – szám nélkül – a Galériába vezető átjárót említi meg a leltározó, amin keresztül az oratórium feletti helyiségbe visszajutva, a családi portrékkal megrakott udvari szobák számbavételére került sor. *(1. ábra)*

1721-ben a kismartoni kastély gyűjteményi termeiben bizonyára még az Esterházy Pál idejére jellemző állapotot rögzítették. Nem valószínű ugyanis, hogy a halála utáni nyolc évben örökösei komoly módosítást hajtottak volna végre az elrendezésben. Különösen érvényes ez a Galéria nevű helyiség *Kunst- und Wunderkammer*-jellegű műtárgyanyagára, amelynek összetétele aligha változhatott a 18. század elején már korszerűtlen gyűjteménytípus irányában. Vagyis: Esterházy Pál mindhárom végrendeletében ugyanarról a folyamatosan bővített kismartoni gyűjteményről esik szó, 1664-ben és 1689-ben *Kunstkammer*nek, 1678-ban Galériának nevezve, amely gyűjtemény nemcsak tárgyai jellegében és összetételében, de az elrendezést, vagyis a képtár, *Wunderkammer* és *Bibliotheca* szoros egységét tekintve is a *Stallburg*-beli felállításnak felelt meg.

Természetesen mindez nem terminológiai kérdés, hanem Esterházy gyűjtői profiljáról szól. Főképp arról, hogy a gyűjtemény létrehozása, illetve 1664-es első említése, valamint a herceg halála (1713) között eltelt 50 évben tapasz-

2. kép
Nicolaus van Hoy – Frans van der Steen: A Galéria a *Stallburg*ban.
Lipót Vilmos főherceg képtárának részlete a *Theatrum Pictorium*ban.
Rézmetszet, 1660

talható-e változás gyűjtőszemléletében. A kérdés azért lényeges, mert az arisztokrata gyűjtemények fejlődéstörténetében, a gyűjtői ízlés alakulásában a 17. század utolsó harmada – legalábbis Közép-Európában – döntő jelentőségű időszak. Az érdeklődésben mindinkább megfigyelhető a specializálódás, önálló gyűjteményi profillá kezd válni a festmény és a kisplasztika, s egyre fontosabb szempont lesz a minőség. Státuszimbólummá válnak a képtárak, ezzel párhuzamosan pedig a magas igénynek megfelelő festmények beszerzése, az ehhez nélkülözhetetlen műértés azzá lényegül, ami a színvonalas és a gyenge közti különbséget tudó, ritkaságokra vágyó, kifinomult képességekkel rendelkező arisztokratát a pallérozatlan ízlésű közemberektől megkülönbözteti. Pénze bárkinek lehet, de jó minőségű festménye nem – jelenti ki a hozzáértő gyűjtők öntudatával Karl Eusebius von Liechtenstein herceg, 1670 körül vagy kevéssel azelőtt írt művészeti traktátusában.[21] Mint ahogy gyűjtői szi-

21 „Dan wan sie ein Schlos oder Wohnung angefillet haben, so heben sie in dem andern an, alle ihre Heuser, das ist Schlesser und Wohnungen, mit dergleichen Rariteten zu ziehren und Gallerien mit Gemahlen zu haben, welches sie iber Goldt und Silber und dessen Schatz schätzen. Dan Geldt kan jeder haben, dergleichen Gemahl aber nicht […] Dan da bei dem

gorral ítéli meg a *copia* és az *originalia* kérdését is: a másolat felismeréséhez elengedhetetlennek tartja a kellő tudást, s a kópia vásárlását – a kép alacsonyabb művészi értékének és rangjának ismeretében – legfeljebb olyan esetben látja elfogadottnak, amikor az eredeti mű semmiképp nem szerezhető meg; azonban elhelyezését az eredeti alkotásoktól elkülönítve és másolatként megnevezve javasolja.[22] Vajon tapasztalt-e Esterházy valamit a gyűjtői szemlélet ilyen irányú alakulásából, s vajon szándéka volt-e lépést tartani a változással? A válaszhoz Stefan Körner már említett áttekintésére tudunk támaszkodni,[23] amelyben a különböző rezidenciák, főként a kismartoni kastély és a bécsi *Wallnerstrassé*n volt egykori palota berendezéséből származó képek Fraknóra került darabjait műfajok szerint összegezve, az Esterházy Pál-féle képgyűjtemény néhány jellemzőjére hívta fel a figyelmet. A ma meglévő mintegy 600 műből a 400 darabot kitevő, zömmel családi portré és a 80 berendezési tárgynak tekintett, kevésbé igényes festmény mellett 120 képet tart galéria igényű alkotásnak, amelyekből 23-at előképpel is azonosít, részben festményben, részben metszetben határozva meg a másolt mintaképet. Tanulmányomban az általa beazonosított képeket adatokkal vagy új szempontokkal kiegészítve tárgyalom, illetve néhány további mű meghatározására teszek javaslatot.

Az anyag áttekintése és a konkrét megfelelések tisztázása két fontos megállapítást tett lehetővé: azt, hogy a gyűjteményben jelentős számban fordulnak elő másolatok, továbbá, hogy a mesterek és festői iskolák kiválasztásában Esterhá-

Adel kein Curiositet, zu schatzen und zu lieben, was schen, vornehm und kunstreich, und consequenter rar, so ist von selbigem kein Unterschidt zwischen dem gemeinem Man und ihme, dan der gemeine Man schatzet es auch nicht wegen Niderigkeit seines Gemiedts [Gemütes]; der Edelmann aber, so den Verstandt erleuchter hat, mues distinguieren vom Schlechten zum Bessern und es also achten und schatzen und das Rare zu haben verlangen." Fleischer: i. m. (6. j.) 192–193. Karl Eusebius von Liechtenstein elsősorban építészeti traktátusként írt 375 oldalas, kéziratban maradt műve (*Das Werk von der Architektur*) datálatlan. Készítése idejére Fleischer abban látja az egyedüli támpontot, hogy Liechtenstein az általa emelt épületek között nem tünteti fel a feldsbergi (Valtice) templomot, ezért úgy véli, hogy a mű annak befejezése (1671) előtt íródott – Fleischer szerint a mecénásként végigkísért építkezés tapasztalataira épülve. Uo. 75–76.

22 „Jetzt kommet noch hierzue ein disfallige nohtwendigste Erkandtnus in diser Matheri und Erfahrenheit der Gemahl, das ist, wol und undfehlbahr, ohne Irren hierinnen zu erkennen die Originalien von dehnen Copien; dan die gueten Originalien werden allein geschatzet, verlanget und bezahlet, und umb vil weniger oder gar nichts geachtet die Copien, so die wahren Erkenner und Liebhaber und Curiosi vor nichts halten. […] alsdan kommet dise auch in die wahre Besitzung und unfehlendes Juditium, sich hieriber nicht zu irren und zu fehlen, ein Copei vor ein Original zu erkaufen […] von solchen vornehmen Stuken, alwo die Originalia gantz nicht zu bekommen, konnten dergleichen Copien auch erkaufet werden, aber in minderen Wehrt und klahren Nahmen, dass sie Copien sein […] unter die Originalia sollen sie aber nie gethan werden, dan es wurde vor ein Unerkandtnus oder Igniorantz von dehnen hierauf Verstendigen ausgedeutet werden, so nur die besten Originalia und keine Copia sehen und haben wollen." Fleischer: i. m. (6. j.) 197–198.

23 Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 215–248.

zy a Habsburg-képtárakat, elsősorban Lipót Vilmos gyűjtői szempontjait követte. Körner a mintaképek közé sorolja Rudolf császárt is, és azt feltételezi, hogy Esterházy a vásárlások, szerzemények során az uralkodó gyűjtői érdeklődését másolva, tudatos historizálással, a császári képtár gyűjtéstörténetének ezt a korai szakaszát tartotta szem előtt. Olyan Rudolf által kedvelt, illetve foglalkoztatott mesterekre hivatkozik, mint Bartholomäus Spranger, Hendrick Goltzius, Cornelis van Haarlem, Dürer, Cranach vagy Arcimboldo, akiknek művéről ma is megtalálható a fraknói gyűjteményben egy-egy kópia vagy variáció.[24] Bár Esterházytól a historizálás szándéka nem állt távol (hisz tudjuk, hogy családtörténeti munkássága mind szellemiségében, mind képi világában nagyrészt erről szól),[25] bizonyosak lehetünk abban, hogy nem volt rálátása Rudolf képtárának összetételére, valamint az általa gyűjtött, illetve foglalkoztatott festőkre. Ehhez a rudolfinus művészet maihoz hasonló, szakmai megalapozottságú ismeretét kellene róla feltételeznünk, méghozzá a prágai gyűjtemény 17. század eleji leltára alapján. Mert jóllehet Rudolf halála után képtárából több főmű valóban Bécsbe került, ezek beolvadtak azonban a császári galériába, gyűjteményen belüli egyben tartásukról, Rudolf szerzeményeként való kezelésükről nem beszélhetünk. A Prágában maradt képek nagyobb része ezt követően vagy az udvarnokoknak juttatott ajándékként szóródott szét, vagy jó része a harmincéves háború végén svéd, illetve szász hadizsákmányként végezte.[26] Ami a 17. század második felére mindezek után még megmaradt, az továbbra is a prágai vár falai közt volt egészen VI. Károly idejéig, pontosabban az 1720-as évek elején kezdődött Bécsbe szállításig.[27] Mivel nem tudunk arról, hogy Esterházy járt volna Prágában, a rudolfi példa célzott követését, mint gyűjteményalakító szándékot, már emiatt egyértelműen el kell hogy vessük.

A Fraknón őrzött, illetve forrásból ismert festmények, pontosabban olykor csak előképeik, jellemzően olasz, flamand iskolákba tartoznak. Helytálló Körner megállapítása, hogy a minta ebben is Lipót Vilmos galériája volt, bár véleménye finomításra szorul a tekintetben, hogy ez a gyűjtői orientáció jelentett-e Esterházy részéről – ahogy állítja – egyúttal politikai igazodást is. Tud-

24 Ld. Körner–Kopp: i. m. (18. j.), itt a Lipót Vilmos által preferált festőiskolák gyűjtése: 225; a rudolfi példa követése: 227, 237; B. Spranger, H. Goltzius, C. van Haarlem, G. Arcimboldo, L. Cranach és A. Dürer művei után készült másolatokra Fraknón ld. 227–228, valamint 12–17. kép.

25 Buzási Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben*. In: *Történelem – kép*, 411–424; Uő: *Fiktion und Geschichtlichkeit in der Ahnengalerie und in den Kupferstichen des Trophaeums, der Familiengeschichte der Esterházy*. Acta Historae Artium, 43 (2002) 227–246.

26 Eliška Fučíková: *Zur Geschichte der Gemäldegalerie auf der Prager Burg*. In: Meisterwerke der Prager Burggalerie. Ed. Karl Schütz. Ausstellungskatalog, Kunsthistorisches Museum. Wien, 1996. 13–14.

27 Josef Svátek: *Die Rudolfinische Kunstkammer in Prag*. In: Culturhistorische Bilder aus Böhmen. Wien, 1879. 264–267; Fučíková: i. m. (25. j.) 15.

3. kép
Itáliai festő: Szent Ferenc hegedülő angyal kíséretében, 17. század második fele.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

4. kép
Caravaggio követője: Szent Ferenc hegedülő angyal kíséretében, 17. század.
Olasz műkereskedelemben

nivaló, hogy a kortárs bécsi nemesség érdeklődését és vásárlásait az uralkodócsalád által hagyományosan gyűjtött olasz, flamand, illetve németalföldi, kisebb számban német mesterek munkái jellemezték.[28] Olyannyira, hogy a nyitás részükről a francia és a – Rembrandtot leszámítva – holland művészek és festmények (főként tájképek és zsánerábrázolások) irányában csak a 17. század utolsó harmadában, elsőként a legtájékozottabb, a külföldi gyűjtemények és szerzeményezési gyakorlat terén személyes tapasztalatokkal rendelkező arisztokraták esetében figyelhető meg – amilyen Karl Eusebius Liechtenstein vagy Ferdinand Bonaventura Harrach is volt.[29] Vagyis az Esterházy-képgyűjtemény azzal, hogy stílusigazodásban megfelelt Lipót Vilmos galériájának, megfelelt egyúttal a kortárs osztrák arisztokrata gyűjteményeknek is, mindenfajta politikai igazodás nélkül.

Lényegesen összetettebb a másolatok beszerzésének, készíttetésének, egyáltalán, a másolatok gyűjteményalakító szerepének a megítélése – általában, de az Esterházy-anyag esetében is, aminek ráadásul ma már csak egy részét ismerjük. A fennmaradt darabok, köztük a még előképpel összefüggésbe nem hozott, de megállapíthatóan másolt művek jelentős aránya ezzel együtt magyarázatot igényel, ahogyan választ kell kapnunk arra is, hogy befolyásolhatja-e Esterházy gyűjtői megítélését a kópiák mennyisége. Mindenesetre aligha lehetett szerepe a másolatok legtöbbjének megrendelésénél, vagy akár az előképek kiválasztásában, ahogyan azt a gyűjteményt feldolgozó tanulmány több képpel kapcsolatban is sugallja. A műkereskedelemnek, a piaci kínálatnak – részben a vásárlói keresletre is hatással – jelentős gyűjteményalakító szerepe volt, ami pontosan nyomon követhető az Esterházy-tulajdonú képeknél is. A másolatként azonosított festmények közül többről is kijelenthetjük, hogy az előkép őrzési helyén készült, mivel színben azonos, kvalitásban és kivitelezésben pedig közel egyenrangú az eredetivel, ami metszet útján való kompozíció-átvétellel nem lehetséges. Vagyis ezek a művek a másolatokat is forgalmazó kereskedőházak révén lettek elérhetőek Esterházy számára, s ke-

28 Rouven Pons: *„Wo der gekrönte Löw hat seinen Kayser-Sitz”.* Herrschaftsrepräsentation am Wiener Kaiserhof zur Zeit Leopolds I. Egelsbach–Frankfurt am Main–München–New York, 2001. (Deutsche Hochschulschriften, 1195) 322–323.

29 Fleischer: i. m. (6. j.) 53, 55, 68; Markus Kersting: *Die Kunstleidenschaften der Schönborn.* In: Barocke Sammellust. Die Sammlung Schönborn-Buchheim. Ausstellungskatalog. Ed. Markus Kersting. Wolfratshausen–München, 2003. 29, 31–32; *Katalog der Erlaucht Gräflich Harrachschen Gemälde-Galerie in Wien.* Wien, 1926. III–V; Horst Gerson: *Ausbreitung und Nachwirkung der Holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts.* Haarlem, 1942. 285. Ferdinand Bonaventura Harrachról már e tanulmány kéziratának lezárása után, 2014 végén jelent meg a diplomata-mecénás Spanyolországban szerzett művészeti és gyűjteményszervező tapasztalatait, a gyűjtővé válás indokait, valamint a szerzeményezés lehetőségeit elemző következő tanulmány: Bianca M. Lindorfer: *Ferdinand Bonaventura von Harrach (1637–1706) und die Anfänge der Gräflich Harrach'schen Gemäldegalerie.* In: Frühneuzeit-Info 25. 2014, 99–112.

rültek a tulajdonába. A fraknói képek közül ilyen a Cristofano Allori Juditja után festett kópia, amelynek eredetijét már akkor is Firenzében őrizték, másolata tehát ott készült, de ilyen a bécsi palota leltárában szereplő Mária Magdolna is, egy Rubens-kompozíció részlet-másolata.[30] Habár Rubens művének eredetije ma „elérhető közelségben" a Kunsthistorisches Museumban van, csak a 18. század végén került oda, miután 1754-ben egy amsterdami árverésen felbukkant.[31] Ami annyit jelent, hogy az Esterházy-gyűjtemény darabja a 17. században azon a vidéken készült, mestere pedig flamand vagy holland lehetett. Kereskedő útján, importként jutottak Esterházyhoz azok az eredetivel színben egyező további művek is, amelyek Orazio Riminaldi nagyméretű Káin és Ábel-jelenetét,[32] illetve Van Dyck Mars és Vénusz-kompozícióját másolják.[33] Mindkét fraknói változat külföldi előképe rangos provenienciával rendelkezik, ami a 17. századi másolatok készítésének helyét, illetve mesterkörét is jelzi: az újabban Riminaldinak tulajdonított eredeti mű 1800-ig a schleissheimi

30 Cristofano Allori: Judit Holofernész fejével, 1610–12, Firenze, Palazzo Pitti, Inv. 96., 1621-től a Medici-gyűjteményben, 1666-tól a Palazzo Pittiben. Ld. Marco Chiarini, Serena Padovani: *La Galleria Palatina e gli Appartamenti Reali di Palazzo Pitti.* Catalogo dei dipinti. II. Firenze, 2003. 32, № 26; Peter Paul Rubens műve: Wien, Kunsthistorisches Museum. A fraknói másolatok: Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein (továbbiakban: Burg Forchtenstein), Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 230, 238, Abb. 19, 29. A hivatkozott tanulmány sem ezekben az esetekben, sem az alábbiakban nem foglalkozik olyan lényeges kérdéssel, mint a másolatok és festett előképük viszonya vagy a kópiák készítésének lokalizálása.

31 Hans Vlieghe: *Corpus Rubenianum II. Saints.* London, New York, 1973. 117, № 129. Az eredeti Rubens-mű Jacob de Wit festő (1695–1754) hagyatéki árverésén bukkant fel először.

32 Burg Forchtenstein, Káin és Ábel: Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 242, felsorolásban említve, pontatlanul Rimaldiként. Az Orazio Riminaldinak tulajdonított előkép (Mainz, Landesmuseum) a festmény származástörténetével együtt: Gernot Frankhäuser, Sigrun Paas: *Götter, Helden Heilige.* Italienische Malerei des Barock aus dem Landesmuseum Mainz. München, 2009. 10–13; a kép műkereskedelemben felbukkant további változata Caravaggio iskolájaként: Cambi Casa d'Aste, Genova, Sale 64, 2007. február 27. № 1110.

33 Burg Forchtenstein, Vénusz lefegyverzi Marsot: Körner–Kopp: i. m. (18. j.) Abb. 31, a festményt a szövegben nem említi. Az előkép Van Dycktól a 19. század első felében került Rómába, a Colonnák gyűjteményébe ld. S. J. Barnes et al.: *Van Dyck.* A complete Catalogue of the Paintings. New Haven, London, 2004. 404, № III. A 12. A kompozíció változatait 19. és 20. századi külföldi árverésekből ismeri az irodalom, de felbukkant egy példánya New York-i (Sotheby's, 2000. január 26. Sale 8162, Lot 214; Christie's, 2010. június 9. Sale 2322, Lot 254), ill. londoni (Christie's, 2011. április 14. Sale 7962, Lot 35) aukción is, a festő műhelyének, utóbb követőjének, Thomas Willeboirts Bosschaertnek tulajdonítva. Ezt a változatot Henry II. de Bourbon-Condé tulajdonából eredezteti a kutatás. A kép a bécsi palota gyűjteményének 1687 után készült leltárában a 10. számon azonosítható: MNL OL P 125. Vegyes iratok. Leltárak, összeírások 115. cs. (4751. m. film) № 11672: „Az Bécsi képek Laistroma." „Verrzeichnus der Mallereÿen". A címében helymegjelölést nem tartalmazó jegyzéket Garas Klára határozta meg a bécsi palota összeírásaként: Klára Garas: *Die Geschichte der Gemäldegalerie Esterházy.* In: Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy. Hrsg. Gerda Mraz, Géza Galavics. Wien, 1999. (Esterházy-Studien, 2) 103. Itt még 1666 körüli leltárként szerepel.

5. kép
Esterházy Pál udvari festője (Veit Kißler?): Mária a gyermek Jézussal és két zenélő angyallal, 1683.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

6. kép
Anthonis Van Dyck – Pieter de Bailliu: Mária a gyermek Jézussal és két zenélő angyallal. Datálatlan.
Rézmetszet

gyűjteménybe tartozott, míg a Van Dyck-előképet római és francia arisztokraták tulajdonából származtatják. De műkereskedőtől szerezhette Esterházy a bécsi palota gyűjteményéből való Szent Ferenc az angyallal témájú, a leltárban Palma (il Giovane) munkájaként feltüntetett igényes alkotást is,[34] ami ugyancsak nem előzmény nélküli: minőségben csaknem egyenértékű, színhű és méretazonos eredetijét (vagy csupán változatát?), külföldi tulajdonban sikerült azonosítanom, ahol Caravaggio iskolájaként tartják számon.[35] *(3, 4. kép)* A 17. században igen népszerű kompozícióval, Joachim von Sandrart Éjszaka-allegóriájával kapcsolatban pedig Jonas Suyderhoef tükörképes állású metszete alapján lehetünk biztosak abban, hogy a fraknói másolathoz nem a sokszorosított grafika, hanem ugyancsak festmény adta az előképet: vagy a Schleissheimben volt eredeti, vagy pedig az, amelyik Thun érsek számára készült, és 1806-ig a salzburgi érseki rezidenciában volt.[36] Más daraboknál viszont egyértelmű, hogy metszet volt Esterházy szerzeményének közvetlen forrása, amint azt tanulmányában Körner jelezte is: ilyen a Jan Harmensz. Müller lapja nyomán készült Arion, amelynek eredetijét Cornelis van Haarlem festette, a Jan Saenredam metszetét felhasználó Jáhel és Sisera-jelenet Hendrick Goltzius képe után vagy Bartholomäus Spranger Szent Családja Jan Harmensz. Müller sokszorosítását követve.[37]

A rangos kompozíciós előképek sorát most egy újabbal is bővíteni tudjuk. Egy Van Dyck-festmény metszetváltozatán alapszik ugyanis az Esterházy-anyag egyik ikonográfiai különlegessége, egy rejtett portré is: Mária ábrázolása a világgömbön álló gyermek Jézussal, valamint két zenélő angyallal.[38] *(5, 6. kép)* A flamand festő 1626–1632 között készült eredetijéhez képest csak kis részletekben módosított (datálatlan) lap metszője Pieter de Bailliu, vésnöke Cornelis Danckertz volt.[39] A fraknói változat kompozícióban hű maradt a metszethez, viszont amiben eltért, az a lényeget érintette: Van Dyck szereplőinek

34 Burg Forchtenstein, Szent Ferenc az angyallal, 114,7 × 96 cm. A bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) № 25. alatt. Felsorolásban említi, mint Palma il Giovane művét: KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 238.

35 Sotheby's Milano, Sale 275, 2007. május 29. № 193: Caravaggio iskolája, 17. sz., olaj, vászon, 122 × 96 cm.

36 Burg Forchtenstein, Az éjszaka allegóriája. Ld. KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 222, Abb. 8. A schleissheimi és a salzburgi változatra, melyek közül az utóbbi 1806-ban került Bécsbe, és ma a Kunsthistorisches Museumban van: Sylvia FERINO-PAGDEN, Wolfgang PROHASKA, Karl SCHÜTZ: Die *Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien.* Wien, 1991. 108.

37 Valamennyi: Burg Forchtenstein. Ld. KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 227–228, Abb. 13, 14, 15.

38 Burg Forchtenstein, Mária gyermekével és két zenélő angyallal, olaj, vászon, 188,5 × 149 cm.

39 *The New Holstein.* Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450–1700. Anthony van Dyck. Ed. Carl DEPAUW. Part VII. Rotterdam, 2002. 232, № 552, a kompozíció további metszetváltozataival. Van Dyck festménye: Róma, Galleria Dell'Accademia di San Luca. Eric LARSEN: *The Paintings of Anthony van Dyck*. Vol. II. Freren, 1988. 261. № 639.

oldalra révedő személytelenségéhez képest a festményen Mária arca egyénített vonásokat mutat, enyhe mosoly kíséretében szemét határozottan a nézőre emeli, ahogyan Jézus is – hátrahajló feje és teste okán kissé erőltetetten – kitekint a képből. A metszetelőzménytől eltérően ábrázolt, nézőre irányuló szemek, valamint Mária portréjellegű arca azt valószínűsítik, hogy kettős képmással van dolgunk, ami az ikonográfiából adódóan nem lehet más, mint Esterházy Pál második felesége, az ifjú Thököly Éva, valamint első közös gyermekük, az 1683 áprilisában született István rejtett ábrázolása. *(7, 8, 9. kép)* A feltevést erősíti a fraknói gyűjtemény két darabjában, a hercegné egy 1687-ben készült portréjában, valamint a pár hónapos István arcképében mutatkozó hasonlóság is.[40] A hódoló jelenetválasztás – amit az eredeti változat kiegészítéseként a Mária fejére helyezett kis korona is jelez – a fiatal anyának és gyermekének szól, a megfestés pedig csupán néhány hónapra korlátozódik, mivel Esterházy Pál és Thököly Éva első fia mindössze fél évet élt. A kép az Esterházy-galéria jobb műveinek színvonalát képviseli, ami alapján okunk van azt gondolni, hogy a herceg udvari festői egyikének (attribuált analógiák alapján esetleg Veit Kißlernek?) a munkája lehet.[41] Mindenesetre a rejtett portré – ugyancsak az Esterházy-udvar festőitől – nem előzmények nélküli a családban: a Szent Imre alakját magára öltő Pál ifjúkori képmása mellett Esterházy Orsolyáról is azonosított a kutatás allegorikus szerepben készült ábrázolásokat, amelyek Vénuszként, Cupidóval örökítik meg őt.[42]

A fentiekben említett valamennyi mű a meglévő anyag javához tartozik, ami *pars pro toto* mindenesetre alkalmas arra, hogy megítélhetők legyenek a 17. századi képállomány minőségi jellemzői, a másolatokat beszerző Esterházy gyűjtői felkészültsége, intenciói. Már ha egyáltalán tudta, hogy másolatot vesz, ami ugyan-

40 Mindkettő: Burg Forchtenstein. Thököly Éva 1687-re datált portréja: olaj, vászon, 227 × 129,7 cm. A gyermek Esterházy István ábrázolása Pál nádor gyermekeinek egészalakos portrésorozatába tartozik: olaj, vászon, 225 × 128 cm. A feliratban az 1683-as dátum szerepel, de a szöveget már a hercegi címer kíséri.

41 A Máriát gyermekével és zenélő angyalokkal ábrázoló kép feltételezett szerzőjeként említett Veit Kißler, aki az 1670-es évektől szerepel a forrásokban Esterházy Pál udvari festőjeként, részemről csupán egy kérdőjeles attribúciós javaslat annak alapján, hogy a festmény formai és festői kivitelezésben elgondolkodtató hasonlóságokat mutat a Fraknó melletti Neustift an der Rosalia kápolnájának egyik mellékoltárán álló, Szent Annát harmadmagával ábrázoló 1681-ben készült kompozícióval. A kápolna festményeit kivitelező mesterek névsorának ismeretében az újabb irodalom Veit Kißler munkájának tartja az oltárképet, de konkrét adatot a szerzőségére nem hoz. Ld. Harald Prickler: *Eisenstädter bildende Künstler und Handwerker der Barockzeit.* Eisenstadt, 2013. (Burgenländische Forschungen, 105) 181, és Abb. 19.

42 Buzási Enikő: *Két kép a fraknói Esterházy-gyűjteményből.* Esterházy Orsolya portréja Benjamin Blocktól és Esterházy Pál mint Szent Imre. Művészettörténeti Értesítő, 44 (1995) 269, 1. kép; Galavics Géza: *Jan Thomas, az utolsó Rubens-tanítvány és magyar mecénásai.* Művészettörténeti Értesítő, 54 (2005) 27–28, 12. és 15. kép.

7. kép
Esterházy Pál udvari festője (Veit Kißler?): Mária a gyermek Jézussal és két zenélő angyallal, 1683. Részlet
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

8. kép
Esterházy Pál udvari festője: Esterházy István, Esterházy Pál fia, 1687 után.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

9. kép
Esterházy Pál udvari festője: Esterházy Pálné, Thököly Éva, 1687.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

csak a nem eldönthető kérdések közé tartozik.[43] A gyűjtemény festőnevekkel is ellátott két jegyzéke, a bécsi palota 40 képéről készült 1687 utáni „*Verrzeichnus*", továbbá a fraknói kincstár 1696-os összeírása, benne 10 festménnyel, mindenesetre nem különbözteti meg a korban megszokott módon a *copiát* és az *originaliát*. Nem világos, hogy a neveket tartalmazó leltári tételek a kivitelezőknek vélt festőket adják-e meg, vagy a kompozíciók inventorait. A művek a mondott festők alkotásaiként tűnnek fel a forrásokban, lehetséges, hogy Esterházy annak is tartotta őket. S habár leltári tétel nem minden esetben azonosítható fennmaradt képpel, a meglévő és ellenőrizhető művek többnyire nem igazolják a jegyzékek festőkre vonatkozó állításait, illetve azokkal szemben inkább azt példázzák, hogy Esterházy nem mindig látott tisztán képei eredetiségét illetően. Vagy pontosabban fogalmazva, az talán nem is volt kérdés a számára. Mindenesetre a bécsi palota egykori anyagából fennmaradt darabok közül többet másolatként lehetett meghatározni: így a már említett Rubens-részletet, valamint a Caravaggio körébe tartozó mű alapján festett Szent Ferenc-kompozíciót, továbbá egy alább tárgyalt Vénuszt, Tiziano nyomán. Némelyik kép ugyanakkor valóban a jegyzékben megnevezett festők munkájának bizonyult, mint a világgömbbel ábrázolt Gyermek Jézus Jan Thomastól, illetve az a *Vanitas*-kompozíció, amelyen a restauráláskor jött elő Klöcker von Ehrenstrahl szignója az 1687-es évszámmal – egyúttal a datálatlan bécsi leltár terminus *post quem*jét is megadva.[44]

43 A műtárgypiaci kínálattal kapcsolatos gyűjtői problémákról, a másolat és a hitelesség kérdéséről, a gyakori hozzá nem értésről és az ezt kihasználó hamisításokról ld. Kersting: i. m. (29. j.). 29.

44 Ma mindkettő Burg Forchtenstein. Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 237–238, Abb. 26, 27. A Jan

Az utókor szakmai kontrollja szerint is eredeti az Esterházy-gyűjtemény darabjaként a Szépművészeti Múzeumba jutott mű, a bécsi leltárba még Rottenhammerként felvett Ádám és Éva-kompozíció, amelyet az újabb irodalom már id. Brueghel körének alkotásaként fogad el.[45] Stefan Körner kapcsolta össze – Rotterhammerként – a forrásban szereplő képet meglévő múzeumi darabbal, ahogyan tette a bécsi palota leltárában Brueghelként feljegyzett másikkal: a Cumae-i szibilla kíséretében az alvilágba alászálló Aeneas ábrázolásával.[46] Ez utóbbira vonatkozó javaslata azonban problémás. Az Esterházy-gyűjteménnyel ugyanis nem egy, hanem két azonos témájú és méretű, azaz párdarabokként összetartozó kép jutott a múzeum állományába, jóllehet a bécsi palota 17. századi leltára Brueghelnek csupán egy ilyen tárgyú jelenetét említi.[47] Amíg erre az ellentmondásra nem találunk magyarázatot, addig nem zárhatjuk ki, hogy a fennmaradt Brueghel-művek későbbi Esterházy-szerzemények, és nem feltételezhetjük, hogy a Szépművészeti Múzeum párdarabjai közül akárcsak az egyik Pál nádor bécsi palotájának egykori festményével azonos. Annál is inkább, mert a téma Brueghel és köre feldolgozásában igen népszerű volt, s ma is több változata ismert.[48]

További kapcsolat Esterházy Pál 17. századi gyűjteménye, valamint a hercegi képtár 19. században regisztrált anyaga között legfeljebb még egy kép esetében feltételezhető. A 17. századi leltárban Pietro Liberi munkájának mondott Fekvő Vénusz talán a festőnek azzal a Bacchánsnő-ábrázolásával egyezik meg, amit 1820-ban a gyűjtemény akkori jegyzéke szerint, mint kevésbé jelentős művet a pottendorfi kastélyban helyeztek el, majd 1867-ben eladtak.[49] A meghatározás és eredetiség szempontjából ma már ellenőrizhetet-

---

Thomas-kép meghatározása: GALAVICS: i. m. (42. j.) 24, 10. kép. A bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) Jan Thomas képe: № 20, Klöcker von Ehrenstrahl festménye: № 30. alatt.

45 A bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) № 9. alatt. Hivatkozza Rottenhammerként irodalom és a kép újabb meghatározása nélkül: KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 238. A kép: Szépművészeti Múzeum, ltsz. 547. MELLER Simon: *Az Esterházy Képtár története.* Bp., 1915. 217, № 471 (Rottenhammer); *Museum of Fine Arts Budapest.* Old Master's Gallery. Summary Catalogue. Vol. 2. Early Netherlandisch, Dutsch and Flemish Paintings. Ed. Ildikó EMBER, Zsuzsa URBACH. Bp., 2000. 29. (Id. BRUEGHEL köre munkájaként.)

46 A bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) № 6. alatt. Ld. KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 238.

47 Az Esterházy-gyűjtemény 1820-as leltárában a két kép párdarabként van megjelölve a 482. és 484. szám alatt, ld. MELLER: i. m. (45. j.) 217. Ma Szépművészeti Múzeum, ltsz. 551. és 553. Ld. *Museum of Fine Arts Budapest,* i. m. (45. j.) 29.

48 A kompozíció egy újabban aukcionált, saját kezű példánya kapcsán áttekintve a Brueghelétől és körétől ismert változatok: Sotheby's, London, 2007. július 4. Lot. 20. Itt a műkereskedelemben és magántulajdonban előforduló példányok is említve vannak. A Szépművészeti Múzeum képéről és külföldi múzeumokban őrzött variációiról bővebben: *Pieter Brueghel d. J. – Jan Brueghel d. Ä.* Flämische Malerei um 1600. Tradition und Fortschritt. Hrsg. Klaus ERTZ, Christina NITZE-ERTZ. Ausstellung in Villa Hügel, Essen, 1997. Köln, 1997. 177–180, Kat. № 41.

49 A kép a bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) № 12. alatt: „Ein ligente Venus Won Cavelier liberi". A hivatkozott kép az Esterházy-képtár 1820-as leltárában: „[№] 244. P. Liberi, Allegorische Darstellung (Bacchantin)", ld. MELLER: i. m. (45. j.) 207, az Esterházyak pottendorfi kastélyában tárolt, másodvonalúként kiselejtezett képek eladására uo. LXXII.

len „nagy" nevek (Rembrandt, Veronese, Tintoretto, Dürer) mellett a 17. századi bécsi anyagban még egy további festőt tudunk biztonsággal azonosítani: az eltorzított formában bejegyzett „Cornelio von Hornel"-t, azaz Cornelis van Haarlemet, a 17. század fordulójának egyik legjelentősebb holland mesterét, akinek Arion-kompozícióját másolatban szerezte meg Esterházy. Egy Fehér rózsát tartó nő szerepel tőle a leltárban, ami több variációban készült kis kivágatú nőalakjaihoz lehetett hasonló.[50] Munkássága alapján ugyancsak ismerjük a Pozsonyban működött és Lippay György esztergomi érsek festőjeként számon tartott Johann Jacob Khient, akit egy félalakos nő portréja képviselt a bécsi gyűjteményben, talán nem függetlenül attól, hogy Esterházy több éven keresztül foglalkoztatta kismartoni kastélya belső díszítésén.[51] Khien egyébként azon kevesek közé tartozik, akitől a régebbi korokat gyűjtő Pál nádor mint kortárstól szerzett, illetve rendelt meg képet. E néhány tényleges, illetve feltételezett műtárgymegfelelés mindenesetre megerősíti azt, amire a nevekkel gondosan ellátott 1687 utáni jegyzékből következtetni tudunk: hogy a bécsi palota 40 festménye egy akkor képtárként kezelt és „minőségi" anyagnak tekintett válogatás volt.

Más megítélés alá esik azoknak a műveknek a gyűjtése és beszerzése, amelyek az uralkodócsalád képtára, a Lipót Vilmos halálát követően, 1663-tól a főhercegi gyűjteménnyel is bővült császári galéria[52] egy-egy darabját másolva készültek. Velük kapcsolatban ugyanis olyan szempont érvényesült, ami jellemző volt a kortárs arisztokrata gyűjtőkre, így feltehetően Esterházyra is. Minthogy a gyűjteményeknek alapvetően presztízsnövelő szerepük volt, a fontosabb gyűjtemények darabjai maguk is presztízstárgyak voltak. Az uralkodóház tulajdonában lévő művek esetében ez fokozottan, és oly módon volt igaz, hogy egy arisztokrata gyűjteményt egyenesen felértékelt az, ha a császári képtár kiemelkedő alkotásairól készült másolatokat őrzött.[53] Részben ez magyarázza a kópiák kiterjedt népszerűségét, amivel még a birodalmi arisztokrácia olyan jelentős gyűjtői között is találkozni lehet, mint Karl, illetve

50 A bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) № 5. alatt: „Ein weibs bilt mit einer weißen roßen in der Handt Won Cornelio Von Hornel". A leírásnak megfelelő kompozícióhoz hasonló Cornelis van Haarlemtől: Peter J. J. van Thiel: *Cornelis Cornelisz. van Haarlem 1562–1638.* Doornspijk, 1999. 344, Cat. № 130, Flora. Abb. 279.

51 A bécsi palota leltárában (ld. 33. j.) № 34. alatt: „Ein frauen bilt mit halben leib Won Iacob Kien". Johann Jacob Khienről és foglalkoztatásáról Kismartonban, a régebbi irodalommal: Koppány Tibor: *Az Esterházy-család fraknói ágának művészei és mesterei a 17. században.* Ars Hungarica, 37 (2011) 102; a festőről legújabban Ecsedy Anna: *Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő" működéséhez Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663) kapcsán.* Művészettörténeti Értesítő, 63 (2014) 129–142.

52 A több évig tartó folyamatról összefoglalóan: Lhotsky: i. m. (6. j.) 369 skk.

53 Thomas Winkelbauer: *Fürst und Fürstendiener.* Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien–München, 1999. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Erg. Bd. 34.) 422; Pons: i. m. (28. j.) 321–327; továbbá Kühnel: i. m. (6. j.) 441.

Gundaker von Liechtenstein,[54] valamint Karl von Liechtenstein-Castelcorn olmützi püspök vagy Lothar Franz Schönborn mainzi érsek, a pommersfeldeni galéria létrehozója.[55] Ők az uralkodó engedélyét elnyerve saját udvari festőjüket bízták meg a császári gyűjtemény némely jelentősebb, akkor még Prágában őrzött művének másolásával – két Liechtenstein a 17. század első évtizedeiben, az olmützi püspök a század közepén, Schönborn éppenséggel már a 18. század elején.[56] Hasonló volt az indoka Ferdinand Bonaventura Harrachnak is, amikor 1675-ben következtként látogatva meg az Alcazárt, helyi festőnél másolatokat rendelt a spanyol királyi képtár Guido Reni- és Correggio-műveiről.[57] Úgy vélem, Esterházy is elsősorban a gyűjteményi presztízs okán szerezhette be olyan császári tulajdonú eredetik kópiáit, mint Dürer Gyermekét tartó („körtés") Mária-képe vagy Judit Holofernész fejével Cranachtól – hogy a II. Rudolf által szerzeményezett, már említettekre utaljunk.[58] Az uralkodói gyűjtemény további két festményének, a 18. század utolsó negyedéig Bécsben volt és akkor még Tizianóként jegyzett, Tükörrel ábrázolt Vénusznak,[59] valamint egy korábban Riberának tartott Jézus az írástudók közt-jelenetnek a különlegességét még az is növelte, hogy metszeteik megtalálhatók az ifj. David Teniers gondozásában és válogatásában 1660-ban kiadott *Theatrum Pictorium* című kötetben, ami 244 itáliai festmény sokszorosított ábrázolásával Lipót Vilmos szándékának megfelelően a képtár illusztrált katalógusának készült – elsőként ebben a műfajban.[60] Az oldalfordított állású metszetváltozatok mind-

54 WINKELBAUER: i. m. (53. j.) 428–430., 435–436; FLEISCHER: i. m. (6. j.) 11–12; PONS: i. m. (28. j.) 326.

55 *Gemäldegalerie Kroměříž.* Katalog der Gemäldesammlung des Erzbischöflichen Schlosses in Kroměříž (Kremsier). Hrsg. Milan TOGNER. Kroměříž, 1999. 16; a gyűjteményről és a Karl von Liechtenstein-Castelcorn számára történt másolásokról legutóbb: Miroslav KINDL: *The Painting Collection of Prince-Bishop Karl von Liechtenstein-Castelcorno.* In: Frühneuzeit-Info 25. 2014, 87–90. A Schönborn-gyűjteményre: Katharina BOTT: *„nur originalia von einem berühmten guten maister".* Kopie oder Original in der Kunstsammlung der Grafen von Schönborn. Städel-Jahrbuch NF 16 (1997) 259.

56 Lothar Franz SCHÖNBORN udvari festője, Johann Rudolf BYS 1712-ben és 1714-ben Prágában BRUEGHEL-, ill. RAFFAELLO-műveket másolt: BOTT: i. m. (55. j.) 259; KERSTING: i. m. (29. j.). 29/33. j. Idézet Lothar Franz SCHÖNBORN egy leveléből.

57 *Katalog der […] Gräflich Harrachschen Gemälde-Galerie,* i. m. (29. j.) V. Újabban, több másolat megrendelését is említve: LINDORFER: i. m. (29. j.) 101–102.

58 Ld. hivatkozva a 24. jegyzetben. Dürer és Cranach Kunsthistorisches Museumban lévő művére: FERINO-PAGDEN, PROHASKA, SCHÜTZ: i. m. (36. j.) 46, 51.

59 Az eredeti kép az újabb irodalom szerint Tiziano műhelye, 1555 k. Mai őrzési helye: Köln, Wallraf-Richartz Museum, korábban a pozsonyi, majd a budai vár gyűjteményében (1781, ill. 1784-től), 1856-ban elárverezve, majd a 20. század elején KILÉNYI Hugó, utóbb NEMES Marcell tulajdonába került. Harold E. WETHEY: *The Paintings of Titian.* London, 1975. 201–202, № 52; GARAS Klára: *A budai vár XVIII. századi képgyűjteménye.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 32–33 (1969) 196–197.

60 A korábban RIBERA munkájának tartott Jézus az írástudók közt-jelenet: Kunsthistorisches Museum. Újabb meghatározással mint Ribera (talán nápolyi) körének műve: FERINO-

azonáltal nem játszottak szerepet a képek ma Fraknón őrzött másolatainak készítésekor: már a színazonosságból is ítélve mindkettő a festett eredetit követte.[61] Mindenesetre Teniersnek, Lipót Vilmos művészeti intendánsának a főherceg számára készült egyik saját művéről is található másolat Fraknón, ami a kismartoni kastély gyűjteményéből került oda.[62] Az Ábrahám áldozatát bemutató képről Stefan Körner véleményével ellentétben[63] azt gondolom, hogy nem magától a flamand festőtől való, hanem olyan kópia, amelynek megszerzésére az előzőekhez hasonló okok késztették Esterházyt. *(10, 11. kép)* A kép szerény minőségén túl érvként hozható fel, hogy az 1653-ban festett Teniersműről nem a fraknói az egyetlen, összevetésre alkalmas ismert másolat. A császári képtár darabjának népszerűségét részben forrásból tudott továbbiak is bizonyítják, amelyeket Karl von Liechtenstein-Castelcorn olmützi érsek Bécsben saját festőivel készíttetett 1666/67-ben.[64] Ezek közül egy Kroměřížben ma is meglévő, igényesen másolt példány mindenesetre lényegesen több finomságot és több festői egyezést mutat az eredetivel, mint a Fraknón lévő kép, aminek igencsak leegyszerűsített, kemény formakezelése nemhogy a Teniers-festmény, de a cseh gyűjteményben lévő kópia színvonalát sem éri el.

Pagden, Prohaska, Schütz: i. m. (36. j.) 100. A bécsi kép mérete: 129 × 175 cm. Ifj. David Teniers Lipót Vilmos képtárának inspektora volt, a nevével fémjelezett, több metsző munkáját is tartalmazó metszet-kötet *Davidis Teniers Antverpensis pictoris et a cubiculis [...] Thetarum Pictorium [...]* Brüssel 1660. címen jelent meg. Az itáliai festményeknek csak egy részét bemutató, eredetileg több kötetetesnek szánt mű az illusztrált gyűjteményi katalógusok legelső példájaként említve: Kolja Thurner: *Der Kaiser ist im Bilde.* Erzherzog Leopold Wilhelm, Kaiser Marc Aurel und ein Stück Habsburger Panegyrik. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien, 12 (2011) 55.

61 A Tiziano-másolat a bécsi palota 1687 utáni leltárában (ld. 33. j.) № 13. alatt. A Riberának vélt kompozíció után festett Jézus az írástudók közt-jelenet eredetileg a kismartoni kastély gyűjteményébe tartozott, ld. Harich: i. m. (17. j.) Heft № 4. 150, sub № 19. Mindkét kép ma: Burg Forchtenstein. Stefan Körner szerint az Esterházy- gyűjteményben lévő Jézus az írástudók közt-jelenetet ábrázoló másolat (mérete: 136 × 177 cm) azt a Kunsthistoriches Museumban lévő olajvázlatot követi, amit a Lipót Vilmos tulajdonában lévő nagyméretű kompozícióról a metszethez előkép gyanánt maga Teniers festett. Ld. Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 226, Abb. 11/b-c. A drapériák kevéssé részletező, laposabb formálásmódjának egyezése szerintem inkább arra utal, hogy nem az olajvázlat, hanem az akkor még Riberának vélt nagy kompozíció adta az előképet, amit a fraknói kép méretével való lényegi egyezés is megerősít. A Kunsthistorisches Museumban lévő nagyméretű festményt Körner még Ribera műveként közli: Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 226, Abb. 11/a. A kép újabb meghatározásának irodalmát ld. az előző jegyzetben. Teniers olajvázlata: Ferino-Pagden, Prohaska, Schütz: i. m. (36. j.) 120.

62 David Teniers 1653-ban festett képéről a Kunsthistorisches Museumban: Ferino-Pagden, Prohaska, Schütz: i. m. (36. j.) 120. A kép mérete: 132 × 103 cm. Az Esterházy-féle változatról Kismartonban: Harich: i. m. (17. j.) Heft № 3. 133, sub № 12, a kép ma: Burg Forchtenstein, mérete: 131 × 110,5 cm

63 Körner–Kopp: i. m. (18. j.) 226.

64 Togner: i. m. (55.j.) 16, 327–328, № 332. A kép mérete: 132 × 137,5 cm. Újabban: Kindl: i. m. (55. j.) 85, 2. kép.

10. kép
Ifj. David Teniers: Ábrahám áldozata, 1653.
Wien, Kunsthistorisches Museum

11. kép
17. századi festő ifj. David Teniers után: Ábrahám áldozata.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

A piac jó részét kitevő másolatok készítésének és közvetítésének összefüggéseit tovább árnyalja az a tény, hogy a bécsi műkereskedelmet az antwerpeni és augsburgi kereskedőházak mellett a 17. század második felében nagyrészt az aktív festők tartották kézben. Az arisztokrata gyűjtők körében állandó ügyfélkörrel rendelkeztek; többen közülük – akkori megnevezéssel – egyenesen *Maler und Kunstführer*ként jegyezték magukat.[65] A műalkotások beszerzésének ezt a módját példázza az a dátum nélküli jegyzék is, amelyet Johann Matthias Loscher bécsi városi festő állított össze Esterházy Pál számára.[66] A lista 41, különböző műfajban készült képet említ, amelyekből csak egy – feltehetően metszetek után festett – hónapsorozat 12 darabjából tudunk négyet leltárilag kimutatni.[67] A közvetítő szerep ez esetben egyértelmű: a jegyzék címének eddigi helytelen olvasatával szemben Loscher a forrásban nem mint a képek festője, hanem mint „felhajtó" szerepel,[68] és noha a forrásszöveg nem mondja ki, a feltüntetett rendkívül alacsony árak (235 fl 30 kr összértékben) egyértelművé teszik, hogy a „kiválogatott" művekben kópiákat kínál vételre.

A komolyabb gyűjtői igényeket mindenesetre az olyan műkereskedelemre szakosodott cégek látták el, mint az antwerpeni Forchoudt családi vállalkozás, amely a bécsi Judenplatzon 1665 és 1709 között üzletet tartott fenn, s amely a Harrach-, a Montecuccoli-, az Eggenberg-, de különösen a Liechtenstein-gyűjtemény legfőbb beszállítója volt.[69] A műtárgyközvetítés, valamint a piacot ellátó – részben másolással is összefüggő – festő-tevékenység mindazonáltal itt is együttesen volt jelen: a cég a század közepén Antwerpenben 60–70 művészt,

65 FLEISCHER: i. m. (6. j.) 48, 58, 69.

66 MNL OL P 125. Esterházy Pál pénzügyi és gazdasági iratai, 108. cs. (4746. mikrofilm) № 11024: A hátoldalon Loscher előlegnyugtája mellett: „Specification der ausgesúchten Mallereÿ", a jegyzék címe: „Specification der Mallereÿ, welche ihro Hochfürst(liche) Gnad(en) Herr Herr Österhaßÿ ausgesucht hab(en) wie volgt."

67 A négy hónap-ábrázolás Kismarton 1721-ben készült leltárában: HARICH: i. m. (17. j.) Heft № 3. 135, sub № 24. Stefan Körner LOSCHERhez kötve különösebb indok nélkül Fraknón lévő konkrét művekkel azonosítja a jegyzék néhány további tételét: KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 222.

68 Stefan Körner a felsorolásban említett képeket Loscher saját műveinek tekinti, azonban a forrás címében nem az annak megfelelő „ausgeführt" kifejezés szerepel, mint írja, hanem az „ausgesucht". A szóhasználat szerint a képek kiválasztását, nem pedig kivitelezését végezte a festő. Ld. KÖRNER–KOPP: i. m. (18. j.) 222.

69 Ld. Otto BENESCH: *J. Denucé: Quellen zur Geschichte der flämischen Kunst I.* Kunstausfuhr Antwerpens im 17. Jahrhundert. Die Firma Forchoud. Antwerpen, 1930. Recenzió: Belvedere, 2 (1932) 46. A cég bécsi arisztokráciával való üzleti kapcsolatáról: KERSTING: i. m. (29. j.). 33; GERSON: i. m. (29. j.) 289. Friedrich POLLEROSS: *Auftraggeber und Funktionen barocker Kunst in Österreich.* In: Barock. Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. IV. Hrsg. Hellmut LORENZ. München–London–New York, 1999. 37. A Karl Eusebius Liechtensteinnek szállított művekről: FLEISCHER: i. m. (6. j.) 41, 44, 45, 49, 51, 63, 68. A kereskedőház történetét, tagjai tevékenységét és európai kapcsolatait összegzi: Stefan DE VRIES: *Le commerce de l'art entre les Flandres et l'Espagne, 1648–1713.* Paris, 2007. (Mémoire de master 1. Histoire de l'art) 135–42. http://www.stefandevries.com/pdf/M1-Memoire.pdf.

köztük festőket is foglalkoztatott, az idősebb Willem Forchoudt, továbbá Bécsben letelepedett fiai, Willem és Alexander pedig maguk is festőként, többek között Rubens, valamint Teniers modorában dolgoztak.[70] Bármennyire kézenfekvő lenne, már a társadalmi szint és a gyűjtői környezet okán is a bécsi székhelyű rangos cég részvételét feltételezni Esterházy vásárlásaiban, ezt egyelőre nem sikerült (számlákkal) kimutatni. Más tekintélyes műkereskedőház részéről tett vételi ajánlat azonban fennmaradt a pénzügyi források közt. Egy 1669-re datált 209 tételes jegyzék a bécsi gyűjtőkkel üzletelő augsburgi Lidl kereskedőháztól, benne többnyire „extra curios und rar" alkotásokkal, az anyag olyan minőségi összetételében, ami – a magas képárak szerint is – az akkori legjobb kínálati szintet üti meg.[71] Ezen felül ismert egy dátum és aláírás nélküli további lista, ahol a nevekkel ellátott, beárazott felsorolás az „Originalia" mellett, jól megkülönböztetve, néhány másolatot is tartalmaz. A jegyzéket némelyik festőnév alapján 1690–1700 köré tudjuk tenni, eredetére azonban nincs adatunk.[72] Noha Esterházy Pál képeivel egyik műtárgysor sem hozható leltárilag kapcsolatba, 1669-es dátumával az előbbi ajánlat azért szolgál némi információval. Nem tudjuk, hogy mikorra tehető a festménygyűjtemény tudatos fejlesztésének kezdete, a művek rendszeres beszerzése, akár nagyobb tételben is, ezért a Lidl-féle kínálat némileg segít időben elhelyezni a képtáralakító Esterházy tájékozódásának korai szakaszát. A Loscher-jegyzéken kívül ugyanis eddig csak egyetlen, meglehetősen késői támpontunk van tényleges vásárlásra Esterházy részéről: 1695-ben Bécsben meg nem nevezett festményekért igen jelentős összeg, 1300 fl kifizetését rendeli el. Az utasítás Samson Wertheimer császári faktornak szól, aki a megbízást a kereskedő Johann Päckhenschmidt részére a Pestalozzi bankházon keresztül bonyolította.[73]

Voltaképp időben ezzel párhuzamosak az ismert festményleltárak is, amelyekből a szerény képadatok mellett legfőképp a mennyiségről és a gyarapodásról nyerhetők információk – beleértve a nagyon nagy számú, főként családtagokat ábrázoló portréanyagot is. Az Esterházy Pál gyűjtői idejéből való legkorábbi képleltársorozat mintegy 10 évet fog át. Az általa készíttetett első

70 De Vries: i. m. (69. j.) 38–39. Willem Forchoudt ékszerkereskedői tevékenysége mellett festőként szerepel egy 1681-ben összeállított jegyzékben, ami a „Hofbefreit" tevékenységű műveszeket tünteti fel. Ld. Walter Pillich: *Kunstregesten aus den Hofparteienprotokollen des Obersthofmeisteramtes von 1638–1780.* Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 12 (1959) 462. № 100.

71 MNL OL P 125. Vegyes iratok. Leltárak, összeírások, 115. cs. (4751. m.film) № 11670: „Laus Deo 1669 In Wien. Specification vber volgenten gemahlen vnd raren quadren und Diuersen famosen Maistern, wie hernach folget vnd von Vnß hierunter gefertigten aestimiret vnd geschäzt worden" A kereskedőcéget azonosítja: Garas: i. m. (33. j.) 103; a kereskedőház és Karl Eusebius Liechtenstein üzleti kapcsolatához 1667 februárjában és júliusában: Fleischer: i. m. (6. j.) 39.

72 MNL OL P 125. Vegyes iratok. Leltárak, összeírások, 115. cs. (4751. m.film), № 11671: „Calaicum Jber Vnderschiedliche Mahlerey"

73 MNL OL P 125. Esterházy Pál pénzügyi és gazdasági iratai, 108. cs. (4746. mikrofilm) № 11005–11006.

képlista, amelyről tudomásom van, a bécsi Wallnerstrassén álló ház festményeinek fentebb részletesen tárgyalt, 40 tételes összeírása, valamennyi mű mellett mesternévvel. A jegyzék, mint már szó volt róla, 1687 után készült, ami egybevág a palotatömb 1687-től 1695-ig tartó átépítésével, illetve a belső díszítés azt követő kialakításával.[74] A bécsit a fraknói képleltárak követik időben: az 1692-es, ami 209 festményt tartalmaz, majd az 1694-ből való, ez már 290 művet ír össze, azonban mindössze 91 kép az, ami ebből nem portré.[75] Művésznevek egyikben sem szerepelnek. Az 1693-as, majd az 1696-os fraknói *Schatzkammer*-leltár is felsorol képeket, az előbbi még főként uralkodóábrázolásokat, az utóbbi már 10 egyéb témájú olajfestményt is, néhányat természetesen a legnagyobb nevekhez kapcsolva.[76] Utánuk lényegében egyidejűként következik a soproni ház inventáriuma 1697-ből, benne 50 képpel, ami feltehetően berendezési darabnak tekinthető.[77] Az 1721-ben készült következő leltársorból a festményeket tételesen feltüntető, már tárgyalt kismartonit ismerjük: ez 830 képet rögzít, aminek mintegy felét, 419 festményt a portrék teszik ki.[78] Művész-megnevezés nem szerepel benne, pedig még ha másolatként is, de névhez köthető alkotásokat őriztek itt: a Riberának tartott Jézus az írástudók közt-jelenetet, a Cornelis van Haarlem eredetijét metszet alapján követő Ariont, valamint az Ábrahám áldozata-kompozíciót Teniers-másolatként.[79] A herceg fiainak halálát követő, 1721-es általános inventálásból két összeírást ismerünk még: a fraknói kincstárét, ami festményeket nem tartalmaz,[80] valamint a Wallnerstrassén álló palota

74 Richard PERGER: *Das Palais Esterházy in der Wallnerstraße zu Wien*. Wien, 1994. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 27) 24–30.

75 Az 1692-es fraknói leltár két, azonos változatban is megtalálható ugyanazon a jelzeten: MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C. № 38 (8034. mikrofilm), azonos címmel: „Az Fraknai Varban Leuö Képek Száma 1692". Az 1694-ben felvett uo. № 38/1: „Az Fraknaÿ Várban levő Képek Szama 1694" Itt és a következőkben hivatkozott leltárak képeinek számadataiban csak az olajfestmények szerepelnek, a különböző egyéb technikákban készült művek (grafikák, üvegképek, ötvös foglalatú kő, ill. féldrágakő inkrusztációk), továbbá a festett genealógiák nem.

76 Mindkettő MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C (8034. mikrofilm). Az 1693-as leltár száma: № 37 et NB/1: „Inventarium Thesauri in Arce Frakno existentis. Die 8 Januar(ii) Annj 1693". Az 1696-os leltár száma: № 38/NB: „Inventarium Thesauri: Cels(issimi) S(acri) R(omani) I(mperii) Princ(eps) Pavli Esteras R(egni) Hvngar(iae) Palatini in arce sva Frakno existentis Anno Dom(ini) MDCXCVI." Az utóbbiban szereplő festőneveket felsorolja és a mai megnevezés szerint pontosítja: KÖRNER–KOPP: i. m. (18.j.) 242.

77 MNL OL P 125 Vegyes iratok. Leltárak, összeírások, 115. cs. № 11677 (4751. mikrofilm): „(1)697. Verzaichnuß von den Mobilien die Vnnsern Hauß zu Öedenburg seind etc."

78 Ld. HARICH: i. m. (17. j.)

79 Az egyes képek kastélybeli, ill. leltári elhelyezése: „Sub № 5": Arion; „Sub № 12": Ábrahám áldozata; „Sub № 19": a Riberának tartott Jézus az írástudók közt. Ld. HARICH: i. m. (17. j.) Heft 3. 132, 133; Heft 4. 150.

80 Az inventárium bevezető szövegének dátuma szerint a PÁLFFY Miklós nádor által elrendelt leltárfelvétel 1721 áprilisában zajlott, ugyanakkor a címben, ami talán a teljes, hosszan elhúzódó leltározási folyamat egészére vonatkozik, az 1725-ös dátum szerepel: „Thesauri Fraknensis Anno 1725 erectum". Az Iparművészeti Múzeum Adattárában (KLT 236/1957.

12. kép
Ifj. David Teniers: Galériakép Lipót Vilmos főherceg gyűjteményével, 1653 k.
Rohrau, Graf Harrachsche Familiensammlung

akkori leltárát.[81] Hogy itt a korábbi 40 tételes képanyagban az évtizedek folyamán milyen mértékű gyarapodás történt, azt sajnos ebből az összeírásból nem tudjuk megállapítani. A leltár 15 helyiség berendezését regisztrálja a *piano nobilé*n, ahol szám szerint 33 festményt ír össze, egy Jézus-ábrázolás kivételével témamegjelölés nélkül, valamint két helyiségben a bútorok mellett továbbiakat, mennyiséget nem említve.

Vagyis Pál nádor gyűjtőtevékenységére, festményei számbeli növekedésére az 1690 körüli évekkel indul a tényleges áttekinthetőség, miközben 1678-ban már gyűjteményről, galériáról beszél, jóllehet, mint arról szó volt, a megnevezés alatt nem kifejezetten képtárat értett. Vagyis az augsburgi képkereskedők 1669-re datált kínálata annak ellenére fontos bizonyítéka tá-

sz.) lévő (eredeti?) példány alapján közli Katona Imre: *A fraknói kincstár 1725-ös leltára.* Művészettörténeti Értesítő, 19 (1980) 131–147. A közlés a leltár dátumának tisztázásán túl is sok kérdést vet fel, illetve a benne foglaltak felülvizsgálatra szorulnak.

81 MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. K № 109 et A (13990. mikrofilm): „Specification was vor Mobilien, in dem fürstl(ich) Esterhassischen freÿen Hauß der Wallerstraßen [sic!] Aug(usti) 1721. den [a nap helye kitöltetlen] Inventirt, undt beschrieben worden".

jékozódásának és esetleges vásárlási szándékának, hogy a kutatás a nagyon színvonalas összeállításnak mindeddig egyetlen tételét sem tudta gyűjteménye leltáraiban kimutatni.[82] Esterházy nem vásárolt a zömmel eredeti műveket tartalmazó válogatásból, Lipót császár főudvarmestere, a galériaalapító Ferdinand Bonaventura Harrach viszont igen: Garas Klára meghatározása szerint a jegyzékben szereplő művek, Johannes de Corduba egy festménye, valamint David Teniers Lipót Vilmos brüsszeli galériáját ábrázoló egyik képének saját kezű variációja a Harrach-gyűjteménybe került, és ott van ma is.[83] *(12. kép)* Az ellenpont igen beszédes, akkor is, ha nem ismerjük az okot, ami miatt a vétel Esterházy részéről nem jött létre.

A gyűjteményépítő, képtárat létrehozó Esterházy Pál szempontjairól, szándékairól és tájékozottságáról valószínűleg sosem fogunk tudni kellően árnyalt és tárgyilagos képet alkotni, ahogy képgyűjteménye rangjának megítélése is mindig szubjektív lesz. Egy gyűjtőről a gyűjteménye árulja el a legtöbbet, az összkép Esterházy esetében pedig igen ellentmondásos. Mert muszáj kimondanunk, hogy fél évszázados praxisában mindvégig a század közepének gyűjtői szokásai, normái, igényei voltak az irányadóak. Hogy akkor sem váltott át igazán a minőségre (néhány alkotástól eltekintve), amikor az már elengedhetetlen követelménye volt egy gyűjteménynek. Vagyona, társadalmi rangja és kapcsolatai is lehetővé tették volna, hogy képtár rangú tényleges gyűjteményt hozzon létre, hozzáértő ágensek útján intézett vásárlásokkal és eredeti művekkel. Mint tette Karl Eusebius Liechtenstein, akinek *Rechnungsbuch*jában 1654-ben megjelenik (évről-évre egyre több adattal gyarapodva) egy rovat a főként közvetítők, kereskedőházak révén bonyolított műtárgybeszerzések részleteivel.[84] Mert Esterházy képtárában sem a másolatok léte a problémás, hisz láttuk, másolt mű előfordult rangosabb gyűjtőnél is,[85] hanem azok túlzott, mondhatni meghatározó aránya, legfőképp pedig a művészi minőség gyakran – ma is megítélhető – végletes ese-

82 GARAS: i. m. (33. j.) 103.

83 Rohrau, Graf Harrachsche Familiensammlung. A Kunsthistorisches Museum 1653-ra datált festményének kisméretű (70 × 86 cm) változata. Az Esterházynak kínált anyag tételével azonosítja: GARAS: i. m. (33. j.) 103, 162/4. j. Ld. még Günther HEINZ: *Katalog der Graf Harrachschen Gemäldegalerie*. Wien, 1960. Ifj. D. Teniers (után): 102, № 29; Johannes de Corduba: 105, № 154. LINDORFER: i. m. (29. j.) itt (saját kezű?) másolatként 1656-os dátummal: 105, valamint 4. kép.

84 FLEISCHER: i. m. (6. j.) 37. skk.

85 Az itt tárgyaltakon felül a régió arisztokrata gyűjteményeiről, s általában a barokk gyűjtőtevékenységről szóló, már e cikk kéziratának lezárása után megjelent átfogó tanulmányában Friedrich Polleroß több olyan osztrák, cseh arisztokrata gyűjteményt említ, amelyek nagy számban tartalmaztak festmény-másolatokat. A jelenséget részben a gyűjtők külföldi útjaival, esetleg diplomataként a szolgálati helyhez kötődő lehetőségekkel hozza kapcsolatba: Friedrich POLLEROSS: *Kunstsammlungen in Österreich: Literatur- und Forschungsüberblick*. In: Frühneuzeit-Info 25. 2014. 20–21.

tei. Az elsősorban mennyiségi, nem pedig minőségi szempontok mentén létrehozott „képgyűjtemény", akár úgy is, mint az udvar felé tájékozódó főrangú státuszjellemzője, nem volt más Esterházy számára, mint „vegytiszta" reprezentáció. Ahogyan az volt a tudatosan felépített és a mecenatúra „időszerű" formájaként megélt gyűjtőszerep is, amiből úgy tűnik, épp a lényeg hiányzott: a gyűjteménnyel való intellektuális kapcsolat, a képek művészi rangja iránti fogékonyság. Beszédes példája ennek az 1678-ban kelt végrendelet egyik utasítása is, amelyben a könyvtár mellett a képgyűjtemény is kizárólag anyagi értéke okán és hasznán említtetik: „a kismartoni galéria is, s bibliotheca maradjon ugyan Kismartonban, ki mindenik sok pénzembe tölt [...], hanem ha az ingó marhát valami igen hasznos jószágnak vásárlására fordítaná s nyereséggel adhatná el; kit azért én nem hihetek, mivel mostanság nem igen kapnak az olyan raritásokon".[86] Mindenesetre az a megrendelői hozzáértés és kifinomult igényesség, ami kincstári darabjai, ötvöstárgyai beszerzését jellemezte, a képzőművészeti alkotásokra már nem terjedt ki. Ebben pedig nem állt egyedül: a magyar arisztokrácia műtárgyakhoz fűződő kapcsolatában – gyűjtőként vagy inkább „felhalmozóként" – jellemzően az ötvösművek presztízse, a tárházak anyagának családi tudásként felgyűlt, „örökölt" ismerete dominált. Esterházy azzal, hogy reprezentációjába emelte a „képtárat", mint gyűjteményi formát, a megvalósítás mindenfajta esetlegessége mellett is, hazai környezete számára egy új mintát adott, jóllehet az gyűjtői perspektívaként csak évtizedekkel később teljesedett ki.

86 Ld. 15. j.

A fraknói vár kincstárterme

KISS ERIKA

A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta*

Az *Esterházy-kincstár* immár több mint három évszázada olyan fogalom, legenda, amelynek – különleges módon – realitása is van. A kincstárnak a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött emlékei jól ismertek: a kisebb könyvtárat megtöltő korábbi irodalom mellett a legutóbbi szakkatalógusokban[1] jól követhető az a hatalmas munka, melyet az intézmény munkatársai a tárgyak több évtizedes restaurálása, kutatása során elvégeztek. Jórészt ezen kutatások alapján váltak követhetővé, kimutathatóvá a tárgyak a különböző kincstári forrásokban. Maga az immár muzealizált Esterházy-tárház az eredeti helyén, részben eredeti kontextusában,[2] az eredeti számozást viselő bútorzattal áll most is a fraknói vár északi szárnyában. A nagy kincstári terem mennyezetéről mumifikálódott krokodil, tengeri lények csontvázai függnek, a szekrényekben pedig az I. világháborút követően Budapestre szállított „kemény mag", a kincstár legjelentősebbnek tartott műtárgyai hiányában[3] a Fraknón maradt, nem kevésbé gazdag gyűjtemény tárgyai láthatók: ötvösművek, különféle anyagokból (drágakő, hegyikristály, elefántcsont, fa, csont, toll) készített *raritás*ok, festmények és kiemelkedő mennyiségben és minőségben

* A tanulmány az Isabel és Alfred Bader Művészettörténeti Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Jelen szöveg a kőszegi konferencián elhangzott előadás több ponton átdolgozott, továbbfejlesztett változata. Ehhez a legfontosabb kiindulópont Buzási Enikőnek a konferencián elhangzott előadása volt. Ez úton is szeretném megköszönni Buzási Enikő munkámhoz nyújtott értékes támogatását, észrevételeit, valamint nagyvonalú gesztusát, mellyel lehetővé tette készülő kéziratába a betekintést.

1 *Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Thesaurus Domus Esterhazyanae II. Szerk. Pásztor Emese. Bp., 2010. *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Thesaurus Domus Esterhazyanae. I. Szerk. Szilágyi András. Bp., 2014; Horváth Hilda: *Nemzeti kincstárunk, az Esterházy hercegi kincstár 20. századi története.* Iparművészeti Múzeum, Bp., 2014.

2 Az egykor itt elhelyezett levéltár egy része ma Budapesten a MNL gyűjteményében található.

3 A kincstár e részének 20. századi történetéről a legfrissebb összefoglalás: Horváth Hilda: i. m. (1. j.)

automaták, órák, ezüstbútorok. A mai látvány azonban némileg megtévesztő, csakúgy, mint az ismert legjelentősebb műtárgyak, fegyverek, viseletek múltját hangsúlyozó kép.

Az Esterházy-kincstár ugyanis nem a család, a 17. század elején felemelkedő família kincstára; az 1696-ban létrejövő fraknói tárház – tárgyak és tér, koncepció együttese – egyszemélyes mű: Esterházy Pál alkotása. A sokoldalú és bőkezű mecénás, a magát különböző művészeti ágakban is kipróbáló főúr fontos – hadd legyünk részrehajlók: egyik legfontosabb – műve.

Célunk ezúttal nem elsősorban az egyes tárgyak, hanem a kincstár *per se* vizsgálata: hogyan követhető állományának kialakulása: milyen forrásokból, irányokból akkumulálódott a fraknói tárház tartalma, hogyan artikulálódott mint gyűjtemény az 1696-os új kincstári helyiségekbe való költözésig? Utóbbit elsősorban az alkotó-alakító Esterházy Pál személyére fókuszálva: hogyan követhető az ő viszonya alkotásához? Mi volt a mozgatója Esterházy Pál döntésének, hogy a már apja idején is álló, használatban lévő fraknói tárház helyett új helyiségeket alakítson ki, amelybe – látjuk majd a későbbiekben – pontosan megkomponált módon, előre eltervezett elrendezésben helyezi el kincstárát, arany, ezüst, drágaköves és más „ingó bingó marháját", azokat a tárgyakat, értékeket, melyekről számos végrendeletében is pontosan rendelkezett?

A fraknói tárház története szempontjából a különböző összeírások, inventáriumok, számlák és szerződések mellett nagyon fontosak azok a források, amelyekben Esterházy Pálnak a kincstárral, annak tárgyaival kapcsolatos gondolatai tükröződnek, elsősorban Esterházy különböző időpontokban készült végrendeletei. Az ezekből kiolvashatók alapján próbáljuk meg rekonstruálni Esterházy Pál fraknói tárházának 17. század végi koncepcióját.[4]

I. Az előzmények – kincsek, tárházak Fraknón és Kismartonban Esterházy Miklós idejében

A kincsek

Esterházy Miklós 1641-ben Semptén kelt végrendeletében sajnálkozva emlékszik meg arról, milyen veszteségeket szenvedett kincstára – „ingó marhái […], kit felprédáltanak, s kit életem s becsületem megtartásaért el kellett költenem" – Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadai miatt.[5] Esterházy Miklós kincstárának néhány évvel később, 1645-ban, halála után felvett leltára valóban nem

4 A galériáról, képtárról ld. BUZÁSI Enikő tanulmányát a jelen kötetben.

5 [Esterházy Miklós végrendelete, 1641. aug. 14. Sempte], MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. E № 37. Közli: BUBICS–MERÉNYI 1895. 265–276. Hasonlóképpen emlékezik a veszteségekre ESTERHÁZY Istvánhoz – annak házasságkötése idején – írt feljegyzésében. Ld. i. m. 42–43.

feltűnően gazdag.[6] A végrendeletben említett háborús veszteségek mellett egy további oka is lehet az 1645-ös fraknói kincstár viszonylagos „szegénységének". Esterházy Pál 1685-ös végrendeletében, majd azt követően nagyszámú további testamentumában is olvasható egy fontos állítás: Esterházy Miklós után bizony tetemes adósságok, zálogba vetett birtokok, ingatlanok és talán ingóságok maradtak az örökösre.[7] Az 1645-ös lista minden, a főúri háztartásban megszokott tárgytípust felsorol: ékszereket, asztali ezüstneműt, a *capellá*t – vagyis a kápolna felszereléseként szolgáló liturgikus textíliákat és ötvösműveket –, támadó- és védőfegyvereket, lófelszerelést és házöltözeteket. Mondhatni, „átlagosan gazdag", ha a 17. századi magyarországi főúri kincstárakhoz hasonlítjuk. Esterházy Miklós azonban nádorként halt meg, az ország talán legnagyobb hatalmú ura volt. Ha összevetjük a korábbi nádor, Thurzó György kincstárával – a sok leány hozományául adott értékeket nem is számítva!– szembetűnő a különbség Thurzó javára.[8] Még látványosabb az eltérés, ha a 17. század első felének másik nagy *homo novus*a, az Esterházy Miklóssal csaknem egyidős, hasonló családi háttérből jövő, hasonlóan nagy ívű karriert bejárt – mellesleg Esterházy nagy ellenfele – Bethlen Gábor kincstárával vetjük össze a Fraknón 1645-ben összeírtakat.[9] Bethlen kincstárának értéke akkor is többszöröse Esterházyénak, ha figyelembe vesszük, hogy a gyulafehérvári javak valójában egy fejedelmi magán- és egy állami kincstár együttese voltak.[10]

A fraknói tárház 1645-ben összeírt tartalma nem tükrözi azt az általános vélekedést, miszerint Esterházy Miklós sikeres házasságai révén tengernyi kincs áramlott az Esterházyakhoz, akik mintegy megörökölték több jeles,

6 Inventarium rerum mobilium Nicolai Esterházy in domo thesauraria Fraknensis [1645. nov. 22.]. MNL OL P 108. Rep. 8. fasc. C № 32. További példányai: Inuentarium rerum mobilium … Conscriptum in Thesauraria domo Arcis frakno dei Secunda Nouembris (et sequestribus) Anno Domini 1645: MNL OL UetC 97:9, valamint MNL NRA Fasc. C 50. № 4; Közlése: Thaly Kálmán: *Gróf Esterházy Miklós kincstára 1645.* TT, 6 (1883) 753–767. (Az Esterházy-család cseszneki ágának pozsonyi levéltárában található harmadik példányáról).

7 „…noha az mint föllyebis megh irám az östül maratt mobiliakbul igen keués uagyon, sött az mint gondolom ninczenis, igen aprolékos eszközökön kiuöl." Esterházy Pál 1685-ös végrendelete MNL OL P 108 Rep. 4. fasc. G № 58. fol. 11.

8 Gróf Thurzó György kincstárának leltára, 1612. szeptember 30. Közli: Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás.* Bp., 1879. II. 155–196. Thurzó György kincstára nem elsősorban a típusok, hanem a mennyiség tekintetében haladta meg többszörösen Esterházy Miklósét.

9 Baranyai Béláné: *Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án.* In: Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1959–60. Bp., 1961. 234–257. Esterházy Miklós kincstárából elsősorban a nagy reprezentatív – pohárszéki– sorozatok hiányoztak. Így Thurzó és Bethlen kincstárában is tucatos, kéttucatos fedeles kupasorozat volt; előbbinél átlagosan kisebb súlyúak.

10 Jegyezzük meg azt a jelen témát is érintő tényt, hogy Bethlen ráadásul *uralkodó*ként tekintett magára, udvarára. Tárgyi környezetében, luxusfogyasztásában is megnyilvánuló reprezentációját is ehhez szabta.

nagy múltú – legalábbis az Esterházyaknál régebbi múltú – család javait. Bár már ekkor azonosíthatunk néhány olyan emléket, amelyek máig fennmaradtak,[11] vagy a későbbi leltárakban követhetők a családi kincstárban, több ma is ismert, jelentős korai emléket nem találunk a forrásban.

A Thurzókig, elsősorban Thurzó Imréig visszakövethető jelentős ötvösművek sokkal inkább a kivételek lehettek, „kincs-özönről" bizonyosan nem volt szó. A Thurzó-örökségre vonatkozó források alapján úgy tűnik, Czobor Erzsébet igen hatékonyan védelmezte menye új férjétől a vagyont. A Thurzó Erzsébetnek 1639-ben apai örökségeként átadott[12] ezüstmű mennyisége nem sokkal nagyobb annál, mint amit Esterházy Anna Julianna 1644-ben kapott férjhezmenetelekor.[13] Ez utóbbi azonban hozomány volt, és nem az apai örökség, amelyre ráadásul akkor már egyedüli élő örökösként tarthatott volna igényt Thurzó Erzsébet. A mennyiség mellett van egy további fontos eleme az átadási iratoknak: az öröklött tárgyakat nem tekintették esztétikai értékkel, jelentéssel bíró műtárgyaknak, sokkal inkább azok összértéke, ezüst esetében a súlyuk volt a mérvadó.[14] E szerint rendelkezett Esterházy Miklós is 1641-ben: az ezüstműveket gyermekei között rendelte felosztani csakúgy, mint birtokait.[15] Az Esterházyak kincstárával kapcsolatban élő elképzelés – amely az Esterházy-kincstárban a Miklós nádor házasságai révén megörökölt gazdag kincstárakból akkumulálódó *gyűjteményt* lát – nem igazolható. A 17. század utolsó évtizedében létrejövő Esterházy-kincstár tárgyi állománya és a korábbi generáció(k) kincstárai között nincs kontinuitás, legfeljebb a kincstári anyag

11 Mosdókészlet LOSONCZY Antal és BÁTHORY Klára címerével, KÉPÍRÓ Ferenc, kolozsvári ötvös műve, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 60.14.1-2; Török zászló csúcsa részben aranyozott ezüstből, amelyet Esterházy Miklós 1623-ban zsákmányolt. Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 71.5.

12 MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 48/U fol. 73–77. és MNL OL P 108 Rep. 29. Fasc. C № 54. BEDEGHY NYÁRY Krisztina csak 1638-ban kapta meg az atyafiságtól (THURZÓ Ilona és ILLÉSHÁZY Gáspár) az őt, vagyis gyermekeit illető drágaságokat, amelyeket a következő évben adott ki leányának. Ezek tehát valószínűleg a leányt megillető apai javak lehettek. A lista másolata Thurzó Erzsébet eredeti feljegyzésének. Ez arról tanúskodik, hogy 187 gira (kb. 46 kg) súlyú ezüstöt kellett átadni Erzsébetnek, amelynek elsősorban súlya volt számukra fontos.

13 „Mint hogy kgd minapiban tudakozek teöllem az Atjamfianak mennyi ezüst műve jutot volt. En mihellyen ide jeöttem Kereßturra megh nézetem, 139 ghyra s , így nehezek; kgd azért ehez képest tudgya magat alkalmaztatni…" Nádasdy Ferenc Esterházy Lászlónak, Keresztúr 1652. április 14. MNL OL P 124. Mf. 4677, № 00834. A forrás ismeretét VISKOLCZ Noéminak köszönöm.

14 A megőrzött „ősi darabok" ebben a generációban nem kapnak hangsúlyt. Általánosnak mondható, hogy akár egy-egy jelentős diplomáciai ajándék továbbra is bármikor el- és becserélhető, továbbadható vagyontárgy volt. Majd csak a 17. század közepén, PÁLFFY Pál nádor végrendeletében (1653) jelenik meg egy adott ötvösmű családban tartásának szándéka. Pálffy Pál végrendelete: RADVÁNSZKY: i. m. (8. j.)

15 Par Testamenti C. Nicoalaus Eszterhazy Palatini conditumm in Szempte die 14. Augusti Ao. 1641, MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. E № 37. 1–51, № 47, № 48, 49, 50 (copia).

töredéke esetében beszélhetünk erről. Amit ennél is fontosabb hangsúlyozni: Esterházy Miklós esetében bizonyosan nem számolhatunk a feltételezett gyűjtői attitűddel sem.[16]

A tárházak

A fraknói kincstár létrehozását megelőzően bizonyosan működött Esterházy-kincstár Kismartonban: 1628-ban már említi egy forrás különféle lófelszerelések elhelyezésével kapcsolatban a „kÿs martoni tarhaz"-at. [17] Pál nádor iratai között maradt fenn egy további kismartoni kincstárjegyzék. [18] A keltezés nélküli forrás a családi levéltár legfontosabb iratai mellett egy fekete „vasas ládában az Orsagh Leuelei"-t említi, az irat tehát egy nádor javait sorolja.[19]A levéltár mellett díszfegyverek, lófelszerelés, ötvösművek és ékszerek szerepelnek az összeírásban. Utóbbiak között olyan darabokat említenek, amelyek bizonyosan nem voltak használatban. Nem „kinnjáró", hanem tipikusan a reprezentáció eszközeiként, diplomáciai ajándékként is szolgáló műveket, elsősorban serlegeket, kupákat, díszfegyvereket találunk közöttük. E forrásnak azonban egyelőre plauzibilis a keltezése: a felsorolt tárgyak között ugyanis néhány olyan is szerepel, amely 1653-ban az Esterházy Ferencnek, Miklós kisebb fiának jutott értékek között azonosítható. [20]

Fraknó várának egy 1639-es összeírásában azonban nem szerepel kincstárnak vagy tárháznak nevezett helyiség.[21] Említenek viszont a kápolna után egy „grádics"-ot, amely egy kulccsal zárt ajtajú helyiséghez vezetett, és amelynek

16 Katona Imre: *A fraknói kincsek*. I. rész. Soproni Szemle, 28 (1974) 217.

17 1628 Die 12 9bris[?], Az kÿs martoni Tárhazban leueő őregh Rakot Ladában ez minemeö lorá ualo ezközöket raktunk, Azoknak Inuentarioma. MNL OL P 108, Rep. 8. Fasc. C № 48/U, fol. 118–119.

18 Inuentariuma azoknak a Ladaknak, es bennek ualoknak, a kik a kis Martoni Tarhazban aito rekesztesben vadnak, MNL OL P 125. IV. 115. köteg, № 11669.

19 Esterházy Miklós 1641. augusztus 14-én, Semptén keltezett végrendeletben is hasonlóképpen szerepel. Ld. MNL OL P 108 Rep. 4. Fasc. E № 37.

20 Például két, „egyben iaro"-nak mondott strucctojás-serleg és egy 18 nagy boglárból álló nyakbavető. Vö. Inventarium rerum aurearum, argentearum, aliarumque mobilium pro parte Ill. D. Comitis Francisci Esterházy factum in arce Fraknó 1653. Die 25. Martii, MNL OL P 108. Rep. 7 Fasc. E № 68; Az Esterházy-kincstárban ma is ismert strucctojás-serlegek nem lehetnek azonosak ezekkel az Esterházy Ferencnek juttatott művekkel: a hitelesítő jegyeik és mesterjegyük alapján 1645-, illetve 1665-ben készült művek (Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 68.1, E 60.1/1-2).

21 Inventarium omnium rerum mobilium in Arce Frakno die 8 9bris 1639 consignatum. MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 29. Az 1639-ben a lakóépület (a vár déli szárnyán) legfelső emeletén említett „az kőnjues hassban harom io ablak, item io almariom kettő, kiben ó urbariumok uannak, es regi irasok" a családi levéltár egyik csírája lehetett. Megkülönböztették ugyanis az itt található iratokat a magára a Fraknó várra és valószínűleg az uradalomra vonatkozó gazdasági iratoktól, amelyeket a földszinten tároltak, „ahol a kulczar lakik".

kulcsát a porkoláb őrizte, az összeírók így ide nem jutottak be.[22] Hasonló esettel találkozunk Sárvár 1646-os és 1650-es összeírásánál: csak a kincstár „ajtajáig" jutottak az inventálók.[23] Ez alapján lehetséges, hogy az első, Esterházyféle fraknói tárház volt a leltározók által kihagyott helyiség, esetleg helyiségek.[24] 1643-ból származik a legkorábbi ismert irat, amelyben az 1642-ben felszentelt kápolna közelében található fraknói tárházról esik szó, kialakítása valószínűleg az Esterházy Miklós által végeztetett nagyarányú építkezésekkel[25] állt összefüggésben.[26] Ennek a – most már „tárház"-nak nevezett – helyiségnek a korábbi, 1639-es lezárt szobával való azonosítása azonban a jelenleg ismert források alapján nem lehetséges. A kincstári helyiség(ek?) birtokba vétele 1643–44 folyamán mehetett végbe, a hiányos források alapján is látszik, hogy Esterházy Miklós idején történt meg a családi kincstár Kismartonból Fraknóba költöztetése. Az említett 1643-as jegyzék, illetve egy 1644 szeptemberéből származó összeírás is erre utal. Ez utóbbiban a Fraknóba felvitt különféle ládák tartalmát inventálták: a tárgyak között felismerni Esterházy Miklós halála után felvett kincsei közül többet is, így például a nagy asztali edénykészleteket.[27] A Fraknóba való szállítás időpontja is érdekes: egy nappal Esterházy Júlia Anna hozományának – Kismartonból! – történő kiadása után került rá sor.

Miklós nádor halála után három teremben voltak elhelyezve a hátrahagyott kincsek, feltehetően ezek a helyiségek azonosak voltak az 1643-as összeírásban szereplő „tárház"-zal.[28] Az 1643-as forrás ugyanis nem szól magáról a

22 A tárházak mindenkor közvetlenül az úr felügyelete alá tartozó helyiségek voltak, a kulcsokat a várnagy, porkoláb őrizte. A belépés pedig szigorúan az úr utasításához kötődött, meghatározott céllal történt.

23 Sárvárhoz: BUZÁSI Enikő: *Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről.* Számok és következtetések. Sz, 144 (2010) 4. 895–931.

24 Hasonló esett meg a sárvári vár 1646-ban és 1650-ben végzett összeírásakor: a tárházi helyiségekbe az inventálók nem léptek be. Az ugyanis az úr fennhatósága alá tartozott, kulcsai a várnagynál voltak, és rajtuk kívül másnak nem volt oda bejárása.

25 Verena KEIL-BUDISCHOWSKY: *Zur Baugeschichte von Burg Forchtenstein.* In: Bollwerk Forchtenstein. Burgenländische Forschungen, Sonderband XI. 1993. 106–113.

26 Inventarium Thesaurariae Domus Fraknensis Anno 1643 conscriptum. Farknai Tarhazban valo nemelj dolgoknak Inventariuma, MNL OL P 108 Rep. 8. Fasc. C № 31. 24 tételben jegyeztek fel asztalokon elhelyezett ötvösműveket és ékszereket. Az ezüstművek többnyire reprezentációs célt szolgáló, pohárszékre vagy ajándéknak való kupák, figurális poharak voltak. A fraknói „első", „régi tárház" helyéről, a déli palotaszárnynak a kápolna közelében lévő lokalizálásáról ld. alább.

27 „Az minemö Ladakot vittem föl Fraknoba azokban valo ezközök szama/In anno 1644 die 8 7bris." MNL O P 108. Rep. 8. Fasc. C № 48/U fol. 114–117.

28 Inventarium rerum mobilium Nicolai Esterházy in domo thesauraria Fraknensis [1645. nov. 22.], MNL OL P 108. Rep. 8. fasc. C № 32. További példányai: Inuentarium rerum mobilium ... Conscriptum in Thesauraria domo Arcis frakno dei Secunda Nouembris (et sequestribus) Anno Domini 1645., MNL OL UetC 97:9, valamint MNL OL NRA Fasc. 50. № 4. Közlése: THALY Kálmán*: Gróf Esterházy Miklós kincstára 1645.* TT, 6 (1883) 753–767.

helyiségről, 1645-ben viszont három teremet említenek. A tárház első terme után szerepel egy „belső tárház"-nak nevezett helyiség, majd egy „új tárház", amelynek ablaka is volt, és ahol két asztalon különféle kárpitokat, szőnyegeket írtak össze.[29] A fraknói tárház anyaga feltételezhetően egyfajta „központi" kincstári állomány lehetett; a 17. század későbbi időszakában is mindig itt írják össze a javakat, így például Esterházy Miklós gyermekeinek osztozkodásakor. Annak alapján azonban, hogy Esterházy Orsolya hozományát Lánzséron inventálták 1653-ban,[30] valószínű, hogy a család más rezidenciáján is volt jól őrzött kincstár-tárház a 17. század első felében.

II. Esterházy Pál tárházai

1653–1654: Az örökség átvétele

Esterházy Miklós nádor első számú örököse, Esterházy László halála után az ő készpénz- és ingó hagyatékát a két kisebb fivér, Pál és Ferenc között osztották fel. Fraknó és Kismarton Pálhoz került, az ingó holmikat és a pénzt azonban megosztották a két fiú között. 1653-ban végezte el Esterházy Dániel a fraknói jószág felmérését, és valószínűleg ennek keretében került sor a kisebbik fiú, Ferenc ingóságainak elkülönítésére is.[31] Esterházy Pál kincseinek legkorábbi ismert inventáriuma 1654 novemberéből is valószínűleg evvel az osztozkodással kapcsolatosan született.[32] A két fivér holmijainak leltára mintegy

(Az Esterházy család cseszneki ágának pozsonyi levéltárában található harmadik példányról).

29 Az ingóságokat ládákban elhelyezve írja, de közöttük több olyan holmi is van, amely korábbi források alapján napi használati tárgy volt, itt pedig egy ládában, mások mellé helyezve szerepel. Ezek közé sorolhatók a használati, „kinnjáró ezüstművek", a „cista sexeta" tartalma: nagyszámú ezüst tányér, csésze, gyertyatartó. De itt szerepeltetik a pohárnok kezelésében lévő ezüstöt is, ami csak formálisan volt a tárház része, ténylegesen azonban mindig a familiáris kezelésében volt, és a lakóhelyiségekben tárolták.

30 Originale Inventarium in Arce Lansér conservatarum rerum aurearum, Argentearum, Clenodiorum, aliarumque rerum pretiosarum et litteralium Instrumentorum pro parte Domicellae Ursulae Estarhazy perctum. Anno 1653, 22 Marty. MNL OL P 108. Rep. 12. Fasc. Q № 638.

31 Anno 1653. die 25 Martii. Inuentarium rerum pertinentium ad Comitis Franciscum Eszterhazi Continentuim in Arce Frakno, ordine ut Segnitur, MNL OL P 108. Rep. 7. Fasc. E № 67; Inuentarium pro parte Illustrissimi Domine Comitis Francisci Esterhazi factum in Arce Frakno. 1653. Die 25. Martii. Rerum aurearum, argentearum, aliarumque mobilium, MNL OL P 108. Rep. 7. Fasc. E № 68. Ferenc majd csak 1660-ban, házasságkötése idején veszi kézhez örökségét. Ld. Bubics–Merényi 1895. 144. Ez éppen három nappal Esterházy Orsolya ingóságainak Lánzséron történt inventálása után történt. Originale Inventarium in Arce Lansér conservatarum rerum aurearum, Argentearum, Clenodiorum, aliarumque rerum pretiosarum et litteralium Instrumentorum pro parte Domicellae Ursulae Estarhazy perctum. Anno 1653. 22 Marty, MNL OL P 108. Rep. 12. Fasc. Q № 638.

32 Inventarium rerum omnium Illustrissimi Domini Comitis Pauli Eszterházi in Arce Fraknó

kiegészíti egymást: a sommás leírások ellenére is több esetben felismerhetők az 1645-ben, apjuk hagyatékában már szereplő tárgyak.[33] Az inventáriumok nem csupán luxustárgyakat, kincstári immobiliákat, hanem az igényes főúri háztartás kellékeit is sorolják: házöltözeteket és kocsikat, lovakat, konyhaeszközöket. Mivel egy jogi aktus iratáról van szó, nem pedig egy tárház inventálásáról, az Esterházy Pálnak átadott holmik elhelyezésével kapcsolatban nem releváns ez a forrás: az, hogy ládákban álltak a holmik, sokkal inkább a hagyaték átadásával, az elszámolással lehet összefüggésben.

1654 novemberében már ott található a Pálnak jutott tárgyak között a hírneves lavabo-készlet, amely László bátyja vezekényi hősi halálának állít emléket a művészeti mecenatúra kifinomult módján.[34] A tudatos szerzeményezés, tárház-építkezés jelenségei azonban csak az 1660-as évektől kezdődően rajzolódnak ki egyre plasztikusabban Esterházy Pál mecenatúrájában, luxus-fogyasztásában.[35] A fennmaradt számlák[36] és a – szerencsésen – fennmaradt gyűjteményi darabok alapján a végrendeletben leírtak mintegy életre kelnek: a nagy összegek árán megszerzett műtárgyak mellett a mecenatúra gazdag jelenségei mind ennek a tudatosan épített gyűjtői énnek a megnyilvánulásai.[37] Az Esterházy Pál iratai között fellelhető számláknak, szerződéseknek, elszámolásoknak a „kincstárba való" tárgyakra vonatkozó tételeit megvizsgálva elmondható, hogy Esterházy Pál az idősebb generációk, így Batthyány I. Ádám, Pázmány Péter, az Erdődyek vagy Nádasdy III. Ferenc és Esterházy másik sógora, Homonnai Drugeth György által is kita-

existentium, Anno 1654, die 16. Novembris juxta Cathalogum infra scriptum, MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C. № 33NB. Közli: MERÉNYI 1903. 166–179.

33 Például az 1645-ben a hatodik ládában (Cista Sexta) letározott „credentiás" láda és szinte teljes tartalma, továbbá két „egybejáró" strucctojás serleg, egy ezüst veretekkel díszített „cista, vulgo" Schreib Tisch és benne egy 18 db drágaköves boglárból álló nyakbavető más azonosítható ékszerek között, ESTERHÁZY Ferencnek juttatva. Esterházy Pál tárgyai között szerepel például a LOSONCZY Antal-féle lavabo, és egy Esterházy Miklós címerét viselő „Sreibtis".

34 Philipp Jakob II. DRENTWETT augsburgi ötvös műve. A tál: Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 60.3. Az Esterházy Lászlót Zöldfikár nevű lován ábrázoló figurális kisplasztika a 20. század második felétől lappang. Vö. *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból…* i. m. (1. j.) Kat. I.15. (SZILÁGYI András)

35 SZILÁGYI András: *Egy főúri műgyűjtemény metamorfózisa a 19. században*. Művészettörténeti Értesítő, 43 (1994) 1–2. 95–99.

36 Elsősorban Pál nádor iratai között: MNL OL P 125. Pénzügyi és gazdasági iratok.

37 A gyűjteménygyarapításnak az utóbbi években feldolgozott egysége, az ezüstbútorok kollekciója is ezt támasztja alá: a 32 darabos, Európában is kiemelkedő jelentőségű luxusbútor-gyűjtemény 1680 előtt jött létre, a fraknói kincstárban való elhelyezésük pedig kifejezetten a kincstári, gyarapítási célt mutatja. Ld. Stefan KÖRNER: *Mit königlichem anspruch*. Glanz, Macht und Mythos der Fürsten Esterházy durch die Silbermöbel der Forchtensteiner Schatzkammer. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Wolfgang GÜRTLER – Rudolf KROPF. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche. Eisenstadt, 2009. 219–248.

posott utat járta tovább.[38] A magyar főurak által gyakran foglalkoztatott augsburgi kézművesmesterek és a különböző bécsi ötvösök, órások, de *Silberhandler*ek és *jubilér*ek is gyakori szereplői az Esterházy-udvar luxusmechanizmusának. A fennmaradt kincstári tárgyak – ezüstbútorok, ezüstművek és órák, automata szerkezetek – mindezt látványosan igazolják. Az iratokban fellehető nevek közül több a császári udvar és a birodalmi nemesség színe-javának is dolgozott, szállított. Az ötvösművek és kincstári műtárgyak tekintetében jól látható, hogy a magyarországi főnemesség számára adottak és elérhetők is voltak azok a források, amelyekből magas színvonalú, „divatos" iparművészeti tárgyakhoz juthattak.[39] A rendszerbe való integrálódás mélysége, miként azonban már az integrálódni vágyó személyiségétől, igényétől is függött. Beszédes példája ennek, hogy Esterházy egyik első ezüstbútora egyben az egész európai ezüstművesség egyik csúcsteljesítménye.[40] A létrehozásban, megszerzésben azonban nem Esterházy mecénási ambícióit láthatjuk. Egy – mai szóval – át nem vett műtárgyat szerzett meg; jó időben volt jó helyen. A később általa megrendelt, vásárolt hasonló műfajú tárgyak azonban nem mindig érték el ezt a színvonalat.

Az 1660–1696 közötti harminc év egyben Esterházy Pál személyes életpályájának is legjelentősebb, alkotó szakasza. A két folyamat – a pálya, a karrier és a kincstár-gyűjtemény építése – állomásai szoros összefüggésben állnak. Ezt fontos hangsúlyozni, hiszen az 1654-es inventáriumot követő közel harminc évből nem rendelkezünk szisztematikus összeírással Esterházy Pál kincseiről, tárgyi gyűjteményeiről; az időben következő inventárium a nyolcvanas évek közepére tehető. A tudatos, ráadásul korszerű mintákat követő gyűjteményépítés legfontosabb dokumentumai nem az inventáriumok, hanem elsősorban a korábban említett gazdasági jellegű források és a gyűjtői személyiség alakulását dokumentáló másik fontos forráscsoport, Esterházy Pál végrendeleteinek sorozata.[41]

38 Máig alapvető mű: Takáts Sándor: *Augsburgi ötvösök munkái törökök és magyarok részére.* Archaeológiai Értesítő Ú.F. 10 (1900) 93–96. Továbbá: Kiss Erika: *Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei.* Sz, 144. (2010) 4. 933–968. Bubryák Orsolya: *Erdődy Anna serlegsorozata – a források tükrében.* In*: Galavics-emlékkönyv,* 187–204; Továbbá ld. Szilágyi András tanulmányát a jelen kötetben.

39 A rendszernek az erdélyi arisztokrácia – elsősorban természetesen a mindenkori fejedelmi udvar és környezet – is része volt. Ld. Kiss Erika: i. m. (38. j.) 933–968.

40 David I. Schwestermüller augsburgi mester műve 1659-ből, amely Párisz ítéletét ábrázolja. Fraknó, Esterházy Privatstiftung, ltsz.: K390. Ld.: Stefan Körner: *Une ambition royale le mobilier d'argent des princes Esterházy.* In: Quand Versailles était meublé d'argent. Ed. Catherine Arminjon. Paris, 2007. 169–186. Cat. 28.

41 A végrendeletek és Esterházy gyűjteményeinek kapcsolatára, elsősorban a galériára vonatkozóan ld. Buzási Enikő tanulmányát a jelen kötetben.

Esterházy Pál végrendeletei

Esterházy Pál nagyszámú testamentuma szinte ugyanolyan kerek életművet alkot, mint a nádor mecenatúrájának, műkedvelésének egyéb emlékei. Tartalmuk alapján időnként mintha memoárt olvasnánk: a személyes pálya, a lenyűgözően eredményes gazdálkodás és főként kegyes adományok impozáns, büszkeségtől sem mentes részletezése mellett az utódoknak szóló intelmek részletes és terjedelmes iratai.[42] Az 1664 és 1695[43] között keltezett végrendeletek egymásra épülő művek: egy kezdetben még kimunkálatlanul, de jól kitapinthatóan megjelenő fő gondolat – a majorátus, majd a hitbizomány létrehozása – fokozatosan válik bennük egyre kiérleltebb, érvekkel, érzelmeket sem nélkülöző argumentációval alátámasztott szilárd konstrukcióvá. A birtokok, az ingatlan és ingó vagyontárgyak kötött öröklési rendjének, egy kézben tartásának gondolata már Esterházy Miklós végrendeletében is megjelenik. Akkor még mindenféle törvényi háttér nélkül, tulajdonképpen utódai belátására alapozva teremtette meg Miklós nádor a *majorátus*t az Esterházy családban.[44] Esterházy Pál idején mindehhez – a Magyar Királyságon kívüli példák nyomán – fokozatosan megteremtődött a törvényi háttér is. A hitbizomány létrehozására való törekvés mellett, annak részeként Esterházy Pál végrendeleteiben azonban egy sajátos, második szólam is jól érzékelhető: a hagyományos vagyontárgyak, birtokok mellett fokozatosan válik érzékelhetővé, követhetővé egy speciális „vagyonegység", a gyűjteményekhez való viszony artikulálódása, a gyűjtői személyiség alakulása.

Ha összevetjük a későbbi testamentumokkal, az 1664-es iratban foglaltak hagyományos módon rendelkeznek az ingóságokról.[45] A nagyrészt felesége, Esterházy Orsolya révén, annak hozományaként birtokába jutott „aranymívek"-et (ténylegesen valószínűleg drágaköves ékszereket) és a készpénzt feleségére hagyta, míg a maga szerezte ezüstműveket egyenlően rendelte szétosztani fiai között Esterházy Pál. A „név" szerint is említett tárgyakat vizsgálva azonban érdekes különbségeket figyelhetünk meg: Esterházy Pál az apjától rámaradt kincseket, amelyek között a legfontosabb „családi" darabokat azonosíthatjuk, kivétel nélkül elsőszülöttjére, Miklósra hagyományozta.[46] A „Palkó"-nak ha-

42 Az 1695 előtti végrendeletek és a későbbi, nagyszámú testamentumok közötti fontos különbség, hogy a korábbi példányok többnyire Esterházy Pál saját kezű, magyar nyelven megfogalmazott rendelkezései.

43 Utóbbi testamentumon alapulnak Esterházy Pál későbbi, egészen halálig, 1713-ig papírra vetett végrendeletei.

44 A témához alapvető: PERES Zsuzsanna: *A magyar „hitbizományi" jog kezdetei*. Doktori értekezés. Pécs, 2009. Különösen 83 skk., 93 skk.

45 Esterházy Pál 1664-es végrendelete. MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 54. Közlése: MERÉNYI 1911. 151–156.

46 „a Losonczi mosdót medenczéstől, a fraknai billicum puska palaczkot, a terra sigillata kupát, a szegény bátyám uram veszedelméről való öreg medenczét mosdótól, a griffmadár-

gyott tárgyak között viszont felismerhető az a „tükrösleány csiga kupa",[47] amely a Thurzó-rokonsággal, Orsolya révén jutott az Esterházyakhoz, csakúgy, mint az „Istók"-nak hagyott „gyöngyöskupa", amely talán a fraknói kincstár másik Petzolt-művével azonos.[48] A tárgyak közül tehát a kifejezetten Esterházy-, jelesen apjához, Miklóshoz és László bátyjához köthető műveket tekintette Pál 1664-ben a „központi" családi, a fő rezidenciákkal együtt tartandó tárgyaknak, amelyeket ekkor a már apja által létrehozott majorátushoz rendelt. Az 1664-es végrendelet gyűjtéstörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű irat: a kismartoni galéria és könyvtár mellett említett gyűjteményi egység *Kunstkammer* megnevezése ismereteink szerint elsőként itt olvasható magyarországi forrásban.[49] Bár jelenleg nem ismert a kismartoni *Kunstkammer* tartalmára vonatkozó forrás, a gyűjteményi egység megléte, a hagyományos tárházi tartalmaktól való elkülönülése nagyon jelentős momentum: az első lépés, amelyben a tulajdonos gyűjtővé válik.[50] Esterházy Pálnál élete korai szakaszában, kortársait is megelőzve jelenik meg a gyűjteményi egységek ilyen tudatos artikulálódása.[51] Ez gyűjtői tevékenységében, a „gyűjtői életút" további állomásán is jellemző marad: nagyon korszerű mintákat szab, adaptál saját képére, az adott korban már archaikus elemek, jellemzők megtartásával. A folyamat kiteljesedése, a gyűjtői életút és teljesítmény miléntje, minősége ettől független. Esterházy Pál példája is mutatja, hogy ez utóbbiaknak saját módozataival kell számolnunk egy adott földrajzi, kulturális körben.

körmöt s egyik merő csontos kánnát Miklóska fiamnak hagyom; az öreg táczát, az öreg hójagos ládát és a középső csont kannát, a tükrösleány csiga kupával együtt, és egy öreg mosdó medenczével együtt hagyom Palkó fiamnak. A gyöngyöskupát a kissebbik csontos kánnával együtt, s a mellé hat öreg hójagos kupát, két öreg szabású mosdó medenczével együtt hagyom Istók fiamnak; a hójagos kupákat és az öreg hajó kupát, két mosdó medenczével együtt hagyom Laczkó fiamnak." [Esterházy Pál 1664-es végrendelete] MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 54. közli: Merényi 1911. 151–156.

47 Hans Petzolt alkotása, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 60.15/1-2.

48 Iparművészeti Múzeum, ltsz. E.63.11.

49 Erre a fontos tényre Buzási Enikő hívta fel a figyelmet említett kőszegi előadásában. Esterházy gyűjtői habitusára, gyűjtői életműve alakulására ld. Buzási Enikő tanulmányát a jelen kötetben.

50 A tulajdonos (*Kunstbesitzer*) és a „valódi gyűjtő" (*Kunstkenner*) megkülönböztetése egyben a *mecénás* – tehát kortárs alkotók foglalkoztatása, illetve a többnyire a reprezentáció céljából vásárolt, rendelt, műalkotások körébe sorolható művek létrehozásában játszott szerep –, illetve a *gyűjtő* megkülönböztetése is. Ld. Klaus Minges: *Das Sammlungswesen der frühen Neuzeit:* Kriterien der Ordnung und Spezialisierung (Museen – Geschichte und Gegenwart). Münster, 1988. 94., legújabban: Francis Haskell: *The King's Pictures: the Formation and Dispersal of the Collections of Charles I and His Courtiers*. Ed., preface by Karen Serres. Yale University Press, 2013.

51 Ismereteink szerint az időben legközelebbi *Kunstkammer* a sógor, Nádasdy III. Ferenc pottendorfi javait összeíró 1669-es inventáriumában fordul elő. Ez utóbbihoz ld. a Századok 144. évfolyam 4. kötetében: Buzási Enikő: i. m. (23. j.); Viskolcz Noémi: *Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei*; Kiss Erika: i. m. (38. j.)

Esterházy Pál soron következő, 1678-as végrendeletében a korábban felvetett *majorátus*, a javak meghatározott renden való örökítésének gondolata és a különböző gyűjteményi egységek elkülönítése még kimunkáltabban, szorosabb összefüggésben áll előttünk.[52] Sőt, jóval a jogi formula Magyarországon való bevezetése előtt a *fidei commissum* kifejezés is szerepel a végrendelet szövegében.[53] 1678-ban „fraknai tárház s levelek, azaz archivium és a kismartoni galeria [...] biblioteca" szerepelnek, a (jövendő) hitbizomány, a fiúágon öröklődő ingó javak körében. Ezeket az „ingó marhák"-at Esterházy „raritások"-nak nevezi, evvel mintegy jelzi, hogy nem csupán kincsekről, pénzzé tehető értékekről van szó, gyűjteményként értelmezi az egyébként sok pénzen szerzett javait.[54] A várak felszerelését, berendezését – közöttük képeket, tehát akár a *galéria* körébe sorolható értékeket! – elkülöníti, mint amelyek különböznek a korábban említett *raritások*tól, és amelyek egy-egy rezidencia tartozékaként továbbra is maradjanak használatuk helyszínén.

Az 1685-ös testamentumban a hitbizománynak a korábbiaknál hangsúlyosabb szerepeltetése, a létrehozása melletti érvelés teljes pompájában, kiérlelt érvekkel alátámasztott gondolati konstrukcióként áll előttünk.[55] Ez a végrendelet a kincstárépítés és kincsgyűjtés szempontjából is kiemelkedő jelentőségű dokumentum. Esterházy Pál ugyanis külön figyelmet szentelt benne ingó javainak: a végrendelet részeként sorra veszi az egyes tárgytípusokat, hol pontos számmal, hogy körülbelül megadva a tárgyak mennyiségét, „az nagyát" pontosan leírva. Ez önmagában is gondos gazdára vall, olyan tulajdonosra, akinek igen fontosak a birtokolt tárgyak, ráadásul szinte személyesen ismeri mindet. Ez a végrendelet esetében szinte zavarba ejtően aggályos felsorolás akkor válik igazán érdekessé, amikor egy sorban igazolni látjuk az olvasáskor feltámadó gyanút: a töméntelen tárgy listáját Esterházy Pál fejből, emlékezetből vetette papírra: „kik nem iutuan mind eszemben csak obiter tettem itten föl". A felsorolás és annak rendje, az egymás után álló egységek pontosan úgy követeznek, ahogyan azok egy 1685 körüli inventárium-kolligátumban.[56]

52 Esterházy Pál 1678-as végrendelete, MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 55.

53 Bár a jogtörténet az 1687 előtti időszakban csak *majorátust* ismer el. Ld. PERES Zsuzsanna: *Kötött öröklési rendnek alávetett birtokok jogi természete Magyarországon a 17–18. században.* A Pálffy-család birtokai tükrében. In: Ünnepi tanulmányok MÓRÓ Mária Anna tiszteletére. Pécs, 2009. 232.

54 A gyűjtemények tárgyait kellően vonzó, „hasznos jószág vásárlása" érdekében értékesíthetőnek hagyja és a tárgyak pénzben kifejezhető értékét is megadja. A fraknói tárház a maga több mint 200 000 forintot érő tételével Esterházy nem kis büszkeséggel felemlegetett hárommilliós vagyonának egyik jelentős tétele is egyben.

55 Solenne et originale testamentum Principis Pauli Esterhazy Regni Hungariae palatini anno 1685..., MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 58.

56 [A fraknói tárház] címzés és borító nélkül, MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 48/6. v. 48/U. Közlése: KATONA Imre: *A fraknói kincstár 1685. évi leltára.* Savaria, 17/18, 1989, 461–502. A közlés nem különíti el a különböző időben, más-más kéz által papírra vetett egységeket, ismétléseket.

Ez utóbbi szerkezete, illetve tartalma pedig visszaköszön a következő, 1693-as inventáriumban.[57]

Esterházy Pál végrendeleteiben a 17. századi európai gyűjtéstörténet egyik legfontosabb, vízválasztószerű jelensége tűnik fel: a használati (luxus)tárgyak, az udvar, a család rangja, társadalmi szerepeinek tárgyi eszközei és a gyűjteményei – híres emberek, ősök, események emlékezetét fenntartó és művészi, azaz *mesterséges* kivitelezésű, ritkaságszámba menő – tárgyak elkülönülése, önálló egységként való felfogása. Ezen a ponton pedig a gyűjtemény eszméje interferál a hitbizomány ideájával: „Fraknai Tárházom penigh miuel sokféle arany s- ezüst miüből állo, azokat magános laistromban vetettem föl, mellyeket fide comissumnak akarok tartatni, ugy hogy azok mint egy házi clenodiumok legyenek".[58] A hitbizomány és a tárház ugyanazt a vágyott célt van hivatva szolgálni: az egyik a hatalmi-gazdasági síkon, a másik a *memoria-fama-gloria* terepen. A két gondolat ki- és összeérése folyamatának betetőzéseként az 1695-ös végrendeletben Pál nádor – az időközben megszületett 1687. évi kilencedik törvény alapján – létrehozta három élő, világi fiúörököse, Mihály, Gábor és József számára a hitbizományt.[59]

Az Esterházy-kincstárat a szakirodalom eddig is hasonlóképpen értékelte: a családi dicsőség, múlt, hatalom megjelenítésének eszközét látta benne. Pontosítani kell azonban ezt a képet: mindez ugyanis elsősorban Esterházy Pál személyes alkotása. Nem elsősorban a családra, az elődökre, hanem saját múltjára, teljesítményére koncentrálva alkotja meg a jövőt. Erre utal az 1685 előtti végrendeletek egy sajátos, az idők során egyre hangsúlyosabbá váló szólama. Már az 1664-es testamentumban felbukkan az ingatlan és ingó vagyonnal kapcsolatosan a „magam szereztem" fordulat, amely a későbbiekben egyre terjedelmesebben, részletesen, forintösszegekkel is alátámasztott, könyvelt tétellé válik a végrendeletekben. Az apjától örökölt adósságok, zálogok és a feleségétől rámaradt javak sorolásakor nem győz mentegetőzni, milyen kevés jutott neki a kötelezettségek kielégítése után, és nem győzi hangsúlyozni, mennyit sikerült neki mindehhez szerezni.[60] Meglehetősen szokatlan ez ebben

57 Inventarium Thesauri in Arce Frakno existentis, die 8. Januarii 1693., MNL OL P 108. rep. 8. Fasc. C № 37. NB/1, fol. 1–82.

58 Solenne et originale testamentum Principis Pauli Esterhazy Regni Hungariae Palatini anno 1685… MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 58. fol. 34.

59 Az igen terjedelmes, latin nyelvű és számos codicillussal kiegészített végrendelet: MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 66, 67, 68, 70. Közlése: Erdélyi Aladár: *Régi magyar hitbizományok története és joga (1542–1852).* Bp., 1912. 198–222.

60 „Ingó bingó javaimat (mivel szegény Uram Atyámtól, sőt Lánzsérból is mindenestől tizenőt vagy huszezer forint érőnél több én reám nem maradott) mind magam pénzemen vettem sok más jószágokkal együtt, kik acquisitumim lévén, azokról szabadon is disponálhatok, annyival is inkább, hogy a feleségem is a maga részit, melyben coacquisitrixnak mondathatnék is lenni, per totum nekem cédálta confirmálván ezen testamentumomat is a maga subscriptiója alatt." Esterházy Pál 1678-as végrendeletének részlete. Szó szerint ugyanez a passzus olvas-

a műfajban: a hagyatéktevők sokkal inkább kintlévőségeiket, adósságaikat és a szétosztandó tételeket szokták ilyen aprólékosan részletezni. Bár a jelenleg is Fraknón őrzött kincstári tárgyaknak nincs hozzáférhető teljes katalógusa, a publikált, kiállított művek és az Iparművészeti Múzeumban őrzött hitbizományi egység alapján is bizonyítást nyer Pál nádor állítása. A – főként a budapesti egységben található – korai, 16. századi, 17. század eleji műalkotások csak a kisebbik részét képezik az állománynak, az ötvösművek, raritások nagyobbik része a 17. század közepe után készült alkotás.

Az 1690-es évek elején megkezdett építési munkálatok során létrehozott új tárházi és levéltári helyiségek már egy „gyűjtemény" számára készültek. Az átköltözést megelőzően készült végrendeletekben egy jól artikulált, gonddal felépített tárgyegyüttes képe bontakozik ki, és ez a kép tükröződik a három nagy fraknói kincstár-inventáriumban is.

III. A fraknói tárház inventáriumai

1685

Esterházy Pál 1685-ben készített végrendeletében olvashatjuk: „Fraknai Tárházamban léuő mobiliakrul magános laistromot akarok iratnom, hogy tugyák mikből állyon az, az kinek tudni illik".[61] Evvel az inventáriummal lehet azonos az a kolligátum, amely egyike a fraknói tárházi leltárak kiadott forrásainak.[62] A forrás láthatóan különböző időpontokban, különböző kezek által keletkezett iratok halmaza, köztük piszkozatnak tekinthető oldalak, amelyek tartalma másolatban, más kéz által papírra vetve is előfordul. Az iratban a tárgyak tárolására, elhelyezésére vonatkozóan nem szerepelnek információk, még az ékszerkészleteknek sem említik – a minden bizonnyal már akkor is létező – tokját. Az egyes tárgytípuscsoportokat egységként kezelték, egy tételszám alá sorolták őket be. Így például a nagy ékszerkészletek –„Schmuk"-kok – ugyanavval a sorszámmal ellátva szerepelnek itt és a következő ismert, 1693-as és 1696-os – már az új tárházat megörökítő – inventáriumokban. Tegyük hozzá: Esterházy Pál említett, 1685-ös végrendeletében is ennek a sorszámozásnak megfelelően sorolja – emlékezetből!– a készleteket, jól beazonosíthatóan.

A kincstár 1685-ös összeírásban kirajzolódó szerkezete egészen az új tárházi helyiségek megépítéséig megmarad. Ez a 17. században hagyományosnak tekinthető struktúra nagyon hasonló ahhoz, amellyel Nádasdy III. Ferenc sár-

ható az 1685-ös testamentumban is. A kimunkált programnak az is része volt, hogy 1695-ös végrendeletében Esterházy a két legfontosabb rezidenciát, Kismartont és Fraknót mint apjától rámaradt ősi jószágot említi, holott azok a család szerzett javai közé tartoztak.

61 MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G № 58. fol. 49.

62 A fraknói tárház inventáriuma. MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 48/6. v. 48/U. Közlése: KATONA Imre: i. m. (56. j.) 461–502.

vári kincsárának leltárában is találkozunk:[63] először a nagy értékű ékszerkészletek, majd az arany ékszerek, raritások, ezüst művek következnek, amelyeket a díszes fegyverek, lófelszerelések és öltözékek követnek. Már itt találkozhatunk avval a fraknói inventáriumokban később is megjelenő tagolással, amelyben minden egyes tárgycsoportot (pl. az egyes ékszerkészleteket, tárgytípusokat anyag szerint) külön lapra kezdtek feljegyezni. Ez pedig szintén említésre méltó stációja a gyűjteménnyé válás hosszú folyamatának. Ahogyan az ingóságokból gyűjtemény válik, a gazdasági jellegű összeírásokból hosszú fejlődési folyamat eredményeként születik meg a gyűjteményi katalógus.[64] A tárgyak vagyontárgyi jellemzője, elsősorban a pénzben kifejezhető értéke helyett egyre inkább a tárgyegyüttesek alkotta jelentés, így a hozzájuk köthető különböző „tartalmak" kerülnek előtérbe. Ez megfigyelhető nem csupán Esterházy Pál, de – a gyűjtés tekintetében legfontosabb pályatársa – sógora, Nádasdy Ferenc tárházi inventáriuma esetében is. A proveniencia, a tárgy megszerzésének módja, a tárgyhoz kapcsolódó legendák vagy éppen valós történetek, sőt, csodák lesznek a tárgy besorolásának alapjai, a tárgy fizikai tulajdonsága – nyersanyaga – és funkciója mellett. Ez határozott különbséget, távolodást mutat a 16. század második felének *Kunst- und Wunderkammer*jeiben alkalmazott felosztásnak: ott a históriával bíró, vagy éppen jelentős előző tulajdonosoktól, különleges módon a gyűjteménybe kerülő tárgyak a *mirabilia*, *exotica* vagy a *raritas* csoportokba sorolva nyertek jelentést. Ezek a kategóriák a 17. század második felében-végén már nem jelennek meg: a gyűjtemények létrehozásában az esztétikai, technikai, művészi kvalitás lesz a vezérelv. Az alkotó személyiség áll a fókuszban – az alkotóé és a gyűjtőé. Mindez a fraknói kincstár leltárain is követhető: az 1685 körüli inventáriumlapok kusza halmazában már megfogható, de kiteljesedett, érett formájában a két nagy, latin nyelvű összeírásban tárul fel.

Az 1693-as és az 1696-os leltárak

Esterházy Pál élete, karrierje zenitjén túl kezd hozzá egy nagyszabású, bonyolult szervezést és tetemes költségeket igénylő tárház építéséhez 1690 körül. A levéltár szomszédságában elhelyezkedő két terem eredeti berendezésével, mennyezeti díszítőfestésével együtt maradt fenn. Az új helyiségek építésének idején készített 1693-as, szintén latin nyelvű kincstár-inventárium még az átköltöztetés előtti állapotban örökítette meg a fraknói kincstárat.[65]

63 Kiss Erika: i. m. (38. j.) 933–968.

64 Heinrich Klapsia: *Von Kunstkammern-Inventaren.* Versuch einer quellenkritischen Grundlegung. In: Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, 49 (1935) 444—445; Paula Findlen: *Possessing Nature.* Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy. University of California Press, 1994. 36 pp.

65 Inventarium Thesauri in Arce Frakno existentis, die 8. Januarii 1693. MNL OL P 108. rep. 8. Fasc. C № 37.NB/1, fol. 1–82.

Az 1693-os inventáriumba áttekinthető, láthatóan előre eltervezett rendszerben vezették be a nagy mennyiségű tételt. Az 1685-ös leltárban szereplő tárgyak közül több is követhető, felismerhető, de sok esetben részletezőbbek a leírások, pontosabbak a meghatározások. A leltár jelentőségét tovább növeli, hogy általa a korábbi kincstári elrendezésre vonatkozó fontos információk is megtudhatók. A kincstár első helyiségében 15 „armarium"-ot sorol fel több-kevesebb tárggyal, majd – a 35. tétellel – a „második almárium alatti fiók"-kal folytatja a sort. Feltételezhető, hogy az inventáló körbejárt a kincstári termen.[66] A kincstáron kívül, annak talán előterében – „In Exteriori Thesaurario sive Armamentario" – nyolc almárium következett, majd egy harmadik teremben – „In tertio Thesaurario Secundo autem armamentario" – további tizenhat szekrény. Közülük a kilencedik „ad Capellam", a kápolna irányában, talán az odavezető bejárat, ajtó közelében helyezkedett el. A három helyiség talán azonos azzal a három teremmel, amelyben 1645-ben Esterházy Miklós kincseit írták össze. A fraknói vár 1671-ben készült alaprajzán sajnos nem fogható meg ez a teremsor, az alaprajz az udvar szintjét, a földszint helyiségeit mutatja.[67]

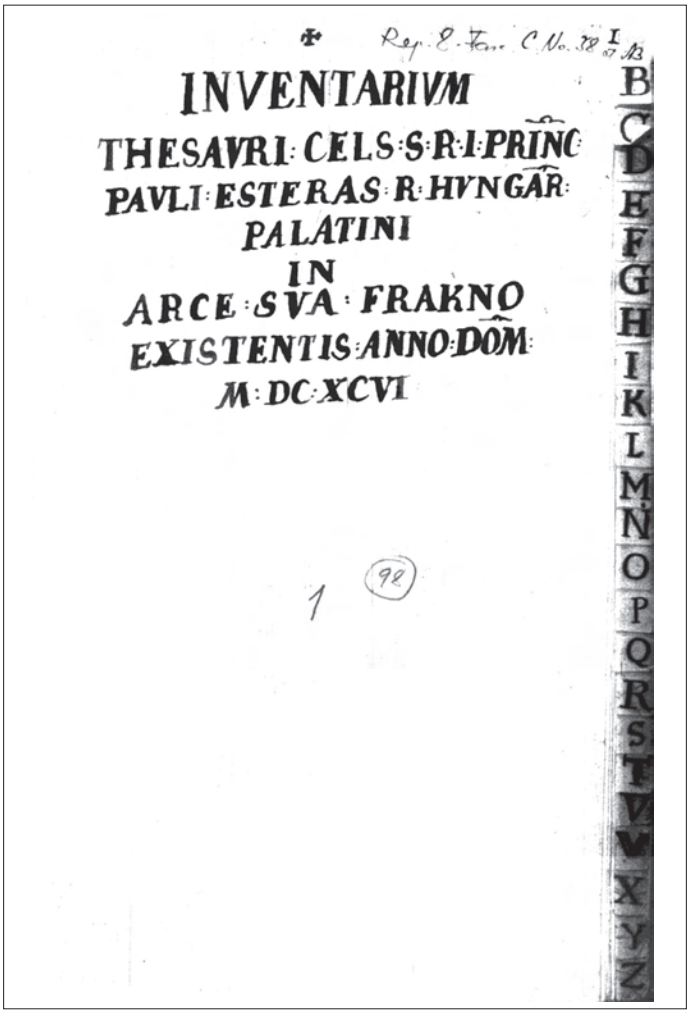
Az 1693-ban leltárba vett egységek mind visszaköszönnek az 1696-os leltárban. A tárgyak elhelyezése változott: a háromteremnyi anyag immár két, nagyobb tárházi helyiségbe került, egységesen a fal elé épített, üvegezett frontú, számozott ajtajú tároló szekrényekbe, almáriumokba. A csoportosítás sorrendje is csak némileg módosult: a hagyományosan elsőként álló nagy ékszerkészleteket egy almáriumba (54–55. szám) helyezték, de a készleteken belül megtartották az előző, 1693-as rendszert. Az egyes készletek megnevezését külön lapokra vezették be, közöttük azokét is, amelyeket nem követ leírás, hiszen a drágaságok a „celsissima principessa használatában" voltak.[68]

Az 1696-os leltárt egy regiszteres könyvbe jegyezték be, az 1693-as, sőt, már az 1685 körüli leltárnál is megismert módon: minden szekrény, azaz

66 Hasonló leltározási mód figyelhető meg Nádasdy Ferenc sárvári tárházi terme esetében: ott a harminckettedik almáriumot követően kezdik összeírni az első almárium alatti fiókkal a fiókokban elhelyezett (többnyire textil) tárgyakat. Ld. KISS Erika: *„…so nicht zu aestimirn"*: Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója. In: *Galavics-emlékkönyv*, 204–214.

67 Michael Ignatius Osterholdt rajza. MNL OL T 2 1060. Közlése: *Bollwerk Forchtenstein*. Burgenländische Landesausstellung 1993 auf Burg Forchtenstein. Redigiert von Jakob M. PERSCHY. Burgenländische Forschungen, Sonderband 11. 151.

68 Az igen nagy értéket képviselő ékszerkészletek közül több is annak ellenére került be mint tétel az inventáriumokba, hogy gyakorlatilag soha nem jelentek meg fizikailag a tárházban. Az úrnő használatában, valószínűleg a rangidős Frauzimmer kezelésében voltak. A leltárak még azt sem említik, hogy milyen tételekből, milyen ékszerekből álltak ezek a nagy készletek, csak a fő díszítő drágakő utáni elnevezést (pl. „smaragdos Smuk", „gyémántos gyöngyös Smuk") tüntetik föl.

Rep. 8. Fasc. C No. 38 I
INVENTARIVM
THESAVRI: CELS: S: R: I: PRINC:
PAVLI: ESTERAS: R: HVNGAR:
PALATINI
IN
ARCE: SVA: FRAKNO
EXISTENTIS: ANNO: DOM:
M: DC: XCVI
1 (92)
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y Z

1. kép
A fraknói tárház 1696-os leltárának kezdőoldala.
MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C, No 38 NB

tárgyegység külön, saját oldalt kapott. (*1. kép*) Az oldalak tetején Esterházy Pál jól azonosítható szálkás betűivel rótta fel a szekrények számát – vélhetően a leltár elkészítése előtt –, majd különböző kéz „töltötte ki", azaz vezette be az egyes szekrényekben szereplő tárgyak számozott sorát.[69] Többször szembesülhetünk avval, hogy az egyes szekrények tartalma és a számukra szabadon hagyott üres oldalak mennyire összhangban vannak: az előre beírt szekrényszámos oldalakat változó számú üresen hagyott lapok követik,

69 A tárgyak sorszámozása minden szekrénynél újraindult.

az is megesik, hogy a következő egység verso-oldalon kezdődik. A két terem több tucat szekrényeinek tartalma, nagyon pontosan „ér össze". Ez nem csupán annak köszönhető, hogy ez az irat a tisztázat. Előfordul ugyanis utólagos betoldás, igaz, rendkívül kevés alkalommal.[70] A tételleírásokat két különböző kéz vetette papírra, de a tárgyleírások struktúrája, terminológiája végig egységes. Az 1685-ös inventáriumhoz képest azonban az 1696-os sokkal távolságtartóbb: a korábbi, „mely az szegény Atyámé volt"-típusú személyes megjegyzések helyett rövid, tényközlő információkat olvashatunk a tárgyak történetéről, eredeti tulajdonosáról.[71] Az inventárium és a kincstár elrendezése is rendkívül összeszedett, előre eltervezett képet mutatat; az elrendezés és az inventálás pedig a tulajdonos Esterházy Pál személyes jelenlétében készülhetett. Ez utóbbi nem csupán az inventárium írásképéből, hanem a leltár nem szokványos, ám rendkívül fontos bevezetőjéből is következtethető.

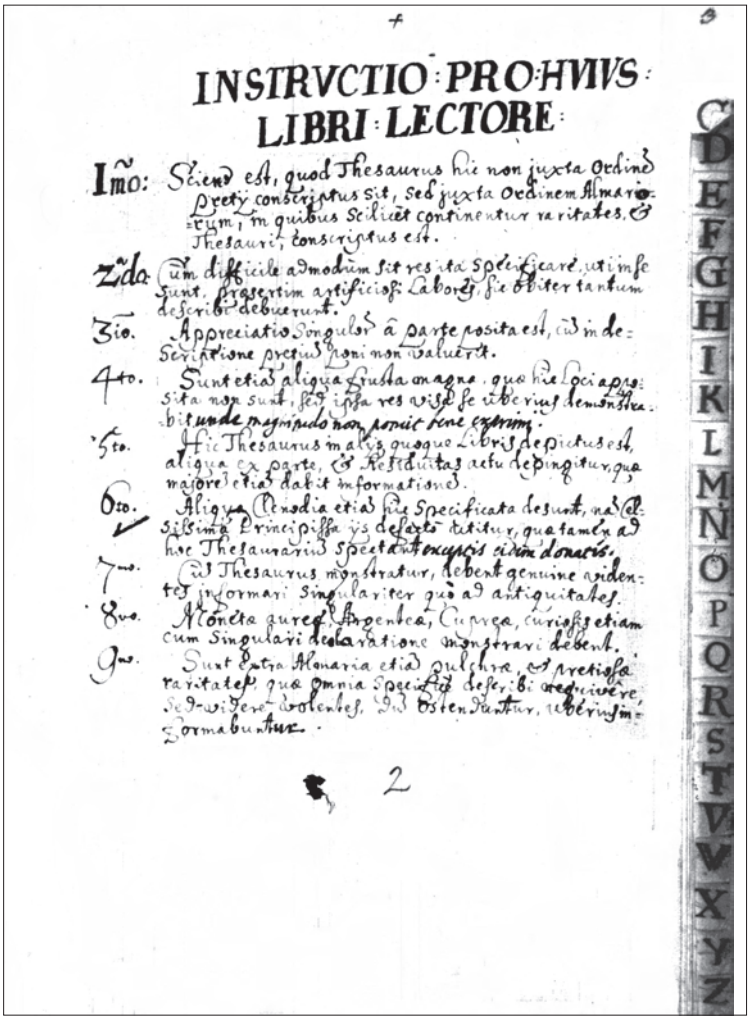
Az 1696-os latin nyelvű inventárium érdemi részét egyoldalas bevezető előzi meg: egyfajta használati utasítás, figyelmeztetés az *olvasókhoz*. (*2. kép*) A rövid bevezető első pontja a leltár és egyben a kincstár szerkezetének magyarázatát adja. Figyelmeztet, hogy a lista nem érték, hanem elhelyezkedés szerint sorolja fel a tárgyakat.[72] Különbséget tesz tehát a szokásos, a birtokok felmérésekor végzett gazdasági leltár és kincstára leltára között, a tárgyak pénzben kifejezett értékét vagy például az ezüstművek súlyát szándékoltan fel sem tünteti. Az inventárium bevezetőjének ötödik pontja pedig Esterházy Pál gyűjtői képmásának egy eddig ismeretlen, rendkívüli vonását tárja fel: „Hic Thesaurus in alÿs quooque Libris depictus est, alliqua ex parte, et Residuiitas actu depingitur, qua maiorem etiam dabot informationem." Ennek a „másik könyv"-nek a mibenlétére utal az az 1696. november 29-én készült 13 oldalas lista, amely ugyan nem a teljes tárházi anyagot tartalmazza, de a nagy, latin nyelvű inventáriumban megismert szekrény- és sorszámot pontosan követve készült.[73] A címben olvashatók szerint ezúttal azokat a tárgyakat vették számba, melyeket az *aulicus pictor* „még nem festett le".

70 Az 51–52. szekrény utolsó, 32–34. tételei.

71 A ma az Iparművészeti Múzeumban őrzött aranyozott ezüst zászlócsúcs (ltsz.: E.71.5.) az 1645-ös hagyatéki leltárban már szerepel, mint „az boszniai passa SZOKOLOVICS Ibrahimtol" nyerettetett. Az 1685-ös leltárban „eöregh ezeüst Zászlora valo vert" szív, az 1696-os inventáriumban Superfices argentea deaurata Vexillj a Bassa Ibraim Bosnensi per Comitem olim Nicolaum Esztoras Generalem Ujvarianam (Armarium sub № 21 et 22. № 6.) Ez utóbbi megfogalmazás akár egy múzeumi leltárkönyvben is megállná a helyét.

72 Mai terminussal élve: polclista–készült, amelynek nagy előnye, hogy így a legkönnyebb „visszakeresni" egy tárgyat. Evvel egy olyan fiktív, „személyi szám"-szerű azonosítót kap, amely önmagában nem mond a tárgyról bővebbet, de biztosan visszakereshetővé teszi.

73 In Thesaurario Celsissimi Principis Regni Hungariae Palatini Fraknensi, Rerum Aurearum et Argenteaiarum ac aliarum Rerum nunc ultimatim Inventatarum, nic dum per Pictorem Aulicum depinctarum Conscriptio. MNL OL P 108. rep. 8. Fasc. C № 38NB [1–13]

INSTRVCTIO PRO HVIVS LIBRI LECTORE

Imo: Sciend est, quod Thesaurus hic non juxta Ordinē pretij conscriptus sit, sed juxta Ordinem Almariorum, in quibus Scilicet continentur raritates, & Thesauri, conscriptus est.

2do. Cum difficile admodum sit res ita specificare, ut ipse sunt, præsertim artificiosi Labores, si obiter tantum describi debuerunt.

3io. Appreciatio singulor à parte posita est, cui in descriptione pretius horum non valuerit.

4to. Sunt etiā aliqua Frusta magna, quæ hic Loci apposita non sunt, sed ipsa res visū se uberius demonstrabit, unde magnitudo non potuit hic exprimi.

5to. Hic Thesaurus maltis quoque Libris depictus est, aliqua ex parte, & restauratas rectu depingitur, qua majore etiā dabit informationē.

6to. Aliqua Clenodia etiā hic specificata desunt, nā celsissimā Principissa ijs defacto utitur, quatamen ad hoc Thesaurum spectant excepta eidem donatis.

7mo. Cū Thesaurus monstratur, debent genuine videntes informari singulariter quō ad antiquitates.

8vo. Monēta aureæ Argenteæ, Cupreæ, curiosæ etiam cum singulari declaratione monstrari debent.

9no. Sunt extra Almaria etiā pulchra, & pretiosa raritates, quæ omnia specificē desc, bi requiverē Se[illegible] dolentes, dū ostendantur, uberius formabuntur.

2

2. kép
A fraknói tárház 1696-os leltárának bevezetője.
MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C, No 38NB

Az egykori illusztrált fraknói leltárkönyv nem ismert, remélhetőleg lappang – ha egyáltalán elkészült. A hercegi levéltár anyagában fennmaradt ékszerábrázolások alapján mindenesetre elképzelhetjük az egykori képes kincstári katalógust.[74]

A színezett tollrajzokon különböző drágaköves ékszerkészletek, illetve gyöngyből fűzött nyakékek, övek láthatók. Az egyes lapokon látható összetartozó készletek – a 17. századi magyarországi szóhasználatban *Smuk*nak,

74 MNL OL P 113. Varia. fol. 567–574.

*öltözet*nek nevezték őket – különböző időrétegek divatos művei. Közöttük több olyan is, amely felfedezhető például Thököly Katalin[75] vagy Thököly Éva portréján.[76] Utóbbin a hercegné azt a hatalmas, reprezentatív gyémántos melldíszt viseli, amely a mariazelli fogadalmi képen[77] is látható, és amely ékszer az 1685-ös, az 1693-as és az 1693-as leltárban is felfedezhető.[78] A ruhaderék elejét díszítő gyémántos ékszer egymásba fonódó virágos, leveles indákból álló kompozíció. Három egymáshoz rugalmasan, karikákkal rögzített tagból áll, amely a viselést könnyítette meg – igaz, nem túlzottan. Az ékszer felső, középső eleme egy stilizált, ötágú koronát ábrázol. Az inventáriumokban mindig az 1. számmal jelölt ékszerkészlet első eleme, amely az 1693-as és az 1696-os inventáriumban nevet is kapott: „Monile seu Smuk ex puris Adamantibus confectum, & Haußklenot nuncupatum". [79] A „házi ékszer" kifejezés összecseng az Esterházy Pál 1685-ös végrendeletében leírtakkal, ahol kincstárát „házi clenodium"-ként, a hitbizományi birtokokhoz hasonlóan egy kézben örökítendő egységnek rendeli. Mindebben újabb bizonyítékát látjuk a korábban megfogalmazottaknak: a kincstári állomány egységes, koncepcionálisan újragondolt elhelyezése és a hitbizomány létrehozásának szándéka, majd sikere szorosan összetartozó lépések.

A fraknói tárház a 17. század közepére, második felére létrejövő *Schatzkammer*ek közé tartozik. Semmi esetre sem *Kunst- und Wunderkammer*: állományában, koncepciójában nem játszott szerepet az az egyetemességre, a teremtett és alkotott világ minden szegmensének megragadására irányuló

75 Fraknó, Esterházy Privatstiftung

76 Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 97.2.M

77 1689, ismeretlen mester műve. Mariazell, Bazilika. Közölve: *Mariazell és Magyarország*. Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter, SERFŐZŐ Szabolcs. Bp., 2004. Kat. IV-8. (GALAVICS Géza)

78 Az egyes lapokon látható ékszerek, azok csoportjai az 1685-ös leltárban olvashatókkal mutatnak összefüggést. Az, hogy a rajzok egy kéz alkotásai, a rajtuk szereplő darabok viszont különböző, úgy 15–20 év különbséggel „divatos" tárgyak, megerősíti azt a feltételezést, hogy a rajzok leltárként, meglévő darabok ábrázolásaiként készültek, nem pedig ötvöstervek.

79 Inventarium Thesauri in Arce Frakno existentis, die 8. Januarii 1693. MNL OL P 108. rep. 8. Fasc. C № 37.NB/1. fol. 2. Az 1696-os leltárban: *Clenodium seu Smuk ex puris Adamantibus confectum et Haußklenot nuncupatum*. Inventarium Thesauri Celsissimi Sacri Romani Imperii Principis pauli Esteras regni Hungariae palatini in Arce Frakno existentis, Anno 1696. MNL OL P 108. rep. 8. Fasc. C № 38NB. fol. 36; A 16. század közepén fordul elő először; uralkodói, dinasztikusnak szánt kincstárak legfontosabbnak tartott darabjait nevezték így, amelyeket semmilyen körülmények között nem lehetett elidegeníteni. A Habsburg-családi kincstár I. FERDINÁND idején kijelölt műveiről: Alphons LHOTSKY: *Geschichte der Sammlungen*. Wien, 1945. 155; I. FERENC francia király 1530-ban hozott rendelete a királyi kincstár nyolc különleges ékszerét a francia királyok elidegeníthetetlen tulajdonának nyilvánította. Az óvintézkedés elsősorban a nagy értékű drágaköveket érintette. WITTELSBACH ALBERT bajor herceg 1565-ben különítette el azokat a *Kleinod*nak nevezett műveket, amelyeket a hercegi ház örök, elidegeníthetetlen tulajdonává nyilvánított.

tudós szándék, amely a *Kunst- und Wunderkammer*ek eminens tulajdonsága.[80] A Fraknón ma is hangsúlyos látványi elemként jelen lévő tengeri szörnyeknek, preparátumoknak, *mirabiliák*nak szinte alig van nyomuk az 1696-os – és a korábbi – inventáriumokban.[81] Az Esterházy-kincstár komplexitása nem a *macrocosmos*ra irányult, hanem a létrehozó személye, pályája, a tulajdonosból gyűjtővé váló Esterházy Pál volt a fókusza és origója ennek a gyűjteménynek. Esterházy Pál kincstárának mintaadója valószínűleg az éppen a „kihordás", a fraknói tárház megépítését megelőző évtizedekben létrejövő bécsi császári kincstár lehetett. A tárgytípusok és azok csoportosítása is a császári *Schatzkammer* rendszerét követi.[82]

A tárház és levéltár egysége, a termek egységes berendezése, a tárgyak elhelyezésének kiérlelt koncepciója, a szándékosan nem gazdasági, jogi iratként megkomponált leltárkatalógus és az illusztrált, képes katalógus – legalábbis a létrehozás szándéka – mind rendkívüli, nagyon korszerű mintákat követő mecénási, gyűjtői gondolkodásmódra vall. A megvalósult művön ugyanakkor olyan sajátos, archaikus vonások is felismerhetők, amelyekben maga az „alkotó" Esterházy Pál gyűjtői, mecénási énjének kettősségére ismerhetünk. Nevezetesen, hogy Esterházy Pál gyűjtői fejlődése kincstára esetében nem lép át egy határt. Egész életében megmarad a tisztán esztétikai alapú, a csakis a minőséget, a gyűjtemény gondolati egységét szem előtt tartó „valódi" gyűjtői magatartás határán innen.[83] Ez a kincstár esetében nem elsősorban a tárgyak minőségén érzékelhető. A begyűjtött ötvösművek, órák, *Kunstkammerstück*ök egyenletesen magas színvonalról tanúskodnak. A kincstár elrendezése azonban archaikus elemeket mutat: bár üvegezett ajtajú, tehát a *Schauraum*ra jellemző berendezéssel, de rejtetten, a lakóterekből csapóajtóval megközelíthető „trezor" épült Fraknón. Olyan tárgyak is ide kerültek, amelyek általában

80 A két gyűjteménytípus kronológiájának és programjának különbségéről: Arthur MacGregor: *Curiosity & Enlightement*. New Haven–Yale University Press, 2007. 30–33, 51.

81 A jelenlegi elrendezés sokkal inkább követi az 1721-ben, Esterházy Pál 1713-as, majd két örököse 1721-es tavaszi halálát követően készült nagy inventáriumban olvashatókat. Ekkorra a fraknói kincstár eredeti szerkezete erőteljesen fellazult és felhígult: nagyon sok „díbdáb és elromladozott", töredék tárgy, maradék nyersanyag volt a szekrényekben az eredeti állomány mellett. Néhány tárgycsoport „elpárolgott", így például nyomát sem találjuk a nagy ékszerkészleteknek vagy például jó néhány nagy asztali ezüstműnek. Az egyes szekrények tartalma is vándorolt, cserélődött. Ld. *A fraknói kincstár 1721-ben készült leltára*. Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz.: KLT 236/1957. Hibás datálással közli: Katona Imre: *A fraknói kincstár 1725-ös leltára*. Művészettörténeti Értesítő, 29 (1980) 2. 131–147. A valószínűleg a hitbizomány átadása körüli eljárás során a vármegyei inventálók által készített magyar nyelvű inventárium német nyelvű változata: MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 44. Mindkét iraton az 1721-es dátum szerepel.

82 Alphons Lhotsky: *Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes*. Teil 2, Die Geschichte der Sammlungen: Hälfte 1. Von den Anfängen bis zum Tode Kaiser Karls VI. 1740. Wien, 1941–1945. 155.

83 Ld. Buzási Enikő tanulmányát a jelen kötetben.

a használati, lakott helyiségek berendezéséhez tartoztak, így az ezüstbútorok. A leltárba felvették a hercegné használati ékszereit is, amelyeket viszont soha nem írtak le az inventáriumokban – a „tulajdon" ténye fontosabb volt a „műtárgy" megjelenésénél. A minőség, esztétikai érték okán kincstárba került tárgyak mellett továbbra is fontosak voltak az ereklyeként felhalmozott művek, amelyek eredetét – vagyis a tárgy eredeti tulajdonosát – kis pergamenlapokon, „czédulák"-on is feltüntették: rózsafüzérek és öltözékek.[84] A rendkívül korszerű mintáknak a korabeli Magyar Királyságban páratlanul álló követése és egy korábbi, a 17. század közepére jellemző kincstár-, *Kunstkammer*-építő szemlélet együttesen van jelen Esterházy Pál törekvéseiben. Ez a furcsa disszonancia a fraknói kincstár egy további vonásában is megfigyelhető. A fraknói kincstár anyagának, helyének, elrendezésének létrehozása, kiépítése Esterházy Pál késői műve, de a „tartalom" beszerzése az 1680-as évek környékére végbement. De miért az 1690-es években látott hozzá a nádor, birodalmi herceg, az aranygyapjas rend lovagja, hogy új, reprezentatív helyiségeket hozzon létre gyűjteménye ezen egységének?

Az időzítés ugyanis fontos: ha végigtekintünk az európai kora újkori gyűjtéstörténet nagy alkotásain, azt látjuk, hogy azok az életük alkotó, inventív szakaszában álló „tulajdonosok" gyűjtői tevékenységének munkájaként jönnek létre. Olyan alkotásként, amelyben sokszor a személyes (ízlés) fejlődést is nyomon követhetjük. A fraknói tárház 1696-ban azonban egy út vége.[85] A levéltár és kincstár együttese valamiféle bizonyítéka annak a karriernek, hatalomnak, amelynek fénye, ereje a tárház létrehozásának idején már egyértelműen fogyatkozott. Retrospektív mű, az évtizedek alatt felépített család-birodalom manifesztálódása. Nem elsősorban a család históriájának, a régi arisztokráciáéhoz mérhető dicső múlt megjelenítése, hanem Esterházy Pál ön-emlékműve.

Esterházy Pál mecénási működését elemezve Galavics Géza figyelt fel e pálya ívének sajátosságára, mecenatúrájának befelé fordulására az 1680-as éveket követően. A „befelé fordulás" ez esetben sokkal inkább én-központúság. Nem az

84 KISS Erika: *Czédulák egy főúri kincstárból.* Adalékok a fraknói tárház történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 60 (2011) 2. 303–312.

85 Nem véletlenül jegyezték meg többen, hogy a fraknói Esterházy-kincstár valójában a 18. század elején lezárt gyűjteménnyé vált: anyagában ritka a számottevő gyarapodás. Ld. Anna RÁKOSSY: *Beiträge zur Entwicklung der Schatzkammer der Fürsten Esterházy im 18. Jahrhundert.* In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Wissentschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Bd.128. Eisenstadt, 2009. 201– 218; RÁKOSSY Anna: *Egy forrásértékű inventárium 1778-ból az Esterházy-kincstár „moblis" darabjairól.* In: Ars Perennis, 2010 293–301. Egy további hiány is a kincstár-mű lezártságát mutatja: nevezetesen a leltárak hiánya. Egy ilyen jelentős vagyonállományról jelenlegi ismereteink szerint nem készült későbbi leltár, legalábbis Esterházy Pál életében nem. Az 1721-es leltár már az örökösök halál utáni vagyon-leltár. Ez azonban már egy kissé „elzüllött" állapotát mutatja a kincstárnak. Ld. 84. jegyzet.

intimitás irányába, hanem a saját személyiség, pálya újból és újból való pozicionálása, láttatása-bizonygatása felé. Ez időtől elsősorban Esterházy saját pályája, életének állomásai hívtak létre új alkotásokat.[86] Ezek az alkotások azonban továbbra is rendkívül nagy ívű és nagyratörő vállalkozásokban öltöttek testet: a mariazelli bazilika Esterházy-donációi[87] vagy éppenséggel az uralkodói reprezentáció eszköztárából kölcsönvett lovasszobor-portré ennek eminens művei. Esterházy Pál mecénási művének ehhez a szakaszához tartozik a fraknói kincstár is.[88]

Az 1721-es leltár szerint a hercegi kalapot is őrző almáriummal szemben „egy Sellye székben ölve föll öltöztetett Üdvözült Herczegh Eszterhás Páll Palatinus Statuaja" üldögélt.[89] A kincsei között trónoló figura *pendant*ja, egyben folytatása is a nem messze, a várudvaron álló Esterházy Pál-lovasszobornak: önarcképek a *Stammburg*ban, kint és bent. A négy fal között.

86 Galavics 1988. 144.

87 Galavics Géza: *A mariazelli kegyoltár és Esterházy Pál*. In: Mariazell és Magyarország. i. m. (77. j.) 113–124.

88 1691, Michael Filser, kismartoni kőfaragó műve.

89 A fraknói kincstár 1721-es inventáriuma: Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz.: KLT 236/1957; Ld. Szilágyi András: i. m. (35. j.) 95–99, 97–98. Esterházy Pál mecénási életművében újabb példa a nagyon új- és korszerű minták követésére. Hasonló, egész alakos, felöltöztetett viaszfigurákat több kortárs uralkodói, hercegi udvarban is állítottak. Az álló vagy ülő, életnagyságú figurák fejét és karját viaszból, testét fából készítették, és többnyire a modell saját, valódi ruháiba öltözették. Esterházy Pál – feltételezhetően szintén ily módon megmintázott – figurájának legközelebbi analógiája I. Frigyes porosz király még életében készült egész alakos ülő viaszképmása, Esterházy halálának évéből, 1713-ból. Ld. Julius von Schlosser: *Geschichte der Porträtbildnerei in Wachs.* Ein Versuch. In: Jahrbuch der Kunshistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. 29 (1910–1911), 171–258. 229. A téma legújabb összefoglalása: *Ephemeral Bodies.* Wax Sculpture and the Human Figure. Ed. Roberta Panzanelli. Getty Research Institute, Los Angeles, 2008.

Michael Filser (Felser): Esterházy Pál lovas szobra, 1691. Fraknó vára

SZILÁGYI ANDRÁS

Esterházy Pál megrendelései és szerzeményei

2006 decemberében nyílt meg Budapesten az Iparművészeti Múzeumban az a kiállítás, amely a nagyhírű Esterházy-kincstár máig fennmaradt teljes anyagából adott válogatást. E múzeum – és a Magyar Nemzeti Múzeum – saját műtárgyai mellett szerepelt itt jó néhány impozáns darab abból a gyűjteményből, amely jelenleg is „eredeti helyszínén", a fraknói várban található.[1] Akkoriban, a kiállítás ideje alatt, egy-egy tárlatvezetés alkalmával a látogatók rendre feltették a tárlatvezetőt némiképp zavarba hozó kérdést: „És, tessék mondani, melyek a legkiemelkedőbb, legértékesebb műalkotások az Esterházyak kincsei közül?"

A válasz olykor kissé körülményesre sikerült. A megkérdezett – miután szót ejtett olyan fogalmakról, mint „történeti érték", „művészi érték", „anyagi érték", majd röviden utalt ezek esetenkénti sajátos „korrelációjára" – általában azt jelentette ki, hogy ha erre nem is, de egy másik, ezzel összefüggő kérdésre határozott, egyértelmű feleletet tud adni. Nevezetesen arra, hogy melyek a legismertebb, a legtöbb helyen és a legkülönfélébb publikációkban megjelenő, leggyakrabban bemutatott műtárgyak az Esterházyak kincstárából. Ez ugyanis nem kétséges; aligha lehet szó másról, mint arról a kétdarabos „garnitúráról", amely a família legendás alakjának, Esterházy Lászlónak állít emléket. *(1–2. kép)*

Csakugyan, alapos és mélyreható elemzések sokasága tárgyalja ezeket a műveket, Abraham, illetve testvére: Philipp Jakob Drentwett alkotásait;[2] az

1 A 131 kiállított műtárgy közül 22 darab Fraknó várából érkezett. Az iparművészet remekei mellett a kiállításon helyet kapott tíz egészalakos festmény is a 17. századból. Ezek egy része jelenleg is a fraknói vár ősgaléria jához tartozik, más részük onnan származik, illetve a família más gyűjteményeiből került jelenlegi őrzési helyére. Utóbbiakat a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria és a debreceni Déri Múzeum kölcsönözte a kiállításra. Vö. *Esterházy-kincsek.* Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Szerk. Szilágyi András. Az Iparművészeti Múzeum kiállítási katalógusa. Bp., 2006.

2 *Esterházy László hősi halála.* Dísztál a vezekényi csata ábrázolásával. Philipp Jakob Drentwett, Augsburg, 1654., valamint *Esterházy László apoteózisa.* Kisplasztika. Abra-

1. kép
Philipp Jakob Drentwett: Esterházy László hősi halála. Dísztál a vezekényi csata ábrázolásával. Augsburg, 1654. Budapest, Iparművészeti Múzeum

idevonatkozó írásoknak, tanulmányoknak a puszta felsorolása is hosszadalmas lenne. Helyénvalóbb tehát, ha azt az alapvető és leginkább ideillő kérdést tesszük fel, hogy mi volt Esterházy Pál szerepe ennek a sajátos, kétdarabos műtárgyegyüttesnek a megalkotásában?

Nem kisebb tekintély, mint Ipolyi Arnold volt az, aki ebben elsőként véleményt nyilvánított közel 140 évvel ezelőtt megjelent tanulmányában: „A készíttetőre nézve aligha hibázunk, ha azt (mármint a megrendelést) Esterházy Pálnak, a fényt szerető, s a családi tradícióit nagyra tartó nádornak tulajdonítjuk."[3]

Ipolyi tehát „rámutatott" Esterházy Pálra, s úgy tűnhet, hogy ezzel a kérdést, a megrendelő személyének kérdését, ha nem is véglegesen, de hosszú időre eldöntötte. Legalábbis erre kell következtetnünk, ha arra a megállapításra gondolunk, amely az 1960-as évek óta megjelent legolvasottabb, legtöbbet hivatkozott publikációkban rendre ismétlődik. Eszerint, Héjjné Détári Angéla

ham Drentwett, Augsburg, 1654. Az előbbi műtárgyat a budapesti Iparművészeti Múzeum őrzi, az utóbbi darab jelenlegi őrzési helye ismeretlen. Vö. *Esterházy-kincsek,* i. m. (1. j.) 33–36, 95–97, № 33. (Hivatkozással e művek korábbi irodalmára.)

3 IPOLYI Arnold: *Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása.* Sz, 10 (1876) 495.

2. kép
Abraham Drentwett: Esterházy László apoteózisa. Augsburg, 1654.
Őrzési helye ismeretlen

1969-ben közzé tett tanulmányának egy mondatát idézve: „a mecénás, aki a dísztálat és a hozzá tartozó kisplasztikát elkészíttette, a fivére örökébe lépő Esterházy Pál, aki 1652-ben mintegy »megörökölte« bátyja, Esterházy László elsőszülöttségi jogait".[4]

Ez a vélekedés egészül ki Galavics Géza 1976-ban, majd 1986-ban – s utóbb még néhány helyen – kifejtett álláspontjával, miszerint „ez volt Esterházy Pál mecénási tevékenységének első, reprezentatív darabja (mármint a dísztál és a »lovas-szobor – kanna«)".[5] Legutóbb a külföldi szakirodalom néhány publiká-

4 Héjjné Détári Angéla: *Augsburgi dísztál a vezekényi csata emlékére.* Drentwett-művek az Esterházy-kincstárban. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve, 11 (1969) 40–41. Az idézett kijelentést árnyalja némiképp a tanulmány egy korábbi megállapítása, miszerint Nádasdy Ferenc volt a fiatal Esterházy Pál „művészeti tanácsadója", s az elkészítendő dísztál mesterének személyét illetően „*kettejük* választása Philipp Jakob Drentwettre esett" : uo. 38. Ez utóbbi meggyzésre a Drentwett-művel foglalkozó későbbi szakirodalom az 1990-es évek vége előtt nem reflektált.

5 Galavics Géza: *Törökellenes harc és egykorú világi képzőművészetünk.* Művészettörténeti Értesítő, 25 (1976) 23–25, 30. kép; Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen.* Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986. 85–86, 39. színes kép; Galavics 1988. 140, 159. Az egykorú írott források némelyikében a dísztál és a kisplasztika *medencze*, illetve *kanna* néven szerepel. A két tárgynak ezeket a megnevezéseit – amelyek a 17. századi német forrásokban használatos szóalakok (*Becken*, illetve *Kanne*) tükörfordításai – napjaink

3. kép
Daniel Lang: II. Gusztáv Adolf svéd király.
Augsburg, 1634–1635.
Frankfurt, Museum für Angewandte Kunst

ciójában talált visszhangra ez a felfogás.[6]

Ami mindezekben az állásfoglalásokban helytálló és vitathatatlan, az nem más, mint hogy a két ötvösmű a fiatal Esterházy Pál számára készült. Ő volt, kétségkívül, a dísztál és a kisplasztika eredeti, dezignált tulajdonosa. Mármost, ami az ilyen és ezekhez hasonló barokk kori ötvösmunkák megformálásának, létrehozásának előzményeit és körülményeit illeti, előfordul természetesen, hogy a megrendelő saját maga számára, a maga kincstárának gyarapítása céljából, vagy kimondottan a maga gyönyörűségére (netán egyfajta, régóta érlelődő vagy épp gyors elhatározástól vezérelve) készíttet egy kiemelkedő értékű műalkotást, úgynevezett *Prunkstück*öt. A gyakori, a tipikusnak tekinthető eset azonban nem ez. Sokkal inkább az, hogy az egyedi megrendelésre készülő impozáns műtárgyak megalkotása valamely meghatározott, kitüntetett alkalomhoz kötődik, s ez az alkalom éppenséggel a leendő tulajdonos számára, az ő szempontjából ígérkezik jelentősnek. Továbbá – és számunkra ezúttal ez a lényeg – az esetek nagy részében a megrendelő és a dezignált tulajdonos nem ugyanaz, nem azonos. Megrendelőn értve természetesen – az újabb szakirodalomban közkeletű felfogás szerint – azt a személyt, akitől a konkrét megbízás (s utóbb, persze, a honorárium) érkezik, aki a kivitelező mestert „instruál-

szóhasználatát figyelembe véve értelemzavarónak tartjuk, így aligha kétséges, hogy átvételüktől, ebben az összefüggésben, óvakodnunk kell.

6 Stefan KÖRNER: *Une ambition royale.* Le mobilier d'argent des Princes Esterházy. In: Quand Versailles était meublé d'argent. Le grand mobilier d'argent des cours européennes dans le Grand Appartement du Roi. Catalogue de l'exposition présentée aux Châteaux de Versailles. Réd. Catherine ARMINJON. Paris, 2007. 172; Stefan KÖRNER: *Mit königlichem Anspruch.* Glanz, Macht und Mythos der Fürsten Esterházy durch die Silbermöbel der Forchtensteiner Schatzkammer. In: Die Fürsten Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Wolfgang GÜRTLER – Rudolf KROPF. Eisenstadt, 2009. 225; Jerzy ŻMUDZIŃSKI: *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya fogadalmi plakettje a częstochowai pálos kolostor gyűjteményéből.* In: Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet. Szerk. Juliusz A. CHROŚCICKI. Varsó, 2010. 174.

ja"; tudomására hozza elvárásait és mindazokat a tényszerű információkat, amelyekre az utóbbinak, azaz az ötvösnek szüksége van. Emellett megbizonyosodik arról – nem feltétlenül személyesen eljárva, inkább megbízottai, „ágensei" révén –, hogy a kivitelező mester rendelkezésére állnak-e a számára megfelelő, nem nélkülözhető képi források, amelyek például egy sokalakos csatajelenet megformálásához, a figurák beállításához elengedhetetlenek. S ha úgy látja, hogy nem, akkor gondoskodik arról, hogy ez utóbbi feltétel is teljesüljön.

4. kép
David Schwestermüller: I. Károly angol király. Augsburg, 1639–1649 között. Moszkva, Kreml Múzeum

Az, mondhatni, magától értetődő, hogy a „vezekényi tál" és a hozzá tartozó kisplasztika megrendelőjének igen komoly anyagi háttérrel, valamint – mai szóval – kellő kapcsolati tőkével kellett rendelkeznie. Ám emellett még valamivel, éspedig bizonyos – mondjuk így – műfaji ismeretekkel. Tudomása kellett, hogy legyen arról a tárgytípusról, amely kiváltképp alkalmas arra, hogy az úgynevezett „profán apoteózis" gondolatkörét méltóképp, „ércnél maradandóbb" módon megjelenítse. Konkrétan: ismernie kellett néhány darabot abból a tárgytípusból, amelynek különböző, nemesfémből megmunkált példányait a nagyhírű augsburgi ötvösök akkoriban, az 1640-es, 1650-es években nem csekély számban állították elő. E művek közül jó néhány darab napjainkig fennmaradt. Legismertebbek közöttük azok az aranyozott ezüstből készült kisplasztikák, amelyek a Vasa-, illetve a Stuart-dinasztia egy-egy hírneves uralkodóját, II. Gusztáv Adolf svéd királyt, illetve I. Károly angol királyt dicsőítik. (*3–4. kép*) E műveket olyan mesterek készítették – Daniel Lang, illetve David Schwestermüller –, akiknek helye és tekintélye a Drentwett-testvérekéhez hasonló volt a korszak augsburgi ötvöseinek hierarchiájában.[7] Őket „megkeresni", éspedig „egyedi", személyes

7 E mesterekről és említett műveikről legújabban: Helmut Seling: *Die Augsburger Gold- und Silberschmiede 1529–1868.* Meister, Marken, Werke. Unter wissenschaftlicher Mitarbeit von Stephanie Singer. München, 2007. 241, № 1388/b, 255, № 1442/e; Vö. még: Hannelore Müller: *Augsburger Goldschmiedekunst 1620–1720.* In: Augsburger Barock. Hrsg. Bruno

5. kép
Esterházy Pál és családja az üdvözítő Szentháromság oltalma alatt.
Ezüst dombormű.
Lukas Neusser műhelye, Augsburg, 1670.
Częstochowa, a pálos rend Mária-templomának kincstára

megrendeléssel hozzájuk fordulni – kevesek privilégiuma volt. Magyarországról akkor, az 1650-es évek első felében egyvalaki tehette meg ezt leginkább; az a főúr, akit hazai és külföldi kortársai ekkoriban kezdtek „magyar Krőzusként" aposztrofálni.

Az mindenesetre egészen biztos, hogy az Esterházy Lászlót dicsőítő kisplasztika (és dísztál) megrendelője eleven, jól kiépített kapcsolatban kellett, hogy álljon az augsburgi ötvösség legkitűnőbb mestereivel, legalábbis ezek némelyikével. Mármint azokkal, akik Európa különböző uralkodóinak és befolyásos arisztokratáinak a megrendeléseit – éspedig számos esetben hasonló jellegű megrendeléseit – teljesítették. Ez a feltétel, pontosabban: ennek megléte a korszak magyar főurai közül leginkább és elsősorban Esterházy Pál sógora, a nála tizenkét évvel idősebb Nádasdy Ferenc esetében bizonyítható. Ő ugyanis, mint régóta tudjuk, „külső udvari ötvösként" foglalkoztatta az egyik legrangosabb ötvösdinasztia, a Drentwett család egy tagját. Nevezete-

BUSHART. Az augsburgi Maximilianmuseum kiállításának katalógusa. Augsburg, 1968. 326–327, 365–366.

sen azt a Philipp Jakob Drentwettet (1618–1677), akinek a mesterjegye a „vezekényi tálon" megtalálható.[8] Mindezek alapján azt kell megállapítanunk, hogy a megbízás – a maga konkrét és pontos útmutatásaival – e kétdarabos garnitúra elkészítésére aligha származhatott mástól, mint Nádasdy Ferenctől.[9] Az átadásának alkalma pedig az a nyilvános és emelkedett hangvételű ünnepség lehetett, amelynek keretében a 19 éves Esterházy Pált, tanulmányai végeztével, elbúcsúztatták a nagyszombati egyetem professzorai. Ennek, a fiatal gróf életútján csakugyan fordulópontot jelentő eseménynek a dátuma 1654. augusztus 26., a vezekényi csata második évfordulója volt.

Lássunk ezek után néhány olyan műalkotást, amelynek elkészülte viszont kétségtelenül Esterházy Pálnak, az ő egyedi megrendelésének köszönhető. Ezek közül a legkorábbi az az ezüstből készült, domborított megmunkálású votívtábla, amely eredetileg (a 19. század második feléig) a częstochowai pálosok Mária-templomában álló főoltár retabulumát díszítette, s amelyet ma is ott, a częstochowai kegytemplom kincstárában őriznek. (*5. kép*) A hazai kutatás eddig nemigen vett tudomást e műről, amelynek datálásával, s a készítés és az adományozás alkalmának és körülményeinek kérdésével újabban meglehetősen bő nemzetközi szakirodalom foglalkozik.[10]

A kompozíció felső részén, középen egy *Mária koronázása* jelenetet látunk, körülötte és alatta, kétoldalt szentek és üdvözültek népes seregével; középen, sugárkoszorús mandorlába foglalva Szent Mihály arkangyal a karddal, kétoldalt a négy nyugati egyházatya – balra Nagy Szent Gergely és Szent Ambrus, jobbra Szent Ágoston és Szent Jeromos – alakjával. A figurák sokaságát felvonultató ábrázolás, mintha egy *Te Deum* (hálaadó szentmise) szekvenciáinak képi megidézése lenne; maga a mennyek országa tárul fel a votívtábla nézője előtt. Ennek a mennyei gyülekezetnek a közbenjárását kéri, az égieknek hódol és magának az üdvözítő Szentháromságnak az oltalma alá helyezi magát a votívtárgy készíttetője és adományozója, Esterházy Pál és felesége, valamint az ő leszármazottaik – szám szerint összesen kilen-

8 E mesterjegyet Héjjné Détári Angéla azonosította, fent említett tanulmányában, 1969-ben.

9 E kérdés kissé részletesebben kifejtve, utalással Homonnai Drugeth György (1633–1661) és mások esetleges szerepére a megrendelői szempontok és elvárások közvetítésében és megismertetésében: András Szilágyi: *Pál Esterházy (1635–1713), Patron of the Arts.* In: Hungary's Heritage. Princely Treasures from the Esterházy Collection. Szerk. András Szilágyi. London, 2004. 42–46. Vö. *Esterházy-kincsek,* i. m. (1. j.) 34–36. Legújabban: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Szerk. Szilágyi András. Bp., 2014. 41–42.

10 Jan Golonka: *Werke der Augsburger Goldschmiedekunst in den Sammlungen des Tschenstochauer Heiligtums.* In: Studien zur europäischen Goldschmiedekunst des 14. bis 20. Jahrhundert. Festschrift für Helmut Seling zum 80. Geburtstag. Hrsg. Renate Eikelmann – Annette Schommers – Lorenz Seelig. München, 2001. 162; Seling: i. m. (7. j.) 228, № 1321/e; Körner: i. m. (6. j.) 225–226. 5. kép; Źmudziński: i m. (6. j.) 169–185. 1–2. kép

cen: baloldalt, Esterházy Orsolya mögött három leány, jobboldalt, a *pater familias* mögött hat fiúgyermek.

A votívtábla megalkotásával kapcsolatos dilemmák tisztázását több körülmény nehezíti. Tudnivaló, hogy az a jó nevű augsburgi ötvös – Lukas Neusser –, akinek a mesterjegye, mint készítői jelzés, a tárgyon látható, 1657-ben meghalt. Az augsburgi városi hitelesítőjegynek az a variánsa viszont, amely a mesterjegy mellett szerepel, 1663 és 1666 között volt használatban – hivatalosan. Mindezt tovább bonyolítja, hogy a műtárgy terjedelmes latin nyelvű donációs felirata egy évszámmal végződik, s ez az évszám 1670.

Az attribúció kérdése az újabb kutatás eredményeképp lényegében nyugvópontra jutott. Tekintettel arra, hogy Lukas Neusser népes műhelyét az ötvös halála után özvegye vezette tovább, aki – a városi magisztrátus beleegyezésével – úgy rendelkezett, hogy a műhelyből kikerülő újabb darabok meghalt férjének mesterjegyével legyenek jelezve. Így a műtárgy készítőjéről, anélkül, hogy nevét ismernénk, annyit mindenesetre megállapíthatunk, Lukas Neusser egykori munkatársa, kiváló tanítványainak egyike volt.

Ami a datálást illeti, alapvető kérdés, hogy vajon a hitelesítőjegy által kijelölt intervallumot – 1663 és 1666 között – kell-e tekintetbe vennünk, vagy ragaszkodjunk-e a donációs felirat évszámához. A városi hitelesítőjegyek 17. századi használata során olykor előforduló következetlenségek – az esetenkénti eltérés az előírt rendelkezésektől – arra indítanak bennünket, hogy az utóbbi megoldást válasszuk. Ugyancsak emellett szól az a közlés, amely a donációs felirat egy fontos részletéből kiolvasható. Itt, a donátor „címeinek és rangjainak" felsorolásánál nem hiányzik ugyanis ez a titulus: „Praesidi[i] Czobancz Cur[iae] Capitaneus". Mármost Esterházy Pál, mint számos forrásból tudható, 1669-ben szerezte meg Csobánc várát, s ennek főkapitányságába is ekkor iktatták be őt. Ennek és a teljes szövegnek az ismeretében nincs tehát okunk arra, hogy a felirat hitelességét bármely ponton kétségbe vonjuk.

Bár a felirat, kissé rendhagyó módon, nem tünteti fel a megajándékozott templom, illetve a kegyhely nevét, egykorú adatok bizonyítják, hogy a votívtáblát a megrendelő a częstochowai pálosok számára készíttette, s minden bizonnyal az ottani Mária-templom főoltárán kívánta elhelyeztetni.[11] S hogy ez így is történt, abban valószínűleg szerepe volt egy régóta meglévő személyes kapcsolatnak is. A pálos rend generálisa ugyanis az idő szerint, 1669-től 1675-ig, az az ipolykéri ifjabb Kéry János (1638–1685) volt, akit a közeli ismeretség szoros kötelékei fűztek a megrendelőhöz, Esterházy Pálhoz.[12]

11 A felirat hosszú szövegét betűhíven közli ŹMUDZIŃSKI: i m. (6. j.) 169. 2. jegyzet.

12 A 17. századi magyarországi történetírás – általánosabban: a hazai neolatin irodalom – jeles alakjának, KÉRY Jánosnak az apja, idősebb Kéry János koronaőr, ugyancsak korának egyik ismert, jeles személyisége volt. Ő volt Esterházy Pál legidősebb fiának, az 1655. december 31-én született Miklós Antalnak a keresztapja. Ifjabb Kéry János testvérével, Ferenccel Esterházy Pál „többszörös komaságban" állt; 1664-ben mindketten részt vettek

Hogy Esterházy Pál járt-e valaha is a híres lengyelországi pálos kegyhelyen – ez idő szerint nem tudhatjuk. Sem a pálosok lengyel rendtartományának, közelebbről a częstochowai kegyhely történetének írott forrásai, sem az Esterházy Pál élettörténetére vonatkozó, eddig ismert adatok nem tartalmaznak erre vonatkozó információt. Nem bizonyítható tehát, ám felettébb kézenfekvő az a feltételezés, amelyet megfontolandónak, sőt, elfogadhatónak vélünk, minthogy minden egyéb lehetőségnél, hipotézisnél valószínűbbnek tűnik. Nevezetesen az, hogy a megrendelő – ahelyett, hogy valamely ágense, megbízottja révén juttatta volna el kegyes adományát Częstochowába – maga, személyesen eljárva adta át azt az ottani pálosoknak; nyilvánvalóan a rendi generális, Kéry János jelenlétében. Az esemény pedig, amely Esterházy Pál częstochowai tartózkodására, így a votívtárgy átadására alkalmat adott, aligha nem egy dinasztikus házasságkötés lehetett.

Michał Korybut Wiśniowiecki (I. Mihály lengyel király) (1640/1669–1673) 1670. február 27-én tartotta esküvőjét Eleonóra Mária Josepha Habsburg hercegnővel (1653–1697), III. Ferdinánd császár leányával. A kézfogó helyszíne a Jasna Góra-i pálos monostor volt.[13] Amint az itt, jegyzetben idézett forrás, Nicolaus Benger pálos történetíró munkájának megfelelő részlete is hangsúlyozza, a hercegnőt, a korábbi Habsburg-uralkodó, III. Ferdinánd leányát illusztris és igen népes küldöttség kísérte a bécsi Hofburgból a házasságkötés helyszínére – élén a menyasszony anyjával, III. Ferdinánd özvegyével, Mantovai Eleonóra főhercegnővel. Bár Esterházy Pál bizonyára nem volt tagja a hercegnő „hivatalos" kíséretének, arra könnyen módot találhatott, hogy częstochowai látogatását és ott-tartózkodását ehhez az alkalomhoz időzítse. Éspedig úgy, hogy résztvevője legyen a ceremóniát követő ünnepségeknek.

Az mindenesetre kétségtelen, hogy a votívtárgy átadása a częstochowai pálosoknak felettébb demonstratív aktus volt. S ha úgy és abban a kitüntetett időpontban, azaz az 1670. évi menyegzői ünnepségek alkalmával történt, ahogy feltételezzük és a fentiekben megfogalmaztuk, akkor bizonyára nem maradt kortársi visszhang nélkül. Egy viszonylag széles nyilvánosság, nevezetesen a Hofburg körei, közvetve, de akár közvetlenül is, mindenképp tudomást szerezhettek róla. Ez pedig valószínűleg megfelelt az adományozó szándékainak.

számos hadi vállalkozásban, többek között Babocsa ostrománál is együtt hadakoztak.

13 „…in Claro Monte (Jasna Góra) spectatissima Solemnitas Regio-Nuptialis serenissimorum Conjugum Michaelis Koribut Regis Poloniae et Eleonorae Mariae Archiducissae Austriae celebrata et ante Aram Marianam peracta est. Benedicente hod regale vinculum Galeotto Marescotto, Archiepiscopo Corinthiensi, Nuntio apostolico in Regno Poloniae." Forrás: Nicolaus Benger: *Annalium Eremi-Coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum S. Pauli … ab anno 1663 usque ad annum 1727.* Pozsony, 1743. 88.

6. kép
Mária-oszlop. Wien (?), 1687–1690 között. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung (Fotó Manfred Horvath)

Hogy a családi kincstárat gazdagító Esterházy Pált megrendelései alkalmával milyen szempontok és megfontolások befolyásolták leggyakrabban, arra álljon itt egy további, ugyancsak jellemző példa. Éspedig egy díszes posztamensre helyezett Mária-oszlop elefántcsont figurákkal, amelyek között – a *Maria Immaculatá*t ábrázoló főalak mellett – különös figyelmet érdemel a talapzat négy mellékalakja: harcos puttók, akik az áspiskígyó, a baziliszkusz, az oroszlán és a sárkány felett diadalmaskodnak.[14] (*6. kép*) Jól ismert zsoltáridézetről (Psal. 91.13), annak képi megjelenítéséről van itt szó – *super aspidem et basiliscum calcabis, conculcabis leonem et draconem* (áspiskígyók és baziliszkuszok között lépdelsz, oroszlánkölyköt és sárkányt tiporsz el) –, pontosabban: e citátumnak arról az „aktualizált" értelmezéséről, amely a korszak katolikus főpapjainak ünnepi szónoklataiban gyakran megjelenik. Eszerint az áspiskígyó az eretnekséget, a baziliszkusz a pestist (általánosabban: a járványokat), az oroszlán a pusztító háborút, a sárkány pedig az éhínséget (ínséget) jelképezi. Ennek a méreteiben is impozáns, s jelenleg is a fraknói várban őrzött alkotásnak a pontos dátumát nem ismerjük, a készítés előzményeit azonban igen.

A harmincéves háború huszonkilencedik évében, 1647-ben a német-római birodalom uralkodója, III. Ferdinánd hálaadó Mária-oszlopot állíttatott Bécs egyik közterén (Am Hof), a jezsuiták nagyobbik templomának előterében. Ezt az impozáns köztéri szoborkompozíciót III. Ferdinánd utóda, I. Lipót 1664–67-ben jelentősen megújíttatta.[15] (*7. kép*) Ezt követően ez a *Maria Immaculata*-emlék számos, elsősorban a Habsburg-udvar által kezdeményezett és szervezett szertartás, *spektákulum* helyszíne, hálaadó körmenetek gyakori „célállomása" lett.

14 Megalkotása után e mű mintegy kétszáz éven át a fraknói várkápolna előterében állt, ezért nincs említve a kincstár barokk kori inventáriumaiban. A 19. század hetvenes éveiben sorolták a kincstár állományába, ahol jelenleg is őrzik. Részletes leírása Stefan KÖRNERTŐL: *Esterházy-kincsek,* i. m. (1. j.) 135, № 64.

15 Gertraut SCHIKOLA: *Wiener Plastik der Renaissance und des Barock.* In: Geschichte der bildenden Kunst in Wien; Plastik in Wien. Wien, 1970. 95, 150, 151 és 153. kép

A grandiózus ünnepségek leglátványosabbika az egyházi év egy meghatározott napján, december 8-án, a Szeplőtelen fogantatás ünnepe volt. Ennek az ünnepnapnak a méltó „megszentelésére", megtartására a mélyen vallásos Esterházy Pál, mint tudjuk, különös súlyt helyezett – s életpályájának ismeretében tudjuk azt is, hogy mióta és miért. Minden bizonnyal ez a körülmény állhat, végső soron, e mű – a közismert bécsi köztéri szoborkompozíció „kicsinyített", kincstári darabbá „transzponált" változata – megrendelésének, elkészíttetésének hátterében.

7. kép
Carlo Martino Carlone – Balthasar Herold: Maria Immaculata, 1667.
Wien, Platz Am Hof

Nehéz, a forrásadatok viszonylagos bősége ellenére sem könnyen eldönthető kérdés: vajon azok közül a tárgyak közül, amelyek az 1650-es évek közepe és 1713 között kerültek a fraknói tárházba, melyek voltak azok a darabok, amelyek megszerzése Esterházy Pál számára különösen fontos volt? Melyek azok a többé-kevésbé egykorú, vagy épp régebbi korokból származó művek, amelyek megszerzése érdekében ilyen-olyan lépéseket tett, netán valamilyen tranzakciókra, erőfeszítésre kényszerült? Amelyek megvásárlását egyfajta „személyes ügyének" tekintette? Esetenként némely leltárak egyes tételeihez illesztett szűkszavú kiegészítések tanúskodhatnak erről.

Az 1685. évi inventáriumban – mármint annak hiteles, saját kezűleg írt változatában – például, az egyik tételnél rövid megjegyzésként közli, hogy „4.500.- forinton vásároltam". Mármost a darabról – a „gyöngyös, gyémántos szoknyáról és vállfűzőről" – ugyanitt azt olvassuk, hogy nővérének, Nádasdy Ferenc hitvesének, Esterházy Anna Juliannának (†1669) a hagyatékából való.[16] Alighanem ez a körülmény, mármint e pazar női viselet eredete (vagy inkább csak a hozzá fűződő tradíció?) az, ami a feltűnően magas vételárra magyarázatot ad. Arról viszont egyelőre nincs tudomásunk, hogy mikor, hol és kinek lett kifizetve ez az összeg.

16 Az inventárium e részletére hivatkozik Pásztor Emese: *Oszmán-török textilemlékek a fraknói Esterházy-kincstár gyűjteményében.* In: Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Szerk. Pásztor Emese. Bp., 2010. 38, 21. jegyzet

8–9. kép
Gyűrű a szeretet és a hűség szimbólumaival. Délnémet,
17. század első negyede. Budapest, Iparművészeti Múzeum

Úgy tűnik, nem ez az egyetlen műtárgy, amelyet Esterházy Pál a nővére hagyatékából megszerzett – talán mondhatjuk úgy: visszaszerzett –, minden bizonnyal a Nádasdy-vagyon konfiskálása, azaz 1671 után. Hivatkozhatunk például arra a zománcdíszítésű női gyűrűre, amelynek egészen biztosan fordulatos, érdekes története, előtörténete van.[17] Ebben az esetben maga a tárgy is nagyon különleges; furcsa és némiképp ambivalens képzeteket kelt – legalábbis a mai kor szemlélőjében. A gyűrű szív alakúra megformált „fején" egy halálszimbólumot látunk – koponya, két lábszárcsonttal –, s a fedelet felnyitva két bibliai (újszövetségi) jelenet tárul elénk. (*8–9. kép*) A kérdést, amely itt, ennek a minuciózusan megmunkált ajándéktárgynak a kapcsán óhatatlanul felmerül, nincs terünk kifejteni, ám nem is kerülhetjük meg. Kissé leegyszerűsítve így tehető fel: ki ajándékoz egy ilyen darabot és kinek? És milyen indíttatásból?

A válasz a barokk kori, 17. századi, elsősorban német nyelvű szerelmi líra egynémely karakterisztikus, vallomásos, érzelemdús alkotását ideidézve, azok nyelvezetének, szóhasználatának, szóképeinek ismeretében adható meg. Minthogy a jelképes és jelentéshordozó motívumok a szeretet/szerelem és a mindhalálig, a sírig tartó hitvesi hűség ideáját voltak hivatottak felidézni, így nyilvánvaló, hogy a darabot, mint „jegyajándékot", az egybekelés szándékának kinyilvánításával adta át, vagy küldte el készíttetője az ő „szíve választottjának". Esetünkben a megajándékozott – mint korábbi adatok bizonyítják – Nyáry Krisztina (1604–1641) volt. Következésképp az adományozó, azaz a gyűrű készíttetője vagy Thurzó Imre gróf (1598–1620) – az első férj –, vagy

17 Gyűrű a szeretet és a hűség szimbólumaival. Délnémet, 17. század első negyede. Iparművészeti Múzeum, Bp. – Esterházy-kincsek, i. m. (1. j.) . 145, № 77.

Esterházy Miklós (1583–1645), a második férj lehetett. Az a tény pedig, hogy a jegyajándékot Nyáry Krisztina elfogadta és megőrizte – hisz hagyatéka egyik darabjaként a leszármazottaira örökítette –, ugyancsak tanúságot tesz valamiről. Nevezetesen az érzelmek viszonzásáról, kölcsönösségéről, arról, hogy a megajándékozott tudomásul vette és vállalta azt, amit vállalnia kellett: az odaadó, a sírig tartó hitvesi hűséget.

A gyűrű további története, mint említettük, igen érdekesen alakult. Része volt ugyanis annak a menyasszonyi hozománynak, amellyel utóbb, Nyáry Krisztina halála után három évvel leányát, Esterházy Anna Juliannát „kiházasították". Ily módon 1644. szeptember 6-án e hozomány többi darabjával együtt ezt is elszállították a kismartoni kastélyból, így kikerült a családi kincstárból. A 18. század első felétől viszont, az inventáriumok tanúsága szerint, ismét feltűnik ugyanott – illetve ezúttal már Fraknón –, mint ahogy ma is megtalálható, azonosítható a Budapesten, az Iparművészeti Múzeumban őrzött Esterházy-kincsek között. Ez azt jelenti, hogy Esterházy Pál valamikor, vélhetően az 1670-es években, valamiképp módot talált arra, hogy ezt a karakterisztikus, a családtörténet szempontjából is jelentős műalkotást „visszaszerezze". Elképzelhető – sőt, nagyon valószínű –, hogy a gyűrű, mint ugyancsak a nővéréhez, Esterházy Anna Juliannához kötődő, az ő megmaradt hagyatékából származó darab, a korábban említett gyöngyös, gyémántos szoknyával és vállfűzővel együtt, ugyanarról a helyről és ugyanabban az időpontban érkezett meg, érkezett vissza a fraknói tárházba.[18]

Az Esterházy Pál szerzeményezéseire vonatkozó további adatok felsorakoztatása helyett érdemes ezúttal feltenni egy kérdést, amely talán nem érdektelen akkor sem, ha határozott, kategorikus választ biztosan nem adhatunk rá. Vajon a herceg-nádor miként „rangsorolta" a kincstárában őrzött pazar műalkotásokat? (Már ha tett ilyet.) Melyek azok a darabok, amelyeket alkalmasnak talált arra, hogy *Kunstkammer*ét – s ezáltal vagyonát, rangját, státusát – egy adott, szűk nyilvánosság előtt méltóképp reprezentálják? A választ – sajnos, nem épp egyértelmű választ – azokból a levéltári forrásokból, egykorú dokumentumokból próbáljuk „kiolvasni", amelyek 1681 és 1712 között keletkeztek.

1681 áprilisától decemberéig tartotta üléseit Sopronban az az országgyűlés, amelyen I. Lipót harmadik feleségét, Eleonóra Magdaléna pfalz-neuburgi hercegnőt (1655–1720) Magyarország királynéjává koronázták. (Jegyezzük meg, nem mellékesen, hogy ugyanezen az országgyűlésen, mintegy fél évvel a ki-

18 A gyűrű történetéhez és ábrázolásainak értelmezéséhez vö: Szilágyi András: *Vergänglichkeit, Treue, Tod.* Kunstwerke mit allegorischen Darstellungen aus dem 17. Jahrhundert. Ars Decorativa, 26 (2008) 55–73, 8–9. kép. E tanulmány megállapításainak rövid összegzése: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, i. m. (9. j.) 222–224, № IV.18.

rályné-koronázást, december 9-ét megelőzően – egészen pontosan: június 13-án, Páduai Szent Antal napján – választották Esterházy Pált az ország nádorává.) Több mint harminc évvel később, 1712. május 22-én került sor III. Károly koronázására Pozsonyban. Esterházy Pál e két eseménynek – mármint e két koronázási ceremóniának – nádori „minőségében", tekintélyes, mai szóval: „első számú" közszereplője volt. Ebből következően, legalábbis ettől nem függetlenül, bizonyára fontosnak tartotta, hogy jelenlétének nyomatékot adjon. Nyilván ezzel függ össze, ezzel magyarázható, hogy mindkét alkalommal úgy rendelkezett: kincstárának, a „nádori kincstárnak" egynémely, kiválogatott darabjait szállítsák az adott helyszínre, s ott – a soproni városháza, illetve a pozsonyi vár egy-egy tágas termében – tárják az egybegyűlt rendek, az országgyűlés követei, s a meghívott és jelen lévő notabilitások elé.

Vajon az első alkalommal – 1681 decemberében, Sopronban – mekkora és milyen összetételű műtárgyanyag példázta és szemléltette a nádor kincstárát, demonstrálva annak kivételes gazdagságát? Egykorú, s erre a tranzakcióra – a tárgyak Sopronba szállításának körülményeire és részleteire – vonatkozó adatok máig nem ismeretesek a családi levéltárban; bár valószínű, hogy léteznek ilyenek, ám a kutatók figyelmét eddig elkerülték. Így tehát e kérdésre ez idő szerint nem válaszolhatunk. Ami azonban a harmincegy évvel későbbi eseményt, III. Károly pozsonyi koronázását és a ceremóniával kapcsolatos forrásokat illeti, itt, e tekintetben jobb helyzetben vagyunk. A hercegi levéltár aktái között fennmaradt, így rendelkezésünkre áll ugyanis egy érdekes és figyelemre méltó dokumentum. Nevezetesen a hetvenhét éves Esterházy Pál saját kezűleg írt, dátummal ellátott jegyzéke azokról a „portékákról", amelyeket e jeles alkalommal, 1712 áprilisában a fraknói várból Pozsonyba szállíttatott. Jelentős, ritka értékű dokumentumról van szó, indokolt tehát, hogy szövegét – írásunk első függelékében – teljes terjedelemben, betűhíven közöljük.

E jegyzékből, az egyes tételek műfaji csoportosítása és ezek összesítése nyomán, két megállapítás szűrhető le. Egyrészt az, hogy a vélhetően kellő gonddal kiválogatott 55 tárgy szám szerint legnagyobb egységét nemesfémből készült ötvösmunkák képezik (18 darab), s ezek többsége drágakövekkel díszített. Másrészt az, hogy az ugyancsak szép számú fegyvernek, viseletnek és egyéb textíliának köszönhetően a válogatás jól tükrözi – és bizonyára méltóképp reprezentálja – a gyűjtemény műfaji sokrétűségét. A jegyzék összeállítójának preferenciáit illetően további következtetést nehéz lenne levonni, minthogy az „összevont" tételek nem alkalmasak arra, hogy az épp csak megemlített darabokat a kincstár valaha létezett, vagy jelenleg is meglévő műtárgyainak bármelyikével azonosítsuk.

Létezik azonban egy további dokumentum – ugyancsak Pál nádor iratai közé sorolva az Esterházy-levéltár anyagában –, amely e tekintetben kitüntetett figyelmet érdemel. Meggyőződésünk ugyanis, hogy ez a különösen becses forrásadat lényeges tanulsággal szolgál, így feltétlenül érdemes arra, hogy

szövegét e helyen – a második mellékletben, szükséges annotációkkal ellátva – közzé tegyük. Ez a háromoldalas irat több tekintetben különbözik a fent említett, 1712-ből származó jegyzéktől. Egyrészt abban, hogy dátum nem szerepel rajta – ami elég szokatlan, ilyen esetben. Továbbá abban, és ez a lényeg, hogy az itt egyenként felsorolt, és ezúttal nem csak röviden megnevezett, de néhány fontos jelzővel, kiegészítéssel is ellátott (esetenként meglehetős részletességgel le is írt) „ezüst és arany mívek" és egyéb darabok jó része – a tizenkilenc tétel jelentős többsége – nagy valószínűséggel azonosítható az Esterházy-gyűjtemény egy-egy, jelenleg ismert darabjával. Ez utóbbiak közül a legtöbb ma – kiállításra előkészítve – ott sorakozik a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményi raktárában, egy a fraknói vár állandó kiállításán látható, néhány darab pedig 1945-ben, Budapest ostroma idején megsemmisült.

Ezúttal nem Esterházy Pál autográf kéziratáról, hanem ez olyan összeírásról van szó, amely a herceg-nádor egy bizonyos rendelkezését dokumentálja, a következőképp:

> A'melly ezüst és arany mívet kegyelmes Urunk Eő Herczeghsége Fraknay Tárházábul ide, Posonba által hozatott, azoknak Specificatioja.

Mi volt vajon az az esemény, amely a herceg e rendelkezésére alkalmat adott, azaz mikor és mely okból került sor a szóban forgó tárgyak átszállítására Fraknóról Pozsonyba? Bár a dokumentum, mint említettük, dátumot nem közöl, a tranzakció időpontjára, indokára és körülményeire igen nagy valószínűséggel következtetni tudunk. A jegyzékben egymást követő 19 tétel (19 műtárgy) között – mint említettük, s mint alább, az annotációban látni fogjuk – jó néhány olyan darab kapott helyet, amelyről egyértelműen megállapítható, hogy a gyűjtemény máig fennmaradt, jól ismert műalkotására vonatkozik. E művek közé tartozik a második tételként leírt „eöregh ezüst aranyozott Fraknay Bilikum",[19] amely ugyanígy, ugyanezekkel a szavakkal szerepel a fraknói kincstár több későbbi, 18. századi inventáriumában. (Ezek általában jóval részletezőbb leírást adnak róla.) Ezen a billikomnak nevezett díszserlegen terjedelmes latin felirat tünteti fel a készítés idejét, az 1698-as évet. Kijelenthetjük tehát, hogy a *Specificatió*nak kétségkívül 1698 után, és nyilvánvalóan a későbbi pozsonyi tranzakció időpontja – 1712 áprilisa – előtt, vagyis e két dátum közötti intervallumban kellett készülnie.

E tizennégy éves időszak szempontunkból figyelemre méltó fejleményeit áttekintve egyértelmű következtetésre juthatunk. A tételes jegyzék összeállítása és a kiválasztott darabok Pozsonyba szállítása egészen biztosan egy olyan alkalomhoz lett időzítve, amelyről várható és tudható volt, hogy az 1708. évi ország-

19 A jelző – öreg – ez esetben, mint a középkori és a kora újkori forrásoknál általában, nem régit, hanem nagy méretűt jelent.

gyűlés jelentős eseménye lesz. Ez pedig aligha lehetett más, mint az uralkodónak, I. Józsefnek és kíséretének Pozsonyba érkezése, amelynek korábban kitűzött és meghirdetett dátuma 1708. április 4. volt. Jól ismert tény, hogy a király tervezett pozsonyi látogatására – és néhány napos ott-tartózkodására – akkor nem került sor. I. Józsefet a mondott időpontban az udvar két befolyásos, főrangú tisztségviselője, Johann Adam Liechtenstein herceg (1657–1712), a titkos tanács tagja, és Otto Ehrenreich von Abensperg und Traun gróf (1644–1715), alsó-ausztriai tartományi marsall képviselte.[20] Vajon erről, azaz az uralkodó távol maradásáról Esterházy Pál még „időben" szerzett-e tudomást, s ha igen, akkor ez az értesülés befolyásolta-e őt a Pozsonyba szállítandó kincstári darabok kiválasztásában? E kérdés eldönthetetlen, de talán nincs is különösebb jelentősége. A lényeg végül is az, hogy 1708-ban a hetvenhárom éves Esterházy Pál nyilvánvalóan ezt a tizenkilenc darabból álló műtárgyegyüttest vélte megfelelőnek és alkalmasnak arra, hogy státusát – és, persze, magát a nádori kincstárat, a szó szoros értelmében – reprezentálja. S tegye ezt egy szűk, ám kiválasztott nyilvánosság előtt, hivatali működésének kitüntetett színhelyén, a magyar országgyűlés tanácskozásainak egy várhatóan fontos időszakában.

Erről a válogatásról – különösen akkor, ha a késő utókor történészének és *connaisseur*jének a nézőpontjából próbáljuk megközelíteni – nem könnyű véleményt mondani. Nem is szívesen vállalkozunk ilyesmire, inkább arra szorítkozunk, hogy ezt a tárgyegyüttest a gyűjtemény egészére és az idő szerinti állapotára vonatkozó szikár tényekkel szembesítsük. A fraknói várban őrzött műtárgyak számáról, a gyűjtemény műfaji összetételéről megbízható, alapos áttekintést ad, emellett jól kiaknázható információk sokaságát közli az a két, latin nyelvű inventárium, amely 1693-ban, illetve 1696-ban készült, Pál nádor utasítására.[21] Ezekre támaszkodva, és a 19. század óta publikált, s részben napjainkig fennmaradt műtárgyak ismeretében kijelenthető: a kincstár igen tekintélyes számban tartalmazott mívesen megmunkált pazar ötvöstárgyakat, amelyek túlnyomó része jó néhány emberöltővel korábban készült. Abban az időszakban, amely az 1470-es évekkel kezdődik és nagyjából az 1650-es évekig tart. Ezek között a hazai és az európai ötvösművészet számos, legalább tíz, kiemelkedően jelentős alkotása is megtalálható; közöttük olyan mesterek munkái – néhány esetben főművei –, akiknek a műfaj európai történetében meghatározó szerepe volt. Mármost, a gyűjteménynek ezt a részét – mondhatni: az élvonalát – mindössze egyetlen tárgyegyüttes képviseli az 1708. évi összeállításban. Ezen az 1548-ból származó kétdarabos *lavabo*-garnitúrán kívül (ezt nevezi meg a jegyzék első tétele) két későbbi darabról – a fent említett

20 ZSILINSZKY Mihály: *Az 1708. évi pozsonyi országgyűlés történetéhez*. Bp., 1888.

21 *Inventarium Thesauri in Arce Frakno existentis, die 8. Januarii 1693.* MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C. № 37; *Inventarium Thesauri Cels(issimi) S(acri) R(omani) I(mperii) Princ(ipis) Pauli Esteras …in Arce sua Frakno existentis, Anno 1696.* MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C. № 37/NB.

„fraknói billikomról" és a negyedik tételszámon szereplő „mesterséges pohárról" – mondható még, hogy ebbe a kategóriába, a kiemelkedően jelentős alkotások közé tartozik.

Ami a jegyzék további 16 tételét illeti, azokról azt állapíthatjuk meg leginkább, hogy attraktív, karakterisztikus műtárgyakat sorolnak fel; olyanokat, amelyek kétségkívül szemet gyönyörködtető látványt nyújtanak – illetve nyújthattak eredeti, ép állapotukban. Feltűnően kevés közöttük a *régi* darab (egyetlen tárgy a 16. század második feléből, a 10. tételszám alatt). Az írott források módszeres áttekintésének tanúságaként nagy valószínűséggel állítható, hogy a gyűjtemény korai, 1685 előtti inventáriumaiban szinte egyikük sincs említve.[22] Következésképp Esterházy Pál saját szerzeményei, éspedig többségükben „friss" szerzeményei lehettek. Értéküket, a bizonyára igényes megmunkálás mellett, a felhasznált ritka, egzotikus matéria adja, illetve növeli elsősorban. A hegyikristályból (három darab), elefántcsontból (két darab), illetve narvál agyarból (két darab), valamint féldrágakőből (achát és jáspis; két-két darab) megformált tárgyak majd mindegyikét befoglalt ékkövek gazdagítják, s az ötvösművek többségét (öt darab) is ezek díszítik.

Alighanem itt, ezen a ponton jutottunk el oda, hogy szembenézzünk azzal a kérdéssel, amely a késő utókor történész-kutatója számára óhatatlanul felmerül e jegyzék tanulmányozása során: mi volt, mi lehetett vajon a műtárgyválogatás alapvető szempontja? A válaszhoz, legalábbis egy lehetséges válaszhoz talán közel jutunk, ha tekintetbe vesszük, hogy a kora újkor művelt embereinek kollektív tudatában erősen jelen voltak, igen élénken éltek azok a képzetek (és hiedelmek), amelyek a drágakövek titokzatos és varázslatos világához kötődtek. Hogy ezek a képzetek miként hatották át az adott korszak közgondolkodását, arról megannyi kortárs megnyilatkozás tesz tanúságot. Hivatkozhatunk, ezzel összefüggésben, jó néhány szépirodalmi alkotásra is, például – hogy messzebbre ne menjünk – arra a húsz strófából álló költeményre, amelynek címe: *Az Drága kövekröl valo Táncz Enek*.[23] A szerző, aki e verset 1670-ben, harmincöt évesen papírra vetette – s aki itt, egyebek között, a „zöldellő smaragd", a „tisztességes achát", a „hasznos vérkő" és a „sokszínű jáspis" tulajdonságairól és hatásáról értekezik –, mint tudjuk, Esterházy Pál.

22 Kivétel ez alól az első és a negyedik tétel – amelyekre a fentiekben utaltunk –, valamint a hatodik tételszámon szereplő *griff madár körömből való pohár*, a bizarr hatást keltő egzotikumok jellegzetes példája, amelyről Esterházy Pál ekként rendelkezik az 1664. évi testamentumában: „Miklóska fiamnak hagyom". Vö. Merényi 1911. 155.

23 Legújabb közlése: RMKT XVII. 12. 596–597.

Appendix 1

Anno 1712. Die 12. Mensis Aprilis. Az melly Portékát az Fraknay Tárházombul az Posonyi koronázatra magammal le vittem, azoknak Száma
MNL, az Esterházy család hercegi ágának levéltára
Jelzet: Rep. 8. Fasc. C. No. 39/A
Esterházy Pál kézírásával

1. Arany, s köves edenyek	Num 7
2. Drága keü edenyek	5
3. Termes christal edenyek	2
4. Elefánt csont edenyek	7
5. Rinoceros edeny	1
6. Eöregh ezüst Bilicum[24]	1
7. Eöregh ezüst aranyos edenyek	4
8. Eöregh ezüst bor hüttő	1
9. Eöregh Asztalra való Ora (*áthúzva*: falra valo ora)	1
10. Köves Lura (lóra) való Szerszám	2
11. Csafrangh[25]	3
12. Köves nyeregh	1
13. Unikornis Pohár	2
14. Türkises, Topázius, Pálcza	2
15. Köves kard	1
16. Dólmány	3
17. Mente	1
Eöregh süv(eg) (*beszúrva*)	3
18. Ország Levelei egy Ládában	1
19. Asztalra való Szünyegh	2
20. Lappis Lazari edény[26] (Lapis lazuli)	1
21. üres	
22. Jakub, Lura valo (?)	1
23. Két Pár Pisztól *(áthúzva)*	4
24. Bónczók, Lura való[27]	2
25. Köves Puska tók egy pár	2
26. Carbunculus kő[28]	1.

24 *Billikom* – nagyméretű díszserleg. A szó eredete a német *Willkomm' Becher.*
25 Lótakaró
26 *Lapis lazuli* – lazúrkő
27 *Boncsok* – zászlófej; alma alakú tartódísz, amelybe a török katonák a zászlóul szolgáló lófarkat erősítették.
28 *Karbunkulus kő* – a vörös színű ékkövek (gránát, rubin, spinell) összefoglaló neve a 16–17. században.

A közreadó megjegyzése:
A tételes jegyzék rövid „összesítése", műfajok szerinti csoportosításban:

Nemesfémből készült ötvösművek, részben ékköves díszítéssel:	18 tárgy
Díszedények egzotikus anyagokból (elefántcsont, hegyikristály, narválagyar, etc):	12 tárgy
Fegyver és lószerszám	15 tárgy
Viseletek (dolmány, mente, süveg)	7 tárgy
Egyéb textília (szőnyeg)	2 tárgy
Óra	1 tárgy
Iparművészeti alkotásnak tekinthető darabok száma, eszerint	55 tárgy

Különösen figyelemreméltó: a 18. tétel – korábbi országgyűlések írásos dokumentumai.

Appendix 2

Specificatio rerum et mobilium ex Altissimi Principatus Esterhasyani Fraknoiensi Thesaurario Posonium translatorum –
A'melly ezüst és arany mívet kegyelmes Urunk eő Herczeghsége Fraknay Tárházábul ide Posomban által hozatot, azoknak specificatioja.

1mo Egy Nagy öregh ezüst aranyozott Mosdó, edgyütt az hózá való kánnájával.[29] [*10. kép*]
2do Egy eöregh ezüst aranyozott Fraknay Bilikum tokban, külömbb féle kövekkel kirakott.[30] [*11. kép*]
3tio Egy ezüst aranyozott eöregh pohár, külömbb féle kövekkel ki rakott, tokban vagyon.[31]
4to Egy ezüst aranyozott zománczos, kövekkel ki rakott négy keréken álló szekér formára csinált mesterséges pohár egy hordó rajta, tokban.[32] [*12. kép*]
5to Egy ezüst aranyozott Pohár korona formára csinált födelevel edgyütt, külömbb külömbb féle kövekkel ki rakott, tokban vagyon.[33]

29 Díszkancsó és tál, Losonczy Antal és Báthory Klára címereivel. FK mester, Kolozsvár, 1548. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 60.14.1-2. – Esterházy-kincsek, i. m. (1. j.) . № 129.
30 Fedeles serleg zománcdíszítéssel, Esterházy Pál hercegi címerével. Besztercebánya (?), 1698. Fraknó (Forchtenstein) Esterházy-kincstár. Ltsz.: K21. – Esterházy-kincsek, i. m. (1. j.) № 53.
31 A gyűjtemény anyagának több műtárgyára is vonatkozhat; nem egyértelmű, hogy közülük melyik darabot jelöli.
32 Bacchus diadala. Abraham I. Drentwett, Augsburg, 1660–1665között. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 60.13. – Esterházy-kincsek, i. m. (1. j.) № 105.
33 A gyűjtemény anyagának több műtárgyára is vonatkozhat; nem teljesen egyértelmű, hogy közülük melyik darabot jelöli.

10. kép
Losonczy Antal és Báthory Klára címeres, feliratos díszkancsója és tálja, 1548. Budapest, Iparművészeti Múzeum

11. kép
Fedeles serleg zománcdíszítéssel. Besztercebánya (?), 1698. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung (Fotó Manfred Horvath)

12. kép
Bacchus diadala, 1660–1665 között. Budapest, Iparművészeti Múzeum

13. kép
Szarvserleg griff- és szirénfigurával, 1630 körül.
Budapest, Iparművészeti Múzeum

14. kép
Pelikán figura. 17. század második fele. Budapest, Iparművészeti Múzeum

15. kép
Kupa ékköves, gyöngyös díszítéssel. 17. század közepe. Budapest, Iparművészeti Múzeum

16. kép
Érmes tálka, 16. század második fele. Budapest, Iparművészeti Múzeum

17. kép
Unikornis pohár, két darab. Datálatlan. 1945-ben megsemmisültek (archív fotó)

18. kép
Hegyikristály díszedény, 17. század.
1945-ben megsemmisült. (archív fotó)

19. kép
Díszedény hegyikristályból.
17. század. Budapest,
Iparművészeti Múzeum

6to Egy Griff körömből való Pohár, a'melly ezüstben aranyozott, foghlalt, előtte ezüstből csinált aranyozott Griff madár kglmes (kegyelmes) Urunk eő Hghe (hercegsége) czimerét körmei között viseli, a' födelén egy ezüstből csinált Leánzó, hárfát tartván a' kezei között, áll külömbb féle kövekkel ki rakott, tokban vagyon.[34] [*13. kép*]

7tmo Egy vörös ágáth (achát) Pohár ezüstben aranyozott s zomanczos, foghlalt kövekkel ki rakott, tokban.[35]

8tvo Egy szürkés agát Pohár ezüstben foghlalt aranyozott zöld smaragdokkal ki rakott, a' födele helett a' Pohár szélén, zöldes ezüst aranyozott fészekben egy Pellikán madár maga egy csirkéjével kiterjesztett szárnyaival, a lábain áll, az is kövekkel ki rakott, tokban.[36] [*14. kép*]

9no Egy ezüst aranyozott külömbb külömbb féle kövekkel ki rakott Pohár, tokban vagyon.[37] [*15. kép*]

10mo Egy ezüst aranyozott csésze, kívül, belől, köröskörül külömbb külömbb féle réghi királyoknak Phizio(g)nomiákkal tellyes, tok nélkül vagyon.[38] [*16. kép*]

34 Szarvserleg griff- és szirénfigurával. Észak-Németország (?), 1630 körül. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 60.2. – Esterházy-kincsek, i. m. (1. j.) № 28.

35 A gyűjtemény anyagának több műtárgyára is vonatkozhat; nem teljesen egyértelmű, hogy közülük melyik darabot jelöli.

36 E műtárgy 1945-ben megsemmisült, mindössze néhány töredéke és peremének díszítménye maradt fenn; Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 65.68. Ez utóbbi – mint „Pelikán figura; ismeretlen díszedény oromzati díszítménye" – közölve: *Mátyás király öröksége.* I. 340. XI-128. (SIMONYI István leírása) Vö. még: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból,* i. m. (9. j.) 328–329. VI.5. (Leírás Simonyi Istvántól)

37 Vélhetően az alábbi darabra vonatkozik: Kupa ékköves díszítéssel. Magyar, 17. század. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 69.1. – *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, i. m. (9. j.) 145–146. № I.30.

38 Érmes tálka. Magyar, 16. század második fele. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 63.9. – Esterházy-kincsek, i. m. (1. j.) № 120.

20. kép
Kupa, elefántcsont. 1652–1682 között. Budapest, Iparművészeti Múzeum

21. kép
Fedeles pohár, elefántcsont. 1645. Budapest, Iparművészeti Múzeum

11mo Egy Unicornis darab szarvábul való Pohár ezüstben aranyozott foghlalt, kövekkel ki rakott, a' födelén ezüst csinált Unicornis vagyon, tokban. [*17. kép*]
12mo Egy kissebb Unicornis darab szarvbul csinált Pohár, ezüstben foghlalt aranyozott, a' födelén Unicornis vagyon, tokban.[39] [*17. kép*]
13tio Egy fehér szürkés Jaspisbul csinált csésze Pohár a' mellynek az fogatóján egy kis arany karika vagyon, tokban.[40]
14to Egy szürke Jaspisbul csinált Pohár csésze ezüstben foghlalt aranyozott, tokban.[41]
15to Egy Termes kristalbul (hegyikristályból) metcsett gömbölyü öregh Pohár, ezüstben foghlalt aranyozott, tokban.[42]
16to Egy Termes kristálbul hall-formára (!) metcset (metszett) Pohár, ezüstben foghlalt, tokban.[43] [*18. kép*]

39 E műtárgy és a jegyzékben előtte leírt, 11. számú darab 1945-ben megsemmisült. Mindkét dísztárgy edénytestét narválagyar képezi, faragott domborműves megmunkálással, a fedélen egy-egy unikornis (=egyszarvú) plasztikus figurájával. A nagyobb méretű tárgy leírása és illusztrációja közölve: Charles Pulszky – Eugène Radisics – Emile Molinier: *Les chefs d'œuvres de l'orfèvrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest.* Bp.–Paris, é. n. [1888] II. 45–46.

40 A gyűjtemény anyagának több műtárgyára is vonatkozhat. Nem teljesen egyértelmű, hogy melyiket jelöli az 1945-ben megsemmisült darabok közül.

41 A gyűjtemény anyagának több műtárgyára is vonatkozhat. Nem teljesen egyértelmű, hogy melyiket jelöli az 1945-ben súlyosan megsérült, töredékeiben fennmaradt darabok közül.

42 A gyűjtemény anyagának számos, hegyikristályból készült műtárgyára vonatkozhat. Nem egyértelmű, hogy melyiket jelöli az 1945-ben súlyosan megsérült darabok közül.

43 1945-ben megsemmisült. Archív fotója közölve: *Esterházy-kincsek*, i. m. (1. j.) . 172.

17tmo Egy Termes kristal gömbölyü metcset Pohár, a' közepén kristal karika vagyon, tokban.[44] [*19. kép*]

18tvo Egy Elephánt csóntbul való Pohár, a'mellynek köröskörül vad emberek mesterségessen vannak ki metczve, hasonlóképpen az födelén is, és más állatokis, belől ezüst, aranyozott, tokban vagyon.[45] [*20. kép*]

19no Egy Elephánt csontbul … csinált Pohár, a'mellynek oldalán köröskörül egy Leánzó nyillal által veri szügyben sziv erant a' Szarvast, és a' több Dám es mas vadakis körös körül a'kik mesterségessen ki vannak metczve, egymást veszekedve mardózák; a' födelén pedigh két ezüst (sic!) lú vagyon ki metczve mesterségessen, a'kik veszekedve egy-mást harabdállyák, tokban.[46] [*21. kép*]

A közreadó megjegyzése:

Évszám nélküli összeírás 1698 után, készítésének időpontja – nagy valószínűség szerint – 1708. április.

A dokumentum őrzési helye: MNL OL. Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep 8. Fasc C. No. 36.

A jegyzékben megnevezett 19 tétel – 19 műtárgy – közül a korábbi (1945 előtti) szakirodalom közlései és az újabb kutatások, publikációk alapján egyértelműen azonosítható: 13 műtárgy. Közülük három 1945-ben megsemmisült, ezekről csak archív fotók állnak rendelkezésünkre. Tíz műtárgy máig fennmaradt. Utóbbiak közül kilenc darabot a budapesti Iparművészeti Múzeum, egyet a fraknói Esterházy-gyűjtemény őriz.

A nem azonosítható – 1945-ben elpusztult, illetve töredékeiben fennmaradt – darabok száma: 6.

44 Díszedény hegyikristályból. Német, 17. század. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 64.3. Említi és illusztrációját közli: HÉJJNÉ DÉTÁRI Angéla: *A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében*. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. GALAVICS Géza. Bp., 1975. 497–498, 49. kép – *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból,* i. m. (9. j.) 307–308, № V.29. (CSÓKA Veronika leírása)

45 Kupa faragott domborműves díszítéssel. A mitológiai jelenetek tárgya: Herkules diadalai, kentaurok és lapiták harca. Német, 17. század. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 61.10. Illusztrációját közli: HÉJJNÉ DÉTÁRI Angéla: i. m. (44. j.) 17. kép. A kupa alakos ábrázolásainak témáit és grafikai előképeit azonosítja és a műtárgyról fontos új megállapításokat közöl SERFŐZŐ Szabolcs alábbi tárgyismertetésében: http://gyujtemeny.imm.hu/virtualis-kiallitas/az-esterhazy-kincstar/55 gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/kupa-fedellel-herkules parviadalainak abrazolasaval/12361

46 Pohár faragott domborműves díszítéssel. Az ábrázolás tárgya: Diana vadászata. Német, 1645. Iparművészeti Múzeum, Bp. Ltsz.: E 66.2. – *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból,* i. m. (9. j.) 270–272, V.12. (RÁKOSSY Anna leírása)

MONOK ISTVÁN – ZVARA EDINA

Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai

Az Esterházy-könyvtár állománya csupán elvileg kínál királyi utat számunkra, akik Esterházy Pál (1635–1713) nádor vagy a család más tagjainak olvasmányműveltségét kutatjuk. Szerencsés helyzetben vagyunk azonban abból a szempontból, hogy a híres gyűjtemény köteteinek döntő része ma is megvan: a legnagyobb rész a kismartoni kastélyban, egy kisebb rész a moszkvai Rudomino Könyvtárban és a Történeti Könyvtárban van – ezek közül 977 kötet az orosz és az osztrák állam szerződésének értelmében 2013 őszén visszakerül Kismartonba; néhány kötet pedig külföldi (német, osztrák, szlovák) gyűjteményekben található. Az elmúlt évek folyamán szinte az összes kötetet kézbevettük. A további kutatás eredményekkel kecsegtet a berlini Staatsbibliothekban, a grazi ferences központi könyvtárban, és az sem kizárható, hogy a kismartoni ferences bibliotéka 2006. évi felszámolásakor Budapestre – a ferences központi gyűjteménybe – került magyar nyelvű anyagban is felbukkannak Esterházy-tulajdonú darabok.

A források

A királyi út azonban még akkor sem adott, ha ezt a nagyon gazdag, ma is meglévő könyvanyagot kiegészítjük a levéltári forrásokkal, amelyek a következők:

- az 1756-os könyvjegyzék
- Sebastian Ferdinand Dobner feljegyzései Esterházy Pál könyveiről, 1718 körül
- Francesco Orsolini várplébános könyvei, 1700
- Hárich János levéltáros összeírása 1937-ből
- a kismartoni ferences könyvállomány jegyzéke 2006-ból
- Johannes Blaue könyvszámlái, 1661–1663

Esterházy Pál 1695-ben készült végrendeletében[1] könyveit a kismartoni ferencesekre hagyta, amelyeket az unoka, Pál Antal (1711–1762) idejében, 1756-ban szállítottak át a kolostorba – ekkor készült az 1441 tételes összeírás,[2] ez kb. 1555 kötet. A forrásokat és a fennmaradt könyveket ismerve ma már tudjuk, hogy az átadást csak szelektíven hajtották végre, azaz nem minden könyvet adtak át a barátoknak. A jegyzéken elenyésző ugyan azon könyvek száma, amelyek a nádor halála után, 1714 és 1756 között jelentek meg, de vannak – ez is arra utal, hogy a ferencesek nem igazán foglalkoztak a gyűjteménnyel.

Sebastian Ferdinand Dobner feljegyzései a könyvtár geográfiai és hidrográfiai állományáról[3] sokat elárulnak az Esterházy Pál könyvtárából való válogatásról. Ez az 59 tételes jegyzék (kb. 65 kötet) a nádor halála után készült, kizárólag a földrajzi és hidrográfiai könyvekről. Ezek közül csak négy földrajzi mű található meg az 1756-ban összeírtak között,[4] s ez utóbbi katalógus *Geographici* tematikus csoportjában mindössze nyolc címet találunk. Láthatólag ebben az esetben is az érdekesebbnek ítélt könyveket, illetve amelyek nem voltak meg más kastély gyűjteményében, egyszerűen kiemelték Esterházy Pál hagyatékából. A hidrográfia már nem is szerepel önálló szakként az 1756-os katalógusban, és a Dobner-féle jegyzék egyetlen tétele sem jelenik meg abban.[5] Viszont Johann Christoph Becmann: *Historia orbis terrarum …* (1685) műve ma is kézbe vehető Kismartonban.[6]

1 *Testamentum Principis Pauli Eszterházy Palatini…* MNL OL E 148. NRA Fasc. 353/1. Fol. 40b–41a; Merényi Lajos: *Gróf Esterházy Pál 1678. évi végrendelete.* TT 34 (1911). 609–610.

2 *Magyarországi magánkönyvtárak.* IV. 1552–1740. Sajtó alá rend. Bajáki Rita – Bujdosó Hajnalka – Monok István – Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Mutató: Zvara Edina. Bp., 2009. 195–247.

3 *Lesestoffe in Westungarn II.* 159–161.

4 1) Pomponius Mela – Isaac Vossius: *Isacii Vossii observationes ad Pomponium Melam de situ orbis.* Hagae Comitis, Vlacq, 1658. (1756. könyvjegyzék 500. tétele); 2) [Johannes Boterus: *Theatrum principum orbis vniversi: in quo omnes, qvotqvot svnt in Orbe terrarum Principes, opibus et viribus conspicui representatur, cum vniuscuiusque Regali censu, potentia, regendi forma et Principibus ipsis finitimis; quod Theatrum …* Coloniae Agrippinae, Andreae, 1596.] (1756. jegyzék 1388. tétele); 3) Gerardus Mercator: *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura. Ps. 1. Galliae tabule geographicae. Belgii inferiores geographicae tabulae … Germaniae tabulae geographicae …* Duysburgi, Gerardus Mercator, [1585.] Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzet: 5797 (kismartoni), 627965 (moszkvai) (1756. jegyzék 498. tétele); 4) D. T. V. Y. [Pierre d'Avity:] *Les estats empires, royaumes, et principautez du monde…* A Genève, pour Jean Antoine et Samuel de Tournes, 1665. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-kastély, Zimmer V. Kasten BB. Regal 7/10. (1756-os jegyzék 1060. tétele)

5 Monok István: *A művelt arisztokrata.* A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. (Kulturális örökség) Bp.–Eger, 2012. 145–146.

6 Kismarton, Esterházy-kastély, Zimmer IV. Kasten C. Regal 2.

1. kép
Francesco Orsolini és a kismartoni ferencesek bejegyzése.
Adam Burghaber: Theologia polemica … Friburgi Helvetiorum, 1678. (címlap r.)
Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana, 15,727 L/7.

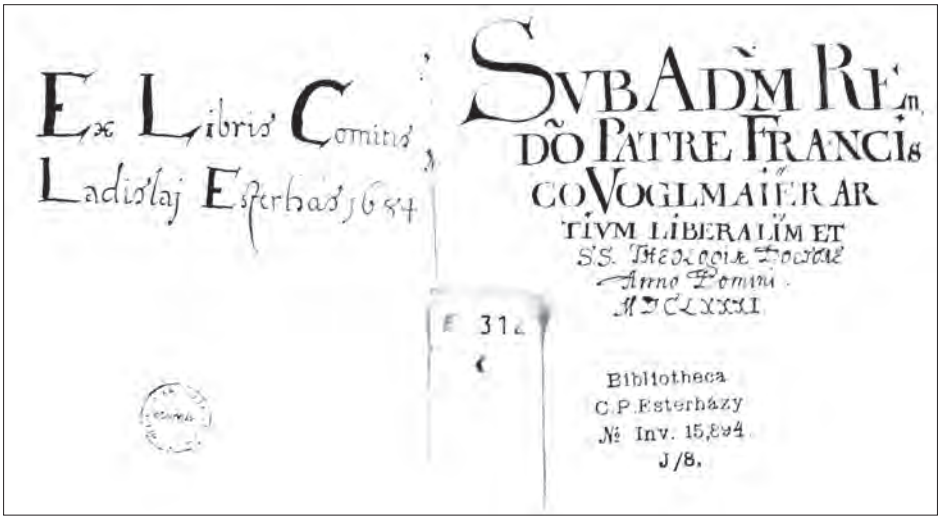
Ismert az olasz Francesco Orsolini várplébános (1655–1700)[7] közel százkötetes könyvjegyzéke: a könyveknek csak a harmada található meg az 1756-os könyvjegyzéken, s van olyan könyve is, amely nem szerepel a listán, azonban ma is kézbe vehető. A várplébános bejegyzése bizonyítja az egykori tulajdonlást. Orsolini könyveinek nagyobb része talán a kismartoni plébánián maradt (ismert is ilyen saját possessor-bejegyzéssel ellátott könyve), vagy valamelyik, a család által támogatott rendház kaphatta meg. *(1. kép*)

Fontos forrásunk a hercegi könyvtáros és levéltáros, Hárich János (1904–1990)[8] inventáriuma.[9] A kismartoni ferencesekhez 1756-ban átszállított könyveket Esterházy V. Pál (1901–1989) visszavitette a kastélyba. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük: Hárich a ferences rendházba ment át, és ott pecsételte be a könyvekbe az új Esterházy-nyilvántartást jelentő tulajdonjegyet. Ahogy 1756-ban a család nem adott át minden könyvet a ferenceseknek, úgy 1936–1937-ben Hárich olyan könyvekbe is beütötte a család pecsétjét, amelyek már a 17. század második felében a ferenceseknél voltak, vagyis nem Esterházy Pál hagyatékából kapták. Ugyancsak 1937-ben, amikor a könyveknek a kastélyba szállítása megtörtént, a ferencesek tartottak vissza már bepecsételt könyveket. Ezért található ma Esterházy-pecsétes könyv Grazban, az egykori kismartoni állományban, és talán Budapesten a ferenceseknél is.

7 Adolf Mohl: *Die Anfänge der Schloßpfarre in Eisenstadt.* Burgenländische Heimatblätter, 9 (1935) 110–111. – Fazekas István: *Francesco Orsolini várplébános hagyatéki leltára 1700-ból.* In: Házi Jenő emlékkönyv. Szerk. Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron, 1993. 309–312. A könyvjegyzék: *Lesestoffe in Westungarn II.* 189–192.

8 Életéről összefoglalóan lásd: Harald Prickler: *Dr. Johann Harich.* Burgenländische Heimatblätter, 52 (1990) 97–100.

9 *Inventarium librorum per condam Palatinum Principem Esterházy apud PP. Franciscanos ad S. Michaelem in Kismarton depositorum et novissime anno 1937 per eosdem PP. Franciscanos fideicommisso Esterházyano restitutorum nec non a dicto fideicommisso receptorum.* Kismarton, Esterházy-könyvtár, Protokoll № 6341, Inventar-Signaturen 14022–15906. (1884 kötet)

2. kép
Esterházy László Ignác bejegyzése saját tankönyvébe.
Franciscus Voglmayer: Tractatus de Angelis et actibus humanis … MSS. 17. sz.
(előzéklap v.) Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana, 15,894 J/8.

A kismartoni ferencesesek könyveit 2006 szeptemberében átvitték a grazi Zentralbibliothek der Franziskanersbe,[10] ahol az egyes könyvekről részletes címleírás készült. Feljegyzésük szerint az „Ungarische Literatur"-t a magyarországi ferenceseknek átadták.

Johannes Blaue könyvszámlái az 1661–1663 közötti évekből maradtak fenn, sajnos azonban a vásárolt könyvek nincsenek tételesen felsorolva.[11]

A korábbi tulajdonosok

A máig fellelt, Esterházy-tulajdonjegyet viselő könyvekben több mint nyolcszáz tulajdonosi bejegyzés található. Leginkább e possessorbejegyzés-állomány elemzésének a segítségével tudjuk elkülöníteni azokat a könyveket, amelyek ugyan 1713 előtt jelentek meg, de biztosan később kerültek az Esterházy-gyűjteménybe. A megmaradt könyvek már világosabban mutatják meg, melyek azok, amelyek Esterházy Miklósé, illetve az ő gyermekeié voltak, valamint hogy me-

10 A kézirat egy másolatát Bernhard Weinhaeusel jóvoltából tekinthettük meg Kismartonban. A könyvek feldolgozásához Frater Didacus Sudy OFM készített feljegyzéseket Grazban, 2009. június 25-én.

11 MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai, 107/48/10815, 10826; 108/48/10870, 10872.

lyek kerültek Esterházy Pál gyermekeitől, még a nádor halála előtt, a ma Kismartonban őrzött könyvtárba. A szűk családot tekintve a bejegyzések alapján részben ide kerültek a nádor Esterházy Miklósnak (1583–1645), testvérének, Pálnak (1587–1640, a zólyomi ág), Miklós nádor fiainak: a Vezekénynél elesett Lászlónak (1626–1652), Istvánnak (1616–1641) és a herceg-nádornak, Pálnak, valamint az ő fiának, László Ignácnak (†1693) a könyvei. (*2. kép*)

A család kiterjedt rokonságával és kapcsolati rendszerével is magyarázható, hogy több kiváló tudós, egyházi személy, diplomata könyvei is az Esterházy-könyvtárba kerültek. Az egykori tulajdonosok között ott találjuk Bánffy Kristófot, Batthyány Boldizsárt, Beythe Istvánt, Andrást és Imrét, Beke Zsigmondot, Ceglédi Szabó Pált, Simon Gerengelt, Istvánffy Miklóst, Kanizsai Pálfi Jánost, Kecskés Andrást és Jánost, a Listi család több tagját (kivéve Listi Lászlót – ámbár Mohácsról írt műve szerepel az 1756-os könyvjegyzéken),[12] Mossóczy Zakariást, Naprágyi Demetert, Oláh Miklóst,[13] Peregi Albertet, Prágai Andrást, Szenci Molnár Albertet, Zsámboky Jánost.[14]

A gyűjtemény egyik legtöbbet ígérő eredménye lesz Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek könyveinek kigyűjtése az Esterházy-könyvek közül. A más gyűjteményekben felbukkant köteteket ezek mellé helyezve már 120 kötetnél tartunk a rekonstrukcióval. A humanista főpap szerencsére könyveinek nagy részébe beírta nevét, vagy ha nem, kézírása alapján (merthogy sokat jegyzetelt), egyszersmind könyveinek kötése alapján azonosíthatjuk azokat. Elmondhatjuk, Oláh Miklós még nem felállítva helyezte könyveit a polcokra, hiszen csaknem valamennyi könyvének a címe a metszésen található.

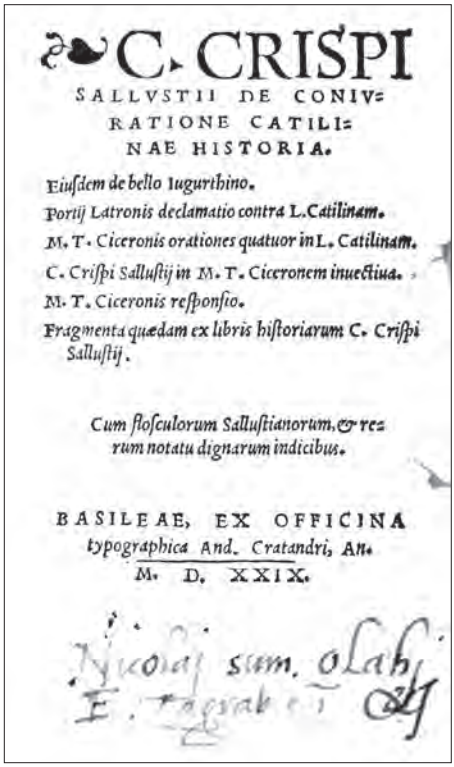
Oláh Miklós 1562. szeptember 14-én kelt végrendeletében a Bécsben őrzött könyveit Listi I. Jánosra (†1577) és fiára, II. Jánosra (1556–?) hagyta azzal a feltétellel, hogy tetszésük szerinti válogatás után a maradékot a nagyszombati tanulók kapják meg.[15] Listi I. János könyveit, illetve annak egy részét a család egyes

12 Zvara Edina: *A Listi-család könyvei.* In: „Apró cseppekből lesz a zápor". Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk. Hegyi Ádám – Simon Melinda. (Habent sua fata libelli, IV) Szeged, 2008. 45–70. Az 1756. évi könyvjegyzék 1136. tétele.

13 Szelestei Nagy László: *Oláh Miklós könyvtáráról.* In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. jan. 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk. Mózes Huba. Bp., 1993. 51–69. A Kismartonban és a Moszkvába lévő könyvek kézbevételével Oláh Miklós könyveinek számát is sikerült nagymértékben pontosítani. Az új, rekonstruált jegyzék kiadása előkészületben van.

14 Zvara Edina: *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban.* MKsz, 127 (2011) 47–71; Zvara Edina: *Náprágyi Demeter három könyve az Esterházy-könyvtárban.* In: „…mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc…" Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Szerk. Stemler Ágnes – Varga Bernadett. Bp., 2010. 263–268.

15 „In domo mea Viennensi: Libros, quos hic Wiennae in biblioteca mea habeo, lego Joanni Listhio et filio suo Joanni ea conditione, ut quos ex eis voluerit, pro se retineat. Alios autem studiosis Tirnaviensibus pro salute animae meae distribuat, ut ex eis discant." – *A magyar*

C. CRISPI
SALLVSTII DE CONIV=
RATIONE CATILI=
NAE HISTORIA.
Eiuſdem de bello Iugurthino.
Portij Latronis declamatio contra L. Catilinam.
M. T. Ciceronis orationes quatuor in L. Catilinam.
C. Criſpi Salluſtij in M. T. Ciceronem inuectiua.
M. T. Ciceronis reſponſio.
Fragmenta quædam ex libris hiſtoriarum C. Criſpi Salluſtij.
Cum floſculorum Salluſtianorum, & rerum notatu dignarum indicibus.
BASILEAE, EX OFFICINA typographica And. Cratandri, An. M. D. XXIX.
Nicolaj sum. Olah.

3. kép
Oláh Miklós bejegyzése.
Caius Sallustius Crispus: De coniuratione Catilinae historia … Basileae, 1529. (címlap r.)
Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana, 14,792 D/1.

tagjai örökölték meg. Könyvtáruk feltehetően Köpcsényben (Kopčany, Kittsee, Ausztria) volt. A köpcsényi birtokot a király 1576-ban adományozta a Listi családnak, amelyet Listi IV. János (†1676 k.) 1676-ban eladott Esterházy Pálnak.[16] Valószínűleg ekkor, a birtokosváltáskor került a Listiek és Oláh Miklós könyveinek egy része az Esterházyak gyűjteményébe. Ez az egyik út, amelyen keresztül a humanista főpap könyvei az Esterházyak könyvtárát gazdagította.

A másik út: az érsek unokaöccse Oláh Császár Miklós volt. Az ő leánya Császár Orsolya, férje Dersffy Ferenc. Leányuk Dersffy Orsolya (1583–1619), akit Esterházy Miklós nádor vett feleségül. Dersffy Orsolya öröksége volt Lakompak (Lackenbach, Ausztria), amely így a neves család birtokába került – Oláh Miklós könyveinek egy másik részével együtt.[17] *(3. kép)*

Az Esterházyak és Oláh Miklós kapcsán ismerhetjük meg többek között a Listiek és Peregi Albert könyveinek egy részét is. Az előbbieknek jelenleg 45 kötete ismert, a legtöbb könyve, 17 kötet, Listi I. Jánosnak volt (†1577).[18] A Pozsonyi Humanista Társaság tagja, a veszprémi, majd győri püspök alapozta meg a család hatalmát és hírnevét.

könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. és a függeléket összeáll. HERNER János – MONOK István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11) Szeged, 1983. 56–57; SZELESTEI: i. m. (13. j.) 51.

16 KEMÉNY József: *A nagyköpcsényi Listi család eredete, növekedése és hanyatlása.* Új Magyar Muzeum, IV (1854. Junius, VI. füz.) 511.

17 MONOK: i. m. (5. j.) 131; MONOK István: *Adalékok az Esterházy-könyvtár kialakulásának történetéhez.* A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulságai. In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves BITSKEY István tiszteletére. Szerk. IMRE Mihály – OLÁH Szabolcs – FAZAKAS Gergely Tamás – SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, 2011. 504–507.

18 ZVARA: i. m. (12. j.) 67. (Itt még csak tizenhárom kötetet említünk, a tanulmány megjelenése után került elő újabb négy kötet.)

A humanista műveltségű Peregi Albert pécsi prépost, a magyar kamara elnöke, királyi titkár volt. Az Esterházyak könyvei között nyolc kötetét sikerült azonosítani superexlibrise alapján (SVM ALBERTI, Sum Alberti P. Q. 1530., Sum Alberti prepositi Quinqueecclesiensis, Anno D. 1535.). Több könyvének metszésén Oláh Miklós kézírása ismerhető fel, ez alapján feltételezzük, hogy az érsekhez jutottak Peregi könyvei (vagy annak egy része). A pécsi prépostról az eddigi legteljesebb életrajz Varga Szabolcs tollából jelent meg 2011-ben a Századok hasábjain[19] – ő Pereginek csak három, az Esterházy-gyűjteményben lévő könyvéről tud.

A gyűjteménybe integrált protestáns lelkészektől származó könyvek története külön színfolt ebben a históriában. Hogy milyen okból kerülhettek például Beythe István és fiai, András és Imre, Ceglédi Szabó Pál vagy Kanizsai Pálfi János[20] könyvei a katolikus család gyűjteményébe, arra több válasz is lehetséges – erről Monok István már kifejtette véleményét, legutóbb *A művelt arisztokrata* kötetében.[21]

A rokon családok egyes könyvei útjának követése is felvet néhány kérdést, különösen a Thurzók és a Nádasdyak esetében. Az Esterházy-könyvanyag kutathatósága segít tisztázni és korrigálni több, a szakirodalomban olvasható állítást. Tény, hogy az Esterházyak és a Thurzók több szálon is kapcsolódnak egymáshoz. Esterházy Miklós második felesége Nyáry Krisztina (1604–1641) volt, akinek első házasságából származott leánya, Thurzó Erzsébet (1621–1642). Erzsébet nagyapja, a nádor Thurzó György (1567–1616) egyik örököse volt. Miklós nádor István (1616–1641) fiával összeházasította Erzsébetet, s ekkor az osztrák kollégák szerint „a Thurzó-örökségből származó könyvek mérhetetlen módon felduzzasztották a Bibliotheca Esterházyana állományát".[22] A Thurzó-könyvtár alapos ismerője, Helena Saktorová pedig így fogalmaz: „Thurzó György nádor könyvtára a halála utáni örökösödési eljárás során felosztatott felesége, lánya és egyetlen fia, Thurzó Imre között, amit a könyvekben fennmaradt possessor-bejegyzések igazolnak. Szerteágazó családi kapcsolataik következtében a könyvtár részei bekerültek az Esterházyak, Jakusicsok, Thökölyek gyűjteményeibe."[23]

19 Varga Szabolcs: *Egy ismeretlen humanista.* Peregi Albert pécsi prépost. Sz, 53 (2011) 351–376.

20 Zvara Edina: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei.* MKSz, 128 (2012) 293–318; Zvara: i. m. (14. j.) 47–71; Zvara: *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében.* MKsz, 126 (2010) 386–398; Zvara: *Egy dunántúli protestáns lelkészcsalád a magyar késő humanizmus világában.* Beythe István (1532–1612) dunántúli protestáns püspök, Beythe András (1564–1599) németújvári lelkész és Beythe Imre (†1624) németújvári lelkész könyvei. Habilitációs dolgozat. Szeged, 2013.

21 Monok: i. m. (5. j.) 131–133.

22 Stefan Körner: *A Bibliotheca Esterházyana.* In: Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp., 2005. 115.

23 Helena Saktorová: *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára.* In: Kék vér,

A kutatások folyamán azonban csak néhány olyan kötetet találtunk, amelyek a Thurzókhoz köthetőek: Andreas Eborensis erkölcstani példázatgyűjteménye;[24] Thurzó Imre (1598–1621) wittenbergi rektori beszédei két kolligátumban is megtalálhatóak;[25] Arnaldus de Villanova: *Summi philosophi et medici excellentissimi* (Lyon, 1568) című kötete, amelynek első tulajdonosa a superexlibris szerint Anton Fugger volt.[26] Friedrich Balduin: *Phosphorus veri catholicismi …* (Wittenberg, 1626) című kötetének ajánlása Thurzó Györgynek szól – a könyv azonban Ceglédi Szabó Pálon keresztül került az Esterházyakhoz, a bejegyzés szerint Kanizsai Pálfi János adta neki 1634-ben.

A possessorok között tizenegy alkalommal találkozunk Hermannus Bernhardus Feulner nevével. Egyelőre még csak gyanítjuk, hogy Feulner kapcsolatban állhatott Thurzó Imrével. Feulner a possessor-bejegyzése alapján megfordult Wittenbergben és Tübingenben. Az előbbiben akkor, amikor Thurzó Imre volt az egyetem rektora. Feulner egyik kolligátumába beköttette Thurzó egyetemi beszédeinek egy példányát.[27] Talán Thurzó Imre megvette (?) Feulner könyveit vagy annak egy részét, azok pedig lánya örökségével az Esterházyakhoz kerültek – ez azonban egyelőre csak igen bizonytalan feltevés.

Thurzó György egykori gazdag könyvtárának története és állománya részletesen feltárt,[28] ahogy lassan az Esterházyaké is, s egyelőre tehát nem látjuk igazolva a fenti állításokat, feltételezéseket.

Hasonló a helyzet Nádasdy Ferenc (1625–1671) könyveivel is. Theresia Gabriel szerint számtalan Nádasdy-bejegyzéssel ellátott kötet található az Ester-

fekete tinta. i . m. (22. j.) 144.

24 André Rodrigues Eborense: *Exemplorum memorabilium cum ethnicorum, tum christianorum e quibusque probatißimis scriptoribus … tomus posterior …* Venetiis, ad signum seminantis, 1572. Poss.: 1) Ex libris Grego(rii) Ormankőy. Chare libelle mihi, semper peregrinater meum; 2) Sum liber Stephani Szuhay Anno domini 1617; NB. dequodam Amicissimo Marci Bruti. Et exempla ex lib. d(omi)ni Balthasaris; D sorore D. Comitis Palatini Vng(ariae) Geor(gii) Thurzo […] Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzet: 15,151 G/1.

25 Thurzó Imre: *Rectoratus academicus, id est, orationes, quas Comes Emericus Thurzo de Arwa; etc. Rector hactenus Academiae Wittebergensis etc. officii caussa publice habuit.* Wittebergae, ex typ. Johannis Richteri, 1616. RMK III. 1185. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzet: 15,410 H/7. – Poss.: Sum ex libris Hermanni Bernhardi Feulner. Wittemberg, 1617. (címlap) Superexlibris: H. B. F. C. 1617. Mai lelőhelye: OSzK, jelzet: 15,302 G/10.

26 Arnaldus de Villanova: *Summi philosophi et medici excellentissimi.* Praxis medicinales … Lugduni, apud Joannem Stratium, 1568. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) Arnaldus de Villanova: *Tractatus varij exoterici ac chymici, versa pagina enumerati …* Lugduni, apud Joannem Stratium, 1586. – Supralibros: Anthoni Fugger 1586. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten M. Regal 7.

27 Ld. a 25. jegyzetet.

28 Legújabban: Helena Saktorová: *Turzovské knižnice.* Osobné knižné zbierky a knihy dedokované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009; Saktorová: i. m. (23. j.) 141–155; Monok: i. m. (5. j.) 158–174.

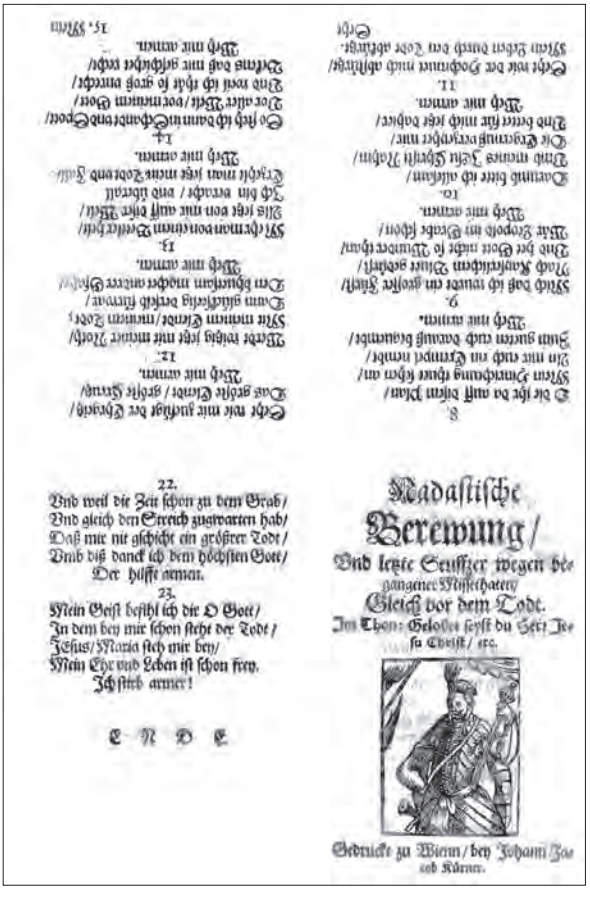
házy-gyűjteményben.[29] A két nagy könyv- és műgyűjtő család rokonságban állt egymással, hiszen Esterházy Miklós leánya, Anna Júlia Nádasdy Ferenc felesége volt.[30] Továbbá közeli kapcsolatban volt Esterházy Pál is sógorával, aki nagy hatással volt művészi ízlésvilágának kialakításában. Tehát egyrészt a családi kapcsolatok révén kerülhettek (volna) a Nádasdy-könyvtárból származó kötetek az Esterházyakhoz, másrészt az országbíró kivégzése után Esterházy vásárolhatott az országbíró elkobzott könyvtárából, ahogy műkincsgyűjteményéből is hozzájutott több darabhoz. Egyelőre azonban egyetlen olyan kötet sem került elő, amelyben szerepelne Nádasdy Ferenc bármilyen tulajdonjegye. Ha Nádasdy exlibrisével, possessor-bejegyzésével ellátott kötet nincs is a könyvtárban, azért néhány hozzá kapcsolódó kötetet fellelhetünk: öt példányban is megtalálhatjuk a *Mausoleum*ot (két nürnbergi és három pottendorfi kiadás);[31] három, az 1671-es kivégzést indokoló propagandaanyagot, köztük egy 2010-ben, a kismartoni Esterházy-kastélykönyvtárban, egy papírdobozban talált kisnyomtatványt. Ez utóbbi felvágatlan, 23 versszakos, német nyelvű hungarikum – mai ismereteink szerint unikum.[32] *(4. kép)*

29 Theresia Gabriel: E*gy mozgalmas múlt tanúja, a herceg Esterházy-könyvtár.* In: Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra. Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai. Szerk. Czoma László. (Kastélykonferenciák, III) Keszthely, 2005. 77; Theresia Gabriel: *Die fürstlich Esterházysche Bibliothek.* Zeugnis einer bewegten Vergangenheit. In: Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift für Gerald Schlag. Red. von Gürtler Wolfgang – Gerhard J. Winkler. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 101) Eisenstadt, 2001; Körner: i. m. (22. j.) 108.

30 Viskolcz Noémi: *Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei.* Sz, 144 (2010) 873–893; Uő: *A mecenatúra színterei a barokk főúri udvarban.* (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai) Bp., 2013; Monok István: *A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége.* In: Kék vér, fekete tinta. i. m. (22. j.) 2005. 69–86.

31 Nádasdy Ferenc: *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae …* [1. kiad.] Norimbergae, M. et J. Endteres, 1664. RMK III. 2254. 1. pld.: Jelzet: 8323. Egykori helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. Kasten B. Regal 3. – 2. pld.: Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzet: 615807, N 131. – Nádasdy Ferenc: *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae …* [2. kiad.] [Pottendorf], apud Hieronymum Verdussen, 1667. RMK III. 6541. – 3. pld.: Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. Kasten C. Regal 5/10. – 4. pld.: Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzet: 15,164 G/2. – 5. pld.: Jelzet: 14,370 B/2.

32 Wilhelm Schröder: *Außführliche und Wahrhafftige Beschreibung wie es mit denen Criminal-Processen, und darauff erfolgten Executionen wider die drey Graffen Frantzen Nadaßdi, Peter von Zrin, und Frantz Christophen Frangepan, eigentlich hergangen.* Gedruckt zu Wienn in Oesterreich, bey Mattheo Cosmerovio, 1671. (Apponyi Hung. 959) Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. Kasten B. Regal 4/24. – *Perfetta, e veridica relatione delli processi criminali, et essecutione delli medesimi, fattasi contro li trè conti Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Christofforo Frangepani.* In Vienna d'Austria, et Milano, nella R. D. Corte, per Marc Antonio Pandolfo, 1671. (Apponyi H. 2103: Vienna et Venezia) Poss.: Ex libris Marci Aurelij Odescalchi (17. sz., címlap r.) Pecsét: Zimmer V. Kasten B. Regal 5. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. papírdobozban: R/5/2. Jelzet: R/5/28.

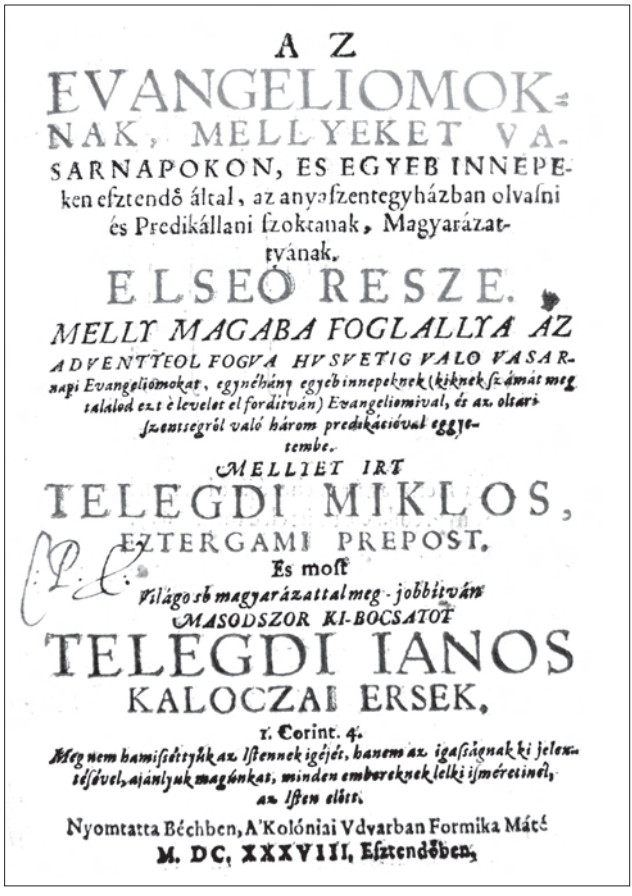
Nadastische
Berewung/
Und letzte Seuffzer wegen be-
gangener Missethatery
Gleich vor dem Todt.
Im Thon: Gelobet seyst du Herz Je-
su Christi/ etc.

Gedruckt zu Wienn/ bey Johann Ja-
cob Kürner.

4. kép
Nadastische Berewung[!], und letzte Seuffzer wegen begangener Missethaten, Gleich vor dem Todt … Wien, Johann Jacob Kürner, 1671 után. Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana

Elgondolkodtató az Esterházy-kiadványok sorsa is. Hatvannyolc olyan kiadványt tudunk összeszámolni, amely a családtagokhoz kapcsolódik: saját, nyomtatásban megjelent írásaik, a nekik ajánlott és egyéb módon velük kapcsolatos könyvek (kivéve a possessor-bejegyzéssel ellátottak), ezekből csak két mű található meg az 1756-os jegyzéken: Káldi György: *Az innepekre való prédikációk …* (Bécs–Pozsony, 1631) – ennek ajánlása Esterházy Miklósnak szól –, valamint Sigismundus Ferrariusnak a magyarországi domonkos provinciáról írt műve (Bécs, 1637) – az Appendix ajánlása szól Esterházy Miklósnak; továbbá két olyan kiadvány van, amelyből ma példány is található Kismartonban: nevezetesen az előbb említett két kiadvány: Káldi előbbi műve egyébként a nádor fiának, Esterházy Istvánnak (1616–1641) volt a tulajdona, Ferrarius mű-

– *Nadastische Berewung[!], und letzte Seuffzer wegen begangener Missethaten, Gleich vor dem Todt. Im Thon: Gelobet seyst du Herz Jesu Christi, etc.* Gedruckt zu Wienn, bey Johann Jacob Kürner [17. sz.] – Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III. papírdobozban, A/9/1-10.

A Z
EVANGELIOMOK-
NAK, MELLYEKET VA-
SARNAPOKON, ES EGYEB INNEPE-
ken eſztendő által, az anyaſzentegyházban olvaſni
és Predikállani ſzoktanak, Magyarázat-
tyának.
ELSEÓ RESZE.
MELLY MAGABA FOGLALLYA AZ
ADVENTTEOL FOGVA HVSVETIG VALO VASAR-
napi Evangeliomokat, egynéhány egyéb innepeknek (kiknek ſzámát meg
találod ezt è levelet el forditván) Evangeliomival, és az. oltari
ſzentsegről való három predikáczióval eggye-
tembe.
MELLIET IRT
TELEGDI MIKLOS,
ESZTERGAMI PREPOST.
Es moſt
Világoſb magyarázattal meg-jobbitván
MASODSZOR KI-BOCSATOT
TELEGDI IANOS
KALOCZAI ERSEK,
1. Corint. 4.
Meg nem hamiſityuk az Iſtennek igéjét, hanem az igaſságnak ki jelen-
tésével, ajánlyuk magunkat, minden emberekneк lelki iſmeretinél,
az Iſten előtt.
Nyomtatta Béchben, A'Kolóniai Vdvarban Formika Máté
M. DC. XXXVIII. Eſztendőben.

5. kép
C. P. E. – Esterházy Pál egyik possessor-bejegyzése. Telegdi Miklós: Az evangeliomoknak ... elseo resze ... Bécs, 1638. (címlap r.) Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana

véből négy példány is fennmaradt, a moszkvaiban Hárich szerint Esterházy László bejegyzése olvasható.

Esterházy Pálhoz hatvanegy mű köthető: saját művei, s azok, amelyek a nádor költségén vagy neki szóló ajánlással jelentek meg; ebből csak öt szerepel az 1756-os összeíráson,[33] huszonnégyből pedig ma is található példány a kismartoni kastélykönyvtárban – ráadásul több kiadványából igen sok, például: *Minden szentek királynéja Boldogságos Szűz Mária tisztelete* (Nagyszombat, 1698): 39, *Az Boldogságos Szűz Mária szombattya* (Nagyszombat, 1701; 2. kiad.): 164, *Litaniae de sanctis conversis* (Nagyszombat, 1703): 156, *Harmonia cælestis* (Bécs, 1711): 33 példány.

33 57. tétel: Tarnóczy István: *Idea coronata...* (Bécs, 1680), 59. és 61. tétel: Tarnóczy István: *Princeps angelicus...* (Bécs, 1680), 163. tétel: Esterházy Pál: *Harmonia cælestis* (Bécs, 1711 – 2 példány), 241. tétel: Illyés András: *Keresztyéni jóságos cselekedetek ...* 2. rész (Nagyszombat, 1701), 394. tétel: Otrokócsi Fóris Ferenc: *Isten előtt járóknak tökéletessége...* (Nagyszombat, 1699)

Több dolog is segít bennünket annak eldöntésében, hogy az adott kötet – bár 1713 előtt jelent meg – Esterházy Pál gyűjteményébe tartozott-e: ezek közé tartoznak az egykori tulajdonosok beírásai, exlibrisei és superexlibrisei; valamint az Esterházyak családfája, az egyes feleségek, férjek családnevének ismerete. *(5. kép)*

Esterházy Pál számos európai neves család tagjával találkozott, kötött barátságot, és az Esterházy család több tagja házasodott össze velük. Leopold Josef von Lamberg, Freiherr von Ortenegg und Ottenstein (1654–1706) volt az egyik, akinek apjával már Miklós nádor is kapcsolatban állt (s mindketten aranygyapjas lovagok voltak). Leopold Josef von Lamberg roppant gazdag ember, ismert műgyűjtő volt, s kiváló könyvtárral rendelkezett. Könyveinek egy részét fia, Karl Joseph (1686–1743) örökölte, aki fiának, Franz Antonnak (1707–1765) ajándékozott belőlük. Ez utóbbi Esterházy József Antal lányának, Maria Jozefa Eleonorának (1712–1756) volt a férje. Így az 1713 előtt kiadott könyvek közül a von Lamberg családtól hetven könyv ma Kismartonban, egy pedig Moszkvában található.

Harmincöt könyv gerincén szerepel a G. V. L. tulajdonjegy, amely a „Graf von Lamberg" rövidítése lehet – ezt támaszthatja alá, hogy két alkalommal olvasható a „Charles Benoit Comte de Lamberg 1695." bejegyzés a G. V. L.-es könyvekben (tehát ugyanarról a családról, a Lambergről van szó). Ha a kettőt együtt vesszük számításba, azaz a „Leopold Josef von Lamberg, Freiherr von Ortenegg und Ottenstein" és a G. V. L. tulajdonjegyű könyveket, akkor ez az egyik legnagyobb olyan könyvegyüttes (106 kötet), amely Pál halála után került az Esterházyakhoz.

A Lamberg családhoz köthetők, amennyiben a G. V. L. a Graf von Lamberget jelenti, a Troilik, akiknek negyvenegy könyve azonosítható: Franciscus Godefridus Troili 1612-ben császári tanácsos Prágában, az udvar zenei életében többször is szerepet játszott, Nicolaus pedig Prágában 1612 körül az egyetem egyik dékánja volt; Laurentius Benedictus Nudozierinus Pannoniusszal (= Vavrinec Benedikt, 1555–1615) dolgozott együtt.[34]

Johann Joachim Enzmüller, Freiherr vor und zu Windhag (1600–1678) korának nagy, ismert gyűjtői közé tartozott. Tizenhatezer kötetes könyvtárát felső-ausztriai windhagi kastélyában helyezte el. Könyvei halála után a bécsi dominikánus rendházba, majd 1787-ben a bécsi egyetemre kerültek.[35] Enzmüller

34 Humanista költő. Nedozséren (Nyitra megye) született, Prágában tanult (1595–1600), majd ugyanitt tanár (1603–1615). Vö. Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők.* 1. rész: A kezdetektől 17000-ig. Szerk. és befejezte: P. Vásárhelyi Judit. A szerk. munkatársa: Kis Elemérné és Kovács Zsuzsa. Bp., 2008. 85.

35 Dennis E. Rhodes: *Bibliotheca Windhagiana.* Gutenberg Jahrbuch, 88 (2009) 307–312; Eric Garberson: *Bibliotheca Windhagiana.* A seventeenth-century Austrian library and its decoration. Journal of the History of Collection 5 (1993) 109–128; Georg Grüll: *Geschichte des Schlosses und der Herrschaft Windhag bei Perg.* Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereines.

6/1–2. kép
Johann Joachim Enzmüller, Freiherr vor und zu Windhag supralibrosa.
Jules César La Couture: XVIII Heroum christianorum spectacula … Pragae, 1653.
(elülső és hátsó kötéstábla, kívül) Eisenstadt, Schloß Esterházy,
Bibliotheca Esterhazyana

gyűjteményeit ismerte, sőt, valószínűleg mintának is használta Nádasdy III. Ferenc (1625–1671), véli Viskolcz Noémi,[36] hiszen megvolt neki az 1656-ban megjelent *Topographia Windhagiana.* Esterházy Pál is ismerhette e művet (sajnos sem az 1756-os jegyzéken, sem a meglévő könyvek között nem található),[37]

87 (1937); *Bibliotheca Windhagiana ab … comite Joanne Joachimo ab, et in Windhag … pro usu publico … fundata … sub administratione … Ferdinandi Dominici nobilis domini a Guarient et Raall … ad Majorem publici notitiam ed.* Viennae, typ. Jo. Bapt. Schilgen, 1733.

36 Viskolcz: i. m. (30. j.) 879–880.

37 Ugyanakkor az 1756-os jegyzéken szerepelnek az alábbi művek: Georg Matthäus Vischer: *Topographia archiducatus Austriae inferioris modernae.* (Controfee und Beschreibung aller Stätt, Clöster und Schlösser wie sie anietzo stehen in dem Ertzhertzogtumb unter Osterreich). Wien, 1672. (1137. tétel), Georg Matthaeus Vischer: *Topographia Austriae superioris modernae,* d. i. Contrafee und Abbildung aller Stätte, Clöster, Herrschafften und Schlösser des Ertz-Hertzogthumbs Oesterreich ob der Enß. S. l., s. typ., 1674. (1411. és 1416. tétel), Johann Weikhard Valvasor: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae, das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, undt Schlösser… in dem Herzogthumb Crain.* Wagensperg, Valvasor, 1679. (1404. és 1435. tétel) – a jegyzéken nem szerepel, de Kismartonban megvan Valvasor négykötetes műve: *Die Ehre Deß Hertzogthums Crain.* Das ist, wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses, in manchen alten und neuen Geschicht-Büchern zwar rühmlich berührten, doch bishero nie annoch recht beschriebenen Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes: Anjetzo, Vermittelst einer vollkommenen und ausführlichen Erzehlung aller seiner Landschafften, Böden, Felder, Wälder, Berge, fliessenden und stehenden Wassern, unterirdischer Berg-Seen, bevorab deß Welt-berühmten Cirknitzer Wunder-Sees, auch verwunderlicher

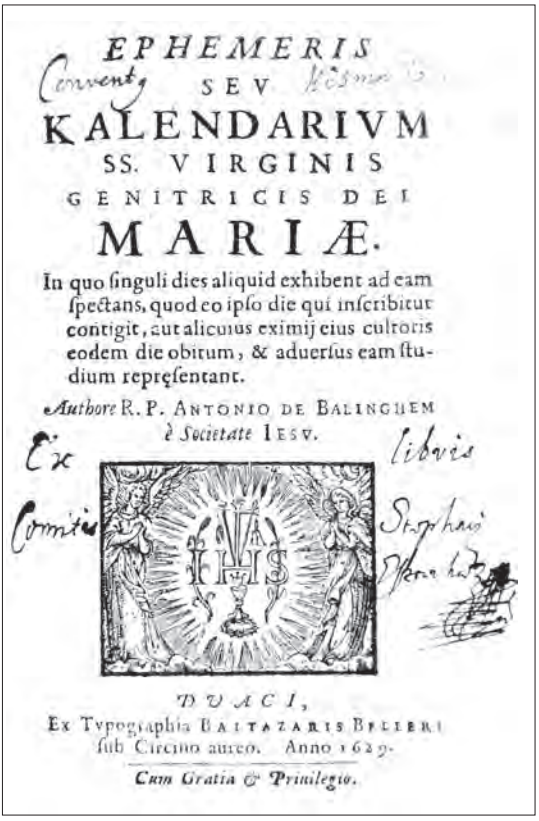
mivel gyűjtési ízlésére nagy hatást gyakorolt sógora, s szinte kortársa volt az osztrák grófnak. A Bibliotheca Windhagianából ma négy, possessor-bejegyzéssel és superexlibrisszel ellátott kötet található Kismartonban, amelyek azonban Pál halála után kerülhettek ide. (A bibliotékából több hazai gyűjteményünk is őriz egy-egy kötetet.) *(6/1–2. kép)*

Több olyan, eddig még nem azonosított exlibris és superexlibris is található az Esterházy-gyűjteményben, amelyek 18–19. századi kiadványokban is előfordulnak – így hiába találjuk meg ezeket pl. egy 16. századi műben, ezeket ki kell zárnunk Pál könyvei közül. A következő tulajdonjegyeket azért emeljük ki, mert általuk összességében több mint száz könyvet zárhatunk ki: 1) pecsétnyomón szereplő hasított címer: tetején nyitott koronás pajzs, melynek két oldalán egy oroszlán és egy sas látható, a címert két oroszlán tartja, a sisakdíszben szintén egy oroszlán és egy sas, legfelül pedig egy nap szerepel; 2) négyosztatú pajzs ágaskodó oroszlánnal, középen egy heraldikai tulipán, s mindezt egy babérkoszorú veszi körül, amely a klasszicizáló ízlést mutatja; 3) hasonló a helyzet az Esterházyak több címerével is, ezek a család 18–19. századi tagjaihoz köthetőek (pl. Monsieur Le General Comte Nicolas d'Esterhazy).

Irányadóak a kismartoni ferencesek beírásai. Jelenleg kb. 150 olyan könyvet ismerünk, amelyben szerepel beírásuk, ezek sem lehettek Páléi. Talán elsőre meglepő, de éppen ezért nem sorolhatjuk például apja, Miklós nádor és testvére, István néhány könyvét sem Pál könyvei közé: Jacobus Alvarez: *De vita spiritualia …* (Mainz, 1614) műve először Esterházy Miklósé volt, majd azt az általa alapított kismartoni ferenceseknek adományozta. Hasonló a helyzet az *Ephemeris seu kalendarium ss. Virginis genitricis Dei Mariae …* (Duaci, 1629) kötettel, amelynek első tulajdonosa Esterházy István volt, majd az a helyi barátokhoz került. *(7. kép)*

S hogy mekkora is volt Esterházy Pál könyvtára? Az 1756-os könyvjegyzéket alapul véve körülbelül 1500 kötetet számolhatunk össze, ez már önmagában is egy jelentős gyűjtemény lenne. Ehhez azonban még hozzá kell vennünk azokat a könyveket, amelyek nem szerepelnek az összeíráson: Dobner, Orsolini, Esterházy Pál könyvei, a kismartoni nyomdász, Johannes Baptista Hübschlin kiadványai, a Hárich-jegyzék tételei; továbbá azok a könyvek, amelyek ma Kismartonban, Moszkvában, Grazban, Budapesten vagy egyéb helyen vannak (ez közel 4000–5000 kötet) – levonva azokat, amelyek nem Pál idején kerültek a könyvtárba. Bármekkora számadatot is kapjunk összességében, a Bibliotheca

Grotten, und viel andrer ungemeiner Natur-Wunder, imgleichen der Gewächse, Mineralien, Bergwercke, Edelgesteine, alter Müntz-Stücken, Thiere, Vögel, Fische … Durch selbst-eigene, gantz genaue, Erkündigung, Untersuchung, Erfahrung, und Historisch-Topographische Beschreibung, In funffzehen, wiewol in vier Haupt-Theile unterschiedenen Büchern … ausgebreitet … (Laybach, 1689). Kismarton, Esterházy-kastély, Zimmer V. Kasten B. Regal 5/7. – Ezek a művek mintául szolgálhattak Esterházy Pál tervezett művéhez, a *Topographia Regni Hungariae*hoz.

EPHEMERIS
SEV
KALENDARIVM
SS. VIRGINIS
GENITRICIS DEI
MARIÆ.
In quo ſinguli dies aliquid exhibent ad eam ſpectans, quod eo ipſo die qui inſcribitur contigit, aut alicuius eximij eius cultoris eodem die obitum, & aduerſus eam ſtudium repreſentant.
Authore R. P. ANTONIO DE BALINGHEM
è Societate IESV.
IHS
DVACI,
Ex Typographia BALTAZARIS BELLERI
ſub Circino aureo. Anno 1629.
Cum Gratia & Priuilegio.

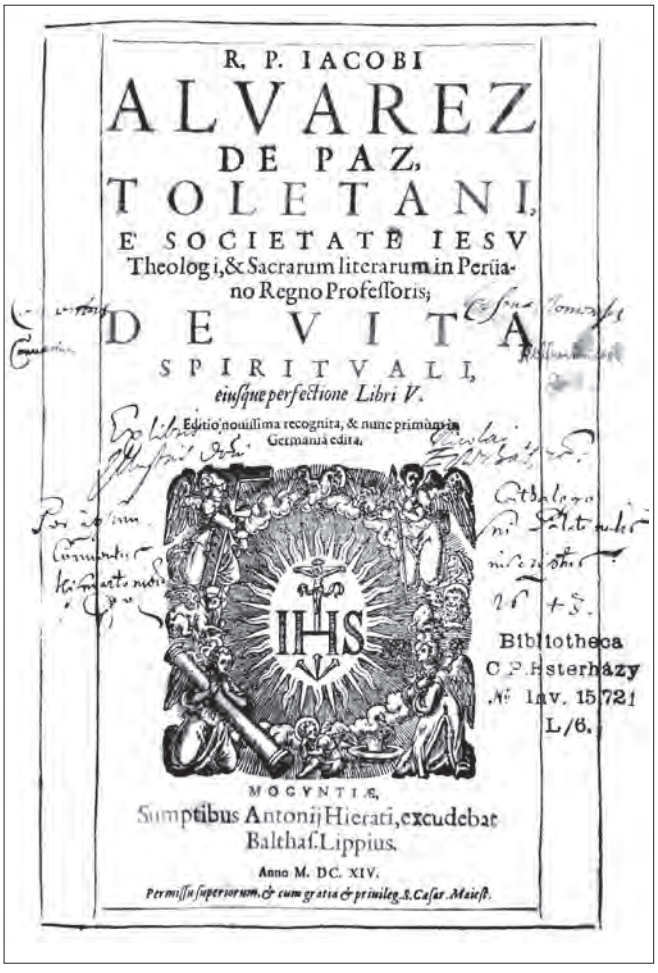
7. kép
Esterházy István és a kismartoni ferencesek bejegyzése.
Antonius de Balinghem: Ephemeris seu kalendarium SS. Virginis genitricis Dei Mariae … Duaci, 1629. (címlap r.)
Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana, 14,905 E/5.

Esterházyana kora egyik legnagyobb, leggazdagabb magyarországi gyűjteménye volt.

Szilágyi Andrásnak az Esterházy-kincstárról írt gondolatait a könyvtár jellemzésekor is idézhetjük, hiszen ahogy Esterházy Pál műgyűjteménye, úgy könyvtára is a családi reprezentáció nélkülözhetetlen eleme volt, s azok megőrzése, gyarapítása legfontosabb feladatai közé tartozott.[38] Gazdagításukkor elsősorban nem az anyagiak vezették. Valóságos szellemi és lelki arzenált hozott létre, amelyből sokan meríthettek, de ezen kívül hűen tükrözi tulajdonosa mentalitását, szellemi arculatát is.

Láttuk, hogy kevés olyan könyvet tarthatunk a kezünkben ma, amelyben Esterházy Pál bejegyzéseit is megtaláljuk. Amelyekben kétség kívül az ő tulajdonjegye szerepel – és nem édesapja testvéréé, akit ugyancsak Pálnak (1587–1645) hívtak –, nem találunk egyéb, a használatra utaló jeleket. A könyvtár ugyanakkor már olyan nagy méretű, és a tulajdonos olyan rangú személy volt, hogy a rekonstruált katalógus mögött álló könyvanyagot teljes egészében nem tekinthetjük olvasmányanyagnak, inkább potenciálisan rendelkezésre álló ismeretek tárának. Nem tudunk arról sem, hogy Esterházy Pál, hasonlóan például Batthyány Boldizsárhoz, az őt közelebbről nem érdeklő könyveit valamely más, általa támogatott intézménynek (iskolának, rendháznak) adta volna rendszeresen. Inkább, mint láttuk, egy-egy neki szánt hagyatékból csak a hiányzó tételeket emeltette a hercegi téka polcaira, a többes példányokat pedig nem vette át – ilyen lehetett Francesco Orsolini plébános könyvtára is.

38 Szilágyi András: *Az Esterházy-kincstár.* Esterházy Péter előszavával. Bp., 1994. 126.

8. kép
Esterházy Miklós és a kismartoni ferencesek bejegyzése.
Jacobus Alvarez: De vita spirituali ... Moguntiae, 1614. (címlap r.)
Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana, 15,721 L/6.

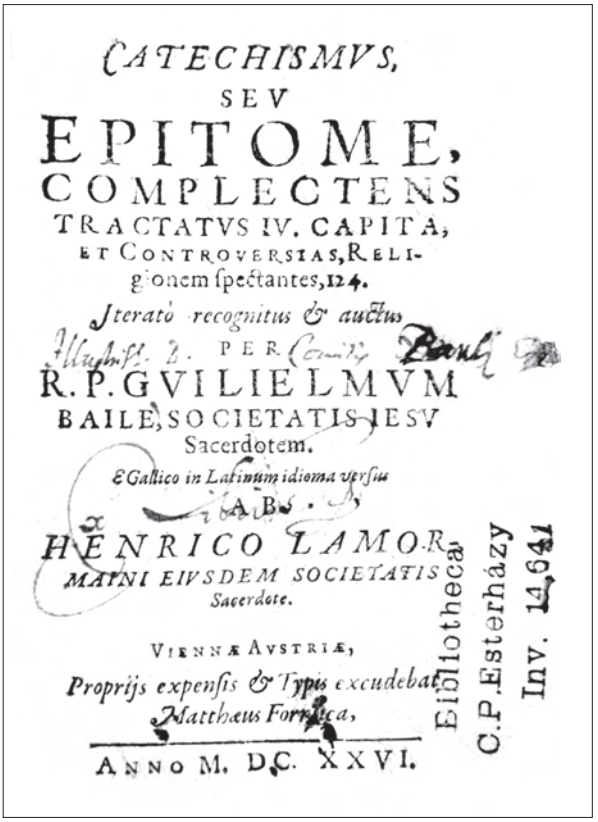
A családban apjától jó példát kapott az olvasás fontosságáról, az ez utóbbival foglalkozó szakirodalom többször idézte az erre vonatkozó adatokat. Esterházy Miklós mint olvasó politikus – értve ezalatt a politikai célú írásainak (feliratok, levelek) argumentációjából, szelleméből, utalásaiból azonosítható és sejthető hatásokat – is példa lehetett fiának. Ha nem is osztjuk azokat a véleményeket, amelyek főként a frissebb burgenlandi szakirodalomban (Theresia Gabriel, Stefan Körner) jelentek meg, miszerint a nádor könyvtára a vallási tolerancia jelképe lett volna Lakompakon – ezt az említett nagy számú protestáns könyv jelenléte alapján állítják –, politikai és családfői cselekedeteiből és a fennmaradt, kétségtelenül az ő olvasmányai közé tartozott könyvek alapján a társadalmi, tudományos jelenségeket a katolikus teológia és egyház szemszögéből megérteni kívánó, vitán felül gondolkodó államférfi alakja sejlik fel. Esterházy Miklós fiatalon, de már olvasóként elhunyt fiainak, a Dersffy Orsolyától (1583–1619) született István

(1616–1641), és a Nyáry Krisztinától (1604–1640) való László (1626–1652) általunk ismert könyvei is ebbe a képbe illenek. Utóbbi fiú, László, különösen is ismert, mint annak az apai hagyománynak a folytatója, amely a vallásos társulatok támogatásában nyilvánult meg. *(8. kép)*

Esterházy Pál 1652-ben 17 évesen vált családfővé. Gazdagságot és felelősséget örökölt. A gazdagság egy része már ekkor a fraknói gyűjteményekben elhelyezett műtárgyakban állt még akkor is, ha ekkor még a muzealitás nem bírt külön, számszerűsíthető értékkel (furcsán fordul a világ: a könyvelők által uralt világunkban ma pedig jószerével csak a számszerűsített muzealitás az érték). A könyvtár gyarapítására, ahogy a kincstáréra is, gondot fordított. Az önmagunknak feltett kérdés az, hogy milyen elvek szerint? Ha a fennmaradt levéltári dokumentumok és könyvek alapján azt mondtuk, hogy lényegében csak potenciális olvasmányanyagot látunk, ennek kialakítása miként függhet össze Pál nádor olvasmányízlésével, de még inkább kulturális ízlésével. Ennek megítéléséhez az alapot – ezt hisszük – azoknak az elemeknek a számbavétele adhatja, amelyre ez a mostani konferencia is vállalkozott. Egész kulturális intézményi rendszer köszönheti neki létét, vagyis nem pusztán elvekben, hanem intézményekben gondolkodott, amely magatartása arra utal, hogy nem csupán az egyszeri értékteremtés, hanem a tartós kulturális hatás is céljai közé tartozott.

Lassan kisebb könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik azzal, hogy politikusként maga is szerepet akart vállalni a magyarországi műveltségi viszonyok javításában. Ennek egyik eleméül a Mária-kultusz erősítését szánta. A családi és az iskolai hatások, a nevéhez kötődő kortárs kiadványok, no és a könyvtár ehhez az ismeretkörhöz köthető darabjai mindenképpen olvasmányaiként elemezhetőek.

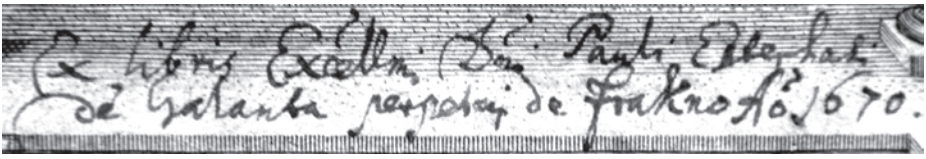
Ehhez a kérdéskörhöz közvetlenül hozzá kell kapcsolnunk a magyar történelmet. Nádori terve egy modernizált, a használati írásbeliséget kiterjesztő, erős katolikus hungarus tudattal bíró Magyarországról, illetve az ennek megteremtésére tett politikai lépései mutatják, hogy készült erre a feladatra. A készüléshez sorolhatjuk tehát a Magyar Királyság történelméhez köthető írásokat, a régió, a nagyhatalmak történetét, illetve tágabban a politikai elméleti műveket is. A könyvanyag, amely könyvtárában ezek köré a témák köré csoportosíthatóak, túlmutatnak a kortárs nemesség olvasmányain, főként számban. Nem mondhatjuk ugyanis, hogy a kortárs arisztokrácia más családjaiban a modern munkák koncepciózusan hiányoztak volna a tékák polcairól, és a köznemesek sorában is említhetünk nagyon magas színvonalú, modern politikai olvasottságúakat (Szirmay András vagy Ráday Pál – hogy ne a katolikusok közül említsünk valakit). A *Topographia Regni Hungariae* terve is mutatja, Magyarországot mint önálló entitást szerette volna elhelyezni az európai öntudatban, nem csupán mint a Habsburg Birodalom részét, és főként nem mint osztrák kreálmányt. Ebben a törekvésében is Páz-

CATECHISMVS,
SEV
EPITOME,
COMPLECTENS
TRACTATVS IV. CAPITA,
ET CONTROVERSIAS, RELI-
gionem spectantes, 124.
Iterato recognitus & auctus
PER
R. P. GVILIELMVM
BAILE, SOCIETATIS IESV
Sacerdotem.
E Gallico in Latinum idioma versus
AB
HENRICO LAMOR,
MAINI EIVSDEM SOCIETATIS
Sacerdote.
VIENNÆ AVSTRIÆ,
Proprijs expensis & Typis excudebat
Matthæus Formica,
ANNO M. DC. XXVI.
Bibliotheca
C.P.Esterházy
Inv. 14,641

9. kép
Esterházy Miklós
és Esterházy Pál bejegyzése.
Guilielmus Baile:
Catechismus, seu epitome …
Viennae Austriae, 1626.
(címlap r.)
Eisenstadt,
Schloß Esterházy,
Bibliotheca Esterhazyana,
14,641a C/3.

mány Péter örököse, jóllehet az osztrák propaganda mindig is érvényesíteni tudta azt a Magyarország-képet, hogy e keleti népség kereszténységét, valami kicsi műveltségét, már ami van neki, az osztrákoknak köszönheti (napjainkban is így van ez). A történelem nem Esterházy Pált igazolta, jóllehet ő és utódai a hercegi ranggal elismertettek. Ezzel a lehetőséggel ő maga is és utódai is éltek.

A ma belátható könyvanyag – és nem hisszük, hogy a további adatok ezt számottevően módosítják majd – igazolja azt a képet, amely szerint a herceg, az utódai egy nagyon gyorsan modernizálódó ismeretanyagot halmoztak fel Kismartonban. Ez azt jelenti, hogy az egyes ismeretterületek könyvekben rögzített eredményeit az eredeti nyelven vették meg, főleg sok francia könyv került a gyűjteménybe. A németnyelvűség már Esterházy Pál idején háttérbe szorultnak látszik lenni, illetve csak ott igazán erős, ahol a németek a legjobbak: udvari rendtartás, mérnöki, műszaki tudományok, hadvezetés, a német nyelvterület országainak története, illetve az Esterházy Pált személyesen is érdeklő: a Mária-kultuszra vonatkozó vagy azzal kapcsolatos művek. A latin nyelv a historikus könyvek mellett ebben a tematikus csoportban dominál. *(9. kép)*

10. kép
Esterházy Pál bejegyzése. Thomas Hariot: Admiranda narratio fida tamen …
Francofurti ad Moenum, 1590. (címlap r.)
Eisenstadt, Schloß Esterházy, Bibliotheca Esterhazyana

Többször kiemeltük már, hogy az iskolai könyvek *(Scholastici)* csoportjába sorolt könyveket komolyan kell venni mint Esterházy műveltségének alapját. Részben a számuk miatt, de azért is, mert szellemiségükben megfelelnek annak a képnek, ahogy egy nem politikusi pályára készülő, de művelt ember felkészül az életére: logika, erkölcstan, filozófia, nyelvtanulás és alapvető teológiai ismeretek. Ehhez a történelem, a földrajz és a magyar jog sorolandó még.

A politikussá lett Esterházy persze gyorsan tudta modernizálni ismereteit, ahogy ez a „Politici" szakból is látszik a könyvek összeírásában, de az is feltűnő, hogy a hadtudomány a könyvtár nagyságához képest mennyire alulreprezentált.

A birodalmi herceg nagyon gyorsan bővítette a könyvtárat a századvég, illetve a 18. század elejének francia, olasz és kis mértékben német irodalmával. Csaknem minden szakterületen. Erről már részleteiben is értekeztünk, itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a „minden szakterületen" azt is jelenti, hogy még az antik auktorok szövegeit is megvették vernakuláris kiadásokban, főleg franciául és olaszul. Ezek persze sorozatok, és nincsen kétségünk afelől, hogy a herceg engedélyt adott egy-egy könyvsorozat megvásárlására. Ahogy a modern egyháztörténeti vagy éppen szépirodalmi sorozatokéra is. Külön kell figyelnünk arra, hogy milyen nagymértékben érkezik a természetre, a földrajzra vonatkozó ismeret a kismartoni gyűjteménybe. Ezek a könyvek – például az ár-apály leírása – nem feltétlenül olyanok, amelyeket lapról lapra el kell olvasni ahhoz, hogy a kulturális horizontja táguljon a tulajdonosnak. Nem gondoljuk ugyanakkor azt sem, hogy Esterházy Pál részleteiben követte Guez de Balzac és François Ogier vitáját arról, hogy a komoly műveltségre alapozott szellem szabadabb megnyilvánulhatóságának milyen elvi alapjai lehetnek, és mennyiben mehetnek szembe a tudományos előfeltevések az egyház (és hangsúlyosan: nem a vallás, főleg nem a hit) kánonjával. Mindamellett, hogy ennek a vitának a darabjai eljutottak Magyarország nyugati felére a 18. század elején, jelzi azt is, hogy az ország vezetői nagyon is tisztában voltak saját társadalmuk és Európa nyugati felének a különbségeivel. Ezt a különbséget modellezi tulajdonkép-

pen a kismartoni könyvtár 18. század eleji szépirodalmi könyvanyagának összehasonlítása a kortárs arisztokrácia más gyűjteményeivel, de főleg a magyarországi és erdélyi köznemesség könyvtáraival. *(10. kép)*

Egy helyen a lakompaki gyűjtemény jezsuita arculatformálásáról beszéltünk, és ugyanitt Esterházy Pál olvasmányműveltségét jellemzendő két részre osztottuk a könyvanyagot (hagyományos és kortárs modern olvasmányok). Véleményünket és eljárásunk jogosságát a mostani adatok fényében is fenntartjuk. Esterházy Pál, a későbbi nádor és herceg tehát a családban és az iskoláiban egynemű olvasási, kulturális ízléssel és mentalitással találkozhatott: vallásos, katolikus, jezsuita. Nagyon fiatalon vált családfővé, ez újabb világokat is megnyitott előtte: a magyarországi társadalom vallási összetettségét, a politikai küzdőtér többféle igazság létezését tanító realitását, és azt hisszük, elsősorban azt a világot, amelyik a bécsi, az osztrák és a bajor arisztokrácia udvarain keresztül sejlett fel előtte, Franciaország – a magyarok uralkodójának nagy ellensége – formálódó új szellemiségét. És ez a szellemiség áramlott udvaraiba a német országokból és Itáliából is. Jól mutatja ezt a hatást az a tény, hogy még a papi pályára lépett, Pál első házasságából való fia, László Ignác (1662–1689) olvasmányai közt is ott találjuk a korai felvilágosodás képviselőit is.

Esterházy Pál könyvtára azonban más jelenségekre is ráirányítja a figyelmet. A magyarországi katolikus arisztokrácia lehetőséget kapott arra, hogy a Habsburg Birodalom keretének segítségével az európai arisztokrácia részévé váljon. Az olvasmány-, illetve a könyvtártörténet eszközeivel kimutathatóan jól látszik annak a különbségnek a folyamatos erősödése, amely ennek a rétegnek a modern, európai műveltsége és a társadalom más csoportjainak archaizálódó olvasmányai között mutatkozik.

Esterházy Pálnak – a könyvtára tartalmi összetételéből kiolvashatóan – kettős törekvése volt: önmaga és családja tagjainak az európai családokéval egyenrangú műveltség lehetőségének a biztosítása, ugyanakkor felelősség azokért az emberekért, akik őt saját országában körülvették.

MITROPULOS ANNA DIÁNA

Kincstárépítés a hétköznapokban

Miről árulkodnak a fraknói számlák?

Bevezetés[1]

Fraknó vára a nikolsburgi béke értelmében került az Esterházy család birtokába. Esterházy Miklós nádor (1583–1645) a vár átalakításakor előnyös földrajzi fekvését arra használta, hogy azt jól védhető erőddé alakítsa, amelynek a katonai szempontok mellett az ingó vagyon biztos tárolása végett volt jelentősége. Fia, a későbbi Pál herceg (1635–1713) azonban a 17. század második felében jelentősen kibővítette és lakóvárrá alakította, amelynek során nagyobb hangsúlyt fektetett a reprezentációra, mint a vagyon tezaurálására. Ő hozta létre annak a kincstárnak az alapját, amely később Kelet-Közép-Európa egyik legjelentősebb főúri műkincsgyűjteményévé vált.

A kincstár tudatos átépítése komoly szervezőmunkát igényelt, az alapoktól, megrendelt ládáktól egészen a bonyolult záró mechanizmusok kialakításáig. Tanulmányomban ehhez kapcsolódóan vizsgálom az udvarban foglalkoztatott tisztségviselők, illetve mesterek munkáinak, szerepének adminisztrációbeli jelenlétét. Arra is keresem a választ, megfogható-e a számlák segítségével, hogy mikor fogalmazódott meg Esterházy Pálban a kincstárhelyiségek átalakításának gondolata. Emellett néhány fraknói tisztségviselő nádorral folytatott levelezésének feltárásával, illetve a források tartalmi sokszínűségének köszönhetően néhány török rab ellátásáról szóló megbízás bemutatásával további értékes ismeretekkel bővíthető a herceg fraknói udvaráról alkotott kép.

Fraknó – „van itt egy kincsesház is”

Miután Esterházy Miklós 1626-ban II. Ferdinánd adománylevele szerint „Fraknó örökös grófjaként” jog szerint is birtokba vette a várat, átfogó átépíté-

1 Köszönöm témavezetőmnek, G. Etényi Nórának és külső konzulensemnek, Buzási Enikőnek, hogy észrevételeikkel segítették a munkám.

si munkálatok kezdődtek, amelyek során a középkori várból az esetleges támadásoknak ellenálló erődítmény született.[2] Az első építkezési szerződést 1630-ban kötötték, 1640-re a jelentősebb új épületek már el is készültek.[3] Az 1625 óta nádor Esterházy különös gondot fordított arra, hogy a bécsi udvarhoz kötődő, főként olasz építőmestereket alkalmazzon, így biztosítva a legkorszerűbb, legmagasabb művészi színvonalat, ahogyan fia is, aki számára ez már Habsburg-orientációt is jelentett egyben.[4] Az átalakítás során háromszoros védelmi gyűrű épült az öregtorony körül, az újjáépítés összköltsége meghaladta 32 ezer Ft-ot.[5] A bástyák, sáncok, védművek mellett ekkor készült el a ma is eredeti formájában látható várkápolna, amelyet 1642-ben szenteltek fel.[6]

Az 1650–1660-as években még végeztek néhány építési munkálatot, később azonban 1670-ig az építkezés szünetelt. Ekkor került újra előtérbe a fraknói vár mint a család gazdagsága mellett a császár iránti lojalitást is jelképező rezidencia. A török kiűzése után hadászati szerepe háttérbe szorult, így Ester-

2 Ekkor élénken élhetett ESTERHÁZY Miklós emlékezetében az az eset, amikor BETHLEN Gábor egyik alvezére körülzárta lakompaki várkastélyát, csupán a francia generális, Henri-Duval DAMPIERRE segítségével sikerült visszavonulásra kényszeríteni az ostromlókat. SZILÁGYI András: *Fraknó vára és az Esterházyak műkincsei.* Korunk, 16 (2005) 12. 24; Harald PRICKLER – Felix TOBLER: *Burg und Grafschaft Forchtenstein.* Historischer Überblick. In: Bollwerk Forchtenstein. Hrsg. Jakob Michael PERSCHY. Eisenstadt, 1993. 21.

3 Verena KEIL-BUDISCHOWSKY: *Zur Baugeschichte von Burg Forchtenstein.* In: Bollwerk Forchtenstein, i. m. (2. j.) 107–109.

4 Erről, illetve a nyugat-magyarországi főúri családok itáliai építőmestereiről és kapcsolataikról ld. bővebben: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler.* Band 28. *Ramsden – Rosa.* Hrsg. Ulrich THIEME, Felix BECKER. Leipzig, 1934. Simon RETACCO szócikk; Adelheid SCHMELLER-KITT: *Historisches Material zur Geschichte der Burg Forchtenstein 1212–1696.* Wien, 1964; GALAVICS Géza: *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század.* A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. GALAVICS Géza. Bp., 1975; GARAS Klára: *Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása.* In: Magyarországi reneszánsz és barokk. i. m; PÉTER Katalin 1985; GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen.* Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986; GALAVICS 1988. 3–4; KOPPÁNY Tibor: *17. századi építési megállapodások a Batthyány levéltárból.* Lymbus, 2 (1990); *Allgemeines Künstlerlexikon.* Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Band 16. *Campagne – Cartellier.* München–Leipzig, 1997. Carlo Martino, Domenico, Johann Baptist Carlone szócikkek; KOPPÁNY Tibor: *Művészek és mesterek a Batthyány-család 16–17. századi építkezésein.* In: Magyar Műemlékvédelem 11. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal évkönyve (1991–2001). Szerk. BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba. Bp., 2002; KOLTAI András: *Portré végvidékkel.* Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636–1659). In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Bp., 2008; Stefan KÖRNER: *Fraknó vára.* Az Esterházy hercegek trezorja. Bécs, 2009; KOPPÁNY Tibor: *Az Esterházy család fraknói ágának művészei és mesterei a 17. században.* Ars Hungarica, 37 (2011) 4; KOLTAI András: *Batthyány Ádám.* Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012. Az olasz művészek ausztriai tevékenységéről továbbá: AIA (Artisti Italiani in Austria. Szerk. Petr FIDLER.) http://www.uibk.ac.at/aia/

5 PRICKLER–TOBLER: i. m. (2. j.) 27.

6 SZILÁGYI: i. m. (2. j.) 24.

házy Pál nyugodt szívvel állíthatta reprezentációjának szolgálatába a várat és annak egyes helyiségeit. Ebben a folyamatban komoly szerepe volt a kincstárnak, ezért vizsgálatom egyik fő célja a kincstár átépítésének a vár adminisztrációján keresztül megragadható részének bemutatása, egy, a feldolgozások által eddig kevéssé ismert és hasznosított forráscsoport segítségével.

Források

Kutatásaim alapját azok a gazdasági iratok (megbízások, számlák és nyugták) képezik, amelyek ma is Fraknó várának archívumában találhatóak. Ezek szisztematikus feldolgozásával képet kapunk arról, hogy Esterházy Pál milyen mesteremberekneknek adott – a kincstárhoz kötődően is – megbízásokat, ők pontosan milyen feladatokat kaptak, ezeket milyen gyakorisággal és mekkora díjazásért végezték. Fontos hangsúlyozni, hogy a forráscsoport nem a kincstár létrehozásához, hanem a kincstárhelyiségek újbóli kialakításához, mai formájában ismert kiépítéséhez szolgál új ismeretekkel, hiszen a kincstár már Esterházy Miklós idejében létezett.[7]

A gazdasági iratok közül a RAR F (Rentamtsrechnungen Forchtenstein) jelzet alá tartozó fraknói és a RAR E (Rentamtsrechnungen Eisenstadt) jelzet alá tartozó kismartoni számlák alkotják az általam használt forrásbázist. A tanulmány a fraknói nyugtákra összpontosít, az 1680-as évek végétől 1713-ig, Esterházy Pál halálig. Az első fennmaradt számlák keletkezési éve Fraknó és Kismarton esetében is 1667, ám az 1670-es évekből még viszonylag keveset ismerünk. A fraknói Esterházy-levéltárban rövid regeszták segítik az eligazodást a gazdasági iratok között, többnyire az összeg és az adott személy feltüntetésével, esetleg utalással a megbízás tárgyára.

A vizsgált megbízások és számlák döntő többségben német nyelvűek, szórványosan előfordulnak magyar, még ritkábban latin nyelvű dokumentumok is. Ebből az következik, hogy a hercegi udvartartás/udvar adminisztrációja és így tisztségviselői jobbára német ajkúak voltak. Ebben különbség mutatkozik a század második harmadában működő nyugat-dunántúli udvartartásokkal, mint például Batthyány I. Ádámé Németújváron vagy Nádasdy Ferenc országbíróé Sárváron.[8]

7 *Gr. Eszterházy Miklós nádor kincstára, 1645.* Közli Thaly Kálmán. TT, 6 (1883) 4. 755–767. Egy leltár Esterházy Pál korai idejéből: Merényi 1903. 4–5.

8 A Batthyány-udvarban – Batthyány I. Ádám fiainak idejében is – a gazdasági adminisztráció alapjában magyarul folyt, csupán a borostyánkői uradalom esetében van példa német nyelvű instrukciókra, összeírásokra (néha két nyelven is készültek). Német nyelvű személyi összeírások ezen kívül még Formentini Aurora udvartartásáról vannak, néhány német nyelvű leltár pedig a németújvári fegyvertáros (*Zeugwart*) részére készült. Váltás csak Batthyány II. Ádám udvartartásának adminisztrációjában figyelhető meg, amely elő-

Az 1667 és 1713 közötti időszakból Fraknó esetében összesen 25, Kismartonból pedig 35 évből maradtak fenn számlák. Az 1680–1690-es évektől ezeknek a forrásoknak a száma ugrásszerűen megnő, és rendezett sorozataikból egészen a nádor haláláig jól nyomon követhetőek a várban és a kincstárban végzett munkálatok. A dokumentumok nagy mennyisége a fraknói és a kismartoni uradalom apparátusának összevetése mellett földrajzi szempontokat is figyelembe vevő elemzést is lehetővé tesz. Néhány mester esetében a fraknói és a kismartoni gazdasági iratok között is kimutatható tevékenységük mindkét uradalom területén. Két kivételt érdemes kiemelni. Paul Gerstl nagymartoni üvegest – akinek fraknói megbízásairól még a későbbiekben lesz szó – az 1680-as évektől a kismartoni uradalomban is alkalmazták. 1680-ban a boldogasszonyi (*Frauenkirchen*) fogadóban és a kastélyban dolgozott, összesen 100 Ft-ért,[9] illetve három évvel később kastélybeli munkáiért 53 Ft-ot kapott.[10] 1706–1708 között pedig munkáiról tételes listák maradtak fenn, melyek szerint évente átlagosan 72 Ft-ot keresett.[11] A Kismartonban 1679–1683 között rendszeresen foglalkoztatott kőfaragó, Sebastian Rauschmayer neve pedig a fraknói elszámolások között bukkan fel 1681-ben és 1682-ben, amikor 50–50 Ft-ért egy Szent Antal- és egy Szent Mátyás-oszlop elkészítésére kap megbízást.[12] Az említett példáktól eltekintve világosan látszik, hogy két teljesen különálló apparátust működtettek, teljesen különálló személyzettel.

Az évek szerint dokumentált forráscsoport jellegzetessége, hogy ugyanazon tematika szerint, ugyanolyan sorrendben találhatóak meg a precízen

ször csak arányaiban tolódott el a német nyelv irányába, mivel például Körmendre német hivatalnokok kerültek. További nyelvi eltolódás a 18. században történt meg. Köszönöm KOLTAI Andrásnak a kérdésben nyújtott tájékoztatását, illetve hogy adatbázisát rendelkezésemre bocsátotta. Az összeírások teljes jegyzéke: http://archivum.piar.hu/batthyany/lajstrom.htm

9 RAR E 1680, № 292. és RAR E 1680, № 312.

10 RAR E 1683, № 214.

11 RAR E 1706, № 179/18; RAR E 1707, № 196/34; RAR E 1708, № 173/13.

12 RAR F 1681, № 230. és RAR F 1682, № 185. Megbízásaira már Galavics Géza is hivatkozott: GALAVICS 1988. 147, 160. – az összeg megjelölése nélkül Adelheid SCHMELLER-KITT: *Archivalische Vorarbeiten zur Österreichischen Kunsttopographie, Gerichtsbezirk Mattersburg, Burgenland.* I. Teil. Wien, 1982. Abteilung für Denkmalforschung des Bundesdenkmalamtes № 27, 32, 33, 38, 40. alapján. Esterházy Pálnak volt egy fogadalma: amely szentnek a napján kap meg egy magasabb címet, annak kőoszlopra állított szobrot emeltet. Erről a birodalmi hercegi cím megszerzése okán állíttatott Mária-oszlop kapcsán emlékezik meg. ESTERHÁZY Pál: *Mennyei Korona, az az Az egész Világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föl tett eredeti.* Nagyszombat, 1696. 121–122. Nádorrá 1681-ben Szent Antal napján (jún. 13.) választották, egy hónap múlva már megbízást adott a szobor elkészítésére (júl. 20, RAR F 1681, № 230. Ez a dokumentum hiányzik, tartalmára csak a regeszta utal). 1682-ben Szent Mátyás napján (febr. 24.) kapta meg az aranygyapjas rendet, a szobrot pedig december 8-án fizette ki (RAR F 1682, № 185.). Nádorrá választásáról, illetve az aranygyapjas rend elnyeréséről a családi naplóban is ír. *Az Esterházyak családi naplója.* Közl. SZILÁGYI Sándor. TT, 11 (1888) 2. 209–224, 219. Ld. még MARTÍ Tibor tanulmányát ebben a kötetben.

sorszámozott számlák, eltérés csak a keletkezett iratok mennyiségében van. A tisztségviselők díjazása után szerepelnek az egyes mesteremberek, alkalmazottak éves megbízási díjai – szinte minden esetben ugyanabban a sorrendben –, amelyeken kívül némelyek extra megbízásokat is kaptak, ezek a csoporttól elkülönülve találhatóak.[13]

A forráscsoport segítségével a fraknói uradalom alkalmazottainak hierarchiája is rekonstruálható.[14] Ennek bemutatásául az 1695-ös esztendőt választottam, amikor a mozgóbérben dolgozók (fő- és alvárnagy, tiszttartó, mérnök-szertárőr, sáfárok, kasznár, konyhasáfár, pincemester, pék) fizetése a legmagasabb volt. A kifizetések sorrendjében az első helyeket a fő- és az alvárnagy (*Ober-* és *Vizepfleger*),[15] valamint a tiszttartó (*Verwalter*)[16] foglalták el, ők állhattak az udvari hierarchia élén. Közülük Johann Kürchenknopf (1688?–1695?)[17] fizetése volt a legmagasabb (150 Ft), Komáromy György (1688?–1700) fővárnagy javadalmazása valamivel alacsonyabb volt. Halálára már 1699-ben utalnak, viszont utóda, Komáromy István csak 1700. augusztus 15-től kapja fizetését. Az alvárnagy díjazása kevesebb mint fele volt az fővárnagyénak, legtovább ezt a pozíciót Martin Gieffing (1688?–1702) töltötte be.

A felsorolt adminisztratív funkciót betöltő személyek mellett mozgóbérben részesült a kasznár és konyhasáfár (*Kastner und Kuchlschaffer*), a sáfár (*Schaffer*), a pincemester (*Kellermeister*) és a pék (*Pfister*)[18] is. A konyhasáfár feladata az udvar ellátásához szükséges élelmiszer beszerzése, felügyelése és kiadása volt, ez a magyar főúri udvarokban az uradalmakból származó termények, állatok bevételezését jelentette.[19] Batthyány I. Ádám udvarában Németújváron

13 Előfordul, hogy a személynevek alakja több évben vagy akár egy dokumentumon belül is eltér. Ilyen esetekben a *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*. Bearb. von Adelheid Schmeller-Kitt et al. Wien, 1993. könyvben is előforduló nevek írásmódját tekintettem irányadónak.

14 Az Esterházyak elszámolásaikban rénes forintban („Rheinischer Gulden") számoltak, ezért szerepel a megbízásokon és nyugtákon florinumban (fl) az összeg. Ezt a továbbiakban forintként tüntetem fel.

15 Az említett két tisztség azonosítása az Országos Levéltárban található latin nyelvű konvenciós könyvek segítségével sikerült, amelyekben *Supremus*, illetve *Vice Castellanus* névvel illetik őket. MNL OL P 125. 106. köteg № 10 702. (4745 mf.)

16 A tisztség magyar megfelelőjét a magyar nyelvű utasítások és az éves megbízások összehasonlításával sikerült azonosítani. Például Johann Czvitkovichot említik rendre tiszttartóként, és tudjuk róla, hogy ő abban az évben a nevezett tisztséget viselte. RAR F 1709, № 134. és RAR F 1709, № 179.

17 1688-ban találkozunk Kürchenknopf nevével először, ám óvatosan kell bánnunk ezzel az adattal, hiszen 1683-tól nincsenek fennmaradt számlák, ezért elképzelhető, hogy már korábban is hivatalban volt, illetve a forráshiányos éveket figyelembe véve szolgálati idejének vége is bizonytalan.

18 Az egyes foglalkozások, tisztségek és mesterségek azonosításában, feladatkörük tisztázásában köszönöm Dr. Gottfried Holzschuhnak, az Esterházy Privatstiftung levéltárosának segítségét.

19 Benda Borbála: *„Szakácsot olyat fogadtam"*. A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban. Történelmi Szemle, 47 (2005) 1–2. 24–25.

a konyhasáfár fizetése eleinte 20 Ft, majd 16 Ft volt, Rohoncon 10 Ft, ez körülbelül a kasznárok fizetésével egyezett meg.[20] A kasznár a gabonaraktárakat gondozta (ki- és bemenő tételek elszámolása, tárolás, őrzés),[21] Koltai András „kenyérosztó kasznárra" hivatkozik.[22] Fraknón a két tisztet általában egy személy töltötte be, ennél jóval magasabb díjazásért (98 Ft 45 krajcár). Ez készpénzből és természetbeni juttatásból (általában marhahús) tevődött össze. Paul Händlein hosszú ideig szolgált kasznárként és konyhasáfárként, 1681-től egészen a kilencvenes évek végéig, amikor tiszttartóvá lépett elő. A pincemester, Johann Schmitt fizetése 1695-ben 68 Ft 45 krajcár volt. Konyhamesterre utaló dokumentum nincs ebben a forráscsoportban. A két sáfár[23] fizetése megegyezett (35 Ft 30 krajcár), közülük ketten igen hosszú ideig szolgáltak: Andreas Rimanoczy 1688–1703, Matthias Paurnfeindt (aki 1681–1682-ben majoros volt Fraknóváralján) pedig 1688–1695 között. A pék, Michael Wehler több évtizeden át (1690–1713) szolgált az udvarban, éves bére a sáfárokéval vetekedett, sőt 1695-ben (40 Ft) meg is haladta azt. Írástudatlan volt, az elismervényeket más írta alá helyette.

Katonai funkciói voltak a mérnöknek, illetve hadszertárosnak (*Ingenieur,* illetve *Zeugwarter*) és az öt puskamesternek (*Büchsenmeister*). A mérnök-szertárőr fizetése kiemelkedően magas, az udvari tisztségviselőkével egy szinten volt, alig maradt el a tiszttartóétól, amely a tisztség fontosságáról, megbecsült voltáról tanúskodik. Mintegy 21 éven keresztül Franz Carl Brabant (1688?–1709) birtokolta a tisztséget, a vizsgált évben 145 Ft díjazással. Özvegye, Sophia Brabantin a május 25-ig járó fizetését, 44 Ft 12 krajcárt május 26-án vette át.[24]

A kerteknek 1695-ben három udvari kertész viselte gondját. Legjobban a fraknóváraljai kertész keresett (33 Ft), fizetése megegyezett a sáfáréval, őt a rangsorban a nagyhöflányi (30 Ft), majd a lajtaszentmiklósi (12 Ft) követte. Néhány kivételtől eltekintve itt sem volt jellemző a rövid szolgálati idő. Adam Schiessl Fraknóváralján (1694–1695?), majd Nagyhöflányban (1699?–1704/1705) volt kertész; közte és Matthias Schiessl (1689–1691) lajtaszentmiklósi kertész között rokoni kapcsolat feltételezhető. Bécsben is volt egy hercegi kertészük Johann Englman (1692–1700/1701) személyében, aki 70 Ft-ot keresett.

A gazdaságirányítás Nagymarton (*Mattersburg*), Siklósd (*Sigleß*), Pecsenyéd (*Pöttsching*) és Völgyfalva (*Zillingthal*) (paraszt)gazdaságaiban az ottani majorosgazdák (*Mayr*) feladata volt. Hans Tangl (1690–1708) siklósdi és Martin

20 Uo. 26.

21 KENYERES István: *A végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században.* Fons, 9 (2002) 1–3. 178; BÁN Péter: *A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében.* Agrártörténeti Szemle, 21 (1977) 1–2. 38.

22 KOLTAI 2012: i. m. (4. j.) 371.

23 „rural Verwalter" – Dr. Gottfried HOLZSCHUH közlése.

24 RAR F 1709, № 185.

Karloviz (1694–1699) völgyfalvai 33, míg Hans Weninger (1682–1695?) nagymartoni és Németh András (1689–1695?) pecsenyédi majorosok 30 Ft-ot kerestek, fizetésük a sáfárokéval egyező sávban volt.

A nagyhöflányi fürdőt a fürdőmester (*Badschöpfer*) irányította.[25] Két udvari erdész (*Waldferster*), Andreas Schwaiger (1688–1703) és Hans Kharner (1692–1695?) gondozta a grófság erdeit, munkájukért évi 18–18 Ft-ot kaptak. Közülük Schwaiger vadászként (és erdészként) is meg van jelölve már 1670-ben, ekkor 24 Ft fizetéssel. A tómesternek (*Teichmeister*, siklósdi székhellyel) a tavak üzemeltetése, legfőképp a csatorna- és gátépítés volt a feladata, hogy a víz eljusson a kertekhez.[26] Hans Wu(e)rzer igen hosszú ideig, 1691–1709 között volt tómester, azonban érdekes módon az 1695. évben Peter Linshalber kapott 33 Ft 45 krajcárt ezen feladat ellátásáért. A kútmester (*Brunnmeister*) tervezte, ásta és gondozta a kutakat. Ahogy a nyugtákból kiderül, az ács (*Zimmermann*) volt egy személyben a kútmester is. Andre Schonenklienert (1681–1695?) már 1670-ben kútmesterként jelölik, azonban akkor még az ács nem ő volt, a két funkciót pedig csak 1682-ben és 1695-ben említik az éves megbízásában, mindvégig 46 Ft-ot keresett. Fizetése valószínűleg a kettős feladatkör miatt tért el az udvarban foglalkoztatott más mesteremberekétől. Egy kéményseprőt (*Rauchfangkehrer*) is alkalmaztak, fizetése egészen magas (45 Ft) volt, a sáfár és az alvárnagy közötti sávban helyezkedett el. Dominicus Pelato 1688-tól látta el ezt a feladatot és 1713-ban is még a nádornak szolgált. A bekezdésben felsorolt tisztségek díjazása a herceg haláláig állandó volt.

A várszemélyzet legalsó fokán a darabontok (*Trabant*), az őrök (*Wächter*) és a kapusok (*Kapusch*) álltak, akik a számlákban minden esetben együtt szerepelnek. Számuk változó volt, 1695-ben 12 csatlóst, 2–2 őrt és kapust, illetve egy (üst)dobost (*Hörpauker*) alkalmaztak, egyenként 18 Ft bérrel. Az üstdobos 7 Ft 30 krajcár értékben marhahúst is kapott, így összesen 313 Ft 30 krajcár volt az összköltségük. Létezett még egy adogató/mások kezére dolgozó (*Zureicher*) is, Hans Bindter (1692–1704) fizetése a vizsgált időszakban végig állandó volt (25 Ft).

A bécsi intéző 75 Ft állandó fizetéssel a vizsgált számlacsoport végén kapott helyet, feladata a bécsi ház körüli teendők intézése és koordinálása volt. Völcsey György 1690 és valószínűleg 1702 között töltötte be e tisztet. Szolgálatának vége azért kétséges, mert a nyugták szerint 1702-től Georg Anton Völcsey aláírása szerepel a vonatkozó dokumentumokon, amely az eltérő pecsét okán arra utalhat, hogy fia vagy más, vele rokonságban álló személy lett a bécsi ügyek intézője.[27] Ennek ellentmond viszont az, hogy a fennmaradt

25 Személyére és fizetésére 1699–1703 között van adat, mely szerint 3 Ft-ot kapott.

26 Dr. Gottfried Holzschuh közlése.

27 Georg Anton Völcsey (†1730) sírja a fraknóváraljai plébániatemplomban található, ahogy Paul Händlein tiszttartóé (†1709. jan. 1.), Johannes Völcsey fővárnagyé (†1688, „Kastellen

konvenciós könyvekben 1711-ben is a Georg Völcsey név szerepel, tehát lehetséges, hogy csupán névmódosításról vagy pontosításról van szó. A számlák között többször említik Johann Carl Habersack neustadti orvost, aki 1700-ban bekövetkező haláláig minden évben 100 Ft-ot kapott. Ez évi fizetését özvegye, Eva Barbara Habersackin vette át.

A várban számos mesterember dolgozott, egy részük állandó bért kapott, másokat csak alkalmanként foglalkoztattak, munkájukért a teljesítés után kapták fizetésüket. 1695-ben asztalos (*Hoftischler*), lakatos (*Hofschlosser*), tetőács (*Schifter*), faesztergályos (*Drechsler*), kádár (*Hofbinder*), ács (*Hofzimmermann*) és két kőműves (*Hofmaurer*) dolgozott Fraknón, mindvégig állandó évi fizetéssel. Az asztalos, a lakatos, az esztergályos és a tetőács puskamesterek is voltak, 37 Ft/fő bérrel. A kőművesek ennél valamivel többet kerestek (42–42 Ft), a kádárnak 38 Ft, az ácsnak – ahogyan már fentebb láthattuk – 46 Ft volt a fizetése. Az állandó fizetésen túl többen kaptak még egyedi megbízásokat is, amelyek közül néhányat a későbbiekben fogok ismertetni.

„Szépen éneklő fülemülék" és török foglyok – néhány forrás a mindennapi életből

Az udvar hierarchiájában vezető funkciót a források alapján magyarok, illetve a nevük alapján magyarnak tartható személyek töltöttek be. Ide tartozik Komáromy György (1688–1695/1699) és Komáromy István (1699/1700–1713) fővárnagy, illetve Czvitkovich János tiszttartó (1708–1713). Az Országos Levéltárban fennmaradt Esterházy Pállal folytatott levelezésük is magyar nyelvű volt, melyben rendszerint gazdasági és hadi ügyekről tájékoztatták a nádort. Komáromy György a tőle fennmaradt három levél mindegyikét Lánzsérről címezte 1683. július 19–21. között.[28] A levelek panaszos hangvételűek, menne Esterházy után, mintsem a várban maradna, mert inkább fél az „ide bé való félénk néptől, mint az ott künn lévő ellenségtől".[29] „Keserves szóval" érte Esterházy „hirtelen való elmenetelét": „árvául hagyott N[a]g[yságo]d, nem tudom mit csináljak, enny[i] félénk ember között".[30] Czvitkovich Jánostól öt magyar és egy latin nyelvű levél is fennmaradt, ezek közül négyet Kismartonból írt 1706. február 3. és március 20. között. A kismartoni megbízások formulái – melyben mindig a tiszttartót utasítják a mester kifizetésére – bizonyították, hogy ő 1705–1707 között Kismartonban viselte ezt a tisztséget, ami a levelek bizalmas hangvétele alapján is gyanítható volt.[31] Egyelőre ő az egyet-

auf Forchtenstein"), illetve ESTERHÁZY Pál egyik fiáé, Ádámé (†1720) is. *Die Kunstdenkmäler* i. m. (13. j.) 173–174.

28 MNL OL P 125. 12. cs. № 2866–2868. (4706 mf.)

29 MNL OL P 125. 12. cs. № 2867. (4706 mf.)

30 MNL OL P 125. 12. cs. № 2868. (4706 mf.)

31 Csupán egy-egy példa: RAR E 1705, № 115; RAR E 1706, № 145; RAR E 1707, № 92.

len, aki mindkét uradalom igazgatásában magasabb hivatalt viselt. Legkorábbi fennmaradt levelében beszámol például a malmok és a marhák állapotáról, a Kálvária-hegynél lévő vendégfogadó leégéséről, illetve azt írja még, hogy „örömest által szolgáltatnám az szépen énekelő fülemüléket, ha csak securitást látnék, [...] el nem múlatom H[e]r[ce]g[sége]d udvarlására által küldenem".[32] Az idő előrehaladtával egyre több a hadi helyzetet tárgyaló hír a csapatok vonulásáról, a kurucok hollétéről. A március 30-i levélből megtudjuk azt is, hogy „Kismarton táján igen nagy lármánk volt tegnap, hallván és látván az hostilitását Ausztriában bé ment ellenségnek, a ki úgy mondatik, hogy Pruknak veszi útját".[33]

A bécsi ügyek intézőjének levelei a pénzügyek mellett egyéb informatív híreket közölnek ház körüli és udvari eseményekről. Völcsey Györgytől hat magyar nyelvű levél található az Országos Levéltárban, mind Bécsből keltezve. 1696. szeptember 16-án „elérkezvén Bertilotti[34] a 17 ezer fl letételéről szólottam Pálffy úr obligatóriáját is és az Fejér Barátok Generalisa Plenipotentiáját megmutattam, de semmiképpen le nem teheti azon summát pro Fésto S. Michaelis, ki véget maga is írt H[e]r[ce]g[sége]dnek, hanem megcselekszi azt, hogy ha H[e]r[ce]g[sége]dnek técsik (tészik?) creditorokat igazétson reá H[e]r[ce]g[sége]d ő végezni fog velük. [...] Az kárpitok is elkészülnek e héten".[35] A bécsi házhoz kapcsolódó munkálatokról, teendőkről minden levelében tudósítja a herceget. 1702. október 24-én például arról, hogy „az márványos ember meg annyi márvány követ össze nem szerezhe-

32 MNL OL P 125. 7. cs. № 1573. (4702 mf.)

33 MNL OL P 125. 8. cs. № 1795. (4703 mf.)

34 A mestert nem sikerült egyértelműen azonosítani. Lehetséges, hogy Giovanni Rocco Bertoletti stukkátorról van szó, aki a 17. század első felében született Vernában. Stájerországban és Burgenlandban tevékenykedett, 1663–1671 között a kismartoni kastélyban stukkódíszítéseket készített. *Allgemeines Künstlerlexikon.* Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Band 10. *Berrettini – Bikkers.* München–Leipzig, 1995. 117–118; AIA (4. j.) http://www.uibk.ac.at/aia/bartoletti_rocco.html. Azonban feltételezhető, hogy inkább öcscsére, Sebastiano Bartoletti kőműves, építőmesterre utalnak a levélben. Róla életrajzi adataink nincsenek, viszont kismartoni tevékenységét ismerjük. 1663-ban, a homlokzat barokk átalakításakor Carlo Martino Carlone pallérjaiként átveszik tőle Antonio Carlonéval a munkák gyakorlati kivitelezését, majd Carlo Martino halála után két évvel, 1669. április 10-én új szerződést köt vele Esterházy, amelyben 15 700 Ft-ot ígér neki és Antoniónak, ha a munkálatokkal négy éven belül végeznek, ez azonban nem sikerült. 1674-ben egy elszámolás szerint az építés költségei már 26 670 Ft-ra rúgtak, a munkások természetbeni juttatásai és az anyagköltség nélkül. Ekkortól már csak stukkómunkálatokat végeztek. *Allgemeines Künstlerlexikon.* Band 7. *Barbieri – Bayona.* München–Leipzig, 1993. 256; AIA http://www.uibk.ac.at/aia/bartoletti_sebastiano.html. Az építéstörténetről lásd bővebben: Gottfried Holzschuh: *Zur Baugeschichte des Fürstlich Esterházyschen Schlosses in Eisenstadt.* In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Hrsg. Jakob Perschy – Harald Prickler. Eisenstadt, 1995. 144–155.

35 MNL OL P 125. 17. cs. № 4210. (4711 mf.)

tett, hanem írt Passaviumban, azon lészen, hogy megszerezhesse".[36] A bécsi ház nyugtái, megbízásai külön csoportban maradtak fenn a fraknói számlák között, Völcsey az összes kiadást ellenjegyezte. Elemzésükkel a bécsi házban végzett, akár reprezentációs munkálatokról is folyamatos képet kaphatunk. Völcseytől megtudjuk azt is – egy 1705. január 1-jei levélből –, hogy az alkalmazottak igen közeli viszonyba is kerülhettek Esterházyval: „H[e]r[ce]g-[sége]d Paumeistere, a Froncz alázatosan instál H[e]r[ce]g[sége]d előtt, méltóztatnék megengedni az H[e]r[ce]g[sége]d belső házánál lévő palotájában, hogy a leánya lakodalmát kiszolgáltathatná…"[37] Mind közül leginkább figyelemreméltó az a levél, amelyből megtudjuk, hogy Thököly Éva mérgezés gyanújába keveredett. Az esetről, ami a levél keltezése szerint 1700. december 15. előtt történt, a hercegasszony „azt vallotta Pater Wolffnak, hogy nem volt az méreg, amit H[e]r[ce]g[sége]dnek beadott, hanem csak ópium, miből két granumot[38] adott be H[e]r[ce]g[sége]dnek, mivel H[e]r[ce]g[sége]d nem alhatott, egy szóval most is tagadja, és örökön tagadni fogja". Továbbá „nem elégedvén meg három szobával, azt is kívánta föl nyittatni, az hol az aranyos nagy ágy vagyon, azt föl nem nyitottam, mivel nincsen szüksége reá, ha pedig parancsolja H[e]r[ce]g[sége]d, azt is megcselekszem. […] A könyvekben már az ünnepek előtt nem köthet a könyvkötő, mivel sok munkája vagyon. A 4 könyv elkészült, de Landmarsall úr nem tanácsolja, hogy most psentáltassa (esetleg praesentáltassa?) ő Fölségének H[e]r[ce]g[sége]d, mivel nem tudom, melyik miniszter olvasván, az könyvben reá talált az H[e]r[ce]g asszony képére, az hol nagy dicséretet tészen felőle, kiszakasztotta a képét az könyvből, azt sok helyeken beszélik."[39] A rossz házasságról Eszterházy János is említést tesz: Thököly Éva 1706-ban Kremsben tartózkodott, „a külön lakozásnak oka eddig még ki nem derített családi viszály volt".[40] Esterházy kérésére kibékültek, azonban ez nem lehetett tartós, mert később évjáradékot fizetett neki.[41]

36 MNL OL P 125. 17. cs. № 4211. (4711 mf.)

37 MNL OL P 125. 17. cs. № 4214. (4711 mf.)

38 1 granum = 0,057 g (http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/185.htm)

39 MNL OL P 125. 23. cs. № 6005. (4719 mf.)

40 ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása.* I. Bp., 1901. 121.

41 Uo. 121. 1695. évi végrendeletének 1708. évi codicillusa szerint ESTERHÁZY Pált feleségétől, „ágytól és asztaltól elválasztották (felmerült a gyanú, hogy megpróbálta férjét megmérgezni, de tisztázta magát a vádak alól) és a nádor úgy döntött, hogy megvonja tőle a köpcsényi jószágokat", ami egy korábbi codicillus alapján őt illette volna. Fizetett neki 50 000 forintot, továbbá kötelezte magát arra, hogy felesége élete végéig fizet neki még további 80 000 forintot a törvény szerinti kamattal, amelyről ő nem rendelkezhet szabadon, hanem az összeg a felesége halálát követően visszaszáll közös gyermekükre, Józsefre. MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G. № 74. (13989 mf.); PERES Zsuzsanna: *A magyar „hitbizományi" jog kezdetei.* (PhD értekezés) 156–157. (http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Vedes/peres/Peres_Zsuzsanna_ertekezes_nyilvanos_vitara.pdf)

A fraknói forráscsoport sokszínűségéről tanúskodnak azok a számlák, amelyekben a várban lévő két török fogoly számára vásárolt ruhaneműkről írnak. 1692-ből négy megbízás maradt fenn, közülük egy magyar nyelvű, melyben Esterházy utasítja tiszttartóját, Kürchenknopf Jánost, hogy „mostanában itt Fraknai Várunkban Lévő Török rabok Számára, úgy mindeniknek egy egy szürt, és valami vastag vászonbul egy egy pár fehér ruhát csináltass".[42] A további megbízásokból már pontos összegeket is ismerünk, illetve a vásárlás menete is kirajzolódik. Hans Edenhofer somfalvai (*Schattendorf*) bírót (*Richter*) utasították, hogy vegyen meg Sopronban két köpönyeget (*Gepene*) a két török fogvatartottnak, darabját 3 Ft 30 krajcárért, mely költséget Kürchenknopf tiszttartón keresztül a fraknói kasszából fizették, végül pedig a várnagyok, Komáromy György és Martin Gieffing igazolták a teljesítést.[43] Ugyanilyen módon Mathias Buest nagymartoni vásárbíró (*Marktrichter*) négy inget csináltatott az összesen 1 Ft 36 krajcártért vásárolt 12 rőf vászonból, 15 krajcár munkadíjért.[44] Még ez évben Hans Hierschböckh fraknóváraljai cipész mesterrel 3 pár cipőt is készíttettek 3 Ft 27 krajcár értékben.[45] 1699-ben 2 pár fehér szövet nadrágért, 2 pár ingért, 4 pár „gatyáért" (*Gätty*) és 4 pár cipőért összesen 14 Ft 16 krajcárt fizettek Paul Händlein tiszttartón keresztül. A teljesítést itt is Martin Gieffing várnagy tanúsította.[46] A foglyok értékes zsákmánynak számítottak a korban, Batthyány I. Ádámnak több török zenésze is volt.[47] Esetünkben a dokumentumok nem szólnak a rabok feladatairól. A ruhaneműikről szóló elismervényekből viszont kiderül, hogy Esterházy Pál ad arra, hogy külön csináltassa nekik a ruhát, cipőt, ez pedig alátámasztja, hogy hatékonyan kézben tartja az apparátust, sőt a beszerzési hálózatot is.

42 RAR F 1692, № 228.
43 RAR F 1692, № 229.
44 RAR F 1692, № 230.
45 RAR F 1692, № 231
46 RAR F 1699, № 301.
47 Király Péter: *A Batthyányak XVII. századi rezidenciális zenéje.* In: Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 25–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 224–225.

„…fraknói várunkban (egy) új kincstárat építtetünk”
– Thomas Niederhauser megbízásai

A forrásadottságok a mesterek közül Thomas Niederhauser példáján keresztül teszik lehetővé leginkább egy mesterember alkalmazásának bemutatását. Nevével 1670-től egészen 1714-ig találkozunk.[48]

Az udvari asztalosként megnevezett Niederhauser az évi konvencióján (37 Ft) felül rendszeresen kapott egyéb megbízásokat. Erre az egyik konkrét példa, amikor 1689-ben a völgyfalvai majorság hercegnői szobájába 4 ablaktáblát kerettel és 4 ajtót kellett készítenie.[49] Legtöbb megbízását 1691–1692-ben kapta, ekkor keresete az állandó fizetésével együtt megközelítette a 200 Ft-ot. 1691-ben a soproni jezsuita konviktus épületében 20 pár zsalugáter és 2 keretbe foglalt ajtó elkészítéséért kapott 50 Ft-ot[50] és új ágykeretet is készített a várba.[51] 1692-ben a soproni konviktusban asztalokat és karosszékeket, valamint az alsó udvarházban 4 keresztfát[52] gyártott és ablakkereteket javított.[53] A fraknóváraljai kolostorban a munkálatokhoz szükséges festett vagy

48 Utolsó adat: RAR F 1714, № 141., utána Mathias STRODLT említik udvari asztalosként. RAR F 1715, № 167.

49 RAR F 1689, № 156. A lábjegyzetekben a vonatkozó dokumentumra a hátlapján található rövid leírással hivatkozom, amely a benne foglalt munka vagy munkák rövid kivonata. Az idézett megbízásokon Esterházy Pál saját kezű aláírása szerepel, amelyekben utasítja tisztartóját, hogy fizesse ki az adott mesterembert munkájáért. A bennük szereplő fogalmak azonosításához a Grimm-szótár online elérhető változatát (http://woerterbuchnetz.de/DWB), illetve az *Il nuovo dizzionario delle due lingue tedesca-italiana* internetes verzióját (http://books.google.hu/books?id=y_RDAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false) használtam.

50 RAR F 1691, № 162. „Tischlers Auszügl wegen ins Convict Haus gemacht und verfertigter Tischler Arbeits. Betrag 50 fl”. A soproni konviktusban 1691–1692-ben végzett munkálatok nagy valószínűséggel abban a Szent György utcai épületben zajlottak, amelyet korábban Esterházy Pál adományozott a jezsuitáknak. Robert Schwartz: *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg)* 1636–1773. Veszprém, 1935. 59.

51 RAR F 1691, № 166. „Commission undt zu gleich Quittung umb dem Maister Thoman Niderhaußer Hof Tischler wegen gemachten neuen Pethstatten in das Schloß Forchtenstain bezalten gelts. Betrag 15 fl”.

52 A fogalmat nem sikerült egyértelműen azonosítani, a vonatkozó listán így említik: „4 Creuz Stöckh gemacht, sambt denem Ramen”. Lehetséges, hogy festmények rögzítéséhez használatos elemről van szó, melyhez támpontot BATTHYÁNY I. Ádám feljegyzése ad. E szerint az asztalos feladata Christian KNER képeinek felszegezése kapcsán: „az új palotában az kípeknek felszegezése, az melyek kölemb-kölemb féle keresztfákkal meg lesznek készétvén”. KOLTAI 2008: i. m. (4. j.) 407–408, illetve a feladat jellegének említése nélkül: KOPPÁNY 1990: i. m. (4. j.) 158–159. Újabb értelmezés szerint inkább ablakkeresztet érthettek a kifejezés alatt. MAJOR Máté: Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár. Bp., 1983. 190.

53 RAR F 1692, № 167. „Auszügl dem Maister Thoman Nid(er)haußer, seine vertichte Tischler Arbeith in forchtenauer undern Edlhof und öedtenburger Convict Hauß bezalt mit 17 fl”.

lakkozott faanyag vásárlására 50 Ft-ot kapott a tiszttartón keresztül.[54] 1694-ben a kisboldogasszonyi (*Kleinfrauenhaid*) templomban főoltárt,[55] 1700-ban pedig diófából karzatszékeket készített 132 Ft-ért a fraknóváraljai plébániatemplomban.[56] 1695-ben a fraknóváraljai kolostorépületben visszamenőleg – valószínűleg egy korábbi megállapodás szerint több részletben – a már elvégzett munkáiért fizettek neki.[57]

Az udvari asztalos a kincstárhoz kapcsolódóan is több megrendelést kapott. 1691-ben Christoph Ruebacker udvari lakatossal együtt dolgoztak a kincstárban 45 Ft-ért: Niederhauser 24 Ft, Ruebacker pedig 21 Ft 12 krajcár részesedéssel az elvégzett munkáért.[58] Ugyanebben az évben utasították a tiszttartót, „hogy a mi udvari asztalosunknak a csatolt kivonatunk nyomán a kincstárban 25 nagy képkeret, 8 keresztfa és egy új nagy szekrény elkészítése végett 40 Ft-ot hiánytalanul fizessen ki".[59] Az 1692. évi megbízás és nyugta beszédesebb az előzőnél: „mivel fraknói várunkban (egy) új kincstárat és további új szobákat/termeket építtetünk", a herceg elrendeli, hogy Johann Kürchenkhnopf tiszttartó „minden faanyagot, ami az ablakokhoz, ajtókhoz és miegyebekhez szükséges, vásároljon meg, és fizessen ki […], és az összes kiadás, amit az udvari asztalosunk ellenjegyez(ni fog), […] számára vita nélkül megtérítendő".[60] A megbízást a nádor március 28-án írta alá, az asztalos pedig „a várbeli új építkezéshez szükséges megmunkálható fa megvásárlásáért" már április 18-án átvette az 50 Ft-ot.

Christoph Ruebacker udvari lakatos több évben is dolgozott a kincstárban. Niederhauserrel közös munkája mellett már 1689-ben „a kincstárunkban elvégzett lakatos munkáért" augusztus 13-án Esterházy utasítja tiszttartóját 24

54 RAR F 1692, № 246. „Commission ihro hoch fürstlicher Durchlaucht dem alhierigen Hof Tischler Thoman Niderhaußer, vor alhiriges Closter Gepau Notturft, Tischler Holz zu erkaufen, interim gelt zu geben. 50 fl". További megbízásai 1692-ből (csak az összeg megjelölésével): RAR F 1692, № 174. *39 fl 36 kr*; RAR F 1692, № 217. *10 fl*; RAR F 1692, № 226. *9 fl*

55 RAR F 1694, № 169. „Commision ihro hochfürstlicher Durchlaucht undt zu gleich darauf begriffene Bescheinung von hierigen hof Tischler Maister Thoman Niderhaußer, das ihme nach Frau Haiter Kürchen an der Strasl: verförtigte hoch Altar, auß dem forchtenstainer Rändtambt bezalt worden per abschlag 50 fl". A kisboldogasszonyi templom építéstörténetéről bővebben: *Die Kunstdenkmäler*, i. m. (13. j.) 550–563.

56 Adelheid Schmeller-Kitt is hivatkozik erre a megbízásra a plébániatemplomban: *Die Kunstdenkmäler*, i. m. (13. j.) 146.

57 RAR F 1695, № 173. „Schein von forchtenstainer Hoftischler geförttigt, wegen ihme auf die forchtenauer Closters Arbeith in Abschlag dießes Jahr gegebenen Geldts. Betrag: 220 fl 45 kr".

58 RAR F 1691, № 159. „Commission ihro hochfürstlicher Durchlaucht und Quittung von Tischler und Schloßer wegen in der Schatz Cammer verfertigten Arbeith. Betrag: 45 fl 12 kr".

59 RAR F 1691, № 163. „Commission undt zu gleich Quittung umb dem Maister Thoman Niderhaußer Hof Tischler, wegen vertichter Tischler Arbeith bezalten geldts. 40 fl".

60 RAR F 1692, № 216. „Commission Ihro hochfürstlicher Durchlaucht, das zu denen Fenstern undt Thirn in die neuen Zimer und Schatz Cammers ins Schloß das betürfftige Tischler Holz solle erkhauffen und auß dem Rändtkambt bezalt werden. Betrag 50 fl".

Ft kifizetésére.[61] 1694-ben Ruebacker tanúsítja, hogy segédje 112 napot (január 18-tól május 9-ig) dolgozott lakatosmunkákon a kincstárban, amiért összesen 224 font marhahús volt a fizetsége. Ennek árát a tiszttartó térítette meg Michael Strauß mészárosnak.[62] Egy másik megbízás alapján kikövetkeztethető, hogy a már elkészített szekrényekre a lakatossegéd vereteket készített.[63]

A kincstárban különböző kőműves- és ácsmunkákat is végeztek,[64] azonban Paul Gerstl üveges tevékenysége külön kiemelendő. Őt annak ellenére, hogy a dokumentumok nem bizonyítják állandó alkalmazását, több forrás is udvari üvegesként (*Hofglaser*) nevezi meg.[65] Neve nem szerepel a mesterek éves kifizetéseinek csoportjában és a fennmaradt konvenciós könyvekben sem. Tevékenységéről főként listák maradtak fenn, amelyekben tételesen felsorolják az egész uradalomban elvégzett munkáit és a fizetségül járó összegeket. Ezek tanúsága szerint a kincstárban 1689-ben, 1690-ben és 1694-ben is dolgozott. 1689-ben összesen 37 Ft 19 krajcár 2 dénárt kapott a kastélyban és a fraknóváraljai felső udvarházban teljesített munkáiért, továbbá a kegytemplomban a „szent sírnál" 2 ablakot kijavított 40 „szokványos" üveglappal.[66] Az év folyamán több ízben is dolgozott a kincstárban: szeptemberben három nagy táblaüveget/üveglapot, novemberben 48 nagy üveglappal beüvegezett 12 új ajtót készített, ezek minden bizonnyal szekrényajtók voltak. Még további három-három táblaüvegért/üveglapért 3 Ft-ot kapott, így összesen 28 Ft 30 krajcárnyi bevétele kötődött a kincstárhoz. Az egy évvel későbbi lista alapján alig 4 Ft jövedelme származott onnan, viszont összesen az uradalom hét településén

61 RAR F 1689, № 160. „Commission Ihro hochfürstlicher Durchlaucht wegen dem Schlosser zu bezalhen 24 fl".

62 RAR F 1694, № 134. „Schein von Maister Christoph Ruebackher Hofschloßer und Michael Straussen Fleischhackhern in Forchtenstain geförttigt wegen dies Jahr auf ainen Schloßer Gesöllen empfangenen Rintfleisch und hiervor aus dem Rändtambt bezalten geldts. Betrag: 15 fl 39 kr 3 pnl".

63 RAR F 1694, № 168. „Commission ihro hoch fürstlicher Durchlaucht, das dem alhirigen Hofschloßer Christoph Ruebackher, auf ainem Gesöllen wochentlich ain th(a)l(ler) geldt und das Braevenda solle geraichet worden. Betrag: so ihme in gelt zalt worden 24 fl".

64 RAR F 1691, № 172. „Schein von beiden Schloß Pflegern und Bernhardt Gittenbacher Hofmaurern, das denen auf hoch fürstliche Commission auf genohmenen Maurern und Zueraichern ihre Tagwerch bezalt worden. Betrag: 69 fl 30 kr", és RAR F 1692, № 140. „Schein von forchtenstainer beiden Schloß Pflegern und des Hofzimmermans, wegen vertichter Zimmer Arbeith bei dem Schloß Forchtenstain so richtig bezalt worden mit 403 fl 9 kr".

65 Az uradalmi birtokok településein végzett üvegesmunkáiért a következő összegeket vette át: RAR F 1691 № 151. *110 fl*; RAR F 1695 № 171. *28 fl*; RAR F 1703, № 203. *101 fl*

66 RAR F 1689, № 152. „Außzug von Paul Gerstl Hofglaser zu Märterstorf, beiden Schloß Pfleger und Schaffer recognosciert wegen nache Schloß Forchtenstain gemachter Glaser Arbeith auß den Rändtambt bezalten pahr geld. Betrag: 37 fl 19 kr 2 den". A fraknóváraljai kegytemplomban a 17. század utolsó évtizedeiben nagyobb átalakításokat hajtottak végre Esterházy megbízásából, amelyeknek a fraknói várban alkalmazott mesterek voltak a kivitelezői. *Die Kunstdenkmäler*, i. m. (13. j.) 144–146.

és a Fraknótól 92 km-re lévő Csornán is dolgozott.[67] 1694-ben jóval több munkája volt, igaz, kevesebb településen. A kivonat alapján dolgozott a vár mellett az alsó és felső udvarházban, Újtelken (*Neustift an der Rosalia*), Völgyfalván, Pecsenyéden, a soproni konviktusban és a kisboldogasszonyi (*Kleinfrauenhaid*) templomban is, összesen 100 Ft-ért.[68] Ennek az összegnek csaknem felét az 1694 májusában „az új kincstárba" készített 24 üvegezett ajtó tette ki. Az ehhez szükséges 96 üveglapból 70-nek darabját 30, további 26-nak darabját pedig 36 krajcárért számolták el (ez összesen 50 Ft 36 krajcár, mely összeg alig marad el az alvárnagy évi konvenciójától). Hat, méretre vágott üveglapból álló szekrényt is gyártott a kincstár számára – valószínűleg az asztalos által készített szekrények ajtóiba –, majd decemberben készült még 6 méretre vágott üveglap is.

Az üvegesmunkákról fennmaradt listák alapján kijelenthető, hogy a kincstárba több üvegajtós szekrény készült. Kiss Erika szerint Nádasdy Ferenc sárvári tárházában az almáriumok előoldala dróthálóval borított volt.[69] Ennek ismeretében az Esterházy kincstárában elhelyezett üvegajtós szekrények talán a reprezentációs igény magasabb szintű megjelenéséről tanúskodnak, de figyelembe kell venni azt is, hogy Nádasdy kincstárának kialakítása (1669) óta eltelt közel három évtized.

Összegzés

1689 és 1694 között több megbízásban és átvételi elismervényben utalnak kincstárban végzett munkálatokra, méghozzá 1692-ben a következő szövegkörnyezetben: „fraknói várunkban (egy) új kincstárat […] építtetünk". A megfogalmazás egyértelmű és sokatmondó, mert a már korábban is létező *Schatzkammer* átalakításáról tanúskodik. A fent említett időszakban rendszeresen dolgozott asztalos, lakatos, kőműves, ács és üveges a kincstárban, munkáikról részletes elszámolások maradtak fenn.[70] A munkálatokhoz nem hívott új szakembereket, akiknek csak ez lett volna a feladatuk, hanem a megbízások mindegyikét a várban vagy az uradalmakban évtizedekig szolgálatban álló mestereknek adta. Ilyen volt Thomas Niederhauser asztalos, aki 43 és Christoph Ruebacker lakatos, aki pedig 25 évig állt alkalmazásban, valamint Paul Gerstl üveges, aki a

67 RAR F 1690, № 172. „Auszügl von Hofglaßer wegen bei der Grafschaft vertichten glaßer Arbeith. Betrag: 50 fl".

68 RAR F 1694, № 172. „Glaßer Auszug von Maister Paul Gerstl wegen bei dem Schloß und andern vertig bei der Grafschaft gemachten Hofarbeith. Betrag 100 fl".

69 Kiss Erika: *„…so nicht zu aestimirn".* Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója. In: *Galavics-emlékkönyv*, 209.

70 Az átépítési munkálatok az egész várat érintették, amire Stefan Körner és Margit Kopp is utal. Stefan Körner – Margit Kopp: *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy.* Gemälde und Bildprogramme. In: *Galavics-emlékkönyv,* 239.

Fraknó vára

17. század végi fraknói munkái után az 1700-as évek elején a kismartoni uradalomban is rendszeresen dolgozott. Tudatossága a bemutatott gazdasági iratok alapján a mindennapi adminisztráció szintjén is megmutatkozott.

Esterházy személyesen követte nyomon a munkálatokat, minden kincstárhoz kapcsolódó megbízáson sajátkezű aláírása szerepel. A vonatkozó elismervények kelte szerint az 1690-es évek elején kezdődik a kincstárhelyiség szervezett átalakítása az üvegajtós, veretes szekrényekkel. Ez az időszak egybeesik Esterházy pályafutásának csúcsával, azonban ez az aktív politizálástól való visszavonulásának kezdete is. A katona, politikus nádort felváltja a katolikus főúr, akinek ebben a késői mecénási korszakában a katolikus egyház és a család dicsőítésének motívuma veszi át a vezető helyet. A vizsgált gazdasági iratok alapján tehát úgy látom, hogy akkor fordul a kincstár felé, amikor azt tapasztalja, hogy csökken a politikai súlya. A forrásokból nem derül ki, hogy teljesen új szobákat építtetett vagy a már meglévő helyiségek berendezésén változtatott, azonban a többször visszatérő „új kincstár építése" kifejezés az előbbi lehetőségre utal. Sajnos arra sem kapunk választ, hogy erre a tárgyak korábbi tárolási helyének szűkössége vagy a régebbi, esetleg kevésbé igényes bútorok új és reprezentatívabb darabokra cserélése adta az indokot. A kincstárhelyiségek átalakításával vagy átstrukturálásával – melynek a gazdasági adminisztrációban megfoghatóan nyoma maradt – mindenesetre új funkciót kívánhatott adni a már meglévő szobáknak, amely egyértelműen a kincstárhoz való „viszony" változását jelzi.

MIKÓ ÁRPÁD

Az Esterházy-kincstár és a Mátyás-hagyomány

A nagy uralkodótól, Mátyás királytól származó, vagy személyéhez más módon kapcsolódó tárgyak – ötvösművek, díszfegyverek – birtoklásának a 16. és a 17. században a magyar főúri körökben magas presztízsértéke volt. A király annak idején ajándékozott ötvöstárgyakat, fegyvereket híveinek, a következő századokban azonban a proveniencia teljesen ellenőrizhetetlenné vált. A Dobók tulajdonában például volt egy ezüstkanna, a király címerével. „Egy rakott korsó, Mátyás király címere rajta…" – állította Dobó István jegyzéke Dobó Domonkos ezüstneműiről 1558-ban. Ugyanez az ötvösmű felbukkant 1603-ban, Dobó Ferenc hagyatékában, mint „amphora sive pelvis", illetve „ein altvaterische Sylberne Camer Kandl so Khönig Matthie gewest auch das Wappen darauf gestochen ist…", végül a bécsi kincstárba került, ahol nyoma veszett.[1] 1569-ben egy oroszlánok tartotta sótartó volt Báthory Györgynél,[2] 1573-ban Verancsics Antalnál egy csésze *(patera)*, amit az érsek Miksa királyra hagyott.[3] Báthory Kristóf fejedelem gyulafehérvári palotájában 1580-ban egy kupát inventáltak, „mely kupa Mátyás királyé volt".[4] 1600. október 22-én Báthory Zsófia végrendeletében szerepelt egy nagy aranyozott kupa, amely „az örökre tisztelt és boldog emlékezetű Mátyás, Magyarország királyáé…" volt.[5] 1666-ban Niczky Ferenc zálogba adta Niczky Jánosnak „öreg, kívül-belül aranyos és zománcos födeles" kupáját, „mely Mátyás király kupájának mondatik". Látható, hogy címeres darab éppúgy akadt köztük, mint olyan, amelyet csak a hagyomány tartott Mátyás királyénak. Akár volt

1 Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I–II. Bp., 1966. I. 354.

2 Balogh Jolán: i. m. (1. j.) I. 353. (Báthory György végrendeletében.)

3 Balogh Jolán: i. m. (1. j.) I–II. Bp., 1966. I. 354. Verancsics Antal végrendeletének végrehajtói alighanem át is adták Miksának, a két unokaöcs – Fausto és Franco – osztozkodási egyezségében ugyanis nincs szó Mátyás király paterájáról. Danko Zelić: *Faust Vrančić i dioba predmetā iz ostavštine Antuna Vrančića u Šibeniku 1576. i 1579. godine*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 35 (2011) 103–114.

4 Szabó Károly: *Ezüstművek és drágaságok összeírásai a XVI. századból*. Sz, 11 (1877) 556; Balogh Jolán: i. m. (1. j.) I. 354.

5 Balogh Jolán: i. m. (1. j.) I. 354.

rajtuk címer, akár nem, az közös bennük, hogy csak igen kevés maradt fenn közülük napjainkra. Ilyen például a „galgóci kárpit" (a király trónkárpitja – ma a Nemzeti Múzeumban)[6] vagy a Mátyás-kálvária (Esztergomban),[7] és sok más, kétes hitelességű darab Magyarországon és külföldön is.

A nagy király budai könyvtárának kései hírét pontosan szemlélteti, hogy kötetei is szerepeltek a Mátyás-relikviák között – a „corviná"-kat inkább az értelmiségiek gyűjtötték. Verancsics Antal legalább kettőt hozott haza konstantinápolyi követjárásaiból (egy Horatius, Persius és Iuvenalis műveit tartalmazó kódexet[8] és egy Aquinói Szent Tamás-kötetet[9] ismerünk), és nagyon valószínű, hogy Zay Miklós Aquinói Szent Tamás-kódexének eredete is ez.[10] Szamosközy István is őrzött egy corvinát (Iustinus *Epitomé*ját), amely akkor veszett el, amidőn a jezsuiták kolozsvári rendházát kifosztották.[11] Zsámboky Jánosnak is voltak kódexei Mátyás könyvtárából: például egy ma is az eredeti, aranyozott corvinakötésében lévő, görög nyelvű Aranyszájú Szent János-kézirat,[12] és az ő gyűjteményéből ered Bonfini *Symposion*jának szerény díszű kéz-

6 V. EMBER Mária: *Régi textíliák*. Bp., 1980. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) 12–17, 43, 20. kép, III. színes kép; Isabella BIGAZZI: *Il drappo d'oro del trono di Mattia Corvino*. In: Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria. Szerk. FARBAKY Péter et al. Firenze, 2013. 36–41; ld. még: 64–65 (14. sz.) (KOLLÁR Csilla); BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció*. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei. Bp., 2013. 78–82.

7 KOVÁCS Éva: *A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában*. Bp., 1983. 47–54; SZILÁGYI András: *„Az Losonczi Antal mozsdója medenczéstől" – és az esztergomi Mátyás-kálvária*. Ars Decorativa, 11 (1991) 87–106; Helmut TRNEK: *„ein köstlich creuz, so von dem Haus Burgundi herkommt"*. Fragen zum Vorbesitz der Esztergomer Kalvarie – nebst einigen Bemerkungen zu den Anfängen des Maleremails im Dienst der Heraldik. In: Studien zur europäischen Goldschmiedekunst des 14. bis 20. Jahrhunderts. Festschrift für Helmut SELING zum 80. Geburtstag am 12. Februar 2001. Hrsg. Renate EIKELMANN – Annette SCHOMMERS – Lorenz SEELIG. München, 2001. 201–220; Evelin WETTER: *Objekt, Überlieferung und Narrativ*. Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im Historischen Königreich Ungarn. Ostfildern, 2011. (Studia Lipsiensia, 8) 62.

8 London, British Library, Lansdowne Ms. 836. Csaba CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., 1973. (Studia Humanitatis, 1) 249–250. (337. sz.)

9 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2458. CSAPODI: i. m. (8. j.) 372. (642. sz.); MIKÓ ÁRPÁD: *Gótika és barokk között*. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége*, I. 27.

10 Prága, Statní Knihovna, jelz.: Cod. VIII. H. 73. CSAPODI: i. m. (8. j.) 371–372. (640. sz.); *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541*. [Schriftleitung: KLANICZAY Tibor – Gottfried STANGLER – TÖRÖK Gyöngyi.] (Katalog des Nö. Landesmuseums, Neue Folge, 118.) Schloß Schallaburg, Wien, 1982. 449–450. (442. sz.) (Sz. KOROKNAY Éva); *Renesancia*. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [3.]) Szerk. Zuzana LUDIKOVÁ. Slovenská národná galéria, Bratislava, 2009. 57. (II.2.22. sz.) (Zuzana LUDIKOVÁ)

11 SZAMOSKÖZY István: *Erdély története* [1598–1599, 1603]. Ford. BORZSÁK István. Bp., 1977², 344. Vö. CSAPODI: i. m. (8. j.) 265. (374. sz.)

12 ÖNB Handschriftensammlung, jelz.: Suppl. gr. 4. CSAPODI: i. m. (8. j.) 182. (173. sz.); *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*. Hrsg. Ernst GAMILLSCHEG – Brigitte MERSICH. Wien, 1994. 81–82. (44. sz.)

irata is.[13] A budai királyi bibliotéka java köteteihez azonban a bécsi humanisták jutottak még Mohács előtt, s azok végül rajtuk keresztül vándoroltak az udvari könyvtárba.[14]

A tárgyak, kódexek gyűjtése fontos része volt a 16. században kibontakozó Mátyás-kultusznak. Ez a tradíció igen korán kialakult;[15] már az – 1500 körül született – *Néhai való jó Mátyás király*ról szóló ének ennek a kezdetét jelezte.[16] Ahogyan lassan romlott az ország állapota a Jagelló-királyok uralma alatt, amint egyre inkább a felemelkedőben lévő két világhatalom – a Habsburgok és oszmánok birodalma – közé szorult a középkori magyar állam, úgy vált egyre fényesebbé Hunyadi Mátyás, és vele együtt a Hunyadiak nimbusza. Irodalmi művek sora tanúskodik erről a kultuszról: például Valkai András verses történeti műve,[17] Görcsöni Ambrus és Bogáti Fazakas Miklós Mátyás-históriája,[18] Heltai Gáspár Bonfini-parafrázisa[19] vagy Zsámboky János teljes Bonfini-kiadása.[20] Kiemelendő Zsámboky két bécsi *Tripartitum*-kiadásának címlapja,[21] amelyen az Alberttől II. Rudolfig sorakozó Habsburg- és Jagelló-uralkodók

13 Bp., OSzK Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 421. Csapodi: i. m. (8. j.) 165–166. (131. sz.); Klára Pajorin: *La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino*. In: Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo Corviniano. A cura di Sante Graciotti – Cesare Vasoli. Firenze, 1994. 179–228; *Uralkodók és corvinák*. Az OSzK jubileumi kiállítása. Szerk. Karsay Orsolya. Bp., 2002. 246–247. (38. sz.); Szörényi László: *Magyar történelmi vonatkozások Bonfini Symposionjában*. In: Szörényi László: Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról. Bp., 2009. (Kisebbségkutatási könyvek) 117–129.

14 Földesi Ferenc: *Budától Bécsig*. In: Uralkodók és corvinák, i. m. (13. j.) 91–95; Ferenc Földesi: *Bibliotheca Corviniana – Die Bibliothek und ihr Gedächtnis*. In: Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. Szerk. Claudia Fabian – Edina Zsupán. Bp., 2008. (Bavarica Hungarica, I / Supplementum Corvinianum, I) 13–27; Németh András: *I. Miksa Willibald Pirckheimernek küldött ajándékkönyvei: újabb budai eredetű görög kódexek?* Művészettörténeti Értesítő, 59 (2010) 275–291; Németh András: *Wilibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda*. Gutenberg Jahrbuch, 2011. 175–198.

15 Tarnai Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Bp., 2004. (Historia Litteraria, 16) 8–11.

16 *Középkori magyar verseink*. Kiad. Horváth Cyrill. (RMKT 1.) Bp., 1921. 480–483; *Répertoire de la poésie hongrois ancienne*. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Direction: Iván Horváth, assisté par Gabriella H. Hubert. Paris, 1992. (Ad Corpus Poeticarum) 472. (1060. sz.)

17 *Az magyar királyoknac eredetekről* (1567). In: RMKT XVI. 9. 97–103.

18 *Mátyás király históriája*. In: RMKT XVI. 9. 219–359.

19 *Chronica az magyaroknac dolgairol…* Kolozsvár, 1575. RMNy 360. Szörényi László: *A magyarországi humanista latin történetírás és népnyelvű átalakítása: Antonio Bonfini és Heltai Gáspár*. In: Szörényi László: Harmóniára teremtve, i. m. (13. j.) 131–140.

20 Antonius Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia*. Bázel, 1568. RMK III 570.

21 RMK III. 619. és 704; Balogh Jolán: *Mátyás király ikonográfiája*. In: Mátyás király emlékkönyv, I–II. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1940. I., 499. (kép), 510–512. (52. sz.); *Mátyás király öröksége*, I. 99–100. (II-22–23. sz.) (Berkes Katalin)

között szerepel – egy kódex-címlapot utánzó frontispiciumon – érem formában Mátyás király arcképe (1572, 1581). A Habsburgok oldalán álló magyarországi humanisták vagy a politikai elit tagjai éppúgy reprezentáltak a nagy nemzeti király személyével, mint az Erdélyi Fejedelemség hasonló körei. A múlthoz visszaforduló, ott legitimációs érveket kereső törekvések nem számítottak újdonságnak egy uralkodó politikai eszköztárában. Maga Mátyás is egész arzenálját vonultatta fel a távoli és a közelebbi múlthoz kapcsolódó származásmítoszoknak: az itáliai humanisták kidolgozták a család római eredetét,[22] a két Corvinus – Mátyás és természetes fia, János herceg – genealógiáját visszakísérve egészen a római korig; a Zsigmond császárhoz vezető illegitim szál ötlete is az udvarból származhatott,[23] akárcsak – ha kellett – a török szultánnal való vérrokonság kimutatása.[24]

A magyar főúri családok – kiváltképp azok, amelyeknek gazdagsága, hatalma viszonylag új keletű volt – a kora újkorban persze ennél kevesebbel is megelégedtek volna. A kincstáraikban megjelenő, a nagy Hunyadi Mátyáshoz kapcsolódó tárgyak jóval szűkebb kör előtt „fényezték" a múltjukat, és megmaradtak az országos körben. Úgy tűnik fel, hogy a legkövetkezetesebben felépített magánmitológia a Batthyányaké és Erdődyeké volt, de láthatólag ügyesen próbálkozott a – jóval jelentéktelenebb, köznemes – Rumy család is.

A Batthyányak olyan sikeresen érveltek, hogy az a hatalmas, eredeti talpát elvesztett üvegserleg – amelynek pótlólag készült ezüsttalpán hosszú, rímekbe szedett, magyar nyelvű felirat örökítette meg az adományozás fiktív történetét – a legutóbbi időkig a Mátyás-kori mecenatúra súlyos tanújaként szerepelt a művészettörténeti szakirodalomban.[25] Az üvegserleg korábban megingathatatlannak hitt, korai datálását felül kellett vizsgálnunk.[26] A család címeres nemeslevelét csak 1500. december 12-én kapta II. Ulászlótól,[27] és bár a szöveg hivatkozik a Mátyás idejében tett szolgálatokra is, az armális mégiscsak a Jagelló-uralkodótól származott. Buzási Enikő publikálta azt a két 17. század végi festményt, amelyek eredetileg a szombathelyi ferences kolostor

22 KULCSÁR Péter: *A Corvinus-legenda*. In: Mátyás király 1458–1490. Szerk. BARTA Gábor. Bp., 1990, 17–40.

23 KUBINYI András: *Mátyás király*. Bp., 2001. (Tudomány–Egyetem) 8.

24 Uo. 8–9.

25 BALOGH Jolán: i. m. (1. j.) I. 440, II. 688. kép. Meg kell jegyeznem, hogy a Batthyányk németújvári tárházának itt idézett, 1684. évi inventáriumában szereplő „ezüstben foglalt" üvegpohár – bár Balogh Jolán még külön tárgynak vélte – mégiscsak ezzel azonos. Az üvegpohár az 1644. évi leltárban már pontosan azonosítható: BUZÁSI Enikő: *Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: a Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában.* Művészettörténeti Értesítő, 56 (2007) 126, 133/77, ld. még: 134/83, 136/113, 114.

26 BUZÁSI: i. m. (25. j.) 126–129.

27 MNL OL DL 107.672. NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Bp., 1987. XXXII. tábla, 124–125.

számára készültek.[28] A rendházat a Batthyány család is támogatta. Az egyik fennmaradt lunettakép a Patrona Hungariaet ábrázolja, a Hunyadi család dicsőségének allegóriájával. A bonyolult ikonográfiai program megrendelője Batthyány II. Ádám volt.[29] Az üvegserleg 1852-ig a Batthyány család tulajdonában maradt; ekkor elkobozták, elárverezték, majd különböző magyar és német tulajdonosok kezén vándorolt évekig. Végül Erdődy Rudolf (1846–1932) felesége, Luise Drasche von Wartinberg (1853–1924) megvásárolta, és a gróf 1929-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta.

Az Erdődyek különösen hálásak lehettek Mátyásnak, tekintve, hogy a család vagyonát, hatalmát csakugyan annak a Bakócz Tamásnak – a Jagelló-kor mindenható főkancellárjának, bíboros-esztergomi érseknek – köszönhette, akinek szédületes karrierje Mátyás király uralkodásának második felében emelkedett egyre magasabbra.[30] Az 1743-ban festett, eredetileg a galgóci kastély kápolnájában kifüggesztett, nagyméretű festményen a családnak – végső soron Mátyásra hivatkozó – Bakócz-kultusza formálódott szövegekkel kommentált képpé. A mondanivaló komplikált: a középütt trónoló Mátyás király jobb kezével címert adományoz Bakócz Tamásnak (a címeres nemeslevél valóban 1499-ben kelt),[31] a másik kezében tartott jogarral pedig az ún. „Galgóci betlehem"-re mutat, vagyis a pozsonyi Dóm késő középkori főoltárából származó, és a galgóci Erdődy-kastély barokk kápolnájának oltárára emelt Jézus születése-domborműre, mint szintén királyi adományra.[32] A középkori szoborcsoport eredeti helyének kérdését egyébként csak 1998-ban sikerült tisztázni.[33] Persze sem Mátyásnak, sem Bakócznak semmi köze nem volt hozzá, a Georg Raphael Donner alkotta új, barokk főoltár felállítása után kerültek ki a mű töredékei a dómból. Bakócznak egyébként más módszerei voltak a királyi tárgyak „domesztikálására". Mátyás király Firenzében szövetett kárpitjai közül többet is megszerzett, és egyiken – ez maradt fenn máig – a királyét a saját címerével takartatta le.[34]

A Rumy család Mátyás-tradícióját alighanem címerképük aitiologikus magyarázata ihlette. A pajzsban látható ábra ugyanis egy magas edényt mutat,

28 Buzási: i. m. (25. j.) 115–138.

29 A másik kettőt Nádasdy Tamás, illetve Esterházy Dániel finanszírozta. A második, Nádasdy-féle kép megvan ma is (külföldi magántulajdonban), a harmadik lappang. Buzási: i. m. (25. j.) 117–118.

30 Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Bp., 1889; Horváth Richárd: *Bakócz IV. Tamás*. In: Esztergomi érsekek 1000–2000. Szerk. Beke Margit. Bp., 2003. 228–232.

31 Fejérpataky László: *Magyar címeres emlékek*. I. Bp., 1901. XXIV. sz; Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp., 1929. 91–93; Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció*. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei. Bp., 2013. 71–72.

32 Endrődi Gábor: *Fejezetek a „Galgóci Betlehem" történetéből*. Művészettörténeti Értesítő, 47 (1998) 1–37; ld. még: Bubryák: i. m. (6. j.) 78–82.

33 Endrődi: i. m. (32. j.) 1–37.

34 Bubryák: i. m. (6. j.) 57–63.

1. kép
Kulacs alakú díszedény. Magyarország vagy Nürnberg, 1470–1480 körül. Budapest, Iparművészeti Múzeum

amelyet azzal a kapitális fedeles serleggel tartottak később azonosnak, amely a család tulajdonában volt hosszú időn keresztül – nem tudni, mióta –, egészen a 19. század végéig, amikor eladták egy műkereskedőnek. A serleg azonban nem középkori, hanem csak a 16. század közepén készült. Itt nem rendelkezünk olyképp szofisztikált magánmitológiával, mint az előbbi két esetben, de hasonló a törekvés.[35] A Rumy család soha nem töltött be igazán jelentős szerepet az ország életében, eredetük viszont kellőleg régi volt; Mátyás királyt így könnyedén be tudták illeszteni a múltjukba.

Hol helyezkedik el ebben a sorban az Esterházy család, jelesül a múlteremtésről különösen híres Pál herceg? Ha ugyanis a Mátyás-hagyomány történetét nyomozzuk, mindjárt eszünkbe ötlik a fraknói kincstár több jeles darabja is. Egy mente, egy gyűrű, egy kulacs alakú díszedény és egy fedeles serleg. Nagy probléma, hogy nem tudjuk mindig megállapítani, hogy a művek hogyan és mikor kerültek a család tulajdonába – de vajon készült-e hozzájuk utólag legitimációs magyarázat? Az Esterházy család elég későn – gyakorlatilag Miklós nádorral, Pál apjával – jelent meg az országos politika színterén. A Batthyányak vagy az Erdődyek már az elithez tartoztak, amikor az Esterházyak még nem voltak sehol. Pál herceg Örs vezérig vissza tudta vezetni a családfát,[36] a fiktív genealógia Mátyás király korával nem tudott mit kezdeni. Lássuk egyenként a Mátyással kapcsolatba hozott műtárgyakat.

35 BALOGH Jolán: i. m. (1. j.) I. 386; a hosszú lappangás után újra előkerült díszedény, a források és a korábbi irodalom teljes feldolgozásával: PAPP Júlia: *A Rumy-serleg története*. Bp., 2008.

36 BUZÁSI Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a* Trophaeum *metszeteiben*. In: *Történelem – kép*, 411–424.

A késő gótikus, kulacs alakú díszedénynek a provenienciája csak a 16. század végéig követhető visszafelé nyomon.[37] (*1. kép*) A tárgy bőrtokján két felirat olvasható: Forgách Imre és felesége, Katalin, a szász választófejedelem unokahúga neve az 1593-as évszámmal: ekkor az ő tulajdonukban volt. Az edénytest középpontjában, mindkét oldalon applikált, kerek zománcozott Esterházy-címer látható. Köriratában Esterházy Miklós mint nádor és az arany-gyapjas rend lovagja szerepel, az 1642-es évszámmal. A fedélben ugyanez a címer látható, körirattal és ugyancsak az 1642-es évszámmal. Feltehető, hogy ekkor került a tulajdonába a kapitális ezüstmű, amely a fraknói kincstár 1645-ben felvett leltárában már szerepelt. A mű készülésének kora alapján lehetett volna éppen Mátyásé, de amióta Evelin Wetter – a német és a magyar késő gótikus ötvösművészet kiváló, igen alapos ismerője – azt írta róla, hogy valószínűleg a történeti Magyarországon készült, régi érdeklődésünk új, immár értelmes távlatot kapott.[38] Ez azonban nem érinti sem az Esterházy családot, kiváltképp nem Pál herceget, mégannyira sem Mátyás királyt, hanem egyes-egyedül a 15. századi magyarországi ötvösművészet történetének a kérdése.

Az unikális műnek a Mátyás-tradícióhoz való kapcsolása ugyanis nem az Esterházy családtól származik, hanem egészen új keletű történeti mítoszképződés eredménye. A 20. században vetődött csak föl, hogy a remekművet Mátyáshoz kapcsolják. Az ötlet forrása Horváth Henrik (1888–1941) volt. Amikor 1939-ben a Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar művelődéstörténet* második kötetében megírta a korszak iparművészetének történetét, még nem tartotta Mátyás királyénak.[39] Ám ugyanebben az évben, amikor olaszul kiadták a magyarországi reneszánsz történetéről szóló monográfiáját, már Mátyás királyt vélte a megrendelőnek,[40] 1940-ben pedig, amikor a Mátyás-kori művészettel foglalkozott a *Mátyás*

37 Héjjné Détári Angéla: *A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében.* In: Reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp., 1975. 478–481; Szilágyi András: *Az Esterházy-gyűjtemény 15. századi ötvösművei és a Mátyás tradíció.* Bp., 1992. (Ars Decorativa, 12) 13–17; Szilágyi András: *Az Esterházy-kincstár.* Bp., 1994. 60–61, 109; *Az Esterházy-kincsek.* Öt évszázad alkotásai a hercegi gyűjteményekből. Szerk. Szilágyi András. Bp., 2006. 57., a címer képe a 10. lapon; *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* (Thesaurus Domus Esterházyanae, 1.) Szerk. Szilágyi András. Bp., Iparművészeti Múzeum, 2014. 46–51. (I.1. sz.); Horváth Hilda: *Nemzeti kincstárunk, az Esterházy hercegi kincstár 20. századi története.* Bp., Iparművészeti Múzeum. 2014. 18–19, 44, 64.

38 Evelin Wetter: *Objekt, Überlieferung und Narrativ.* Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im Historischen Königreich Ungarn. Ostfildern, 2011. (Studia Lipsiensia, 8) 138–139, 162. kép, 234–235.

39 Horváth Henrik: *A kézműipar új formái.* In: Magyar Művelődéstörténet, 2. Magyar renaissance. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., [1939] 614., képe a 611. lapon. A képhez tartozó képleírás (a képszerkesztés Varju Elemér munkája volt) sem tartotta Mátyásénak: 664.

40 Enrico Horváth: *Il Rinascimento in Ungheria.* (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma, 20–24.) Roma, 1939. 122., fig. 77.

2. kép
Gyűrű jégcsap alakú gyémánttal.
Németország (?), 1600 körül.
Budapest, Iparművészeti Múzeum

*Király Emlékkönyv*ben, akkor is az uralkodó megrendelésére készült ötvösművek között sorolta fel, bár néhány lappal odébb a megrendelést sejtésként enyhítve.[41] Balogh Jolán korrekt módon a Mátyás király feltételezett ötvösmunkái között regisztrálta, és a feltételezést nem látta bizonyítottnak.[42] Nem is lehet bizonyítani, de az, hogy felvetődött, egyáltalán nem volt véletlen. Megvoltak ennek a tradicionális gyökerei a fraknói tárházban. (Valamint a magyar művészettörténet-írásban.) Ettől kezdve hol tagadva, hol állítva, de folyamatosan előkerült a „kulaccsal" kapcsolatban a Mátyás-hagyomány.[43]

A másik kiváló ötvösmű, amit szintén alaptalanul és csupán utólag hoztak összefüggésbe Mátyással, egy kapitális jégcsapgyémánttal ékesített, zománcos gyűrű.[44] (*2. kép*) Ennek legújabb – meggyőző – datálása eleve kizárja a Mátyás-kort, mert legfeljebb 1600 körül készülhetett. Ráadásul az Esterházy család hagyományában soha nem szerepelt a gyűrűvel kapcsolatban Mátyás király személye: sem az 1645-ös, sem az 1685-ös inventáriumban – jóllehet mindkettőben azonosítható –, sem a későbbiekben nincs róla szó.[45] Itt is a legújabb korban képződött hagyománnyal állunk szemben. A „tettes" ebben az esetben Hlatky Mária volt, aki a magyar gyűrűről 1938-ban írott disszertációjában követte el ezt a téves azonosítást. Szilágyi András, majd nyomában Pandur Ildikó nyomozta ki pontról pontra, hogyan születhetett meg ez a tévedés.

A harmadik ide kapcsolódó ötvösmű a fraknói tárház ún. Mátyás-serlege.[46] (*3. kép*) A tárgy készítésének kora belevág Mátyás uralkodásának idejébe, s készülésének helye, Nürnberg is megmagyarázható volna. 1481-ben volt ugyanis a radkersburgi találkozó, amelynek alkalmából Mátyás éppenséggel

41 HORVÁTH Henrik: *A Mátyás-kori magyar művészet*. In: Mátyás Király Emlékkönyv, i. m. (21. j.) I. 194, 198–199.

42 BALOGH Jolán: i. m. (1. j.) I. 385.

43 Teljes irodalmát áttekinti SZILÁGYI András: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, i. m. (37. j.) 46–51. (I.1. sz.) (SZILÁGYI András)

44 HÉJJNÉ DÉTÁRI: i. m. (37. j.) 488; *Az Esterházy-kincsek*. i. m. (37. j.) 171., képe ugyanott; *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, i. m. (37. j.) 219–221. (IV.16. sz.) (PANDUR Ildikó)

45 SZILÁGYI András: *Az Esterházy-gyűjtemény 15. századi ötvösművei*, i. m. (37. j.) 18; *Történelem – kép*, 436–437. (VII-11. sz.) (PANDUR Ildikó)

46 HÉJJNÉ DÉTÁRI: i. m. (37. j.) 485–486; *Az Esterházy-kincsek*, i. m. (37. j.) 57–58. A címer képe az 58. lapon. *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, i. m. (37. j.) 52–56 (I.2. sz.), a címer képe: 55.

3. kép
Fedeles díszserleg – úgynevezett Mátyás-serleg. Nürnberg, 1481. Budapest, Iparművészeti Múzeum

megkaphatta volna ezt a reprezentatív, fedeles díszedényt.[47] Persze súlyos kérdés, hogy ennek a híre fennmaradhatott-e, hagyományozódhatott-e ilyen hosszan, egészen Pál herceg koráig? Az 1654. évi leltár mindenesetre nem kapcsolta a nagy királyhoz, a madarat pedig karvalyként regisztrálta. Esterházy Pál 1685-ben írt testamentumának mellékletében viszont már így szerepelt: „Item egy régi Mátyás király kupája, kinek az környéki virágokkal van megrakva". Az 1693-as inventáriumban ismét Mátyás serlegeként szerepel, amelynek fedelén holló áll. Holló-e ez a madár? Vagy csupán ihlető forrását kell látnunk benne a fiktív Mátyás-történetnek?

A fedél belsejébe mindenestre egy *barokk* Mátyás-címert applikáltak, ezzel a körirattal: „MATHIAS : CORVINUS : D(EI) : G(RATIA) : HUN(GARIAE) : BOH(EMIAE) : DAL(MATIAE) : CROAT(IAE) : SLAV(ONIAE) : REX : A(NNO) : 1465 :". Nem tudjuk, hogy milyen eseményre szeretett volna utalni a címer készíttetője, amikor épp az 1465-ös évszámot választotta. (Azt persze nem sejthette, hogy a nürnbergi hitelesítő jegyet csak 1480-tól használták.) A körirat királyi titulatúrája *Corvinus*-nak nevezi Mátyást, akit azonban így csak a humanisták szólítottak, mert a római név csak az irodalom és a művészet játékterében lépett fel, hivatalosan nem használták soha.[48] A címer színei

47 Szilágyi András: *Az Esterházy-gyűjtemény 15. századi ötvösművei*, i. m. (37. j.) 10–13; Szilágyi András: *Az Esterházy-kincstár*. Bp., 1994. 61. 94–95; Wetter: i. m. (38. j.) 143.

48 Kulcsár: i. m. (22. j.) 17–40; Mikó Árpád: *A Corvinusok Budán*. Római nevek a művészet játékterében. In: Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. Szerk. Szentesi Edit – MenténYi Klára – Simon Anna. I–II. Bp., 2013. II. 565–574.

sem korrektek heraldikailag, a vörös helyett kék szerepel mindenütt (ráadásul a heraldikai jobb oldalon nem hét vágás, hanem három pólya van), a szívpajzsban pedig a Hunyadiak hollója fehér mezőben áll (kék helyett). Ebben a történetben fordítva kellene nyomozni: mikor lett gyanús, hogy nem Mátyás serlegével állunk szemben? Mindjárt, amikor a tudomány vizsgálódó tekintete elé került, vagyis az 1884-es ötvösműkiállítás Pulszky Károly és Radisics Jenő által szerkesztett katalógusában. De a vita nem zárult le. Felvetődik az Esterházy-inventáriumok – és persze a kincstár – nyilvánosságának kérdése. Kiknek „hamisított" Pál herceg?

A legtisztábban, szinte születésétől követhető Mátyás-hagyományt a kincstár ún. „Mátyás-menté"-je képviseli.[49] *(4. kép)* Ez a 16. század elején készült mente már az 1645-ös inventáriumban ezzel a provenienciával szerepelt. A történetet azután az 1685-ös leltár egészen részletesen kibontotta. A ruhadarab e szerint Oláh Miklóstól (†1568) került nővéréhez, Oláh Orsolyához, és ezen az ágon jutott végül Pál herceghez: Oláh Miklós nővérének unokája – Császár Orsolya – a herceg anyósa volt. Regényes a történet, amelyben „Dragul vajda" Oláh Miklós apjaként jelenik meg, a később Oláh Miklós gyermekkori dolmányaként szereplő másik régi mente pedig egyenesen Drakula gyermekkori kabátjaként.[50] Esterházy Pál azt is, meg Mátyás király kabátját is *pro raritate* „tartotta", „…ama nagy emberek emlékezetére". Itt a herceg „gyűjtői" önarcképét szemlélhetjük.[51] Mindkét mente későbbi, mint a származási legenda engedné, amint ezt a tudományos kutatás végül – előbb-utóbb – felismerte és részletesen tisztázta.

Azt hiszem, kizárhatjuk, hogy Pál herceg családi legitimációs érdekből találta volna ki – vagy színezte volna tovább – ezeket a fiktív provenienciákat. Mátyás kora túl közel volt. A tárgyak „feljavított" pedigréje inkább a kincstár egészének fényét emelte. A művek alapján csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fraknói tárház Mátyás-relikviákkal való felszereltsége a saját korában átlagos lehetett.

Kilép-e ebből a bűvös körből e néhány műből álló csoport most, hogy váratlanul felbukkant Fraknón egy különleges ikonográfiájú Mátyás-kép, jelesül a király híressé vált, római lovas képmásának másolata?[52] A legutóbbi időkig nem volt tudomásunk e vászonra festett képről, amely egy régtől ismert Mátyás-ábrázolás történetét bővíti újabb, fölöttébb fontos vizuális forrással. Csak nagy vonalakban vázolom az előzményeket. Rómában, a via Pellegrino és a

49 *Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Szerk. PÁSZTOR Emese. Bp., Iparművészeti Múzeum, 2010. (Thesaurus Domus Esterházyanae, 2) 69–72. (1. sz.) (TOMPOS Lilla)

50 Uo. 73–75. (2. sz.) (TOMPOS Lilla)

51 TOMPOS Lilla: *Az Esterházy-kincstár öltözékei*. In: uo. 12.

52 Stefan KÖRNER – Margit KOPP: *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy*. Gemälde und Bildprogramme. In: *Galavics-emlékkönyv*, 217–218.

Campo de' Fiori sarkán, a San Damaso felőli oldalon (vagyis közel a mai Cancelleriához) még a 17. században is látható volt egy falkép, Mátyás király allegorikus ábrázolásával.[53] A 19. század második fele óta akvarellmásolatról ismert lovas képpel az elmúlt másfél évtizedben ismét többször foglalkozott a hazai szakirodalom.[54] A csak a 20. század közepe felé felmerült Mantegna-attribúció erősen kérdéses (inkább filológiai, mint stíluskritikai problémát rejt magában), és megrendelőjét sem sikerült azonosítani. Az értelmezés rejtvénye azonban fölöttébb vonzó, és folyvást friss megfejtési kísérleteket provokál, kivált most, hogy új képi forrás is felbukkant.

A fraknói kép több ponton eltér az eddig ismert – amúgy későbbi – másolattól. Sokkal színesebb és részletgazdagabb, lévén amaz csupán szerényen színezett akvarell. Jóval kvalitásosabb is. A római másolaton az ördög képe elhalványodott, sőt, el is tűnt, a fraknóin megvan; a tabulát ott egyetlen, kiterjesztett szárnyú angyal tartja, a fraknóin két puttó; más szögben emeli a király a kardját, teljesen más a táj, más a horizont magassága és így tovább. Mivel egyik sem sugallja azt, hogy a helyszínen készült kópia volna, előképet kell feltételeznünk, ám a jelentős eltérések nem utalnak közös előzményre. Az eredeti falképnek a 16–17. században nem egy másolata készült. Eltűntek azonban, és csak a 19. században bukkant közülük egy elő. Csakhogy nemcsak a képet másolták le, hanem a ráírt két epigrammát is, amelyek gyorsan elkezdtek önálló életet élni. Ezeknek a szövegeknek a képeknél régibb másolata ismert, és nyilvánvaló, hogy a római Mátyás-ábrázolásnak már a 16. század második felében volt magyarországi recepciója. Úgy tűnik fel, hogy a freskó híre – a rajta szereplő két disztichon – igen korán megjelent a magyarországi forrásokban. Ez kiteljesíti, gazdagítja a 16. századi hazai Mátyás-kultuszt. A két disztichon természetesen bekerült a jezsuita forrásgyűjteményekbe is, vagyis látensen jelen volt a magyar történetírói hagyományban, ráadásul jóval régebb óta, mint ahogy megjelent a 19. század vége felé maga kép. Azt hiszem, e műtárgynak az utóélete fontosabb, tekintve, hogy mása, mint utóélete – az eredeti elpusztulván – nincs is. Ezeket az új levéltári – vagy inkább kézirattári – adatokat Szentmártoni Szabó Géza találta meg,[55] és ezzel új lehetőségeket

53 Balogh Jolán: *Mátyás király ikonográfiája.* In: Mátyás király emlékkönyv, i. m. (21. j.) I. 435–548.

54 Török Gyöngyi: *Antik emlékek kolligátuma.* In: A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium. Szerk. Cséfalvay Pál – Maria Antonietta de Angelis. Bp., 2001. 300–301 (3.17. sz.); Ritoókné Szalay Ágnes: *A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek.* In: Uő: „Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Bp., 2002. 104; Pócs Dániel: *Mátyás király elpusztult freskója Rómában.* In: Mi végre a tudomány? Bp., 2004. 85–103; Pattantyús Manga: *A török kérdés a XV. században Róma egyik közterén.* Az elpusztult Mátyás-lovaskép megrendelésének lehetséges alternatívái. Orpheus Noster, 3 (2011) 2. 27–37.

55 Szentmártoni Szabó Géza: *Mátyás király egykori lovas képe Rómában, a Campo de' Fiori sarkán.* Jelenkor, 57 (2014) 5. 583–590.

4. kép
„Mátyás király mentéje”, 16. század eleje. Budapest, Iparművészeti Múzeum

nyitott a mű értelmezésében. Időben előre, vagyis a kép recepciójára vonatkozóan, de visszafelé, az elpusztult falképet tekintve is.

A különleges festmény felbukkanása Fraknón mindenesetre valamelyest felértékelni látszik nemcsak Esterházy Pál képeinek gyűjteményét, hanem a kincstárban őrzött Mátyás-relikviák együttesét is. Óvatosan kell azonban fogalmaznunk, mert magát a művet nem ő szerezte, hanem apja, Miklós nádor, vagyis már 1645 előtt Esterházy-tulajdonban volt. Úgy tűnik fel, hogy nem deríthető ki, vajon a festmény és a kincstár darabjai találkoztak-e, összeállt-e belőlük Pál herceg – vagy akár utódai – előtt valaha virtuális Mátyás-kép. A lovas portrét mindenképpen értelmezni kell ebben a környezetben, de jobb volna elkerülni azt a csapdát, amelybe elődeink a kincstár darabjait latolgatva már nem egyszer beleesetek.

MARGIT KOPP

A levágott fej témája Esterházy Pál műgyűjteményében és környezetében

Esterházy I. Pál mecénási programjában, gyűjteményében fontos motívum a levágott fej, mely azonban önálló témaként eddig alig került be a szakmai köztudatba, és mostanáig nem folytattak e tárgyban célirányos, átfogó vizsgálatokat sem. A téma egy Esterházy Pál képzőművészeti programjának egészét vizsgáló kutatás során, Stefan Körner és Margit Kopp 2010-ben megjelent publikációjában[1] kezdett körvonalazódni, melyben a szerzők először tettek kísérletet arra, hogy összevessék egymással a különböző Esterházy-birtokok képzőművészeti programját, és ennek fényében vizsgálják Esterházy nádor megbízói szerepét és ízlésének alakulását. A téma első, valóban alapos vizsgálatára szakdolgozati értekezésemben[2] került sor, ennek rövidített változata ez az írás. A fraknói vár festményraktárának és padlásának átvizsgálása nemcsak a téma feltűnő gyakoriságát igazolta, hanem – úgy tűnik – azt is, hogy a Judit-ábrázolások többsége valóban Esterházy I. Pál idejéből származik. Mindez kíváncsivá tett, és további kutatásokra sarkallt, hogy jobban megismerjük Esterházy Pál gyűjtési koncepcióját, a levágott fej-motívum mecénási programjában betöltött szerepét és jelentőségét.

A Judit-ábrázolások

A még ma is Fraknón őrzött, illetve egykor ott található Judit-ábrázolásokkal foglalkozva, elsőként egy kisméretű festményt kell említenünk, amely a fiatal Esterházy Pált ábrázolta a bibliai Judit jelmezében. A kép jelenlegi őrzési helye sajnos ismeretlen.[3] (*1. kép*)

1 Stefan Körner – Margit Kopp: *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy.* Gemälde und Bildprogramme. In: Galavics-emlékkönyv, 215–248.

2 Margit Kopp: *Das abgeschlagene Haupt als Thema in der Gemäldesammlung und Lebenswelt von Fürst Paul I. Esterházy.* Masterarbeit an der Universität Wien. Wien, 2013.

3 A festmény Bubics Zsigmond és Merényi Lajos művének színes illusztrációjából ismert: Bubics–Merényi 1895. 89.

1. kép
Ismeretlen mester: Gróf Esterházy Pál mint Judit, az 1650-ben készült festmény reprodukciója. In: BUBICS–MERÉNYI 1895.
© Esterházy Privatstiftung

A képen az ifjú gróf büszkén, öntudatos testtartással és nyílt tekintettel fordul a néző felé. A portré kulcsfontosságú szereppel bír a választott téma kutatásában, így mindenképp alapos vizsgálatot érdemel. Az alak mellett álló asztal vagy pult magasságában a magyarázó felirat: „Effigne Comitis Pauli Esterhas Altae Suae 15 Ao 1650" egyértelműen Esterházy Pált jelöli meg a kép ábrázoltjaként, s egyúttal magyarázattal szolgál arra is, miért látunk a képen egy női ruhába bújt, felékszerezett fiatal fiút, felemelt karddal a kezében. A képmás azt követően készült, hogy Esterházy diákként, a nagyszombati jezsuita kollégium egyik színi előadásán eljátszotta Judit szerepét,[4] a festményt tanára rendelte meg.[5] Esterházy Pál rendkívül büszke volt rá, hogy a bibliai hősnőt alakíthatta, ez nemcsak tekintetében és testtartásában tükröződik, naplóbejegyzései is árulkodnak róla.[6] Az ótestamentumi Judit alakja és annak teológiai értelmezése milyen – Esterházy egész életére és önmagáról alkotott képére is kiható – jelentőséggel bírt, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a mellképet a fraknói vár kincstárában őrizte.[7]

Esterházy Pál Judit szerepét Gabriel Dietenshamer *Patrona Hungariae in Coelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judit* című darabjában alakította,[8] – ezt a művet részletesen ismertető Knapp Éva kutatásaiból tudjuk. A

4 Knapp Éva arra a következtetésre jutott, hogy a festményen látható évszám a kép elkészültének időpontjára, és nem a színpadi mű bemutatásának dátumára (1649) vonatkozik. Vö. Éva KNAPP – Gabriel DIETENSHAMER: *Judit Patrona Hungariae in coelos Assumpta sub schemate Victricis.* Triumphatricis Judith. Nagyszombat, 1649. In: Barokk színház – barokk dráma. Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1997. 83.

5 Géza GALAVICS: *Fürst Paul Esterházy (1635–1713) als Mäzen*. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 45 (1992) 123.

6 BUBICS–MERÉNYI 1895. 87.

7 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 229.

8 KNAPP: i. m. (4. j.) 82.

művet 1649. szeptember 1-jén mutatták be, rendkívül stílszerűen az új nagyszombati jezsuita szeminárium, a Collegium Rubrorum nyitóünnepségén.[9] A darabhoz készült műsorfüzetből[10] kiderül, hogy a szerző Juditot Szűz Máriával állította párhuzamba, valósággal összemosta a címszereplő Judit és Szűz Mária alakját, így a főhősnő – legfőbb jellemvonásai révén – a Magyarország védelmezőjeként tisztelt Máriát jelképezte.[11] Dietenshamer művének különlegessége azonban nem csupán abban áll, hogy vegyítette Judit és Mária alakjának vonásait, feltűnő sajátsága az is, hogy a szereplők közül hiányzik a hadvezér Holofernész.

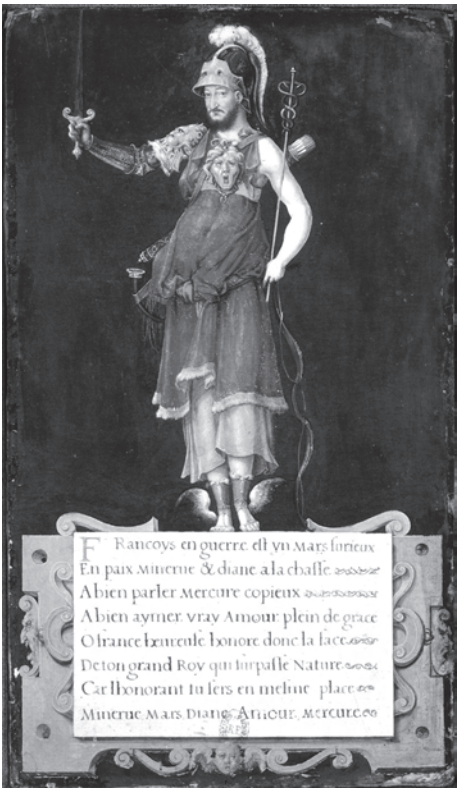
2. kép
Ismeretlen mester: Gróf Esterházy Pál mint Judit. 1670 körül. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung
© Esterházy Privatstiftung

Az ifjú Esterházy Pál Judit-képmása teljesen kitölti a rendelkezésre álló teret, így a néző minden figyelme őrá összpontosul. A kép festője Judit ábrázolásához egy monumentális, félalakos Judit-képtípust idézett fel, amelyet Itáliában például Vincenzo Catena, illetve az Alpoktól északra főleg az id. Lucas Cranach és köre, Hans Baldung Grien környezete, Jan Massys vagy Michael Ostendorfer használt előszeretettel. Főleg Lucas Cranach e tárgyú festményei – mint például a bécsi Kunsthistorisches Museumé (*6. kép*) – állnak közel hozzá. Csakhogy míg Cranachnál Holofernész feje nagyon is látványos eleme a kompozíciónak, addig Esterházy portréjáról ez teljesen hiányzik. Ugyanis nem volt rá szükség. Elegendőnek bizonyult a kard, amelyre így még több figyelem irányult, valamint a felirat, mely egyértelműen utalt Esterházy Pál személyére. Azt pedig, hogy a képmáson látható alak valóban Juditot jeleníti meg, a

9 Uo. 83.

10 A műsorfüzet egy példánya megtalálható az OSzK-ban: Gabriel Dietenshamer: *Patrona Hungariae in coelos Assumpta Sub schemate Victricis.* Triumphatricis Judith. Tyrnau, 1649. OSZK K RMK II. 708/a (Mikrofilm FM2 2328)

11 Éva Knapp: *Emblematic Manner of Expression in the School Drama.* 2002. (utolsó letöltés: 2011. 7. 18.) http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/drama 2002/ea/knapp.htm 81.

3. kép
Nicoletto da Modena (?): I. Ferenc francia király allegorikus jelmezben. 1545 körül. Paris, Bibliothèque nationale de France. © BnF

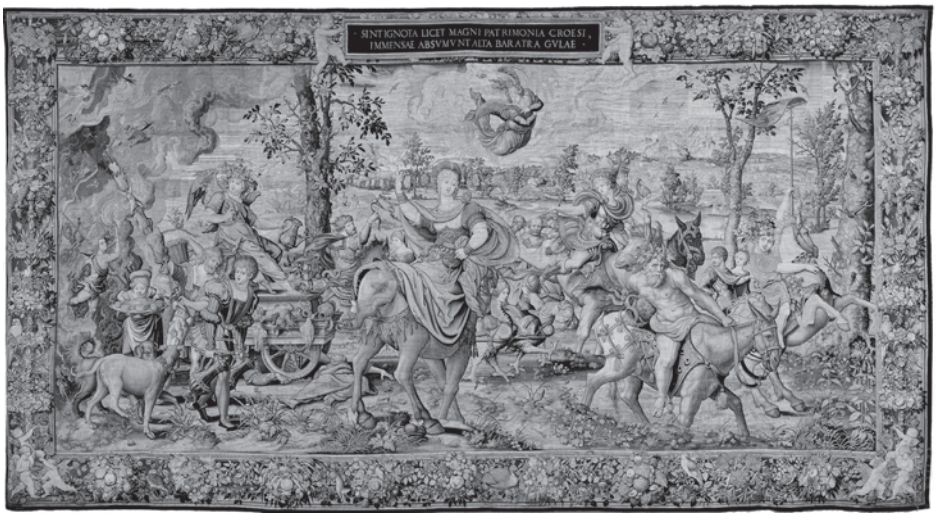
kincstár inventáriumának vonatkozó tétele[12] igazolja. Akárcsak Cranach bécsi Judit-képénél, itt sem történik utalás a képtípus erotikus vonatkozására, ami egy Judit színpadi szerepébe bújt nemesifjú ábrázolásánál egyébként nem is lenne helyénvaló.

Korai keletkezési dátuma (1650) révén Esterházy Pál Judit-képmása egy Judit-sorozat első darabjának tekinthető, melyet a főúr a 17. század közepétől kezdhetett gyűjteni. Esterházy Pál Judit-portréjának jelentőségét jól mutatja, hogy a képmásnak egész alakossá kiegészített változata is készült, méghozzá immáron saját megbízásából, önmagát újra Judit alakjában jelenítve meg.

Esterházy Pál egész alakos Judit-képmásában (*2. kép*) az ősgaléria-portré műfaja keveredik a Judit-ábrázolások típusával, s a kettőből egy rendkívül érdekes, monumentális hatású festmény jön létre. Visszanyúl egyrészt a kisméretű, Esterházy Pál színpadi fellépése alkalmából készült portréhoz, másrészt pedig – méghozzá nyilvánvalóan az ekkorra már családfővé előlépett, később hercegi rangra emelkedett arisztokrata kívánságára – a fenti eseményt integrálja az ősgalériába. A bal felső sarokban, a grófi címer alatt elhelyezett felirat[13] megnevezi az ábrázoltat, és részletesen beszámol a kép keletkezési körülményeiről. Elmondja, hogy a képen látható személy Esterházy Pál, aki Juditot alakította abban a színdarabban, amelyet a nagyszombati Collegium Rubrorum alapításakor mutattak be. Nem sikerült kideríteni, egész pontosan mikor került sor a mű megrendelésére, mivel azonban a képen még sem az aranygyapjas rendjel, sem a hercegi címer nem jelenik meg, a festmény nagy valószínűséggel 1681 elé datálható.

12 MNL OL P 108, Rep. 8, Fasc. C № 37/NB. Fol. 75.

13 „COMES PAULUS : ESTERHAS : DE : GALANTA : PERP : IN : FRAKNO : JUDITAE, PERSONAM : IN : COMAEDIA AGENS : DUM : RUBRORUM CLERICORUM TURNAVIAE COLLEGIUM INSTITUERE. AETAT IS. Ao : 1650.”

4. kép
Pieter Coecke van Aelst: Kárpit a „Hét főbűn" sorozatból Gula (Torkosság) ábrázolásával. 1544 körül. Madrid, Patrimonio Nacional. © Patrimonio Nacional

Esterházy Pál e két portréját szemlélve rögtön felvetődik a kérdés, vajon ismertek-e műfaji párhuzamai, vannak-e portrék, melyek hozzá hasonlóan nemesi származású ifjakat vagy férfiakat ábrázolnak színpadi jelmezben, netán kifejezetten női szerepben. Meglepő módon – bár a 16. és 17. század során a jezsuiták gondjaira számos ifjú nemes nevelését bízták, akik rendszeresen léptek fel iskolai színi előadásokon – mégsem találni más, Esterházyéhoz hasonló portrét. Legalábbis a portréfestészet e sajátos válfajáról nem tesz említést a nemesi portrék alapvető szakirodalma.[14] Ugyanakkor ebben az összefüggésben mindenképp figyelmet érdemel I. Ferenc francia király egy izgalmas, 1545 körül készült, allegorikus miniatűrképmása (Párizs, Bibliothèque Nationale), mely a királyt részben női öltözetben, istennők és istenek attribútumaival ábrázolja. (*3. kép*) Friedrich Polleroß mutatta ki, hogy az ehhez hasonló erényallegóriák valójában függetlenek voltak a nemektől.[15] Ebből a szempontból tehát az, hogy Esterházy Pál Judit-portréja bekerült a fraknói ősgalériába, egyáltalán nem számít szokatlannak, arra utal, hogy ő is rendelkezett Judit erényeivel. Esterházy egész alakos portréja tehát már túllép a tisztán emlékező funkcióval bíró portrékon, mint amilyen az első, kisméretű kép volt. Értelmezése

14 Günther Heinz: *Studien zur Porträtmalerei an den Höfen der Österreichischen Erblande.* Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Bd. 59. 1963. Sonderheft №190. 99–224; Friedrich P. Polleross: *Das sakrale Identifikationsporträt.* Ein höfischer Bildtypus vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. I–II. PhD Diss. Wien– Worms, 1988.

15 Polleross: i. m. (14. j.) 62.

5. kép
Ismeretlen mester másolata id. Lucas Cranach után: Judit Holofernész fejével. 1530 után. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung.
© Esterházy Privatstiftung

6. kép
Id. Lucas Cranach: Judit Holofernész fejével. 1530 körül. Wien, Kunsthistorisches Museum.
© Kunsthistorisches Museum Wien

új jelentésrétegekkel gazdagodik, hasonlóan ahhoz a 16. századi, a Brüsszeltől délre fekvő Binche kastélyából származó kárpithoz, melynek allegorikus ábrázolása Mária királynét jeleníti meg Juditként. (*4. kép*)

A királyné legfőbb célja az volt, hogy a „hitetlen" ellenségnek – az oszmánoknak – megálljt parancsoljon. Rotterdami Erasmus – özvegyi mivoltuknál fogva is – közvetlen párhuzamot vont az egykori királyné és Judit[16] közt, az arrasi püspök, François Richardot pedig a királyné politikai és katonai cselekedeteit hasonlította össze a bibliai hősnőével.[17] Az isteni hírnév tehát nem feltétlenül férfiak-uralkodók sajátja volt, elnyerhették olyan asszonyok-uralkodónők is, akik az oszmánok elleni harcnak és országuk védelmének szentelték magukat – mint ahogy azt Esterházy Pál is tette.

16 Sabine TISCHLER: *Tizian und Maria von Ungarn. Der Zyklus der „pene infernali" auf Schloß Binche (1549).* Frankfurt am Main, 1994. 118–119.

17 Uo. 119, 54. jegyzet

7. kép
Ismeretlen mester másolata id. Lucas Cranach után: Judit Holofernész fejével. 17. század 2. fele. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung.
© Esterházy Privatstiftung

8. kép
Id. Lucas Cranach: Judit. 1530 körül. New York, Metropolitan Museum.
© bpk | The Metropolitan Museum of Art

A fraknói vár gyűjteményeiben fennmaradt egy különleges szépségű *Judit Holofernész fejével*-ábrázolás, egy sötét háttér előtt ábrázolt, monumentális hatású Judit-képmás (*5. kép*) – amelyik pontos mása Lucas Cranach bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött festményének. (*6. kép*) Az egyetlen különbség a hordozóanyag, Lucas Cranach festménye ugyanis fára készült, a fraknói Judit-kép pedig vászonra. Judit pompás korabeli ruhában, válogatott szépségű ékszerekkel jelenik meg, tökéletesen megfelelve ezzel a bibliai szöveghelynek, amely említi az özvegy Judit felékszerezését és ünnepi ruhaviseletét is.[18] A bécsi Juditon kívül az 1530 körüli időszakban Lucas Cranach több változatban is megfestette a félalakos, monumentális Judit-típust, hangsúlyozva Holofernész fejét, illetve a kard attribútumot, így például a stuttgarti Staatsgalerie vagy a New York-i Metropolitan Museum egy-egy változatán.

Cranach New York-i *Judit Holofernész fejével* képének (*8. kép*) is maradt fenn Fraknón másolata. (*7. kép*) Bár a kompozíció erősen támaszkodik az eredetire, Holofernész feje itt kevésbé fordul balra, mint Cranach festményén, olyan, mintha enyhén megemelték volna, így az arc jobban szembefordul a nézővel,

18 Judit könyve, 10. 3–4.

9. kép
Ismeretlen festő: Judit szolgálójával Holofernész sátra előtt.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung.
© Esterházy Privatstiftung

10. kép
Ismeretlen mester: Judit és Jeanne d'Arc ábrázolása Martin Le Franc «Champion des Dames»-ból. 1440, Paris, Bibliothèque nationale de France. © BnF

11. kép
Ifj. Israhel van Meckenem: Judit Holofernész fejével. 1495 körül. Lawrence, Spencer Museum of Art. © Spencer Museum of Art, The University of Kansas, Gift of the Max Kade Foundation, 1969.0120

és az összhatás sokkal drámaibb. A további eltérések közt kell említeni, hogy a fraknói Judit-kép festője pontosabban definiálta a hátteret, mint az eredeti mű, és Judit arcát egyénítette, olyannyira, hogy már-már portrészerűen hat. Bár a fraknói kép formái általában véve laposabbak, leegyszerűsítettek, összességében egy sajátos bájjal rendelkező, harmonikus kép jött létre.

A *Judit szolgálójával Holofernész sátra előtt* (*9. kép*) című fraknói festmény egy a 16–17. századi művészetből jól ismert ikonográfiai típust mutat: Judit és a szolgálólány Holofernész sátrának bejáratánál állnak, a tettet már elkövették, Holofernész fejét épp egy zsákba rejtik. Az ismeretlen festő szűk képkivágatot használ, amelyet azonban olyan eszközökkel alakít, hogy a szemlélőnek azonnal egyértelművé válik, mit ábrázol a jelenet. Judit előkelő ruhája és drága ékszerei Lucas Cranach Judit-ábrázolásait juttatják eszünkbe. A fraknói Judit-képen a főszereplő elhelyezése, a kard, a kezek, a zsák és Holofernész fejének igényes komponálása az elbeszélői nézőpont tökéletes képi megvalósítását eredményezik. Ugyanakkor a festmény minőségét tekintve kevésbé tetszetős, képkivágata kissé kiegyensúlyozatlannak hat, ami legalábbis gyanúra ad okot, hogy az Esterházy-kép kompozíciója aligha volt a festő saját invenciója. Azonban a szóba jöhető előképek vagy közvetlenül a témára és kevés szereplőre koncentrálnak, mint pl. Martin Le Franc (1410 körül–1461) 1440-ben ké-

12. kép
Hans Burgkmair: Indulás Holofernész levágott fejével annak táborából, 16. század eleje. Drezda, Kupferstichkabinett. © Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Foto: Herbert Boswank

szült Le *Champion des dames* című képének Judit-ábrázolása,[19] (*10. kép*) vagy egy csata- vagy ostromkép részletezőbb, nagyszabású kompozíciójából merítettek, mint amilyen pl. Israhel van Meckenem azonos témájú, 1495 körül készült rézmetszete, (*11. kép*) vagy Hans Burgkmair 16. század eleji Judit-fametszete (Drezda, Kupferstichkabinett). (*12. kép*) Marad tehát a kérdés, vajon magának Cranachnak volt-e hasonló kompozíciójú műve. 1531-ben festett egy ebbe a típusba tartozó *Judit Holofernész fejével* képet (*13. kép*), de azon – egyrészt a táborban, illetve azon kívül is – még további szereplők is vannak. Egy másik, 1537 után készült festménye, amely teljes mértékben a két asszonyra és a fej átadásának motívumára koncentrál, sőt, talán még a fraknói Judit-képnél is jobban ráközelít a jelenetre, ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban található. (*14. kép*) Ez azonban legfeljebb szűk képkivágata miatt említhető párhuzamként, mert egyébként nagyon is különbözik a fraknói Judittól.

A fraknói várban fennmaradt még egy, Holofernész fejének átadását szintén szűk kivágatban mutató *Judit Holofernész fejével* kép, (*15. kép*) amely Alexander Voet Rubens festménye nyomán készített metszetét (*16. kép*) használta előképként. Noha egyes pontjain a metszet értelmezési nehézségekről tanúskodik, és az eredeti kompozíció megfordítása, illetve redukciója sem a legjobban sikerült, a rubensi előkép minden további nélkül felismerhető.

A leggyakrabban másolt Judit-ábrázolások közt Cranaché mellett előkelő helyen állt Cristofano Allorié is (*18. kép*),[20] aki 1613-tól kezdve számos variációt készített a témára. Természetesen a fraknói várba is került az ő műve után készült *Judit Holofernész fejével*-ábrázolás (*17. kép*), melynél főleg a főszereplők

19 LE FRANC Jó Fülöpnek ajánlott műve verses formában beszéli el a történelem jelentős nőalakjainak tetteit, így többek közt pl. Jeanne d'Arcét.

20 A mester számos variációját itt a firenzei Palazzo Pitti példánya képviseli.

portrészerű vonásai igazán szembeötlőek. Allori, a Mazzafirra iránti szerelemtől lángolva, a nő arcmását Juditéban örökítette meg, anyjáét a szolgálóéban, sajátját pedig Holofernészében ábrázolta.[21] Alaposabb szemlélődés után a fraknói kép Judit-arca is asszociációkat ébreszthet, egész pontosan Esterházy Pál Judit-ábrázolásáét. Egyezik az arcuk, a homlokuk, a szemük vágása, a szemöldökük íve, az orruk, a szájuk, a pofacsontjuk, az álluk, és nem utolsósorban a tekintetük. Eltérés inkább csak a festmények minőségében és a kivitelező kéz stílusában mutatkozik. Ha bebizonyosodna, hogy Esterházy Allori Judit-képmása nyomán is önmagát akarta hősnőként ábrázoltatni, akkor azzal egy újabb Judit-önarcképet emelt volna be a gyűjteménybe, ami korántsem tűnik elképzelhetetlennek.

13. kép
Id. Lucas Cranach: Judit Holofernész fejével. 1531. Gotha, Schlossmuseum.
© Stiftung Schloss Friedenstein Gotha

Az utolsó, az Esterházy Privatstiftung fraknói gyűjteményében fennmaradt *Judit Holofernész fejével* című festmény (*19. kép*), főleg a főszereplő feje körüli részeken, egészen kimagasló kvalitású. A fraknói Judit-kép közvetlen előképét egyelőre nem sikerült kimutatni, a lehetséges inspirációs források közt említhető például Carlo Saraceni műve: a gyertyavilágítás eredményeképp létrejött drámai fény-árnyék hatás, a figurák hasonló kompozíciós elrendezése, valamint a hősnő és az idős szolgáló megjelenésének kontrasztja is egymás közelébe utalja őket.

Saraceni 1610–1615 körül készült festményét, mely ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban található (*21. kép*), Esterházy ismerhette David Teniers *Theatrum pictorium* című kiadványának egyik rézkarcából (*20. kép*), amely biztosan megvolt a könyvtárában.[22] Az ott ábrázolt, drámai fénykezeléssel alakított Judit döntő ösztönzést adhatott hozzá, hogy Esterházy megvásárolja vagy megrendelje a fraknói képet. Ennél a festménynél is érdemes odafigyelni a

21 John Shearman: *Cristofano Allori's „Judith"*. The Burlington Magazine, 121(1979) 3–10.

22 Teniers metszetes kiadványa a jegyzék *Libri Topographici* rovatában, az *In Folio* méretű könyvek közt található. Vö. *Lesestoffe in Westungarn II.* 179.

14. kép
Id. Lucas Cranach: Judit szolgálójával és Holofernész fejével, 1537 után. Wien, Kunsthistorisches Museum.
© Kunsthistorisches Museum Wien

15. kép
Ismeretlen mester, Alexander Voet (ill. Peter Paul Rubens) után: Judit Holofernész fejével, 17. század 2. fele. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung.
© Esterházy Privatstiftung

16. kép
Alexander Voet: Judit Holofernész fejével, datálatlan. San Francisco, Fine Arts Museum. © Fine Arts Museum of San Francisco, Achenbach Foundation, 1963.30.10821, www.famsf.org.

17. kép
Ismeretlen mester, másolat Cristofano Allori után: Judit Holofernész fejével, 17. század közepe. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

18. kép
Cristofano Allori: Judit. 1616. Firenze, Palazzo Pitti. http://www.zeno.org – Contumax GmbH & Co. KG

19. kép
Ismeretlen mester: Judit Holofernész fejével, 17. század 2. fele. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

hősnő arcvonásaira, amelyek a szolgálóéval vagy Holofernészével összevetve szintén elég portrészerűnek tűnnek. Analógiaként itt Pál már említett Judit-arcképei mellett Esterházy Orsolya 1670 körül készült Vénusz-ábrázolásáról (*22. kép*) is említést kell tenni. Nem kizárt, hogy egy újabb, rejtett jelmezes portréról van szó, talán ebben az esetben is Orsolyáéról.

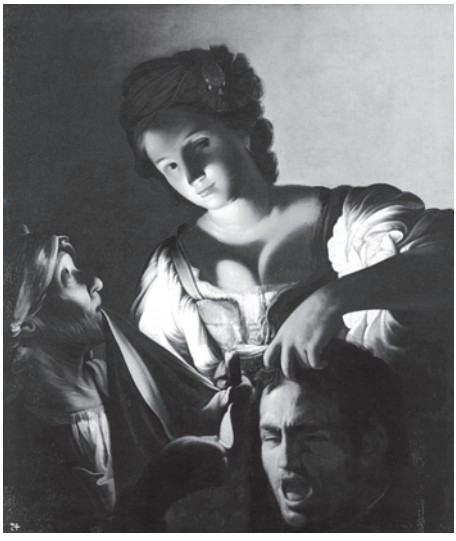
Esterházy I. Pál gyűjteményének további, hasonló tárgyú festményei

Az Esterházy I. Pál festménygyűjteményéből ránk maradt és ma is Fraknón őrzött Judit-ábrázolások mellett más, a levágott fej tárgyalt tematikájába kiválóan illeszkedő kompozíciók is túlélték az évszázadokat, így Salome-, illetve Jáhel és Sisera-ábrázolások, továbbá egy olyan festmény, amely azt a jelenetet örökítette meg, amikor Merkúr átadja Júnónak Argosz levágott fejét.

A fraknói várban található egy eddig kevés figyelemre méltatott, nagyméretű, sokalakos kompozíció: *Salome megkapja Keresztelő Szent János fejét.* (*23. kép*) A festmény a téma egy különleges ikonográfiai változata, a jelenet éjszaka játszódik, a monumentálisnak ható szereplőket a tűz fénye világítja meg. Keresztelő Szent János lefejezése már megtörtént, de a holttest nem látható a

20. kép
Jan van Troyen rézkarca Carlo Saraceni után: Judit. Eisenstadt, Esterházy Privatstiftung.
© Esterházy Privatstiftung

21. kép
Carlo Saraceni: Judit Holofernész fejével, 1610/15 körül. Wien, Kunsthistorisches Museum.
© Kunsthistorisches Museum Wien

22. kép
Ismeretlen mester: Esterházy Orsolya mint Vénusz. 1670 körül. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

23. kép
Ismeretlen mester: Salome megkapja Keresztelő Szent János fejét, 17. század 2. fele.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

24. kép
Maarten van Heemskerck: Keresztelő Szent János lefejezése, 1564.
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.
© Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel A1: 782t.6

25. kép
Paulus Pontius, Rubens után: Tomürisz királynőnek átadják Kürosz fejét, 1630. London, British Museum. © Trustees of the British Museum

jelenetben. Azt a pillanatot örökíti meg, amikor a hóhér a Salome által tartott tálba helyezi Keresztelő Szent János fejét. Ezt fogják majd átnyújtani az udvartartásával várakozó Heródiásnak.

Amellett, hogy a történet, mint említettük, az éjszakai órákban játszódik, a festmény szemlélőjének minden bizonnyal azonnal szembe ötlik a képtér hierarchikus felépítése is, melyet a festő a középtengelytől jobbra és balra két csoportba rendezett szereplők elhelyezésével ér el. A hierarchiának megfelelően a képet egy átló szeli át, mely a hóhértól vezet felfelé a királynőhöz. Hasonló mozdulatokat és átlós szerkesztést láthatunk Maarten van Heemskerck 1564-ben készült rézmetszetén is. (*24. kép*) A fraknói hóhér caravaggieszk alakja Filippo Paladini 1608-as, Keresztelő Szt. János lefejezése (S. Iacopo in Campo Carbolini, Firenze) c. művére emlékeztet. Heródiás és udvara ábrázolásához Paulus Pontiusnál találni analógiát, aki 1630-ban készített egy Rubens-festményt adaptáló metszetet Tomürisz királynőről, amikor megkapja Kürosz király fejét. (*25. kép*) A fraknói festmény jobb oldalának kompozíciójához, bár az alakok öltözete és beállítása némileg eltérő, a grafika egyértelműen felismerhető analógiát nyújt. A festő szignatúrája olvashatatlan, de nagy valószínűséggel az Alpoktól északra fekvő területekről származhatott, olyan festők köréből, akik már nyilvánvalóan ismerték az itáliai mesterek – köztük Caravaggio – műveit, azokon iskolázódtak, és tevékenységük során megpróbálták e két világot egymással összeegyeztetni.

26. kép
Ismeretlen mester, másolat Palma il Giovane után: Salome Keresztelő Szent János fejével. 17. század 2. fele. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

27. kép
Jan van Troyen: rézkarc Palma il Giovane után: Salome. 1660. Eisenstadt, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

A téma egy további variációja a fraknói vár *Salome Keresztelő Szent János fejével* képe. (*26. kép*) A festmény Palma il Giovane[23] műve után készült, a képen látható két asszony sötét, épphogy csak jelzett háttér előtt áll. A bal oldali a nézőre tekint, a jobb oldali Szent János fejére, amelyet egykor brutális módon kivágtak a vászonból. A lyuk restaurálása költséges eljárással, korabeli vászon felhasználásával történt, Keresztelő Szent János fejét pedig az egyértelműen azonosított előkép alapján sikerült rekonstruálni.[24] A fraknói kép festője nyilvánvalóan ismerte az eredetit (*28. kép*), Teniers olajvázlatát (*29. kép*) *és* a rézkarcot is (*27. kép*), a kompozíció alakításában főleg a grafikát, Salome ruhájának színezéséhez, kifejezéséhez és a háttérhez az eredeti művet, Heródiás alakjának kivitelezéséhez pedig a vázlatot használta előképként.

Esterházy Pál korábban említett, ma lappangó, kisméretű Judit-képmása mellett a herceg fraknói kincstárának állományából azonosítható egy *Salome Keresztelő Szent János fejével* ábrázolás is.[25] (*30. kép*) A félalakos kép meglehetősen szűk képkivágatú, Salome szinte az egész képteret kitölti. Előtte egy kő mellvé-

23 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 226.

24 A szerző dolgozatában még a foltozott, vörös alapozású vászon látható a fej rekonstrukciója nélkül.

25 MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 37 / NB. Fol. 76; vö. KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 242.

28. kép
Palma il Giovane: Salome Keresztelő Szent János fejével. 1599 körül. Wien, Kunsthistorisches Museum.
© Kunsthistorisches Museum Wien

29. kép
Ifj. David Teniers: Salome Keresztelő Szent János fejével, 1651/1656 körül. Palma il Giovane után. Wien, Kunsthistorisches Museum.
© Kunsthistorisches Museum Wien

den, egy tálban fekszik Szent János feje. Az inspirációs forrás, illetve konkrét előkép utáni kutatás vezetett el Tiziano *Laura Dianti a mór kisfiúval* (*31. kép*) képmásának a római Galleria Spadában őrzött, részleges másolatához.

A fraknói képhez még közelebb áll Aegidius Sadeler metszete[26] (*32. kép*), amelyről viszont hiányzik a Szent János-fej. Laura Dianti ábrázolásának egy izgalmas variációja található Tiziano *Laura Dianti*-metszetén. (*33. kép*) A nő keze itt nem a kisfiú vállán nyugszik, hanem a mellette álló asztalkán lévő gömbön. A „hiányzó láncszem" e kompozíció és a fraknói kép között leginkább egy olyan Tiziano-kép lehet, amelyen a golyót Keresztelő Szent János feje helyettesíti, ilyenre azonban mindeddig nem sikerült rábukkanni. Az, hogy a fraknói Salome-kép festője adaptálta volna szabadon Sadeler metszetét, lényegében kizárható.

Az ismeretlen festőtől származó *Jáhel és Sisera* (*34. kép*) az egyike azon képeknek, amelyek egykori elhelyezése szintén egyértelműen lokalizálható a várban. Fraknó 1694-es inventáriumában a 24-es számmal jelzett helyiség, a „leányasszonyok" szobájának összeírásában a szerepel,[27] ennélfogva a kép 1694 elé datálható. Ahogy Körner–Kopp 2010-es tanulmánya is említette, a

26 Sadeler az egykor Rudolf császár birtokában lévő festményt másolta.
27 MNL OL P 108. Rep. 8. Fasc. C № 38/1. Fol. 16.

30. kép
Ismeretlen mester, Tiziano után: Salome Keresztelő Szent János fejével. 17. század. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

31. kép
Tiziano: Laura Dianti egy mór kisfiúval. 1523 körül. Kreuzlingen (Svájc), Sammlung Heinz Kisters. http://www.zeno.org – Contumax GmbH & Co. KG

fraknói kép Jan Saenredam (*35. kép*) egy Hendrik Goltzius után készült metszetét[28] követi, csak valamivel szűkebb képkivágatot használ. Úgy tűnik, a másoló a hősnő elhelyezésével még monumentálisabb hatásra törekedett, viszont lemondott a háttér, az előtér és a ruházat részleteiről, a felületek árnyalt visszaadásáról. Az, hogy Esterházy Pál herceg a Jáhel-ábrázolást is képzőművészeti programjába illesztette, korántsem egyedülálló. Jáhel része volt a késő középkori erényábrázolásoknak, a reneszánsz *donne famosé*nak, a kilenc hős és hősnő sorozatának, bekerült a *femmes fortes* sorozatba, és szerepelt Medici Mária és Ausztriai Anna elsősorban propagandacélokra szánt, asszonyalakokat felvonultató képgalériáiban. Ráadásul Jáhelt és Juditot amúgy is szoros kapcsolat fűzte össze, metszetsorozatokban vagy templomok freskóprogramjában is gyakran szerepeltek együtt.

A Gérard Lairesse egy metszete (*37. kép*) után készült *Merkúr átnyújtja Argosz fejét* című festmény[29] (*36. kép*) szintén jól illeszkedik a levágott fej tema-

28 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 227.
29 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 236.

32. kép
Aegidius Sadeler metszete Tiziano után: Laura Dianti egy mór kisfiúval. Amsterdam, Rijksmuseum.
© Rijksmuseum, Amsterdam

33. kép
Tiziano: Laura Dianti portréja. Roma, Collezioni del Gabinetto Nazionale delle Stampe.
© Roma, Istituto Nazionale per la Grafica ed in didascalia la formula per gentile concessione del Ministero dei Beni e le Attività Culturali e del Turismo

tikájába. A Fraknón őrzött mű az előképnek megfelelően Ió mítoszának azt a jelenetét ábrázolja, amikor Merkúr átnyújtja Júnónak Argosz fejét. Ovidius *Átváltozások* c. műve a 17. században része volt a nemesség képzési kánonjának, így minden valószínűség szerint Esterházy Pál is jól ismerte az istenek mítoszait. Ezt egyébként könyvtára állománya is igazolja: Ovidius műve a *Diversi antiqui Oratores* kötetei közt szerepel.[30] Ezenkívül a *Libri Topographici* alatt számon tartott kötetek között is volt egy Ovidius *Metamorphose*s nyomán készült, rézmetszetekből összeállított kötet vagy konvolutum.[31] Esterházy tehát nem csupán az istenek mítoszait ismerte, hanem azok korabeli ábrázolásait is.

A képalkotási eszközöket, a mozdulatvezetést a festő Lairesse metszetéből vette át, ugyanakkor néhány, igen feltűnő kiegészítést fűzött hozzá. A képteret

30 *Lesestoffe in Westungarn II.* 177.
31 Uo. 179.

34. kép
Ismeretlen mester, Hendrik Goltzius után: Jáhel és Sisera. 1694 előtt. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

35. kép
Jan Saenredam, Hendrik Goltzius után: Jáhel és Sisera. 1595 körül. London, British Museum.
© Trustees of the British Museum

és a jelenetet egyszerűen kibővítette, méghozzá úgy, hogy a Lairesse-nél hiányzó üszőt és Argosz lefejezett testét is belefoglalta a képbe. Hogy az általa bővített kompozíció szerkezete megmaradjon, ellensúlyoznia kellett a kép bal oldali, kompozicionálisan sűrű felét, ezért a szélekre fákat helyezett. A festő öntudatosan nyúlt az előképhez, még a kis kikacsintás – a baloldalt képbe lépő, döbbenten néző kiskutya – sem okoz tartalmi törést mondanivalójában, sőt, inkább gazdagítja, hiszen az utólag hozzátoldott, intő elemeket ennek az állatnak az alakjában vezeti be, senki ne engedje, hogy eltérítsék a feladatától – hiszen az a fejébe kerülhet.

Kísérlet Judit, Salome és Jáhel ábrázolásainak lokalizálására Esterházy Pál herceg képzőművészeti programjában[32]

Mivel az inventáriumok a festmények megnevezésén túl csupán hozzávetőleges nagyságukról tájékoztatnak, ám a képek kinézetéről nem adnak részletes felvilágosítást, kijelenthetjük, hogy a fennmaradt Judit-ábrázolások – Pál portréit kivéve – nem rendelhetők hozzá a fraknói vár leltáraiban említett tételekhez.

32 Az elhelyezés részletes elemzését ld. KOPP: i. m. (2. j.) 73–84.

36. kép
Ismeretlen mester másolata Gérard Lairesse után: Merkúr átnyújtja Argosz fejét. 1670 után. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

37. kép
Gérard Lairesse: Merkúr átnyújtja Argosz fejét. 1670 körül. Liège, C Collections artistiques de l'Université de Liège. © Collections artistiques de l'Université de Liège

Esterházy Pál kisméretű Judit-képmása is csak az 1690-es évek végétől mutatható ki biztosan a fraknói várban, de akkori elhelyezését ismerjük, mivel egyértelműen azonosítható a kincstár 1696-os inventáriumában. A másik Judit-ábrázolás, melyet ugyanabban az évben jegyzékbe foglaltak az Esterházy-kincstárban, a Cranach Juditja után készült kiváló másolat lehetett.[33] 1696-tól a kincstárban őrizték az egyetlen, Fraknón kimutatható Salome-ábrázolást is, egy Tiziano után készült, fekete kőre festett művet.[34] Az 1690-es évek festmény- és kincstár-inventáriumai alapján a herceg haláláig – beleértve Esterházy két színpadi fellépése nyomán készült portréját is – összesen hat Judit-ábrázolás kerülhetett Fraknóra.

A képek kontextualizált elrendezése néhány esetben egyértelműen kimutatható és igazolható. Izgalmas elrendezés jött létre pl. a kapu melletti sarokszobában, ahol egy „in 4to" Judit-képet hat női családtag képmásával, egy Mária gyermekkel-ábrázolással és „Ulászló lengyel király" – vélhetően az oszmánok elleni harcban jeleskedő, s végül az 1444-ben a várnai csatában nagyon fiatalon életét vesztett III. Ulászló lengyel király – portréjával együtt helyeztek el.[35] Ulászló, aki I. Ulászló néven magyar király is volt, Mária és Judit ábrázolásaival együtt szintén a képzőművészeti program törökellenes vonulatába sorolható, ahol a *Patrona Hungariae*nek tekintett Mária segítségét kérik, és az ő védelme alá helyezik magukat. A festmények viszonyrendszeréből ismét visszaköszön a jezsuitanövendék Esterházy Pál Judit-értelmezése, aki a bibliai hősnő alatt Mária előképét értette, minden neki tulajdonított erényével együtt.

A hálószobában és a „szenes házban" a hadi-politikai tartalmakon volt a hangsúly: 1692-ben a „szenes házban" egy „4to" méretűnek mondott Judit-ábrázolást tüntettek fel.[36] A képekkel gazdagon díszített helyiségben Juditéval együtt összesen 17 festmény függött, köztük 11 családi portré, melyeknek közel fele életnagyságú volt. Említésre méltó még a nagyméretű, Ádámnál kezdődő családfa, illetve a szintén a fraknói festményállományba sorolható Kapisztrán Szent Jánost és Hunyadi Jánost ábrázoló képmások, melyeket közvetlenül a Judit-ábrázolás után vettek jegyzékbe.[37] Ők ketten együtt harcoltak II. Mehmed oszmán seregei ellen, és a Nyugatra törő ellenséggel szembeni hadviselés legendás hőseinek számítottak. Ugyanebben a helyiségben helyezték el Pál bátyjának, az 1652-ben a törökökkel vívott vezekényi csatában el-

33 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 228–230.

34 MNL OL, P. 108. Rep. 8, Fasc. C., Nr.37/NB. Fol. 76.

35 MNL OL P 108. Fasc. C Rep. 8. № 38/1. № 11. Ulászló: alatt a 7. tétel.

36 MNL OL P 108. Fasc. C Rep. 8. № 38. A № 2. alatt a 15. tétel.

37 A restaurálás során előkerült egy felirat, amely az eddig Kapisztrán Szent Jánosként számon tartott hőst CORVIN Mátyásnak mondja. Ezúton köszönöm Florian T. BAYER szívességét, aki felhívta figyelmem a most előkerült szövegre. Mivel az inventáriumok elemzése során nem bukkantam HUNYADI Mátyás és HUNYADI János említésére, feltételezhető, hogy a fennmaradt kép az egykor a fraknói „szenes szobában" őrzött művel lehet azonos.

esett Esterházy Lászlónak két arcképét: egy fiatalkori portréját és halotti képmását. Ezzel egyértelmű tartalmi rangsor jött létre a helyiség képzőművészeti programjában, mely a hangsúlyt az emlékezésre és az oszmánok elleni harcra helyezte, és amelybe jól illeszkedett a népét a fenyegetettségtől isteni rendelésre és isteni segítséggel megszabadító, az ellenséget legyőző Judit ábrázolása.

A „leányasszonyok" szobája melletti helyiség – az 1692-es jegyzék alapján – Judit ábrázolásának és főleg apácák portréinak kifüggesztése révén vallásos színezetet nyert, a hálószobában a politikai mondanivaló keveredett a vallásossal, mely Esterházy Pál egész alakos Judit-ábrázolása révén még egy további, visszaemlékező-életrajzi elemmel is kiegészült.

Ha megnézzük az 1721–22-es átadási jegyzékek konvolutumában a kismartoni kastély inventáriumát,[38] amely még valószínűleg változtatás nélkül mutatja Esterházy képzőművészeti programját és a képek eredeti akasztási rendjét, azt láthatjuk, hogy Esterházy Pál egész más koncepció szerint választotta ki a képeket, mint Fraknón. Itt már nem oly kizárólagos az ősök jelenléte, melyeket Fraknón csak itt-ott egészített ki uralkodók vagy fontos történelmi személyiségek ábrázolása. A kastély 2. emeletén Esterházy Pál egy külön, több helyiségből álló galériaterületet rendezett be, és az itt elhelyezett művek vélhetően tökéletesen megfeleltek mindazon igényeknek, amelyek egy császárhoz közel álló hercegtől, a magyar király helyettesétől elvárhatóak voltak. Ha az egykor a kismartoni Esterházy-kastélyban őrzött képek közt keresünk a levágott fej témájával kapcsolatba hozható műveket, akkor öt Judit-, két Salome-, egy Tomürisz-ábrázolásról, illetve egy Júnó és Argosz-témájú képről kell említést tenni. Festmények nemcsak a galéria területén fordultak elő, a lakosztályokban is találhatunk belőlük, ahol konkrét mondanivaló köré csoportosították őket. Judit ábrázolása például nyolc magyar főnemes portréjával összekapcsolva elsősorban politikai-vallásos tartalmakat közvetített,[39] míg a „leányasszonyok" szobájában,[40] Diana ábrázolásával is kiegészítve, elsősorban a kor asszonyaihoz illő erényekre hívta fel a figyelmet.

Esterházy Pál lehetséges gyűjteményi előképei: Judit és Salome mint képtéma

Esterházy képzőművészeti programját látva azonnal szembeötlik a Judit-ábrázolások nagy száma, és felmerül a kérdés, hogy a korabeli jelentős műgyűjteményekben, mint például a Habsburgoké vagy I. Miksa hercegé Münchenben, kimutatható-e hasonló gyűjtési koncepció.

38 *Ordentliche Beschreibung und Inventirung Fürst Eszterhazischen Schloss Eysenstatt, und deren darinen sich befindenten Mobilien […]*: EPA, Prot. 6.022, fol. 81 verso – fol. 134 recto.

39 A keleti szárnyban az 1. emelet 17. szoba.

40 A délnyugati torony, illetve a nyugati szárny területén, az 1. emeleten.

Tematikusan mindenképp találhatók kapcsolódási pontok Esterházy képgyűjteménye és II. Rudolf festményei és művészei közt. A főúr egyes képei egyértelműen árulkodnak a prágai udvari művészek iránti érdeklődéséről, néhányuk egyenesen a császár művészeinek festményei után készült másolatoknak bizonyultak.[41] Ám a tényleges inspirációs forrás, a levágott fej-téma gyűjtésének mintaképe máshol keresendő.

Volt ugyanis egy festménygyűjtemény, amellyel Esterházy közvetlen kapcsolatban állt, és amely úgyszólván bécsi házának „küszöbén" hevert, Lipót Vilmos főhercegé.[42] Ráadásul, ahogy korábban említettük, könyvtárában megvolt Teniers metszetes kiadványa, amelyet – egyfajta képkatalógusként – nyilvánvalóan megrendelési célokra használt, ugyanis a kötet rézkarcai és Teniers olajvázlatai nyomán készült festmények közül még ma is megtalálható néhány Fraknón.[43] A főherceg műgyűjteményének 1659-es inventáriumában történetesen öt Judit- és négy Salome-ábrázolás mutatható ki,[44] és ezek típusa egyezik azokéval, amelyeket Esterházy választott ki magának. A Judit-festmények számában Esterházy mindenesetre még túl is tett rajta, erről tanúskodik a még ma is fellelhető hat darab, ám ha még a róla Juditként készült portrékat is számításba vesszük, a számuk nyolcra emelkedik. Érdekes, hogy Esterházy a mesterek kiválasztásánál már nem igazodott a Lipót Vilmos által kedvelt festőkhöz és témákhoz – ő ugyanis főképp Cranachot részesítette előnyben. Jáhel és Sisera, illetve az Argosz-fej átnyújtása jelenetének ábrázolásai nincsenek benne a *Theatrum pictorium*ban, de az 1659-es inventáriumban a 492. szám alatt, az itáliai képek közt szerepel egy nagyméretű festmény, amely Jáhelt és Siserát ábrázolta.[45] A főherceg gyűjteményeinek Salome-ábrázolásai – Palma il Giovane képét kivéve –, úgy tűnik, mintaképként nem gyakoroltak oly nagy hatást Esterházyra, hogy másolatot szerezzen róluk.

De vajon honnan származott Esterházy vonzódása Cranach Judit-ábrázolásai iránt? Lipót Vilmos főherceg műgyűjteményének 1659-es inventáriumából az látható, hogy ő maga is igencsak kedvelte Cranach képeit, és erőteljesen integrálta gyűjteménye állományába. A német és németalföldi festők csoportjában a mesternek legalább 16 művét vették lajstromba, csakhogy Judit-ábrázolás

41 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 277.

42 Uo. 236–237.

43 Az Esterházy Privatstiftung gyűjteményeinek *Theatrum Pictorium* után készült festményeihez: KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 216, 225-226. Vö. BUZÁSI Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben*. In: *Történelem – kép*, 411–424; Uő: *Fiktion und Geschichtlichkeit in der Ahnengalerie und in den Kupferstichen des Trophaeums, der Familiengeschichte der Esterházy*. Acta Historae Artium, 43 (2002) 227–246.

44 *Inventar der Kunstsammlung des Erzherzogs Leopold Wilhelm von Österreich*. Hrsg. Adolf BERGER. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses I. Wien, 1883. LXXIX-CLXXVII.

45 A rövid említésből sajnos nem derül ki, egész pontosan hogy nézett ki.

nem volt köztük. I. Miksa herceg müncheni gyűjteményében, amelyet a fiatal Pál 1653-ban regensburgi útja során látott, szintén elhanyagolható Cranach Judit- vagy Salome-ábrázolásainak száma, mivel a kamaragaléria 1641–42-es inventáriuma mindössze Georg Pencz egy Juditját, illetve annak pendantjaként Tiziano *Heródiás Keresztelő Szent János fejével és szolgálójával* képét említi. Cranach Juditja, valamint képpárjának, Jáhelnek egy átfestett változata ebben az időpontban már nem szerepeltek a jegyzékben, mert azokat a svédek betörésekor elrabolták.[46]

A levágott fej és képi jelenléte az oszmán fenyegetettség kontextusában

A Judit és Holofernész témájával foglalkozó művészek, már ami a művek mélyebb, tartalmi mondanivalóját illeti, erősen kötve voltak a megbízó kívánságaihoz. Gyakran egészen személyes elképzeléseket is figyelembe kellett venniük, mint pl. Agostino Carracci Olimpia Luna és Melchiorre Zoppio kettős portréjának kommemoratív gondolatiságát, máskor vallásos motivációjú üzeneteket kellett közvetíteni, pl. templomok festészeti programjaiban. A szakrális motívumok időnként politikai mondanivalóval kapcsolódtak össze, melyek erősen tapadtak az adott történelmi szituációhoz: Donatello politikai–vallásos színezetű Juditjától Magyarországi Mária személyén és a végzetes következményekkel járó mohácsi vereségen át egészen a Mária ótestamentumi előképeként értelmezett, a jezsuita tanok szerint az *ecclesia militans*ot képviselő, s végül a protestánsok és az oszmánok elleni harc jelképévé vált Juditig. Ebből a szempontból Donatello híres firenzei Juditjának vizsgálata felettébb izgalmas tanulságokkal jár. Donatello szoborcsoportjának elemzésébe Claudia Märtl vonta be II. Mehmed személyét. Ellene küzdött egykor a keresztény világ – köztük pl. Kapisztrán vagy Hunyadi, akik e harc révén vonultak be az európai történelembe, és akiket ezért még a 17. században is jól ismertek és tiszteltek. Esterházy Pál idején is, amikor képmásuk a fraknói várban Mária és Judit ábrázolásaival került politikai–vallásos kontextusba. Donatello művének keletkezésekor II. Mehmedet valósággal az Antikrisztusnak, Isten ostorának tekintették, és Nabukodonozorral – Holofernész urával – állították párhuzamba.[47] Märtl szerint Donatello a szoborcsoportban II. Mehmedet Holofernészként, illetve Holofernészt az oszmánok sztereotípiá-

46 Monika Bachtler – Peter Diemer – Johannes Erichsen: *Die Bestände von Maximilians I. Kammergalerie. Das Inventar von 1641/1642.* In: Quellen und Studien zur Kunstpolitik der Wittelsbacher vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. Hubert Glaser. München, 1980. 231, 235, 245.

47 Claudia Märtl: *Donatellos Judith – Ein Denkmal der Türkenkriegspropaganda des 15. Jahrhunderts?* In: Osmanische Expansion und europäischer Humanismus. Hrsg. Franz Fuchs. Wiesbaden, 2005. 66–67.

38. kép
Ismeretlen mester: Török szultán. 1440/50. München, Staatliche Graphische Sammlung. © Staatliche Graphische Sammlung München, Inv.118437 D

jaként ábrázolta,[48] (*38. kép*) és meggyőzően érvel Holofernész és az oszmánok párhuzama mellett.

Az oszmán fenyegetettség idején a bevett propagandaeszközök közé tartozott a csatakép is, amely elsődleges feladata szerint a keresztény védekező háború dokumentálására és győzelmeinek felmagasztosítására volt hivatott, ám egyúttal a személyes bátorság, vitézség és hűség dokumentálásának és reprezentálásának szolgálatában is állt – így Esterházy Pálnál is, aki nagyméretű, családjának hősiességét és a török ellenes harcot dokumentáló csataképeket rendelt. Hadizsákmányból származó darabok – mint a harcok hiteles tanúi – szintén bekerültek a herceg kincstárába. A korabeli csatajeleneteken, mint amilyen Arnold van Westerhout Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött rézkarca Buda 1686-os visszafoglalásáról (*40. kép*), de már akár a 16. század első negyedében készült *Weißkunig* török–horvát csatát ábrázoló fametszetén is (*39. kép*), újra meg újra felbukkan motívumként az ellenség levágott feje – rendszerint haditrófeaként, lándzsára tűzve. De a csatajelenetekbe akár maga a lefejezés is bekerülhetett önálló jelenetként. Ezt a kivégzési módot nemcsak az ellenség űzte: Westerhout rézkarca mellett, amelyen keresztény katonák a törökök levágott fejét tűzik lándzsáikra, a lefejezés korábbi alkotásokon is kimutatható, pl. Israhel van Meckenem Neuss ostromáról készült 15. század végi rézmetszetén. Utóbbinál Holofernész feje az, amelyet a győzelem után egy póznára – valószínűleg pikára – tűzve a városfal előtt kiállítottak.

Az oszmánok elleni hadműveletek során alkalmazott lefejezések egy további példáját dokumentálja a Magyar Nemzeti Múzeum Zrínyi Miklóst lovon ábrázoló grafikája. (*41. kép*) Zrínyi – Esterházy Pállal az oldalán – 1663–64-ben sikerrel fejezte be a téli hadjáratot, ennek Sandrart műhelyéből származó ábrázolását Esterházy természetesen jól ismerte. De nemcsak azokat ábrázolták győzedel-

48 Uo. 78.

39. kép
Hans Burgkmair:
Törökök és horvátok csatája,
fametszet a Weißkunigból.
Universitätsbibliothek
Heidelberg, Der Crabat slacht
(Weißkunig), fol. 452b

40. kép
Adam van Westerhout: Buda ostroma (részlet), 1686. Budapest,
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. © Magyar Nemzeti Múzeum

41. kép
Jakob Sandrart műhelye:
Zrínyi Miklós, 1664.
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok.
© Magyar Nemzeti Múzeum

mes pózban, akik levágták ellenségük fejét, hanem harcostársaikét is, akiknek az ellenfél szablyája csapta le a fejét. Példaképp említhető az id. Zrínyi Miklós fejéről készült, szintén a Magyar Nemzeti Múzeumban található, 17. századi festménymásolat.[49] (*42. kép*) Az ábrázoltat, a téli hadjárat későbbi hősének dédapját az ostromlott Szigetvárból történt kétségbeesett kitörése során foglyul ejtették és lefejezték. Fejét póznára tűzték, és – mielőtt még elküldték volna a pozsonyi Eckhard Salm grófnak – az ellenséges táborban állították fel.[50] Zrínyi is egyike volt azon magyar nemzeti hősöknek, akik halálmegvető bátorsággal küzdöttek az oszmánok ellen, és akiket még a 17. században is hősként tiszteltek, s ennélfogva ösztönző erővel bírtak, és példaképként szolgáltak a keletről érkező ellenséggel szembeni újabb küzdelmekben. A portréhoz nem társultak attribútumok, nincs konkrét jelenetbe ágyazva. A hős és tettei jól ismertek voltak, így nem volt szükség sem magyarázatra, sem kiegészítő–díszítő kelléktárra.

49 GALAVICS Géza: *„Kössünk kardot az pogány ellen."* Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986.173, 5. színes tábla. Ld. még Buzási Enikő attribúcióját: *Történelem - kép*, VI-17.

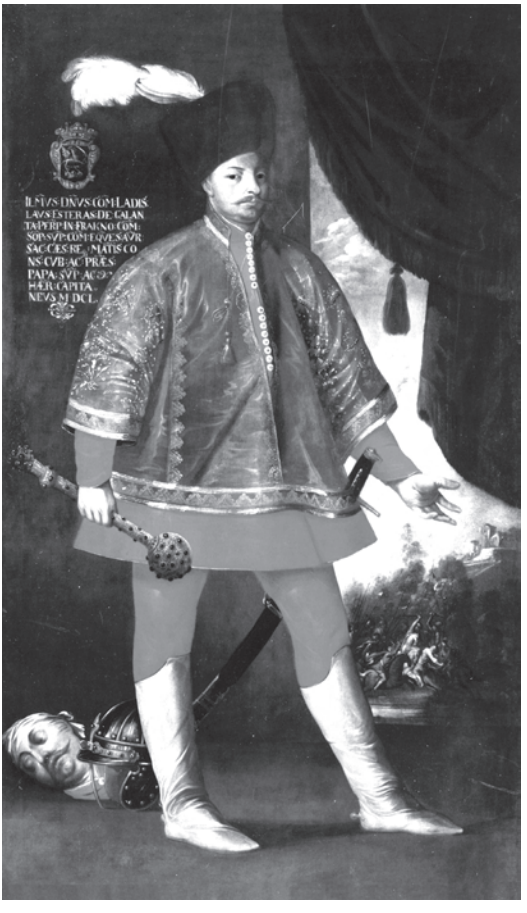
50 Oscar CRISTE: *Zrinyi, Nicolaus Graf.* In: Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 45. Leipzig, 1900. 441–443. http://www.deutsche-biographie.de/pnd118808591.html. Vö. BUZÁSI Enikő: Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória. A szigetvári hős festett apoteózisa. In: *Collectanea Tiburtiana.* Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged , 1990. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 431–442.

42. kép
Ismeretlen mester:
Zrínyi Miklós, 17. század.
Budapest,
Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok.
© Magyar Nemzeti Múzeum

43. kép
Ismeretlen mester: Gróf Esterházy László halotti képmása. 1652. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

44. kép
Ismeretlen mester:
Gróf Esterházy László.
1652 után. Wien, Wallnerstraße,
Palais Esterházy © Esterházy
Privatstiftung

A levágott fej és mediális jelenléte Esterházy Pál herceg környezetében

Ha azt kutatjuk, miért alkalmazta Esterházy mecénási programjában oly sokszor a levágott fej motívumát, családi hátterére is figyelemmel kell lennünk. A család felnőtt férfitagjainak az állandó oszmán katonai fenyegetettség miatt bármikor készenlétben kellett állniuk, hogy hadba vonuljanak, és fegyverrel védjék birtokaikat és az országot. Esterházy Pál kiskorától fogva hozzászokott az ellenség jelenlétéhez, akinek elűzése és legyőzése nemes feladat volt, így a harcban vagy trófeaként levágott fejek látványa minden bizonnyal nem volt számára szokatlan.

Mindazon csaták közül, amelyben családtagjai részt vettek, elemzésünk szempontjából egy összecsapás mindenképp kiemelendő. Ebben ugyan Esterházy Pál személy szerint nem vett részt, de alapvetően megváltoztatta életét, és hatással volt egész családja sorsára: az 1652-es vezekényi csata. Valódi sorsforduló volt ez számára, amikor egyetlen nap leforgása alatt négy családtagját –

45. kép
Gróf Esterházy László. Rézmetszet a Trophaeumból, 1700. Eisenstadt, Esterházy Privatstiftung.
© Esterházy Privatstiftung

köztük bátyját, a családfő Esterházy Lászlót – vesztette el. Az esemény tragikuma szinte magától értetődően hívta életre azt a reprezentációs eszköztárat – a hatalmas csataképet, László halotti képmásait (*43. kép*), az elesettek életnagyságú festményportréit és a *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae Domus Estorasianae* metszetábrázolásait –, melyek segítségével utóbb bemutatása megvalósult. Esterházy László arcképe két változatban maradt fenn (*44, 45. kép*), a lábainál található fej az olajképen némiképp eltér a metszeten ábrázolttól. Az enyhén nyitott szájjal és nem teljesen lehunyt szemmel a földön fekvő fejen jól látszik az elesett férfi bekötött fejsebe. A László halálának pillanatát megörökítő, aranyozott ezüsttálon és László lovas szobrán kívül készült egy gyászmenetet ábrázoló festmény (*46. kép*) is, amely nem csupán a gyászoló közönséget örökítette meg, hanem a képhez fűzött magyarázatban bemutatta a négy elesett és felravatalozott Esterházy medalionportréit is. Itt főleg a Vezekénynél lefejezett Esterházy Ferenc holttestének bemutatását kell kiemelni, akit a bal vállánál elhelyezett fejével együtt ábrázoltak. Hasonlóképp jele-

46. kép
Ismeretlen mester: Nagyszombati temetési menet, 1652 után. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

nítették meg Esterházy Ferencet Benyovszky Mihály tézislapján (*47. kép*) is, melynek témája a négy elesett Esterházy hősi bátorsága, állhatatossága, feltétel nélküli áldozatkészsége és hazaszeretete volt.[51] Egyetlen reprezentációs eszközt sem hagytak ki, hogy Esterházy László, Gáspár, Tamás és Ferenc harcokban szerzett sérüléseit és a vezekényi csatában történt hősi halálát bemutassák. A posztumusz portrék, a szobor, a relief és a grafika mind annak a szolgálatában álltak, hogy a sorsdöntő, tragikus, ám ugyanakkor példaadó eseményt örök mementóvá tegyék.

A témával kapcsolatban végül meg kell emlékezni egy másik, ismert eseményről is, mely kerek húsz évvel később rázta meg Esterházy családi viszonyait – sógorának, Nádasdy Ferencnek, a Wesselényi-összeesküvés egyik résztvevőjének lefeje-

51 *Esterházy-kincsek.* Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Szerk. SZILÁGYI András. Kiállítási katalógus, Iparművészeti Múzeum. Bp., 2006. 33–34.

47. kép
Melchior Küsel, ismeretlen rajzoló után: Benyovszky Mihály tézislapja. Nagyszombat, 1654. Győr, Xantus János Múzeum. Wikimedia Commons, Public domain

zéséről 1671-ben. Az összeesküvők elleni eljárás és ítélet során számos grafika keletkezett, amelyek a per pillanatait, illetve magukat az elítélteket örökítették meg. Az ábrázolások a perekhez készült feljegyzésekkel együtt terjedtek, így pl. Cornelis Meyssens Nádasdy Ferenc kivégzését bemutató ábrázolása (*48. kép*), mely Wilhelm Schröder 1671-ben Bécsben kiadott publikációjában jelent meg, s amelynek egy példánya az Esterházy Privatstiftung gyűjteményeiben is fennmaradt.

Összefoglalás

A fenti elemzés során az derült ki, hogy a Judit-téma Esterházy Pál számára különleges és összetett jelentéssel bírt, melyre több esemény és körülmény is hatással volt. Az egyik Esterházy személyes élménye 1649-ből, amikor a nagyszombati jezsuita iskola színi előadásán fellépve a téma vallásos vetületét élte át, s ami nyilvánvalóan megalapozta azt, hogy a fiatal nemes önmagát azono-

48. kép
Cornelis Meyssens: Gróf Nádasdy Ferenc kivégzése. Wien, 1671.
Eisenstadt, Esterházy Privatstiftung. © Esterházy Privatstiftung

sította a bibliai hősnővel. A Judittal való lehetséges azonosulásra ugyan már Körner–Kopp tanulmánya is utal,[52] de a Dietenshammer darabjában játszott szerepből egy másik, rendkívül jelentős kapcsolódási pont is kiolvasható. Nem egy szokványos Judit-dráma volt, amelyet a jezsuita színház bemutatott, hanem olyan, amelyik lehetővé tette, hogy a kornak és a helynek megfelelően Juditot mint Mária előképét értelmezzék. Sőt, a darabnak valójában éppen ez volt a szándéka, az előadás tudatosan ezt közvetítette. Judit és Mária alakja valósággal egybeolvadt, és Esterházy volt az ebbe bevont színész – mondhatni a szövetség harmadik tagja –, aki ezáltal nem csupán Judit, hanem bizonyos értelemben Mária szerepét is alakította. A darab a Judit és Mária közti hangsúlyozott kapcsolat révén tökéletesen illett a bemutató alkalmához – a Máriának szentelt Collegium Rubrorum megnyitásához. Ráadásul a darabban Magyarországot is az Istenanyának ajánlották. Létrejött egy úgyszólván megbonthatatlan kapcsolat Judit, Mária és Esterházy Pál között, amely többek közt azt is eredményezte, hogy Esterházy később újra meg újra visszatért Judit témájához. Dietenshammer darabjában kimutathatók továbbá olyan fontos tényezők is, amelyek alapvető befolyással lehettek arra, hogy Esterházy milyen Judit-ábrázolásokat választ. Holofernésznek nem volt benne szerepe, nem is mutatták a lefejezést, csak a levágott fejet. Mindez, úgy tűnik, tükröződött

52 KÖRNER–KOPP: i. m. (1. j.) 228–230.

az e tárgyban készült, fennmaradt festményekben, melyek mind csak a lényegesre – Judit, kard, fej, szolgáló – összpontosítanak. Esterházy számára még azok a koncentrált, monumentális hatású Judit-ábrázolások is abban a pl. Cranach bécsi Juditja által képviselt típusban lelik előzményüket és előképüket, amely már fiatalkori portréjában is fellelhető, és amelyet Teniers Esterházy könyvtárában is meglévő metszetes kiadványa egyenesen mintaszerűen mutat be. A Lipót Vilmos gyűjteményében őrzött Judit-képek tehát szintén döntő jelentőségűek voltak Esterházy képtípus-választása szempontjából.

Cranach iránti nyilvánvaló rajongása, úgy tűnik, a későbbi herceg ifjúkorában gyökerezik, amikor müncheni tartózkodása során látogatást tett Bajor Miksa herceg rezidenciájának gyűjteményében, ahol e mester néhány művét őrizték. Valószínűleg szintén nagy hatással voltak Esterházyra Lipót Vilmos főherceg Cranach-képei, akinek műgyűjteménye 1659-ben lelt új hazát a bécsi Stallburg galériájában. A Judit-téma iránti vonzódás első megjelenési formája – saját 1650-es Judit-portréja – mint korábban említettük, Cranach monumentális, redukált kompozíciójú Juditjaihoz köthető. A főúr eme portréján, illetve az ennek nyomán készült, hálószobájában kifüggesztett, egész alakos képmásán kívül még két további kép esetében is felmerült, hogy esetleg Judit jelmezében ábrázolnak családtagokat – az egyik az Allori után készült másolat, amely talán szintén a fiatal Esterházy Pált ábrázolja, illetve a bibliai hősnőt gyertyatartóval együtt megjelenítő képmás, amely talán első felesége portréját rejti.

A fennmaradt Judit-képek közös vonása, hogy egyik sem a *Judith triumphans* típusát képviseli. Sokkal inkább nyugodt, gyakran magukba forduló, a világtól elfordult és eltávolodott nőalakok, akik a tettet Isten segítségével és támogatásával hajtották végre. Soha nem bukkan fel a legapróbb illetlenség sem, nincsenek kivillanó keblek, nincsenek kéjes pillantások, amelyek Holofernészt megbűvölhetnék. Ebben rejlik a következő, az ábrázolásokat meggyőzően Esterházyhoz kötő mozzanat, aki a jezsuitáknál kapott vallásos neveltetése folytán a hősnőben csak azokat a pozitív tulajdonságokat és erényeket látta, melyeket az általa kisgyermek kora óta legmélyebb tisztelettel övezett Máriának is tulajdonítottak.

Az iménti elemzés során Judit és Mária alakjának kereszteződése még szembeszökőbbé vált, de még egyszer hangsúlyozni kell, mivel az oszmán fenyegetettség szempontjából Esterházy szemében mindketten alapvető fontossággal bírtak. Csodatévő Mária-képeket gyűjtött és tisztelt, melyek közvetlen összefüggésben álltak a török veszéllyel és kiűzésével, birtokait Mária védelmébe ajánlotta, mint ahogy Szent István kora óta az ő pártfogására volt bízva az egész ország.

A fraknói vár és a kismartoni kastély inventáriumainak tanulmányozása során kiderült, hogy Esterházy rendszerint úgy helyezte el a Judit-ábrázolásokat, hogy tartalmi összefüggésbe kerüljenek az abban a helyiségben található más festményekkel. Ennek során persze leginkább a Judit és az oszmán fenye-

getettség közti vonatkozásokat emelte ki, de azért az is előfordulhatott, hogy a kép vallásos jellegű diskurzusba kerüljön, mint amilyen pl. a tisztaság megőrzéséről szóló intés.

A többi, levágott fej-témájú festménnyel kapcsolatban az állapítható meg, hogy a vezekényi csata hőseit övező festményeken és metszeteken Judité mellett egy másik nézőpont is felismerhető. A sérült vagy levágott fej témája itt az őskultusz fontos területéhez és annak bemutatásához kötődik. A herceg számára a vezekényi csata eseményei sorsdöntőnek bizonyultak, kihatottak egész életére, alapvetően változtatták meg életpályáját. Csak alig néhány évvel azután, hogy a nagyszombati iskolai színházban eljátszotta Judit szerepét, a fenti események a létező legszorosabb módon fonódtak össze a bibliai hősnő történetével, tettével, sokrétű jelentésével.

Salome témájának Esterházy által gyűjtött variációi is a *Theatrum pictorium* monumentális hatású Saloméját vették alapul, és jól illeszkedtek a főúr által gyűjtött Judit típusához. A jezsuita-növendék Esterházy Pál természetszerűen arra volt hivatott, hogy ezt a képtémát gyűjtse. A nagyméretű, Tomürisz-ábrázolás nyomán készült festményen kívül a fennmaradt Salome-ábrázolások leginkább az *Andachtsbild* (magánáhítat céljaira szolgáló szentkép) műfajába sorolhatók be. Jáhel szintén jól illeszkedik Esterházy Pál Mária- és Judit-festményeinek kontextusába, ugyanis amellett, hogy a *donne famose* stb. sorozatokban szerepelt, szintén Mária előképének számított.

Az *Argosz fejének átnyújtása Júnónak* mitológiai jelenet a kismartoni kastély berendezésének képei közé tartozott. A levágott fej témájával egyedül áll az egykor ott őrzött, Esterházy tulajdonában lévő, antik istenek világát idéző festmények közt.

Egyet lehet tehát érteni Körner–Kopp tanulmányának javaslatával, miszerint Esterházy az ótestamentumi hősnővel, Judittal azonosította magát. Ahogy Judit, Esterházy is úgy tekintett önmagára, mint aki Isten szolgálatában, az ő eszközeként a hazát védelmezi az ellenségtől. Istenben bízva cselekedett, és nem habozott, hogy megvédje hitét és országát.

Esterházy I. Pál herceg festménygyűjteményében, a levágott fej témájába tartozó művekben leginkább az a figyelemreméltó, hogy saját indíttatásából és mindenekelőtt egy bizonyos Judit-képtípust gyűjtött, melyet aztán tudatosan helyezett a képzőművészeti programján belül kialakított kontextusba. A Judit-téma végül összekapcsolódik a vezekényi csatában elesettek körül kialakított, elsősorban természetesen az emlékezésre és a család felmagasztosítására irányuló szándékból létrejött művekkel. Mégis, ők is részei az Esterházy Pál első Judit-képmásától induló, a monumentális hatású Juditokon át Jáhelig vezető gondolatmenetnek, mely összetett jelentésű végpontját a herceg Mária-képeiben leli, amelyeknek az oszmánoktól való megmenekülést tulajdonították.

Család-mitológia és önábrázolás

BITSKEY ISTVÁN

Galeazzo Gualdo Priorato Esterházy Pál-életrajza*

Galeazzo Gualdo Priorato neve egyáltalán nem ismeretlen a magyar irodalomtörténetben.[1] A Vicenzából származó császári történetíró nevezetes életrajzgyűjteményébe, a *Vite et azioni di personaggi militari e politici* (Vienna, 1674) című kötetbe ugyanis a 17. század három kiemelkedő magyar személyiségének biográfiája is bekerült,[2] s az korántsem lehet érdektelen, hogy a Habsburgház propagandisztikus céljait szolgáló historikus miként tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt a magyar politikai elit tagjairól, miképpen igyekezett őket Bécs szempontjából ábrázolni. Az eddigi szakirodalom – érthető módon – szinte csak a Zrínyi-életrajzzal foglalkozott, ennek két fordítása is elkészült. Előbb Bényiné Farkas Mária, utóbb Bene Sándor készítette el a magyar verzióját,[3] mindketten bemutatták a historikus Priorato életpályáját, valamint Zrínyi-képének forrásait és jellegzetes vonásait. Bene Sándor feltárta Marcus Forstall és Priorato szövegének viszonyát, megvilágította ezáltal az olasz szerző történetírói módszerét, továbbá részletesen elemezte azt a nemzetközi kapcsolatrendszert és politikai kontextust is, amelyben I. Lipót császár historikusának életrajzgyűjteménye a Habsburg-propaganda törekvéseit szolgálta.[4]

* Jelen dolgozat a Debreceni Egyetem OTKA K 101 840 sz. pályázatának keretei között készült.

1 A Prioratóra vonatkozó olasz szakirodalom (2013. 02. 03.): http://www.treccani.it/enciclopedia/galeazzo-gualdo-priorato_%28Dizionario-Biografico%29/ Életrajza legalaposabban: Giuseppe Gullino: *Dizionario Biografico degli Italiani.* Vol. 60. Roma, 2003. 163–167; a bécsi udvar legkiválóbb historikusaként méltatja Alfred Noe: *Geschichte der italienischen Literatur in Österreich.* I. (Von den Anfängen bis 1797). Wien–Köln–Weimar, 2011. 211–212.

2 A Bayerische Staatsbibliothek példánya az interneten olvasható (2013. 02. 03): http://books.google.hu/books?id=E5hQAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false A nyomtatás eredetileg lapszámozatlan, de ezt a példányt kézírással lapszámozták: Attioni e qualitá della casa Esterasi, 268–277. A továbbiakban erre a lapszámozásra utalunk. A függelékben közölt magyar fordítás ebből a kötetből készült.

3 Bényiné Farkas Mária: *Galeazzo Gualdo Priorato két Zrínyi-életrajza.* In: Zrínyi-dolgozatok. V. Bp., 1988. 25–54; Bene Sándor fordítása: *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában.* Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Bp., 2007. 385–390.

4 Bene Sándor: *Zrínyi és Priorato – elogium és eposz.* Somogy, 1991. 48–53; Uő: *„Ő császári*

A másik két magyar közéleti személyiség Priorato-féle bemutatása azonban mindeddig kevés figyelmet kapott, csupán rövid utalás történt arra, hogy ez a jövőben elvégzendő feladat.[5] Egyikük trakostyáni Draskovich Miklós (1625–1687) királyi főajtónálló és címzetes főtanácsos, Moson és Árva vármegyék főispánja. Priorato legalábbis ezeket a tisztségeit ismerte, ezeket méltatva szólt róla. Draskovich csak később, 1681-től lett országbíró, a felette tartott gyászbeszédet 1687-ben Jaklin Balázs tartotta.[6] Priorato illír nációnak mondja, felsorolja a család jeles elődeit, egy helyütt Rattkay Györgyöt említi forrásaként. Feltételezhetőnek véljük, hogy a császári historikus fontosnak tartotta a Zrínyi és Esterházy család egy-egy tagjának bemutatása mellett az ugyancsak a legelőkelőbbek között számon tartott horvát–magyar arisztokrata família képviselőjének bemutatását már csak azért is, hogy udvarhűségét hangoztathassa. Draskovich Miklós apósát, Nádasdy Ferencet ugyanis épp három évvel korábban végezték ki Bécsújhelyen, aligha volt tehát véletlen a főajtónállómester lojalitásának bizonygatása, személyének beillesztése az antológiába.[7] Az Itáliában tanult, széles körű műveltséggel rendelkező, tehetséges főúrról egyébként is lehetett sejteni, hogy a politikai életben még jelentős szerepet fog játszani a jövőben.

A harmadik magyar, akinek életrajzát Priorato gyűjteményébe iktatta, Esterházy Pál. Az olasz szerző, aki – Bene Sándor szavaival – a 17. század „egyik legmegbecsültebb (és legjobban fizetett) tollforgatója",[8] mindig igyekezett részletesen tájékozódni az általa leírt eseményekről és személyekről, Zrínyi-elogiumának nagyobb fele is a családi genealógia elbeszélése. Így van ez a jelen esetben is: a nagyhírű magyar arisztokrata család múltjáról mitológiát és történelmet vegyítve ad tájékoztatást *Attioni e qualità della casa Esterasi* címmel. Mielőtt azonban az olasz szerző szövegét vennénk górcső alá, felmerül a kérdés: milyen forrásokra támaszkodhatott, honnan meríthette Priorato ismereteit az Esterházy-témához. A megbízható információkra mindig is törekvő udvari historikusról elképzelhetetlen, hogy ne ismerte volna Tobias Sadler (Sattler) 1670-ben készült *arbor genealogicá*ját, a modern szakirodalomban

felségének kedve telik benne". Egy birodalmi história és társszerzői. Filológiai Közlöny, 1993. 49–56; Uő: *A Zrínyiek: egy családtörténet története.* In: A Zrínyiek a magyar és horvát históriában, i. m. (3. j.) 301–303. (A *Műhelymunka a színfalak mögött* c. fejezet)

5 *Zrínyi-dolgozatok*, i. m. (3. j.) 54.

6 FALLENBÜCHL Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon.* Bp., 2002. 80–81. JAKLIN Balázs: *Keserves gyász.* Gyászbeszéd Draskovich Miklós felett. Nagyszombat, 1687.

7 DRASKOVICH Miklóssal viszonylag keveset foglalkozott a történeti kutatás, legátfogóbb méltatása újabban: SZIBLER Gábor: *Egy alig ismert országos méltóság és sárvári birtokos a 17. századból.* Trakostyáni gróf Draskovich Miklós. Honismereti Híradó, Sárvár, 2009. 3–47.

8 BENE Sándor: *Theatrum politicum.* Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Debrecen, 1999. (Csokonai Universitas Könyvtár, 19) 219.

többször bemutatott rézmetszetes családfát.[9] Miként Galavics Géza utalt rá, „ez a családfametszet a 17. századi nemesi őskultusz egyik legösszetettebb" formája, mert a genealógián túl a családi birtokokat, várakat is felsorolja, sőt egyes kiemelkedő ősök portréit is megjeleníti, ez tehát bőséges adattára lehetett a család múltjának.

Az Esterházy Pál megrendelésére összeállított, fantomősökből koholt családi önreprezentáció több eleme visszaköszön az olasz életrajzban, a reprezentatív rézmetszetet nyilvánvalóan felhasználta Priorato, azonban az általa felvázolt kontextus és elbeszélésének célzata attól merőben különböző. Pál gróf már fiatalon a család fejének számított, reá hárult az ősgaléria kialakításának és népszerűsítésének feladata. A történetének épp ekkoriban csúcspontjára érkezett família tekintélyét, régiségét és gazdagságát, termékenységét és excellens kvalitásait kívánta a genealógiai konstrukció révén illusztrálni, a kor szokásaihoz, a magyar arisztokrácia reprezentációs törekvéseihez igazodva. Galavics Géza tanulmánya részletesen bemutatta az ifjú Pál grófnak a török elleni harcokat heroizáló mecénási tevékenységét, a reprezentatív építkezések és a *Mars Hungaricus* révén is egyaránt a család hősgalériáját konstruáló és hírnevét terjesztő törekvését.[10] A neves família rangemelkedésének stációit a művészet minden lehetőségével igyekezett illusztrálni, ehhez a sokszorosított grafika különösen hatásos eszköznek bizonyult, s nyilván megtalálta a módját, hogy az udvar historikusa is minderről tudomást szerezzen.

Ezzel szemben az udvari történetíró célja a Habsburg-dinasztia támogatottságának bemutatása volt, Priorato életrajzgyűjteménye ezt illusztrálja. Nincs ez másként Esterházy Pál esetében sem: szembetűnő szándéka szerint azt kívánta érzékeltetni, hogy az ősi vitézségéről és katolikus vallásosságáról híres Esterházy-család mindig is lojális volt mindenkori uralkodójához. Sugallata szerint a „casa Esteras" mindig is a Habsburg Imperium érdekeit szolgálta.

A Sadler-családfa legeleje, az Ádámtól és Noétól való eredeztetés nála hiányzik, talán azért, mert történetíróként ezt mégsem tarthatta vállalhatónak, koncepciójába ez nem illett volna bele. Ő a mesésnek mutatkozó ősök mellőzésével a történetileg általa megfoghatónak vélt személyek szerepeltetését részesítette előnyben. Az Esterházy-család legrégebbi számon tartott őse Priorato elbeszélése szerint Nagy Opos (Opos il Grande) szkíta uralkodó, akiről nem mulasztja el megjegyezni, hogy Julius Caesar római császár idejében élt. Ez a két név már itt, a kreált ősgaléria elején megadja az alaphangot: a 17. századi köztudatban nagy tekintélynek örvendő ókori híresség korába helyezett

9 Galavics Géza: *Családfák, genealógiák*. In: Főúri ősgaléria, családi arcképek a Magyar Történeti Képcsarnokból. Szerk. Buzási Enikő. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Bp., 1988. 47–48.

10 Galavics 1988. 144.

családi elől említésének kontextusteremtő szándéka nyilvánvaló. Az időbeli mélység és a nagy uralkodók környezete azonnal tiszteletet kíván ébreszteni a família iránt, ez hatásosan segíti a hírnévépítő stratégiát, a család magánmitológiájának propagandisztikus konstrukcióját. Minél ősibb a család, s minél nevesebb elődöket tud felmutatni, annál nagyobb a súlya a Habsburg-ház támogatásában is, ezért Priorato érdeke, hogy az összes bemutatott hadvezér és politikus életrajzában törekedjék a régiség, a kiválóság és főként a lojalitás hangoztatására. Az Esterházy-elődökben is elsősorban a háborús tapasztalatokat, hőstetteket, önfeláldozó gesztusokat, vitézi erényeket, győztes hadjáratok vezetését, valamint a politikai jártasságot, a keresztény (majd katolikus) hithűséget és a kiváló egyéni tulajdonságokat emeli ki.

A Noé–Attila–Opos leszármazási kreáció egyébként a 17. század közepétől több helyen megjelent, többek között Pettheő Gergely *Rövid magyar krónikája* is tartalmazza.[11] Ez utóbbit magyar nyelve miatt aligha használhatta Priorato, Noét ő nem is említi. Viszont ismerhette Pál fiának, az ifjú Esterházy Miklósnak a bécsi egyetemen megjelentetett laureátusi kiadványát, amely hozza a család Attiláig és Eursig visszamenő leszármazását és szkítiai eredetét, ezzel már sokkal inkább összhangban lévőnek látszik előadása.[12] Pál fia, az ifjú Miklós (1655–1695) ekkor Bécsben iskolatársa Zrínyi Ádámnak, tanáruk a jezsuita Marcellinus Bautschner (1636–1695), a filozófia doktora,[13] akinek vezetésével zajlott az Esterházy-fiú ünnepélyes disputációja. A császári történetírónak, aki ekkor a Zrínyi és Esterházy családról gyűjtött adatokat életrajzaihoz, nyilván tudnia kellett a két nevezetes família éppen Bécsben disputáló tagjairól s a velük kapcsolatos kiadványokról. [14]

Priorato narrációjában természetes a hun–magyar azonosság, előadása szerint Attila népe a hadakozásokban történő meggyengülése miatt ugyan visszavonult származási helyére, Szkítiába, de nem felejtette el Pannóniát, ahová a hét vezér irányítása alatt visszatért. A hét vezér egyike volt Örs, Attila ötödik generációs leszármazottja, itt Priorato Bonfinire hivatkozik. Ennek az Örsnek egyik fia volt Estorás, aki a keresztségben – az elmondottak után aligha meglepő módon – éppen a Pál nevet vette fel, így máris megvan a most bemutatott 17. századi Pálnak a honfoglalás kori őse. A Sadler-családfa ábrá-

11 RMNy 2893. PETTHEŐ Gergely: *Rövid magyar krónika.* Bécs, 1660. B3–B4.

12 *Inscripti Heroum Nomina Flores in Trophaeo illustrissimae familiae Esterhasianae a regia Attilae Hunnorum nec non maiorum ejus Scythiae regum radice in hucusque tempora feliciter geminantes, hoc est: Esterhasiorum nominis properanti calamo descripti.* Vienna, 1674. APPONYI H 2108. Erről vö. SZÖRÉNYI László: *Studia hungarolatina.* Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. Bp., 1999. 60.

13 Carlos SOMMERVOGEL: *Bibliothéque de la Compagnie de Jesus.* I. Paris, 1890. col. 1062.

14 BAUTSCHNER másik magyar vonatkozású kiadványa a szakirodalomban jól ismert *Florilegium* című antológia (Bécs, 1674), erről vö. *A Bibliotheca Zrinyiana története és állománya.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1991. 60–61.

zolásának lényegében megfelel Prioratónak ez az előadása, amelybe azonban csakis szelektálva került be néhány kiemelkedő személy neve, így Opos, Attila, Örs és Estorás a leszármazás útvonala.

A konstrukció első része ennél sikeresebb és célratörőbb aligha lehetett volna: máris megvan az első Esterházy Pál, aki honfoglaló is, ősi szkíta–hun–magyar származék is, sikeres hadvezér, ráadásul pedig keresztény, így rangja, hősiessége és vallásossága révén egyaránt beilleszthető a Habsburg Birodalom arisztokrata támaszai közé. Most már csak az van hátra, hogy a további genealógiai vonal legkiemelkedőbb tagjait sorolja fel a császári historikus. A magyar történelemnek szinte minden jeles eseményéhez kapcsol a vicenzai szerző narrációja egy–egy neves és heroikus küzdelemben életét áldozó Esterházy-családtagot. Ez az eljárás köszön vissza majd jóval később, az 1700-ban keletkezett *Trophaeum*ban, miként arra Buzási Enikő részletes elemzése során utalt.[15] Csakhogy a cél, a kontextus különböző: Priorato a család kiválóságát habsburgiánus–dinasztikus keretbe helyezi, a mindenkori uralkodóhoz fűződő viszony ábrázolása vezeti tollát, míg a *Trophaeum* a Regnum Hungariae történetében hangsúlyozza a család jelentőségét, társadalom- és nemzetformáló szerepét. Ez a kettős tendencia Esterházy Pál egész életpályájára is meghatározó jelentőségű lesz.

Az olasz szövegben a neves családtagok seregszemléje Esterházy Lajossal folytatódik, aki állítólag Salamon király seregeinek fővezéri tisztét töltötte be, majd 1070-ben Nándorfehérvárnál hősi harcban veszítette életét. Az ő fia Szent László legkiválóbb katonája volt, ő szerezte a családi címert. Nyilvánvaló, hogy a lovagkirály említése tovább növeli a család tekintélyét. 1186-ból Priorato a családnak ismét egy Pál nevű tagját hozza szóba, aki viszont egy bencés monostor apátja lett. Ilyen nevű személyt semmilyen más forrásból nem ismerünk, és monostorának megadott helyét („Monasterio de Benedettini nel Monte di Santa Maria di Mainant, et Lazio in Ungheria") sem sikerült azonosítanunk, a bencés rendtörténet még hasonló nevű helyet sem regisztrál.[16]

Az olasz historikus hosszan sorolja a továbbiakban a családtagokat és főként különböző érdemeiket. Természetesen a keresztes hadjáratokból sem maradhat ki a neves família, ezek során egy Imre nevű tagja szerzett dicsőséget, aki Egyiptomban halt hősi halált a keresztény hitért. Zsigmond király egy Esterházyt aranysarkantyús lovaggá ütött. A mohácsi csata előtt a család Ist-

15 Buzási Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériajában és a Trophaeum metszeteiben.* In: *Történelem – kép*, 411–424; német változata: *Fiktion und Geschichtlichkeit in der Ahnengalerie und in den Kupferstichen des Trophaeums, der Familiengeschichte der Esterházy.* Acta Historiae Artium, 42. 2002. fasc. I–IV, 227–246.

16 „Monasterio de Benedettini nel Monte di Santa Maria di Mainant et Lazio in Ungheria", 270. Az idevágó szakirodalom ilyen helyet nem ismer, vö. Hervay F. Levente: *A bencések és alapítványaik története a középkori Magyarországon.* In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 464–465.

ván nevű tagja figyelmeztette II. Lajost a veszélyre, s mivel a király nem hallgatott rá, bekövetkezett a katasztrófa, Lajos király mellett vesztette életét Esterházy István. Egy további leszármazott pedig a mezőkeresztesi csatában esett el, s Priorato interpretációjában ezúttal is az uralkodó hűséges védelmezőjeként, Miksa császár mellett („alla presenza di Massimiliano Imperatore nel campo Keresztes nel 1586") halt hősi halált. Itt – az olasz szövegben igencsak eltorzított névalakot azonosítva – kiderül, hogy Istvánffyra történik hivatkozás, tehát az ő művét Priorato ismerte és használta, a kérdéses helyen valóban ott van az elesett magyarok felsorolásában Esterházy István neve.[17] Priorato törekvése nyilvánvaló: az ősi eredetű családot a császári dinasztia örökös támaszaként kívánja láttatni, reprezentatív védelmezőinek sorában helyezi el a nagyérdemű famíliát. A heroizmus példatárát végül szinte megkoronázza a vezekényi csata említése, ahol egyszerre négy Esterházy halt hősi halált az oszmán hódítók elleni küzdelemben, természetesen a dinasztia és a kereszténység védelmében áldozva életüket. Ennek méltatását követően azt jegyzi meg a szerző, hogy dicső ősök hatalmas száma („numero immenso") már alig lenne követhető az olvasó számára, ezért a továbbiakban már csak két fontos személyiségről beszél.

Az egyik Esterházy Miklós nádor, akiről három lapon át részletes és adataiban is pontos életrajzot ad, s ez terjedelmesebb, mint a fiáról szóló rész. Érthető az eljárás, hiszen lezárt, teljes életpályáról van szó, ellentétben az ezt követő, Pál grófot bemutató résszel. A nádort főként igazságosságáért dicséri: „Il Conte Nicolò Esterasi fù veramente Cavaliere dotato di preclare virtù. S'ammiro sopra ogn'altra cosa in lui la Giustizia, a tutti egualmente…" Külön is méltatja békeszerző szándékát a császár és az erdélyi fejedelem között, húszévi nádorsága utáni halálát pedig az egész királyságra nézve igen gyászos eseménynek mondja.[18]

Míg Miklós esetében a közelmúlt történelme a narráció témája, addig fiának még csak ekkoriban ívelt felfelé a karrierje, személyében tehát aktív politikusról szól a történet. Az egész elbeszélés arányait tekintve szembetűnőnek látszik a szerzői szándék: a pályájának delelőjén lévő Pál grófot arra inteni, hogy lojális elődeihez méltó módon, a Habsburg-házat életük árán is védelmező őseihez hasonlóan irányítsa katonai és politikai lépteit, így az ő viszonylag rövid biográfiája inkább a jövőnek szól, inkább intelemnek, mint történelemnek látszódik.

Az ifjú Pál grófnak tehetségét, hithű katolicizmusát, világban való jártasságát, utazási tapasztalatait méltatja, de részletesebben csak a török hadak elleni csodálatos vitézségének eseményeit beszéli el. Eszerint Pápa várának

17 Nicolai ISTHVANFI Pannoni: *Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV.* Coloniae Agrippinae, 1622, liber XXX. p. 703.

18 PRIORATO, 275.

kapitányaként vett részt a harcokban, s heroikus küzdelme révén Székesfehérvárnál „restando morti più di mille Ottomani", azaz több mint ezer törököt veszejtett el az 1650-es évek második felében Batthyány Ádám dunántúli főkapitány vezérlete alatt. Megemlíti a Zrínyi melletti hadakozásokban való részvételét is: ott volt az eszéki híd felgyújtásánál, számos portyázásban, s kitüntette magát Kanizsa ostromakor is az ágyúütegek megszervezésében. Kitér Esterházy Pál házasságára, jelzi, hogy rokonát, Esterházy Orsolyát pápai engedéllyel („con dispensa del sommo Pontefice") vette feleségül. Felsorolja tisztségeit, az uralkodótól nyert kitüntetéseit, címeit, birtokait és gyermekeit is. Természetesen nem mulasztja el propagandisztikus céljának megfelelően Pál lojalitásának kiemelését: utal arra, hogy az 1670-es felső-magyarországi felkelésben Johann Sporck császári generális mellett hatszáz lovassal vonult fel.

Pál gróf rövidre fogott életrajza tehát csak mintegy lezárása a „casa Esterházy" bemutatásának, nem a címszereplőről szól a történet, hanem a nagytekintélyű arisztokrata famíliáról, annak történeti érdemeiről. Az viszont szembetűnő, hogy Priorato rendkívüli mértékben igyekezett naprakész kötetet produkálni, a család legfrissebb sarjának bemutatásával. Munkájának forrásaként megnevezve csak Bonfini és Istvánffy nevét említi, ám a Sadler-metszet használata szinte biztosra vehető. Az pedig nyilvánvaló, hogy széleskörű kapcsolatrendszerét felhasználva igyekezett friss információkhoz jutni az élő politikusok esetében. Így volt ez a Zrínyi-életrajz összeállításakor is, amikor Forstall szövegét használta forrásként, s talán a Priorato-levelezés további feltárása hozhat még információkat a szerző magyar ügyekben való tájékozódásáról, esetleges megbízottainak, „bedolgozóinak" személyiségéről.

Az elmondottak alapján nem nehéz észrevenni, hogy Esterházy Pál genealógiai konstrukciója, amely *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae domus Estorasianae in tres diversum partes* (Viennae 1700) címmel jelent meg,[19] sok tekintetben összecseng Priorato családtörténeti leírásával. Mint nemrég Szörényi László is utalt rá, Pál herceg „az egész genealógiai koholmányt belefoglaltatta a császár kancelláriájával a Lipót által adományozott hercegi címhez járó diplomába is",[20] a bécsi udvarban pedig már csak azért sem lett volna illendő a kitalált, soha nem volt ősök létezését kétségbe vonni, mert azok történetének nagyobbik részét korábban már nagytekintélyű historikusuk is elbeszélésébe iktatta, s így hitelességét nem látszott célszerűnek vitatni. Erre majd csak a 18. század vége táján, a történettudomány módszertani fejlődése után került sor.[21]

A barokk kor heroikus mentalitása, hősies embereszménye köztudottan fogékony volt a mitikus és racionális elemek vegyítéséből származó koholt

19 RMK III. 4171.

20 Szörényi: i. m. (12. j.) 55.

21 Erről szól Tóth Gergely előadása a jelen kötetben.

narrációkra, s korántsem csak Magyarországon, hanem a német nyelvterületen is. Ezek azonban – esztétikai és reprezentációs funkciójukon túl – praktikus célokat is szolgáltak. Egyfelől társadalmi tekintélyt teremtettek és emeltek, birtokjogok igazolását ugyancsak elősegíthették, másfelől a képi és szöveges ábrázolás révén egyaránt értékrendet is sugalmaztak, *textus* és *imago* egyaránt virtusok és karakterjegyek megjelenítését tette vizuálisan érzékelhetővé. Ez így volt az Esterházyak estében is: militáris és politikai erények, királyhűség és keresztény elkötelezettség, kultúrapártoló nagylelkűség (*magnanimitas*) és önfeláldozó közéletiség azok a legfőbb ismérvek, amelyekkel Priorato jellemezni kívánta a család – és főképpen Pál gróf – dinasztikus elkötelezettségét, a bécsi udvar iránti hűségét. Ez is az ősgaléria továbbépítésének egyik – politikailag célzatos, retorikus – stratégiai lehetősége volt. Felvázolása annak a barokk arisztokrata eszményi alakjának, aki múltjával és jelenével és remélt jövendőbeli tevékenységével is a Habsburg Birodalom hatalmi rendszerébe illeszkedik, annak céljait szolgálja. Egyfajta eszmény és értékrend megjelenítése is ez a Priorato-féle interpretációja az Esterházy-családnak.

A koholt ősgaléria konstrukciója még tovább élt, többször módosult, a 18. század folyamán jelentékenyen bővült és hatott, ennek sorsa azonban már a családtörténetnek egy újabb fejezetére s a további kutatásokra tartozik.

Függelék

GALEAZZO GUALDO PRIORATO

Galántai gróf Esterházy Pál, Fraknó örökös ura, Sopron vármegye főispánja, az Érsekújvár határáig húzódó Királyi Magyarország főkapitánya,[22] ő Császári Felsége tanácsosa és kamarása, királyi főudvarmester, a Szent Római Birodalom lovagja.

Az Esterházy család tettei és kiválósága

Az Esterházy családról a históriák és kiváló feljegyzések azt mesélik, hogy igen régi, tekintélyes és előkelő, s hogy a Julius Caesar római császár idején élt híres Nagy Oposnak nevezett szkíta uralkodótól származik.

Ettől a nemzetségtől mindig derék, dicső hírű, csodálatosan nagylelkű férfiak sarjadtak, akiknek nem kevésbé voltak kiváló háborús tapasztalataik, mint igen nagy jártasságuk a politikában.

Ettől származott az Isten Ostorának nevezett rettentő és félelmetes Attila. A hunok avagy a magyarok ősi uralma igen meggyöngült a római császárokkal és más nemzetekkel folytatott állandó háborúskodás miatt, ezért arra

22 Azaz: Alsó-Magyarország főhadparancsnoka, bányavárosi főkapitány

kényszerültek, hogy visszavonuljanak Szkítiába, ahonnan származtak. De miután Pannonia klímája és szépsége elbűvölte őket, ismét népes hadsereggé egyesültek hét vezér irányítása alatt. Ezek között volt egy bizonyos Örs, a fent nevezett Attila ötödízigleni leszármazottja, ahogyan azt Bonfini a Magyarország történetében is megírta. Ennek az Örsnek két gyermeke volt. Az elsőt Estorasnak hívták, aki 969-ben felvette a keresztény vallást, és a keresztségben a Pál nevet kapta. A pogány nevet, melyet addig viselt, vezetéknévként tartotta meg, innen ered az Esterházy család neve. Ezt Magyarország királya, II. András hitelesítette a család részére 1225-ben kiadott kiváltságlevéllel. Annak, aki az erről az ágról származó összes hősről be akarna számolni, igen nagy munkát kellene végeznie, ami talán unalmas lenne, ezért, hogy lehetőleg a legrövidebben szóljunk, csupán néhány leghíresebbjükről fogok beszélni.

Köztük volt a hadi tetteiről nevezetes Esterházy Lajos. Csodálatra méltó vitézségéért Magyarország királya, Salamon kinevezte őt seregeinek fővezérévé. 1070-ben hősiesen harcolt Nándorfehérvár alatt, ahol múlhatatlan dicsőséggel halt hősi halált. Volt egy fia, aki korántsem hozva szégyent az atyai erényekre, fiatal korát a katonáskodásnak szentelte, és olyan rátermettnek bizonyult, hogy Szent Lászlónak, Magyarország királyának legkiválóbb vitézei között tartották számon. Dicséretre méltó tettei miatt a király címert adományozott neki, amely kék mezőben arany koronás griffet ábrázol, a griff jobb karmában szablyával. Mai napig is ez a címer látható az Esterházy család fegyverein, kiegészülve azonban három rózsával a griff baljában, alatta pedig az 1225-ben II. András királytól kapott királyi koronával. 1159-ben Esterházy György jeleskedett a hadseregben, akit bátor tetteiért harciasnak neveztek. Vak Béla, akit ellenségei vakítottak meg, igen kedvelte és tisztelte. 1186-ban Esterházy Pált a mainanti Monte di Santa Maria et Lazio in Ungheria Benedek-rendi monostor apátjává választották.[23]

Amikor 1216-ban a keresztények szövetséget kötöttek, hogy a Szentföldet a hitetlenektől elfoglalják, Magyarország királyát, Andrást egyöntetűen választották vezérükké és az egész keresztény sereg fővezérévé, ami miatt később a „Jeruzsálemi" melléknevet kapta. Miután a király csatlakozott a dicsőséges vállalkozáshoz, a főurak többsége követte őt. Többek között Esterházy Imre is azok közé tartozott, akik harci hévvel csatlakoztak a hozzá. A királyi sereg Isten segedelmével visszaszerezte a Szentföld nagy részét. Ezzel még nem megelégedve diadalmasan vonult Egyiptomba, ostrom alá vette Damiata[24] városát, a királyság egyik erősségét. Minden vállalkozásban és csatában megtaláljuk Imrét, egyre nagyobb próbára téve vitézségét. A király jelenlétében indított döntő ostromot a város ellen. A harci hévtől vezérelt Imre megmászta a falakat, a keresztény cí-

23 Az eredetiben: „eletto Abbate nel Monasterio de Benedettini nel Monte di Santa Maria di Mainant & Lazio in Ungheria". Ezt az utalást nem sikerült értelmeznünk.

24 Ma: Dumyat, egyiptomi kikötőváros.

mert tűzve ki oda. Azonban az ellenség sokaságától körülvéve, sok szaracén életének drága árán, Krisztus hitéért és királyáért hevesen küzdve, 1218-ban életét áldozta. Érdeme örök, kétévnyi nagy próbatétele és sok győzelme után vesztette életét. Az egész hadsereg egyöntetűen megsiratta. A Magyarországra visszatért király az elhunytnak a fiát, Mátyást nagy becsben tartotta.

1296-ban Esterházy Péter éppúgy jeleskedett a fegyverforgatásban, mint más erényekben. A Királyság ellenségei ellen harcolva, dicsőségesen vesztette életét a hazáért. Egy fiút hagyott hátra, akit Benedeknek hívtak. Vitézségéért 1320-ban Galánta bárója lett, ajándékként kapva az említett birtokot. Örökébe fia, a nagy tiszteletben álló lovag, Esterházy György lépett, aki éppoly jártas volt a politikában, mint a fegyverforgatásban. Kiválóságáért 1386-ban Zsigmond császár aranysarkantyús lovaggá ütötte – mely igen nagy méltóság ezekben az időkben, mivel csak az arra nagyon érdemeseknek adományozták. A seregeket dicsőségesen vezette Nikápoly városa alá, csodálatra méltó bátorsággal harcolván a törökök ellen, s az életét áldozta a Hitért és a Hazáért.

Tőle származott Miklós, az őse annak az Esterházy Istvánnak, aki fiatal korától a katonáskodásnak szentelte életét, amivel olyan nagy hírnevet szerzett, hogy II. Lajos, Magyarország királya mindig maga mellett akarta tudni.

Amikor Szulejmán szultán Magyarország ellen tört, Lajos haladéktalanul egybegyűjtötte népét, amely csekély számú volt az ellenség tömegéhez képest. Várt még azonban az erdélyi fejedelemre, a horvát bánra és a németekre, hogy hathatós segítségükkel szálljon szembe az ellenséggel. Ez ellenkezett Esterházy véleményével, ő óvatos és tapasztalt kapitány lévén, nem értett egyet azzal, hogy ily gyenge erőkkel kockáztasson meg egy elkerülhetetlen vereséget. Azt javasolta a királynak, hogy várják meg a felmentő csapatokat, melyek már akkor útnak indultak. De a sereg többi vezére nem fogadta meg tanácsát, és harcba bocsátkozva a törökökkel, a keresztény sereg rövidesen vereséget szenvedett. Lajos királlyal együtt István is meghalt, miközben csodálatra méltó bátorsággal harcolt. Ennek a dicsőséges kapitánynak Esterházy Márton lovag volt a fia, aki az apja összes erényét örökölte. Márton fia volt Benedek, annak fia Ferenc és István, aki 1586-ban a török elleni harcban halt meg Miksa császár mellett Mezőkeresztesen, ahogy leírja Istvánfi. Ferenc az elődeihez méltóan kitűnő kapitány és igen bölcs politikus lett. A nádor lányát, Illésházy Zsófia grófnőt vette feleségül. Ez a Ferenc Pozsony alispánja lett, négy gyermeke született: Gábor, Dániel, Pál és Miklós. Hogy ez a család mindig mennyire harcra kész volt, világosan láthatjuk abból, hogy amikor 1652-ben hirtelen nagyszámú török rohanta le a keresztény seregeket Nagyvezekénynél, négyen is meghaltak a családból, azaz László, Tamás, Gáspár és Ferenc. 1663-ban Párkánynál halt meg Esterházy György, az igen erényes címzetes püspök és esztergomi kanonok, Szent György vértanúról címzett zöldmezei prépost.[25]

25 A mai esztergom-szentgyörgymezei plébánia helyén alapított egykori prépostság.

Most, hogy ne zavarjam össze az olvasót az illusztris család mérhetetlen számú kiváló tagjainak jellemzésével, abbahagyom az elbeszélést, és a rövidség kedvéért Esterházy Miklósra, Pál herceg apjára térek rá, akiről a következőket mondják. Galántán született 1585. április 8-án Pozsony vármegye alispánjának, a fentebb említett Ferencnek fiaként. Anyja Illésházy Zsófia grófnő volt, Magyarország nádorának lánya,[26] akinek szülei lutheránusok voltak. Összes testvérei közül Miklóst szerették legjobban a szülei, nemcsak mivel ő volt a legkisebb közös fiuk, hanem természetes jósága és kifogástalan természete miatt is, amely belőle sugárzott, és nyilvánvaló jele volt annak, hogy idővel nagy tiszteletnek örvendhet a családban. Ez így is történt. Azonban apja akarata ellenére katolikus hitre tért, ezért rossz bánásmódban részesült, apja gyűlölete pedig csak növekedett, s előbb kitagadta, majd elkergette őt a házától. Ezt követően szerencsére anyai nagybátyjánál, Illésházy Istvánnál húzta meg magát. Nagybátyja jól bánt vele udvarában, és hízelgő ajánlatokkal kecsegtette avégből, hogy elhagyja a már felvett katolikus hitet, megígérve neki, hogyha megteszi, a trencséni uradalmát adja neki. Szavainak mégsem lett eredménye, ragaszkodott ahhoz, hogy inkább szegényen éljen, és pártfogót cseréljen, minthogy elhagyja igaz hitét. Ezért hát elhagyva a nagybátyja házát is, átköltözött Mágócsi Ferenchez, az akkori kassai főkapitányhoz, ahol tisztességes élet reményében, s hogy ne tékozolja el ifjúsága virágát, tartóztatta magát a borivástól 28 éves koráig. Erénye miatt a kapitány a többi udvari emberénél jobban szerette, és annyira megkedvelte, hogy egész udvara irányítását rábízta, figyelmét magára vonva elnyerte tetszését, igen gyakran irányította az egész katonaságot igazsággal, hozzáértéssel és mindenki közös megelégedésére. Jó kapitányi szolgálatot teljesített, és a közös ellenséggel szemben mindig merésznek, de óvatosnak mutatkozott; majd miután az említett kapitány megbetegedett, Miklós lett vagyonának örököse. Feleségül véve a kapitány özvegyét – született Dersffy Orsolyát – örökölte az egész vagyont és javakat, Isten ily módon jutalmazta meg, amiért hátrahagyta atyai örökségét a hitéért. Ezt megelőzően, 1611-ben Mátyás császár bárónak tette egy privilégiummal, ami ezt a méltóságot utódai számára is örökölhetővé tette. Ugyanabban az évben kötött házasságot az említett hölggyel. 1617-ben maga a császár rendelte ki igen fontos ügyek elvégzésére, és ezeket olyan bölcsen intézte, hogy elérte, amit kívánt.

Ugyanebben az évben vitézségéért a császár Bereg vármegye (fő)ispánjává tette. Előző évben a Királyi Kúria főudvarmesterévé lépett elő, és zólyomi (fő)ispán lett, II. Ferdinánd teljhatalmú megbízottjává nevezte ki a nagykárolyi béketárgyalásra és a Bethlen Gáborral kötendő békeszerződéshez. Az őellene aratott későbbi győzelmekről az ezen háborút elbeszélő históriákban olvashatunk.

26 Illésházy Tamás lánya. A családból Illésházy (IX.) István 1608. nov. 20. – 1609 máj. 5. között volt nádor, Tamás azonban nem viselte ezt a tisztséget.

1620-ban Bethlen seregei megostromolták [Esterházy Miklóst] Lakompaknál, ahol a herceg Dampiere kapitány sietett segítségére, ő bajtársaival kitörve csatázott az ellenséggel, és olyan vereséget mért Bethlenre, hogy nem járhatott többé emelt fővel. Még ma is láthatók az említett csatában keletkezett holttestek csonthalmai, melyben Bethlen kapitánya[27] is meghalt. 1622-ben a nikolsburgi szerződésnél volt küldött, és mivel elsőként vitte magával a megkötött béke hírét, császári kamarás lett. Ugyanabban az évben a Királyi Kúria országbírójává[28] és Érsekújvár kapitányává nevezték ki. Igen derék katonaként sok hivatalt viselt, ahogyan az II. Ferdinánd privilégiumaiból is látható, és amelyek között azokra a jeles csatákra vonatkozó harci jelvények is vannak. Ezeket akkor szerezte, amikor az erdélyi fejedelem végigportyázta nemcsak Magyarországot, hanem Morávia is. Miklós megtámadta őt, és visszaszerezte az elbitorolt zsákmányt, majd az ellenség nagyobb részét kardélre hányta, kézre kerítve a török előkelőket és tiszteket temérdek zászlaikkal. 1396 keresztény foglyot szabadított ki, és amikor a spanyol Fülöp király írt neki, unokafivérének és barátjának nevezte. Ezt a győzelmet 1623. november 27-én aratta.

1624-ben kötötte második házasságát Nyáry Krisztinával, Thurzó Imre gróf özvegyével. 1625-ben Sopronban általános helyesléssel nádorrá választották, II. Ferdinánd is megerősítette, és egyben kinevezte Sopron főispánjának is, Fraknó örökös grófjává téve őt. 1628-ban december utolsó napján aranygyapjas renddel tüntették ki. Két alkalommal volt a magyarországi seregek parancsnoka, feladata volt, hogy a Királyság háborús forrongásait lecsillapítsa.

1644-ben halt meg Höflányban, igen nagy fájdalmára azoknak, akik személyesen vagy hírből ismerték. Három fiút hagyott maga után, Lászlót, Pált és Ferencet, valamint két lányt, Anna Júliát, aki Nádasdy Ferenc felesége lett, és Máriát, aki a kassai tábornok, gróf Homonnai kapitány[29] felesége volt. László a törökök keze által halt meg három unokatestvéréhez hasonlóan ugyanabból az Esterházy-ágból.

Gróf Esterházy Miklós igen nagy vitézséggel megáldott lovag volt. Legfőképpen igazságosságát csodálták Mindenkivel egyformán bánt, szegényekkel és gazdagokkal egyaránt. Az egyéb uradalmak közt, melyeket első felesége révén szerzett, birtokolta Regécet, melynek évi jövedelme 40 ezer forint volt. Egy alkalommal kutatva az írások között felfedezte, hogy ezt az uradalmat törvényes cím nélkül birtokolja, emiatt furdalta a lelkiismeret; meghívta ebédre azokat, akikhez az uradalom törvény szerint tartozott. Miután leszedték az asztalt, mindenki csodálatára, visszaadta az uradalmat az összes földjével, irataival, tartozékaival együtt azoknak, akiket megillet. Igen önzetlen volt. A közös békesség érdekében nem törődött vele, hogy elveszíti Munkács uradalmát,

27 TARRÓDY Mátyás
28 supremo Conte della Regia Curia
29 DRUGETH György

melyben 335 falu volt. Ezt azért tette, hogy békét kössön a császár és az erdélyi fejedelem között. Azután kárpótlásként megkapta Fraknó és Kismarton örökös uradalmát. 20 évig volt nádor, és halála végtelen szomorúsággal töltötte el az egész királyságot.

Esterházy Pál gróf a magyarországi Kismartonban született 1635-ben a fentebb említett szülőktől. Katolikus hitben nevelték, először Grazban tanult, majd Nagyszombatban fejezte be a bölcseletet. Azután különböző királyságokba és tartományokba utazott. 1653-ban Regensburgban Ferdinánd király a Német-római Birodalom lovagjává ütötte, és még ugyanabban az évben főkapitánya lett a pápai erődnek. Ugyanekkor halt meg László, a testvérbátyja a nagyvezekényi csatában. Pál hercegé lett az örökség az ősiség törvénye szerint, és Sopron főispánja lett. Pápai kapitányként különböző vállalkozásokban vett részt, a legjelentősebbek között volt a székesfehérvári, a gróf Batthyány Ádám tábornokkal együtt végrehajtott akció. Amikor Batthyány súlyosan megsérült, Pál gróf olyan dühödt erővel rohanta le a törököket, hogy fényes győzelmet aratott, és több mint 1000 ottománt ölt meg, és még nagyobb számban veszejtette volna őket el, ha nem menekültek volna a székesfehérvári tüzérség tüzének menedékébe. Ez olyan hőstett volt, amely a legnagyobb tiszteletet és megbecsülést hozta el neki.

1655-ben pápai engedéllyel vette nőül Esterházy Orsolyát. Még ugyanabban az évben az országgyűlésen Lipót császár arany kulcsával jutalmazták. Követte a királyi udvart Prágába, ahol ugyanettől az uralkodótól a koronázásán Csehország aranygyapjas lovagi címét kapta meg.

1659-ben kiváló érdemeiért Ő Császári Felsége tanácsosává nevezte ki. 1660-ban a lengyel király felkérte, hogy őt képviselve vegyen részt testvére, Esterházy Ferenc menyegzőjén.

1661-ben a magyar országgyűlésen a királyi kúria főudvarmesterévé választották. A katolikus hitért érzett lángoló szenvedéllyel sok lutheránustól tisztította meg birtokait. A megelőző háborúkban szinte folyamatosan megtalálható volt a legjelentősebb megmozdulásoknál. Zrínyi Miklós gróffal ment az eszéki hidat felégetni, és végigportyázta az oszmánok által megszállt vidéket Pécs irányában. Megtaláljuk a kanizsai ostromnál, ahová nagy létszámú hadtestet és különböző ágyúkat vitt magával, az ütegeket felállíttatta az erőd ellen. A legfenségesebb Margit császárné Bécsbe vonulásánál Pál gróf is megjelent, hogy igen pompásan felékesített hatszáz lovával emelje a felvonulás fényét.

1668 decemberében a felső-magyarországi bányavidék[30] és az Érsekújvár határáig húzódó erődök főkapitánya lett, a testvére, Ferenc herceg pedig Pápa kormányzója.

1670-ben a felső-magyarországi felkelésre az uralkodó Sporck tábornokot küldte ki egy hadtesttel, hogy császári katonasággal szállja meg az erődöket.

30 Città Montane: valójában Alsó-Magyarországról van szó.

Esterházy Pál portréja, rézmetszet, in: Galeazzo Gualdo Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare,* vol. 2. Wien, 1670.

Pál gróf illő és tettre kész hűséggel sietett segítségére 600 lovasból álló, saját költségén kiállított egységgel, így egészítve ki a létszámot.

Ez a család igen impozáns és értékes uradalmak tulajdonosa volt, úgy mint Kismarton, Fraknó, Sonfe (Stomfa ?), Lakompak, Galánta és Sintavia (Sempte), egyéb uradalmakkal és falvakkal együtt.

Isten igen irgalmas kegyének áldását adta erre a nagylelkű lovagra. Mostanáig 7 fia és 3 lánya van. A legnagyobb a 15 éves Miklós, aki nemes lelkű, és nagy jövő előtt áll. Miután az apja lemondott, Sopron főispánja lett.

László 12 évesen a B. Szűz Máriáról elnevezett rátóti préposti tisztséget tölti be. Vége.

Fordította: Blaskó Barbara

UTASI CSILLA

Esterházy Pál önreprezentációi

Önkép és végakarat – szimbolikus szerepformálás

A korai újkori testamentumokat az évszázados jogi használatban letisztult retorikai szerkezet jellemzi. A meditatív-imaszerű szakaszokat tartalmazó exordiumban a beszélő kijelöli a megszólalás helyzetét, tudván tudva, hogy Isten színe előtt hozza meg végakaratát. A közös emberi sorsból, a halál kikerülhetetlenségéből indul ki. Először testéről, majd lelkéről rendelkezik, még azelőtt, hogy örökösei között felosztaná vagyonát. A halál revelatív pillanata a testet végérvényesen lefokozza, ezért valamennyi 17–18. századi végrendelkező teste egyszerű eltakarítását rendeli el.

A korai újkori végrendeletek megalkotóik szimbolikus szerepeiről is számot adnak.

A 17. századi főurak énformálása annyiban mindig szimbolikus, hogy a maga egészében reprezentáció.[1] Maria Goloubeva I. Lipótról írt monográfiájának elején áttekinti e fogalom jelentéstörténetét, s írásában a transzcendens meghatározottságot tekinti a barokk főúri és császári reprezentáció lényegi jegyének. A késő középkor liturgikus felfogása szerint a történeti Krisztus imago, az oltáriszentségben azonban reprezentációként, lényegileg van jelen. A történeti Krisztust Aquinói Szent Tamás is imagónak nevezi, és a figura és az exemplum fogalmát rendeli hozzá, nála a reprezentáció fogalma, a platóni reprezentáció-fogalommal ellentétben, nem ontológiai értelmű, hanem inkább reflexiók sora, Istentől kijelölt szerep. A kora újkorban ez a felfogás él tovább: ennek értelmében fejezhető ki a társadalmi státusnak megfelelő magatartás, amely egyidejű megnyilvánulása a mennyei és a földi hierarchiának.[2]

1 A Szent Ágoston használta 'imitatio rerum' értelemben, azaz: újra jelenvalóvá tenni.

2 Maria Goloubeva: *The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text*. Mainz, 2000. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung für Universalgeschichte, 184) 4.

Mind a katolikus, mind a protestáns főurak törekedtek a szerepformálásra, ám a dogmatikai különbségek érezhetők. A rekatolizáció nem egyszeri, hanem több generáció életidejére áthúzódó folyamat volt. A protestáns hitbe született, ám jezsuita iskolákba járt megtérők hite inkább maradt személyes jellegűnek, végrendeleteikben nem térnek ki főúri szerepük túlvilági hátterére.

A protestáns szülőktől származó, s katolizálása miatt apjától kitagadott Esterházy Miklós nádor 1645-ös testamentumát a halál foghatatlanságáról szóló meditációval indítja, felidézi, hogy „akarattyát cselekedőknek kapuját rendelé azért az örökkévaló életnek átvételére, a kire, aki menni akar, ezen által kell menni; kivárván azért az örökkévaló jót, kívánnunk kell az arra való rendelt eszközt is, felkiáltván mi is Szt. Pállal, hogy »cupio dissolvi et esse cum Christo«". Az exordium bensőséges imával zárul, amelyben bátorságot, erőt, örömet és teljes reménységet és bizodalmat kér: „hogy azok által győzedelmet vévén mindennémű kísértetim ellen, vitessem be a halálnak kapuján által az örökké való életre". Úgy rendelkezik, hogy ha gyermekei és atyjafiai között lenne hálála, egy szürke köntöst csináltassanak, olyan formán, aminémű dolmányt a jezsuita atyák szoktak viselni, abban öltöztessék, és mennél hamarabb fakoporsóba tegyék. Ha halasztja Isten életét, castrum dolorisát, „monumentumát" maga kívánja elkészíttetni. Külön rendelkezik arról, hogy „aminemű aurus vellust" hordozott, az az aranygyapjas rend tagjainak regulája szerint a szertartás alatt a koporsón „vagy magányosan a test mellett valami vánkoson" legyen, azután pedig vissza kell küldeni a spanyol királynak az avval járó könyvvel és regulákkal együtt.[3] A temetést kísérő reprezentációkról Esterházy Miklós aprólékosan gondoskodik, ám inkább kulturális szokásokként fogja fel őket, nem pedig életbeli szerepét vagy hitét valóságosan megjelenítő képi ábrázolásként.

Gróf galántai Esterházy Pál végrendeletei

A nádor és birodalmi herceg testamentumait az általa megformált szerep erős önreflexiója különbözteti meg édesapja végakaratától. Erre az önreflexióra kiválasztottságának tudata eleve kijelölte, még inkább az, hogy élete során számos végrendeletet kényszerült írni, s ezek közül *egyik sem tekinthető összegző jellegűnek.* Testamentumai közül mindössze három jelent meg modern kiadásban. A közreadók a legjellemzőbb, az élet fordulópontjain keletkezett szövegváltozatokat közölték. Merényi Lajos 1911-ben Esterházy Pál első két testamentumát adta ki.[4] Első végakaratát Esterházy Pál a fraknói várban, 1664.

3 Esterházy Miklós nádor végrendeletét Merényi Lajos közli Esterházy Pálról írt monográfiájának függelékében. BUBICS–MERÉNYI 1895. http://mek.oszk.hu/05600/05649

4 MERÉNYI 1911. 151–156; MERÉNYI Lajos: *Gróf Eszterházy Pál 1678. évi végrendelete.* TT 34 (1911), 598–619.

január 8-án már annak a tudatában írta, hogy csatlakozni fog Zrínyi Miklós téli hadjáratához. Második, modern kiadásban olvasható végrendeletét – amely az elsőhöz hasonlóan magyar nyelvű – a dunáninneni részek főkapitányaként 1678. január 1-jén fogalmazta meg Kismartonban. Erdélyi Aladár végül az 1695. március 2-án Nagyszombatban kelt iratot tette hozzáférhetővé,[5] amelyben immár a nádor, az aranygyapjas rend birtokosa, a birodalmi herceg fejezte ki végakaratát.

A Magyar Országos Levéltárban a 13.989-es és a 13.990-es számú mikrofilmtekercsek[6] Esterházy Pálnak az 1685-től az 1713-as évig terjedő időszakban keletkezett magyar és latin nyelvű végrendeleteit, codicillusait, ezek számos másolatát és néhány kisebb iratot tartalmaznak, szám szerint negyvennyolc forrást. Bár a későbbi latin testamentumok szinte az 1689-es szöveg változatainak tekinthetők, a hercegi levéltár 17. századi gondozói – amint erről a mappák fedőlapján olvasható feliratok tanúskodnak –, az alábbiakat tartották eredeti fogalmazású testamentumoknak:

P. 108. Rep. 4. Fasc. G. 22.csomó, Nr.58.
Esterházy Pál 1685. végrendelete, Kismarton, 1685.március 10. (Magyar).

P. 108. Rep. 4. Fasc. G. 22. csomó, Nr. 59.
Esterházy Pál 1689. évi végrendelete. Fraknó, 1689. febr. 12. (Latin)

P. 108. Rep. 4. Fasc. G. 22. csomó, Nr. 63.
Esterházy Pál 1693. évi végrendelete. Fraknó, 1693. július 8. (Latin)[7]

P. 108. Rep. 4. Fasc. G. 22. csomó, Nr. 66.
Esterházy Pál 1694. évi végrendelete. Kismarton, 1694. szept. 10. (Latin)

5 Esterházy Pál 1695-ös testamentumát és annak első codicillusát közli: Erdélyi Aladár: *Régi magyar hitbizományok története és joga (1542–1852)*. Bp., 1912. 198–222.

6 Buzási Enikőnek köszönöm a MNL OL-ban őrzött testamentumok kutatásához nyújtott kimerítő útmutatást. Esterházy Pál 1695-ös végrendeletének és 1713-as codicillusának az esztergomi Prímási Levéltárban őrzött másolatára (Prímási Levéltár, Szt. Adalbert Központ, Ladula 147.) Hargittay Emil hívta fel a figyelmem, ez úton is köszönöm, hogy e forrásokat fénymásolatban rendelkezésemre bocsátotta.

7 A hagyatékban testamentum jelzettel szerepel, holott Esterházy Pál szövegét codicillusnak nevezi, amikor az alábbi mondatokban visszautal előző végrendeletére: „Testamentum quidem cum Dei adiutorio feci in Anno 1689 die 12 Mensis Februarii in Arce Frakno, quod postmodum praesentibus aliis Viris Autenticis rursus confirmavi, quod de facto quoque confirmo hocce Codicillo meo. Nihilominus tamen si quidem aliqua necessario mutavi alia explicari debeant, illa quoque hoc scripto meo quam breuissimem fieri potuit sano ad huc um gratia Dei Iudicio existens subnecto omnibus aliis Testamenti praedicti punctis in suo vigore permanentibus." P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 63., 1.

P. 108. Rep. 4. Fasc. G. 22. csomó, Nr. 70.
Esterházy Pál 1695. évi végrendelete. Nagyszombat, 1695. március 2. (Latin).

Korai végrendeleteit Esterházy Pál kizárólag magyarul szövegezte meg, birodalmi herceggé való megválasztását követően, 1687 után tért át a latin nyelv használatára. Korábbi szokásához híven 1693-as latin testamentumának első fogalmazványát még saját kezével jegyezte fel, későbbi testamentumait titkárainak diktálhatta. Nem minden végakarata teljes szerkezetű. 1685-ös végrendelete, melyben 1664-es testamentumára nem, csupán 1678-as végakaratára utal vissza, több pontján megerősíti korábbi határozatait. A szöveg elején az újbóli rendelkezés szükségességét Esterházy a következő szavakkal indokolja meg: „noha tettem volt ennek előtte is testamentumot minden javaimról in Anno 1678., mely dispositióm után meghalván szegény üdvözült feleségem, Fraknai Esterhás Orsika in Anno 1682., házasságra adnám magamat, s feleségül vévém mostani édes atyámfiát, köllött újból testamentumot tennem, mindenekben egyebekben confirmálván első dispositiomat, csupán csak mostani atyámfiának, kézsmárki Thököli Éva szerelmes feleségemnek hattam holmi ingo/ingatlan jókat, bizonyos conditiok alatt, melyet ezen testamentumomban is confirmálok."[8]

Esterházy Pál 1689-es végrendelete a későbbiek alaptípusának tekinthető. 1689-es, 1691-ben hitelesített végrendeletének első fogalmazványát 1693-ban két fia, Mihály és Gábor kézjegyével hitelesítette. Az aláírások előtt Esterházy Mihály kézírásával a következő latin szöveg olvasható: „Sic praesentem dispositionem Paternam Testamentariam in omnibus punctis confirmamus et nos illi accomodare obligamus sub poena Calumniae in Arce Kismárton Die 4. Aprilis 1693."[9] 1695-ös testamentumát három fia is aláírta és lepecsételte, a következő latin szöveg kíséretében: „Nos quoqae filii suae celsitudinis palatinalis hoc testamentum paternum in omnibus suis punctis et clausulis confirmamus, et certificamus obligamusque sub intro scripta poena nos omnia huius Testamonti Puncta fideliter servaturos. Datum Tyrnaviae, die et Anno ut Supra."[10] Az aláírók gróf Esterházy Antal Miklós, tinnini püspök, és a két maioeresco, gróf Esterházy Mihály és gróf Esterházy Gábor.

Világi és transzcendens én

Esterházy Pál végakarataiban az önnön transzcendens hátterére nem rákérdező, cselekvő én és az önnön transzcendens meghatározottságát kifejezni akaró én nem választható el.

8 P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 58. 2.
9 P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 59, a számozatlan testamentum utolsó lapján.
10 P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 70. 38.

A világi én első és 1685-ös, kiegészítő végakaratában nyilvánul meg a legtisztábban. 1685-ben három évvel korábban elhunyt feleségét, Esterházy Orsolyát a tőle örökölt birtokrészek kapcsán így jellemzi: „szegény üdvözült Feleségem a maga részit, […] per totum nékem cédálta; noha ő szegény igen együgyű szelégy tökéletes jámbor asszony-állat lévén azon aquisitiók iránt csak egy garasban sem concurrált, mindazonáltal minden ingó s ingatlan jószágokban való jussát nékem cédálta ad liberam meam dispositionem".[11] Felidézi Thököly Éva örökbefogadásának történetét, ékszereket, bútorokat jelöl ki számára, ezek nélkül a törvények szerint neki járó örökségből „egy böcsületes nemes Asszony módjára sem igen élhetne, nem hogy méltóságos úri asszony állapotban".[12]

Második házasságát újrakezdésként értékelhette.

Valamennyi testamentumának központi mondanivalója a birtok hitbizománynyá alakításának sürgetése és az eljárás hasznosságának magyarázata. A fidei comissum intézményének szorgalmazójaként,[13] 1678. évi végrendeletében így argumentál: „Méltó tehát minden okos embernek gondolkodni a maga házának conservátiójárul; hogy valami alkalmatlan s esztelen gondolatok miatt ruinája ne következzék. Ez penig ugy lehet meg, hogyha a substantia, azaz minden néven nevezendő érték egy massában s egy corpusban marad".[14] 1685-ös végrendeletében ezt szinte szó szerint ismétli.[15]

A fidei comissum intézménye értelmezésében a birtok egységén túl a birtokszerkezet belső rendjét is magában foglalta. Az értéktárgyaknak a helyükön kell maradniuk: „Fraknai tárházom penig, mivel sokféle arany/ezüst mívből álló, azokat magános lajstromban tettem föl, melyeket fide[i] comissumnak akarok tartatni, úgy, hogy azok mint egy házi clenódiumok legyenek, kivel élhetnek az regnánsok, de semmi let[t] úton el ne adhassák […]. Az archivium, kismartoni bibliotecám, az fölső galériával együtt maradjanak".[16]

A lajstrom összeírásához emlékezetből lát hozzá, a munkát nem végzi el, többször hozzáfog, 1695-ös végrendeletéhez 1696-ban csatolja a végleges latin

11 P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 58. 10.

12 Uo. 41.

13 Peres Zsuzsanna PhD-értekezésében a fidei comissum magyarországi előtörténetét és törvénybe emelését tekinti át. Peres Zsuzsanna: *A magyar „hitbizományi" jog kezdetei.* Doktori értekezés. Kézirat, Pécs, 2009. 1–291. http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/Peres_Zsuzsanna_ertekezes_nyilvanos_vitara.pdf

14 Merényi: i. m. (4. j.) 607.

15 „Méltó tehát minden embernek az maga házának conservátiójárul gondolkodni […]. Ez pedig úgy lehet meg, hogyha a substantia, azaz minden néven nevezendő érték egy maszszában avagy corpusban marad". MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 58, Uo. 22–23.

16 Uo. 34.

inventáriumot. A térelrendeződés gyakorlati értelemben a megőrzés leghatékonyabb eszköze, egyúttal azonban létrehozójának is emléket állít. Az általa létesített elrendezés konzerválásával arcmását szinte beleírja a birtokszerkezet rendjébe.

A fraknói várnak az ebben az időszakban kialakított rendjével kapcsolatosan Szilágyi András állapította meg, hogy amikortól Fraknó a harci cselekmények nyugatra helyeződésével elveszítette védelmi jelentőségét, a vár egyre inkább a múltra emlékeztetett, az időközben Kismartonban újjáépült kastély pedig a család rezidenciája és a nádori közigazgatás központja lett. A múltkép megteremtése, a vár „falainak díszítése festményekkel, domborművekkel, feliratos táblákkal, belső tereinek kialakítása, berendezése"[17] Esterházy Pál szándéka szerint történt: „Az elgondolás, amely őt ebben vezette, aligha lehetett más, mint a »historizálásnak« egy igencsak öntudatos, tendenciózus vállalása. Annak demonstrálása, hogy a megidézett múlt a »jelenben«, azaz saját korában – mi több, a maga tevékenységében és személyében – nyer értelmet s egyfajta »visszaigazolást«. Amint jó néhány személyes megnyilatkozásából tudható, a kiválasztottság érzete, egyfajta küldetéstudat – párosulva egy különös belső késztetéssel, a »megfelelés«, a bizonyítás kényszerével – nem állt távol tőle."[18]

Végrendeletei is a reprezentáció fönti módjával párhuzamos rendelkezéseket tartalmaznak. Fogadalmait itt külön listába foglalja. A szent objektumok létesítésére tett ígéreteit sorolja ide.[19] A votumok eredendő értelemben a túlvilággal, mindenekelőtt patrónájával, a Boldogságos Szűzzel való közvetlen érintkezés eszközei, a túlvilág vele kapcsolatos szándékának kiderítésére szolgáltak. Egy-egy bizonytalan ügy két lehetséges kimenetele közül Esterházy Pál a számára kedvező fordulatot úgy jelölte meg, hogy bekövetkezte esetén fogadalmat tett a Szűz Mária kultuszára szolgáló kultusztárgy vagy egyházi épület létesítésére. A kívánt fordulat bekövetkezte a túlvilág jóakaratú közreműködését, pártfogását, az ügy megerősítését jelentette a számára, a fogadalom valódi tétje azonban az volt, hogy a fogadalmi tárgy létesítője földi szerepét reprezentációként mutatta fel, a képi megjelenítésben pedig a szerep, Esterházy Pál személyes formátuma szakrális igazolást nyert. A föntieket igazolja 1678-as testamentumának következő kijelentése: „Vannak más fogadásim is, *kik mindazonáltal conditionate vannak,* s ha Isten

17 SZILÁGYI András: *Fraknó vára és az Esterházyak műkincsei*. Korunk, 2005.12. http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2005&honap=12&cikk=8041

18 Uo.

19 A szent helyeket, a mariazelli alapítások kivételével, valamennyit birtokán létesítette. Végrendeleteiben valószínűleg azért nem emlékezik meg az általa újra felépített számos kegyhelyről, templomról, kápolnáról, az odaajándékozott kegyszobrokról és felszerelésükről, mert ezek nem kaptak szerepet az evilági reprezentációjában. Ám hogy a túlvilági boldogság elnyerésében jelentőségük volt, bizonyítja, hogy 1700 körül minden oltár- és szoboralapítását listába foglalta.

azokat az intentiókat véghez adja vinnem, azon lészek, hogy be is töltsem".[20] (Kiemelés tőlem, U. Cs.)

Esterházy Pál mind a fraknói térelrendezés, mind pedig fogadalmai segítségével önmaga szimbolikus arcmását kölcsönzi birtokai térszerkezetének. Fraknó berendezése és a személyes vonatkozású fogadalmi tárgyak valószínűleg ugyanannak az (ön)reprezentációnak két oldalát képezik. A végrendeletek arról is tanúskodnak, hogy a szereptudat fokozatosan formálódott ki.

1644-ben mindössze egyetlen, egyelőre függőben lévő ígérete beváltásáról, „a pápai piarczra lévő státuának föl állításá"-ról kellett gondoskodnia. 1678-ban azonban már hosszú listává növekednek a beteljesített isteni kegy következtében még beváltásra váró fogadalmak.

Fogadalmainak 1687-es listája az alábbi tételeket tartalmazza:[21]

1. „…a pápai piarczra való Boldogasszony stauájának fölállítása, amely már kész is, csak föl köll csináltatni…"

2. „Vagyon más fogadásom is, úgy mint a Förtőn túl való szentegyház épületi…"

3. „…kalastromot akarok építeni a Franciscanus barátoknak, mely az is Istennek hálá épül; ha azért éltemben véghez nem mehetne, gyermekeim vigyék véghez azon épületet, mert ugy látom Isten Ő Szent Fölsége nagy malasztokkal áldotta meg azt a szent helyet, s naponként szaporodnak is a csudatételek, aminthogy öregbedik is a devótio, kiért dicsértessék Istennek szent neve."

4. „…a czelli kápolna,[22] kit csináltattam, jóllehet kész, de a minemű két lámpás ég a csudálatus kép fölött, azokon tartozom nyolcszáz forinttal, kinek interessével örökösen kell a két lámpásnak égni …"

5. „Fraknó várán föllyül is építettem egy kőkápolnát Sz: Rozália tisztességére, s már csak oltárok híjával vagyon…"

6. „Item itt a kismartoni vár előtt is csináltattam egy boldogasszony státuáját oszlopával együtt, azt is azért föl köll állítani…"

7. „Vagyon ezeken kívül más fogadásom is, tudniillik a rőjti szentegyház épületi, s ottan valami kalastrom csináltatása a páter Franciscanusoknak, mert még akkor fogadtam, amikor Isten Lékát a kezembe adta… "

8. „Vagyok oly szándékban is, hogy a kalastromi szentegyház s major helyén a régi kalastromot megújíttassam s adjam a Cisterciensis barátoknak…"

9. „Item a köpcsényi mezőn is vagyon egy torony, melybül már kápolnát csináltattam"…

20 Merényi: i. m. (4. j.) 600.

21 Uo. 602.

22 Az 1666-ban építtetett Szent Katalin-kápolna.

Latin nyelvű, teljes szerkezetű végakaratait[23] gondosan komponált, letisztult fohász vezeti be. Mind a kezdő, mind pedig a rövidebb záró fohász a túlvilági hatalmakkal való kapcsolatba lépést szorgalmazza, a lélek túlvilági sorsára és a végrendelet hozás kegyelmére tér ki, a beszélő földi szerepére nem.

Az exordium alakulása a legkorábbi végrendeletektől nyomon követhető. 1664-ben, hasonlóan a későbbi latin nyelvű testamentumokhoz, a mulandóságról szóló gondolatok, az elkerülhetetlen halálba való belenyugvás után teremtő és megváltó Istenét kéri, hogy bűnnel teljes és bűnnel rakott lelkét a világhoz megmutatott szeretetéért s annak érdeméért, szent kezeibe méltóztassék venni, emellett, a Mária-kongregáció tagjaként,[24] a Boldog Anyát, a Boldogságos szeplőtelen és makula nélkül való Szűz Máriát, a többi mennyei seregekkel együtt alázatosan arra kéri, hogy bűnös lelkéért Istennek esedezzenek. Végül hitvallást tesz arról, hogy bármiként („ha ágyban valamely betegség miatt, avagy mezőben fegyver miatt, avagy más alkalmatossággal")[25] venné ki Isten őt az árnyékvilágból, az igaz régi római catholica, azaz pápista vallásban kíván élni, s meg is halni: „a melyet most is igaz és egyedül üdvösséges hitnek tartok és vallok lenni, kérvén nagy alázatossággal az én teremtőmet, hogy ezen hitben engedje kimulásomat (énnekem ha lehetséges Szent Fia nevéért való véremnek kiontásával), feleségemnek penig s gyermekimnek szép nyugovással meglenni."[26] 1678-as végrendeletében ugyanennek a kérésnek egyes fordulatai még a záró fohász elemei, s ekkor mind a nyitó, mind a záró fohászban azt kéri, vérét Krisztusért áldozhassa.[27] Huszonnyolc és negyvenhárom éves korában számíthatott arra, hogy László bátyjához hasonló sors jut osztályrészéül, az életfeladat ebben a korszakban tehát még nem szilárdulhatott a későbbi szereptudattá.

Bécs 1683-as felmentésében és Buda első ostromában még részt vett a harcok irányításában, Buda 1686-os felszabadításánál már nem volt ott. Régi és új votumait 1695-ös végrendeletében a temetése rendelkezései között sorolja fel. Új fogadalma a fraknói kálvária és a Kishefflány (Kishöflány, Kleinhöflein) mellett, az Apollónia Szűznek és a vértanúknak felszentelt kápolna közelébe fölépíteni kívánt ispotály. Az utóbbi fogadalom lelke üdvét és a család fennmaradását szolgálja: az ispotályban tizenkét koldust kell élelmezni, akik en-

23 P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 59. 1–4; P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 66., 1–3; P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 70., 4–6.

24 A Sodalitas tagjai a fölöttük védelmet gyakorló Patrona szolgálatára ünnepélyesen feleskü dtek. II. FERDINÁND és I. MIKSA az önfelajánlásukkor vérükkel írták alá nevüket. II. Ferdinánd Máriához való viszonyát gyóntatóatyja és életrajzírója, a jezsuita Wilhelm LAMORMAINI a következő szavakkal érzékelteti: „Úgy tisztelte őt, mint alávetett a védelmezőjét, s úgy szerette őt, mint gyermek az anyját." Idézi: Anna CORETH: *Pietas Austriaca.* Österreichische Frömmigkeit im Barock. Wien, 1982. 51–52.

25 MERÉNYI 1911. 151.

26 Uo. 151.

27 MERÉNYI: i. m. (4. j.) 601, 619.

nek fejében szüntelenül lelkéért, ágáért és családjáért imádkoznak.[28] Fogadalmai között említi mind 1678-as testamentumában, mind pedig az 1689-es szöveggel kezdődő testamentumaiban a család lakóhelyeinek megszentelését szolgáló rítusokat, elrendeli, hogy a várai, pozsonyi és bécsi házaira festett Szűz Mária-képek előtt a szombatnapokon és a kijelölt ünnepnapokon két lámpás égjen, ezek költségére fundatiót is tesz. A Mária-tisztelet fönti rítusait a család fönnmaradását és jólétét szolgáló cselekedetekként köti örökösei lelkére.[29]

A föntieket megerősítik a szakirodalomban más összefüggésben kifejtett vélemények. Galavics Géza, Esterházy Pál mecénási tevékenységéről írt tanulmányában azt a véleményt fogalmazta meg, hogy Esterházy Pál életének utolsó két évtizedében „a politikus helyett az ellenreformáció hatása alatt álló katolikus főúr jelenik meg, aki oltárképeket készíttet, egyházi célokra adakozik és 58-szor elzarándokol Mariazellbe, ahol gazdag adományokkal támogatja a kegyhelyet".[30] Tüskés Tibor és Knapp Éva Galavics Géza kutatásai hivatkozva állítják azt, hogy Esterházy 1687 utáni politikai háttérbe szorulása serkentőleg hatott művészetpártoló és írói tevékenységére.[31] Szörényi László pedig arra figyelmeztet, hogy Esterházy Pál „Mária- és családkultusza egy tőről fakad".[32] Testamentumainak tanúsága szerint a szereptudat lassanként alakult ki: patrónájának támogatásáról kezdettől meg volt győződve, ám az, hogy a Boldogságos Szűz milyen földi szerepet szánt neki, az az életidőben bontakozott ki és szilárdult meg.

Barokk képi megjelenítések

Arról a katolikus ortodoxia és a hivatalos egyház szervezeti keretében kialakított, merőben személyes kegyességéről, melynek megnyilvánulási formái olykor kortársait is meghökkentették, részben Esterházy Pál végrendeletei, részben más források tanúskodnak.

Különösen a barokk katolicizmusra igaz, hogy az ember és a világ kapcsolatában a hallással szemben az optikai közvetítés válik elsődlegessé, a földi és az égi szféra egyneműsítésével pedig a hívő, a gyülekezet, a klérus tárgya között újszerű kapcsolat[33] létesül. Esterházynak felesége és a saját holttestére vonatkozó intézkedései képként jelenítik meg szerepfelfogását.

28 P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 70., 11, 13.

29 Merényi: i. m. (4. j.) 603–604. P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 59., számozatlan szöveg, 21.

30 Galavics 1988. 114.

31 Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Esterházy Pál Mária-atlasza.* In: Uő: Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században. Bp., 2002. 112.

32 Esterházy 1691. 21.

33 Széphelyi F. György: *Barokk.* MAMŰL I. 217.

1695-ös testamentumában úgy rendelkezik, hogy koporsójának belső fedelére, az arcával szemközt, az Istenszülő Szűz Mária igaz képét fessék a Kisjézussal.[34] A holttest megtört szemével Szűz Mária képmását nem láthatja, ám a hamarosan bomlásnak induló, képként megjelenített test a Szűzanya képmásával azonos ontológiai szinten áll. A gesztus azt a reményt fejezi ki, hogy feltámadt teste – a halált követően – immár szemtől szemben áll patrónájával. Esterházy Orsolya természetes módon mumifikálódott holttestét a kismartoni családi sírboltban üveggel fedett koporsóban álló helyzetben állíttatta fel.[35] A halotti kápolna felső szintjéről a kriptába látva az üveggel fedett koporsóval szemtől szemben végezte áhítatát. A tetemnek mint szimbolikus képmásnak az értelmét a *Szűz Mária szombatjá*nak egyik mondata világítja meg. A nyolcadik szombat előírását és intelmét alátámasztó, a szegényekkel alamizsnálkodó, ám a lélek túlvilági életében nem hívő orvosról szóló példázat eredetileg Szent Ágoston egyik művéből, az Euadiushoz írt episztolából származik. A történet szerint a kételkedő orvost álmában – cserébe erényes életéért – kimondhatatlanul szép ifjúként egyszer maga Krisztus látogatja meg, s elviszi őt „egy csudálatos fényes, és drágakövekkel rakott Várasba, az hol gyönyörűséges énekeket, és mindenféle muzsikaszókat hallott, ennek fölötte nagy drága illatokat érzett".[36] Az orvos megkérdezi, mi az, amit lát, Krisztus azt feleli, a mennyei boldogságot, amikor pedig az orvos annak módját firtatja, hogy miként látja ő ezeket a dolgokat, az Üdvözítő a következő szavakkal válaszol neki: „tudjad, hogy nem testi, hanem lelki szemekkel látsz engem, s szemléled ezen állapotokat is, mert a tested az ágyban feküvén aluszik, a testi szemek bé lévén hunyván. Mert valamint éltében az Embernek midőn aluszik, testi szemeivel semmit sem lát, úgy a halottak is testi szemeikkel nem látnak, az föld gyomrában feküvén, de az lelki szemek meg nem halnak, mert az Emberi lélek halhatatlan, ezokáért ím most is engem, nem testi, hanem lelki szemekkel szemlélsz: lássad azért, hogy többé az feltámadásról ne kételkedjél."[37] Esterházy Orsolya holttestének megtört szeme az isteni dolgok látását fejezhette ki az imádkozónak. Az emberi állapotot, a lélek örök boldogságának reményét a memento morival vegyítő, a képi megjelenítésbe a holttest bevonása azonban *nem* a főúr földi szerepét összegzik.

34 MNL OL P 108. Rep. 4. Fasc. G 22. csomó, № 70., 12.

35 Viskolcz Noémi ismerteti az Esterházy Miklós által létesített kismartoni és nagyszombati családi kriptát, és a kismartoni kripta Esterházy Pál által tussal felvázolt alaprajzát is közli. Viskolcz Noémi: *Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században*. Művészettörténeti Értesítő, (58) 2009. 246.

36 Esterházy: i. m. (32. j.) 31.

37 Uo. 31.

Anekdota, laudáció, példázat

Az életszerep képi reprezentációvá formálódásának képtelensége írott szövegeinek is sajátossága. A katolikus restauráció propagandaszövegei és kegyességi olvasmányai a közvetített tanítást legtöbbször látványként állítják az olvasó elé, vagy metszetekkel, kultusztárgyak leírásával növelik a szöveg érzelmi hatóerejét. Mind Esterházy Pál, mind műveinek olvasói tisztában voltak a közvetített értékek reprezentatív jellegével, s azzal is, hogy az Énről való beszéd a képek jelentéséhez mérődik hozzá. A barokk énformálás nehézségét és rejtett feszítőerejét a sugallt igazságok erőssége és érvényessége adja. Esterházy önéletrajzi megnyilvánulásaiban azért kénytelen bizonyos műfajmintákon változtatni, mert amennyiben az adott szövegmintákat módosítás nélkül önmagára alkalmazná, megsértené az általa mélyen tisztelt értékstruktúrát, saját énformálását pedig hiteltelenné tenné. Gyerekkoráról szóló, ismeretlen időpontban keletkezett feljegyzéseit hasonló, bár rövidebb fohásszal indítja, mint testamentumait: „Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében. Ámen".[38] Isten színe előtt idézi fel emlékeit. A transzcendencia mélyen átszövi a megidézett történéseket. A szöveg egyik keveset emlegetett helyén arról számol be, hogy édesapja halála után Grazban járván iskolába, nehéz betegségbe esett: „Annyira voltam penig, hogy halálos ágyamban lévén, egykor mély álomba esném, azholott sok nagy dolgokkal látogattattam Istentől; azminthogy csakhamar azután fölgyógyultam egynehány nap alatt."[39] A gyerekkorról szóló irat azonban csupán az álomképek tényéről emlékezik meg, tartalmukról nem. Talán azt jelenti a hallgatás, hogy az isteni látás a katolikus dogmának mindenben megfelelt. Esterházy Pál azonban másutt is csupán a kegyesség külső, látható, s nem a tartalmi jegyeiről számol be. Mária-atlaszában arról beszél, hogy édesanyja, bedegi Nyáry Krisztina a fraknói várba hozatott, a Boldogasszonyt ábrázoló gótikus kegyszobor előtt végezte napi ájtatosságát: „Maga házában vivén penig a' meg-írt képet szegény üdvözült anyám, leábrázolni is lehetetlen, minémű kiváltképpen való nagy buzgósággal imádkozék sok ízben ezen szent kép előtt az én szemeim láttára-is igen sűrű könnyhullatásokkal, s' fohászkodásokkal, mely igen gyakorta-vala, de többnyire egy bizonyos rekeszben csukván-bé magát, nem mindenkor bocsát vala másokat magához; mivel penig én akkorban amidőn ezeket láttam, ugymint az ezerhatszáznegyvenedik esztendőben, igen gyermeki állapotban voltam, ítéletet a dolgokrul nem igen tehetvén, hallottam mindazáltal annak utána is, hogy azon szent kép üdvözült szegény anyámhoz megszólamlott volna, hogy csudák is, s különbféle látások is történtenek volna ugyanezen szent képnél; kiket mindazáltal annyira titkolt megírt szegény anyám, hogy tellyes világosságra

38 Esterházy 1989. 305.
39 Uo. 311.

nem mehettek."[40] A kegyszobor csodáit édesanyja részéről a maga méltatlanságának érzése, a meg nem érdemelt dicsőség elkerülésének gesztusa kísérte.

Esterházy Pál éppen azért nem alkothatta meg önmagát a nagyhatású szövegminták alapján, mert önmagát nem ábrázolhatta laudatív jellegű anekdotában, ezzel az érvényesnek érzett értékszerkezetet rombolta volna le. Ez a tilalom sem a császárra, sem pedig a névtelenekre nem vonatkozott, a császár tetteit leíró anekdota, dicséret világosan kimondja az uralkodó erényeit, kegyességét, a fiktív egyszerű embereknek pedig nem az erényén van a hangsúly, hanem azon, ahogy az igazság megnyilvánul a történet végén, Szűz Mária maga jutalmazza meg a főszereplőt.

Mind az uralkodó, mind pedig a példázatok névtelen szereplőinek kegyessége kerek, minden mozzanatot világosan eláruló *fiktív* anekdotákban nyilvánul meg. Anna Coreth monográfiájában a császárok keresztviselésének példájaként azt a mozzanatot idézi fel, amikor II. Ferdinánd a legnagyobb veszély idején a feszület előtt leborulva imádkozott. Később gyóntatóatyjának, Bartholomäus Villernek azt állította, csak Isten tiszteletét és dicsőségét keresi, ha Istennek úgy tetszik, hogy őt e veszéllyel és ellenségei győzelmével lealacsonyítsa, az emberek előtt szégyenbe keverje és magalázza, nem áll ellent: legyen meg Isten akarata. Az esetről tudósító Lamormaini arról is beszámol, noha a történés igazságértékéről nem tud nyilatkozni, sokan titkosan és nyíltan is sejtették, Krisztus a keresztről szólt Ferdinándhoz, bátorítást és reményt öntött belé.[41] A csodát övező diszkréció ellenére az anekdota szövege pontosan értesíti az olvasót a császár könyörgését kiváltó okról és Krisztus támogatásáról is, hiszen a császári reprezentációt létrehozóiknak minden esetben laudációként kell megformálniuk.[42] A császári kegyesség mintája volt az osztrák és magyar főúri vallásosságnak, ám Esterházy Pál az önmagáról és édesanyjáról szóló történetet nem alakíthatta laudatív anekdotává, a reprezentatív önlaudáció határa, ameddig még elmehetett, Fraknó historizálása.

A főnemesi kegyesség anekdotává szervezésének képtelenségével állnak szemben a *Szűz Mária szombatjá*nak exemplumai, melyek a műfaj középkori hagyományának megfelelően nem kiemelkedő, hanem egyszerű emberek fiktív reprezentációját fejezik ki. Esterházy Pálnak ez a legnagyobb hatású munkája 1691-ben Nagyszombatban jelent meg, s mint Szörényi László a facsimilekiadás utószavában kimutatta,[43] két latin nyelvű jezsuita forrásra megy vissza. Nádasi János *Annus Marianus*ából meríti a kalendárium-szerkezetet és exemplumainak egy részét. Másik forrásának, Johannes Maiornak *Magnum speculum* című kötete prédikációs célra készült, a kötet szerkezetében az egyes

40 ESTERHÁZY 1690. 67.
41 CORETH: i. m. (24. j.) 41.
42 GOLOUBEVA: i. m. (2. j.) 1.
43 ESTERHÁZY 1691. 9–19.

példázatok egymást ábécésorrendben következő locusok alá vannak besorolva. Esterházy Nádasi kötetének némileg módosított szerkezeti vázába illeszti be a két forrásból és egyéb, hasonló kötetekből származó exemplumokat.

A kötet egyetlen szöveghelye utal arra, hogy a fordítást Esterházy Pál személyesen végezte. Az ötvenkettedik szombat utolsó exemplumában olvashatjuk: „Erről-való könyvemet végezze Szent Miklós Mirnai Püspök, kinek az Bérmálásban érdemetlen viselem nevét".[44]

Az éppen soron lévő szombatnap alcímében megjelölt feladathoz kapcsolódó magyarázatok, adhortációk és elmélkedések a kor katolikus irodalmában gyakran előforduló érveket használják. Az exemplumoknak ugyanaz a jelenet a csúcspontjuk: a kegyes, illetve az ellenkezőleg, a jó útról letért, ám egyetlen Szűz Máriának tetsző szokását mégis kitartóan gyakorló hősnek álmában vagy halála percében megjelenik Isten Anyja, akinek révén kegyelmet nyer. Ha a középponti jelenetre a hős ébrenlétében kerül sor, a Boldogságos Szűz megéledő, megszólaló kegyképe teszi ugyanezt. Az igazság megnyilatkozásáig a hősöket, a nézőpontot, a földi és az égi jelentés analógiás megfeleltetését változatosan variáló elbeszélés-szerkezetek vezetik. A megértést a képi elem irányítja. A látvány túlsúlya Esterházy Pál anyanyelvű mariológiai kiadványainak votumaihoz hasonló, azokkal azonos szerepű, a kiadott szövegeket a devóció megnövekedését segítő kegytárgyakká változtatja. Ennél is lényegesebb, hogy az egykorú olvasót minden jel szerint a reprezentáció kifejeződése ragadta meg, ezért lehettek az egyszerű emberekről szóló, eredetileg prédikációs exemplumok főurak kegyességi olvasmányaivá is.

A szakrális táj mint a főúri reprezentáció alakja

Szerepformálásában a szakrális táj a katolikus típusú devóció eszköze, ennek értelmében foglalhatja el a főúri reprezentáció helyét. Ám a szinte barokk antropomorf tájjá váló szakrális topográfia úgy válik Esterházy Pál főúri reprezentációjává, hogy a táj önálló jelentéssel és funkcióval rendelkező elemei nem rendeződnek magasabb struktúrába. Gabriele Rödter arra figyelmeztet, hogy a katolikus, s különösképpen a jezsuita építő irodalomnak – a protestáns, építő művekkel szemben – nem az egyén megerősítése és gazdagítása a célja. A katolikus építés sokkal inkább a Szent Pál-i aedificatio-fogalom didaktikus elemén alapul. Az aedificatio célképzetet foglal magában, s így utat feltételez. Célja a devóció, az a belső állapot, melyben az ember minden lényeges kérdésben képes magát Isten szolgálatára rendelni. A katolicizmusban a devóció nem az építés eredményét jelöli, mint például a pietizmusban, hanem

44 Esterházy 1691. 162.

magát az utat.[45] A katolikus kegyesség a nyitottság állapotába igyekszik hozni a hívőt. A szakrális táj a létrehozójának tulajdonított devóciót szereptudatként fejezi ki.

A jezsuita szerzők történeti munkáikban a katolikus vallásgyakorlat folytonosságát egy-egy területen gyakran a Mária-tisztelet folytonosságával bizonyították. A jezsuiták gondolatmenete, mely szerint valamely ország virágzása vagy romlása a Mária-tisztelet erősségétől függ, az áhítati energiákba vetett hiten alapul. A reformációval bizonyos térségekből elvonódott a kegyelem, s ugyanez a helyzet a pogány országokkal is. (A magyar jezsuiták többször kifejtették, hogy a török uralom egyetlen oka a reformáció.) A Mária-tiszteletet gerjesztő helyszínek és iratok az áhítat megnövekedéséhez s a túlvilág áldásának megerősödéséhez vezetnek.

Esterházy Pál Mária-atlasza annak a közvetett bizonyítéka, hogy magáévá tette ezt az elképzelést. A müncheni jezsuita, Wilhelm Gumppenberg *Atlas Marianus* című munkáját fordító Esterházy Pál Mária-atlaszában a Boldogságos Szűz önmagáért való tiszteletét helyezi középpontba, egyúttal azonban azt is megjeleníti, ahogyan az isteni kegyelem egy-egy kegykép környékén átlényegíti a világot. Tüskés Gábor és Knapp Éva forrástanulmányukban felderítették, hogy Gumppenberg a hozzá beérkezett tudósításokat egymás után dolgozta fel, kötetének sok kiadása közül egyetlenben sem kísérelt meg más szerkezeti elvet érvényesíteni.[46] *A Mária-ábrázolás területi elrendezése tehát Esterházy Pál leleménye.* Kultuszhely létesítését nem tarthatta feladatának: ez egyházi indíttatást igényelt volna. Főnemesként, s különösképpen a király helytartójaként azonban az áhítati deficit felszámolását feladatának tekinthette. Birtokán tett alapításaival a reformációval és az oszmán hódítással gyengévé vált régi kegyesség helyreállítását célozta.

Az áhítati energiákkal való gazdálkodás a lelke üdvözülését célzó rendelkezéseit is mélyen áthatja. Már 1664-es végrendeletében kétezer forintot hagy a különböző kolostorokban és plébániatemplomokban érte elmondandó tízezer mise fejében. Második végrendeletében a koporsója fölött egy évig folyamatosan mondandó misékre háromezer ötven forintos örökös alapítványt tesz. Ezek a legátumok és a nagyszombati jezsuita templombeli nyugvóhely átépítésének terve, mely utóbb a kismartoni ferences templomban kialakított új Esterházy-kripta szakrális térelrendezésében valósult meg, a szentmisék és imádságok áhítati energiáival mint mérhető mennyiséggel számolnak.[47] Első

45 Gabriele RÖDTER: *Ordo naturalis und meditative Struktur.* Devotionslyrik im Kräftespiel vom Emblematik, Rhetorik und meditationspraxis dargelegt am Beispiel ausgewählter Kapitel der „Pia desideria" des Hermann Hugo S. J. In: Religion und Religiosität im zeitalter des Barock. II. Hrsg. von Dieter BREUER. Wiesbaden, 1995. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 25)

46 TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Esterházy Pál Mária-atlasza,* i. m. (31. j.) 121.

47 1678-as végrendeletében, az ingó javairól és más jószágiról meghozott rendelkezések előtt ismerteti az új családi kripta tervét, mely végül a kismartoni családi sírhely térelrendezé-

végakaratának még határozatlanságot eláruló rendelkezései utolsó végrendeleteiben az áhítati energiák megsokszorozódását célzó, letisztult, összetett, szinte matematikai rendszerré válnak. Az áhítat térbeli és időbeli összpontosítása a személyes üdvözülésnél átfogóbb célok elérésére is alkalmas volt. A Mariazellbe élete során ötvennyolcszor elzarándokoló Esterházy Pál 1691-ben a szalánkeméni győzelemért hálául 8765 zarándok élén látogatott el a zelli Máriához.[48]

A király helytartójának társadalmi állásához és emberi formátumához méltó reprezentáció csak az egész Magyarország üdvéről való gondoskodás lehetett. A vállalt szerep azonban, noha nagyságban megközelítette a király szerepét, sem a császári, laudatív kegyesség, sem pedig az uralkodóházhoz való hűséget kifejező szakrális építmény alakját nem ölthette.

*

A barokk korban az empirikus világ és az elméletileg posztulált rend feszültsége abban is megnyilvánult, hogy a teológiai és a politikai diszkurzus viszonylag kevés jelölőt bocsátott rendelkezésre: a világot a jelöltek sokasága és az üzenet redundanciája jellemezte.[49] Esterházy különös önreprezentációi nem a saját nagyság eltúlzott érzetére, hanem a kifejezés lehetőségeinek egyéni kombinációjára utalnak.

sében valósult meg. E szerint a jezsuita páterek nagyszombati templomában egy felső és egy alsó kápolnát készült kialakítani, stukatúros mennyezettel, mindkettőben egy-egy oltárral. A felsőbe (a Capella Mortuariumba) a templomból grádics vezetett volna fel. A fenti szint padlózatába sűrű rostéllyal fedett kerek öreg ablak került volna, „hogy a fölső kápolnából minden ember alá láthasson az alsó kápolnába". Ilyen módon minden arra járó ember, a koporsókat látva, keresztény ájtatossággal talán mond egy requiemet az ott fekvő keresztény halottakért. Esterházy Pál a felső és alsó kápolnákra bizonyos indulgentiákat akart szerezni, hogy a miséken a purgatóriumbeli lelkek szabadulhassanak, továbbá: szombatonként mise mondassék az alsó kápolnában az ott fekvő halottakért: „a mise penig akkor szolgáltassék, amikor a deákok miséje vagyon, hogy annyival több aétatosság légyen". Merényi: i. m. (4. j.) 604.

48 Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében,* i. m. (31. j.) 530–531.

49 Vö. Michael Titzmann: *Konstanz und intraepochaler Wandel im deutschen Barock.* In: Europäische Barock-Rezeption. I. Hrsg. von Klaus Gerber. Wiesbaden, 1991. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 20) 77.

A kismartoni Esterházy-kastély dísztermének mennyezetfreskói

S. SÁRDI MARGIT

Az önmegörökítő Esterházy Pál

Esterházy Pál egyike régiségünk azon ritka személyiségeinek, aki nemcsak végigélte az életét, hanem bizonyos értelemben tudatosan meg is alkotta saját életpályáját. Életének számos mozzanata, jótékonykodásai, vallásos kiadványai, az Esterházy Mauzóleum, a maga számára épített halotti kápolna jelzik azt a tudatosságot, amellyel nemcsak elszenvedte az idők változásait, de azokból ki is tudta válogatni azokat az elemeket, amelyek őt egy eltervezett irányba, egy életcél felé vezették.

Ez a páratlan tudatosság kiterjedt arra is, hogy nem várta tétlenül az utókor ítéletét: önmaga akarta meghatározni, milyen kép alakuljon ki róla. Önmaga akarta megalkotni önnön portréját; s ez igaz a szó egyenes értelmében is (számos képi és szoborábrázolást készíttetett maga magáról), de átvitten is. Ez a törekvés tükröződik a műgondban, ahogy művei, iratai sorsáról gondoskodott, ahogy igyekezett önmagáról a fontosnak talált tudnivalókat megörökíteni egészen az apróságokig (életrajzától a Kunstkammer-invertárig és a zenedarabokig, amelyeket a virginálon verni tudott), s ahogy önmagáról a költő és az emlékíró eszközével képet adott.

Családja körében erősen megmutatkozik az emlékírás mikrokulturális meghatározottsága. A családban a 17. század közepén már nemzedékek óta élő gyakorlat volt emlékíró művek, köztük családi naplók írása. Írt ilyet már dédapja, Illésházy Tamás (az ő fia, Illésházy István nádor latin nyelvű családi naplót és a közügyekre erősen figyelő, magyar nyelvű személyes naplót is). Illésházy Tamás unokája, Esterházy Dániel (1585–1653, Esterházy Ferenc és Illésházy Zsófia fia), Pál nagybátyja hasznosította nagyapja naplójának adatait, az általa írt családi napló 1567-től visszatekintő, 1634-től haláláig egyidejű.[1] Naplóját Pál, aki nagybátyja halálakor 18 éves volt, ismerhette is. Anyja, Nyáry Krisztina 1624-ben, Esterházy Miklóssal kötött második házasságában

1 *Familia Esterhaziana a Francisco Esterházy.* In: Az Esterházy-család nemzékrendét illető eredeti feljegyzések. Kiad. B. Révay Ferenc. Új Magyar Múzeum, 10 (1859) 357—362.

kezdte vezetni néhány személyes adattal tarkított családi naplóját.[2] Apja, Esterházy Miklós nevéhez egy jól szerkesztett, a saját szerepét ügyesen kidomborító emlékirat fűződik.[3] Esterházy Pált a család hagyománya magától értődően vezette a családi napló írásához. Emlékíró munkásságát egy személyes és egy útinapló, egy önéletírás-töredék és egy latin nyelvű emlékirat alkotja. Az útinapló és az emlékirat tárgyalását másra vagy más alkalomra hagyva ezúttal az önéletírásról és a naplóról essék szó; ezúttal azt vizsgáljuk, hogyan alkalmazta az emlékíró műfajokat személyes, sőt belső, lelki célokra.

Édesanyjától nemcsak a családi napló írásának szándékát (kötelességét) örökölte, hanem magát a megkezdett naplókönyvet, egy pergamenkötésű, negyedrét könyvecskét is (a kismartoni levéltárban őrződött meg). Nyáry Krisztina valószínűleg katolizálása után kezdte vezetni: az első, saját születését tartalmazó bekezdésben kiemeli: „löttem ez világra [...] az igaz római hitben megmaradván holtig" (210); 1624-es katolizálását beírva is hangsúlyozza: „szívemben mindenkor igaz pápista voltam" (211). Ettől kezdve a naplóvezetés egyidejű. A naplóba csak a saját szűk családjának, férjeinek és gyermekeinek „anyakönyvi" adatai, valamint anyjának halála kerültek bele, csupán két eseménnyel tett kivételt: beírta saját katolizálását és Esterházy Miklós nádorrá választását. A naplóvezetés az eseményekkel szinkronban történt, de mivel minden eseményt új lapra írt, a bejegyzések között maradt hely, így előfordul, hogy a gyermek születése lapjára jegyezte föl házasságát (Thurzó Erzsébet) vagy halálát (Esterházy Mihály), az idő linearitását megbontva. Utolsó bejegyzése Esterházy Mária születése 1638-ban. A bejegyzések formája mindenütt azonos, és a dátum-esemény-fohász szűkszavú közlésére korlátozódik.[4] Nagyon ritka az ettől eltérő, illetve ennél bővebb bejegyzés (a három fiúcska születését hosszabb fohász kíséri, s kettőnél a csillagjegyet is beírta). Hozzátartozói iránti szeretetét csupán a „szerelmes" jelzővel fejezi ki (az utolsó négynél ez hiányzik). A gyermekek elvesztése fölötti fájdalom ritkán, egy ízben a jelzőben („meg is hala szegénke"), máskor panaszként felfogható mondatban („Élt másfél esztendeig, és elvötte Isten ezt is tűlünk", 212.) fejeződik ki.

2 *Rövid krónika, melyben némely emlékezetes dolgok, születések s halálok írattatnak az 1604. esztendőtől fogvást, sőt némely igen régi genealógiák is foglaltatnak. Anno 1624.* In: Az Esterházyak családi naplója. Kiad. Szilágyi Sándor. TT, 11 (1888) 209–224. A sajtó alá rendező föltételezte, hogy a kötet végét betöltő „igen régi geneológiák" titkár/íródeák által írt szövegét Nyáry Krisztina és Esterházy Miklós javította át, ez utóbbi azonban valószínűtlen, hisz Esterházy Miklós aligha írta volna önmagáról, hogy Krisztinát „először vette gróf Thurzó Imre, s azután mostani palatinusunk, gróf Esterházy Miklós" (223.).

3 *Succinta relatio palatini regni Hungariae de et super expeditione in partibus superioribus regni Hungariae.* MNL OL Acta Publ. Fasc. 5. Kiadása: *Esterházy Miklós nádor emlékirata az 1631-iki tavaszi hadjáratról.* Kiad. Pettkó Béla. TT, 7 (1884) 66–85.

4 „Az én szerelmes gróf Esterhás Anna Juliannámot adta Isten ez világra 28. bűtelő hónak, kit az Úr Isten nevel[jen] fel szent neve dicséretire. 1630" (211.); „Az én szerelmes gróf Esterhás Katicámot vötte ki Isten ez világbúl" stb. *Rövid krónika*, i. m. (2. j.) 212.

1. kép
Ismeretlen festő: Gróf Esterházy Pál és Mária, 1641.
Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

Esterházy Dániel naplóbejegyzései ennél gazdagabbak: szélesebb rokonság sorsát ölelik föl, több adatot és olykor eseményeket is tartalmaznak. Ő megadja a születés/halál helyét, napját (ünnepét), csillagjegyét, a Hold állását, a keresztszülőket, a halál okát, a halott rövid méltatását (pl. Nyáry Krisztináról:

„Az Úr Isten irgalmazzon lölkének, jó és böcsületes asszony vala", 361). Bár a családi napló alig-alig enged teret az írói erényeknek, ha az esemény megengedi, jól összefoglalja az epikus történéseket (a tető és fal leomlását, amely miatt meghalt újszülött gyermeke, egy kisfia és három asszony, 361; a nagyvezekényi csatát, 362).

A minta tehát, amelyet Esterházy Pál édesanyja naplójában megismert, az engedmény nélküli, tiszta műfajú, szikár családi napló; nagybátyja naplójában láthatott példát a család szélesebb értelmezésére, az adatgazdagabb bejegyzéstípusra, esetleg az epikum megformálására. Ám amit ő maga létrehozott, az egy másik naplóműfaj volt.

Bizonyára nagykorúsítása után, a családfői szereppel együtt vette birtokba a naplót. Először beírta az Esterházy Mária születésétől a naplókezdésig hiányzó adatokat, majd az eseményekkel szinkronban folytatta a családi történések megörökítését 1689-ig.

Nem tudjuk meghatározni, mikor kezdte el a napló folytatását, de minden bizonnyal Orsikával való házasságkötése után: első bejegyzése nagybátyjának, Esterházy Pálnak halála (tévesen 1640-re datálva 1645 helyett), ezt követően írta be kicsiny öccse, Ferenc születését és édesanyja ugyanaznap történt halálát (1641), ezután pedig elsőként Orsika szüleinek, Esterházy Istvánnak és Thurzó Erzsébetnek házasságát (1638). Ez részben megbontja az időrendet, részben ismétlés, hiszen ezt már Nyáry Krisztina följegyezte Thurzó Erzsébet lapjára. Pálnak azonban szüksége volt erre a bekezdésre, hogy Orsika születésének (1641. március 7.) megadhassa a kellő hangsúlyt, fontosságot („kit Isten éltessen sokáig az én örömömre", 212).

Bejegyzéseit nem az események szoros közelségében tette meg. Legalább az első négy bejegyzést egyszerre írta, kalendáriumokból vagy még inkább cédulákról másolva, így eshetett meg, hogy Ferenc születése után először a nagybátyja haláláról szóló följegyzést kezdte el újra beírni („Az nagyságos galán"), csak azt abbahagyva írta be anyja halálát, s még akkor is először tévesen a nagybácsi halálának hónapját, napját („die 17. Januarii", javítva erre: „Februarii"; a nap javítatlan maradt, anyja az önéletírás szerint jan. 22-én, Esterházy Dániel szerint február 1-jén halt meg, 212). Mindvégig előfordul, hogy dátumok vagy nevek számára üres hely van kihagyva, azaz a bejegyzés idején már nem emlékezett a születés pontos napjára vagy a keresztelő pap nevére, s azt (szándéka ellenére) utóbb sem pótolta, vagyis a naplóvezetés szinkron, de nem egyidejű, s valószínűleg egyéb följegyzésből (kalendáriumból?) történt.[5]

5 Temporális távolságra, azaz késve történt bejegyzésre utal a „csakhamar azután" fordulat is nádorrá választása (1681. jún. 13.) és Ilona leánya halála (1681. aug. 20.) között (uo. 219); az „egy hónappal azután" kifejezés Esterházy Mária és Drugeth Zsigmond halála között (uo. 220.), néhány múlt idejű ige, pl. „köröszteltettem József Antalnak Lackó fiam által, ki is már rátóti prépost s pozsonyi kanonok volt" (uo. 221.) stb.

A megnevezések nem kedveskedők („adta Isten ez világra"; „adott Isten az atyámfiának"; „feleségemnek"), így kiemelkedik közülük a „szerelmes asszonyom anyám", „szerelmes uram atyám", néha „szerelmes feleségem", „kedves öcsém", „kedves bátyám uram", „az én igen kedves fiam, Elek".

Bejegyzései kezdettől fogva gazdagabbak, mint Nyáry Krisztináéi, ebben nagybátyja mintáját követte. Hozzá hasonlóan a szélesebb családot kísérte figyelemmel, nagybácsik, sógorok és sógornők, utóbb a testvérek gyermekei is bekerülnek a naplóba. Az eseményeket igyekszik órára pontosan följegyezni; születésnél megörökíti a csillagjegyet, a keresztelő pap és a keresztszülők nevét (saját születéséhez pótlólag, hogy pénteken született), halálozásnál az elhunyt életkorát, s ha lehet, a halál helyét, illetve okát is. Eszménye a jó halál, megörökíti, ha ilyen jut hozzátartozóinak,[6] s ugyanezért megrendíti a váratlan halál.[7] A különleges születések és halálok följegyzésére gondot fordít,[8] s ezek rövidségükben sem nélkülözik a tragikumot.[9]

Ám nem a több információ miatt lett az ő naplója több és más, mint anyja és nagybátyja családi naplói. Esterházy Pál kezdettől fogva úgy tekintette a naplót, mint személyes sorsának dokumentálását. Az események lejegyzéseibe belefűzve megörökítette a saját élete fontosabb eseményeit is: hogy öccse lakodalmán a lengyel király képét viselte (215), hogy László fia egyházba lépését összekötötte a Fertőn túli templom szentelésével (216), hogy nádorrá választották (219). Ha élete egy eseménye nagyobb történelmi eseményhez kapcsolódik, annak legalább rövid leírását adja: Bécs alatt megsebesülve a harcnak is szentel egy mondatot,[10] a birodalmi hercegi cím elnyerése mellett bejegyzi a pozsonyi országgyűlést és József herceg magyar királlyá koronázását (221). Nemcsak megörökíti hozzátartozói életadatait, hanem igyekszik a sorsukat megrajzolni: kedves Ferenc öccse halála után nem mulasztja el egyetlen leányának gyermekágyban esett halálát sem följegyezni; sógornő-

6 Esterhás Farkas „holt meg szép istenesen" (uo. 217.); Esterhás Ferenc „körösztyént szép ájtatosan meghala" (uo. 220.); két kisfia „mindketten ártatlanságban halván meg dicsérjenek Istent" (uo. 218.) stb.

7 Sógornőjét, Illésházy Ilonát „kiszólította Isten himlő betegséggel ez világbul nagy véletlenöl" (uo. 216.); nővérét, Nádasdyné Esterhás Anna Júliát „szólétotta Isten ki ez világból nagy véletlenöl" (uo. 216.) stb.

8 Egyik kislányát Orsika egyedül szülte meg, „senki jelen nem lévén, hogy az atyámfia az házban sétálna csak maga, egyszersmind az földre esett az gyermek, kit fölvevén maga kezeivel az atyámfia, vitte az hálóházban, elszakasztván az kődökét, Istennek hála, szerencsésen" (uo. 218.).

9 A fentebb említett Nádasdyné Esterhás Anna Júlia halálakor „meghidegült testéből metszették ki egy kis fiát, kit Nádasdy Györgynek körösztöltek, de az is az körösztség után megholt" (uo. 216.); Imre fia a távollétében született, „mikor már nem messze volnánk az nász népével Kismartonhoz, Isten kiszólította ez világból délután három óra tájban, és így elevenen nem láthattam" (uo. 218.).

10 „Az bécsi harc pedig volt 12. Septembris, azhol az török Isten áldásábúl elvereték Bécs alól, s veszett 30 000 török, minden ágyúi, bagazsiája ott maradván" (uo. 220.).

jének, Esterházy László özvegyének halála után azt is bejegyzi, hogy ugyanakkor meghalt az apja, Batthyány Ádám is, „semmit nem tudván még leánya haláláról" (214); húga, Drugeth Györgyné Esterházy Mária halála után följegyzi Drugeth Zsigmond halálát is, vele a Drugeth család kihalását, „pap lévén bátyja, Homonnai Bálint" (220–221). S ami több: kezdettől fogva hangot adott a följegyzett eseményekhez fűződő érzelmeinek. Apja, illetve bátyja halálát nem mulasztja el a családi legendárium gazdagítására alkalmazni.[11] A legmelegebb érzelmeket Orsikáról szóló bejegyzéseiben árulja el. A születéséhez hozzáfűzött jókívánságot („kit Isten éltessen sokáig az én örömömre", 212) szinte azonos formában az esküvőjükhöz is beírta (213; Thököly Évával való esküvőjére ugyanezt, 219). Hosszan és nagy érzékenységgel jegyzi föl halálát: „midőn az vacsorától fölkelnénk, az én szerelmes édes feleségem, fraknai gróf Esterás Orsik audienciás házomban egy zsellyés székben leülvén, csak nagy véletlenül meghala szegénke nékem mondhatatlan szomorúságomra; ki mivel éltében is ártatlanságban volt, úgy holta után is nyugodjék lelke az örök életben. Holt meg 39 esztendős korában, szegénke ugyan az én ölemben adta ki lelkét az ő Istenének" (219).

A gyermekek születését és halálát nem szokta fohásznál több érzelem kísérni, ám a szokásos fordulatok megváltoztatása – éppúgy, mint anyjánál – valószínűleg az erős érzelem kifejeződései. Két feleségétől 24 gyermeke született, abból 13 halt meg, s közülük tíz nem is csecsemőként, hanem 5–8 éves gyermekként vagy akár felnőttként. Néhányukat a „szegénke" jelző vagy különleges fohász búcsúztatja.[12] Egyik fohászformulájának valódi érzelmi tartalma csak a harmadik előfordulásnál válik világossá: „Légyen hála az én Istenemnek, hogy már negyedik gyermekemmel méltóztatott szent angyalinak karjait tölteni" (217); „Istennek legyen hála, hogy már hetedik gyermekemmel méltóztatott angyali karjait szaporítani" (218); a 11. gyermekhalál után: „Uram, légyen hála tenéked, hogy angyali karjaidat méltóztattál egy esztendőben három fiammal tölteni, mely noha keservesen esik, de mégis hálákot adok s örvendek üdvösségeken" (220). Kétségtelenül van kedves gyermeke: elsőszülött Miklós fia a születése után csak felnőttként és püspökként bukkan föl újra, amikor egyik kishúgát kereszteli (220), míg Lászlót látjuk, amikor hétévesen egyházi rendbe lép, utóbb amikor rátóti pap és esperes lévén kishúgát keresztelli, majd egy másik keresztelőn pozsonyi kanonok (216, 221), míg végül az utolsó bejegyzésben meghal 29 esztendős korában, 1689-ben. Talán épp ez a megrázkódtatás okozta, hogy Pál abbahagyta a napló írását, noha élete még

11 Apjának „nagy emlékezeti ez világon is fölmaradván, az örök boldogságban tündököljék"; bátyja „az körösztény raboknak szabadulásáért, melyeket az pogány elrablott volt, vitézül megharcolván […] megöletett 1652, dicsőséges példát hagyván nemzetinek" (uo. 213.).

12 Az egyazon hónapban meghalt „igen kedves fia", Elek és Ferkó „mindketten ártatlanságban halván meg, dicsérjenek Istent, s imádkozzanak értünk, szüleikért" (uo. 218.).

hátra lévő majd' negyedszázadában akadt volna följegyeznivaló családi esemény, ám úgy tűnik, idős éveinek politikai, gondolati küzdelmeit nem tudta a családi napló keretébe befoglalni.

Bár a lépést a személyes naplóig nem tette meg, mindezekkel a változtatásokkal, a személyes sors beleszövésével, az érzelmi reflexiók megörökítésével a személyes naplóhoz közelítette írásművét. Erre az indíttatást önmagából kellett merítenie, hiszen ebben a generációban a királyi Magyarországon személyes napló sincs, ami többet tartalmazna a puszta adatoknál.

Ám ha naplóját a műfajt megújítva írta is, abban állt előtte minta és példa. Önéletírás (hát még ilyen személyes hangú önéletírás) készítésére azonban mintát és példát nem láthatott, ezt a kicsiny írásművet tisztán a saját lelki szükségletei ihlették.

A közreadó a rövidke művet egy korábban vezetett s lappangó napló tisztázatának tartja.[13] Ez azonban tévedés: a mű önéletírás, s nem is egy nagyobb mű kiszakadt darabja, hanem önálló kompozíció.

Az önéletírás egészen már szükségletekből fakad, és más lehetőségeket enged meg az önmegörökítésre és identitáskonstruálásra, mint a napló. A napló elsődleges feladata az események emlékének megőrzése, s a naplóíró, bármilyen ügyesen használja ki a műfaj kínálta lehetőségeket az önkifejezésre és személyiségmegformálásra (s a családi napló lehetőségei e tekintetben valóban szűkek), kénytelen az eseményekkel lineáris rendben együtt haladni, rálátás nélkül az élet egészére. Sorsot (néhány kiemelkedő naplóírótól eltekintve) a napló nem tud tükrözni.

Az önéletíró helyzete alapvetően más. Az önéletíró nem eseményeket mond el, hanem a fölidézett és elfelejtett, belefoglalt és elhallgatott életesemények révén megformált sorsot. Az élettörténet nem egyszer s mindenkorra adott, hanem folyamatosan alakuló, dinamikus-funkcionális egység, amely önmagát szakadatlanul újraírja. Nem történések rendezetlen halmaza: az emlékező az életeseményeket úgy válogatja ki és állítja sorba/rendbe, hogy azok igazolják jelenlegi attitűdjét. Az önéletrajzi visszaemlékezés ugyanis alapvetően adaptív funkciót lát el: feladata nem a múlt megőrzése, hanem átalakítása oly módon, hogy megélhetővé tegye a jelent; a személyes életeseményeket összhangba hozza az aktuális én-képpel és önértékeléssel, így teremtve meg az én dinamikus önazonosságát.

Az önéletírásokat igen gyakran történelmi és/vagy személyes pálfordulások váltják ki, amelyeknek hatására megindul az élettörténet átértelmezése: az új helyzethez való alkalmazkodással járó reszocializáció folyamán újra

13 MNL OL P 125. 701. № 11885. Esterházy 1989. 305–320. Egy részletére már Merényi Lajos fölhívta a figyelmet: *Nyári Krisztina temetése 1641-ben.* TT, 20 (1902) 131–136, a művet Esterházy Pál emlékezéseinek, tehát retrospektív munkának nevezve. A kézirat akkor a Kismartoni főlevéltárban volt (Rep. 85).

konstruálódik a múlt, nem annyira a felejtés, mint inkább az élettörténet elemeinek újrarendezése, átértelmezése, a hangsúlyok átalakítása árán. Az élettörténet kialakítása közben – a történetszerkesztés módszerének megfelelően – egykor mellékesnek tűnő elemek nyernek fontosságot, mások homályba borulnak, és alárendelődnek a jelenlegi én-képnek.

Esterházy Pál pedig igen fiatalon volt kénytelen átélni egy hatalmas pálfordulást. Sokadik (negyedik, Mihály halála után harmadik) fiú lévén papnak szánták, s ő hittel készült leendő hivatására: „Énnékem akkor nagyobb kedvem volt az szerzetes élethez, mint az házassághoz" (313), vallja önéletírásában. A jezsuita szerzetesrend vonzotta, „elannyira, hogy nem kevés kedvem lőn azon szerzethez" (312); még el is akart szökni, hogy a szerzetbe lépjen (314). Ám féltestvéreinek, Esterházy Istvánnak és Thurzó Erzsébetnek halálával Orsika lett a Várday–Nyáry–Thurzó-vagyon egyetlen örököse, s a család érdeke azt kívánta, hogy Pál hagyja el egyházi hivatását, és vegye feleségül kis rokonát. Pál számára ez nem kis küzdelem volt: meg kellett magyaráznia önmaga számára, miért hagyja/hagyta el a korábban hittel kívánt egyházi szolgálatot (utóbb a nyilvánosság számára azt is, miért vesz el olyan leányt, akivel oly szoros rokonságban áll, hogy annak megnevezésére nincsen kifejezés). Az önéletírás-töredékben saját legszemélyesebb problémájára keresi a választ: miért hagyta el a papnak készülő fiú hittel vállalt első hivatását, s hogyan bizonyosodott meg róla, hogy valódi hivatása a családfői szerep.

A művet a megkezdés gesztusával írt fohász vezeti be. Első mondatával önmagát helyezi a következendők középpontjába („Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Amen. Én, fraknai gróf Esterás Pál lettem ez világra", 305), olyan kizárólagosan, hogy szüleinek nevét csupán a negyedik bekezdésben árulja el, ott is csak a Krisztina-napi ünneplő lövések okán. Ez a rendkívül erőteljes én-központú személyesség az egész önéletírást áthatja.

Más szempontokból is különleges a kicsiny alkotás. Korai önéletíróink többségénél a példázatosság nagyon erős, írásművüket tanulságnak/tanúságnak tekintették (pl. Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kornis Gáspár, Ottlyk György, Petrityvity-Horváth Kozma), emiatt náluk a történetséma uralkodik az elbeszélésen, az emlékezést a kiterjedt, szekvencionális emlékek uralják, s az epizodikus emlék ritka, esetleg egészen hiányzik (Keménynél, Wathaynál a serdülőkor leírásánál bukkan föl a tényemlékek tömegében az első valódi emlék, Halmágyi kollégista, Petrityvity-Horváth iskolás, Bánffi László fiatalember, Rhédei és Tatrosi csak felnőtt korából jegyzi föl az elsőt; de például Farkas Pálnak, Farkas Ádámnak és Kornis Gáspárnak sikerül az egész önéletírást valódi, egyedi emlék nélkül megírnia). Esterházy Pál önéletírásának különlegessége, hogy szinte csak epizodikus emlékekből áll. Tökéletesen hiányzik belőle a példázatosság: életét egyszerinek és egyedinek tekinti, nem másoknak tanulságul írja, hanem önmagának, magyarázatul vagy meggyőzésül.

Példátlan az az üde és fiatalos hang, amelyben a mű íródott: ebből következtethetünk arra, hogy – ellentétben az idős koráig vezetett naplóval – az önéletírás ifjú korában született, nem messze a valóságos történésektől. Egyedülálló a történettípus is, amely benne megtestesül. Míg a felnőtt élete folyamán vezetett napló inkább a stabilitás-narratívum jeleit mutatja, az önéletírás a – Frye felosztása szerinti – komédia (tavasz, hajnal, ifjúság, diadalmas küzdelem), esetleg a románc (nyár, delelő nap, életerő, erőpróba, győzelem) archetípusba tartozik; ez az élettörténet-típus valószínűleg társtalan a korai magyar önéletírás-irodalomban.

2. kép
Ismeretlen festő: Gróf Esterházy Imre, 1677. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

Önéletírása az önmeggyőzés dokumentuma, az apró események és anekdoták közé ágyazott előjelek és jóslatok megkomponált együttese. Hogy célját elérje, először is választott, kiválasztott voltát bizonyítja. Erre szolgál csudálatos születése (foggal születés, „más jelek", 305), Zrínyihez való, többször hangoztatott hasonlósága és Zrínyi dicsérő szavai (305, 309), Telegdi érsek kiemelt figyelme („Pál érseknek nevezett", 306), Lipót Ignác főherceg rokonszenve („főképpen pedig kettőnket Homonnai György urammal kiváltképpen szeretett", 311), Hoffmann Pál püspök védelme Ferdinánd koronázásakor („fölkapván ölében, úgy vitt ki az szentegyházból", 312). A kiválasztottságra való érdemességének bizonysága kiemelkedő személyisége, képességei; ezt mutatni hivatott a sok iskolai és társasági siker (Joas, Judit, az isteni szeretet, Szent Katalin, Cicero, a feszület, Xavéri Szent Ferenc megtestesítése, oláh- és hajdútánca a császár és császárné előtt, családja tagjainak szeretete és nagyrabecsülése). Hogy elhívatás-érzésének mélységét bizonyítsa, egyházi szolgálatra való készségét, komoly készülését is bizonyítania kell: ha korábbi elhívatás-érzését csökkentené, a jelenleginek értéke, mélysége is csökkenne. Ezért sorolja föl azokat az eseményeket, amelyeket ő maga korábban az egyházi szolgálatra való elhívatás jeleként értelmezett: Kisasszony napi születése, Lósy

Imre érsek ajándékai (305), a nagyszombati ferenceseknél látott húsvéti angyaljárás, amelyet gyermekként csodaként élt meg,[14] látogatásai búcsújáró helyeken (311), rektorrá kinevezése a Makula nélkül való Boldogságos Szűz Kongregációjában 1648-ban (312), sokszor hangoztatott elhivatottsága a szerzetesi életre (312, 313, 314, 315). Mindezzel kiérdemli Isten különös figyelmét és védelmét. Ez megfordítva is igaz: Isten különös figyelme, védelme erősíti és igazolja kiválasztottságát. Számos csodálatos megmenekülést sorol föl, amelyekben Isten vigyázása mentette meg a balesettől. A Krisztina-napi ünneplő lövésekben elkerülte a golyó (megsérült az ablakban álló húga és az őt tartó leány, de ő maga a dajkájával sértetlen maradt, 305); grazi betegségéből az isteni látás után „csakhamar azután" fölgyógyult (311); 1650-ben a rossindeli erdőben, a fáról leesve is „az egy Isten [tartotta meg] az szörnyű haláltól" (314); lovas baleseteiben sértetlen maradt, míg az azt követő második és harmadik napi balesetekben erősen megsérült vagy meghalt egy-egy emberük (316). Isten maga „sok nagy dolgokkal" meg is látogatta grazi betegségében (311). Isten különös figyelme adja az igazolást arra, hogy az életében tapasztalt előjelek valóban transzcendens eredetűek, Istentől valók.

Az önéletírás másik vonala a valódi hivatás (házasság és családfői szerep) fokozatos felismerése. Annak bizonyítására, hogy Orsikával való összeköttetése eleve elrendelt, szolgál Orsika szüleinek kitüntető szeretete a még gyermek Pál iránt,[15] a halott szülők túlvilági rendelkezése összekötésükről (Esterházy István megjelenik Pál ágyánál, Thurzó Erzsébet pedig a kezébe adja Orsika kezét)[16] és a kisded Orsika jóslat értékű szeretete iránta.[17] Hogy

14 „ […] bizonyos csudálatos angyalok járását, kit nem győztem csudálnom, s azután is el nem felejthettem, nem tudván, micsoda látás lött légyen az". Esterházy 1989. 306. Következő idézeteink ebből a kiadásból valók.

15 „[…] engem Esterhás István bátyám uram elkért, s Lakompakra vitetett, azholott, igen szeretvén, lovat s más holmi ajándékokat adott nekem" (uo. 306.); „Juliánka nénémasszonnyal együtt Lakompakra kévánt Thurzó Örzsébet nénémasszony" (uo. 308.); „nénémasszony igen kedvellett, atyám uramtól elkérvén mind ott köllött laknom, ágya előtt is együtt kévánta, hogy játsszam Orsicska húgommal" (uo. 309.).

16 „Történt Lakompakon laktomban ollyan dolog, hogy egy éjjel az ágyamhoz jött valami ember, szegény Esterhás István bátyámhoz hasonló, kitől én ugyan nem tartottam, s nem is féltem […], s föl lévén födve paplanom, megént béfödött, s sokáig reám nézvén, gyertya égvén az házban, nagy sóhajtással elment; kit megbeszélvén nénémasszonnak, miséket mondatott szegény bátyámért" (uo. 308.). „Történt egyszer Lakompakon, hogy az dajka ölében tartván az Orsicskát, az fa folyosón […] ihol jön előmben az szegény néném asszony azon ruhában, azkiben volt kinyújtóztatva, violaszínű bársony szoknyában, meglátván, mondom az dajkának németül […], ihol jön az asszony. […] Közeljebb jövén azért fogja az gyermek kezét, s adja az én kezemben; kinek is kezét vévén, egyszerre csak eltűnt előttem" (uo. 309.).

17 A nagyjából féléves Orsika, „mihelyen látott, mindjárt ölemben kévánkozott jönni […], midőn pedig Esterhás Sándor is ölében akarná venni, sírt, s nem akart ölemből kimenni, sőt még az dajkájához sem akart menni" (uo. 308.).

a nagyra hivatott, Isten által védelmezett ifjú valódi hivatása nem egyszerűen a házasság, hanem egyben a család vezetése lesz, szintén jóslatok bizonyítják. A kismartoni gvárdián azt jósolja, „Ez a gyermek feleségül veszi az ágyon ülő kisleánkát, s apja székiben fog ülni" (308); a császár gyóntatója apja halála után kijelenti: „Ha az Esterhás familiának jovát s megmaradását kévánjátok, ennek az kisdednek Esterhás István leányát el köll feleségül venni" (311).

A narrátor Esterházy Pál elbeszéléséből azonban az derül ki, hogy a valóságos, a múltban cselekvő Esterházy Pál egyáltalán ismerte föl vagy nem rávezetésként fogta föl az előjeleket. Első találkozása a házasság tervével 1650-ben Esterházy Farkas javaslata, amelyet azonban az ifjú Pál élesen elutasít: „kire én semmi úttal hajlani nem akartam, kévánván szerzetessé lennem" (315). Esterházy Farkas három héten át győzködte, míg kelletlenül igent mondott („három heti sok rendbeli kévánsági s beszédi után *nagy nehezen reábírtam magamat, hogy azon házasságot elkövetem*", 315, kiemelés tőlem, SSM). Az előjelek és jóslatok tehát nem a gyermek Pált irányították, hanem a felnőtt önigazolására szolgáltak. A múltbeli Pált az ígéret elhangzása után a terv mellé hajlíthatta a még mindig gyermek Orsika feltűnő és szokatlanul nyílt szeretete (315, 316), de a fölserdült, szerepére, hivatása megváltoztatására igazolást kereső ifjú ember maga hozta létre a családi szájhagyomány által megőrzött eseményekből az élete konstrukcióját.

Az igazi fölismerés bátyja halála idején érte az ifjú Pált. Az elkerülhetetlen sorsot ismeri föl abban, hogy bátyja, László Nagyvezekény felé készülvén nem engedte meg neki, hogy vele tartson.[18] Az Esterházy-család tragikus veszteségéről értesülve már az érlelődő családfő cselekszik: „Ezen véletlen esetet megtudván […] azon éjjel […] Szombatbul kiindulván, másnap reggel nyolc órára Fraknóban érkezvén, azhol Orsicska édes mátkámat találván, az egész várbeli cselédet porkolábokkal együtt magam hívségére megesküdtettem" (318); majd ugyanígy gondoskodott a többi birtok biztonságáról.

Ezt a cselekvést már az élet szükséglete, a saját fölismert feladata szülte, ebben már nem volt szüksége előjelekre. A hős azonosult sorsával. Egy-két lapnyi terjedelmet betölt még a temetés előkészítése és a diszpenzáció megszerzése, de ez már feszültséget nem okoz, ellenkezőleg: a temetéssel és az esküvővel (a családfői szerep és a házasság fölvállalásával) a szerkezet kerekre zárul.

Az ifjú Pál valószínűleg nem volt tisztában vele, hogy önéletírásra pálfordulása megmagyarázásának vágya hajtja. Úgy tűnik, ő az élete további folyását is meg akarta írni, mindenesetre az esküvő után egy bekezdésben

18 „[…] igen kértem bátyám uramot, hogy én is elmehetnék, de semmi úttal nem akará megengedni, mondván: Édes öcsém, én magam sem tudom még, mi lesz, és így jobb most ez egyszer elmaradnod, mind talám mindkettőnkön valami szerencsétlenség essék" (uo. 317.).

megírja még Nagyszombatba való visszatérését, a koronázás hírét és regensburgi utazásának tervét. Ezután azonban a mű nem folytatódik. Az utazásról, tudjuk, útinaplót írt, de az önéletírás-kezdeményhez nem tért vissza többé. Nem volt miért folytatnia: önmaga sikeres igazolásával megszűnt az írásra ingerlő ösztöke. Így maradt azonban kerek az írásmű: egy nagyon jól fölépített, friss humorú, apró, életteli képek sorát fölvillantó írás, egyben komoly írói teljesítmény, önmaga képének megalkotása. Élete további eseményeinek megörökítését a naplóra bízta, és kétségtelenül átvitt valamit rá az önéletíró funkcióból is. Így válik érthetővé és megmagyarázhatóvá a családi napló egyedülálló funkcióváltása.

PÉNZES TIBORC SZABOLCS

„Szívemben mindenkor igaz pápista voltam”

Gondolatok Nyáry Krisztina felekezetváltásáról*

Natalie Zemon Davis egyik magyarul is olvasható, ám ritkán idézett tanulmányának[1] bevezetőjében összefoglalja a nemzetközi szakirodalom azon megállapításait, melyek a katolikus nők tömeges protestánssá válásának egyéni indítékait magyarázzák. A hipotézisek mindegyike valamiféle kitörési, kiteljesedési lehetőséget sejt a jelenség hátterében: kitörést a családi ház fogságából, a nemi alávetettségből, kiteljesedést a reformációval összefüggésben felfedezett új szerepkörökben, ideértve például a missziós munkát és a mecenatúrát is. Bár Davis vizsgálatai Franciaország vonatkozásában nem minden ponton támasztják alá a jobbára angolszász irányultságú kutatástörténet korábbi állításait, azzal azonban ő is egyetért, hogy „a protestáns vallási elkötelezettség újabb szférával egészítette ki a nők életének mozgásterét és önállóságát”.[2]

A felekezetváltást önálló döntési lehetőségként megélő asszonyok között külföldön igen nagy számban találunk özvegyeket. „Ha a férj meghalt, és az asszony a negyvenes éveiben járt, valószínűleg özvegy maradt. Ebben az életkorban a nők többen voltak és tovább éltek, mint a férfiak, és még az az özvegy is, akinek vagyona miatt akadt kérője, többre becsülhette a függetlenséget a házasság viszonylagos biztonságánál.”[3] Az özvegyek esetében a korábbi társas kapcsolatot az individuális lét váltja fel, ami magával hozza a nemi szerep, valamint a gazdasági és szociális státusz változását. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az özvegyek a rájuk nehezedő terhek ellenére átvállalják az elvesztett házastárs családi, időnként társadalmi feladatait. Ezek a körülmények semmit sem változnak az évszázadok során.[4]

* A tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K101840 sz. pályázatának keretében készült.

1 Natalie Zemon Davis: *Városi nők és vallási változások.* In: Uő: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Ford. Csaba István, Erdősi Péter. Bp., 2001. 71–93.

2 Uo. 83.

3 Uo. 74.

4 Cserepes Réka Eszter, Pék Győző: *Családi állapota: özvegy.* Az özvegyasszonyok életében

A hazai viszonyok között Péter Katalin vizsgálta a női családfők társadalmi szerepét, kitérve azokra az arisztokrata özvegyekre is, akik döntő többségükben a reformáció pártfogói voltak.[5] A Sárospatak telektulajdonosainak példáján végzett kutatás megerősíti Davis nézetét az özvegyek tekintélyes létszámáról, hiszen Péter tanulmányának szemléletes táblázatai azt bizonyítják, hogy a nők aránya a városban az összes családfők között 18%, a nemes családfők között 25%, s ezek a számok folyamatosan növekednek a 17. század második felében. A csoportok között abból a szempontból jelentős különbség van, hogy a csekély örökséggel rendelkező, pártfogókat nélkülöző nem nemesi özvegyek sokkal kiszolgáltatottabbak, mint az özvegységet hosszabb távon tudatosan vállaló arisztokrata sorstársaik. Éppen ezért az alacsonyabb társadalmi státuszú nők „a lányságot vagy az özvegységet nem tekintették előnyösnek. Kevesen ragaszkodhattak hozzá a maguk akaratából."[6] Más a helyzet a pártfogókkal és jelentős örökséggel bíró nemesi özvegyekkel, akik számára nyitva állhatott az út a „szabad asszony"-nyá[7] válás felé. Közös bennük az, hogy „anyagi helyzetük, tekintélyük, erős, akaratos jellemük, rokonságuk és magas pártfogóik tették lehetővé számukra az özvegység megtartását. Mind első férjüket gyászolták, s mind szült már gyereket."[8] Az újra nem házasodó nemesasszonyok rendszerint negyvenéves koruk körül váltak özveggyé, s feltűnően sokan voltak közöttük azok, akik házasságuk okán lettek protestánssá, ugyanakkor mintegy megerősítve Davis nagyobb mozgástérről szóló nézetét, özvegységükben is protestánsok maradtak, s átvették férjük felekezeti patrónusi szerepét. A protestantizmus tehát nálunk is lehetőséget teremt egy jól körülhatárolható, szűk kör számára a kiteljesedési vágy megélésére, még ha nem is teljesen úgy, ahogy a francia példákon láthattuk.

A protestantizmus nyújtotta önállóság erőteljes vonzása miatt nehezen értelmezhetők a fordított irányú mozgások. Keveset tudunk arról, hogy mi

fellépő változások pszichológiai áttekintése, különös tekintettel a nemi szerep-módosulásokra. Kharón, 2009. 41–51.

5 Ebbe a csoportba tartozik LORÁNTFFY Zsuzsanna, BÁTHORY Zsófia, ORSZÁGH Ilona, CZOBOR Erzsébet, LOBKOVITZ POPPEL Éva és NYÁRY Krisztina. PÉTER Katalin: *Női családfők Sárospatakon a 16. és a 17. században*. Sz, 1989. 563–605.

6 Uo. 576.

7 Egy ismeretlen szerzőjű evangélikus perikópáskönyv (RMNy I, 486) nyomdásza használja ezt a kifejezést a könyv ajánlásában, PÁLFFY Katalinra, KRUSICH János özvegyére vonatkoztatva. Vö.: -s. -m.: *Magyar könyvesház*. Magyar nyelvű nyomtatványok. MKSz, 1894. 345–346.

8 HORN Ildikó: *Nemesi árvák*. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk. PÉTER Katalin. Bp., 1996. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 19) 64. A témához ld. még: FAZAKAS Gergely Tamás: *Az „árvaság" reprezentációja a kora újkorban*. Egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In: Cselekvő irodalom: Írások a hatvanéves GÖRÖMBEI András tiszteletére. Szerk. BERTHA Zoltán, ECKLER Andrea. Bp., 2005. 99–114.

állt azon protestáns nők döntésének hátterében, akik feltehetően saját elhatározásukból tértek be vagy vissza a katolikus egyházba. Nyilvánvalóan nem a korábbi viszonyokra, a bezártságra, a szűk társadalmi mozgástérre való vágyakozás hajtotta őket. Ismert példánk is kevés van, mondhatni az egyetlen Báthory Zsófiáé, aki katolikusként ment hozzá II. Rákóczi Györgyhöz, s a fejedelmi család erőteljes nyomására lett színleg református,[9] majd férje halála után visszatért a katolikus egyházba. A fejedelemné története, mint ahogy egyetlen főúri özvegyé sem alkalmas arra, hogy általános motivációt lássunk benne. A jelen dolgozatban egy gazdag nemesi özvegy esetét szeretném bemutatni, aki majd háromévnyi gyász és magány után került választ elé: egyedül marad reformátusként, vagy újraházasodik, és felekezetet vált.

Nyáry Krisztináról, az Esterházyak ősanyjáról, egy évszázada szinte mindent lehet tudni, köszönhetően elsősorban Szilágyi Sándornak, aki Ipolyi Arnold halála után az MTA és a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Hajnal Mátyás jezsuita életrajzának kéziratban maradt fejezeteiből kiválogatta, megszerkesztette, s Ipolyi neve alatt kiadta a 17. századi nemesasszony életéről és haláláról szóló monográfiát.[10] Már ebben a korai műben kirajzolódnak azok a fordulópontok, melyek meghatározzák Nyáry Krisztina életútját: Nyáry Pál és Várday Kata első közös gyermekeként született 1604-ben Kisvárdán, ahol református szertartás szerint keresztelték meg. 1618-ban kiházasították, férje az evangélikusok ifjú reménysége, a hatalmas vagyonú nádor fia, Thurzó Imre lett. 1621-ben megözvegyült, majd két év múltán a Thurzótól született kislányokat is hátrahagyva hazaköltözött anyjához. 1624-ben újra férjhez ment, ezúttal a katolikus Esterházy Miklóshoz, az év végén betért a katolikus egyházba, s az áttérési folyamattal párhuzamosan megkezdte évekig tartó pereskedését egykori anyósával a Thurzótól maradt örökségért és a Czobor Erzsébet nevelte kislányokért. Életének második felében, 1625–1641 között kilenc gyermeket szült, és mélyen vallásossá vált. Fiatalon, alig 37 évesen halt meg gyermekágyi lázban. A mozgalmasnak tűnő életrajz sokak érdeklődését felkeltette, s többeket arra ösztönzött, hogy válogatás nélkül adjanak közre mindenféle vele kapcsolatos dokumentumot, kiegészítve ezzel Ipolyi posztumusz művét. Ettől azonban sem alaposabb, sem árnyaltabb nem lett a korábbi kép, s manapság is, ha Nyáry Krisztina

9 „De lehetett vala nagy kárával, hogy felette anyás lévén, főképpen Váradon laktokban, de még Fejérváratt is, az anyja gyakrabban mellette laknék, és noha pápista pap nem volt mellette, mindazáltal, ki hihetné, hogy maga vallásában erősíteni nem igyekezett volna.” Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Kiad., bev., jegyz. Szakály Ferenc. Bp., 1980. (Bibliotheca Historica) 198–199, 636–637. Ugyanezt erősíti meg: Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. Kiad., vál., bev., jegyz. V. Windisch Éva. Bp., 1959. (Magyar Századok) 329–330.

10 Ipolyi Arnold: *Bedegi Nyári Krisztina 1604–1641*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1887.

szóba kerül, Ipolyi, esetleg Kovács Sándor könyvéhez szokás visszanyúlni.[11] Ez a módszer azonban nem vesz tudomást néhány fontos körülményről: nevezetesen a felekezeti elfogultságról, illetve arról az ábrázolásmódról, ami a „hősnőt" férjei árnyékában mutatja be, továbbá az asszony kevés önreflexiójának erős külső mozzanatok általi determináltságáról. Nem nehéz belátni, hogy Ipolyi katolikus főpapként, egy katolikus pap életrajzába ágyazva, a katolikus egyház példamutató nőalakjának, egy katolikus dinasztia ősanyjának az élettörténetét írta meg. Lényegében egy katolikus hősnőt kreált egy olyan asszonyból, akinek nagyratörő férjei árnyékában semmi más feladata nem volt, mint minél több fiúgyermek világra hozatala és felnevelése, amit ő maga vallásos belenyugvással fogadott. Kovács Sándor ezzel szemben evangélikus teológiai tanárként a kiemelkedő evangélikus patrónát, Czobor Erzsébetet mentegeti a Nyáry Krisztinával folytatott perlekedés okán. Esterházyné időszerű megítélését az életrajzírók elfogultságán túl tovább nehezíti, hogy leveleiben meglehetősen kevés dolgot árul el magáról, s nem kommentálja a körülötte zajló eseményeket sem. Péter Katalin jellemzése találóan mutat rá erre a problémára: „A festményein azonban, bár több is maradt fenn, merev hajjal és pártában áll. Nem látszik rajta semmi könnyedség vagy sugárzó értelem. Az egyetlen feltűnő dolog, hogy komoly szépséghibája van, kancsal. Minden képen jól látszik, pedig akkoriban ezt nem szokták ábrázolni. Nem lehet különösebben derűs kedély sem, mert a ruhái mind sötét színűek. Sok fekete palástja van, még nyáron is ilyet visel; a szoknyái ugyancsak feketék, lilák, zöldek, csak ingvállai között látható vörös."[12]

Ebben a különleges helyzetben értékelődtek fel azok az önmagára és családjára vonatkozó rövid feljegyzések, amiket ugyancsak Szilágyi adott ki *Az Esterházyak családi naplója* című közleményében.[13] A negyedrét alakú, 180 számozott oldalt tartalmazó kézirat címlapján a következő áll: *Rövid Chronika, melyben némely emlékezetes dolgok születések és halálok iratatnak az M. D. C. IV. esztendőtől fogvást némely igen régi genealógiák is foglaltatnak Anno M. D. C. XXIV.* Már a cím is világossá teszi, hogy Szilágyi vélekedésével szemben a családi feljegyzések sokkal inkább tekinthetők anyakönyvnek, mintsem naplónak, mert a bejegyzések ugyan kronologikus sorrendben követik egymást, ám ezeket gyakran nem az eseményekkel egyidejűleg, hanem évekkel, sőt évtizedekkel később rögzítették. A kézirat első bejegyzései 1624-ben készültek, s vázlatosan adatolják Nyáry Krisztina addigi életét. A dátum sejteni engedi, hogy az életesemények rögzítését az Esterházyval kötött házasság, illetve a felekezetváltás indukálta. E mellett szólnak azok a

11 Kovács Sándor: *Két anya harcza a XVII. században.* Pozsony, 1897.

12 PÉTER Katalin 1985. 17.

13 *Az Esterházyak családi naplója.* Kiad. SZILÁGYI Sándor. TT, 1888. 209–224.

furcsa kijelentések, melyek a születéséről, illetve az áttéréséről tudósítanak: „Én bedegi Nyáry Krisztina löttem ez világra az 1604. esztendőben, 31. Octobris Kis-Várda várában az igaz római hitben megmaradván holtig”;[14] „Mentem az én szerelmes uramhoz Újvárban 28. napján októbernak, ott létemben az úr isten szent lelkének ajándékát közlötte velem és tértem az igaz vallásra, gyúntam meg újobban istennek akaratából 30. napján deczembernek és megkomunikáltam 31. napján ugyan deczembernek havában, mikor írtak 1624. esztendőbe, mert azelőtt kéntelen voltam az színmutatásra, de szívemben mindenkor igaz pápista voltam.”[15]

Nyáry Krisztina fenti vallomásai ellentmondanak az ismert történelmi adatoknak, hiszen köztudomású, hogy szülei az ő születésekor már reformátusok voltak, s az is nyilvánvaló, hogy a 16–17. század fordulóján Kisvárdán lezajlott vallási villongásokból vajmi keveset érzékelhetett. Még világra sem jött, amikor 1599-ben a „Pallas magyar ivadékaként” híressé vált Szokoly Miklós elzavarta a helyi református prédikátort, nem kis megütközést keltve Várday Katában és Ecsedi Báthory Istvánban, s néhány hónapos volt csupán akkor, amikor 1605-ben Bocskai Szatmárt ostromló hajdúi elrabolták a kisvárdai plébánost, s a szomszéd faluban halálra kínozták. Bár Kisvárdán továbbra is maradtak katolikusok, a templomukat meg kellett osztaniuk a reformátusokkal, s a plébániai házat is a reformátusok foglalták el. Ezekben az években Várday Kata elűzte a várkápolnában miséző pálos szerzeteseket, s megszüntette az épület katolikus jellegét. Királyhelmecen, Nyáry Krisztina ifjúságának másik helyszínén ugyanez a folyamat játszódott le, így gyermekként aligha alakíthatott ki bensőséges viszonyt a katolikus felekezettel.[16] A Thurzó Imrével kötött házasság újfent elképzelhetetlenné teszi az Ipolyi szerint meglévő katolikus érzületet. Elég csak abba belegondolni, hogy a hatalmas esküvő előkészületeikor milyen körültekintően jártak el, amikor az egyházi szertartás jellegéről döntöttek. A dokumentumok alapján nem kétséges, hogy azért lehetett a református Alvinczi Péter az esketŏ lelkész, mert egyetértett, mi több egyházi gyakorlatában is kifejezésre jutatta David Pareus irénikus nézeteit.[17] Ezek az egyeztetések is arra utalnak, hogy a református rokonság részéről fel sem merült a menyasszony esetleges felekezetváltása. A Thurzó-birtokokon lakva Nyáry Krisztina evangélikus is-

14 Uo. 210.

15 Uo. 210–211.

16 Pénzes Tiborc Szabolcs: *A református egyház története.* In: Néző István, Pénzes Tiborc Szabolcs, Poncsák Angéla Eszter: *A kisvárdai református egyházak története Szent Lászlótól napjainkig.* Kisvárda, 2000, 97–100, 127.

17 Heltai János: *Nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655).* In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne…” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János, Tasi Réka. Miskolc, 2005. 160–165.

tentiszteleteket látogatott, még evangélikus imádságoskönyvet is ajánlottak neki,[18] de nem tért át, s egészen 1624-ig minden valószínűség szerint református maradt. A történelmi adatok és a Nyáry Krisztina kijelentései között feszülő ellentmondás feloldására elsőként Ipolyi tett kísérletet, azonban a protestáns felekezetek legfőbb patrónáinak környezetében titkosan tevékenykedő katolikusok vélelmezése nem tűnik túl valószerűnek.[19] A fiatal nemesasszony életének első felében meghatározó szerepet játszó Várday Kata és Czobor Erzsébet életrajza azonos séma szerint alakul, amibe nem fér bele a katolikusokkal való együttműködés. Mindketten katolikusként születtek, s férjük hatására váltottak felekezetet. Tudjuk róluk, hogy későn tanultak meg írni, viszont az új felekezetük legfőbb kulturális támogatói közé tartoztak. Feltűnő az is, hogy a mecénási tevékenységük özvegységükben teljesedik ki, amikor önállóan irányítják birtokaikat. A mély vallásosság kialakulása tehát összefüggést mutat a szociális állapot változásával, azaz az özvegyek átveszik férjük patrónusi szerepét, s tulajdonképpen a férjük helyetteseként hoznak vallási és pénzügyi döntéseket. Ez a felelősségteljes vállalás nem tesz lehetővé kompromisszumokat, hiszen a megalkuvás gyengítené a „szabad asszonyok" társadalmi státusát. Mivel Nyáry Krisztina második házassága előtt hol anyjánál, hol anyósánál élt, egyértelműen ők jelentik számára a mintát. Thurzó Imre halála után előtte is nyitva állhatna a „szabad asszonyok" útja, abban az esetben, ha ő rendelkezne a családi vagyonokkal. Mivel azonban mindkét részről az özvegyek diszponálnak az öröksége fölött, teljességgel kiszolgáltatott. Jól látszik ez abból is, hogy Esterházy Miklóssal sem szerelmi házasságot köt. Péter Katalin több ízben is utal arra, hogy a Nyáry-rokonság a feje fölött, az ő megkérdezése nélkül döntött. Ennek ellenére senki sem tette fel még azt a kérdést, hogy ha Krisztina olyan együgyű volt, mint mondják, miért nem kérték a beleegyezését? Vajon nem azért, mert tartottak attól, hogy a jövőben „szabad asszonyok" útját választja, vagy más megfontolásból ellene mond a katolikus főúrral kötendő frigynek? Ez a mozzanat, illetve anyósával való szakítása arra engednek következtetni, hogy Nyáry Krisztina igenis határozott személyiség volt, s ebből adódóan a felekezetváltása sem zajlott szükségszerűen zökkenőmentesen.

Vegyük sorra azokat a jeleket, amik arra engednek következtetni, hogy Nyáry Krisztina egy ideig dacolt a térítésével megbízott jezsuitákkal! Elsőként mindjárt elgondolkodtató, hogy az áttéréséről szólva a „pápista" kifejezéssel élt, amit a katolikusok dehonesztáló mivolta miatt önmagukra csak elvétve használtak. Hajnal Mátyás Nyáry Krisztinához intézett szavai

18 MIHÁLYKÓ JÁNOS: *Keresztyeni istenes és aitatos imadsagok*. Lőcse, 1620. RMNy II. 1229.
19 IPOLYI: i. m. (10. j.) 8.

a *Szíves könyvecske*[20] dedikálásában tovább fokozzák kétségeinket: „Tégedet az Isten [...] még Anyádnak méhétől [...] magának választván, nem engedé, hogy azmely tévelygésen születettél és neveltettél, maradnál; hanem az ő igaz, régi, szent és csudákkal megerőséttetett és közönséges körösztyéni Anyaszentegyháznak hitire hozott. [...] S vájjon mimódon cselekedte ez jót veled az Isten? Úgy azmint ám ezt is az harmadik szívnek képe megmutatja: [...] midőn első zörgetésére fel nem nyitnád ajtódat, kivévén irgalmasságnak tegzéből szeretetinek tüzes nyilait, mindaddig lövöldözte és ostromlotta bezárt szívednek kemény falait, valamíg nyilaival meg nem járná azokat, és megholdultatná magának.”[21] Mintha nyoma sem lenne az Ipolyi által feltételezett titkos nevelő munkájának, hiszen az Úrnak, s az áttérítést végző Hajnalnak is meg kellett ostromolnia a bezárt szív kemény falait.[22] Maga a könyv egyébként „a megtérés pszichológiai folyamatát követi nyomon: metaforikusba hajló módon utal mindazokra a tapasztalatokra és élményekre, amelyek a lelki életben általánosan jellemzőek. Szó esik az istenélmény ambivalens, egyszerre örömteli és fájdalmas jellegéről (4., ill. 10. kép), bűnbánatról és tiszta örömről (5., illetve 8. kép), a megtisztulás fokozatosságáról és a szív benső átalakulásáról, de az óhatatlanul fellépő vigasztalanságról, lelki szárazságról is (15. kép), egyáltalán a lelki haladásban elkerülhetetlen küzdelmekről.”[23] Gábor Csilla tartalmi összefoglalója megerősíti azt a feltételezésünket, miszerint Hajnal szavai egyértelműen Nyáry Krisztinát célozzák, konkrétan az ő áttérítésének kezdeti nehézségeiről vallanak.

Arról, hogy hogyan zajlott az ostrom, azaz az áttérítés, nem sokat tudunk. Korábban már megállapítottuk, hogy az önéletrajzi feljegyzések ezzel összefüggésben kezdődtek, s nyilván sok személyes beszélgetés is zajlott. Hajnal talán nem minden célzatosság nélkül idézte meg a frissen, egészen pontosan 1622-ben szentté avatott Avilai Szent Teréz alakját, aki önéletrajzában (!) számolt be misztikus látomásairól. „A lélek nem maga igyekszik arra, hogy fájjon neki az a seb, amelyet az Úr távolléte okoz: hanem úgy lövik bele azt a nyilat, amely a legérzékenyebb részén találja belsejét és átüti szívét, olyannyira, hogy maga sem tudja mi lehet, s hogy mit akar. Annál jobban megérti azonban azt, hogy mit akar az Úristen. Ennek a nyílnak hegye, úgy

20 Hajnal Mátyás: *Az Jesus szivet szeretö sziveknek aytatossagara szives kepekkel ki formaltatott és azokrúl való elmélkedésekkel és imadságokkal megh magyaráztatott könyvechke...* Bécs, 1629. RMNy II. 1422.

21 Uo. 13–14.

22 Ipolyi szerint Hajnal szavai Nyáry Krisztina lelkesültségét bizonyítják. Ipolyi: i. m. (10. j.) 85.

23 Gábor Csilla: *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai: Theologia Catholica Latina, 2000. 141; Gábor Csilla: *Hit, hitel, bizodalom*. Mozaikkockák az alteritás tanúságaiból. Korunk, 2012. 15–16.

látszik, abba az üdvös méregbe volt mártva, amely arra indítja, hogy az Úr iránti szeretetből megutálja önmagát. Most már szívesen adná oda érette az életét akár ezerszer is" – olvasható a biográfia 29. fejezetben. Az utalást egyértelművé teszi egy másik, 1649-ben Pozsonyban kiadott könyv ajánlása, melynek anonim szerzője a címet (*Lelki tegez es a boldog halálhoz igaz gyónás és imádság által készülö szivnek rövid imádságos kis nyilacskái és áhítási*) a *szeretetnek édes és tüzes nyilacskái*val értelmezi, amelyekkel Avilai Szent Teréz szívét mennyei angyal sebesítette meg.[24] Van azonban egy lényeges különbség a látomás és a Nyáry Krisztinára vonatkozatott Hajnal-szöveg között, nevezetesen az, hogy míg Teréznél a nyíl egyenesen a szívbe fúródik, addig az áttérítendő asszonynál át kell üsse előbb az ellenállás falát. További, a női szent példakép irányába mutató jel lehet Teréz rendjének, a karmelitáknak markáns Mária-kultusza, ami Nyáry későbbi személyes vallásgyakorlatában is megfigyelhető.

De vajon találunk-e a Hajnaléhoz hasonló, nyomtatott, ha nem is feddő, de legalábbis rosszalló hangvételű szövegeket konkrét protestáns nemesasszonyok személyére vonatkoztatva? Valószínűleg nem, hiszen az élő vagy holt férjek tekintélye és/vagy hatalma megóvta őket, mint azt Lorántffy Zsuzsanna paszkvillus-ügye is bizonyítja, jóllehet ott a fejedelemasszony könyvét és személyét katolikus pap gúnyolta ki.[25] A felekezetbeli patronáltak részéről a mecénások dorgálása teljességgel elképzelhetetlen, ugyanis egy efféle lépés számukra egzisztenciális katasztrófával fenyegetett volna. Nyáry Krisztina helyzete annyiban más, hogy őt ismert múltja miatt e téren nem védte, nem védhette a katolikus Esterházy reputációja. De abban is biztosak lehetünk, hogy Hajnal Mátyáson kívül nem sok olyan pap lehetett, aki hasonló mondatokat papírra vethetett volna.

Nyáry Krisztina felekezeti előéletének megtagadására kétféle magyarázat adható. Az első szcenárió a meggyőződéses, teljes szívből akart megtérést állítja a fókuszába. Az áttérítés folyamatában fontos szerepe volt a bűnbánat gyakorlásának, a korábbi tévelygésekkel való szembenézésnek és a bűnök eltávoztatásának.[26] Amikor Nyáry Krisztina azt írja, hogy „az igaz római hitben megmaradván holtig", akkor feltehetően az áttérésnek, az újjászületésének időpontját tekinti kiindulópontnak. A második idézetünk „mert azelőtt kéntelen voltam az színmutatásra, de szívemben mindenkor igaz pápista voltam" értelmezése már nem ennyire egyszerű. Itt valamiféle naiv vallásos felismerésre gyanakodhatunk, különösen, ha azokra a korabeli mozzanatokra gondo-

24 RMNy III. 2282.

25 A Nova Transilvanica – Talio ügy legutóbbi összefoglalását ld.: HELTAI: i. m. (17. j.) 138–139.

26 „Vallásosan ép oly szigorú, mint ájtatos, gyöngéd és érzékeny lelke NYÁRY Krisztinától komoly vezeklést és bánatot követelt az eddigi hittagadásért és színlelésért…" IPOLYI: i. m. (11. j.) 83.

lunk, amikor Hajnal böjt idején hússal etette a legyengült és betegeskedő nemesasszonyt.[27] A másik magyarázatot akár az özvegyi döntés eredményének is tekinthetjük. E szerint az áttérés nem hitből fakadt, hanem a kislányok visszaszerzésének érdekében meghozott stratégiai döntés eredménye volt.[28] Ha így van, akkor Nyáry Krisztinának saját református elveit kellett tudatosan legyőzni, s korábbi felfogásával szemben mindenáron azonosulni a Hajnal közvetítette nézetekkel. A protestáns környezet hatása, ami addigi életvitelét meghatározta, nyilvánvalóan nem múlt el nyomtalanul. Érezhette családtagjai nyomását is, akik semmiképpen sem támogathatták a felekezetváltását. Várday Kata patrónusi tevékenysége épp 1624-ben éri el tetőpontját, azt a benyomást keltve mintha saját felekezeti identitását igazolná, reflektálva lányának áttérésére. Féltestvére, a fia halála után a vallásban menedéket kereső Telegdy Anna szintén állhatatos református, s felekezetének jelentős támogatója volt. Ekképpen a régi és az új családnak való kettős megfelelés kényszere vezethette arra, hogy hamis állításokat vessen papírra. Lényegében azt írta, amit Hajnal várt el tőle.

Hogy hogyan zajlottak az események, nem tudhatjuk pontosan.[29] Az áttérés bonyolult lelki folyamat, semmiképpen sem történhetett varázsütésre, hiszen nem lehet egyik pillanatról a másikra levetkőzni a neveltetést, a szokásokat, a felekezeti meggyőződést és a kegyességi gyakorlatot.[30] Az azonban bizonyos, hogy Nyáry Krisztina özvegyként választás elé került. A bevezetőben Davis nyomán úgy fogalmaztuk meg a dilemmát, hogy egyedül marad reformátusként, vagy újraházasodik és felekezetet vált. Nyáry életkorát figyelembe véve nem biztos, hogy reális ez a kérdésfeltevés, hiszen túl fiatal volt még az özvegységhez, de Báthory Zsófia sem mondható túlságosan idősnek, amikor 31 éves korában özveggyé válik. A katolikus Nyáry Krisztina vallásossága, katolikus patrónává válása azt bizonyítja, hogy nem tehető fel ennyire sarkosan a kérdés. Jóllehet az Esterházyval kötött házasság után ritkán mozdult ki otthonról, aminek oka lehetett a sok gyermek éppúgy, mint egészségének gyengesége, ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy

27 Esterházy Miklós levelei feleségéhez, 1625. február 19 és 25. *Eszterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639.* Első közlemény. Kiad. Merényi Lajos. TT, 1900. 23–24.; *Eszterházy Miklós újabb levelei Nyáry Krisztinához.* Első közlemény. Kiad. Merényi Lajos. TT, 1901. 365.

28 Az áttérés 1624 decemberében utolsó napjaiban történt, 1625. január 29-én megszületett a királyi parancs a gyermekek kiadására, majd az országgyűlés is határozatot hozott az ügyben. Vö. Ipolyi: i. m. (11. j.) 80.

29 Sajnos nem ismertek Esterházy első felesége, Dersffy Orsolya áttérésének részletes körülményei sem. Annyit tudunk csupán, hogy az ő esetében is Hajnal Mátyás kapta a feladatot, akinek hatékonyságát jól mutatja, hogy az asszony testvéreit, sőt anyját is áttérítette. Ipolyi: i. m. (11. j.) 69.

30 Esterházy csak 1625 februárjában, az első közös böjtre készülve magyarázza el az étkezési szokásokat. Vö. *Eszterházy Miklós újabb levelei*, i. m. (27. j.) 364.

a Davis által a protestánsoknak tulajdonított nagyobb felekezeti mozgástér számára is rendelkezésre állt. A Várday Kata, Czobor Erzsébet, Telegdy Anna által képviselt kulturális mintát követve a katolikus könyvkiadás addigi legjelentősebb női megrendelőjévé és mecénásává vált.

Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina kettős címere a fraknói vár belső kapuja fölött

NAGY LEVENTE

Drakula a fraknói kastélyban*

A fraknói kastélynak az Esterházy család őseit felvonultató ősgaléria egész alakos festményei közt ott lóg a havasalföldi fejedelem, Drakula, alias III. Vlad (Ţepeş, uralk. 1456–1462, és 1476) képe is. A kép felirata: *Dracula Waida princeps et Waivoda Walachiae Transalpinae, hostis Turcarum infensissimus, 1466* [Drakula vajda, a hegyen túli Oláhország fejedelme és vajdája, a törökök legádázabb ellensége, 1466]. A felirat után szereplő évszám rejtély. Lehet, hogy a festő egy 1466-ban készült (vagy általa akkora datált) Drakula-képről mintázta a fraknói festményt? Az ősgaléria képei Buzási Enikő szerint az 1660-as évek után készültek. Erwin Pokorny szerint a kép 1700 körül keletkezhetett, és ismeretlen osztrák vagy magyar festő műve lehet.[1] (*1. kép*)

Akárhogy legyen is, a festmény megrendelője mindenképp Esterházy Pál volt. A kép természetesen fikció, de annak az arcot ábrázoló felső része jól azonosítható előzményekre megy vissza. Közvetlen forrása a Hieronymus Beck von Leopoldsdorf (1525–1596) *Porträtbuch*jában található Drakula-kép. Beck elsősorban mint oszmanista ismert: a római feliratok mellett számos török krónikát is gyűjtött. A 235 portrét tartalmazó kódexe 1580–1590 között keletkezett. Becknek magyar kapcsolatai is voltak: főleg Zsámboky Jánossal működött együtt, aki *Emblemata*jának második kiadásában (1566) Becknek is dedikált egy emblémát.[2] (*2. kép*)

A Beck kódexében található Drakula-portré pontos forrását már nehezebb megállapítani. Nagy valószínűséggel nem csupán egy, hanem több mintát is használt az ismeretlen szerző. A 16. század végére a Drakula-ikonográfia már komoly hagyományokkal rendelkezett. Az 1460-as évektől a 16. század végéig, majd másfél évszázadon át Drakula a korabeli tömegtájékoztatás egyik sztár-

* A tanulmány az OTKA 85962. számú pályázat támogatásával készült.

1 Erwin Pokorny: *Bildnisse und Kryptoporträts des Vlad Dracula*. Ars Transylvaniae, 18 (2008) 109–118; Buzási Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériajában és a Trophaeum metszeteiben*. In: *Történelem – kép*, 416.

2 A Beck *Porträtbuch*jában lévő Drakula-portrét közölte: Pokorny: i. m. (1. j.) 110. 5.

1. kép
Ismeretlen festő Drakula-portréja a fraknói ösgalériában. 1660 után. Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

ja volt. E szokatlan publicisztikai karriert az váltotta ki, hogy 1462 őszén Mátyás király letartóztatta Drakulát, és több mint tíz évig fogságban, házi őrizetben tartotta maga mellett Budán és Visegrádon. Letartóztatásának okát még a kortársak sem tudták pontosan. Janus Pannonius versben ünnepelte a kegyetlen zsarnok megfékezését (*De captivitate Dragulae waivodae Transalpini*). Később (immár Drakula halála után) Bonfini azt írta, hogy senki sem tudja, miért is tartóztatta le Mátyás saját rokonát.[3] Az egyetlen kortárs, aki elárulta az okát Drakula letartóztatásának, az Aeneas Sylvius Piccolomini (1405–1464) volt. A *Commentarii rerum memorabilium* című művében Piccolomini közölte Drakulának a szultánhoz írt levelét, mely szerint a havaselvi vajda el akarta árulni Mátyást, ezért felajánlotta a szultánnak szolgálatait, azt ígérve, hogy egész Erdélyt és Magyarországot a kezére játssza. Az ószláv nyelven írt levelet latinra fordították, és megküldték a pápának.[4]

2. kép
Porträtbuch des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf (1525–1596), fol. 305r, Wien, Kunsthistorisches Museum, 9691

3 Antonio BONFINI: *A magyar történelem tizedei.* Ford. KULCSÁR Péter. Bp., 1994, 3. 10. 285. JANUS PANNONIUS Drakula-verséről JANKOVITS László: *„Captus fert vincla tyrannus”.* Drakula alakja a korabeli magyar irodalomban. Konferencia-előadás: Drakulaháza. Vlad Ţepeş és a Drakula-hagyomány. 2010. szeptember 20. Pécsi Kulturális Központ.

4 Aeneas Sylvius PICCOLOMINI: *Comentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*. Romae, 1584. 365.

3. kép
Ismeretlen stájer mester: Szent András mártíriuma (részlet). 1470–1480.
Wien, Österreichische Galerie Belvedere

Drakula irodalmi karrierjével párhuzamosan haladt képzőművészeti sikere is, habár erre csak a legutóbbi időkben derült fény. Walter Peters 1970-ben fedezte fel, hogy az Österreichische Galerie Belvederében található *Szent András mártíriuma* című képen (1470–1480) Drakula is szerepel. A kép eredetileg egy szárnyasoltár része volt, és 1953-ban került át Bécsbe a lilienfeldi apátságból.[5] (*3. kép*)

Klein Konrad 2002-ben a bécsi Maria am Gestade-templom szárnyasoltárán lévő Jézus keresztre feszítését ábrázoló táblaképen fedezte fel Drakula arcmását. E két képen Drakula a keresztre feszített Jézust, valamint a Szent Andrást néző tömegben foglal helyet. A Drakula-ábrázolások ezen hagyománya a

5 Ștefan Andreescu: *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr.* București, 1976. 219–220.

4. kép
Ismeretlen festő: Krisztus Pilátus előtt, 1460–1465. Ljubljana, Narodna galeria

2006-ban Erwin Pokorny által azonosított Drakula-portréra vezethető vissza.[6] A táblakép 1463 táján készülhetett, és a bécsi ferences kolostor tulajdona volt. Valamikor a 20. század elején vásárolta azt meg az alsó-stájerországi Wöllan kastély tulajdonosa (ma Velenje, Szlovénia), ahonnan 1936-ban a Szlovén Nemzeti Múzeumba került. A képen Jézus áll Pilátus előtt, aki nem más, mint a havaselvi uralkodó. A kép bal felső sarkában kihajoló női alak, Pokorny szerint, Pilátus-Drakula felesége, és épp arra figyelmezeti férjét, hogy ne árulja el Jézust. Pokorny értelmezése alapján Drakula azért került a pogány Pilátus szerepébe, mert ahogy a római helytartó elárulta Jézust, úgy Drakula is el akarta árulni a kereszténységet, és szövetkezni akart a törökökkel. (*4. kép*)

6 Klein KONRAD: *Ein rötlich-mageres Gesicht von drohendem Ausdruck.* Wer die „echten" Bilder von Vlad Ţepeş alias Dracula sehen will, muß nach Österreich fahren. Siebenbürgische Zeitung [München], 31. Oktober 2002, 7; Erwin POKORNY: *Dracula – Pilatus.* Ein neu entdecktes „verkleidetes" Porträt des Vlad Ţepeş. Siebenbürgische Zeitung [München], 29. Januar 2006. 5.

Drakula a Trophaeumban és a Simulacrumban

A fraknói ősgaléria mellett az Esterházyak családtörténetének másik reprezentatív műve a *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae Domus Estorasianae*, Bécs, 1700. A családi album két részből áll: az első rész 171 egész alakos rézmetszetben mutatja be család valódi és fiktív őseit Attila hun királytól kezdve. A metszetek mindegyikéhez terjedelmes magyarázó szöveg tartozik, melyeknek egy része a képek mellett, más része pedig a képek előtti lexikonban található. A második rész a család történetére vonatkozó, jórészt hamisított oklevelek gyűjteménye. A metszeteket Esterházy Pál udvari rézmetszője, Jacob Hermundt és egy bécsi mester, Johann Jacob Hoffmann készítette. Forrásuk jórészt vagy a fraknói ősgaléria vagy a Nádasdy *Mausoleum* képei.[7] A metszetekhez írt magyarázatokat a horvát polihisztor Pavao Ritter Vitezović hathatós közreműködésével maga Esterházy Pál írta. Ezek a herceg levéltárában fenn is maradtak, de nem teljesen azonosak a *Trophaeum*ban megjelent nyomtatott szöveggel, tehát vagy Esterházy, vagy maga Ritter a kiadás előtt még átdolgozta azokat.[8]

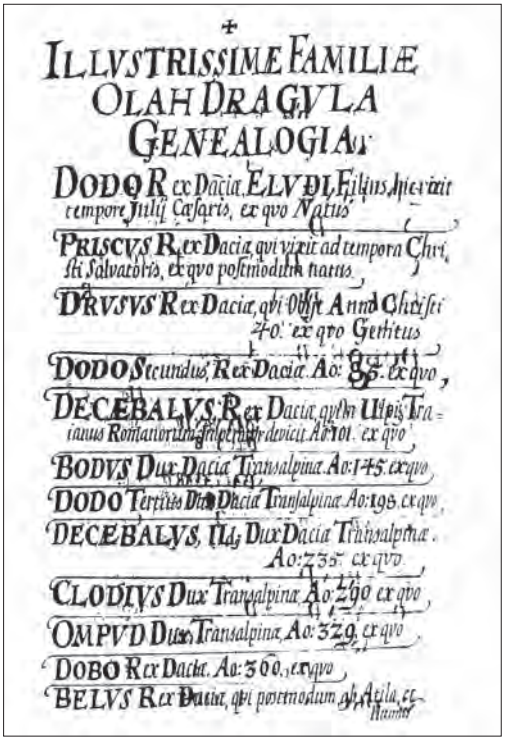
A *Trophaeum*ban nincs metszet Drakuláról, jóllehet a havaselvi vajdával való rokoni szál nem hiányzik teljesen a kötetből. Így például, a Dersffy Orsolyát (Esterházy Miklós első felesége) ábrázoló metszethez fűzött magyarázatokban azt olvashatjuk, hogy Orsolyának nemzetsége sok híres családdal rokon. Többek között Mátyás király, Drakula, a havaselvi vajda és Oláh Miklós esztergomi érsek családjával is.[9] Ritter jegyzeteiben a dicső rokon családokról még semmit sem olvashatunk. Ritter csak annyit írt, hogy Dersffy Orsolya Dersffy Ferenc és lánzséri Császár Orsolya lánya volt. Első férje Mágocsy Ferenc, akitől nem született gyermeke. Második férje Esterházy Miklós, akitől István nevű fia született; 1619. március 15-én halt meg, és a nagyszombati Esterházy-kriptába temették el.[10] Ezek teljes egészében helytálló adatok. Szerepelnek a *Trophaeum* szövegében is a Mátyás–Drakula–Oláh Miklós-féle ro-

7 Buzási: i. m. (1. j.) 411–412; Uő: *Képmás és mintakép.* Az Esterházy ősgaléria képi forrásai. In: Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra. Az Esterházy-család. Szerk. Czoma László. Keszthely, 2005. (Kastélykonferenciák, 3) 45–58; Szörényi László: *Esterházy Pál: Az boldogságos Szűz Mária szombatja.* In: Uő: Studia Hungarolatina. Bp., 1999. 54–56; Galavics 1988. 136–161; Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp., 1973. 74–75.

8 *Explicatio ac informatio iconum omnium hoc libro contentarum, cum totius familiae Estoras genealogia,* MNL OL P 125. 1171 cím, № 11903. fol. 238–436. Ritter Esterházy Pálhoz írt levele, melyben elfogadja a *Tropheaum* munkálataiban való részvételre szóló felhívást (Bécs, 1693. jan. 4.), valamint később az Esterházy Pálhoz írt hálálkodó és magasztaló ódája (Zágráb, 1702. nov. 3.): uo. 123. köteg, № 11918. (Mikrofilmen mindkettő: 4755. sz. tekercs)

9 *Trophaeum*, 71. metszet.

10 *Expilactio ac informatio*, fol. 341. A *Trophaeum* lexikonába is ez a szöveg került be. A Mátyás–Oláh–Drakula-rokonság csak közvetlenül a metszet mellett lévő szövegben bukkan fel. (*Trophaeum*, 52. és 71. kép.)

ILLVSTRISSIMÆ FAMILIÆ
OLAH DRAGVLA
GENEALOGIA.
DODO R. ex Dacia. ELVDI Filius Apud vixit
tempore Julij Cæsaris, ex quo Natus
PRISCVS R. ex Dacia, qui vixit ad tempora Chri-
sti Salvatoris, ex quo posmodum natus
DRVSVS Rex Dacia, qui Obiit Anno Christi
70. ex quo Genitus
DODO Secundus, Rex Dacia. Ao: 85. ex quo,
DECEBALVS R. ex Dacia, quem Ulpius Tra-
janus Romanorum Imperator devicit Ao 101. ex quo
BODVS Dux Dacia Transalpina. Ao: 145. ex quo
DODO Tertius Dux Dacia Transalpina. Ao: 195. ex quo
DECEBALVS II. Dux Dacia Transalpina.
Ao: 235. ex quo
CLODIVS Dux Transalpina. Ao: 290 ex quo
OMPVD Dux Transalpina. Ao: 329. ex quo
DOBO Rex Dacia. Ao: 360. ex quo
BELVS Rex Dacia, qui posmodum ab Attila ex-
tinctus

5. kép
Az Oláh–Drakula család genealógiájának első lapja. MNL OL P 125. Vegyes iratok, 1172. cím, 11906. sz. fol. 41.

konság felsorolása után. A fentiek csábítanak arra a feltételezésre, hogy a királyi és érseki családokkal való rokonság felvillantása Esterházy Pál saját ötlete volt. És, ami itt még csak kósza ötletként van jelen, az teljes pompába fog borulni Esterházy Pál egy másik művében, ami sajnos csak töredékesen készült el, és így nem is jelent meg nyomtatásban. A *Simulacrum Pannonicae nobilitas*ról van szó, mely a kézzel rajzolt címlap alapján 1703-ban keletkezett.[11] Fazekas István megtalálta a kötethez készült előszót is, mely szerint a *Simulcarum* három részre tagolódott volna: az első rész egy címergyűjteményt (Magyarországról, a hozzá tartozó országokról és tartományokról, megyék, városok, nemesek stb. címereivel); a második a magyar nemes családok leszármazását; a harmadik pedig a már kihalt híres magyar családok listáját tartalmazta volna.[12] (*5. kép*)

A *Simulacrum*ban az Oláh–Drakula család gondosan kidolgozott családfáját találjuk Dodo dák királytól Esterházy Pálig.[13] A hosszú és bonyolult családfának csak a számunkra fontosabb állomásait említem. A dákok tizenkettedik királya Belus, aki 380–420 között uralkodott, szövetséget kötött a hunok királyával, Attilával. Ezután csupa magyaros hangzású dák király következik a családfán: Dobo, Elud, Zoltán stb. Az ő utóduk az 799-ben meghalt II. Dobo, akinek volt egy Ida nevezetű lánya, valamint egy Darius Drakula (immár nem dák király, hanem *Valachicae dux*) nevű fia. A dák királylány, Ida már a *Trophaeum*ban is szerepelt, mégpedig igencsak előkelő helyen. Ő volt ugyanis az első Eurs néven szereplő Esterházy-ős felesége. Hogy Eurs miért épp egy dák királylányt vett el

11 *Simulacrum Pannonicae nobilitas.* Authore Paulo S[acri] R[omani] I[mperii] principe Estoras R[egni] Hun[gariae] palatino, 1703, MNL OL 125. Pál nádor iratai, rep. 31. № 11905. (Mikrofilmen: a 4756. tekercs)

12 FAZEKAS István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet.* Sz, 143 (2009) 4. 910–911.

13 *Simulacrum…*, i. m. (11. j.) fol. 41–44.

feleségül, azt csak némi allegorizálás révén fejthetjük meg. Mivel a humanisták koncepciójában Dácia valójában Erdélyt jelentette, ezért legelfogadhatóbbnak Szörényi László megfejtését tartom. Szerinte az Ida–Eurs-házasság Erdélynek a Magyar Királysághoz való visszacsatolását szimbolizálta.[14] Hogy az allegória mögött valóban a független Magyar Királyság újrateremtése állhatott, azt megerősíti a *Trophaeum*-beli Eurs-metszethez készített Ritter-féle magyarázat is. Eszerint Eurs nemcsak egy volt a hét vezér közül, hanem ő igazgatta az összes hunt (*totamque gentem Hunnorum solus gubernavit*). Ez egyáltalán nem volt könnyű, mert „nyugatról a németek (Alemanni), keletről pedig a görögök rohanták le az országot", de Eurs sikeresen megvédte azt. A dák királylánnyal kötött házasság jelentősége pedig az Idához fűzött Ritter-jegyzetből derül ki: ezzel a szövetséggel Eurs Daciát és Hungariát egy birodalomba kovácsolta össze (*connubio hocce perpetuo foedere Dacis junctus in unum cum Hungaria fecit Daciam coalescere imperium*).[15] Íme, az első Esterházy-ős, mint a független és szabad Magyarország (melynek két központi magja a későbbi két magyar haza: Magyarország és Erdély) királya.

6. kép
Hunyadi származása Esterházy Pál szerint. MNL OL P 125. Vegyes iratok, 1172. cím, 11906. sz. fol. 43.

Drakulától Hunyadi Mátyáson át Oláh Miklósig

A *Trophaeum*ban Ida és Eurs házasságából születik az első Estoras nevű ős, akit 969-ben Szent Adalbert püspök keresztel meg (ahogy Szent Istvánt is), és aki a keresztségben természetesen a Pál nevet kapja. Ezután a *Trophaeum*ban már csak az Esterházy család történetét meséli tovább a szerző, a *Simulacrum*ban

14 Szörényi: i. m. (7. j.) 55.

15 *Informatio ac explicatio*, fol. 244–245. A *Trophaeum* lexikonában változatlanul ugyanez a szöveg: *Trophaeum*, 8. l.

viszont a Drakula-ág folytatódik. Darius Drakula fia Joannes Drakula lesz, aki 810-ben felveszi a kereszténységet. Ezután fiktív oláhországi (Valachia) fejedelmek hosszú sora következik, míg el nem érkezünk egy bizonyos Joannes vaivodához (szintén fiktív), aki Luxemburgi Zsigmond idején uralkodott. János vajdának két gyermeke születik: egy fia (László) és egy lánya (Helena). Ez utóbbiba nem más, mint Luxemburgi Zsigmond szeret bele, és e liezonból születik János vajda, *qui dictus est Hunniades*.[16] (*6. kép*)

Esterházy Pál itt merőben eredeti ötlettel állt elő a Hunyadiak származását illetően. A cél nyilván az volt, hogy a két családot (Esterházy–Hunyadi) valahogy összerokonítsa. Azt Bonfini és főleg Heltai Gáspár óta mindenki tudta, hogy Hunyadi János Zsigmond király és egy román bojárleány (Morzsinai Erzsébet) szerelemgyermeke volt, de azt senki sem állította, hogy ez a bizonyos bojárleány a Drakulák fejedelmi családjának a sarja lett volna. Hogy miért épp Helenának keresztelte el Hunyadi János anyját Esterházy, arra talán Ritternél találjuk meg a magyarázatot. A 17. századi szerb hősi énekekben – a legkorábbi változat a saviniai kolostorban (*Savinski letopis*) maradt fenn – Hunyadi János a szerb despota Lázárevics István (1403–1427) gyermeke, aki Lázárevicsnek egy házasságon kívüli kapcsolatából született ugyanolyan körülmények közt, ahogyan Morzsinai Erzsébet szülte Zsigmondnak a kis Hunyadit. Lázárevics igazi feleségét valóban Helenának hívták, és a bizánci császár leánya volt. Igaz, meddő volt, és tőle nem született gyereke Lázárevicsnek. Tudjuk Ritterről, hogy a délszláv hősi énekek lelkes gyűjtője volt. Nem kizárt tehát, hogy az ő sugallatára keresztelte Esterházy Helénának Hunyadi János anyját.[17]

Helena testvére, László, nem kevésbé jelentős személy. Az ő fia János, akinek a fia István, aki nem más, mint Oláh Miklós apja. Innen a családfa már nem fikció, hanem valóság. Oláh Miklós apja valóban István (Stoian) volt. Soha nem volt azonban vajda, habár Mátyás felajánlotta neki a havasalföldi trónt, de ő visszautasította. Ha hihetünk Oláh Miklósnak, akkor apja épp Drakula kegyetlenkedései miatt menekült Szebenbe. Itt feleségül vette a gazdag Huszár család lányát, Barbarát. Miután sikerült házat vásárolnia Szebenben, kereskedésre adta a fejét. 1504–1520 között Szászváros bírája volt.[18]

Az Oláh család legfontosabb tagja Oláh Miklós mellett – az Esterházyak szempontjából – Miklós lánytestvére, Oláh Orsolya. Első férje Bona György

16 *Simulacrum…*, i. m. (11. j.) fol. 43.

17 JUNG Károly: *Hunyadi János származáslegendájának/származáslegendáinak kérdéséhez*. Létünk, 36 (2006) 2. 43–44. Ritter hősének-gyűjtéséről: BENE Sándor: *Acta pacis – béke a muzulmánokkal*. Luigi Ferdinando MARSILI terve a karlócai béke iratainak kiadására. Hadtörténelmi Közlemények, 119 (2006) 2. 346–347.

18 Alexandru TONK: *Cariera unui intelectual în secolul al XVI-lea. Drumul lui Nicolaus Olahus spre scaunul episcopal*. In: De la umanism la luminism. Red. de Ioan CHIOREAN. Târgu-Mureș, 1994. 7–13.

volt, a második Császár Kristóf. Orsolya második házasságból született Miklós, aki immár Oláh Császárnak írta vezetéknevét. Szluny Frangepán Annával (Nádasdy Tamás nevelt lánya volt) 1560. január 21-én kötött házasságot. Orsolya nevű lányuk Dersffy Ferenchez ment férjhez. Az ő lányuk szintén Orsolya, akinek első férje Mágocsy Ferenc volt. Innen már ismert a történet: Mágocsy halála után a család szolgálatában álló Esterházy Miklós feleségül vette 1612. nov. 22-én a megözvegyült Dersffy Orsolyát. Aztán 1624. július 21-én az immár megözvegyült Esterházy Miklós vette feleségül Nyáry Krisztinát.[19] Ebből a házasságból született Esterházy Pál. Természetesen a fraknói kastély ősgalériajában ott lógott Oláh Miklós egész alakos képe is.[20] Az sem véletlen, hogy ami az Oláh család levéltárából fennmaradt, az ma az Esterházy család levéltárában található.[21] (*7. kép*)

7. kép
Esterházy Pál udvari festője: Oláh Miklós esztergomi érsek. 1670-es évek (?). Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

Esterházy Pál, a filológus

Az Oláh Miklóssal való rokonság felállításához elég volt a családi hagyomány és a rokonsági tények ismerete. Annak megállapításához viszont, hogy Oláh Miklós rokona volt Mátyás királynak és Drakula vajdának is (és ezáltal az Esterházy család is kapcsolatba hozható e két uralkodóval), immár komoly filológusi munkára volt szükség. Ezt valószínűleg maga Esterházy Pál végezte el. Alább azokat az Oláh Miklós-féle okiratokat és leveleket mutatom be, melyek révén felállítható volt az Oláh–Drakula-, majd az Oláh–Hunyadi-rokonság. Oláh Miklós először 1533-ban Cornelius Sceperusnak (Schepper, V. Károly

19 *Simulacrum…*, i. m. (11. j.) fol. 43–44. Vö.: Péter Katalin: *Az Esterházy-család felemelkedése.* In: Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra, i. m. (7. j.) 7–38.

20 Buzási Enikő: *Portrék, festők, mecénások.* A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: *Mátyás király öröksége*, II. 44.

21 MNL OL P 184. Esterházy család, az Oláh család iratai. (Mikrofilmen a 34764. tekercs)

isztanbuli követe) írt levelében számolt be családja történetéről.[22] Ebben azt állította, hogy apja a Drakulák családjából származott (*patrem meum, qui erat ex sanguine Drakula Voyvodae Valachicae*). A levélben szólt apjának egy másik rokonáról, Mihnea vajdáról is, akit egy szerb martalóc, Jaksich Demeter Szeben főterén, fényes nappal kaszabolt le. Oláh Miklós szerint, ha jól emlékezett, Mihnea Oláh Istvánnak (Miklós apja) a nagybátyja volt: *Myhne voyvoda Transalpinus, patris mei, si bene memini, patruus*. Mihnea cel Răuról (1510) van szó, aki valóban Drakula szerelemgyermeke volt, és valóban Szeben főterén kaszabolta őt le Jaksich 1510. március 12-én.[23] Ha ez így van, akkor Oláh Miklós apja és Drakula vajda testvérek voltak. Oláh Miklóst azonban megcsalta emlékezete, vagy ő maga szándékosan csapta be azt, mivel Drakula testvéreit ismerjük, de István nem volt köztük.[24]

A Sceperusnak írt Oláh Miklós-levelet tartalmazó leveleskönyv forrásként biztosan Esterházy Pál rendelkezésére állott. A leveleskönyv első lapján található Szente Bálint alnádor bejegyzése (Sopron, 1684. jún. 13.). Eszerint a kódex Listi Istvántól került Gyulaffy Zsuzsannához, majd onnan az alnádorhoz, aki visszajuttatta azt jogos tulajdonosának, Esterházy Pálnak.[25] Oláh Miklós testvérének, Máténak a fia Tamás, Bakács Margitot vette felségül. Lányuk, Lukrécia Listi Jánoshoz ment férjhez (1555. júl. 14.), így került rokonságba a két család.[26] Felesége halála után (1561 körül) Listi János papi pályára lépett. 1568-ban veszprémi, majd 1573-tól győri püspök, később alkancellár, majd kancellár. Kezdetben Izabella királynő, majd 1553-tól Oláh Miklós titkára volt. Jó kapcsolatot ápolt Zsámbokyval is: Listi megjegyzetelte a Zsámboky által kiadott Bonfinit, és Zsámboky neki ajánlotta Janus Pannonius-kiadását. Oláh Miklós végrendeletéből (1562. júl. 16., szintén az Esterházy család levéltárában maradt fenn) tudjuk, hogy az érsek Bécsben lévő könyveit erre a Listi Jánosra, és annak szintén János nevű fiára hagyta.[27] A Listi Jánosra hagyott Oláh-könyvtárban minden bizonnyal kéziratok is voltak, többek közt Oláh Miklósnak az európai és magyarországi humanistákkal folytatott levelezését tartalmazó kódex. Másképp ugyanis nem tudom, hogy kerülhetett volna a leveleskönyv a Szente Bálint által említett Listi Istvánhoz, aki Listi János és Oláh Lukrécia fia

22 Brüsszel, 1533. márc. 7. *Oláh Miklós levelezése.* Kiad. IPOLYI Arnold. Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak, 25) 311.

23 Ștefan ȘTEFĂNESCU: *Accentuarea presiunii otomane asupra Țării Românești.* In: Istoria românilor. IV. Ed. de Ștefan ȘTEFĂNESCU, Camil MUREȘAN, Ioan-Aurel POP. București, 2012. 481.

24 Istoria românilor, i. m. (23. j.) 1011.

25 *Oláh Miklós levelezése*, i. m. (22. j.) XI.

26 Fazekas István Richard PERGER alapján azt valószínűsíti, hogy Lukrécia OLÁH Miklós törvénytelen lánya volt: FAZEKAS István: *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből.* Fons, 9 (2002) 1–3. 228.

27 MERÉNYI Lajos: *Oláh Miklós végrendelete.* TT, 22 (1896) 139–160; SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról.* In: Program és mítosz között. 500 éve született OLÁH Miklós. Szerk. MÓZES Huba. Bp., [1994] 51–52.

volt. Listi István Csoron Annát vette feleségül, akitől négy gyereke született. Ezek egyike volt Listi Ferenc, aki a Szente Bálint által említett Gyulaffy Zsuzsannát vette feleségül.[28] Listi Ferenc szamosújvári kapitány és Bethlen Gábor bizalmi embere volt. Ő kérte meg a fejedelem számára Brandenburgi Katalin kezét. Vagy 1630-ban, vagy 1635-ben halt meg.[29] Gyulaffy Zsuzsanna 1664. febr. 27-én végrendelkezett, és utána nem sokára meg is halt.[30] Hol lehetett a leveleskönyv Gyulaffy Zsuzsanna halála után 1684-ig, amikor Szente Bálinthoz eljutott, nem tudom. A fenti adatok alapján azonban valószínűnek látszik, hogy Esterházy Pál kezébe csak 1684 után került a kódex.

Szintén az Esterházy család levéltárában maradt fenn az Oláh Miklós és családtagjai számára kiállított két díszes nemesítő oklevél is. Az elsőt 1548. nov. 23-án állította ki I. Ferdinánd Pozsonyban. A korszak egyik legdíszesebb nemesítő oklevele, Oláh Miklós terjedelmes család-, valamint saját egyéni karriertörténetével. Ebben az áll, hogy Oláh Miklós családja a legrégebbi havasalföldi fejedelmekig vezethető vissza (*te ab ipsis vetustissimae gentis Valachorum principibus originem ducere*) és apja, aki épp Drakula „örjöngő dühe és zsarnoksága" miatt (*tempestate saevitia et tirannide Drakulae Waivodae*) menekült Erdélybe, valójában Drakula rokona volt (*consanguines scilicet sui*).[31]

A harmadik okmány, melyben havaselvi rokonairól beszél Oláh Miklós, az a már említett végrendelete. A végrendelet szerint Oláh Miklós egy sast ábrázoló aranygyűrűt ajándékozott II. Miksának, mely Oláh állítása szerint Mihnea cel Răué volt, akit a végrendeletben nagybátyjának nevez.[32] Ha ez igaz, akkor Oláh Miklós apja, Oláh István Mihneának volt a testvére, vagy esetleg a féltestvére. A Sceperushoz írt levelében viszont Oláh Miklós még azt állította (ha jól emlékezett), hogy apja Drakulának volt a testvére. Említettem már, hogy Mihnea haláláról pontos értesülésekkel rendelkezett Oláh Miklós. Nehéz elképzelni, hogy huszonöt évvel Mihnea halála után, amikor megírta Sceperushoz szóló

28 A Listiek könyvszerető emberek voltak. Az Oláh Miklóstól megörökölt könyvtárat folyton bővítették. A Listi család könyvtárának nagy része később az Esterházy-, és a Zrínyi-könyvtárba került: Hausner Gábor – Monok István – Orlovszky Géza: *A Bibliotheca Zriniana története.* In: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1991. (Zrínyi-Könyvtár, IV) 27–28. A Listi-család könyvtárának alapos feltárását ld.: Zvara Edina: *A Listi-család tagjainak könyvei.* In: „Apró cseppekből lesz a zápor." Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda. Szeged, 2008. (Habent sua fata libelli, 4) 45–70. Ld. még: Monok István: *A művelt arisztokrata.* A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp.–Eger, 2012. 75, 142.

29 Varga Imre szerint 1630-ban, Monok István és Zvara Edina szerint 1635-ben: RMKT XVII. 12. 772; Monok István: *Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő.* ItK, 91–92 (1987–1988) 1–2. 177; Zvara: i. m. (28. j.) 51.

30 Komáromy András: *Listi László élete.* Bp., 1887. 50.

31 A nemesítő oklevél leghitelesebb kiadása: Alexandru Tonk: *Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaus Olahus.* Revista Arhivelor, 12 (1969) 1. 21–26. Ld. még: Kovács András: *Oláh Miklós címereslevelei.* Korunk, új folyam, 5 (1994) 4. 103–108.

32 Merényi: i. m. (27. j.) 153.

levelét, ne emlékezett volna arra is, hogy apja kinek (Drakulának, vagy annak fiának, Mihneának) volt-e a testvére. A fentiek alapján én szándékos ködösítésre gyanakszom. Oláh Miklós apja valószínűleg nem volt fejedelmi sarj, fia viszont egy kis csúsztatással azzá tette.[33]

De miért választotta Oláh Miklós épp Drakulát, és annak fiát az előkelő rokonság bizonyítására? Véleményem szerint azért, mert a magyar humanisták körében Drakula volt a legismertebb havaselvi uralkodó. Emellett a magyar értelmiségiek és olvasott nemesek arról is tudhattak, hogy Drakula Mátyás király rokona is volt. Már Bonfini azt állította, hogy Mátyás Drakulának „saját rokonságából adott asszonyt törvényes házastársul". Bonfini állítását Petrus de Tomasius, Velence budai követe, valamint Fedor Kurycin, szintén Budán járt orosz követ beszámolója is megerősíti.[34] A jegyes Drakuláról mindenesetre még egy portré is készült. Néhány éve Kubinyi András a Révay család levéltárában talált is egy olyan hiteles oklevelet, mely alapján immár kétségtelen, hogy Drakula valóban Mátyás családjából nősült. A Pécsi Káptalan által 1489. szept. 10-én kiadott oklevélben arról van szó, hogy Szilágyi Jusztina a néhai „Dragwlya" vajda özvegye a Pécsett lévő házát („Dragulwahaza-t") az egyik szolgájának adta.[35] A fentiek alapján tehát biztosra vehetjük, hogy Drakula a Szilágyi Jusztinával kötött házassága révén valóban közeli rokonává lett Mátyásnak. (*8. kép*)

Oláh Miklós azonban nem annyira Drakula, mint inkább Mátyás családjával szeretett volna rokonságba kerülni. A nemesítő oklevélben fel is villantotta egy röpke pillanatra az Oláh és a Hunyadi család eredet- és sorsközösségét: „a te Valach nemzeted a legkevésbé sem marad el a többitől, minthogy a valachok köztudottan magából Róma városából, minden dolgok urától származnak, akiket a régi Dáciának abba a ragyogó részébe, melyet most Havasalföldének hívnak, telepítettek. […] Sokak szerint leginkább abban tűnik ki, mennyire hatalmas is volt mindig a te néped, hogy oly sok kiváló fejedelemnek volt szülője, melyek között ott volt Hunyadi János, a nevezetes Mátyás király apja, és a te legközelebbi felmenőid is."[36]

33 Minderről ld. még: KARÁCSONYI János: *Az oláhországi (havaselvi) vajdák családfája*. Sz, 44 (1910) 187–192; TONK: i. m. (31. j.) 15–16. 7, 596–597, 599.

34 BONFINI: i. m. (3. j.) 3.10. 285; TOMASIUS levele: Ion BIANU: *Ștefanu celu Mare. Câteva documente din Archivulu de Statu de la Milanu*. Columna lui Traianu, 4 (1883) 1–2. 35; Kurycinről: ZOLTÁN András: *Az óorosz Drakula-történet szerzője*. Kurycin vagy valaki más? Világtörténet, 2010. ősz–tél. 38–47.

35 KUBINYI András: *Hunyadi Mátyás, a személyiség*. Aetas, 22 (2007) 3. 83–101. Az oklevelet közölte: FEDELES Tamás: Drakwlyahaza. In: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős MAKK Ferenc tiszteletére. Kiad. ALMÁSI Tibor, RÉVÉSZ Éva, SZABADOS György. Szeged, 2010. 54–62.

36 A diploma szövegét Almási Gábor fordításában idézem: ALMÁSI Gábor: *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről*. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben. In: Mindennapi választások. Tanulmányok PÉTER Katalin 70. születésnapjára. Kiad. ERDÉLYI

8. kép
Ismeretlen művész: A jegyes Drakula (1470–1480). Basel, Kunstmuseum, Kupferstichkabinett

A két család összerokonítását Oláh már évtizedekkel korábban pontosan kidolgozta a *Hungariá*ban (Brüsszel, 1536). Itt érdekes módon a család történetét illetően mindenre emlékezett: „Hunyadi János erdélyi vajda, majd később Magyarország kormányzója idejében Drakula vajda, miután azokat, akik a Danus vérből származtak, részint megölte, részint elűzte, hatalmába ragadta az országot. Az Argyesből való [Danus nemzetségből származó] Mamsilának feleségétől, Marinától, az említett János vajda nővérétől többek között két fia született: az egyik Stancul volt, akinek két fia született, Danus és Petrus; a másiknak Stoian, azaz István. Ő nemzett engem és Mátét fiaiként."[37] Ezek szerint Oláh Miklós nagyapja, az Árgyesből (Curtea de Argeş, havaselvi fejedelmi székhely) származó Mamsila/Mamzila Hunyadi János Marina nevezetű nővérét vette feleségül. Így Hunyadi Oláh Miklós apjának, Istvánnak a nagybátyja volt, Hunyadi János lánytestvére, Marina pedig egyenesen Oláh Miklós nagymamája. Kell-e ennél szorosabb rokoni kapcsolat? E szép kerek történetnek azonban két szépséghibája is van. A két kulcsszereplőt (Mamsilát és Hunyadi Marinát) ugyanis annak ellenére sem sikerült megnyugtatóan azonosítani, hogy a román történészek nagy lelkesedéssel keresték, és a mai napig keresik őket.[38] Nagyon úgy néz ki, hogy e két személyt csak Oláh Miklós talál-

Gabriella és Tusor Péter. Bp., 2006. 602.

37 Oláh Miklós: *Hungária. Athila.* Ford. és jegyz. Kulcsár Péter és Németh Béla. Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem, Források) 35. A latin szöveg: Nicolaus Olahus: *Hungaria – Athila.* Ed. Colomannus Eperjessy, Ladislaus Juhász. Bp., 1938. 21–22.

38 Ştefan Bezdechi: *Familia lui Nicolae Olahus.* Anuarul Institutului de Istorie Naţională, 5 (1928–1930) 72–75; Cristina Neagu: *Servant of the Renaissance.* The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus. Bern–Oxford, 2003. 373–376; Camil Mureşan, Ioan-Aurel Pop: *Creaţia cultă în Transilvania.* In: Istoria românilor, IV. i. m. (23. j.) 819. Igaz, ugyanebben a kiadványban a Hunyadiak családfáját elkészítő Camil Mureşanu már némi kételyt is megfogalmazott a

9. kép
Ismeretlen művész Mátyás királyt ábrázoló freskójának másolata. Elpusztult eredetije egykor a Campo de' Fiori egyik palotájának külső falán volt látható, Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung

ta ki, azért, hogy családját rokonságba hozza a Hunyadiakkal.

A 16–17. századi Mátyás-kultusz monografikus feldolgozásával ugyan még adós irodalomtörténetírásunk, de annyi már most megállapítható, hogy a 17. század második felében Mátyás megítélése minden vitán felül állt, és egyértelműen pozitív volt.[39] Mivel ő volt a független „Nagy-Magyarország" utolsó jelentős uralkodója, ezért alakja a romlás századában fényesebben csillogott, mint valaha. Mindenki őt tekintette imitálandó példaképnek, és az ő nyomdokaiba szeretett volna lépni. Elég csak Zrínyi Mátyás-elmélkedésire, valamint a Batthyányak Mátyás-kultuszára utalni, mely a rohonci ősgaléria képein, valamint a Batthyányak családi ereklyéjeként fennmaradt ún. Mátyás-pohárban, nyilvánult meg leginkább.[40]

Természetesen az Esterházyak körében is vannak jelei a Mátyás-kultusznak. A család gyűjteményében fennmaradt egy Mátyás-mellszobor és egy Mátyás-lovasportré, amit még Esterházy Miklós szerzett be. Ez utóbbi egyébként nem más, mint a római Campo dei Fiorin egykor található Mátyás-freskó másolata. Rómában a Campo dei Fiori és a Via del Pellegrino sarkán lévő háznak a térre néző homlokzatán egykor falfestmény volt Mátyás

család gyanús személyeivel (pl. Mamsila) kapcsolatban: uo.: 1022–1023. A magyar álláspont: KARÁCSONYI: i. m. (33. j.) 191–192; E. KOVÁCS Péter: *A Hunyadi-család.* In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Kiad. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László. Bp., 1990. 36; KUBINYI: i. m. (34. j.) 83–84; ALMÁSI: i. m. (36. j.) 596.

39 TRINGLI István előadása: *A Mátyás-kép a történetírásban.* Történelemtanárok Egylete, Kossuth Klub, 2008. október 4. Figyelemreméltó kísérlet még: Amedeo Di FRANCESCO: *Divagazioni sul mito di Mattia Corvino nella letteratura ungherese (sec. XV–XVII).* Ethnographica et folkloristica Carpathica, 17 (2012) 35. 96–136.

40 BUZÁSI Enikő: *Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: a Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában.* Művészettörténeti Értesítő, 56 (2007) 1. 123–128.

10. kép
Moldva és Havasalföld fiktív címere a Simulacrumban: MNL OL 125. Vegyes iratok, 1172. cím, 11903. sz. fol. 467.

11. kép
Drakula fiktív címere: uo. fol. 473.

lovas arcképével. A festmény azóta megsemmisült. Egy rajzmásolata a Bibliotheca Vaticanában található (Cod. Barberini. Lat. 4423. fol. 75.). Csak nemrég derült ki, hogy a másik másolat a fraknói kastély képcsarnokában található. Azt a jövőbeni kutatásoknak kell kideríteni, hogy mikor készült pontosan az Esterházy-féle másolat, és hogyan jutott Esterházy Miklós birtokába.[41] (*9. kép*)

A *Trophaeum* és a *Simulacrum* nem más, mint egy fiktív Nagy-Magyarország leírása: az ország nemeseinek genealógiájával és címereivel, valamint a társországok címereinek bemutatásával. Esterházy felépített magának egy virtuális Magyar Királyságot, a hozzá tartozó provinciákkal (Moldva, Oláhország, Istria,

41 Balogh Jolán: *Mátyás király arcképei.* In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára. I. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1940. 483, 496–498; Pócs Dániel: *L'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori.* Quesiti stilistici e iconografici. Arte Lombarda, 139 (2003) 3. 101–109; Uő: *Mátyás király elpusztult freskója Rómában.* In: Mi végre a tudomány? Bp., 2004. (Fiatal Kutatók Fóruma, 1) 85–112; Ginevra Bentivoglio: *Il „monumento equestre" di Mattia Corvino attribuito al Mantegna dipinto su una facciata in via del Pellegrino a Roma.* Quaderni del Dipartimento Patrimonio Architettonico e Urbanistico, 18 (2008/2009) 35/36. 105–110. A fraknói kép első közlői és ismertetői: Stefan Körner – Margit Kopp: *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy.* Gemälde und Bildprogramme. In: *Galavics-emlékkönyv,* 218; Szentmártoni Szabó Géza: *Mátyás király egykori lovas képe Rómában, a Campo de' Fiori sarkán.* Jelenkor, 57 (2014) 5. 583.

12. kép
A Simulacrum címlapképe: MNL OL P 125. Vegyes iratok, 1172. cím, 11903. sz. fol. 1.

Illyria, Siculia, Lodomeria stb.) együtt.

El is készítette ezen országok és uralkodók, többnyire fiktív, címereit. (Ilyen Oláhország és Drakula címere is.) A Mátyás-kultusz minden bizonnyal e hajdan volt Magyarország utáni nosztalgiát szimbolizálta. (*10–11. kép*)

Ahogy Esterházy Pál az aktív politikai életből nádorrá választása után egyre inkább kiszorult, úgy vetette bele magát egyre nagyobb intenzitással a mecenatúrába, a vallásosságba, az irodalomba, a zenébe, és a fiktív család- és címertörténeti munkák megírásába. Írói és mecénási tevékenysége 1690–1711 között látványosan előretört, miközben az ország politikai színterén, annak ellenére, hogy ő a volt a nádor, szinte alig volt jelen. Persze folyamatosan tett olyan gesztusokat, amelyekkel politikai terveit és elképzeléseit szerette volna kifejezésre juttatni. 1690-ben új oltárt emeltetett a mariazelli kegyszobornak. „Mariazell ekkor már jó ideje a Habsburg Birodalom legjelentősebb búcsújáróhelye, s Nagy Lajos király adománya és pártfogása óta magyar nemzeti zarándokhely is. Így, ha a kultusz középpontjában álló Madonna-szobornak Magyarországa *nádora* emel új oltárt, akkor – úgy tűnik – hogy ezzel, mint az ország legmagasabb közjogi méltósága (a vice-rex) Nagy Lajos király nyomába kívánt lépni, és az ő gesztusát kívánta megismételni” – írja Galavics Géza. 1691-ben a fraknói vár udvarán elkészítette saját lovas szobrát. „A szabadon álló lovas szobor az európai barokk művészetben királyok és fejedelmek rangjelző és reprezentáló monumentuma volt” – idézhetjük ugyancsak Galavics Gézát. A vármegyei felterjesztésekben nem palatinusnak, hanem

vice-rexnek titulálják.[42] A *Trophaeum* a magyar és az európai uralkodó családokkal való rokonságot volt hivatott igazolni. A *Simulacrum* azoknak az uralkodó családoknak és országoknak a felsorolása, melyek valaha a Magyar Koronához tartoztak. Mi ez, ha nem megannyi finom utalás a művészeti fikció eszközeivel arra, hogy Esterházy titkon a nádori jogkör bővítését szerette volna elérni. Bizonyosan nem a független Magyar Királyság (melyben netán ő lenne a király) visszaállításában reménykedett. De abban igen, hogy alkirályként (vice-rex) uralkodhatna Magyarország fölött. Erre utal a *Simulacrum* címlapképe is. (*12. kép*)

Az oroszlánok által vontatott diadalszekéren Germania ül, mellette, lovát vezetve Pannonia lépdel az Esterházyak címerével a kezében. Habár mindkét nőalak fején korona látható, azért a kép elrendezése alapján Pannonia alárendeltebb helyzetben van. Talán a Habsburg Monarchia keretein belül működő Mohács előtti Magyar Királyság visszaállításában reménykedett Esterházy, melyet nem egy nádor, hanem egy alkirály kormányozna? Ezeknek az elképzeléseknek 1690 után valójában semmi realitása nem volt. Egyébként is, mint említettem, Esterházy egyre inkább kiszorult a politikai életből: a törökellenes harcokban nem vett részt (még Buda visszafoglalásánál sem volt ott); az ország új berendezkedésének tervét felvázoló emlékiratára (1688. április 3.) a bécsi udvar még csak nem is válaszolt – a rendek képviselői által Pozsonyban összeállított ún. *Magyar Einrichtungswerk*re (1688. szeptember 13–23.), azonban igen[43] – sem a Thököly-, sem a Rákóczi-féle szabadságharchoz köthető mozgalmakba (se pro se contra) nem vett részt. „Esterházy Pál számára a művészet valahol mindig *menedéket* jelentett" – írta Galavics Géza.[44] De nemcsak a művészet, hanem a fiktív családfa- és országcímer-gyártás is. És ha a valóságban nem lehetett a törököktől visszafoglalt régi Magyar Királyság és társországainak alkirálya, a *Trophaeum*ban és a *Simulacrum*ban teremtett magának egy fiktív királyságot, fiktív uralkodócsaláddal együtt, melyben ő mesebeli királyfiként szabadon uralkodhatott. Vajon mindez csupán véletlen, vagy tipikus 17. századi magyar jelenséggel állunk szemben? Hisz Zrínyi Miklós esetében is valami hasonló történt: élete vége felé szintén a költészetbe menekült: az eposz törvényei szerint szeretett volna cselekedni a katonai színtéren is, hogy mártírrá válhasson. Igaz, erről vita van had- és irodalomtörténészek kö-

42 Galavics 1988. 149, 152. A lovas szoborról ld. még: Ács Pál: *Sárkányölő a csodakabinetben.* Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál *„Egy csudálatos ének"* című versében. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* 275.

43 Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban.* Levéltári Közlemények, 42 (1971) 1. 138–161. Esterházy tervezetének kiadása és legújabb elemzése: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690).* Hrsg. János Kalmár und János J. Varga. Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Band 39 – Quellen – Band I.) 231–311.

44 Galavics 1988. 159.

zött.[45] Zrínyi sorsa tragikomikusra sikeredett. Esterházy Páltól távol állt az eposzi mártír hős-szerep. És az általa választott stratégia sikeresebb is volt, mint a Zrínyié. Mert nemcsak a maga teremtette fiktív országában, fiktív ősei közt, hanem a valóságban is (még ha a politikától visszavonultan is) békésen uralkodott majd 78 éves koráig.

45 BENE Sándor: *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben.* ItK, 100 (1996) 3. 369–394; PERJÉS Géza: *Az interdiszciplinaritás védelmében.* Vita Bene Sándorral. Hadtörténelmi Közlemények, 110 (1997) 4, 797–813. Ld. még részben: Ács Pál: *A „helyettes áldozat" allegóriái a* Zrínyiász *kilencedik énekében.* In: A magyar irodalom történetei. I. Szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza. Bp., 2007. 438–446.

TÓTH GERGELY

Egy koholmány hosszú árnyéka

Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18–19. században*

Katona István 1800-ban jelentette meg a kalocsai érsekség történetét, amelyben a fő művéhez, a *Historia criticá*hoz hasonlóan igen széles forrásbázis alapján, a rá jellemző óvatos mérlegeléssel tárgyalta a főegyházmegye és főpapjai históriáját. Éppen ezért annyira meglepő, hogy az érsekek közé felvette Estoras Albertet is.[1] A soha nem élt főpap alakja éppen száz évvel korábban született meg a *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae domus Estorasianae* lapjain, amelyet Esterházy Pál nádor adott ki.[2] Akár az ő személyes sikerének is lehet tekinteni, hogy a nagyrészt általa konstruált és nagyrészt fiktív családfa, benne a képzeletbeli Albert érsek még száz esztendő elteltével is ismert volt, sőt, a korszak egyik legnagyobb magyar történésze, a jezsuita adatgyűjtő történetírás betetőzője is hitelt adott neki! De legalább ugyanannyira lehet mindezt kudarcnak is elkönyvelni: Katona kudarcának mindenképpen, de az addigi honi történetírás részleges kudarcának is. Emellett úgy vélem, a család is többet veszített a *Trophaeum*mal, mint amennyit nyert.

A família koholt családfája már kellően ismert előttünk, köszönhetően Galavics Géza, Buzási Enikő, Bene Sándor, Fazekas István kutatásainak, így ezzel csak érintőlegesen fogok foglalkozni a továbbiakban.[3] Néhány tényt, illetve

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Az „érsek" életrajzát ld. Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae.* I–II. Colocae, 1800. I. 163–165. Magyar fordításban: Katona István: *A kalocsai érseki egyház története.* Ford. Takács József. S. a. r., jegyz. Thoroczkay Gábor – Tóth Gergely. I–II. Kalocsa, 2001–2003. I. 90–91.

2 Albert személyére a *Trophaeum*ban ld. [Esterházy Pál:] *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae domus Estorasianae in tres divisum partes…* Viennae Austriae, 1700. Pars I. Tab. XI. (metszet és elogium, sztlan); Pars II. 13–16. (életrajzi adatok); Pars III. № 1. (számára és „fivére", Mihály számára kiállított – hamis – oklevél, sztlan).

3 Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen.* Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986. 124–125; Uő: *Barokk családfák és genealógiák.* In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Szerk. Buzási Enikő. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa. Bp., 1988. 22–25; Galavics 1988. 144–146, 154; Buzási Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család*

megállapítást azonban érdemes emlékeztetőül előrebocsátani. 1. E képzeletbeli családfa kialakítása már 1620-ban megkezdődött Balásfi Tamás jóvoltából, aki Esterházy Miklós megrendelésére állított össze egy stemmát, igaz, még csak a 13. századig.[4] 2. A *Trophaeum*ban egészen a 16. század utolsó harmadáig koholt Esterházy-ősök találhatók. Köztük később a mű recepciója szempontjából nagy fontosságot kap a keresztény hitre tért Estoras, továbbá két püspök és a már említett Albert érsek, mindhárman a 11–12. századba helyezve.[5] 3. A fikció igazolásához kilenc hamis oklevél szerepel a műben Szent Lászlótól egészen Rudolfig, amelyekből különösen a Szent Lászlónak tulajdonított és 1095-re keltezett, illetve a II. Andrásnak tulajdonított és 1225-re keltezett okirat foglalkoztatta később az utókort.[6] 4. Összegzésként: ilyen nagy léptékű koholmány korábban még nem látott napvilágot nyomtatásban, már ami a magyar történelmet illeti – a hírhedt Szilveszter-bulla is elmarad mögötte mennyiségben, noha jelentőségben persze megelőzi azt.

A fikció további sorsát három szempontból szeretném megvizsgálni: először aszerint, hogy hogyan funkcionált abban a szerepben, amire megalkották, vagyis a család kultuszának, reprezentációjának a terepén (elsősorban az írott művek tekintetében); másodszor, hogy hogyan szivárogtak be a történettudományba a *Trophaeum* egyes adatai; végül pedig, hogy a honi történettudomány miképpen jutott el a *Trophaeum* kritikájáig.

A Trophaeum héroszai – Esterházy Pál fikciójának szerepe a családi reprezentációban

A családi őskultusz természetesen nagyban függött attól, hogy éppen milyen méltóságot töltenek be tagjai, illetve hogy e családtagok mennyire igénylik az ősök ragyogó arcképcsarnokát saját pozíciójuk megerősítésére. A 18. század első felében elsősorban Esterházy Imre esztergomi érsek és magyar udvari kancellár körül fókuszálódott a családi reprezentáció.[7] Habár Imre az ifjabb,

ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben. In: *Történelem – kép*, 411–424; BENE Sándor: Őskeresők. A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere. ItK, 107 (2003) 1. 16, 33–35; Uő: *A Zrínyiek: egy családtörténet története*. In: A Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk. BENE Sándor – HAUSNER Gábor. Bp., 2007. 288; FAZEKAS István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet*. In: Sz, 143 (2009) 4. 905–917; BUZÁSI Enikő – FAZEKAS István: *Trophaeum*. In: MAMŰL XII. 148–153.

4 FAZEKAS: i. m. (3. j.) 906.

5 Estoras-Pálra, továbbá „Ferenc pécsi püspökre", és „Mátyás váradi püspökre" ld. *Trophaeum,* i. m. (2. j.) Pars I. Tab. V., XIV., XXII. (metszetek és elogiumok, sztlan); Pars II. 8–9, 17, 21. (életrajzi adatok). Albertre ld. a 2. j.

6 *Trophaeum,* i. m. (2. j.) Pars III. № 1–9. (sztlan).

7 Esterházy Imre személyére további irodalommal: KOLTAI András: *Esterházy II. Imre*. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. BALOGH Margit. Bp., 2003. 331–338; FORGÓ András: *Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben*. In: „Fényes palotákban,

grófi ágból származott, neki is szüksége volt a költött családtörténet dicsfényére – ami nem is csoda, hiszen miként a 17. században Miklós és Pál a világi, addig Imre az egyházi hierarchia csúcsára jutott fel elsőként a családból. Sőt, a kultusz ápolása terén a *Trophaeum* utáni legjelentősebb írásos munka, az *Illustres Eszterhazianae gentis heroes* ugyancsak az ő tiszteletére készült, pontosabban arra az alkalomra, amikor 1727-ben átvette az érseki palliumot.[8] Az ismeretlen szerző az előszóban prózai formában magasztalta az érsek valós és valótlan – azaz a *Trophaeum*ban színre lépő – elődeit,[9] majd váltakozva közölt elogiumokat az egyházi, illetve világi pályán magasra emelkedett, ismét vegyesen valódi és hamis Esterházyakról.[10] A mű végén Esterházy Imre egyházi és világi tisztségeiről szóló elogiumok találhatók.[11] A *Heroes*szel bebizonyosodott: a *Trophaeum* ősgalériája kiválóan alkalmas arra, hogy a világiak mellett a főpap-Esterházyak reprezentációjához is alapanyagul szolgáljon, hiszen a sok kitalált főpap, apát, prépost mind felvonultatható volt az érsekké lett Imre tekintélyének öregbítésére.

Esterházy Imre idején színdarabok is születtek az Estorasokról, így ugyancsak 1727-ben kettő is Joób Gábor tollából.[12] Ezzel folytatódott a már Esterházy Pál idején megindult gyakorlat, miszerint a *Trophaeum*ban megrajzolt képzeletbeli hadvezér-ősök, „belli dux"-ok iskolai színjátékok hőseivé váltak. Míg az 1727-ben játszott daraboknak Imre már említett pallium-átvétele adhatott aktualitást, addig az 1735-ben Sopronban játszott darab Pál Antal herceg előző évi soproni főispáni kinevezésével lehet kapcsolatban.[13]

Az érsek felett mondott három gyászbeszéd közül csak egyben, a Padányi Bíró Márton által mondott laudációban szerepel a *Trophaeum*-féle családtörté-

---

ékes kőfalokban." Tanulmányok az Esterházy családról. Szerk. Maczák Ibolya. (A források tükrében) Bp., 2009. 65–85.

8 *Illustres Eszterhazianae gentis heroes, in utraque republica sacra et profana, belli et pacis artibus omni aevo clarissimae. Festis honoribus… Emerici e comitibus Eszterhazi de Galantha… Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis archi-episcopi… dum… archiepiscopalibus insignibus ornaretur… dicati ab alma Archi-Episcopali Universitate Tyrnaviensi Societatis Jesu.* Tyrnaviae, 1727.

9 Uo. A[1]r–D[1]v.

10 Uo. D[2]r–N[1]v.

11 Uo. N[2]r–R[2]v.

12 Gabriel Joób: *Fides in regem et patriam sive Georgius de Estoras ad Nicopolim gloriosa morte sublatus…* Tyrnaviae, 1727; Uő: *Trophaeum Martis Ungarici ad portas Damiatae erectum sive Emericus Estoras Belli-Dux…* Tyrnaviae, 1727.

13 A színdarab címe: *Michael Estoras Divo regi Ladislao contra Cumanos pro libertate Virginis depugnans.* (Sopron, 1735.) A színdarabokra még ld. Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon.* Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században. (Irodalomtörténeti Füzetek, 147.) Bp., 2000. 201–210. Esterházy Pál és az iskolai színjátszás kapcsolatára ld. Knapp Éva: *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás.* In: Uő: „Judit képit én viseltem." Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. (Irodalomtörténeti Füzetek 162.) Bp., 2007. 8–39. A témára még ld. Pintér Márta Zsuzsanna és Medgyesy S. Norbert tanulmányait a jelen kötetben.

net, igaz, ott teljes pompájában.[14] Ugyancsak ott vannak a mitikus Estorasok a Vida István által gróf Esterházy Ferenc Fejér vármegyei főispán felett mondott 1747. évi beszédben, illetve a Nagy Dániel által szerzett, gróf Esterházy József országbíró halálára írt 1748. évi beszédben is.[15] Az utóbbi horvát báni beiktatásakor 1733-ban Juraj Branjug zágrábi püspök mondott orációt, amelyben szintén nagy teret kapott a fiktív genealógia.[16]

Röviden szót kell ejtenünk itt a *Trophaeum,* illetve a fiktív családfa képzőművészeti kivetüléséről is. Csak két érdekes és eddig nem tárgyalt példát villantunk fel. Egyrészt Bél Mátyás Sopron vármegyéről szóló ismertetésében részletes leírás olvasható az Esterházy Pál által építtetett kismartoni kastély nagytermérőll, illetve az ott elhelyezett festményekről, amelyeken fiktív és kisebbrészt valós Esterházyak voltak láthatók.[17] Az ablakok között elhelyezett, a szakirodalomban mindeddig ismeretlen alkotások[18] az 1720-as évek második

14 Padányi Bíró Márton: *Esther id est: occulta abscondita.* Az az a Mennyei sugárlásoknak… tárháza, úgymint e tárházi… Esthergomi érsek… Esterházi Imre… kincse… Posonban, [1746]. A műre ld. Déri Eszter: *„Esterházyak leterített dicsőséges griffjei."* Szavak láttatása Padányi Bíró Márton halotti beszédében. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban", i. m. (7. j.) 141–164. A gyászbeszéd és a *Trophaeum* közötti viszonyra ld. uo. 155–156. A másik két gyászbeszéd: Leopold Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten für Gott, und das apostolische reich, dess… Herrn Emerici aus denen Grafen Eszterhazy von Galantha…* Pressburg, 1746; Emericus Kelcz: *Celsissimus ac Reverendissimus S. R. I. Princeps Emericus e Comitibus Eszterhazi de Galantha…laudatione funebri celebratus.* Tyrnaviae 1746.

15 Vida István: *Vae, vae, vae habitantibus in terra Apoc. 8. 13. az-az: a Földön lakóknak mondatott siralmas három jaj, mellyekbül minémű atyai kegyes gondviseléssel a méltóságos galánthai gróff üdösbik Eszterházi Ferencet… fel-vette és vállain hordozta a fölséges… Ur Isten.* Györben [1747]; [Nagy Dániel:] *Vég nélkül való nagyság, mellyet… Galánthai Eszterházi Jósef… életében magának szerzett, holta után pedig… élő nyelvel* [!] *hirdetett, egy Szent Ferencz Rendén lévő szerzetes.* Posonyban, 1748. Maczák Ibolya elkészítette az Esterházyak felett mondott gyászbeszédek bibliográfiáját (a 17–18. századra), amelyet mi is használtunk. Ld. Maczák Ibolya: *A herceglány léptei.* Család- és nőreprezentáció az Esterházy Krisztina Jozefa felett mondott gyászbeszédben. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban", i. m. (7. j.) 125–140. (A bibliográfiát ld. uo. 137–140.)

16 A püspök beszédét ld. [Kolinovics Gábor:] *Posthuma memoria Josephi Esterházii…* Tyrnaviae, 1754. 85–94. Kolinovics művére még ld. alább.

17 Bél Mátyás: *Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis.* I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs (I.), Földváry Miklós (I.), Tóth Gergely (I–III.). Szerk. Kincses Katalin Mária. (Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 2–4. kötet.) Sopron, 2001–2006. II. 57–61. A latin szöveg újabb kiadása: Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico-geographica…* Comitatuum ineditorum Tomus II. in quo continentur… Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis. Ed. Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt: Bernadett Benei [et al.] Budapestini, 2012. (a vonatkozó részt ld. uo. 177–178.)

18 A legendás Esterházyakat ábrázoló festményekről nem szól nagyszabású monográfiájában Garas Klára, amikor a kismartoni kastély nagytermét ismerteti. Ld. Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században.* (Magyarországi barokk festészet I.) Bp., 1953. 59–60, 121. A képeket Galavics Géza sem említi az Esterházy Pálról szóló nagyszabású tanulmányában: Galavics 1988 – persze egyáltalán nem biztos, hogy Pálhoz köthetők ezek az alkotások.

Hamisított Esterházy-díszbárd, két oldalán Estorás Mihálynak és Estorás Györgynek a Trophaeumból másolt ábrázolásával,
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

felében – vagyis amikor Bél leírásának első változata elkészült – már (és még) biztosan a helyükön voltak.[19] A leírás tartalmazza a képek termen belüli elhelyezkedését, a képen szereplő személy „korát" (általában a halálának dátumát), méltóságait, és jelmondatát – ezek az adatok részben eltérnek a *Trophaeum*ban szereplőktől.[20] Szintén említésre méltó az a díszbárd, amely a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található.[21] A bárd egyik oldalán az „audaces fortuna iuvat" jelmondat és az 1090-es évszám olvasható, valamint egy magyar ruhába öltözött vitéz látható. Az ábrázolás egyértelműen a *Trophaeum*ban szereplő (fiktív) Estoras Mihálynak, illetve az őt ábrázoló metszetnek feleltethető meg, hiszen mind a jelmondat, mind az évszám, mind az

19 Bél Mátyás munkatársa, Matolai János készítette el a képek leírásait – nagy valószínűséggel személyes emlékek alapján – valamikor 1725 után, de még biztosan 1729 előtt. A Matolai által készített, *Comitatus Semproniensis* című fogalmazványt, s benne a képek leírását ld. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Hist. I. yy. 33v–34v. A kézirat datálására ld. Tóth Gergely: A kézirati hagyomány. In: Bél: *Sopron vármegye leírása,* i. m. (17. j.) 234–254, itt: 239–241, illetve Tóth Gergely: *Sopron vármegye leírása – Bevezetés.* In: Bel: *Notitia… II.,* i. m. (17. j.) 23.

20 Köszönöm Galavics Gézának a témában nyújtott tanácsait.

21 Nyilvántartási száma: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Tár, Fegyvertár, 57.6626.

ábrázolás megegyezik. A másik oldalon a „virtute duce, comite fortuna" jelmondat és egy páncélos vitéz látható, kezében buzogánnyal – e kép a nikápolyi csatában felléptetett (azaz szintén fiktív) Estoras Györgyről, illetve annak *Trophaeum*-beli metszetéről lett mintázva.[22] Míg a kismartoni ősgaléria értelemszerűen a család megrendelésére készült, addig a bárd bizonyára valamilyen Literáti Nemes Sámuelhez hasonló ügyes hamisító munkája.

A század második felében már nem volt intenzív a *Trophaeum* és a legendás ősök jelenléte az Esterházy-reprezentációban. A családtagokhoz intézett, s általam áttekintett alkalmi beszédek, versek, ajánlások több mint felében nincs nyoma a fiktív családfának. Hogy két kirívó példát említsek: Desericzky József Ince piarista történész még nem mulasztotta el megemlíteni az „Estorasokat" Esterházy Károly váci püspökhöz írt elégiájában,[23] Dugonics András viszont már kifelejtette őket az *Argonautica* elé írt és stílusosan Esterházy József aranygyapjas lovaghoz címzett ódájából – noha maga az óda műfaja igen alkalmas lett volna néhány legendás Esterházy felléptetésére.[24] Olyan reprezentatív munka pedig, mint a *Trophaeum* vagy a *Heroes,* egyáltalán nem készült 1750 után. A jelenségnek két oka lehet: egyrészt a laudátorok sem nyúltak már olyan szívesen a témához az egyre sűrűsödő, és alább tárgyalandó kételkedő hangok miatt, másrészt ez idő tájt az Esterházyak sem pártolták már annyira az ősgaléria propagálását, vélhetőleg ugyanazon megfontolásból.

Érdemes megemlíteni egy példát arra nézve, hogy a család valamely tagjához írt alkalmi írásokban is megjelentek olykor árnyaltabb vélemények, jól leplezett kételyek. Chrysostomus Hanthaler lilienfeldi ciszterci szerzetes ajánlást írt az 1736-ban megjelent éremtani tankönyve elé Esterházy Pál Antal hercegnek.[25] Az ajánlás előzménye, hogy a borsmonostori elpusztult ciszterci apátságot és birtokát Esterházy Pál megvásárolta, majd 1680-ban a lilienfeldi apátságnak adta át, amely a 18. század első felében plébániát és templomot építtetett a településen. A rezidenciát az 1730-as években maga Hanthaler vezette, így kézenfekvő volt, hogy az ajánlását a rend jótevőjéhez, illetve annak utódához intézze: ebben hálatelt szívvel dicséri a herceget és famíliáját, nem

22 *Trophaeum,* i. m. (2. j.) Pars I. Tab. IX. (Mihály), LI. (György; sztlan). Az egyezéseket már a Magyar Nemzeti Múzeum 1825. évi katalógusának készítője (MILLER Jakab Ferdinánd?) is észrevette, de kételkedik – helyesen – az ábrázolt történelmi alakok hitelességében, s hozzáteszi, hogy a műtárgy nyilvánvalóan „újabb keletű", csupán a „ragyogó család emlékezetének megőrzése végett" vásárolta meg a múzeum egy aranyért. Ld. *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici…* Budae, 1825. 88.

23 Josephus Innocentius DESERICIUS: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria…* I–V. Budae in Hungaria–Pestini, 1748–1760. Tom. V. Lib. V. 191–192.

24 Andreas DUGONICIUS: *Ad Franciscum Comitem Esterhazium Hungariae cancellarium aurei velleris equitem Ode.* In: Uő: *Argonauticorum sive de vellere aureo libri XXIV.* Posonii et Cassoviae, 1778. *[1]r–*3[b]v.

25 Chrysostomus HANTHALER: *Exercitationes faciles de numis veterum pro tyronibus…* Pars I. exhibens adversas numorum… Norimbergae, 1736. Dedicatio.

feledkezve meg a legendás ősökről. Ezek közül csak egyet emel ki, Estoras Demetert, a cikádori ciszterci apátság állítólagos prépostját, akinek Estoras György és Bors Mária lettek volna a szülei. Hanthaler „boldogan" fedezte fel a Bors család egyik tagját az Esterházyak stemmáján, mivel ismerte II. András 1225. évi oklevelét, amelyben a király jóváhagyta Bán Domokosnak, majd fiának, Bors comesnek a kolostor számára tett adományait. Következésképpen, így Hanthaler, bizonyára Isten akaratából történt, hogy a romba dőlt kolostor az alapító Borsokkal rokonságban álló Esterházyak jámborsága révén épült újjá![26] Valójában persze sokkal prózaibb dologról volt szó: Bors Mária (s persze Estoras György és Demeter) csupán Esterházy Pál képzeletének szülötte volt. Hanthaler tehát jól tapintott rá a hamisítás egyik mozgatórugójára, a birtokszerzés utólagos legitimációjára.[27] Vagy talán – teszem hozzá – nem csupán rátapintott, hanem teljesen tisztában is volt vele, csak éppen egyfajta „cinkosságból", s persze jól felfogott érdekből nem mutatott rá nyíltan a hamisításra – amelyet később ő is gyakorolt, hiszen négy „középkori" krónikát is koholt a lilienfeldi kolostor történetének megírásához.[28] *Haruspici haruspex adridet.*

Egy másik példa álljon itt Schmitth Miklós jezsuita történésztől, aki ugyan nem alkalmi írást készített, de az általa írtak egyfajta „tiszteletkörként" foghatók fel az Esterházy család felé. A Magyarország nádorairól írt művében ugyanis Esterházy Miklós kapcsán megjegyzi, hogy a család a hun vezérekig

26 Uo. Dedicatio, 2–3. Megjegyzendő, hogy Hanthaler nem a *Trophaeum*ot használta az Esterházyak fiktív leszármazásának megismeréséhez, hanem Khevenhüller II. Ferdinánd uralkodásáról írt *Annales Ferdinandei* című munkáját, illetve annak 1721–1726 között megjelent második kiadását. E mű két kiegészítő kötete – amely a Ferdinánd alatt tisztségeket betöltő személyeket és azok családfáit mutatja be – tartalmazza az Esterházyak leszármazását és az Esterházy Pálnak kiállított, de előzetesen általa szerkesztett kiváltságleveleket, bennük az aprólékosan kidolgozott fiktív genealógiákkal. Ld. Franz Christoph graf von Khevenhüller: *Conterfet Kupfferstich (soviel man deren zu handen bringen können) deren jenigen regierenden grossen Herren…* II. Leipzig, 1722. 288–333.

27 Erre sok esetben a Neoacquistica Commissio vizsgálatai miatt volt szükség, mivel a bizottság megkövetelte a birtokszerzést igazoló eredeti dokumentumokat, illetve a család leszármazásának igazolását. Ezért lettek fontosak a nőági rokonságok, mert így be lehetett csempészni a családfába azokat a famíliákat, amelyek egykori birtokait az Esterházyak később megszerezték. A fiktív Bors Máriával párhuzamba állítható Ozorai Borbála, Ozorai Pipo állítólagos lánya (valójában a feleségét hívták így), akit a szintén kitalált Török Imre vett volna feleségül (a Török család valóban rokonságban állt az Esterházyakkal). Ezzel a költött leszármazással – és az ezt igazoló, 1421-re hamisított oklevéllel – igyekezett biztosítani Esterházy Pál az ozorai, tamási és több másik tolnai és somogyi uradalma feletti birtokjogát. A kérdésre ld. Soós István: *Esterházy Pál nádor és a Neoacquistica Commissio.* In: Sz, 143 (2009) 819–830.

28 Hanthalerre és az általa koholt krónikákra ld. Anna Coreth: *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620–1740).* (Veröffentlichungen der Komission für neuere Geschichte Österreichs 37.) Wien, 1950. 109–112; Uő: *Hanthaler, Chrysostomus.* In: Neue Deutsche Biographie, 7 (1966) 641. URL: http://www.deutsche-biographie.de/pnd130099864.html

vissza tudja vezetni az eredetét – igaz, teszi hozzá, az idők során visszasüllyedtek a nemesi rendbe.[29] A megjegyzés két szempontból is fontos. Egyrészt Schmitth, ha óvatosan is, de felvillantotta az ellentmondást a ragyogó, fejedelmi családfa és a kortársak által még ismert korábbi köznemesi állapot között. Másrészt, illetve ebből következőleg Schmitth szavai azt is jelzik, hogy a *Trophaeum* a harsány koholmányaival hosszú távon az ellenkező hatást érte el, vagyis éppenhogy túlhangsúlyozta az Esterházyak 17. századi hirtelen felemelkedését, s alighanem komoly szerepe volt abban, hogy a történelmi hagyomány Esterházy Miklósból egy jó „szoknyapolitikát" folytató, homályos múltú karrieristát faragott.[30] Pálffy Géza legújabb kutatásaiból azonban megtudható, hogy Esterházy Miklós egyáltalán nem a „semmiből" jött, hanem abból a jómódú és jó kapcsolatokkal bíró Pozsony vármegyei nemességből, amelynek tagjai Bécs, Pozsony, illetve az érseki székvárossá lett Nagyszombat közelsége miatt helyzeti előnybe kerültek a karrierépítés terén, s amely rétegből csaknem ugyanilyen gyorsasággal – s többek között jó házasságok révén – emelkedett ki az Esterházyakkal rokonságban álló Pálffy és Illésházy család.[31] Pálffy Miklósról és Illésházy Istvánról mégsem alakult ki a feltörekvő parvenü képe! Persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Esterházy család sorsa később egyedi módon alakult, hiszen Miklós fia, Pál elnyerte a hercegi címet, ami már egy más dimenzióban mozgó, majdhogynem fejedelmi reprezentációt követelt meg – a *Trophaeum*mal azonban, úgy tűnik, túllőtt a célon. Magának a múlteremtés aktusának effajta módja, vagyis a pompőz, ősidőkbe visszavezetett családfa humanista eredetű gyakorlata a 18. században már elavult, megkésett jelenség volt – ezen a tudóskodó oklevéltár sem segített –,[32] ezért várható volt, hogy idővel heves kritikai reakciókat vált ki.

29 „[Nicolaus Eszterhazi] e vetustissima principeque prosapia (nam ad duces Hunnorum originem non falso referunt) sed in ordinem cursu temporum equestrem redacta ortus…" [Schmitth Miklós:] *Palatium regni Hungariae…* Cassoviae, 1739. 104.

30 Ld. legutóbb Bene Sándor tanulmányát, ahol ugyancsak így jelenik meg a család, illetve Esterházy Miklós: Bene: Őskeresők, i. m. (3. j.) 16.

31 Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére.* Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. In: Sz, 143 (2009) 4. 853–882, különösen: 857.

32 Az oklevéltár beillesztése nem volt egyedi jelenség: már a 16. századtól megfigyelhető, hogy a genealógia-írók igyekeztek az új forráskritikai elvárásoknak megfelelni, s dokumentumokkal alátámasztani az állításaikat. Emellett az okmánytár a német nemzetségkönyvek műfajával is rokonítja a *Trophaeum*ot. Ld. Bene: Őskeresők, i. m. (3. j.) 33–34; Uő: *A Zrínyiek…*, i. m. (3. j.) 283–285. Ehhez még hozzátehetjük, hogy – amint azt fentebb láttuk – a Neoacquistica Commissio is „oklevélgyártásra" kényszerítette Esterházyt, ami ugyancsak befolyásolhatta az oklevéltár létrejöttét. Ld. a 27. jegyzetet. Ám a 18. században már Magyarországon is megjelentek a kritikai igényű családtörténetek pl. a Révayakról, Pálffyakról, Erdődyekről: a *Trophaeum*hoz hasonló genealógiai hamisításra már nincs példa a korszakban. A kérdésre ld. Tóth Gergely: *„Theatrum nobilitatis Hungaricae."* Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. In: Fons, 17 (2010) 3. 324–325.

A honi történettudomány fejletlenségének, megkésettségének köszönhető, hogy ez csak a század végén következett be.

Esterházyasított história – a fikció beszivárgása a magyar történetírásba

Mint említettem, a fiktív Estorasok átlépték a kultusz határait, és elvegyültek a történelmi szereplők között is – legalábbis néhány történelmi munka lapjain. A jezsuita Szentiványi Márton volt a leggyorsabb, aki *Miscellanea*jának 1702-ben kiadott kötetében a magyar történelemhez kapcsolódó számos egyéb tisztviselő-lista, azaz archontológia mellett megalkotta a „pogányok ellen, a haza és a keresztény hit védelmében elesett hősök és főurak katalógusát", amelynek az elején rögtön öt fiktív Estoras található – hogy aztán valós történelmi szereplők következzenek.[33] Nem kizárt, hogy éppen az Estorasok kedvéért hozta létre ezt a katalógust, mert a „belli dux"-okat nem tudta máshová sorolni. Szentiványi emellett utólagos pótlás formájában beleplántálta a különböző főpapok, apátok névsoraiba is az Estorasokat, ezzel szinte teljessé téve a kitalált családtagok integrálását a honi történelembe.[34]

Ellentmondásos Bél Mátyás (1684–1749), a jeles történész-polihisztor állásfoglalása a kérdésben. Pozsony vármegye leírásában tisztelettel adózik a család eredete előtt, de tartózkodik attól, hogy családfájukkal komolyabban foglalkozzon, a *Trophaeum*mal mentve ki magát.[35] Sopron vármegye leírásában, Fraknó ismertetésében már idézi a Lipót által Esterházy Pál számára kiállított 1687. évi oklevelet, amely összefoglalja az egész fikciót, illetve, mint említettük, a kismartoni kastély ősgalériáját is bemutatja, de ő maga nem értekezik egy szót sem minderről, csupán leíró jellegű a bemutatása.[36] Viszont Baranya, illetve Csanád vármegye Bél neve alatt fennmaradt leírásaiban ott vannak a fiktív Estoras főpapok a pécsi, illetve a csanádi püspökök katalógusában – az utóbbiban Estoras Albert, aki később állítólag kalocsai főpásztor lett.[37] Megle-

33 Szentiványi Márton: *Dissertatio II. paralipomenonica Memorabilium rerum in Hungaria.* In: Uő: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Decadis tertiae pars prima. Tyrnaviae, 1702. 7.

34 Uo. 66–71.

35 Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico geographica…* Viennae Austriae, I–V. 1735–1749(?). I. 65.

36 Bél Mátyás: *Sopron vármegye leírása,* i. m. (17. j.) II. 57–61. (a kismartoni kastély ősgaléria), 98–113. (oklevél). Bél Mátyás genealógiai adatgyűjtésére még ld. Tóth: *„Theatrum nobilitatis Hungaricae",* i. m. (32. j.)

37 A kitalált Estoras Ferenc pécsi püspökről: „Franciscus gente Eszterházius anno MCXVI. rerum potitus, teste Illustrissimae Familiae privilegio, quod ei Stephanum II. impertivisse oportuit." Matthias Bel: *Rerum Hungariae liber de comitatu Baranyensi.* Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK) Hist. I. l. p. 30; az ugyancsak fiktív Estoras Albert csanádi püspökről: „Albertus Esztoras episcopatum anno MXC. rexit, quemadmodum id ex

het azonban, hogy e nem túlságosan kidolgozott püspök-listákat valamely munkatársa állította össze. Erre utalhat az is, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában, a kalocsai érsekek életrajzai között – amelyek magas nívója, jellegzetes stílusa egyértelműen Bél szerzőségére vall – hiába keressük ugyanazt az Estoras Albertet![38] De a kitalált főpap nem maradt krónikás nélkül: Horváth Mihály piarista szerzetes a kalocsai érsekségről 1746-ban írt könyvében nemcsak hogy felvette Albertet az érsekek közé, de még egy kis életrajzot is koholt hozzá, hogy a főpap személyét élőbbé tegye.[39] Ez az igénytelen kis munka, s benne Albert életrajza nagy karriert futott be, már ami a *Trophaeum* utóéletét illeti: olyan nagy neveket is tévútra vitt, mint Kollár Ádám Ferenc és Pray György, akik eleinte elfogadták Albertet kalocsai érseknek.[40] Becsületükre legyen mondva, hogy később mindketten belátták tévedésüket.[41]

Súlyosabb hibát követett el Palma Ferenc Károly. A jezsuita történész közvetlenül ismerte és használta a *Trophaeum* 1095. és 1225. évi, címeradományt és címerbővítést is tartalmazó (!) hamis okleveleit, s 1766-ban kiadott heraldikai munkájában annak alátámasztására hozta fel őket, hogy már a korai magyar királyok is adományoztak címereket.[42] Sokat elmond ez az oklevélkritika és a történettudomány akkori állapotáról.[43] Ugyanez a színvonal tapasztalható Lehotzky András 30 évvel későbbi munkájában, a *Stemmatographia* című átfogó genealógiai gyűjteményben is. Lehotzky a *Trophaeum* mentén haladt az Esterházyak leszármazásának megírásakor, s bár megjegyzi, hogy tud Schwartner Márton – alább ismertetendő – kritikájáról, szerinte mégiscsak lehet ezekben a régi hagyományokban (értsd: az ősidőkig visszamenő genealógiákban) „valami igazság", hiszen – jön a fő érv – az Estoras-családfát is

diplomate, quod S. Ladislaus familiae Eszterházianae impertitus est, P. Szentivanyi docet." Matthias BEL: *Historia Comitatus Csanadiensis.* EFK Hist. I. 22.

38 Az életrajzokat ld. BEL: *Notitia,* i. m. (35. j.) III. 542–579.

39 [HORVÁTH Mihály:] *Natales archi-episcopatus metropolitanae Colociensis et Batsiensis ecclesiarum canonice unitarum…* Budae, 1746. 21.

40 Kollár Albertet nevezi meg Ugolin kalocsai érsek elődjének, nagy valószínűséggel Horváth alapján. Ld. Franciscus Adamus KOLLARIUS: *Historiae diplomaticae iuris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres.* Vindobonae, 1762. 108. Pray György ugyancsak elfogadja Albert érsekségét, s ő biztosan Horváth alapján, amint azt később bevallja (ld. az 53. jegyzetet). Ld. Georgius PRAY: *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti…* Pars I. complectens res gestas ab Divo Stephano ad Carolum Robertum. Vindobonae, 1764. 103.

41 Ld. a következő fejezetet.

42 Franciscus Carolus PALMA: *Heraldicae regni Hungariae specimen, regia, provinciarum, nobiliumque scuta complectens.* Vindobonae, 1766. 108.

43 A fentiek fényében némi óvatossággal kezelendő Gárdonyi Albert pozitív véleménye PALMA munkájáról: GÁRDONYI Albert: *A történelmi segédtudományok története Magyarországon.* Bp., 1926., reprint in: BARTONIEK Emma – GÁRDONYI Albert – DÉZSI Lajos: *A magyar történettudomány kézikönyve.* Bp., 1987. 240.

oklevélben erősítette meg II. András.[44] Tehát az eszébe sem jutott Lehotzkynak, hogy esetleg maga az oklevél is hamisított lehet.[45]

De nemcsak egy Lehotzky adott hitelt az Estorasoknak, hanem, mint már utaltam rá, az elképesztő forrásismerettel és kiváló kritikai érzékkel rendelkező Katona István is.[46] Az okokat nem kell sokáig kutatnunk, hiszen Katona tálcán kínálja nekünk. Ezt írja ugyanis Estoras Albert, a kitalált kalocsai érsek védelmében: „Az Esterházy nemzetség – amely viselt dolgai és méltóságai révén egyébként is messze híres, továbbá több korábban viselt, illetve két jelenleg betöltött főpapi tisztsége is emeli a fényét – aligha szorul koholt és máshonnan szedegetett díszítményekre: ezért nem hihető, hogy szándékukban állt volna koholni [t. i. az Esterházyaknak] Szent László ama oklevelét, amely szerint Albert először csanádi, majd kalocsai főpap volt."[47] Ez, ha úgy tetszik, elég világos beszéd: Katona rámutatott, hogy az Esterházyak közül műve írásakor ketten is főpapi méltóságot töltenek be, ezért láthatóan tartózkodott attól, hogy komolyabb kritikának vesse alá az oklevelet – noha ő is tisztában volt más véleményekkel, jelesül Prayéval.[48] Katona sorai mögött egyébként nemcsak az Esterházyakhoz, hanem a klérushoz való lojalitást is látnunk kell, hiszen őt is mint egykori jezsuitát és egyetemi tanárt a világi klérus fogadta be, előbb az esztergomi főegyházmegye, majd Kollonich László kalocsai érsek.[49] A sors iróniája, hogy a két főpap, akikre Katona utal, azaz Esterházy Károly egri és Esterházy Pál László pécsi püspök a mű megjelenésekor (1800) már nem voltak az élők sorában, ugyanis mindketten meghaltak 1799-ben.

Az Estorasok alkonya – a Trophaeum kritikája

A *Trophaeum*mal szembeni kritika viszonylag későn bontakozott ki. E megkésettségért csak részben felelős az Esterházy család befolyása; ugyanilyen fontos, hogy a magyar történettudomány egyszerűen nem volt felkészülve egy ekkora mértékű hamisításra. A magyar historikusok eleinte szinte fegyvertelenek voltak: az okleveles anyagnak éppen csak megindult a gyűjtése, s maga

44 [Lehotzky András:] *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae…* Posonii, 1796. 4.

45 Lehotzky művének kritikáját még ld. Gárdonyi: i. m. (43. j.) 243.

46 Katona történetírásáról, forráskritikájáról, a honi diplomatikában betöltött fontos szerepéről legújabban ld. Szabados György: *Katona István történetírói időszerűségéről.* ItK, 112 (2008) 5–6. 679–699.

47 Katona: *Historia…*, i. m. (1. j.) 164–165; fordítás: Uő: *A kalocsai…*, i. m. (1. j.) 90–91. (A fordítást részben javítottuk.)

48 Ld. még Thoroczkay Gábornak a szöveghez fűzött 279-es számú jegyzetét. Katona: *A kalocsai…*, i. m. (1. j.) 91. Katona Pray (szintén alább ismertetendő) kritikájára adott válaszát ld. Uő: *Historia…*, i. m. (1. j.) 164; Uő: *A kalocsai…*, i. m. (1. j.) 90.

49 Thoroczkay Gábor: *Előszó.* In: Katona: *A kalocsai…*, i. m. (1. j.) ii–iii.

az oklevélkritika csak a század második felében kezdett kibontakozni; hiányoztak továbbá a megfelelő kronológiák, archontológiák.[50]

A 18. század első felében nincsenek kételkedő megnyilvánulások a *Trophaeum* körül. Valamikor a század közepe táján azonban Rajcsányi Ádám (†1766), a jeles genealógus végre megtörte a hallgatást, és már okleveles bizonyítékokat is meglebegtetett, amelyekkel az Esterházyak költött genealógiáját megcáfolhatná, de, mint írja, visszatartja az „illem".[51] Véleménye nem jelent meg nyomtatásban, így hatása sem volt. Valószínűleg ugyanúgy a *decentia* (s persze a tudományág fejletlensége) volt az oka annak, hogy sem Timon Sámuel, az időszak legkiválóbb történésze, sem Kazy Ferenc vagy Kaprinai István, azaz a jezsuita adatgyűjtő iskola további képviselői nem tűzték tollhegyre a *Trophaeum*ot. Feltehető, hogy kételkedtek a benne lévő oklevelek hitelességében, de cáfolni nem tudták, s nem is merték – maradt a hallgatás. Ez azonban nyilván nem volt megoldás, különösen, ha az adott történész nem volt olyan kényelmes helyzetben, hogy megkerülje a problémát. Kolinovics Gábor, az ismert történész és régiségbúvár, bár névtelenül, de nyomtatásban is meg merte fogalmazni ellenérzéseit: 1756-ban megjelent, Esterházy József országbíró életéről szóló műve elején, a család eredetével kapcsolatban finoman, de határozottan utalt rá, hogy a *Trophaeum*ban közölt oklevelekkel kapcsolatban súlyos kétségek merülnek fel (igaz, tételesen ő sem kívánta cáfolni azokat).[52]

A század második felében kezdtek felbátorodni a historikusok. Pray György kiköszörülte a csorbát, és nem tagadva korábbi tévedését, 1774-ben már elvetette, hogy valaha létezett volna Albert főpap – írta mindezt „a kalocsai érseknek a királyok okleveleiből összeállított sorozata alapján".[53] Pray tehát már okleveles adatokra támaszkodva cáfolta Albert létezését – de mi a helyzet a *Trophaeum*-beli koholt Szent László-oklevéllel? Pray álságos módon hallgat erről, s 1779-es *Hierarchiá*jában is, csakúgy, mint 1774-ben, Horváth Mihályra keni a dolgot, azzal vádolva, hogy Horváth nem nevezi meg a forrását.[54] Pedig Horváth igenis megnevezte, rámutatva, hogy az Esterházy család okirataiból

50 Az oklevéltan és az oklevélkritika 18. század végi magyarországi kezdeteire ld. GÁRDONYI: i. m. (43. j.) 233–239. Még ld. Soós István: *Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére.* Horvát István és Schwartner Márton. Aetas, 4 (1993) 1. 44–91, különösen 44–46.

51 Idézi: SÁRVÁRY Endre: *A nagylléghi plébánia története. (Folytatás).* In: Magyar Sion, 6 (1868) 8. 586–597., itt: 597. Vö. László BERÉNYI: *Domini de Salamon-Watha dicti Zyrház de genere Salomon.* Der Ursprung der Familie Esterházy und ihre frühzeitliche Geschichte. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene. Eisenstadt, Schloss Esterházy 28. 4. bis 31. 10. 95. [Katalog der] Ausstellung der Republik Österreich… Red. Jakob PERSCHY unter Mitw. von Harald PRICKLER. Eisenstadt, 1995. 23, 45. Rajcsányi Ádámra legújabban, további irodalommal ld. BUBRYÁK Orsolya: *Rajcsányi Ádám.* In: MAMŰL IX. 350–352.

52 KOLINOVICS: i. m. (16. j.) 3.

53 Georgius PRAY: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege.* Posonii, 1774. 76.

54 Uő: *Specimen Hierarchiae Hungaricae… Pars II. de archiepiscopatu Colocensi.* Posonii et Cassoviae, 1779. 4.

lehet tudni Albert érsekségéről. Pray tehát nem túl elegánsan szőnyeg alá söpörte a problémát: nagyon is tudta, honnan ered Horváth közlése – kizárt, hogy ne ismerte volna a *Trophaeum*ot –, de inkább a „nem jezsuita" írót támadta a fikció forrása helyett.[55] Ugyanez a magatartás figyelhető meg Gánóczy Antalnál is, aki 1775-ben, a váradi püspökök történetében szintén elveti Albert érsekségét okleveles adatok alapján, de megint csak Horváth műve lesz a bűnbak.[56] Koller József, aki a pécsi püspökség történetét állította össze, valamivel már becsületesebben járt el. Ő Estoras Ferencet iktatta ki a pécsi püspökök sorából – ugyancsak oklevelekre támaszkodva –, s habár a kitalált főpap miatt Bél említett püspöklistáját kárhoztatta (amelynek kéziratához hozzájutott), mellékesen megjegyezte azt is, hogy Bél forrása a *Trophaeum* volt.[57]

Időközben határozottabb kritikák is megjelentek – vagyis már nemcsak a *Trophaeum*ból származó adatokat, hanem magát a művet is támadták egyes szerzők. Horányi Elek a *Memoria Hungarorum*ban a névtelen szerzők művei között hozza a *Trophaeum*ot, s éles hangon közli, hogy a munka alkotójának bizonyos történelmi eseményeket szilárdabb bizonyítékokkal kellett volna alátámasztania, hogy ne tűnjenek kitalált meséknek.[58] A már említett Kollár Ádám Ferenc – aki kiválóan ismerte a Hevenesi-anyagot, sőt 25 kötetnyi anyagot gyűjtött a tervbe vett magyar oklevéltárához – már konkrétumokkal is előállt: rámutatott, hogy a *Trophaeum*ban lévő 1095-ös és 1225-ös oklevél II. Andrásnak a borsmonostori apátsággal kapcsolatos oklevéléből lett összeeszkábálva, s feltételezte, hogy az Esterházyak, illetve a hamisító akkor jutott hozzá az oklevélhez, amikor Pál nádor megszerezte a birtokot (ezzel beigazolódott a „Hanthaler-sejtés"). Kár, hogy e megjegyzése csak Fejér György közlésében jelent meg mintegy 60 év múlva, 1829-ben, így hatása egyelőre nem volt.[59]

55 Ezt vetette szemére Katona is. Ld. Katona: *Historia…*, i. m. (1. j.) 164; Uő: *A kalocsai…*, i. m. (1. j.) 90.

56 Antonius Ganoczy: *Dissertatio historico-critica de S. Ladislao Hungariae rege, fundatore Episcopatus Varadiensis.* Viennae Austriae, 1774. 116.

57 Josephus Koller: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum.* I–VII. Posonii–Pestini, 1782–1812. I. 177–179, különösen 178. Bél Mátyás Baranya vármegyéről készült leírását Koller azért tudta használni, mert azt Klimó György püspök (1751–1777) korábban lemásoltatta; Koller bizonyosan ezt a Klimó-féle másolatot forgatta. Ld. Tóth Gergely: *Bél Mátyás* „Notitia Hungariae novae…" *c. művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése.* I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Könyvtár. Bp., 2007. II. 145.

58 Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum…* I. Viennae, 1775. 54.

59 Kollár megjegyzését Fejér oklevélgyűjteményében ld. Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* III./2. Budae, 1829. 70–71. Kollár feltételezése egyébként helyes volt. Az 1225. évi oklevél eredetije valóban az Esterházy család hercegi ágának kismartoni levéltárában volt. Ld. Szentpétery Imre: *A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei.* Bp., 1916. 68, 115. Az oklevelet ld. MNL OL DL 86815. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-

Annál inkább volt Schwartner Márton kritikájának. Schwartner, aki a pesti egyetemen 1788-tól oklevéltant, majd 1790-től címer- és pecséttant oktatott, 1790-ben oklevéltani kézikönyvet jelentetett meg. Ebben kijelentette, hogy a 13. század előtt a magyarok más nemzetekhez hasonlóan nem használtak családneveket, ezért az ezt megelőző korszakokra, de különösen a 11. század előttre vonatkozóan lehetetlen művelni a genealógia tudományát. Schwartner következtetése: minden olyan családtörténet, amely ezt a terminust átlépi, ostobaság, koholmány. Így egyebek mellett – mindig hoz magyar példát – koholmány a *Trophaeum* is, amelynek hazudozó, hízelkedő szerzőjét szerinte az Esterházy család „kineveti" (!), a benne lévő koholt érveket, hamisított okleveleket pedig „megveti".[60] Egy évvel későbbi munkájában már maga Schwartner az, aki „nevet" az Esterházy-családfán. Értekezését az Árpádoktól való leszármazását hangoztató Crouy családról írta, amelyben cáfolta a Bécs számára nyilvánvalóan kellemetlen „trónkövetelők" családfáját. Az Árpádokkal való rokonságot bizonyítani hivatott Crouy-oklevelek kapcsán hosszan értekezett a koholt genealógiákról, s több külhoni példa mellett az Esterházyak költött családfáját is szóba hozza, amelyet egyszerűen kikacag („ridemus nos tales naenias").[61] Ennél is fontosabb azonban, amit ezt követően ír. Rámutat ugyanis az 1225. évi koholt oklevélben lévő címerleírás képtelenségére azzal, hogy megjegyzi: a 15. század előtt egyetlen európai király sem adományozott ilyesmit.[62] Schwartner észrevétele – amellett, hogy Palma korábbi tévedését megcáfolta – minőségi elmozdulást is jelent: nem kronológiai bizonyítékokkal vagy más oklevelek dátumaival bizonyítja egy *Trophaeum*-beli oklevél koholt voltát, hanem analógiákkal, illetve azok hiányával, ráadásul európai összehasonlítás révén. Hasonló ehhez az *Introductió*ban tett konklúziója, ahol a családnevek használatával kapcsolatban tesz általános következtetést, s vonat-

DF 5.1) 2009. Kollár diplomatikai munkásságára, oklevéltár-tervezetére ld. Ján TIBENSKÝ: *A királynő könyvtárosa.* Adam František Kollár élete és művei. Bratislava, 1985. 128–131.

60 Martinus SCHWARTNER: *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam.* Pesthini, 1790. 232–237. 1802-ben Schwartner kiegészített és átdolgozott formában, illetve módosított címmel újra megjelentette a munkáját (Uő: *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii, praecipue Hungaricam.* Budae, 1802.), ahol a vonatkozó rész csaknem változatlanul szerepel; a különbség csak annyi, hogy az Esterházy család mellett álló megjegyzés – „incunabulis regni Hungariae antiquitate suppar" –, amely az 1790-es kiadásban még szerepel, az 1802-es kiadásból eltűnik. Ld. SCHWARTNER: *Introductio in artem diplomaticam,* i. m. 236, ill. Uő: *Introductio in rem diplomaticam,* i. m. 257. Úgy látszik, Schwartner 1802-ben már nem tartotta fontosnak ezt a tiszteletkört a család felé. Schwartner *Introductió*járól általában még ld. LUKCSICS Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége.* Veszprém, 1914. 32–41; GÁRDONYI: i. m. (43. j.) 237–238. (kritikájával nem mindenben értek egyet); SOÓS: *Kísérlet…*, i. m. (50. j.) 44–45.

61 Martinus SCHWARTNER: *De gente Croviaca Hungariae regum stirpis Arpadianae haereditario successionis iuri non adversa…* Pestini, 1791. 52. A műre általában még ld. LUKCSICS: i. m. (60. j.) 42–47.

62 SCHWARTNER: i. m. (61. j.) 52.

koztatja a *Trophaeum*ra. Schwartner felkészültsége persze nem meglepő, hiszen Göttingenben, az oklevéltan, címertan és más segédtudományok nagy teoretikusának és megújítójának, Johann Christoph Gatterernek a keze alatt tanulta meg az alapokat, és mestere munkáiból bőségesen merített is.[63]

Utoljára Fejér Györgyöt és Nagy Ivánt kell megemlítenünk a *Trophaeum* kritikusainak sorában. Fejér nem térhetett ki a hamisított oklevelek kérdése elől, de ő igazából már nem is akart. A *Codex Diplomaticus* első kötetében, 1829-ben közölte ugyan az 1095-ös oklevelet, de mind a megelőző regesztában, mind az utána következő jegyzetében figyelmeztetett, hogy az oklevél hamis.[64] Az 1225-ös oklevél esetében már azt is jelezte, hogy ügyetlen hamisításról van szó, megjegyezve, hogy anakronizmusok vannak a szövegben, továbbá hogy a hamisító nem is törekedett arra, hogy kövesse a régi oklevelek stílusát.[65] 1838. évi oklevéltani dolgozatában meg is mutatta, milyen anakronizmusokra gondol – igaz, e művében az 1095-ös koholt oklevélben található-akat jelezte ritkított szedéssel.[66] Fejér szintén a Gatterer-féle modern oklevéltani elvek mentén járt el, ráadásul ő a magyar okleveles anyagban is igen jártas volt (ez Schwartnerről kevésbé volt elmondható).[67] Valószínűleg Schwartner és bizonyosan Fejér kritikája nyomán írhatta Nagy Iván genealógiai művének 4. kötetében, 1858-ban: „a mi végre az Estoras nevet, az Esterházyaknak Nimrodtól, Atillától izről izre származtatását illeti, az ezt oklevelekkel állító »Trophaeum Domus Estorasianae 1701.« czimü munka hitelességét a történeti critica rég elvetvén, szólanunk fölösleges."[68] Egyben Nagy Iván volt az, aki először valós forrásokon alapuló családfát állított össze a famíliáról.[69]

*

Az áttekintés végén elmondható, hogy az Esterházy Pál-féle genealógiai fikció utóéletének végigkövetése jó esettanulmányként szolgál tudományos történetírásunk igen lassú és megingásoktól sem mentes kialakulásához. Bár a *Trophaeum* és adatai nem tudtak beszivárogni a magyar történetírás fősodrába – Estoras Györgyöt például tudtommal egy történetíró sem említette meg a

63 Gárdonyi: i. m. (43. j.) 237–238; Soós: *Kísérlet…*, i. m. (50. j.) 44–45. Schwartner személyére további irodalommal ld. Varga Júlia: *Schwartner Márton.* In: MAMÚL X. 267–269.

64 Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* I. Budae, 1829. 488. (tévesen 1094-es évszámmal), 490.

65 Uő: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* III./2. Budae, 1829. 15.

66 Uő: *Authentia et vis probandi Diplomatum.* (*Codex diplomaticus…* X./3.) Pest, 1838. 30–31.

67 Fejér Györgyre legújabban ld. Kulcsár Péter: *Fejér György.* In: Irodalomismeret, 14 (2003) 5–6. 265–269.

68 Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. Pest, 1857–1865. IV. 81.

69 Uo. 80–100. Nagy Iván személyére ld. *Nagy Iván emlékezete.* Szerk. Tyekvicska Árpád. Balassagyarmat, 2000.

nikápolyi csata tárgyalásakor –, mégis sokféleképpen hatott, így az óvatlanabb történészek (Szentiványi, Horváth, Palma, Lehotzky) áldozatául estek a nagyszabású koholmánynak. Mint láttuk, a korai okleveleket övezte igazán nagy érdeklődés, hiszen e korszakból ekkor még nagyon kevés okirat volt ismert. Hogy a fővonalbeli historikusok – és itt főként jezsuitákról van szó – sokáig óvakodtak a koholt családtörténet kritikájától, annak az oka a 18. század első felében a család tekintélye mellett a még gyerekcipőben járó forráskritika és forrásgyűjtés lehetett, a 18. század második felében pedig, amikor már a feltételek – pl. kellő számú oklevél ismerete – megvoltak hozzá (és a mű egyes adatait már meg is cáfolták), inkább a tapintat, a klérusban lévő Esterházyak iránti tisztelet: Pray, Gánóczy, Koller és Katona magatartását aligha lehet máshogy magyarázni. Végül két diplomatikában jártas történész, Schwartner és Fejér vette magának a bátorságot, hogy rámutasson a fikció tarthatatlanságára. Ezt követően Nagy Iván végre összeállította a család valódi leszármazását – erre azonban több mint 150 évet kellett várni a *Trophaeum* után.

Az Esterházyak kezdetben magukénak érezték a fiktív leszármazást, s az megjelent a családi reprezentációban, kiadványokban, művészeti alkotásokban is. Később, a 18. század második felében, úgy tűnik, kihátráltak mögüle, de nem helyettesítették új, hiteles családfával. Így a *Trophaeum* hovatovább a család szégyenfoltja lett: a tudós közvélemény egyre bátrabban gúnyolta, „kinevette", s úgy tekintett rá, mint egyfajta genealógiai fügefalevélre, amellyel az Esterházyaknak valós származásukat kellene takargatniuk. A família részéről végül gróf Esterházy János vetett véget ennek a helyzetnek 1901-ben igen alapos családtörténeti munkájával, amelyben már az okmánytár is valódi iratokból állott – a *Trophaeum* pedig meg sincs említve benne.[70]

70 Esterházy János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása.* I–II. Bp., 1901.

Az irodalom vonzása

ORLOVSZKY GÉZA

Még egy posztmodern Esterházy?

„Édesapám több kötet – többségében Zrínyi Miklós hatását mutató – verset írt, és vallásos tárgyú műveket, imagyűjteményeket adott ki. 1711-ben Bécsben jelent meg *Harmonia cælestis* című vallásos énekgyűjteménye, s a magyar zenetörténet-írás ez idáig kiemelkedő zeneszerzőként is számon tartotta. Az újabb kutatások azonban rávilágítottak arra, hogy ez a meghatározás vele kapcsolatban csak korlátozott értelemben használható. Nemcsak azért, mert a kötet dallamainak jó része bizonyítottan nem tőle való (hiszen a kortárs zeneszerzők többsége is felhasznált idegen dallamokat), hanem mert föltételezhetően a dallamok földolgozását, a darabok komponálását sem ő (vagy nem egyedül) végezte."[1]

Az idézet természetesen Esterházy Péter *Harmonia cælestis*éből származik, abból a műből, amelyben a mitologizált 17. századi ős, Esterházy Pál alakja – akitől a mű címét is kölcsönzi – mintegy az édesapa-alakmások archetípusaként képződik meg. Az író ős megtalálása nemcsak kézenfekvő, de alkalmas arra is, hogy meglepően termékeny jelentéshorizontok nyílhassanak meg általa, hiszen a szöveg maga hívja fel a figyelmet arra, hogy a 17. századi elől rokona volt a jelenkori Esterházynak abban is, hogy hozzá hasonló szenvedéllyel űzte a – mondjuk egyelőre így – vendégszövegek beapplikálását a saját műveibe. Az Esterházy által olvasott Esterházy életművének újabb értelmezési stratégiáit kivédhetetlenül befolyásolja ez a kontextus, tudniillik az, hogy a posztmodern felől olvassuk és értelmezzük újra a sok műfajban alkotó főurat. Mindezt csak bonyolítja, hogy a szövegköziségnek folyton új körei nyílnak meg: a posztmodern Esterházynál a szaktudományos értelmezések maguk is szövegalkotó elemmé válnak, majd mindezek tovább értelmeződnek.[2] Szöré-

1 Esterházy Péter: *Harmonia cælestis.* Bp., 2000, 5; az idézet forrása Sas Ágnes előszava: Esterházy Pál: *Harmonia cælestis (1711).* Kiad. Sas Ágnes és Déri Balázs. Bp., 1989. (Musicalia Danubiana, 10)

2 Lásd a Fuharosok CD szerzőlistáján; *Fuharosok,* CD ROM. Szerk. Bocsor Péter és mások. Szeged, JATE Irodalomelmélet Csoport, 2000.

nyi László 1995-ben, éppen a *Harmonia cælestis* kapcsán ezt a bonyolult körkörös jelentésképző textuális teret az „enfarkába" harapó filológiai „kélgyó" metaforájával jellemezte.[3]

A 17. századi Esterházy irodalmi fogadtatása korántsem volt diadalmenet. Költői debütálására viszonylag későn, 1892-ben, az akkor nemrégen megindult Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain került sor. A publikációra reagálva az ellenlábas Egyetemes Philologiai Közlöny című folyóiratban Kanyaró Ferenc maróan gúnyos tanulmányt jelentett meg *Zrínyi legújabb epigonja* címmel.[4] A fiatal kolozsvári irodalomtörténész írása korrekt filológiai munkával bizonyította, hogy az 1655 táján keletkezett versek jelentős része szövegszerű egyezést mutat Zrínyi *Adriai tengernek Syrenája* (1651) és Listius László *Magyar Márs*a (1653) részleteivel. A verseket közzétevő, azokat az 1640-es évek végére datáló Merényi Lajost, valamint az ItK szerkesztőit hozzá nem értéssel vádolta meg, mondván, „látnivaló, hogy az *Adriai Tengernek Syrenájá*nál öt ével fiatalabb énekek valójában nem egyebek, mint egyenes kiírás Zrínyi műveiből, mely nem egészen szokatlan eljárást tudvalevőleg a plágiumok közé szokás sorozni". A két folyóirat közötti filológiai vita hamarosan eldurvult, és súlyosan becsületsértő, egymást kölcsönösen dilettantizmussal és plagizálással vádoló írások jelentek meg mindkét oldalról.[5] Végül az ItK alapító szerkesztője, Ballagi Aladár belebukott az ügybe, annyira, hogy pályája is kettétört, többé nem foglalkozott irodalomtörténettel.[6]

A balszerencsés csillagzat alatt meginduló recepció hosszú évtizedekre rányomta bélyegét Esterházy Pál életművének modern kori befogadástörténetére. Ha felütjük a bibliográfiai kézikönyvet, azt találjuk, hogy 1972-ig egyetlen önálló tanulmány sem foglalkozik költői tevékenységével. A 20. század irodalomtörténeti diskurzusváltásainak rendre a vesztese marad, előbb állítólagos eredetietlenségéért, utóbb labancságáért, katolicizmusáért jár rá a rúd. A *Spenót* egyetlen lapnyi kisportréja 11 sort veszteget költészetére. Ráadásul nemcsak sablonos verselőnek, de árulónak is bélyegezi: „Messze távolodott már ekkor Zrínyi szellemétől; meg is tagadta őt: mikor az udvar ajánlatára megvette Nádasdy konfiskált portrégalériáját, tüntetőleg visszautasította belőle Wesselényi, Zrínyi Péter és Frangepán képei mellett a Zrínyi Miklósét is."[7] Ennek

3 Esterházy 1691. Szörényi László kísérő tanulmánya, 37. jegyzet.

4 Kanyaró Ferenc: *Zrínyi legújabb epigonja.* EPhK, 1893. 15–36.

5 A vitát ld. EPhK, 1891. 587–588; 1892. 443–445; ItK, 1892. 95–97, 163–175. A vita tetőpontja Ballagi Aladár *A philologiai társaság és védnöke* című írása (ItK, 1892. 193–203), melyben Heinrich Gusztávot elvtelen és tehetségtelen tudósnak és plagizátornak nevezi.

6 A történetről ld. részletesebben Orlovszky Géza: *A megkésett recepció.* In: Kenyeres Zoltán emlékkönyv. Szerk. Szabó B. István. Bp., 2004.

7 *A magyar irodalom története, 2.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 201. A fejezetet Bán Imre írta. Már Kovács Sándor Iván hiába kereste a visszautasított Zrínyi-képmás legendájának forrását. Vö.: K. S. I.: *„Kik Marsnak merészségét követik".* Esterházy Pál Zrínyi-élménye az *„Egy csudálatos ének"* tükrében. In: Esterházy 1989. 409–410.

a hivatkozás nélküli állításnak a megerősítését egyetlen tudományos forrásközlésben sem találtam; az azonban igaznak tűnik, hogy a páratlanul gazdag Esterházy-képtár alapjait az 1671-es konfiskálások során olcsón megszerzett műtárgyak képezték.

De nem csak a költő és a műgyűjtő Esterházynak kell szembenéznie morális vádakkal. A zenetörténeti szakirodalom inkább kompilátorként, műkedvelő zeneszerzőként könyveli el. Az 1711-ben Bécsben Esterházy neve alatt megjelent, 55 vallásos kantátát tartalmazó *Harmonia Cælestis* című gyűjteményről[8] a modern tudományos kiadás szerkesztője az előszóban siet leszögezni: „már elöljáróban felhívjuk a figyelmet arra, hogy Esterházyt nem a mai értelemben tekintjük szerzőnek".[9] A későbbi, árnyaltabb ítélet szerint a gyűjtemény darabjai között igen sok az egyszerű átvétel a cseh és magyar egyházzenei közkincsből. Az eredeti darabok közül a jobbakat valószínűleg képzett udvari zenészek komponálták.[10]

Sajnos Esterházyra népszerű kegyességi művek szerzőjeként is árnyék vetül. Nagy hatású, reprezentatív, magyarul írt mariológiai kötetéről Szörényi László mutatta ki, hogy jelentős mértékben Nádasi János hasonló témájú latinul írott művének, valamint Joannes Maior exemplumgyűjteményének felhasználásával készült – a közvetlen források megnevezése nélkül.[11]

Végül a családtörténész és műgyűjtő Esterházy is megkapja a magáét. Az általa kezdeményezett, majd másokkal kidolgoztatott, egyre fényesebbé és valószínűtlenebbé fényesített családi genealógia, a *Trophaeum,*[12] amely az Esterházyak családfáját a szkítákig (majd Noéig) vezette vissza, nyilvánvalóan merő kitaláció, sőt „ízléstelenül gyártott koholmány".[13] A koholt családtörténetet vizuálisan hitelesíteni kívánó, a fraknói kastély falait táblaképekkel elborító grandiózus ősgaléria ironikus módon további hamisítások melegágyá-

8 *Harmonia Cælestis, seu Moelodiae Muusicae Per Decursum totius Anni adhibendae ad Vsum Musicorum, Avthore Paulo Sacriromani Imperii Principe Estoras de Galanta Regni Hungariae Platino,* Anno Domini MDCCXI. Figyelemreméltó: a címlapon a birodalmi hercegi és nádori ranggal azonos kiemelést kap az „Author". A mű legkorábbi, 1699-es kéziratos forrása még visszafogottabban fogalmaz: „Melodiae – pro usum musicorum a Paulo Estoras … compositae".

9 Esterházy Pál (1711), id. kiad. (1. j.) 5.

10 Uo. 37–41.

11 Ld. Szörényi László idézett kísérő tanulmányát (3. j.).

12 *Trophaeum nobilissimae ac aniquissimae domus Estorasianae…*, Viennae, 1700. A mű szerzőiről lásd Kulcsár Péter: *Opponensi vélemény Szörényi László „Philologia Hungarolatina" című akadémiai doktori értekezéséről.* In: „Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Szerk. Jankovics József és mások. Bp., 2007. 1587.

13 Ipolyi Arnold sommás ítélete (*Bedegi Nyáry Krisztina, 1604–1641.* Bp., 1887. 49.) Szörényi László közvetítésével bekerült a *Harmonia cælestis* című regénybe is: Esterházy Péter: i. m. (1. j.), 10. A mecénás Esterházy tevékenységéről korszerű és árnyalt képet ad Galavics 1988. 136–161; Uő: *Fürst Paul Esterházy (1653–1713) als Mäzen.* Skizzen zu einer Laufbahn. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 45 (1992) 121–142.

vá vált: a külön erre a célra évekre leszerződtetett festők a sorozatban gyártott képzeletbeli ős-Estorások alakját ismert korabeli történelmi portrékról és zsánerképekről kopírozták.[14]

Érdekes vállalkozás lehetne a hitelesség és hamisság kérdését Esterházy Pál közéleti tevékenységének és szerepvállalásainak kontextusában vizsgálni, azonban egy tudományosan megalapozott, árnyalt politikai pályakép megrajzolására – részben a források feltáratlansága miatt – a történettudomány talán még nem áll készen.[15] Mindenesetre a fiatal főurat szokás Zrínyi Miklós odaadó híveként, szinte utánzójaként jellemezni;[16] 1670 utáni politikáját, különösen nádori tevékenységét pedig gyakran illeti az ifjúkori eszmények elárulásának vádja. Fiatalkorára visszaemlékezve Esterházy többször kiemelte azt a különös lelki köteléket, amely őt példaképéhez, Zrínyihez fűzte. A kereszteléssel egyenrangú esemény, amikor Zrínyi először látja őt – csecsemőként – a pozsonyi országgyűlésen. Majd édesapja emlegeti, szinte az apaszerepet is Zrínyire testálva, hogy természetük mennyire egyező, előkészítve ezzel egymásra találásuk jelenetét: „Az kertben sétálván, azért Zrínyi uram engem meglátván magához hívott s kezemet fogván fölemelt az földről s megcsókolt, mondván […] nem sok ember tudja, micsoda gyermek légyen ez. […] Kit én ugyan igen szívemben vettem ekkor, s tekéntvén Zrínyi uramat, eszemben vettem, hogy egyféle természetűek vagyunk."[17]

Nem ártván magam a művészettörténészek és történészek dolgába, a következőkben csak a költő Esterházy Pállal szeretnék foglalkozni, arra a kérdésre keresve a választ, hogy vajon Kanyaró Ferenc jogosan sütötte-e rá az *epigon* bélyeget.

Esterházy Pál költői életművét, összesen 29 verset, csak a szerző által készített, a hagyatékában fennmaradt tisztázatokból ismerjük.[18] Az anyagnak alapvetően két szerzői rendezéséről tudunk. Az első 1656 körül történhetett, ennek nyomát egy autográf füzet mutatja, amelybe 9 vers tisztázata került. A második szerzői gyűjtemény 1670-ben készült, címlapja szerint négy részt tartalmazott – vagy legalábbis a szerző négy részesre tervezte –, de ebből csak az első két rész maradt fenn két külön füzetben. Az 1670-es tisztázat tartalmazza a korábbi, 1656 körüli gyűjtemény minden korábbi versét az *Egy csudálatos ének* kivételével. Az 1670-es gyűjtemény két fennmaradt füzetének rendezőelve könnyen felismerhető: az első részben vallásos és elmélkedő költeményeket találunk, és olyanokat, amelyeket Ács Pál nagyon találóan katalógusversnek

14 Buzási Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben.* In: *Történelem – kép*, 415–416. Ld. még: Stefan Körner – Margit Kopp: *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy.* Gemälde und Bildprogramme. In: *Galavics-emlékkönyv,* 215–248.

15 Ez a helyzet éppen megváltozni látszik: ld. e kötet történeti tanulmányait.

16 Lásd Iványi Emma bevezető tanulmányát: Esterházy 1989. 429–464.

17 *Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653).* In: Esterházy 1989. 309.

18 A versek kritikai kiadása: RMKT XVII. 12. 119–147. számú vers. A forrásokról ld. 795–796. A kéziratok lelőhelye: MNL OL P 125. 54. cs. A kéziratok mikrofilmjét használtam.

nevez: *Az égi madarakról, A földi állatokról, A halakról, A vadászat-madarászat múlatságiról* stb. A második füzetbe nagyrészt szerelmi témájú énekeket és táncénekeket másolt be. Kivétel *Az esztendőnek négy részéről* című vers, amely a katalógusversek közé kívánkozna. Talán azért került ide, mert eredetileg a zenéje szerint ez is táncének lehet. A két ciklus egységességét, a versek sorrendjének kötöttségét jelzi, hogy mindkét füzetben egytől végig folyamatos a versszakok számozása.

A szerelmes vagy legalább a vers fikciója szerint szerelmeshez szóló versek azonosíthatóan két hölgyhöz köthetők. Az 1651 körül első feleségéhez, Orsikához írott a korábbi, 1656-os gyűjtemény többi darabjával a ciklus elején; a Rákóczi Erzsébethez írottak viszont a ciklus végén helyezkednek el. A feleség mint címzett azonosítása egyértelműnek tűnik: „édes ágyas társának" nevezi az *Egy csudálatos ének*ben – ebben az esetben a vers beszélője egyenesen Esterházy Orsolyához intézi a szavait. Rákóczi Erzsébethez fűződő szerelmi kapcsolatát az *Egy ifjú vadásznak panasza Cupidóra* című vers sorkezdő betűi leplezik le.[19] Jól felismerhetően az ezt körbevévő versekben a Sólymocska, a Ráróczka, a kis Karvoly, a Hattyú madár szintén Erzsébet költői alteregója. Mindebből arra következtethetünk, hogy a második füzet verseinek sorrendje nagyjából az időrendet követheti, és két ihlető múzsa és címzett: Orsika és Erzsébet alakja köré szerveződnek.

A 29 fennmaradt Esterházy-versből öt az, amelyik szinte teljes egészében idegen strófákból és verssorokból van összerakva: az egyik Listius László szerencseverséből *(Az esztendőnek négy részéről való ének),* négy másik pedig Zrínyi *Syrena*-kötetének darabjaiból. A négy közül *Az Arianna sírása és keserves halála* gyakorlatilag az *Arianna sírása* újraírása. Az *Egy csudálatos ének* teljes egészében a *Szigeti veszedelem* hatását mutatja, noha konkrét, több szóra kiterjedő szövegszerű átvétel nincs benne. Négy további versben találhatók egy-két sorra menő átvételek Nyéki Vörös Mátyás, Beniczky Péter és megint csak Zrínyi verseiből. Ezek az utóbbi szövegkölcsönzések nem haladják meg a barokk poétikában és a kor költészeti gyakorlatában megengedett és szokásos kölcsönzés vagy imitáció szintjét.

Állj meg édes Sólymom, bátor ne sokáig,
Ámbár csak fél óráig,
Ne irtózzál tőllem,
Ládd-é mint ég szívem,
Lelkemet ne veszessem.[20]

19 Kapcsolatukról: *Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez, 1671–1704.* Kiad. Uhl Gabriella. Lymbus, 1994. 51–76; Uhl Gabriella: *Esterházy Pál és Rákóczi Erzsébet.* Irodalomismeret, 1995. 82–88.

20 Esterházy Pál: *Egy sólyommadárról való ének*, 1. – az RMKT strófaszámozásával: 141.

Állj meg, édes vadam, bátor ne sokáig!
Hadd nézzem szemeidet csak fél óráig!
Nem gondolok osztán, ha lelkem elválik
Világ-unta testemből, ki van mast alig.[21]

A kezdő sorok Zrínyi-idézete itt felfogható szabályos imitációként vagy még inkább egyszerű idézetként vagy utalásként, amely arra hivatott, hogy a vers címzettjében előhívja az idézettel megjelölt Zrínyi-vers élményét.

Ezt az utóbbi négy verset tehát kiemelhetjük a gyanúsítottak köréből, így a plágiummal vádolható versek száma legfeljebb hat – a fennmaradt életmű alig egyötöde.

Esterházy költészetének intertextuális kapcsolatait, különösen a Zrínyi költészetéhez fűződő viszonyát, legalaposabban Kovács Sándor Iván vizsgálta. Erre vonatkozó kutatásai tanulmányainak abba a sorába illeszkednek, amelyben azzal az Arany Jánostól eredő irodalomtörténeti hagyománnyal szállt vitába, amely hagyomány Zrínyit hatás és követők nélküli magányos óriásként képzelte el: „nem követve, meg nem haladva, utol nem érve senkitől". Ezzel szemben Kovács Sándor Iván igyekezett felfedezni és regisztrálni a 17. század Zrínyi-ismeretének nyomait. A Syrena-kötet szövegszerűen kimutatható hatását a kortárs vagy közeli utód irodalmi művekben többnyire egy differenciálatlan *imitatio auctoris* fogalom alá sorolta be.[22] Az *Egy csodálatos ének*ben például olyan eposzimitációt látott, amely a műfajt a cselekménytől megfosztva puszta seregszámlává redukálja, ahol ráadásul a felsorolt mesebeli hősök megfeleltethetők a szerző környezete valóságos személyeinek. A szöveg titokzatosságát és kimondott titkolódzását a valóságreferenciát elleplező és egyben a figyelmet ráirányító gesztusként értelmezi.[23]

Ács Pál a kulcsszerű megfeleltethetőséget elvetve ezt a verset a katalógusversek sorába illeszti be, és a szöveget ihlető élményanyagot a fraknói könyvtár térképszobájában találja meg. Az *Egy csudálatos ének* az újonnan felfedezett egzotikus földrészeket bemutató atlaszok és illusztrált útleíró kézikönyvek forgatásának hatása alatt született.[24] A művel kapcsolatban fontos rámutatni, hogy annak címzettje, belekódolt olvasója az akkor tizenkét esztendős Esterházy Orsika volt, a vers megírásának idején a szerző jegyese – vagy talán már a felesége, de akitől ekkor még távol kell élnie, hiszen Nagyszombatban éppen a poétai

21 ZRÍNYI MIKLÓS: *2. Idylium,* 24.

22 Legrészletesebben Esterházy portré-esszéjében: „A Zrínyit imitáló Esterházy kiterjeszkedik a mester szinte teljes költői művére." *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból.* II. rész. Barokk és késő-barokk rokokó. Szerk. Kovács Sándor Iván és mások. Bp., 2000. 222.

23 Kovács Sándor Iván: *„Kik Marsnak merészségét követik". „Egy csudálatos ének".* In: Uő: Eleink tündöklősége. Bp., 1996. 51–66.

24 Ács Pál: *Sárkányölő a csodakabinetben.* Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál *Egy csudálatos ének* című versében. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* 265–280.

osztályt végezte be, és kezdte el a filozófiai fakultás első évét. A szöveg tehát felfogható akár egyfajta retorikai gyakorlatnak, *progymnasmá*nak is. A szokásos iskolai gyakorlat műfajai közül leginkább leírás, *descriptio (enargia)* vagy *hypotyposis,* de nem egyetlen tárgy vagy személy részletezése, hanem egy csodás, mesebeli világé *(topothesia).* A szöveg vezető alakzata az *amplificatio* és a *hyperbole.*

Víttak ezek sok vadakkal,
Scotus csuda madarakkal,
Vívott anglus Balaenákkal,
S pokolbeli Fúriákkal.

Mondom, bizony Fúriákkal,
Avagy inkább Hárpiákkal,
Kegyetlenkedett Párkákkal,
Egyszersmind száz boszorkánnyal. (52–53.)

Az iskolás fiú fantáziálása távoli tájakról, hősökről, a rá váró feladatokról; a Syrena-kötet olvasásának friss irodalmi élménye; kamaszos dicsekvés, titokzatoskodás egy kislány elkápráztatására – az *Egy csudálatos ének* mindez együtt, tipikus zsenge, fiatalkori mű, amely minden bizonnyal egyetlen példányban létezett, és nagy valószínűséggel egyetlen olvasója volt. A szerző később nem vette fel egyetlen gyűjteményébe sem, nem szerepel azon darabok között sem, amelyeket „virginán ki tudott verni". Plágium? Nem. Imitáció? Talán.

Az imitáció kora újkori elméleti irodalmát áttekintő Kiss Farkas Gábor szerint a 17. század közepén az iskolai kézikönyvek – így például a jezsuita Alexander Donatus (1584–1640) *Ars poëtic*ája (1631) – világosan megkülönböztetik a dolgokra és a szavakra vonatkozó utánzást.[25] A szavak utánzása az *elocutio,* a dolgoké az *inventio* és *dispositio* körébe tartozik. Az *Egy csudálatos ének* esetében a *dispositio* imitációjáról beszélhetünk, hiszen az eposz egy fontos alkotóelemének, az *enumeratio*nak az utánzásáról van szó. Leginkább a *Szigeti veszedelem* első (68–102) és ötödik (42–63) énekének seregszámlájára gondolhatunk forrásszövegként.

Ahhoz, hogy további esetleges irodalmi előképeket valószínűsíthessünk, ismernünk kellene Esterházy Pál világirodalmi műveltségét. Fraknói könyvtárának jegyzéke alig tartalmaz modern irodalmi művet. A túlnyomó részt politikai, történeti, hadtudományi jellegű gyűjteményben a *Diversi antiqui Oratores* szak a standard iskolai klasszikus latin olvasmányokat – főleg Cicerót – tartalmazza, és mutatóba egy-két görögöt is. A retorikát Quintilianus képviseli. Egyéb irodalmi műveit tekintve is valószínűsíthetjük, hogy Ester-

25 Kıss Farkas Gábor: *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában.* Bp., 2012. 21.

házy Pál olvasottsága meg sem közelítette példaképéét. Az iskolában olvasott antikokon és a vallásos munkáihoz használt egyházi szerzőkön túl nincs nála nyoma elmélyült irodalmi ismereteknek. (Feltűnően sok a topográfiai munka, láthatóan érdekelték a kuriozitások: az alkímiai, asztrológiai munkák, Athanasius Kircher művei.) Természetesen a könyvjegyzék nem tükrözi a tulajdonos teljes műveltségi hátterét, hiszen olyan címeket sem tartalmaz (például Zrínyi!), amelyeket biztosan olvasott.[26]

Az *Egy csudálatos ének* – már ha önálló műnek tekintjük és nem töredéknek vagy vázlatnak – a lehető legtávolabb van az eposz eszményétől. Nincs alapeszme, csak ornamentika: a hősök ugyan két ellentétes táborba rendeződnek, ám a két tábor egyenrangú, egymással felcserélhető („De ki körösztény, egyet tart, / Másfelől pogány egyet tart, / Néha tesznek ezek nagy kárt, / Néha ennek az másik árt"). Főleg vadállatokkal és szörnyekkel küzdenek, mint a mesék és mítoszok hősei; belső küzdelmeik öncélúak, anarchikusak, esetlegesek, mindenki mindenki ellen. Leginkább még a hivatásos sportolók bajnokságaira emlékeztet, hiszen több dolog köti őket össze, mint ami elválasztja. (A saját országukban, Adeában szüneteltetik a küzdelmet: „Midőn ez országban vannak, / Kevés ideig mulatnak, / Egymással szépen vigadnak, / Kedvesen is barátkoznak.") Zrínyi heroizmusa csak a külsőségekben, a díszletekben mutatkozik meg, a hősök vég nélküli felsorolása egy udvari felvonulást, operai vagy balettelőadás teátrális külsőségeit (esetleg valóságos élményeit) idézi fel. A szöveg a látszólagos dinamizmus ellenére is állóképszerű, önálló egész alakos portrék sorozata, verbális képtár. Mint ilyen, a fraknói vár majdani monumentális, képzeletbeli ősökkel benépesített ősgaléériájának közvetlen elődje.

Az esztendőnek négy részéről való ének Listius László 1653-as *Magyar Márs*ában megjelent *A szerencsének állhatatlanságárúl* című vers strófáiból van összerakva. A 48 versszakos énekben mindössze 4 versszak Esterházy saját szövege. A saját szakaszokban a szerző és Apolló párbeszédét kapjuk. Az előállított szövegről a szerző meglehetős kétértelműséggel beszél: „csinált verseknek" nevezi, az utolsó szakasz ajánlásában pedig, mintegy mentegetőzve, Apollóra hárítja át a felelősséget:

> Az esztendőnek négy részéről szólottam,
> Azmint parancsoltad, versekben foglaltam,
> Apollo, munkámban mintegy megfáradtam,
> De parancsoltál, kit el nem múlathattam.

26 Zrínyi könyvtáráról: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1991. A monográfia digitális változata a könyvtár háromdimenziós rekonstrukciójával: *Reconstruction of Miklós Zrínyi's Library by VRML*. Eds. Károly Kokas, István Monok. Bp.–Szeged–Zagreb, 2001–2002. http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/ (letöltve 2013. május 2).

A parancsra összeállított költemény valójában Listius szerencseversének értő olvasata, mely felismeri az eredetiben benne rejlő évszakvers lehetőségét. Éppen az eredeti lényegét– vagyis a szerencse forgandóságáról szóló elmélkedést – kihagyva, az eredeti sorrendjét átalakítva jellegzetesen esterházys katalógusverssé formálta át. Az eredeti 90 versszakának a felét használta fel. Az átvételek nem teljesen szó szerintiek, sok az apróbb változtatás, alakítás a szóhasználaton, rímelésen.

[Listius:]
46. A szép zöld pásiton Pamphagus nem nyugszik,
Setétes barlangban majd széllyel bujdosik,
Nyelve kivetéssel fáknál nem aluszik
Az Oribasussal hidegségtől fázik.[27]

[Esterházy:]
43. Az szép zöld pásiton Pamphagus nem nyugszik,
Sötétes barlangban mert széjjel bujdosik,
Nyelve kivetéssel fáknál nem aluszik,
Mert kegyetlen télnek havaitól fázik.[28]

A fülemüle énekének magyarázatja hasonló eljárással keletkezett. Itt Esterházy Zrínyi eposzából a legszebb, leglíraibb részleteket válogatta ki biztos kézzel – mint majd Arany János kétszáz évvel később –, például a török ifjú énekét, majd az összegyűjtött versszakok köré keretjelenetet költött. Az így létrejött lírai elbeszélés Cumilla és Delimán nászjelenetét meséli újra, de a történet hősei itt fülemülék, a drámai cselekmény pedig boldog véget ér.

Mint borostyán fával összekapcsolódik,
Mint kígyó oszlopra réá tekereszik,
Bacchus levele is fára támaszkodik,
Ily mód két kismadár összecsingolódik.
Hallgass tovább, Musám![29]

Az *Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra* és az *Egy ifjú juhász panasza az szerencse ellen barátjának eltávozásáért* egymással összefüggő versek. Gyakorlatilag a második az első vers újrarendezésével és kibővítésével jött létre. Esterhá-

27 RMKT XVII. 12. 115. sz. Listius verseit Varga Imre gondozta.

28 Actaeon két kutyájáról van szó, de Esterházy csupán az elsőt, Pamphagust veszi át. Vö. Ovidius: *Metamorphoses.* 3206 skk.

29 Emlékeztetőül, Zrínyinél: „Mint borostyán fával öszvekapcsolódik, / Mint kigyó oszlopra reá tekereszik, / Bachus levele is fára támaszkodik, / Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik. // Hallgass tovább, Musám. Az török táborban…" *Szigeti veszedelem.* XII. 51–52.

zy kölcsönzéseinek forrása itt a két *Idilium,* az *Orfeusz keserve* és az *Arianna sírása.* Az újraírás apropója a kedves távolléte. A kiinduló szöveghez fűzött betoldások és módosítások az újonnan létrejövő verziót alkalmivá tették – vagyis egy Cupidót ostorozó szerelmi panaszvers *(Egy ártatlan ifjúnak panasza)* a szerelmes távollétét siratóénekké alakult át *(Egy ifjú juhász panasza az szerencse ellen barátjának eltávozásáért).* Vajon ki az eltávozott barát? Mindenesetre Rákóczi Erzsébet ugyanezekkel a Zrínyit imitáló szavakkal kezdi panaszversét: „Jaj, én szerencsétlen."[30] Látható, hogy a későbbi változatból miként tűnnek el az eredetihez (Zrínyi szövegeihez) szorosan kötődő adatok. Zrínyi, *Feszületre*: „Fogyattad könyvedet csak egy violáért" Esterházy: „Könyvemet forgattam csak egy violáért" → „Könyvemet forgattam egy kis violáért" → „Könyvemet forgatván egy testszín rózsáért".

A klasszikus poétikák szabályai szerint a szövegkölcsönzések ilyen mértéke nem tekinthető imitációnak. Ha ezt a szövegalkotási eljárást nem minősítjük azonnal plágiumnak, két műfaji kibúvónk maradt: a cento és a paródia.

Ezen a ponton jegyezzük meg, hogy Esterházy eljárása a modernitás poétikái felől sokkal könnyebben magyarázható lenne például az elhasonítás – *appropriation* –, a kollázs vagy a vendégszöveg intertextuális alakzatával. De vajon szabad-e modern művészi eljárásokat visszavetíteni olyan korszakba, amikor azok még nem képződtek meg, nem váltak a művészi alkotás és befogadás gyakorlatának elfogadott vagy legalább regisztrált elemévé? Kőszeghy Péter egyik tanulmányában például el tudja képzelni, hogy akár a 16. században előállhattak posztmodern vagy akként olvasható szövegek.[31]

A cento definíció szerint olyan vers, amelyet teljes egészében egy másik szerző, elsősorban valamely klasszikus verssoraiból állítottak össze. Eredményként verstanilag korrekt, koherens szöveget kellett kapni, amelynek témájában semmi köze a forrásszöveghez. A latin nyelvű centókhoz már a műfaj kezdeteitől a leggyakoribb architextusként Vergilius művei szolgáltak (a görögökhöz Homérosz). A legismertebb, mindenhol megemlített példája ennek a 4. században élt keresztény költőnő, Faltonia Proba vergiliusi sorokból összeállított Jézus-életrajza. A 16–17. században a műfaj virágkorát éli, Justus Lipsius

30 ZRÍNYInél: „Jaj szerencsétlen én, jaj én boldogtalan! / Mint csalám magamat Cupido hatalmán! (*Arianna sírása*, 22.). ESTERHÁZY: „Jaj én szerencsétlen! Jaj miként aggódom, / Mert szívemben vagyon véghetetlen gondom". Rákóczi: „Jaj, én szerencsétlen, jaj, én boldogtalan, / Mint megcsalám magam Erdődi Urammal". RÁKÓCZI Erzsébet verseinek kiadása: RMKT XVII. 11. Bp., 1986.

31 „Posztmodern (= a posztmodern által felismert, preferált) jelenség régen is volt, és divatjának hunytával sem fog megszűnni. Örök és képződik. Sajátosan posztmodern történetírás például a 16. századból FORGÁCH Ferenc főpap–diplomata latin nyelvű történeti munkája, amelyet a bátyja, Forgách Simon protestáns hadvezér látott el magyar nyelvű jegyzetekkel, továbbá megjegyzetelte ISTVÁNFFY Miklós is." KŐSZEGHY Péter: *A régi magyaros esete a posztmodernnel.* In: Septempunctata. Tanulmányok PETRŐCZI Éva hatvanadik születésnapjára. Szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs. Bp., 2011. 145.

például a *Politikár*ól írott művét teljes egészében antik idézetekből állította össze.[32] A cento és a parodia jellemzőit általában a kor iskolai poétikái is ismertetik. Tarnai Andor egy 1990-es tanulmányában szóvá teszi, hogy semmit sem tudunk a magyar cento – ha egyáltalán van ilyen – szabályairól.[33] Esterházy versei talán értelmezhetők ilyen sajátos, laza értelemben vett magyar centóként – a műfaj klasszikus szabályainak azonban nem felelnek meg, hiszen a szerző saját verssorokat is beleír a szövegbe, az átvett sorokon változtat, és talán a legfontosabb, hogy tartalmilag a létrejött szöveg túl közel áll az eredetihez.

A versek minősítése során gyanúba hozhatnánk a paródiát is, annak nem humoros változatában. Azonban a paródia műfajának fontos kritériuma lenne, hogy a másodlagos vers az eredetivel ellenkező értelmű legyen.[34]

A plágiummal vádolt versek közül még egyről nem beszéltem, a legérdekesebbről. Az *Arianna sírása és keserves halála* Zrínyi hasonló című versének az újraírása. Újraírásról van szó, mivel a két vers témája itt átfedésben van egymással. Nevezhetnénk palinódiának is, hiszen az újraírás az eredeti szöveg mítoszértelmezését teljesen újragondolja: Zrínyi a hősnő lelkiállapotát a megdöbbenéstől a haragig követi, az újraéneklés az öngyilkosságig vezető bánatra és elkeseredésre összpontosít. Esterházy elhagyja a modell bevezető kerettörténetét, ahol Zrínyi a vers írására kényszerítő körülményeket mondja el. Magának a mitológiai történetnek az előadása során már versszakról versszakra követi az eredetit. Ezúttal azonban nem szó szerint másol, hanem szinte minden sorban változtat valamit. Lássunk egy példát:

[Zrínyi:]
Akkor osztán szaggatja aranyos haját,
Körömzséli körmével kegyes orcáját,
Nem messzi megszemlélt egy magas kűsziklát,
Ráhág és tengernek így kezdi panaszát:

[Esterházy:]
Akkor leszaggatja szép aranyas haját,
Körömzséli kézzel gyönyörű orcáját,
Ott nem messze szemlélt egy magas kősziklát,
Fölhág rá, s tengernek így kezdi panaszát:

32 A korszak két további nevezetes centója: Etienne de Pleure: *Aeneis sacra, continens acta Jesu Christi.* 1618; Alexander Rossius: *Virgilii Evangelisantis Christiados libri XIII.* 1636.

33 Tarnai Andor: *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon.* ItK, 1990. 444–469.

34 Uo. 451.

A változtatások célja láthatóan az, hogy Zrínyi szabálytalan metszetű sorait felező tizenkettesekké alakítsa. Máshol a darabosabb, szokatlanabb szórendet, szóhasználatot cseréli fel gördülékenyebb, jobb hangzású megfogalmazásra. A történet értelmezésében is lényegi változtatásokat tesz. Egyrészt nála Arianna panaszának célpontja nem Théseus lesz, hanem Cupidó. Azokat a sorokat, ahol az eredetiben a hősnő hűtlen szerelmesét átkozza, átalakítja: a vádakat tompítja, elmossa, illetve a felelősséget átirányítja Cupidóra. Arianna alakját mindezzel Dido királynőéhez közelíti; így a végén nem is lepődünk meg, amikor a krétai királylány (ellentétben a mítosszal) a tengerbe veti magát. Ezzel a saját átiratában Esterházy lekerekítve a narrációt megszünteti az eredeti kompozíció jelentésteli befejezetlenségét. Ezzel a banalizáló eljárással Zrínyi versének drámai hangvételét melodrámává alakítja.

Az eddigi példákkal ellentétben Esterházy Arianna-versét teljes joggal tarthatjuk költői *aemulatió*nak, azonos téma versengés szándékával történő újrafeldolgozásának. *Imitatio cum variatione,* ahol jól láthatóan az imitáló szerző a saját stilisztikai, verstani eszményét, saját történetértelmezését helyezi az imitált szöveg mellé. Vitathatatlan szépséghiba, hogy az *imitatio verborum* túl közeli, a változtatások ellenére a szöveg túlságosan tapad az eredetihez.

A fentebb megidézett posztmodern beszédmódhoz visszatérve mondhatnánk, a Zrínyit olvasó Esterházy dekonstruálja példaképe poétikáját. A nagy egységeket szétbontja, a kiemelt darabokat újrarendezi, a nyelv érdességét lecsiszolja, szokatlanságát a normához közelíti. A feszültségeket és a konfliktusokat kiegyenlíti. Zrínyi fennkölt-heroikus regiszterét a mediokritás és a kellemesség követelményei szerint hangolja át; Kovács Sándor Iván szellemes kifejezésével: dúrból mollba hangszereli. Az egyik drámai, a másik zenei. Az egyik a közösséget akarja meggyőzni, mozgósítani *(movere),* a másik a magánszférába visszavonulva gyönyörködtet *(delectare).* Esterházy költőként éppúgy nem tudott mit kezdeni a Zrínyi által megalkotott barokk eposz eszményével, mint ahogy kortársai. A viszony, amelyet kialakított ezzel az örökséggel, emlékeztet Gyöngyösiére. Az örökölt anyagot saját tehetségének, habitusának, igényeinek megfelelő módon alakította át.

A költészete jelentős részében jelen lévő intertextuális viszonylatok sokfélék. Egy részük jól értelmezhető akár a barokk iskolai retorika *imitatio–aemulatio* fogalompárjával. Más részük, különösen a „copy–paste" technikával készült, egész sorok vagy még nagyobb egységek felhasználásával összeollózott szövegek saját korának szerzői jogi felfogása értelmében is plágiumnak számítottak volna. Annak számítottak volna, ha a szerző a nyilvánosság elé tárta volna a verseit. A publikálásra természetesen lett volna lehetősége – hiszen szerzőként, mecénásként számos nyomtatvány fűződik a nevéhez. Esterházy eljárása, az, hogy a költészetet, Zrínyivel ellentétben, nem nyilvános közéleti vagy legalább közösségi tevékenységként fogta fel, hanem intim játékként, gyönyörködtető szórakozásként, időtöltésként, együtt halad a magyar nyelvű

irodalom fő mediális folyamatával. A 17. század közepén a világi költészet közönsége kibővülésének folyamata megakad, a versek lassan visszaszorulnak az udvarházak és kastélyok magánvilágába. A vers fő megjelenési formája nem a nyomtatott könyv, hanem az irodalomkedvelő olvasó által összeállított kéziratos énekeskönyv lesz. A szerzői funkciók jelentőségüket vesztik, a szövegek anonimizálódnak, variálódnak, vissza-visszaváltanak a szóbeliség hagyományába.

A füzetekbe tisztázott saját kezű versgyűjtemény darabjait Esterházy láthatóan csak a legbelsőbb barátainak nyilvánossága elé szánta. Nem is olvasgatásra, hanem inkább saját virginajátékával kísért énekes előadásra. Az énekek jelentős része – köztük a vendégszövegekből felépítettek – alkalmilag, egy-egy konkrét személy (hölgy) számára komponált, intim műalkotás. Ráadásul a célszemélyek maguk is jól ismerhették a forrásként felhasznált szövegeket, és pontosan tisztában lehettek Esterházy alkotói eljárásának sajátosságaival.

Esterházynak valóban nem professziója a poézis: műkedvelő *dilettante* a szó eredeti értelmében. Könyvtárszobája magányában, a saját gyönyörűségére pepecselt kedvenc szövegeit olvasgatva, alakítgatva. Ez a tét nélküli szituáció, az, hogy nem kellett igazodnia a poétikai norma szabályaihoz és a befogadó közönség elvárásaihoz, párosulva a szerző kétségtelen tehetségével, a mai olvasó számára meglepő esztétikai értéket eredményezett. Ha kellően nyitottak vagyunk e felszabadultan játékos szövegalkotás furcsaságaira, egy jelentős költői világ tárulhat fel előttünk.

Kitömött krokodil a fraknói vár belső kapujában, 1707.

HARGITTAY EMIL

Esterházy Pál költészete

Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció

„Legkevésbé költészete ismert, pedig talán ebben alkotta a legmaradandóbbat", ahogyan azt Kovács Sándor Iván írta.[1] Esterházy Pál „a legnagyobb ismeretlen régi magyar költő",[2] ahogy Orlovszky Géza fogalmazott, s a legújabb magyar irodalomtörténetbe is hasonló megállapítás került: „Esterházy Pál valószínűleg a 17. század jelentős költői közül a legkevésbé ismert".[3] A 78 esztendőt élt Esterházy szerteágazó tevékenységéről, történelmi, politikai, mecénási, művelődéstörténeti szerepéről viszonylag terjedelmes hazai és külföldi szakirodalom áll rendelkezésre. Magyar nyelvű költészetéről – annak ellenére, hogy versei kritikai kiadásban is megjelentek – keveset írtak. Az egyetemi oktatásban a barokk udvari költészet keretei között tárgyaljuk, évről évre elővesszük, de részletelemzéseken kívül messzebbre nem jutunk. Ez a látszólagos „érdektelenség" nincs arányban azokkal a nagyra értékelő, de sommás jellemzésekkel, melyek az utóbbi évtizedekben több helyen is megfogalmazódtak.[4] A 19. század végén költészetéről megfogalmazott felvetést, azaz, hogy Esterházy egyszerű Zrínyi-epigon lenne, Kovács Sándor Iván két értelmező írása zárta le, sok új szempontot adva a Zrínyi-imitáció jellegéhez és megértéséhez.[5] Az Esterházy költészetére vonatkozó vizsgálatok hiányának oka verseinek oly szűkszavúan kommentált kritikai kiadása is: 1987-ben jelentek meg Esterházy

1 Kovács Sándor Iván: *Eszterházy Pál (1635–1713).* http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/texts/eszterhazy.html (2014.01.07.)

2 Orlovszky Géza: *Esterházy Pál (1635–1713).* http://szelence.com/eszterhazy/index.html (2014.01.07)

3 Orlovszky Géza: *Zrínyi követői.* In: Magyar irodalom. Főszerk. Gintli Tibor. Bp., 2010. 237.

4 Emlékeztetünk Angyal Endre 1939-es véleményére, aki Esterházyt lírikusként a legjelentősebb barokk költőnkként tárgyalja. Idézi: Esterházy 1691. 26.

5 Kovács Sándor Iván: *„Kik Marsnak merészségét követik".* Kísérlet Esterházy Pál *„Csudálatos ének"*-ének megfejtésére. In: Uő: Koboz és virginál. Három tanulmány. Békéscsaba, 1990. 43–63; Kovács Sándor Iván: *Koboz és virginál.* Esterházy Pál költészetéről. In: uo. 64–76. Ua: Kovács Sándor Iván: *„Eleink tündöklősége".* Tanulmányok, esszék. Bp., 1996. 51–76. Ld. még: Kovács Sándor Iván: *„Kik Marsnak merészségét követik".* Esterházy Pál Zrínyi-élménye az *„Egy csudálatos ének"* tükrében. In: Esterházy 1989. 409–427.

Pál versei a Régi Magyar Költők Tára 12. kötetében.[6] Már az meglepő, hogy az RMKT mintegy 140 oldalon közölt szövegegyütteséhez mindössze 9 oldal tárgyi jegyzet járul, jó néhány verséhez egyáltalán nincs kommentár, csak a szöveg lelőhelye áll ott jegyzetként félsornyi terjedelemben. Némi zavart okoz, hogy Stoll Béla a kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiájában nem tesz említést az RMKT által ultima manusként számon tartott, teljesebb és főszövegként közölt, 1670. évi kéziratról (csak a korábbi, 1656-osról), és csupán gondolni lehet arra, hogy ezt is figyelembe vette, amikor azt írja, hogy Esterházy két kéziratos kötetében összesen 34 vers van, miközben az általa is hivatkozott RMKT 29 szöveget tartalmaz.[7] Ha Esterházy eredeti tartalomjegyzékét tekintjük, akkor a négy évszakverset (amit az RMKT egynek vett) külön kell választanunk, így tehát a továbbiakban 32 Esterházy-verssel számolunk, melyből 28 található az ultima manusként számításba veendő második versgyűjteményében, további 4 vers pedig különálló kéziratlapokon. Nem célom e helyen az RMKT szövegkiadásáról megkésett lektori véleményt írni, de mégis szükségesnek látszik néhány észrevétel. A szövegek átírása egészen jónak tekinthető, csupán néhány helyen, mégpedig jelentéktelennek látszó helyeken találni pontatlan szövegközlést. Például *Az boldogságos szüzről való ének*ben (az 1656-os szövegváltozat 1. verse, amely az 1670-es gyűjtemény 1. részének utolsó verse lett), a szövegkritikai jegyzet nem jelzi az alábbi eltéréseket: legyünk – l*é*gyünk, Légyen – légy*é*n, életit – *e*letit, Menyei – me*nny*ei, Máriának – Máriának, (a szó után vessző van az eredetiben) stb.[8]

E filológiai bevezető után szólnunk kell Esterházy költészetének olyan poétikai sajátosságairól, melyekre eddig nem fordított kellő figyelmet a kutatás.

Esterházy Pál a korábbi századok magyar költészetét figyelembe véve merőben új hangon szólalt meg, a magyar barokk költészet egy sajátos változatát teremtette meg. Tematikailag tekintve verseinek nagyobb hányada szerelmi témájú költemény, de – életében nyomtatásban meg nem jelent – verseskötetei tágabb szemléletű, egységes világlátásról tanúskodnak. Verstípusai között a legjellemzőbb az úgynevezett katalógusvers, amely szinte a teljes ismert univerzumot kísérli meg részleteiben versbe venni. Verseiben 38 féle madárfajt, 58 féle virágot, drágakövek, halak és „földi állatok" tucatjait nevezi meg és jellemzi. Mintegy 200 történelmi, mitológiai és bibliai név szerepel verseiben,

6 RMKT XVII. 12.

7 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Összeáll. STOLL Béla. Bp., 2002. 65. 79. sz. A 34-es szám csak úgy jöhet ki, ha az évszakverseket nem egynek, hanem négynek számoljuk (így az RMKT-ban nem 29, hanem 32 vers van), s ehhez hozzáadjuk azt a két szövegváltozatot, ami az Esterházy által összeírt verseskötetektől függetlenül ott van a kéziratgyűjteményben. (Ez egy Mária-énekének és az évszakverseknek egy változata, de akkor itt viszont egy szövegként számolva.)

8 RMKT XVII. 12. 540. A kézirat jelzete: MNL OL P 125. 54. cs. 11896.

Szűz Máriát tizenkét-féleképpen említi. 45 színemlítés van verseiben.[9] *Az világnak mulando voltarol* elmélkedő versében a vanitatum vanitas gondolatát kifejtve az „ubi sunt" formula sorjáztatásával kapcsolatban írja Lukácsy Sándor: „Azt hiszem, az egész világirodalomban ez a legnagyobb terjedelmű *ubi sunt* produkció", melyben Esterházy mintegy 180 személy, nép, város nevét sorolta fel.[10] Verseiben hatalmas földrajzi tabló tárul elénk, említi többek között Görögországot, Izraelt, Egyiptomot, Kínát, Amerikát, Líbiát, Csehországot, Ázsiát, Izlandot, Floridát, Moszkvát, Dalmáciát, Perut, Ázsiát, Afrikát és további helyeket, mindez a barokk univerzalizmus magyarországi változataként jelenik meg költészetében.

Versei metrikai szempontból belesimulnak a hazai költészettörténeti hagyományba. Esterházy – azt lehet mondani – változatos versformákat alkalmaz, annak ellenére, hogy 32 verse közül 22 a magyar barokk költészet reprezentatív versformájában, a felező 12-esben íródott. 1670. évi, második versgyűjteményének első könyve túlnyomórészt ebben a formában készült, a 13 vers közül összesen 10. A változatosabb formák majd a versgyűjtemény második részében jelennek meg, az ott szereplő 15 vers közül a négysarkú 12-esek száma 8, az egyéb formák száma 7. A változatos formájú, nem felező 12-esekben írt versek között két Balassi-strófában írt verset találunk. Közülük az egyik *Az hadverés egyedöl Istentől van* című katonaéneke, talán nem véletlenül. Esterházy már ismerhette Beniczky Péter 1664-ben megjelent verseskötetét, amelyben ott van a *Hogy az Isten egyedül maga veri a hadakat és nem emberi erő által* című vers, amely szintén Balassi-strófában íródott. Mintha ez a téma magával hozná a Balassi-strófát. Balassi verseinek egy részét Esterházy bizonyára közvetlenül is ismerte. Fennmaradt többször idézett verslistája *Énekek Tánczok s-Noták száma az Virginán kit tudok uerni* címmel, melyben a második említett egy „Vitézek mi lehet" kezdetű szöveg, ami a Balassi-strófában íródott *Egy katonaének* lehet, s mindjárt az első a listában a *Bocsásd meg Úristen*. A Balassi-strófa variációi Esterházy versei között három különböző metrumú versben fordulnak elő, ezek közül az egyik Balassi minor (2 hosszú soros Balassi-strófa), a másik kettő az a6a6x7 és az a4a4b7c4c4b7 forma.[11] További négy vers metruma változatos formájú táncének. Felező nyolcasban egyetlen verse készült, ez az *Egy csudálatos ének*.

9 Losonczi Mikós: *Arcképvázlat Esterházy Pálról*. Miskolc, 1995. 63–72.

10 Lukácsy Sándor: *Ubi sunt*. Egy formula rövid életrajza. In: Uő: Isten gyertyácskái. Pécs, 1994. 298–299.

11 E három versforma közül az RPHA-ban csak a Balassi minor szerepel egy Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított versben: *Mikor az ígért mag az igen formált… Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Dir. Iván Horváth. Paris, 1992. II. 416, 690 (№ 929); RMKT XVII. 2. 91. Mivel ez a vers összesen négy hosszú sor, akár Balassi majorként is értelmezhető a forma, főleg, hogy a szöveg Nyéki-féle kézirata nem különíti el két strófára a 12 rövid sorba leírt verset. Fakszimiléje: RMKT XVII. 2. 11. tábla.

1. kép
Fraknói gróf Esterhas Pal énekinek első része MDCLVI esztendőben. Címlap. MNL OL P 125. 54 cs. 11896.

Esterházy tehát folytatója annak a 17. század közepén elterjedt poétikai hagyománynak, amely általánossá tette a felező 12-es használatát, csökkenő mértékben megőrizve a Balassi-hagyományt képviselő Balassi strófát, és megtartva a közköltészetből ismert változatos táncritmusokat.

Esterházy verseinek gyűjteménye két, csaknem teljesen autográf[12] kódexben maradt fenn: 1656-ból és 1670-ből. Kézenfekvő tehát, hogy e versgyűjteményekben a ciklusrendező poétikai elvet felfedjük. Ugyanis mindkét versgyűjteményen érzékelhető az átgondolt kötetterv szándéka, bár egyik kéziratos kötet sem teljes egészében; befejezve maradt fenn. A korábbi versgyűjtemény címe *Fraknói gróf Esterhas Pal énekinek első része MDCLVI esztendőben* utal arra, hogy ez a gyűjtemény csak „első rész", azonban folytatás a kéziratgyűjteményben nem található meg. Már ennek az első, 1656-os kéziratnak a szövegei is a ciklusokba rendezés szándékát mutatják, erre utal a kézirat címlapját és a családi címert követő rajz, mely szerint a három részből álló verseskötet az alábbi tematikus felosztás szerint tartalmazza a verseket: „Istenes énekek", „Világi énekek", „Katonás énekek". *(1. kép)*[13] Ha a három, Esterházy által megjelölt témát keressük e korai, 21 esztendős korában összeállított verseskönyvben, akkor a benne szereplő 12 vers (az évszakverseket tehát külön-külön számolva) az alábbiak szerint csoportosítható a három téma szerint: „Istenes ének(ek)": az 1. vers: *Az Boldogságos szűzről való ének. Első.* „Világi énekek": *[Az esztendőnek négy részéről való ének] (Az kikeletről való ének, Az nyárról való ének, Az őszről való ének, Az Télről való ének), Az fülemüle énekének magyarázatja, Arianna historiája, Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra, Egy kis szomorú ének barátjának betegségéről, Égi madarakról való versek*, végül *Az Vadakról való versek,* amelynek azonban csak a címe szerepel a kötetben. Az egyetlen „Katonás ének" lehetne: az *Egy czudálatos ének*, amely a kötetben a verssorozat 9. darabja. Lehetne, de mégsem az, hiszen az 1656-os gyűjteménynek a madarakról szóló, 11. verse utolsó strófájában bejelenti: „Irtam most ez uttal égi madarakrol / Ha ád Isten eröt, irok az

12 Az RMKT XVII. 12. jelzi a más kéz írásával bejegyzett strófákat.
13 MNL OL P 125. 54 cs. 11896.

1656:

Fraknói gróf Esterhas Pal énekinek első része
MDCLVI esztendőben:

1. Az Boldogságos Szűzről való ének. Első.
[=1670: I. rész, 13. vers]
2. Az kikeletről való ének.
[=1670: II. rész, 1. vers.]
3. Az nyárról való ének.
[=1670: II. rész, 2. vers]
4. Az őszről való ének.
[=1670: II. rész, 3. vers]
5. Az télről való ének.
[=1670: II. rész, 4. vers]
6. Az fülemile énekének magyarázatja.
[=1670: II. rész, 5. vers]
7. Arianna históriája.
[=1670: II. rész, 10. vers]
8. Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra.
[=1670: II. rész, 7., 8. vers]
9. Egy csudálatos ének.
[1670: hiányzik]
10. Egy kis szomorú ének barátjának betegségéről.
[=1670: II. rész, 6. vers]
11. Égi madarakról való versek.
[=1670: I. rész, 6. vers]
12. Az vadakról való versek.
[1656: csak a cím van meg. = 1670: I. rész, 7. vers]

1670:

Fraknai gróf Esterhas Pal énekes könyvei, kik négy részbe foglaltatnak az 1670. esztendőben
Az könyvnek első része, kiben vannak ezen énekek, úgymint:

1. Az Istenségről.
2. Az Isteni bölcsességről.
3. Az Boldogságos Szűzről.
4. Az Boldogasszony éneke.
5. Az Világnak mulandó voltáról.
6. Az égi madarakról.
7. Az földi állatokról.
8. Az halakról.
9. Kerti virágokról.
10. Szerencse forgandóságáról.
11. Hadverésről.
12. Vadászat-madarászat mulatságiról.
13. Az Boldogságos Szűzről; más.

Az könyvek második része, kiben vannak ezen énekek, úgymint:
1. Az kikeletről.
2. Nyárról.
3. Őszről.
4. Télről.
5. Fülemile énekének magyarázatja.
6. Barátja betegségéről való ének.
7. Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra.
8. Egy ifjú juhász panasza az szerencse ellen barátja eltávozásáért.
9. Egy sólyommadárról.
10. Ariana sírása s keserves halála.
11. Palas s Ester kedves tánca.
12. Egy ifjú vadász panasza Cupidóra.
13. Egy kis karvolymadárról való tánc.
14. Egy hattyúmadárról.
15. Drágakövekről való tánc ének.

Vadakrol, / kit ha véghez viszek, szollok az Halakrol, / Énekelek osztán rettentő hadakról."[14] Ezt követően a verssorozatnak vége szakad a 12., a vadakról szóló verssel. Az 1670-es gyűjteményben a madarakról szóló vers helyzete megváltozott, ezért az idézett kolofont is átalakította Esterházy: „Irtam most ez uttal égi Madarakrol, / Tehát immár szollok Földi Állatokrol, / Véghez uiuén asztot írok az Halakról, / Enekelek osztán kerti Virágokrol."[15] Az 1670-es versgyűjteménynek a vitézi versekről szóló ígéretét talán az 1. rész 11. versével teljesítette be *Az hadverés egyedől Istentől van* című verssel, amely azonban a költői hagyomány szerint vallásos versnek is minősíthető. Az *Egy csudálatos ének* nem szerepel a második versgyűjteményben. Mindazonáltal az 1656-os verseskötet nem tekinthető lezártnak, mivel címlapja szerint is csak verseinek egy részét tartalmazza: „Fraknoi Grof Esterhas Pál énekeinek első része". A kis kötet utolsó darabja a 12. vers lenne: *Az Vadakról való versek*, a cím alatt azonban üres oldal található, mint említettük. Ezt az 1656. évi gyűjteményt tehát nem fejezte be Esterházy, a ciklusrendező szándék azonban nyilvánvaló.[16]

Az ultima manus elve alapján kiválasztva az RMKT kiadásában az 1670-ben összeállított teljesebb ciklusváltozat olvasható főszövegként. A szerző e második gyűjteménye címében négy részről tesz említést (*Fraknai grof Esterhas Pal énekes könyuei kik négy részbe foglaltatnak. Az MDCLXX esztendöben.*), de csak az első két rész maradt fenn. A kézirat elrendezése és a korábbi változathoz képest végrehajtott változtatások azt mutatják, hogy tudatosan elrendezett versgyűjteményről van szó. A korábbi gyűjtemény 11 versét helyezte át Esterházy a későbbi gyűjtemény különböző pontjaira, az *Egy csudálatos ének* pedig – mint említettük – nem szerepel az átemelt versek között. (*ld. az ábrát az előző oldalon*) Így az új versgyűjtemény már 13+15=28 verset tartalmaz. Egy vers (*Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra*) az újabb gyűjteményben kettébontva, két versként szerepel (*7. Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra. 8. Egy ifjú juhász panasza az szerencse ellen barátja eltávozásáért.*). A 28 vers közül 16 tehát csak a későbbi gyűjteményben szerepel, s az csak feltételezhető, hogy e 16 vers egy része már a korábbi gyűjtemény összeállításakor is készen volt. Lehetséges, hogy egy részük az 1670-et közvetlenül megelőző években keletkezett. Valamennyi verse közül csak egynek ismerjük pontosan a keletkezési dátumát: *A vadászat madarászat mulatságirul* írt vers kolofonja szerint 1661. december 15-én kelt.[17] E vers, minthogy nincs benne a korábbi gyűjteményben, arra utal, hogy talán több olyan szöveg is van, amely csak 1656 és 1670 között keletkezett. Mindkét ciklus elején szerepel a versek tartalomjegyzék-

14 MNL OL P 125. 54 cs. 11896, 142.

15 RMKT XVII. 12. 517.

16 A versek szoros egymásra következésére más helyen is utal a kolofonban: RMKT XVII. 12. 526.

17 RMKT XVII. 12. 540.

szerű felsorolása. Fontos, hogy a kéziratban részenként újrakezdődő sorszámozással a strófák folyamatos számozással követik egymást, átívelve a verseken. Esterházy tehát nem a verseket számozta meg, hanem a strófákat folyamatosan. Ezek szerint az első részben összesen 317, a másodikban 251 strófa van. A korábbi, 1656-os kötetben ez a folyamatos strófaszámozás még nem volt meg, csupán a négy évszakverset látta el összefüggő strófaszámozással Esterházy. A négy évszakvers strófáinak száma: 4 × 12 = 48. Az 1670-es versgyűjteményben a szoros verssorrendet mutatja az is, hogy több helyen utal Esterházy a következő versekre, mintegy versben megismételve a kötet elején álló tartalomjegyzéket. Ahogy a madarakról írott vers utolsó strófájából idéztük, a kolofonban Esterházy földi állatokról, halakról, kerti virágokról szóló verseket ígért,[18] és csakugyan, az ezt követő versek a gyűjteményben *Az földi állatokról, Az halakról, Kerti virágokról* szólnak, ebben a sorrendben.[19] *Az halakról* írt verse utolsó strófájában pedig bejelenti, hogy ezt követően a „kerteknek Virági"-ról lesz szó.[20] Az is megfigyelhető, hogy több esetben nem egyszerűen szövegáthelyezésről van szó a korábbi gyűjteményből a későbbibe, hanem a versek szövege, a strófák sorrendje is változtatásokon ment keresztül. Például *Az fülemüle énekének magyarázattya* újabb változatában négy, a *Barátja betegségéről való ének* pedig egy olyan strófát tartalmaz, ami nem szerepelt a korábbi változatban.[21] Hasonlóképpen az *Arianna históriája* címen a korábbi változatban szereplő vers *Arianna sírása és keserves halála* címen a későbbi változatban három strófával bővült.[22] A legjelentősebb változtatás az átdolgozások során az, hogy a korábbi gyűjtemény egy 36 strófás versét – mint említettük – (*Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra*) Esterházy az 1670. évi gyűjteményben két verssé alakította (*Egy ártatlan ifjúnak panasza Cupidóra*: 15 versszak, s rögtön utána: *Egy iffju juhász panasza a szerencse ellen barátjának eltávozásáért*: 31 strófa, a régi szöveg jelentős kibővítésével).[23] A későbbi versgyűjtemény sorban megszámozott strófái és versszövegei tehát zárt rendszert alkotnak, amiből egyértelműen következik, hogy mint megkomponált versciklusokat szemléljük. Erre utal a két részt határozottan elkülönítő tematika és narratíva. Az első részben helyet foglaló 13 vers a bibliai teremtéstörténet sajátos bemutatását tárja az olvasó elé. Az első költemény az *Istenről való versek* című, amely a Teremtő lényének felfoghatatlanságáról értekezik, figyelemre méltó retorikai eljárással: a versben összesen 28 antik mitológiai utalás

18 RMKT XVII. 12. 517.

19 Mint említettük, ugyanez a strófa a korábbi gyűjteményben a vadakról, a halakról és „rettentő hadakról" szóló verseket jelentette be, de ezek a versek akkor még nem kerültek be a gyűjteménybe, Esterházy 1656-ban talán még csak tervezte azokat.

20 RMKT XVII. 12. 526.

21 RMKT XVII. 12. 562, 567.

22 RMKT XVII. 12. 580.

23 RMKT XVII. 12. 567–576.

jellemzi az Isten megértése után vágyódó szemlélő lelkiállapotát. Ezt követi az *Isteni bölcseségről* című költemény, amely a *Példabeszédek könyve* 8. részének (a királyi és teremtő bölcsességről) költői explikációja, szűkítve az első versben megfogalmazott témát. A harmadik költemény (*Az boldogságos szűzről*) már Mária immaculata conceptiójának csodájáról beszél. Ezt követi ismét egy bibliai textus (Lukács 1, 45–56) parafrázisa az előző szöveghez szorosan kapcsolódva (*Boldog asszony éneke*). Majd egy bölcselkedő versben *Az világnak mulando voltarol* elmélkedik a vanitatum vanitas gondolatát kifejtve. Az ezt követő négy vers a teremtett világ egyes részleteit mutatja be: az égi madarakról, a földi állatokról, a halakról és a kerti virágokról szóló művekben. A tekintet az égről a földre száll, hogy végül a kerti virágok miniatűr szépségeit mutassa be. Ez után ismét két bölcselkedő verset olvashatunk a szerencse forgandóságáról és a hadverésről, mely Istentől származik. Az utolsó előtti mű a *Vadászat és a madarászat mulatságirul*, ami tematikailag az előzőhöz tartozik a háborúzás egyfajta allegóriájaként, végül – doxológiaként – *A boldogságos szűzről* szóló vers zárja a könyv első részét, vallásos keretbe zárva a szerkezetet. Megállapítható tehát, hogy tudatosan elrendezett verssorozatról van szó, amelynek minden darabja indokoltan és megérthetően szerepel a versciklus meghatározott pontján. A verseskönyvnek ez az első része didaktikus jellegű, erkölcsi komolyságot és mély vallásosságot közvetít, melyet azonban átpoetizálva ábrázol a szerző, gondoljunk az említett bibliai és mitológiai szinkretizmusra, továbbá a földi élővilág részletes és képszerű bemutatására. Ezek a költemények a halakról, madarakról, állatokról, virágokról a magyar költészetben elsőként hoznak példát az ilyen típusú leíró költészetre, de a ciklus koncepcióját tekintve már nem egyszerű, iskolás leírásokról van szó, hanem egy nagyobb gondolatkörbe, a teremtett világ költői ábrázolásába illeszkednek be. A természeti világ részleteinek katalógusszerű bemutatása egy nagyobb kontextus darabjaiként immár „istenes", a Teremtőre utaló versekként olvashatók és értelmezhetők.

A moralizáló első résszel szemben a verseskönyv második részébe bemásolt szövegek egy szerelmi témájú versciklus darabjait alkotják. Itt Esterházy ciklusnyitó tartalomjegyzéke 15 szöveget sorol fel, azonban a versek elrendezését tekintve 12 mű is lehetne, ugyanis a nyitó darab az összefoglaló cím alatt – *Az esztendőnek négy részéről való ének* – egyetlen versként is tekinthető. Az ez után következő összes vers a szerelmi témakört ragadja meg, szép költőiséggel és sokféle tartalommal, számos esetben Zrínyi szövegeinek változatos felhasználásával. A poétikai technikai fegyelem és figyelem sok apró részletét tanulmányozhatjuk e szövegekben.[24] Az imitációk vonatkozásában a további

24 Pl. az *Egy ifiv vadasznak panasza cvpidora* című vers bravúros akrosztichonja úgy valósul meg, hogy a páratlan sorok versfői Rákóczi Erzsébet, a párosak Esterházy Pál nevét adják ki, összefonódva. RÁKÓCZI Erzsébet maga is írt verseket. Kapcsolatukhoz: RMKT XVII. 11. 780–781;

kutatásnak az imitációk tényének feltárásán túlmenően figyelmet kell fordítania nemcsak arra, hogy mit, hanem hogyan vett át Esterházy, s a felhasznált szövegeket miként alakította át. Példaként említjük Zrínyi és Esterházy Arianna-versét. Esterházy Zrínyi Arianna-versét jelentősen lerövidítette, de még így is 14 versszakot kölcsönzött elődjétől, mindegyik strófát többé-kevésbé átalakítva, és sorrendjüket megbontva.[25] Az átvett 14 versszakban Zrínyinél összesen 15 esetben fordul elő a 6/6-os helyett 7/5-ös metszet, melyek mindegyikét 6/6-tá alakította át Esterházy, esetenként új szó megválasztásával vagy csupán szórendcserével. El kell ismernünk, hogy több helyen is elődjénél nem kevésbé sikerült változatot alkotott meg, sőt helyenként kétségtelenül jobban sikerült Esterházy költőibb megoldása. Íme néhány példa.

Zrínyinél az alábbi strófa csak 7/5-ös metszetű sorokat tartalmaz:

Tebrus vize mentiben // szép Ariánna,	7/5
Nyugszik vala kegyessen // felvont Sátorba,	7/5
Mert Cupido örömöt // mutat álmába,	7/5
Azt tudgya, hogy Teseus // fekszik ágyába.[26]	7/5

Eszterházynál végig 6/6-os metszetek vannak:

Tebrusnak uizénél // az Szép Ariana	6/6
Nyugszik uala egykor // gyonge nyoszolába	6/6
Mert Cupido mutat // örömöt álmába,	6/6
Aszt tugya, hogy fegszik // Theseus ágyába.[27]	6/6

Teseus eltávozásakor Zrínyinél Arianna felkiáltása:

Teseus Teseus // ismétlen kiáltya,	6/6
Amaz ütet nem hallya, // s' nemis halhattya[28]	7/5

Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez, 1671–1704. Kiad. Uhl Gabriella. Lymbus, 5 (1994) 51–76; Uhl Gabriella: *Esterházy Pál és Rákóczi Erzsébet.* Irodalomismeret, 1995.1–2. 82–88; Kovács Sándor Iván: *„Veri a hab a kősziklát…"* A költőnő Rákóczi Erzsébet. In: Uő: Eleink tündöklősége. Bp., 1996, 121–127; *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707.* Kiad. Benda Borbála, Várkonyi Gábor. Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) http://szelence.com/eszterhazy/vadasz.html - http://szelence.com/rakoczierzs/index.html (2014.01.08.) Eszmei és poétikai elemzések: Náguly Judit: *„Mert kibeszélésén nyelv ugyan elszárad".* Esterházy Pál-olvasatok. Irodalomismeret, 2001. 1. 20–25.

25 Ld. ebben a kötetben Orlovszky Géza tanulmányát.

26 *Adriai tengernek syrenaia, groff Zrini Miklos.* Bécs, 1651. Utószó a hasonmás kiadáshoz: Kovács Sándor Iván. Bp., 1980. Oo1r.

27 RMKT XVII. 12. 581.

28 *Adriai tengernek syrenaia,* i. m. (26. j.) Oo2r.

Esterházynál a 6/6-osok:

Theseus ismétlen // Theseus kiáltya	6/6
De amaz nem hallya, // mert nemis halhattya.[29]	6/6

A hűtlenség megtapasztalásakor Arianna szomorúságát Zrínyi két 7/5-ös sorban írja le:

Akkor osztán szaggattya // aranyos haját,	7/5
Körömseli körmével // kegyes ortzáiát[30]	7/5

Esterházynál a 6/6-osok:

Akkor leszaggattya // szép aranyas haiát,	6/6
Körömzéli kézzel // gyönyörü orczáját[31]	6/6

Az Ariadné segítségével a Minotaurust leküzdő Theseus győzelmét már jelentősebben átalakította Esterházy, mert ebben a részletben már utal Ariadné öngyikosságára, ami a mitológiai történeten való változtatást jelenti.

Zrínyinél:

De ha ki fog kérdeni // gyözted mi moddal,	7/5
Tagadsze? Ariádna // okosságával.[32]	7/5

Ugyanez a strófa Esterházynál:

De iai! tudom bizony // Teseusis megh hal,	6/6
Ha megh tudja Társa // el ueszet mi moddal.[33]	6/6

A „Jaj én szerencsétlen" kezdetű strófát Esterházy teljesen átalakította, még pedig oly módon, hogy a törött koboz elszakadt húrját kimondó sorba ő maga illesztett be egy aszimmetrikus 7/5-ös tagolású sort, majd az *Ómagyar Mária-siralom*ból ismert párhuzammal zárja a versszakot:

29 RMKT XVII. 12. 582.
30 *Adriai tengernek syrenaia*, i. m. (26. j.) Oo2r.
31 RMKT XVII. 12. 582.
32 *Adriai tengernek syrenaia*, i. m. (26. j.) Oo2r.
33 RMKT XVII. 12. 584.

Zrínyi:

Jaj szerenchétlen én, // jai én boldogtalan!	6/6
Mint chalám magamat // Cupido hatalmán,	6/6
Kit Hesperus adot, // Lucifer or modgyán	6/6
El lopta, el-ragatta // tülem hamarján[34]	7/5

Esterházynál pedig:

Oh! én szerenczétlen // már el töröt kobzom,	6/6
Bizonittya igyemet // el pöndült hurom,	7/5
Roszul éltet engem // keserues Világom	6/6
Mert el mult én töllem // gyönyörü Virágom.[35]	6/6

A ciklus utolsó darabja (*Az draga kövekröl valo táncz enek*) csak látszólag távolodik el a megelőző versek tematikájától. Itt sem egyszerű leírásról van szó, a kulcsot végül az utolsó strófában kapjuk meg, pontosabban szólva csak kapnánk meg, ugyanis Esterházy a titkok szférájába helyezi az emblematikus drágakő-magyarázatot, lezárva a két részből álló versgyűjteményt:

Légyen ezzel immár uege Verseimnek,
Drága szép köuekröl szerzet énekimnek,
Sziuemet enyhitö titkos beszedimnek
Kikkel kedueskettem édes Sziueimnek.[36]

A teljes verseskönyv első két részére a fentiek alapján úgy tekinthetünk, mint befejezett, lezárt kompozícióra. Nem tudhatjuk, milyen művek alkották volna a 3. és a 4. részt. Mint említettük, a korábbi, 1656-os versgyűjteményből csak egyetlen darab, az *Egy czudálatos ének* nem került át a későbbi gyűjtemény fennmaradt részébe, feltételezhető, hogy a 3. vagy a 4. könyvben helyett kapott volna. A verskezdet ugyanis a későbbi gyűjtemény 2. részében tematizált versekre is utal:

Ez uilágnak gyümölcziröl,
Szép kerteknek uirágirol,
Sokat szoltam mezeiröl
Sürü fáknak árnyékirol."[37]

34 *Adriai tengernek syrenaia*, i. m. (26. j.) Oo2r.
35 RMKT XVII. 12. 583.
36 RMKT XVII. 12. 597.
37 RMKT XVII. 12. 598.

2. kép
Esterházy Pál: *„Az Szerelem egy kis szoros uerem”.* Címlap. MNL OL P 125. 54 cs. 11896. 206.

Mint említettük, mivel csak egyetlen vers van pontosan datálva a gyűjteményben, a versek kronológiáját illetően azt csak találgathatjuk, hogy a későbbi versgyűjtemény darabjai közül melyek voltak már készen 14 esztendővel korábban is. A 2. rész szerelmi témájú versei minden bizonnyal az Esterházy Orsolyához fűződő érzelem korai időszakában keletkeztek. Talán a legkorábbi versként tarthatjuk számon a különálló füzetben fennmaradt „Az Szerelem egy kis szörös uerem” kezdetű verset,[38] amelyhez a költő külön címlapot is rajzolt, melynek alján saját magára és Orsolya comtessára utaló monogramokat helyezett el: CP, CV. *(2. kép)*[39] Esterházy versei, mint említettük, nem jelentek meg nyomtatásban, azonban több jel is arra mutat, hogy egyes szövegei bekerültek a kéziratos énekeskönyvek hagyományába, s vélhetően folklorizálódtak is. Most említett „Az Szerelem egy kis szörös uerem, / Melyből iön ki minden Fejedelem” incipitű verse kétségtelenül közköltészeti (folklór) szöveg, hiszen a Komáromi-énekeskönyv (1701) egy ismeretlen szerzőjű szövegében ez olvasható: „Szerelem, szerelem, egy kis szőrös verem, / Kiben uralkodik kopasz fejedelem”[40] Ugyan Esterházy verse korábbi, de feltételezhető, hogy már ő is egy akkor már ismert éneket variált. Bizonyosan egy folklorizálódott szöveget variál Petőfi is „A szerelem, a szerelem, / A szerelem sötét verem; / Beleestem, benne vagyok, / Nem láthatok, nem hallhatok” kez-

38 RMKT XVII. 12. 617.
39 MNL OL P 125. 54 cs. 11896. 206.
40 RMKT XVII. 3. 466.

detű versében.[41] Stoll Béla és az RMKT kimutatása szerint az *Egy kis karvoly madarrol valo tancz ének* című vers bekerült a Thoroczkai Zsigmond-énekeskönyvbe (1695 után), továbbá a Tarcsafalvi-énekeskönyvbe (18. század első fele),[42] a Vietorisz-kódex (1679) egy utólagos bejegyzése szerint a kódex vegyes tartalmú zenei részében Esterházy-szerzemények vannak,[43] sőt az *Egy Sólyom madárról való éneke*t (benne: „Ragyogo szemeid, / Ki állo begjeid / Tündöklő szép Füleid"), egy 17. századi vizitációs jegyzőkönyv lapjaira is bemásolták, Szelestei Nagy László szerint.[44]

Minthogy Esterházy első versgyűjteményét 21 évesen, az ultima manusként tekintendő másodikat pedig 35 évesen állította össze, az eddig mondottak értelmében sem érthetünk egyet maradéktalanul az RMKT – egyébként Esterházy költészetét csupán ezzel az egyetlen mondattal értékelő – lakonikus megállapításával: „Verseinek többségét gimnáziumi tanulmányai alatt írta. A tanultakat szinte kötelességszerűen sorolja fel; versei tele vannak mitológiai és szentírási szereplőkkel."[45] Ezzel szemben látható, Esterházy 1670-ben, 35 évesen is vállalta korábban írt verseit, helyenként átdolgozta, sőt újakat is írt azokhoz, új ciklusrendet alakított ki. Éppen a ciklusok szerkezeti elemzése alapján állítható, hogy Esterházy a fabula, a fikcionalitás irodalmi szintjére tudta emelni verses szövegeit, az egyes szövegek (pl. természetleíró katalógusversei) jelentésrétegüket tekintve a nagyobb szerkezetben túlmutatnak az iskolás leírásoknál. Fontos hangsúlyozni, hogy a jezsuita gimnáziumokban még a 18. század közepén is latin nyelvű versoktatás folyt, s bár a tanulóknak bármilyen változatos témákban is kellett írniuk, ezt mindenekelőtt latin hexameterekben és disztichonokban kellett megtenniük.[46] Esterházy esetében a nemzeti nyelv használata összekapcsolódott a magyaros-ütemhangsúlyos formák felhasználásával. Versei első változatainak összeállítása után poeta doctusként foglalkozott egyes szövegeivel úgy, hogy az új átrendezésben, második versgyűjteményében azok megfelelő pozícióba kerüljenek. Jól ismerte korának költészetét. A korábbi kutatás mindenekelőtt a sokrétű, Zrínyit imitáló technikát emelte ki, az egyszerű plagi-

41 http://petofisandor.blogspot.hu/2009/01/szerelem-szerelem_25.html (2014.01.08.)

42 Stoll: i. m. (7. j.) 90. 134; RMKT XVII. 12. 803.

43 Stoll: i. m. (7. j.) 79.

44 RMKT XVII. 12. 577, 802. Esterházy verseinek vagy az általa közölt verslistának („az Virginán kit tudok uerni" – RMKT XVII. 12. 797.) 17. századi közköltészetbe való beágyazottságát Stoll Béla jelezte az RMKT XVII. 3. kötet jegyzeteinek összeállításakor.

45 RMKT XVII. 12. 799.

46 Hajdu Vera: *Jezsuita költészetoktatás gyakorlata a gimnáziumokban.* A kolozsvári nemesi konviktus poéta növendékeinek elégiái 1766–1773. (Készülő PhD-dolgozat egy fejezete, Piliscsaba, 2013.) Szabó Flóris: *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanítóképzőjében (1742–1773).* ItK, 84 (1980) 469–485. Knapp Éva: *„Volucris rota, vertitur anni".* Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez. ItK, 118 (2014) 3–30.

zálás véleményalkotásától (Kanyaró Ferenc)[47] eljutott a művészi imitáció argumentációjáig (Kovács Sándor Iván).[48] Esetenként több különböző szöveg kompilációját végezte el. A korábbi kutatás alapján megállapítható, hogy Esterházy verseinek mintegy egyharmadában kimutatható a megelőző magyar költészetből való szövegszerű átvétel, s itt a közköltészeti hatásokat, Beniczky Péter, Listius László verseit (esetleg Nyéki Vörös Mátyáséit), s főleg Zrínyi eposzát és lírai műveit kell kiemelnünk. Mindazonáltal Esterházy soha nem mechanikusan emel át részleteket, nem idéz csupán, hanem a maga elgondolta szerkezetnek, poétikai formáknak és megvalósított szemléletmódnak megfelelően alakítja a felhasznált szövegrészeket. A Balassitól Zrínyiig terjedő verses szöveghagyományt egyénien s merőben új költészetet teremtve használja fel, talán a legfeltűnőbb és legjobban sikerült példáját nyújtva a magyar költészetben a romantika előtt egyébként általános imitációs-kompilációs módszernek.

*

Esterházy természetversei feltétlen rokonságban állnak a kortárs német költészettel, ahogy arra Angyal Endre 1939-ben rámutatott a Südostdeutsche Forschungenben megjelent tanulmányában.[49] A protestáns nürnbergi költői csoportosulás tagjai, Birken, Klaj és Harsdörffer 1648-ban és 1652-ben adták ki *Pegnesisches Schäfergedicht* és *Nymphe Noris* című köteteiket, melyek egyes darabjai mind tartalmi, mind formai tekintetben feltűnő hasonlóságot mutatnak Esterházy egyes költeményeivel. A német költőknél is van példa a madarak és általában a természet dicséretének leírására. A természetben élő teremtmények mind Istent dicsérik: „Dein Lob darum erklinget", Esterházynál pedig: „Örök Istent dicsérnek".[50] A Harsdörffert előképnek tekintő Johann Klaj (1616–1656) játékos táncformában és a Pegnitzer Hirtenordens költőire jellemző poétikai eszközökkel (asszonánc, változó szótagszám és rímelés, echó alkalmazása) írta meg évszakverseit (*Vorzug des Frülings, Vorzug des Sommers, Vorzug des Herbstes, Vorzug des Winters*).[51] Éppen a műtárgyvásárlások kapcsán voltak Esterházynak németországi és nürnbergi kapcsolatai is, de figyelemreméltó, hogy a sógora, Nádasdy Ferenc által kiadatott *Nádasdy mauzóleum* (megjelent Nürnbergben, 1664-ben) német szövegeinek fordítója az az evangélikus Sigmund von Birken (1626–1681) volt,

47 KANYARÓ Ferenc: *Zrínyi legújabb epigonja*. EPhK, 1893. 15–36.

48 Ld. 5. jegyzet.

49 Andreas ANGYAL: *Fürst Paul Eszterházy (1635–1713)*. Südostdeutsche Forschungen, IV (1939) 2. 363–366.

50 ANGYAL: i. m. (49. j.) 365.

51 *Gedichte des Barock*. Hrsg. Ulrich MACHÉ – Volker MEID. Stuttgart, 2003. 156–158; Marian SZYROCKI: *Die Deutsche Literatur des Barock*. Stuttgart, 1994. 165–167.

akivel egyébként Nádasdy levelezésben állt, s aki az említett nürnbergi irodalmi kör egyik tagja volt.[52]

Második versgyűjteményének összeállítása, 1670 után Esterházy élete is, irodalmi tevékenysége, művészi érdeklődése is megváltozott. Bizonyára szemlélete is, s talán ezért nem került sor soha verseskönyvének befejezésére és nyomdába adására. Az életmű jellege így határozottan kettéválik, sőt Szörényi László az életmű hármas tagoltságát említette: ifjúkori versei, majd a *Magyar Márs* írásának ideje, és végül a Mária-kultusz.[53] Sem magyar nyelvű költészete, sem a Zrínyi-háborúk történetét feldolgozó latin nyelvű *Mars Hungaricus* nem jelent meg nyomtatásban Esterházy életében. Első nyomtatott műve az 1690-ben kiadott *A boldogságos szűz képei*. 1671 után, a Wesselényi-mozgalom vérbefojtását követően írói tevékenységében a vallásos érdeklődés és az ehhez kapcsolódó művek a meghatározók. Egyre nagyobb stallumok jutnak neki osztályrészül,[54] 1681-ben nádor lesz, aktívan vesz részt a törököt kiűző országos harcokban, 1687-ben birodalmi hercegi címet nyer el. Esterházy Orsolya halála után újra nősül, összesen 25 gyermekének gondja és a hatalmas birtokrendszer szervezése bizonyára nagy energiákat emésztett fel.[55] Ugyanakkor igazat kell adnunk Galavics Gézának, Knapp Évának és Tüskés Gábornak, akik a nádor élete utolsó negyedszázadának egyre több politikai kudarcával magyarázzák érdeklődésének megváltozását.[56] 1690 és 1713 között alkotott művei a vallásos irodalom tárgykörébe tartoznak, ezek középpontjában a Mária-kultusz áll. Galavics Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy „Esterházy Pál 1700 táján összeírta az általa emelt oltárokat és szobrokat, összesen 118 (!) darabot. Közülük 57 volt Máriának szentelve, s számuk 1700 után még tovább gyarapodott."[57] A vallásos érdeklődés megnyilvánulása, hogy Mariazellbe is sűrűn ellátogatott (átlagosan évente legalább egyszer), előfordult, hogy sok ezer fős zarándoklat élén. Utolsó éveinek jellemző tevékenysége a családi és önimázs megteremtése is. Ezt a célt szolgálta az 1700-ban megjelent *Trophaeum*, melyben az Esterházy-ősöket Szent Lászlón, Árpádon és Attilán keresztül Ádámig látjuk visszavezetve. Az önimázs megteremtését szolgálta a fraknói

52 Angyal: i. m. (49. j.) 366; Rózsa György: *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg, 1664*. Bp., 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 24) 8. Birken magyarországi kapcsolataihoz: Németh S. Katalin: *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai*. MKSz, 1974. 1. 78–82.

53 Esterházy 1691. Szörényi László kísérő tanulmánya, 7.

54 Sopron vármegye főispánja, királyi tanácsos, tábornok, királyi főudvarmester, Alsó-Magyarország hadparancsnoka, tábornagy, a bányavárosok főkapitánya, nádor, Pest-Pilis-Solt vármegye főispánja, Moson vármegye főispánja. Ezek számbavétele: Fallenbüchl Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Bp., 2002. 90–91.

55 Ld. R. Várkonyi Ágnes tanulmányát ebben a kötetben.

56 Esterházy 1690. 10.

57 Uo. 40.

vár belső udvarán felállított, saját magát ábrázoló lovas szobor is. Mai napig létező mementóként megmaradt már fiatal kora egzotikus érdeklődésének tanúbizonysága, a fraknói vár Kuntskammere.

*

A Soprontól mintegy 25 km-re fekvő és a soproni magaslatokról is kivehető Fraknó 504 m magasságban épült vára éppen Esterházy Pál fiatalabb korában volt meghatározó és jellegzetes, kulturális tájékozódásának mai napig is figyelmen kívül nem hagyható tükre. Magát a fraknói erődítményt Pál édesapja, Esterházy Miklós nádorságra emelkedését követően kapta meg, mint „Perpetuus comes de Fraknó", s ő már jelentősebb építkezéseket indított el. A vár mai alakját azonban Pál időszaka alatt nyerte el, s Pál volt az, aki különös gyűjtőszenvedéllyel jelentősen kibővítette a vár Kunstkammerét. A vár, éppen kívülesve a magyar végvárrendszeren, nem lett kitéve erőteljes török támadásoknak, s királyhű urai folytán megmenekült a 17. század végi – 18. század eleji Habsburg várpusztítási hullámtól. Így fordulhatott elő, hogy a vár ma is őrzi az Esterházy Pál időszakában végrehajtott építkezéseket, sőt belső berendezése és különleges értékű gyűjteményei Európában szinte egyedülálló értéket biztosítanak számára azzal, hogy számos jelentős és jellegzetes darabja, a gyűjtemény túlnyomó része nem került át közgyűjteményekbe. Az Esterházy Pál végrendeletében megfogalmazott rendelkezést az utókor lényegében betartotta. Végrendeletében, ahol különleges kincseit a latin szövegbe beágyazott „Kunstkammer"-ként említi („Habeo etiam aliquas raritates, uti dicitur Cabinetum, seu Kunstkammer; in quo diversae res continentur, et Imagines pretiosae"), s rendelkezése az, hogy az elsőszülöttére bízott kincseket jól őrizzék meg.[58] Már korábbi végrendeleteiben gondot fordított arra, hogy kincsei ne szóródjanak szét, maradjanak együtt a fraknói várban. Így 1664. évi végrendeletében Miklós fiára hagyja az „öreg unikornis szarvat" és más „néki hagyott ezüst mivet", úgy azonban, hogy a fraknói vártól el ne idegenítse.[59] Az 1678. évi végrendeletében meghagyja feleségének, „hogy a mi nemü arany s ezüst miv *de facto* keze között vagyon, maradjon az is nála holtaiglan, annak utánna az penig tétessék az is a *fraknai* tárházba; mert ezen nála lévő aranymivet is magam pénzemen vettem sok fáradságimmal a végre, hogy feleségem, a mig él, viselhesse, annak utána tétessék a többivel össze".[60] A mai napig az Esterházy család által birtokolt

58 Az esztergomi prímási levéltárban található, halála előtt egy hónappal, 1713. február 24-én megerősített végrendeletből való az idézet. E szöveg az 1695-ös végrendelet kiegészítése. Esterházy 1713. március 26-án halt meg. *Testamentum… P. Eszterhazy die 24a Februarii 1713,* Prímási Levéltár, Ladula 147. (A Szent Adalbert központban található kéziratos katalógus 45. lapján.) Az idézett rész a számozatlan kézirat 23. oldaláról való.

59 MERÉNYI 1911. 153.

60 MERÉNYI Lajos: *Gróf Eszterházy Pál 1678. évi végrendelete.* TT 34 (1911), 615.

vár titkos kincstárán kívül itt őrzik 22 teremben a 8,5 km összterjedelmű családi birtokokra vonatkozó iratanyagot és a hercegi könyvtár egy részét. Miután Esterházy Pál herceg 1989-ben meghalt, felesége, Ottrubay Melinda három alapítványt hozott létre, egyet Kismartonban, egyet Lakompakon s egyet Fraknón. De ahogy az özvegy megjegyezte: „Burg Forchtenstein symbolisiert die unser Land seit 400 Jahren prägende Bedeutung der Fürsten Esterházy".[61] Az 1990-es évek vége előtt a kutatásnak aligha volt lehetősége annak felismerésére, hogy a vár és elzárt, titkos „csodagyűjteménye", Kunstkammere, valamint Eszterházy Pál magyar nyelvű versei között akár közvetlen kapcsolat is lehetséges. 2008-ban Ács Pál egy tanulmányban mutatott rá, hogy Esterházy *Egy csudálatos éne*k nem érthető meg pusztán a Zrínyi-imitációból, a megértés a vár gyűjteményeiben keresendő, s Esterházy e különleges darabját ezzel a háttérrel vette vizsgálat alá.[62] De nemcsak az *Egy csudálatos ének*hez ad kulcsot a szerző „csudálatos" gyűjteménye. Pál herceg értékes órákat, automatákat (köztük a Bacchus-automata), valamint egzotikus preparált állatokat, elefántcsontból és porcelánból készült ritkaságokat gyűjtött, és kincseit bonyolult zárszerkezetekkel védve őrizte a kincstárban. Számos darabot Németországból szerzett be. Ez a gyűjtőszenvedély a 17. századot megelőző századokban alakult ki, s különös jellegzetességük a természettudományos érdeklődés volt. Ahogy Kustán Magdolna írja: „Az 1500-as évektől egyre több magángyűjteménnyel találkozhatunk. Ekkor egy azóta sem észlelhető cserekapcsolat figyelhető meg: úgynevezett *Wunderkammer*ekben tanulmányaikhoz és kedvtelésükre tudósok és laikusok gyűjtötték a ritka és újonnan felfedezett növényeket, kőzeteket és más érdekességeket: »csodákat«. E tudományos információáramlás sem politikai, sem nyelvi, sem ideológiai határokat nem ismert. […] Ilyen gyűjteménnyel rendelkezett Conrad Gesner zürichi orvos […], Ulisse Aldrovandi a természetfilozófia professzora bolognai egyetemen, vagy Michele Mercati, a pápa gyógyszerésze és a vatikáni botanikus kert felügyelője."[63] Az Esterházy-kincstár az egyetlen – eredeti helyén megőrzött – ún. Kunstkammer, azaz „művészeti és csodakamra", így európai unikumnak minősül.[64]

*

61 *Burg Forchtestein*. Hrsg. Heike Kroemer, Theresia Gabriel. Eisenstadt, 2000. 5.

62 Ács Pál: *Sárkányölő a csodakabinetben.* Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál *Egy csudálatos ének* című versében. In: *Identitás és kultúra a török hódítás korában*, 265–282.

63 Kustán Magdolna: *Az arisztokrácia kertjei a 16–17. századi Magyarországon*. In: *Idővel paloták*, 482.

64 A 2013-as kőszegi Esterházy-konferencia után hívta fel a figyelmemet S. Sárdi Margit arra, hogy Szentpétervárott Nagy Péter kincsestára is a mai napig együtt maradt uralkodói gyűjtemény.

A fentiek alapján a költő Esterházy elhelyezését az irodalmi kánonban újra szükséges gondolnunk. Korai, 35 éves kora előtti költészetének tanulmányozása pontosabban kijelölheti helyét a magyar líra történetében. Jellegzetes barokk kori alkotó, aki azonban nem a heroikus témák keresője, mégis átfogó szemlélettel és univerzális világlátással alkotta meg műveit. Versformái egyszerre követik az irodalmi hagyományt, s egyszerre gazdagítják is azt új formáikkal. Imitációs rendszere gazdag, a legfontosabb Zrínyi szövegeinek követése és átalakítása, s a mester szövegeivel szabadon bánva hozzá méltó átszerkesztéseket készített, de nemcsak Zrínyi az egyetlen minta. Töredékben maradt versgyűjteményeiben is törekedett egyéni kötetkompozíció megalkotására, s ezt sikerrel tette. Versei témaválasztásának és poétikájának megértését szolgálják a korabeli német költészettel való összevetések és az általa is gyűjtött kincstár egyes darabjainak további párhuzamba állítása verseivel. Esterházy Pál „a legnagyobb ismeretlen régi magyar költő". Előadásunkban igyekeztünk kiemelni költészetét a homályból, a 17. század naiv „versificator" versszerzőinek tömegéből, s irányt adni versei jobb megértéséhez, tudván, hogy ez a későbbiekben is „interdiszciplináris kihívás" marad.

POLGÁR ANIKÓ – CSEHY ZOLTÁN

Ariadné Magyarországon

Zrínyi és Esterházy verses mítoszértelmezései

Esterházy Pál *Ariana sirása és keserves halála* című költeménye[1] egyike a Zrínyi-imitációkban bővelkedő Esterházy-szövegeknek. A Zrínyi-párhuzamok listázása a szakirodalomban jól ismert, e betétek vagy finom modulációk poétikai szerepének legalább részleges tisztázására ez idáig lényegében csupán kísérlet történt, nevezetesen Kovács Sándor Iván részéről, ám e költemény mélyebb olvasatát ő is mellőzte.[2] Az Ariadné-történet 23 strófájából az RMKT jegyzetanyaga szerint mindössze négy versszakot írt Esterházy Pál, a többi Zrínyi-átvétel vagy Zrínyi-szakaszok parafrázisa. Ráadásul a fő imitációs bázis Zrínyi híres Arianna-verse:[3] vagyis mind a tematikai, mind a poétikai megformálás tekintetében feltűnően szoros az intertextuális utalásrendszer. Ez a helyzet zavarba ejtő, s könnyen vezethet értékrelativizáló megfontolásokhoz. Érdemes azonban figyelembe venni azokat a módosulásokat, melyek ősszöveg és alkalmazás közt következtek be, érdemes belehallgatni a szövegek párbeszédébe, ugyanis az Esterházy-poétika imitatív karaktere csakis ebben a párbeszédben hozza létre többletjelentéseinek finom hálózatrendszereit. Az eljárástechnika alapvetően az antik cento műfaját idézi meg: ez a rongyszőnyegszerű összefoltozáson alapuló, patchworkszerű szövegépítkezés kivált a késő császárkori költőknél volt divatos, és a szoros imitáció lényegét abban mutatta fel, hogy az új szöveg radikális mássága felől az ősszöveg kanonizált stabilitása kikezdhetővé váljék. Természetesen ez a radikalizmus nem mindig kontrasztív, olykor a tisztelet kifejezésének gesztusa. A cento ma is eleven forma, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint Lövétei Lázár László *Zöld* című, 12 eclogát tartalmazó kötetének utolsó darabja, a hexameterekben írt *Vendég-ecloga*, melynek minden egyes szava kölcsönzött, és a magyar fordításhagyo-

1 Esterházy Pál: *Ariana sirása és keserves halála*. RMKT XVII. 12. № 138. 580–584.

2 Kovács Sándor Iván: *Koboz és virginál*. Esterházy Pál költészetéről. In: Uő: „Eleink tündöklősége". Bp., 1996. 67–76.

3 Zrínyi Miklós: *Arianna sírása*. In: Gróf Zrínyi Miklós művei. Kiad. Négyesi László. Bp., 1914. 334–339.

mány előtt tiszteleg.[4] A cento mindenképp átértelmezés: így van ez Esterházy szövegének esetében is.

Zrínyi Ariannájának értelmezései

A két szöveg szoros egybefonódása miatt célszerű Esterházy művének elemzését megelőzően Zrínyi Arianna-versének korábbi értelmezéseit számba vennünk. Az *Arianna sírásá*nak értelmezési köre a szakirodalomban kettős:

a) a legáltalánosabban elfogadott értelmezői séma szerint egy autobiográf szerelmi allegória, mely egy darabjaira hullott, szerelmi regényt imitáló szövegkonglomerátum részeként jelenik meg. Ez a felfogás Viola (Eusebia) és Zrínyi kapcsolatának pulzáló lírai dokumentumaiként értelmezi a szövegeket: Széchy Károly szerint Zrínyi „a hitregét szerkezetileg a saját kínzó szerelmének vonatkozásai közé illeszti, s a Viola árulásának és háládatlanságának példázatára beszéli el",[5] Loósz István szerint „Ariánnának Theseus hűtlensége felett való kesergő panasza a kegyetlen szívű Viola megindítására és figyelmeztetésére szolgál, mint a ki szintén úgy járhat, ha őt, a hív szeretőt másért feláldozza".[6] Bán Imre az Ariadné-versben úgy véli, a költő itt „a jegyesek összezördülésére céloz",[7] Klaniczay Tibor szintén a jegyesek közötti „félreértésről", illetve „átmeneti elhidegülésről" ír,[8] Kovács Sándor Iván szerint „Arianna–Zrínyi átkozódik, megcsalatását kiáltja világgá".[9] Az idillek, illetve a szerelmi témakörbe bevonható szövegek allegorikus szintjének referenciálissá bontása még a pozitivista gyökerű filológiai vizsgálatok idejére vezethető vissza: e tendencia kritikai összefoglalását először Ferenczy Géza kínálta. Szerinte a barokk idillköltészetben két ellentétes tendencia munkál, részint a szerelmi érzés valóságosságának „elleplezése", részint pedig a költői sémákhoz idomuló uniformizálása, s épp emiatt kénytelen belátni, hogy „nincs meg a reményünk arra, hogy az idillek pontos valóságtartalmát valaha is kiválaszthassuk".[10] E rendszerben a maszkos költemény szereposztását tekintve Zrínyi Ariadné alakjában lép elénk, Viola pedig Theseusként. Ezt a *nemi metamorfózis*t a szakirodalom hol furcsállotta,[11] hol kárhoztatta,[12] hol pedig egyenesen

4 Lövétei Lázár László: *Zöld*. Kolozsvár–Bp., 2011. 49–51.
5 Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*. Bp., 1898. II. 49.
6 Loósz István: *Arianna sirása*. EPhK, 16 (1892) 718.
7 Klaniczay Tibor: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp., 1964. II. 164.
8 Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964. 67–68.
9 Kovács Sándor Iván: *Az író Zrínyi Miklós*. Bp., 2006. 53.
10 Ferenczy Géza: *Zrínyi idilljeinek és életének kapcsolata*. Bp., 1929. 39–40.
11 „És mivel nem talált alkalmasabb alakot, nem törődött a visszásan ható nemi különbséggel sem s Ariadnét szemelte ki tolmácsul". Ferenczy: i. m. (10. j.) 39.
12 Pl.: „A hasonlat kissé erőltetett, a mennyiben önmagát Ariannához, Violát pedig Theseushoz hasonlítja". Loósz: i. m. (6. j.) 718.

irodalomtörténeti gócpontként magasztalt[13] aspektusává tette. Szörényi László, aki a legteljesebb és legizgalmasabb szerelmiregény-rekonstrukcióra vállalkozott, a művet egy szerelmibánat-leírás láncolatába illeszti, melyet mintegy antidotumként szakít meg az eposz, s a költő „visszaesik a tragikus szerelmi hangulatba", majd „ezután következik a legmonumentálisabb és legabszurdabb metamorfózis, ahol Zrínyi mint lírai én mintegy nővé változva kesereg". Az Orpheus-versek e tragédia betetőzései: a lovásszal rajtakapott asszony halálát a férj által felkínált méreg okozza.

b) Borián Elréd megkísérelte a mítosz politikai olvasatát: nála Ariadné és Theseus egy *geográfiai metamorfózis* sémarendszerébe kerül, melyben Ariánna Magyarországot, Theseus pedig Transylvaniát, azaz Erdélyt jelképezi, konkrétan II. Rákóczi Györgyöt. „Zrínyi Ariánna könnyeivel siratja Magyarország és Erdély eltávolodását" – írja a szerző –, „Ariánna és Theseus szétválása a II. Lajos utáni helyzetet idézi fel".[14] Ez a sok tekintetben frappáns és szellemes lehetőség azonban csak makrostrukturális szempontból lehet érvényes: figyelmen kívül hagyja a lírai felvezetés gesztusait, illetve csak a szöveg globális motívumaira figyel, a szoros olvasást nagyvonalúan mellőzi.

c) A harmadik lehetséges értelmezés szerint, melynek kifejtésére tanulmányunkban kísérletet teszünk, Ariana a művészsors önreflexív metamorfózisaként is elgondolható. A továbbiakban az Esterházy- és a Zrínyi-szöveg szerkezeti, strukturális összetevőire, illetve intertextusaik értelemképző szerepére fókuszálunk, különös figyelemmel kísérve a műfajiság ambivalenciáinak kérdéseit, illetve a szövegek és az architextuális jelenségek viszonyrendszerét. Az imitációs gyakorlat olyan mintázatait térképezzük fel, melyek a finom elmozdulások révén az értelmezés specializálódásához, a mítosz egyedi artikulációihoz járulnak hozzá.

Esterházy Arianájának szerkezete

A cento mindenképp átértelmezés: így van ez Esterházy szövegének esetében is. Ez az átértelmezői munka azonban már a szerkesztésben megnyilvánul: a cento készítője ugyanis a szerkesztés poétája, a tökéletesség mámorának hajhászója, aki nem kisajátít, hanem újramond. Amennyiben az Esterházy-féle szöveg felépítettségét, szerkesztettségét vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vers bámulatosan szabályos, középpontos szerkezetét.

13 Pl.: „Zrínyi *Ariannája* és Weöres *Psychéje* között […] nem ismerek költészetünk történetéből más hasonló metamorfózis-kísérletet". Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp., 1985. 198.

14 Borián Elréd: *Zrínyi Miklós „Syrena"-kötete és az „Ariánna sirása" allegorikus értelmezése.* In: Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok. Szerk. L. Simon László, Thimár Attila. Bp., 1999. 106, 107.

A szöveg keretét (kiinduló gnóma – konzekvenciás gnóma) az első és a 23. strófa adja. A felütés a SZV 13, 1 alig modifikált változata: a Cumilla–Delimán-epizód után következő strófa az Isten tökéletességéről, az Isten által kiszabott határok áthághatatlanságáról és a sorslehetőségek elkerülhetetlenségéről szól. Az efféle határok áthágásának esélyét Esterházy azonban a továbbiakban a szerelem furorjára redukálja, s így a Zrínyi-féle egzisztenciális tételt konkretizálja. A vers konzekvenciás, záró gnómája ugyanezt az eljárást követi: a SZV 4, 11 variánsaként megjelenített 23. strófa a szerencse-reflexiót cseréli le szerelmi gnómára: „Szerencse énvelem is gyakorta mulat" – „Ó, mely gyakran velem kis Cupido mulat".

A költemény középpontjában, a 12. strófában található a mű dramaturgiai csúcspontja: Theseus hajójának megpillantása. Ez a felismerés evidenciáját és a remény lehetőségét egyaránt kiemelő szakasz Zrínyi *Ariannájának* is központi magvát (a 37 strófából a 19.) alkotja. E mag a dramaturgiai fordulat mellett azért is érdekes, mert a vers hang- és látványképzetei mint a remény lelki képződményének mozgatói e ponton válnak értelmetlenné és tartalmatlanná a főhősnő számára: hiába kiabál, hiába látja, mi történik, az interakció lehetetlen.

A felütés utáni és a zárlat előtti első szövegtömb két szinten is párbeszédképes: a Cupido szerelembe ejtő technikáját, teljes diadalmenetét és a szereplők bemutatását tartalmazó 2–4. strófáknak anticipációs jellegük is van. Esterházy az anticipációt káprázatos érzékenységgel és többszólamú elleplezéssel alkotja meg: „Szép Ariánában lüui sebes nylát, / Ily modon czalá megh édes királynéiát". A megcsalás utal Theseus háládatlanságára, a királyné elvesztett társadalmi pozíciójára és mitológiai szinten Venusra is. Az anticipáció beteljesülését a fenti szöveggel párhuzamos zárlat előtti strófahármas bizonyítja: a 20–22. strófákban a királyi diadalmenet („mensz triumphussal") és a halál diadalmenete kerül ellentétbe, Cupido rontó hatalma beteljesedik. A kölcsönös szerelembe esés evidenciájával szemben itt is megjelenik a kölcsönös halál gondolata: Esterházynál felmerül az a lehetőség is, hogy ha Theseus megtudja, hogy öngyilkos lett érte, nyilván ő is követi majd a halálba. E ponton Esterházy elszakad Zrínyitől, lemond a Minotaurus fölött aratott győzelem felemlegetéséről (27.), s a Zrínyi-strófát megfelezi. A mitológiai referencia így feloldódik a párhuzamosságokra építő struktúra belső lírai monológjában.

Az érzelmek intenzitását a tűz–víz klasszikus ellentéte fejezi ki: Ariadné szerelme a szívet megemésztő lánghoz hasonlatos (3. vsz.), fájdalma pedig a kősziklát verdeső habhoz (21. vsz.). A tűz képzetei egyenesen vezetnek át az erotikus térfélre, a vízéi pedig a halál terepére. A víz motívumrendszerének és metaforikus töltetének radikális kiemeléséhez Esterházy centója kilép az Arianna imitációs teréből, és az I. idilium 11. strófájához folyamodik. Az idill-szakasz utolsó sorának zárlatát elhagyja, és a bánat habjaitól ostromlott kőszikla állapotrajza után az öngyilkosság leírásába kezd.

A két következő párhuzamos verstömböt az 5–7. és a 17–19. strófák közt érzékelhetjük: az intimitás női tere (az ágy) és a férfiasság tere (hajó), az állandóság (föld) és a mozgás (víz), az idill és az ellenidill kerül itt ellentétbe. Ariana hajnalban felébred, az idillt egy harmatos szárnyú fülemüle éneke jelzi. Ám a hősnő hiába tapogatja az ágyát, Theseust nem találja: a „meghidegült ágy" a szerelem meghidegülése is egyben. A párhuzamos részben a hajót látjuk, mely Ariadné lelkét hordozza. A hiányzó test után a hiányzó lélek képe alkot itt újabb ellentétet, ahogy a fülemülés idillt is felváltja a halál víziója, a koporsó képe.

A 8–9. vsz. és a 15–16. versszakok a Theseus hiányára vonatkozó reakciók miatt alkotnak gyűrűt: előbb a narrátor szemével látjuk a hősnő reakcióit: a meztelen Ariadné futkosását, teste elcsúfítását (haját szaggatja, mellét üti), bánatának kolosszális fájdalommá növelését (a Tebrus folyó mentén jut el a bánat tengeréig, a halál kőszirtjére). A táj itt metatájjá válik. A 15–16. vsz. esetében belülről, Ariadné szemével látjuk ugyanezt: Esterházy itt szakít az Ariánna-centóval, és az Orpheusz keservéről szóló epülliont idézi meg: a 15. strófa az OK 11. és 8. strófájából áll össze, noha itt Esterházy erőteljesebben nyúl bele a szövegbe. Ariadné itt tehát Orpheusz alakját ölti magára, aki elveszett Eurüdikéje miatt bánkódik. Ariadné kobza eltörött, húrja „elpöndült", gyönyörű „virága" pedig elmúlt. Theseus mint „virág" így lesz párja az öngyilkos Arianának, aki rózsaként merül bele a habba. Ariadné ezáltal „szapphói" karaktert nyer: halála leukaszi ugrás lesz, panasza pedig eleven költészet.

A 10–11. és a 13–14. szakaszok az akusztikus és a képi láttatás rendszermetaforáinak kimunkálása miatt kerülnek szimmetrikus viszonyba: a 10–11. szakasz Echo megjelenését írja le, ám ez lényegében a magárahagyottság tudomásulvételéhez vezet, a tér itt is a kőszikla, a panasz tehát csak a kősziklának szól, a 13–14. strófában a látványban csalatkozik ugyanígy a hősnő, s a magas kősziklára felhágva immár az átláthatatlan tengernek panaszkodik. Esterházy a 10. strófából (Zrínyinél 17.) ismét mellőz egy mitológiai utalást: a társát sirató Alcion történetét.

Esterházy cento-technikáját jellemzi az átstrukturálás: harmonikus, arányos, koncentrikus körökre bomló, magközpontú szerkezetet hoz létre. Jellemző rá a mitológiai utalásrendszer redukciója és áttranszformálása: a mítosz előzményeinek, a Minotaurus-elemeknek a kiiktatása, illetve az Orpheusz-mítosz intertextuális megidézése. A Zrínyi-reflexiók redukált jelentésbe kényszerítése mellett az ellenpontozásnak szinte zenei aspektusait is érvényesíti. A metaforarendszerek kimunkálása folyamatos kontrasztivitásban zajlik le.

Az *Egy ártatlan ifiunak panasza Cupidora* című Esterházy-vers a szerelmi kínok enyhítésének reménytelenségét, a viszonzatlan vágyat énekli meg: a Diana parancsára eltitkolt nevű ifjú panaszdala az öngyilkosság kilátásba helyezésével társul. A költemény java része ugyancsak Zrínyi-cento, mely az idiliumokból és az Orpheus-versekből építkezik, de az Ariadné-vers harmadik

strófája is felbukkan benne, kissé megváltozott topográfiával: Adria helyett az „Oceanus Tenger fön forgo habiai" kerülnek előtérbe. Ez a szöveg lehetne akár az Ariadné-vers férfias párja is.

A *Fülemile énekének magyarázattya* szintén magába integrálja az Ariadné-vers egyes elemeit: ez a hajnali allegorikus álom a fennkölt témát visszavezérli az idillibe, sőt, a megsebzett madár visszaszolgáltatása párjának, és a viszontlátást rögzítő, Cumilla és Delimán erotikus találkozását megidéző szeretkezésjelenet egy radikálisan erotikus allegória lehetőségeit is magában hordozza.

Műfaj és narráció Ariadné mítoszának magyar feldolgozásaiban

A Zrínyi-szöveg műfajának a címben megjelölt siratót tekinthetjük (Ariánna sirása), ám a tulajdonképpeni sírás (panaszének) csak a 22. versszaktól kezdődik. Loósz szerint Zrínyi műve elégia,[15] Sántay Mária szerint Zrínyi „idyllből lírai bevezetéssel ellátott tragikus monológot csinál".[16] Széchy Károly példázatnak mondja.[17] A legtöbb szerző az idillkonstrukciók közt tárgyalja Zrínyi művét. A műfajiságot sokszor az ősváltozatok vagy történeti variánsok műfaja határozza meg, és nem magából a szövegből következik. Az idillre utaló karakterjegyek például annak tudhatók be, hogy részint Marino, részint Scipione Herrico idillként dolgozták fel a témát. A bucolicum antik hagyománya azonban Zrínyi szövegét nem jellemzi. Zrínyi szövege hármas műfajiságú: lírai önreflexióval indít, majd elbeszélés következik, végül lamentatio.

A versben többször váltás figyelhető meg a narrációban: az egyes szám első személyű lírai verskezdet (1–10. versszak) tulajdonképpen egy epikus költemény bevezetője, mely a „Tebrus vize mentiben szép Ariánna" szavakkal kezdődik. Az epikus narráció vezeti föl Ariánna monológját: az előzmények, a körülmények részletezése, vagyis a lírai betét alaphelyzetének bemutatása után akkor szakad meg a történet, s vált át epikából újra lírába, amikor egyértelművé válik, hogy Teseus hajója végérvényesen elment, s hogy Ariánnának az epikus szakaszba beszúrt kiáltozása, a kedves nevének ismételgetése[18] hiábavaló, hiszen „amaz űtet nem hallya, s' nemis halhattya" (19. versszak). A 21. versszak már egy statikus képpel zárul: Ariánna, miután megszaggatta „aranyos haját", megkarmolta „kegyes ortzáját", felhág egy magas kősziklára, „és tengernek igy kezdi panaszát". Bár az innen kezdődő, s az utolsó, 37 versszakig tartó panaszdalban Ariánna minduntalan Theseust szólítja meg, Zrínyi egyér-

15 Loósz István: i. m. (6. j.) 718.

16 Sántay Mária: *Zrínyi és Marino*. Bp., 1915. 24.

17 Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*. Bp., 1898. II. 44.

18 „Teseus Teseus nagy erővel kiált" (Zrínyi, 16. versszak), „Teseus Teseus ismételten kiáltya" (Zrínyi, 19. versszak).

telműsíti, hogy Theseus nem hallhatta a lány szavait (s annak a reménye sincs meg, hogy ezek esetleg valamikor eljutnak majd hozzá, mint az ovidiusi heroida esetében): a panaszdal hallgatósága egy kozmikus erő, a tenger, melynek Ariánna egy remélt, s az utolsó versszakban felvillantott átváltozás révén a részévé kíván válni.

A narrátor ezután már nem szólal meg, a három narrációs réteg (az elégikus-szerelmes költő-narrátor monológja, a mitológiai történetmesélés és Ariánna panasza) mintha három egymásból nyitódó, ám be nem záruló fiók lenne (természetesen motivikus átfedésekkel egymáshoz illesztve, melyek különösen az első és a harmadik szakasz tekintetében érdekesek).

Zrínyi Ariánnájának hármas szerkezetéből kiindulva az egyes szakaszoknak az antik előképekhez való viszonyulása meglehetősen különböző. Az első résznek, a költő-narrátor lírai bevezetőjének bizonyára nincs antik előképe, a második szakasz, az epikus narrátor helyzetleírása (11–21. versszak) egyértelműen Ovidius X. heroidáját követi (5–49. sorok), az utolsó rész, Ariánna monológja viszont elszakad az ovidiusi heroidától, ebben a szakaszban csupán egy-egy hasonló motívumot találunk, melyek ovidiusi eredete nem egyértelmű. A második szakasz a kor fordításfelfogása szemszögéből akár fordításnak is tekinthető, Zrínyi ebben a részben az ovidiusi szöveg logikáját követi, a barokk fordítói gyakorlathoz igazodva egyéni megoldások beiktatásával.

Esterházy műfaji értelemben is elszakad Zrínyitől: epikus szöveget ígér, és végeredményben azt is nyújt. A fiókos kompozíciót nem veszi át: nála Ariana sirása egy epikus keretbe illeszkedik, mely a vers második versszakától (5–8. sor) kezdődik. (Bár Esterházy versében is szerepel a „Tebrus vizénél Szép Ariana"-szakasz, nála a mitológiai történetmesélés nem itt, hanem három versszakkal korábban elkezdődik.) Esterházy Arianájának monológja az „Oh! én szerenczétlen már el töröt kobzom" (57. sor) szakasszal veszi kezdetét, s magában a monológban is elhangzik Ariana halálának ténye (84. sor), amit a szót újra átvevő epikus narrátor öngyilkosságról tudósító szavai egészítenek ki. Esterházy tehát Ariana utolsó szavait rögzíti.

Esterházyhoz hasonlóan Gyöngyösi István[19] is epikus keretbe illeszti a X. ovidiusi heroidából, illetve Catullus epithalamiumából származó lírai helyzetrajzot. Gyöngyösi műve (s ez ellentmond annak a szakirodalomban szereplő feltevésnek,[20] mely szerint a szerző korai művéről van szó) a *Charicliá*hoz

19 Gyöngyösi István: *Dédalus temploma*. Kiad. Nyerges Judit, Jankovics József. Utószó Jankovics József. Bp., 2003. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 13) 167–217. Gyöngyösi Dédalusa a korai korszak terméke, Agárdi Péter az életmű első periódusát így határolja be: „életrajzilag – a sárospataki kollégiumban tanuló fiatalembernek (1647–1652) a füleki seregbíróságtól megváló érett férfivá fejlődését (1663) fogja át". Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum.* Gyöngyösi István költői világképe. Bp., 1972. 13.

20 Kovásznai Sándor véleményét idézi Gyöngyösi-kiadásának utószavában Jankovics: i. m. (19. j.) 355.

hasonlóan regényszerű: egyfelől hiányoznak belőle az eposzi kellékek, illetve a históriás énekekre és széphistóriákra jellemző példázatosság, másfelől viszont, akárcsak a *Charicliá*ban (különösen a mű Gyöngyösi által hozzátoldott részében) kulcsszerepet kapnak az álmok, levélbetétek és műalkotás-leírások.

Ariadné halála és / vagy átváltozása

Zrínyi hangsúlyozza, hogy Theseus történetének megírása számára büntetés, Cupido büntetése:

> Két nagy hartzban meggyőzött immár engemet,
> Es midőn sokáig hurczolna engemet,
> Illyen nehéz okkal nékem kegyelmezet,
> Hogy irjam Teseus nagy hitetlenségét.
>
> Bizony nagy büntetés, mert én inkább irnám,
> Miképpen árult-el engem szép violám…[21]

Mért lehet a költő számára büntetés Theseus történetének megírása? Ariadné siránkozása az ovidiusi heroida-sorozat része, melyben elhagyott nők kesergését olvashatjuk, miközben az ellenkezőre (megcsalt férfiak mitológiai kesergésére) nincs antik architextus. Zrínyi inkább ilyet szeretne írni, de a történet allegorikus értelmezése révén végül ugyanoda jutunk:

> Hallyad-meg most Téseus hitetlenségét,
> Es annak magadra vegyed az értelmét…[22]

Zrínyi nem a heroida-formát választotta, nem mitológiai levelet, hanem mitológiai exemplumot, példázatot akart írni. A mitológiai exemplumok (fabulosa exempla) példáit a költők a korabeli mitológia kézikönyvekből is meríthették. Tritonius Utinensis például az Ovidius *Metamorphoses*ében szereplő történeteket nemcsak kivonatolta,[23] hanem egy olyan jegyzéket is összeállított, mely bizonyos tulajdonságok bemutatásához segít ovidiusi példákat találni.[24]

21 Zrínyi: *Ariánna sirása,* i. m. (3. j.) 5–6. versszak.

22 Zrínyi: *Ariánna sirása,* i. m. (3. j.) 10. versszak.

23 Marcus Antonius Tritonius Utinensis: In Ovidii Metamorphoseon libros Epitome.

24 Marcus Antonius Tritonius Utinensis: Fabulosa exempla ex Ovidiana Metamorphosi breviter selecta. A mű, akárcsak az előző, Natale Conti mitológiájának (Natale Conti: *Mythologiae sive explicationis fabularum libri decem,* Patavii, Apud P. P. Tozzium, 1616) külön számozott függelékeként szerepel (három rész egy közös cím alatt: M. Antonii Tritonii Utinensis: *Mythologia*. Bononia, 1570).

Theseus, akárcsak Zrínyi Violája,[25] a jegyzék szerint „háládatlan" (ingratus), s neve szerepel az esküszegők (Perfidi) között is. Feltűnő, hogy az Ingrati (háládatlanok) kategóriában csak férfiak szerepelnek (Hippomenes, Iaszón, Laomedon, Paris, Theseus), s a Perfidi között is csak egy nő van, Medea, miközben a listához írt megjegyzésből az is nyilvánvaló, hogy Medea nem szerelmi esküjét szegte meg (nem lehet tehát Viola mitológiai képe), ellenkezőleg, vele szemben követett el Iason esküszegést.[26] Az exemplumok nem véletlenül vonatkoznak a mitológiai átváltozás-történetekre, hiszen az átváltozás gyakran isteni büntetésnek számíthat. A Zrínyi által a 36. versszakban sorolt mitológiai átváltozások is exemplumnak tekinthetők. Az említett nevek közül néhány Utinensis jegyzékében is megtalálható: Atlas az Inhospitales (vendéget durván fogadók), Lycaon a Deorum contemptores (istentelenek) és a Crudeles (kegyetlenek), Actaeon az Imprudentes (elővigyázatlanok), Scylla a Proditores (árulók), Protervi (szemtelenek, vakmerők) és a Libidinosi (kéjelgők) kategóriákban – az átváltozás ezekben az esetekben valamilyen bűn büntetése. Az isteni büntetés Zrínyi Ariánnája szerint Theseust is egy (a mitológiaiakhoz hasonló, ám ott nem szereplő, egy elégikus toposzon alapuló) átváltozás révén fogja elérni: az utolsó versszak szerint nem Theseus, hanem Ariánna változik majd át, méghozzá büntető tengerré, hogy elborítsa a hálátlan férfit. A megjósolt átváltozásnak csak egy-egy eleme van kiemelve (a lány könnyei „örvényes habbá", sóhajtása szélvésszé változhat át), a „bánatim el-buritnak tégedet" sort viszont érthetjük a tengerré változás metaforájaként.

Esterházynál az átváltozás valóságosabb, nem feltételes módú („Az én könyuem áruiz, és Tenger bánatom"),[27] s hogy Esterházy az Ariánna tengerré változására utaló Zrínyi-szakaszt öngyilkosságként, tengerbe ugrásként értelmezte, a vers narrátor által kimondott zárlata egyértelműsíti: „Ez szók után bátran az szép Arianá / magas kősziklárol magát le boczátá".[28]

Gyöngyösi Ariadnéja is meghal, ám nem ugrik a tengerbe, hanem elsorvad bánatában (ezt a megoldást mind a catullusi, mind az ovidiusi változat megerősíti). Gyöngyösi Ariadnéja olyan, mint a fokozatosan elboruló, elsötétülő, korábban derűsen ragyogó égbolt: megkékül az ajka, sötét felleg gyűlik a fejére, „fekete gyász s homály" terül szép napjára. Halálában kozmikussá, égi jelenséggé lesz, nem véletlen hát, hogy bár teljesen elgyöngül ugyan, „elfáradt karjait" mégis az ég felé tartja. Még ekkor is Theseushoz kiált, de a szót már csak félig tudja kimondani: „Keresztülfalt szavát csak félben szakasztja". Ez a keresztülfalt szó szimbolikus értelmű, nem tudja, csak félig tudja elmondani, amit Theseusnak üzenni szeretne.

25 „Ah háládatlan! és nem hajt meg én kinom" Zrínyi: *Ariánna sirása*, i. m. (3. j.) 9. versszak, „S-nagyobbnak véllyed háládatlan éltedet". Zrínyi: *Ariánna sirása*, i. m. (3. j.) 10. versszak.

26 „Thesei in Ariadnam perfidia nota est. lib. 8. fab. 2. nec non Iasonis in Medeam. lib. 7. fabul. 21." Utinensis: i. m. (22. j.) 30.

27 Esterházy: i. m. (1. j.) 176. versszak.

28 Esterházy: i. m. (1. j.) 177. versszak.

Ariadné, a művész

A művészi önazonosság és a művészsors allegorizálása az ovidiusi szöveguniverzum régi sajátsága,[29] ám e struktúrákon belül Ariadné története nem számít igazán relevánsan mértékadónak. Viszont ha alaposan megnézzük Zrínyi, Gyöngyösi és Esterházy mítoszvariánsait, feltűnő a stilizációt az önreflexivitás irányába alakító tendenciák hangsúlyos jelenléte. Esterházy Pál szövegében ez mindennél pregnánsabban van jelen, hiszen ő centoszerűen megidézi a Zrínyi által írt Orpheusz keservét, s így Orpheusz metapoétikus allegóriája révén közvetlenül is művésszé alakítja Ariadnét:

> Oh, én szerencsétlen, már eltörött kobzom,
> Bizonyítja igyemet elpöndült húrom,
> Rosszul éltet engem keserves Világom,
> Mert elmúlt éntőlem gyönyörű Virágom.

Ariadné itt törött kobzos, szakadt húrú énekes, akinek megszakad tudománya, a világharmóniát uraló zene, azaz költészet képessége. Esterházy ezután noha döntően Zrínyi szavaival, mégis látványosan visszahátrál Ovidiusig, nevezetesen a sziklabércről magát a halálba ölő Szapphó történetéig. Szapphó heroidájának logikája és struktúrája legalább annyira analóggá válik az Ariadné-mítosz Zrínyi-féle struktúrájával, mint a híres leucasi ugrást előrevetítő Ovidius-hellyel. Esterházy halálértelmezése részint Zrínyi-interpretáció, részint visszakanyarodás Ovidiushoz, valamint a Szapphó-analógia lehetőségeinek maximális kiaknázása. Ebben az értelemben a szöveg nem, ahogy Kovács Sándor Iván vallja, az „elhagyott lány öngyilkos lesz séma" alkalmazása,[30] hanem a harmónia, a költészet integritásának elpusztulása, a magára hagyott hang, a tárgy nélkül maradt szerelem halála. E strófában mintha Esterházy is azonosulna Ariadnéval, méghozzá a Szapphó-hagyományban rejlő költőiség révén.

Zrínyi Ariadné-azonosságát a példázat nemváltó metamorfózisa önmagában véve is igazolja. Ez a struktúra azonban csak a példázaton belül működőképes, a játékszabályait a lírai bevezetés rögzíti. Gyöngyösi Ariadnéja önmaga sorsát öntudatlanul beleszövi abba a kendőbe, mely a narratív cselekményvezetés szálait rendezi egységbe, s mely maga a textus lesz.

29 Glovicki Zoltán: *Ovidius ars poeticája*. Bp., 2008. 39–93.
30 Kovács Sándor Iván: i. m. (2. j.) 71.

KIRÁLY PÉTER

Itinerarium in Germaniam 1653

Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál regensburgi útja az újabb ismeretek tükrében*

A Nádasdy-kutatócsoport tagjai (Buzási Enikő, Kiss Erika, Király Péter, Toma Katalin és Viskolcz Noémi) egy OTKA kutatási program részfeladataként 2013 tavaszára elkészítették Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) életének dokumentációját. Az időközben interneten elérhető *Nádasdy-itinerarium* különféle források alapján időrendben és – már amennyire ezt a rendelkezésre álló iratok lehetővé teszik – napról napra listába veszi Nádasdy Ferencnek, az akkori magyarországi politikai közélet egyik legfontosabb személyiségének tartózkodási helyeit.[1] Ebben az adattárban természetesen megtalálhatók Nádasdy németországi útjával kapcsolatos ismeretek is.

Mint köztudott, Nádasdy 1653 nyarán ifjú sógorával, az akkor még nem egészen 18 éves Esterházy Pállal (1635–1713) együtt jelen volt IV. Ferdinánd római királlyá koronázásán Regensburgban. A nagy útról a történeti és művelődéstörténeti szakirodalom Esterházy Pál latin nyelvű, *Itinerarium in Germaniam* címet viselő, nyilvánvalóan 1653-nál később keletkezett, és a javítgatás-stilizálás során valamikor félbehagyott úti beszámolója révén már régóta tud. A forrást Horn Ildikó 1989-ben önálló tanulmányban is tárgyalta,[2] valamint nekifogott az *Itinerarium in Germaniam* fordításának, amit azután Rihmer Zoltán folytatott és elkészített. Ez a hiánypótló magyar adaptáció sajnos mindeddig nem jelent meg még, noha közlése indokolt lenne.[3]

* Noha a tanulmányt csak egy szerző jegyzi, de az abban foglaltak jelentős mértékben az OTKA K 71982 sz. Nádasdy-kutatóprogram résztvevőinek közös munkáját tükrözik. Az együttgondolkodásért, egyes dokumentumok tisztázásáért és az értelmezésekkel kapcsolatos segítségért, valamint a szöveggel kapcsolatos megjegyzésekért hálás köszönet illeti Buzási Enikőt, Viskolcz Noémit és Toma Katalint!

1 http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/?q=itinerarium_lista

2 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903; Horn 1989. 21–48. A tanulmányban Horn említi az *Itinerarium* korábbi szakirodalmát is.

3 Köszönet illeti Horn Ildikót önzetlen segítségéért, hogy rendelkezésre bocsájtotta az útleírás fordítását. Jelen tanulmány magyar idézetei innen származnak.

Az Esterházy-féle útleírás adatainak a Nádasdyval kapcsolatos dokumentumokkal való összevetése során feltűntek olyan ellentmondások, amelyek a korábban említett *Nádasdy-itinerarium* miatt feltétlenül tisztázást kívántak. Ezért az út eseménysorát a Nádasdy-kutatócsoport tagjai alaposabb vizsgálat alá vetették.[4] E munka eredményeként ma már szinte teljesen ismerjük az utazás pontos menetrendjét, és létrejött egy olyan kronológia (ld. Függelék), ami számos részletben módosítja az eddigi elképzeléseket, mivel ellentmond – főként a tartózkodási időkre vonatkozóan – annak, amit Esterházy az *Itinerarium in Germaniam*ban állított.

A németországi útjukról beszámoló Esterházy pontatlansága és időzavara persze érthető, hiszen az *Itinerarium* kétségtelenül olyan utólagos munka, amit az út során készített rövid feljegyzésekből álló magyar úti napló alapján állított össze.[5] A napi útszakaszt, az út állomásait és az utazás eseményeinek egymásutánját nyilván még akkor frissiben papírra vetette. A felkeresett vagy utazás közben érintett helységek – noha Esterházy ezeket többnyire hallás után eltorzított elnevezéssel említi –, egy-két kisebb településtől eltekintve, nehézség nélkül beazonosíthatók, és egy eset kivételével (amikor is felcserélte Tulln és Krems sorrendjét) pontos és logikus, az útvonal földrajzának megfelelő sorrendben szól róluk. A naponta megtett szakaszok a feljegyzett éjszakázó helyek révén jól követhetők – és nemcsak a Bécsből Regensburgba vezető útvonalon, hanem a későbbiekben is szinte mindig. Az *Itinerarium* ezen adatai jól illeszkednek az események máshonnan ismert forrásaihoz. Az útleírás szempontjából az *Itinerarium* kétségkívül megbízható forrás. Ugyanakkor dátumok és a tartózkodások időtartamainak tekintetében Esterházy szinte mindenütt pontatlan, miként azt illetően is, hogy valamely esemény egy megelőző eseményhez képest hány nappal később történt. Nem kétséges, ezeket az adatokat láthatóan nem rögzítette az eredeti útinaplóban, az szinte alig tartalmazhatott dátumokat.[6] Így viszont, amikor Esterházy a latin változatot valamikor később elkészítette, már nem volt tisztában az időrenddel.[7]

Mindjárt az út kezdete, az elindulás időpontja korrekciót kíván. Az *Itinerarium in Germaniam*ban ugyanis azt olvassuk, hogy Esterházy május 29-én indult el

4 Ld. a megjegyzést a tanulmány elején.

5 Erre következtetett korábban már Horn Ildikó is. HORN 1989. 21.

6 HORN 1989. 21. ugyanakkor kiemeli, hogy az *Itinerarium* órára pontos időmegjelöléseket tartalmaz.

7 Számításba kell venni azt is, hogy Esterházy nem is egyszerűen csak rosszul emlékezett és tévedett, hanem utólagos elképzelése szerint újraalkotta a régmúlt eseményeit. Tapasztalható, hogy pontatlanság és a tényekkel való szabad bánás, a valóság és fikció keveréke át meg átszövi Esterházy írásait. Ld. pl. KIRÁLY Péter: *Mikor járt hajdútáncot Esterházy Pál a császárné előtt?* (Internet-közlés, 2014. http://obeliscus.hu/hu/content/mikor-jart-hajdutancot-esterhazy-pal); Viskolcz Noémi figyelmeztet újabban arra, hogy Esterházy nővére meglövése kapcsán olyasmit mesél el megélt eseményként, ami még a születése előtt történt. (VISKOLCZ Noémi: *Esterházy Anna Júlia* – közöletlen kézirat)

Nagyszombatból, másnap Kismartonba érkezett, majd „házi teendőkkel foglalatoskodva három napon át voltam kénytelen maradni, azután a negyedik napon folytattam az utat Bécs felé", vagyis eszerint június 2-án ért Bécsbe, ahol még két napot várt Nádasdyra, és a következőn elindultak. A leírtak alapján a két magyar arisztokrata 1653. június 4-én kelt volna útra,[8] ami azonban kétségkívül hibás, túl késői időpont. Az útra vonatkozó más adatok ellentmondanak ennek: mind Nádasdy levelei, mind földrajzi tények, de végső soron az út állomásairól és az éjszakázásokról az *Itinerarium*ban olvashatók is korrigálják Esterházyt.

Nádasdy május 27-én azt tudatta Batthyány Ádámmal, hogy pünkösdhétfőn – ami az évben június 2-ára esett – kora reggel elindul Bécsből. Június 1-jén a korábbi levelében olvashatókkal egyezően azt írta Saibersdorfból Batthyánynak, hogy „en nekem mingiart megh kell indulno[m]".[9] Ez nem érthető másként, mint hogy még aznap Bécsbe ment, hogy a következő napon együtt elinduljanak Németországba. A másnapi, június 2-i indulásban pedig azért sem kételkedhetünk, mert Nádasdy hét nap múlva már Regensburgból írt Batthyánynak. Ebben a június 9-én írt levelében beszámolt arról, hogy előző nap – vagyis június 8-án – délben megérkeztek.

A közel 400 kilométeres Bécs–Regensburg távolságot természetesen nem is tehették volna meg három-négy nap alatt kocsival;[10] Esterházy szerint „lant kocsi"-val, Nádasdy szerint „kis posta koczi"-val utaztak.[11] Azt, hogy Nádasdy és Esterházy 1653. június 2-án indult el, Esterházy félrevezető közlése ellenére is igazolja az *Itinerarium*, amely a Regensburgba vezető úton hat szálláshelyet említ. Ezek alapján a megérkezéstől, vagyis június 8-tól visszaszámolva a napokat ugyancsak a Nádasdy által megadott június 2-i indulási időpontot kapjuk. Ebből következik, hogy vagy Esterházy kétnapos bécsi várakozása, vagy az azt megelőző háromnapos kismartoni tartózkodása, vagy pedig a május 29-i nagyszombati indulás valótlanság.

Az *Itinerarium*ban megemlített éjszakázások légvonalbeli távolsága, illetve az ez alapján kikövetkeztethető állomások közötti útszakaszok hossza azt mutatja, hogy a kocsival megtett napi teljesítményük 50–70 kilométer körül lehetett. Vagyis igen gyors tempóban haladtak. A sietségnek, hogy szűk hét nap alatt eljutottak Bécsből kocsival Regensburgba, nyilván az a magyarázata, hogy Nádasdyék előzetesen úgy tudták, a koronázás június 10-én vagy 12-én lesz.[12]

8 Horn 1989. 23. az indulást június 5-re teszi.

9 MNL OL P 1314. № 32285.

10 Horn 1989. 23. Bécs és Regensburg távolsága légvonalban közel 327 km, a mai autópályán 396 km, országúton – aminek útvonala lényegében megfelel Nádasdy és Esterházy útjának – 388 km. A megtett út hosszát Horn 1989. 23. közel 370 kilométerre becsülte.

11 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903. 7; MNL OL P 1314 № 32286. Szövegét közli Horn 1989. 45., de téves 32287. levélszámmal hivatkozik az iratra.

12 Erre Nádasdy korábban kétszer is utalt Batthyány Ádámnak: MNL OL P 1314. № 32284 és № 32285.

Mivel Regensburgban arról értesültek, hogy a koronázásra csak június 18-án kerül sor,[13] ezért Nádasdy – miként arról június 12-én Batthyánynak beszámolt – úgy döntött, „hogj az üdö unalmas ne legjen ma ebed utan […] Nirembergaban megjek".[14] Esterházy ezúttal (mondhatni kivételesen) a valóságnak megfelelően mintegy háromnapos pihenésükről számol be, valamint némileg ködösen leírja a negyedik, az elutazás délelőttjének eseményeit. Az, hogy a következő oldalon azt közli, „néhány nap elteltével távoztak Regensburgból",[15] nyilván csakis olyan visszautalásként érthető, ami az érkezésük óta eltelt időszakra vonatkozhat.

Az *Itinerarium in Germaniam* a nürnbergi kirándulás állomásait is tartalmazza, és mindez beleillik abba, ami Nádasdy leveléből, illetve egyéb forrásokból összeszedhető. Az első nap – nyilván azért, mert ebéd után indultak – kevesebbet haladtak, mint a következő kettőn, de ezúttal lényegesen lassabban utaztak, mint Bécsből Regensburgba. A bő száz kilométeres távolságot három nap alatt tették meg. Nürnbergbe június 14-én érkeztek, valószínűleg reggel vagy délelőtt, hiszen aznap – a légvonalban már csak 13 kilométerre lévő – Feuchtból indultak.

Noha Esterházy leírása némileg félreérthetően arról tudósít, hogy a sok nürnbergi látnivalót „egy héten belül" („intra hebdomada") megnézték,[16] de az „egy héten belül" valójában csak mintegy két nap lehetett, több nem. A későbbi eseményekből visszaszámolva – 18-án már megtörtént a koronázás, ahol Nádasdy és Esterházy jelen voltak –, miként ez Esterházy naplója alapján is kétségtelen, Nürnbergből már június 16-án visszaindultak. Az *Itinerarium* a visszaúton csak egy éjszakázást említ az oberpfalzi Neumarktban, vagyis ez igazolja, hogy a visszautat két nap alatt teljesítették.

Esterházy arról ír, hogy a visszaúton Neumarktba érve arról értesültek, hogy a koronázás 18-án lesz, és ezért onnan másnap „igen gyorsan haladva" – vagyis egy nap alatt mintegy 80 kilométert megtéve – visszatértek Regensburgba. A koronázásról való váratlan útközbeni értesülésnek azonban ellentmond, hogy Nádasdy – mint láttuk – már az elindulásuk előtt is jól tudta, hogy 18-án lesz a ceremónia. Nem lehetett tehát meglepetés, hogy mikorra kell visszaérniük. Esterházy nyilvánvalóan utólag fabulált valami indokot, noha sokkal inkább arról lehetett szó, hogy még a rövid, mintegy kétnapnyi nürnbergi tartózkodással is tovább maradtak, mint amennyit a szűkösen rendelkezésre álló idő engedett, és a késedelmet gyors tempójú visszautazással kellett behozniuk.

Az *Itinerarium in Germaniam* nürnbergi részében nem ez az egyetlen hibás állítás. Noha arról olvashatunk, hogy az ottani katolikusokkal együtt részt

13 Nádasdy odaérkezve, június 9-én már tudta, hogy 18-án lesz a koronázás (MNL OL P 1314. № 32286), s ezt 12-én megerősítette. (MNL OL P 1314. № 32404)

14 MNL OL P 1314. № 32404. A levélre ráírt régebbi hibás levéltárosi meghatározás szerint a keltezés: 1655. június 14. A levél datálása azonban jól olvashatóan: „12 Junij A. 1653". A rossz keltezéssel szerepel a levél a Batthyány-levelek interneten elérhető jegyzékében is.

15 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903. 20. a margóra megjegyezve: „diebus aliquot".

16 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903. 31.

vettek a *Corpus Christi* (Úrnapja) oktávájan tartott misén, az évben azonban sem az Úrnapja, sem pedig annak oktávája nem esett a június 14–16. közötti napokra.[17] Úgy tűnik, Esterházy az ünnepet a 15-i vasárnapra eső *Viti, Modesti et Crescentie* mártírok (Szt. Vitus és társai) ünnepnapjával keverte össze.

A nürnbergi kirándulás kapcsán tett további cáfolandó állítás, miszerint Esterházyék már három nappal a koronázást megelőzően visszaérkeztek volna Regensburgba.[18] A bemutatottakból következik, hogy Nádasdy és Esterházy valójában nagy sietséggel, szinte lóhalálában éppen csak a megelőző napon érte el a Duna-parti várost, valószínűleg június 17-én este tájban.

Az 1653. június 18-án kezdődő nagy ünnepségnek, IV. Ferdinánd koronázásának a két magyar arisztokrata nemcsak külső szemlélője volt, hanem résztvevője is. A hagyománynak megfelelően ugyanis a megkoronázott új uralkodó lovaggá ütött tizenöt arra érdemes személyt. Ezek között volt Nádasdy és Esterházy. A lovaggá ütésüket a korabeli források, mint a *Kurze Beschreibung …* és a *Theatrum Europaeum* megemlítik.[19] Ezekhez a tudósításokhoz társul újabb és hivatalos adalékként egy udvari ceremóniajegyzék, amely – mint Toma Katalin felkutatta – a két magyart megemlíti a Római Szent Birodalom lovagjává ütendők sorában.[20]

Noha Esterházy utóbb már úgy emlékezett vissza, hogy „*értvén, hogy… negyedik Ferdinandust római királyságra akarják koronázni, magamban eltökéllettem, hogy odamenjek Ratisbonában*”,[21] ennek ellenére feltehető, hogy a császári udvar már előzetesen elhatározta, hogy kik érdemesek a lovaggá ütésre, és az érintettek a döntésről előre értesültek, továbbá – miként azt már Horn Ildikó is felvetette – Nádasdyék éppen ezért vállalkoztak a hosszú és költséges regensburgi útra, mert tudtak a kitüntetésükről.[22]

A koronázást követő nap a spanyol követ lakomát rendezett, majd másnap, június 20-án Esterházy részt vett a trieri püspök-választófejedelem lakomáján. Nádasdytól két nappal későbbről, június 22-éről ismert egy regensburgi keltezésű Batthyányhoz szóló levél, amelyben röviden megemlíti a spanyol követ bankettjét.[23]

Esterházy *Itinerarium*a szerint nyolc napig maradtak Regensburgban, és a kilencediken elindultak egy dél-németországi körútra. Ez ismét csak olyan

17 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903. 30. „octava […] festi Sacrissimi Corporis Christi […] fuisse”. A pünkösd utáni vasárnap (Szentháromság/Trinitatis) utáni csütörtök az évben június 12-re esett, amikor Regensburgból elindultak Nürnbergbe, az oktávája pedig 19-re, amikor már ismét Regensburgban voltak.

18 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903. 35. „triduo ante coronationem”.

19 Horn 1989. 24.

20 HHStA, Hofarchive, Hofzeremonialdepartement, Zeremonialprotokolle Bd. I. 1652–1659. 261.: a birodalmi lovaggá ütöttek névsora, 15 fő, köztük „Franz Graue von Nädäs”, „Paul Graue Österhasy”. – Ezt az adatot Toma Katalin találta meg.

21 Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653). In: Esterházy 1989. 320. Horn 1989. 21.

22 Horn 1989. 24.

23 MNL OL P. 1314, № 32287; Horn 1989. 45. téves 32288. levélszámmal.

hosszabb időtartamról szóló állítás, aminek az események időrendje ellentmond. A nyolcnapos regensburgi tartózkodás az út további eseményei miatt nemcsak úgy hihetetlen, hogy június 20-a után, a trieri püspök lakomáját követően még további nyolc napot maradtak volna, de még úgy sem valószínű, ha a napok számolását a Nürnbergből Regensburgba való visszaérkezésüktől, vagyis június 17-től kezdjük. Az *Itinerarium*ban leírt, a koronázás utáni nagy körutazás, a Regensburg–Landshut–Freising–München–Augsburg–Ulm–Regensburg út stációi, az *Itinerarium*ban megadott éjszakázások, valamint az események leírása alapján arra kell következtetnünk, hogy az ünnepségek után hamarosan, valószínűleg már június 22-én elhagyták Regensburgot.

Az *Itinerarium in Germaniam* a délnémet körút első, Münchenig tartó szakaszánál kivételesen nem adja meg az éjszakázás helyét, de bizonyos, hogy a Regensburg–München távolság mintegy 130 kilométerét nem egyhuzamban tették meg. Feltehetően a félúton lévő régi bajor fejedelmi székhelyen, Landshutban éjszakáztak, de a nürnbergi út analógiája alapján még az is elképzelhető, hogy három nap alatt értek Münchenbe. Esterházy szerint Münchenben „három napig időzve, a negyedik napon felkészültünk az útra". Ez, ha két nap alatt odaértek, akkor talán úgy értendő, hogy a három napba beszámította az érkezés napját is, ha viszont háromnapos volt az odavezető útjuk, akkor megint csak túlzott az időtartamban. A korrekció azért szükséges, mert a bajor-sváb vidékeken tett körút kapcsán később szóba kerül egy ünnep az út végén, miszerint a Neuburg–Ingolstadt–Kelheim közötti legutolsó szakasz éppen arra az időpontra esett, amikor „a Boldogságos Szűz Vizitációjának ünnepét ülték". Ez július 2-án volt, és ezúttal az *Itinerarium*ban leírt útirend – amennyiben a müncheni tartózkodásuk a fenti korrekciók valamelyikével értendő, és június 26-án elhagyták a bajor várost – megfelelne ennek. Egyben egy későbbi dátum is, az, hogy a visszaút során július 7-én indultak el Passauból, ugyancsak megfelelne a leírásból kiszámolhatóknak. A *Itinerarium* adatait ezek szerint számolva Nádasdy és Esterházy tehát július 3-án érkezett vissza Regensburgba.

Itt röviden szót kell ejteni arról, hogy a délnémet körutazás időszakára vonatkozóan a kutatás szembesült Nádasdynak egy nem is kevés zavart okozó, Batthyány Ádámhoz szóló levelével. E szerint ugyanis a főúr már június 29-én Seibersdorfban lett volna,[24] ami csakis úgy lehetséges, ha rögtön június 22. után visszautazott a magyar határhoz közeli alsó-ausztriai birtokára. Ennek azonban ellentmondanak Esterházy kijelentései, aki a lovaggá ütésük kapcsán megjegyezte, hogy Nádasdy „mindenütt útitársa" volt, valamint az *Itinerarium in Germaniam* végén olvasható állítása, miszerint az út végén közösen érkeztek vissza. „Rokonomat Bécsben hagyva" ő maga Kismartonba utazott – jegyzi meg Esterházy.[25] Noha

24 MNL OL P 1314, № 32287.

25 MNL OL P 125. 56. cs. № 11903. 37. „Comitem Franciscum de Nadasd Affinem meum […] qui ubique comes itineris erat"; uo. 236. „relicto Viennae Affine meo"

a kérdéses Nádasdy-levél, amely belezavar a regensburgi út időrendjébe, a Magyar Országos Levéltár nyilvántartása szerint 1653. június 29-én íródott, valójában azonban – mint az eredeti alapján megállapítható – az utókor ezt a missilist félredatálja: a helyes keltezés 1653. *január* 29. Az „Szaib 29 J*u*n 1653" vagy pedig „Szaib 29 J*a*n 1653" olvasati dilemmát az utóbbi javára nem is a keltezés alaposabb ortográfiai vizsgálata dönti el – a levélben többször előforduló nyitottnak írt „a"-k bizonyos szavakban valóban könnyen olvashatók „u"-nak –,[26] hanem a levél tartalma, ami egyértelműen januárra utal.[27]

Egy további, a regensburgi út menetét látszólag megzavaró irat, egy Andreas von Löben (Leben), Nádasdy konyhamestere részére tett adományozó oklevél másolata még könnyebben tisztázható. A dokumentum látszólag július 1-jén Seibersdofban kelteződött, valójában azonban az írnok a hónapot júliusról javította júniusra: az *l* két vonallal való áthúzása és az *l* helyére írt *n* jól megfigyelhető.[28] Az irat tehát Nádasdy elutazásának napjára datált. A két Nádasdy-irat eddigi értelmezése és besorolása tehát félrevezető, a főúr valójában június-július fordulóján sógorával együtt Dél-Németországban tartózkodott.

Regensburgba való visszaérkezésük után – Esterházy szerint másnap, vagyis miként kiszámítható: július 4-én – audienciát kértek és kaptak a két uralkodótól. Az *Itinerarium in Germaniam* leírása nyomán úgy tűnik, mintha mindezt akkor ott helyben intézték volna el, de kérdés, hogy a közel kéthetes – és szükségességét illetően tulajdonképpen talányos – délnémet körutat valójában nem éppen az indokolta-e, hogy a koronázást követő birodalmi gyűlés megnyitása (június 23.) táján nem tudtak az uralkodókhoz járulni. Lehet, hogy Nádasdy ezúttal is úgy gondolta, mint Nürnberg esetében, hogy tesznek egy kirándulást, „hogj az üdö unalmas ne legjen"? A regensburgi audiencia tényét más forrással ez idáig még nem sikerült igazolni,[29] de az kétségtelen, hogy július elején az uralkodók, III. Ferdinánd és IV. Ferdinánd Regensburgban tartózkodtak.[30]

26 A levél eredetijét Toma Katalin vizsgálta. Megjegyzendő, Nádasdy a tanulmányban hivatkozott Batthyányhoz szóló júniusi leveleiben mindenütt a „Junij" keltezést használja és nincs adat a „Jun" rövidítésre.

27 Toma Katalin megállapította, hogy Nádasdy nagynénjének, a betegeskedő, „nyavalyás" Erdődy Bálintné (Révay Zsófia) haláláról értesíti Batthyányt. Erdődyné halálának időpontjára nem sikerült ráakadni, de fennmaradt Erdődyné végrendelete, ami 1653. január 7-i dátummal íródott. Mindez a kérdéses levél januári keltezését támasztja alá. MNL OL P 507. Okiratok № 581. A Batthyány-levelezésben (MNL OL P 1314) 11475 szám alatt 11 levelet őriznek Erdődynétől férjének egy levele mellé rendezve. Az utolsó levél keltezése 1652. október 11.

28 HKA, Hoffin. Ungarn. R. № 255, 1676. január, fol. 488.

29 Az udvari *Zeremonialprotokollé*t csak akkoriban kezdték el vezetni, de nem olyan szisztematikusan és részletesen, mint a későbbiekben. Toma Katalin tájékoztatása.

30 A francia követ július 2-án tett bemutatkozó látogatást a császárnál délután öt órakor. HHStA, Hofarchive, Hofzeremonialdepartement, Zeremonialprotokolle Bd. I. 1652–1659. 295. Toma Katalin közlése.

Az audienciát követően a magyar vándorok hazaindultak. Július 7-én még megálltak szétnézni Passauban – az Esterházy által ezúttal megadott dátumot „die 7tima mensis Julii" az *Itinerarium*ban leírt stációkból kiderült menetrend igazolja –, majd tovább hajóztak Bécs felé. Kiszámítható, hogy július 9-én érkeztek meg oda. Ezzel lezárult a több mint egy hónapos nagy külföldi útjuk. Esterházy – az eddigiek ismeretében igencsak megkérdőjelezhető – állítása szerint csak a harmadik nap ment tovább. Sógorát, Nádasdyt Bécsben hagyta, aki feltehetőleg azonnal hazautazott. Az első ma ismert Nádasdy-adat két 1653. július 15-én Saibersdorfból Batthyányhoz írt levél.[31]

Nádasdy és Esterházy németországi útjának most felvázolt menetrendje és az *Itinerarium* időadataival kapcsolatban szükséges korrekció azt mutatja, hogy a magyar utazók kintlétük bő egy hónapja alatt javarészt úton voltak. Mégpedig úgy, hogy egy-egy helyen többnyire csak rövid időt töltöttek. Ahol néhány napig megálltak, ott is jóval rövidebben tartózkodtak, mint azt az *Itinerarium in Germaniam* ránk örökítette, és ahogy eddig hittük. Nádasdyék leghosszabban Regensburgban voltak, ahol előbb mintegy négy, majd a koronázáskor öt napot töltöttek, s végül az audiencia idejére még két napra visszatértek. Ezzel szemben Nürnberget mindössze két napra látogatták meg, és Münchenben (Schleißheimmel együtt) is csak két vagy talán három és fél napig időztek, Augsburgban pedig talán másfélig. Másutt jószerével csak néhány órára álltak meg. Az Ulmból Regensburgba, majd Regensburgból Bécsbe vezető dunai hajóút során említett helységek egy részénél nyilvánvaló, hogy ki sem szálltak a hajóból, hanem csak elhaladva a távolból látták őket. Így feltehető, hogy az, amit Esterházy közöl, részben úti könyvekben olvashatókon alapul. Annak tisztázása, hogy az *Itinerarium in Germaniam*ban leírtakból mi tükröz személyes benyomást, és mi az esetleg átvétel, további alapos kutatást igényel. Egészében azt kell megállapítani: noha nyilvánvaló, hogy a bő egyhónapos út során így is nagyon sokat láttak, és kétségkívül Nádasdyék nyitottságáról tanúskodik, hogy egyáltalán ennyi helyre elmentek körülnézni, világot látni, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy az ott-tartózkodásuk számos városban inkább csak afféle futó élményeket hozó rövid „bekukkantás" lehetett, sőt a hajóút során sok esetben még az sem.[32] A helyi látnivalókkal való alapos, elmélyült ismerkedésre legfeljebb Regensburgban adódott lehetőségük. A bemutatottak konzekvenciájaként adódik, hogy a művelődéstörténeti szakirodalom számos, az úttal kapcsolatos állítása újraértékelést kíván.

31 MNL OL P 1314. № 32289, 32290.

32 A német út kétségkívül emlékeztet Nádasdy bő tíz évvel korábbi itáliai útjára, amikor rövid idő alatt Padován és Bolognán keresztül eljutott egészen Rómáig. Noha a magyar művelődéstörténet-írást kísértik a Nádasdy itáliai *tanulmányútjával* és ottani *alapos* egyetemi tanulmányaival kapcsolatos feltevések és következtetések, de valójában a legtöbb helyen, így Padovában és Bolognában is csak röviden időzött. Mai tudásunk szerint az út az 1642. május 20. utáni és augusztus 10. közötti időszakban, mintegy két és fél hónap alatt zajlott le. Ld. az 1. jegyzetben hivatkozott Nádasdy-itinerarium idevonatkozó adatait.

Függelék

Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál délnémet útjának időrendje
(1653. június 2. – július 9.)

Bécs – Regensburg

A szögletes zárójelben lévő dátumok a közreadótól származnak.

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*[33]		Nádasdy levelezése
május 27.			Seibersdorf, Nádasdy Batthyány Ádámnak: „Pünkeösd hetfeön korán Bécsből megh Indulok”[34]
május 29.	5. old.[35] Nagyszombat – Pozsony	du. 3-kor indult Pozsonyon át Kismartonba, éjszaka is utazik	
[május 30.]	Kismarton	megérkezik, „házi teendők” miatt három napot („triduo”) maradt (= máj 30–június 1.) a negyedik napon elindult Bécsbe (=június 2.) — **az időadatok tévesek, l. a tanulmányt**!	
június 1.			Seibersdorf, Nádasdy Batthyány Ádámnak: „en nekem mingiart megh kell indulno[m]”[36]

33 MNL OL P 125. № 11903. A magyar idézetek Horn Ildikó fordításán alapulnak. Ld. 3. j.
34 MNL OL P 1314. № 32284.
35 Az oldalszámok utólagos ceruzás levéltári bejegyzések.
36 MNL OL P 1314. № 32285.

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germanian.*		Nádasdy levelezése
[június 2.]	Bécs	Nádasdy „nemsokára" megérkezett, akire „két napot" várt („biduo me com[m] orari") **— a megadott időtartam hibás, l. a tanulmányt!**	
[június 2.]	Bécs 7. old. „Mauricz" a „karthauzi szerzetesek kolostora" (= Maurbach/ Mauerbach) 8. old. „Siczcirchen" margón javítva: „Siczkirchen oppidium"-ra (=Sieghartskirchen) *Szent Hisiolus* városa, ciszterci monostorral, a margón: „Szant Pelt" (=Sankt Pölten) — itt éjszakáznak	„következő napon" elindulnak Bécsből	Nádasdy május 27-én pünkösd hétfői (= június 2.) indulást tervezett Regensburgba.[37]
[június 3.]	9. old. Melch (=Melk) „Plintmarc" (=Blindenmarkt) — itt éjszakáznak		
[június 4.]	10. old. „Strenpergh" (=Strengberg) „Eberspergh" (=Ebelsberg, ma Linz külvárosa) — itt éjszakáznak		

37 MNL OL P 1314. № 32284.

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		Nádasdy levelezése
[június 5.]	„Eberding", a margón „Euerdigh" (=Eferding)		
	13. old. „Purbach" (=Peuerbach) — itt éjszakáznak		
[június 6.]	„Sarding" (=Schärding)		
	14. old. „Firstenfelt" (vsz. Fürstenzell) — itt éjszakáznak		
[június 7.]	15. old. Osterhoffen (=Osterhofen)		
	„Straszcirchen" (=Straßkirchen) — itt éjszakáznak		
[június 8.]	16. old. Ratisbona (=Regensburg)		N. F. Batthyány Ádámnak június 9-én Regensburgból: tegnap délben érkeztek Regensburgba.[38]
Regensburg			
[június 8–12.]	Regensburg	18. old. „mintegy három napot pihentünk" („tribus circiter diebus")	
Június 9.	Regensburg		N. F. Batthyány Ádámnak: előző nap délben érkeztek.[39]

38 MNL OL P 1314. № 32286.
39 MNL OL P 1314. № 32286.

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		Nádasdy levelezése
	Nürnbergi kirándulás		
Június 12.	20. old. Regensburg 21. old. Hemau — itt éjszakáznak	20. old. margó: „néhány nap elteltével” („diebus aliquot”) távoznak Regensburgból	N. F. Batthyány Ádámnak: „az Coronatio minden bizonial pro decima octava megh leszen, azonban, hogj az üdö unalmas ne legjen ma ebed utan […] Nirembergaban megjek”.[40]
[Június 13.]	23. old. „Neimarc” (=Neumarkt) 24. old. „Faicht” (=Feucht) — itt éjszakáznak	még azon a napon megérkeztek Neumarktba, onnan tovább Feucht-ba	
[Június 14.]	26. old. Nürnberg — itt éjszakáznak	másnap megérkeznek Nürnbergbe	
[június 15.]	Nürnberg — itt éjszakáznak	30. old. „octava […] festi Sacrissimi Corporis Christi […] fuisse” **— Esterházy téved az ünnepben, l. a tanulmányt.** 31. old. Nürnbergben a látnivalókat „egy héten belül végignézve” („intra hebdomada”) **— csak két napig voltak Nürnbergben, l. a tanulmányt.**	

40 MNL OL P 1314. № 32404.

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		Nádasdy levelezése
[Június 16.]	31. old. Nürnberg 32. old. „Aldorf" (=Altdorf) 33. old. „Noimorc" (=Neumarkt) — itt éjszakáznak		
[Június 17.]	34. old. Hemau 35. old. Regensburg	34–35. old. Neumarktban hírt kaptak a koronázásról és így „három nappal a koronázás előtt" („triduo ante coronationem") értek Regensburgba **— a megadott háromnapos időtartam téves, l. a tanulmányt.**	

Regensburg, koronázás

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		*Theatrum Europaeum* vagy más akkori forrás	Nádasdy
Június 18.	Regensburg	36–37. old. koronázás, Nádasdyt és Esterházyt IV. Ferdinánd lovaggá üti	*Zeremonialprotokolle*, 1. kötet: a birodalmi lovaggá ütött tizenöt személy névsorában:„Franz Graue von Nädäs", „Paul Graue Österhasy" (Nádasdy Fr. és Esterházy Pál).[41]	

41 HHStA, Hofarchive, Hofzeremonialdepartement, Zeremonialprotokolle Bd. I. 1652–1659. 261.

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		*Theatrum Europaeum* vagy más akkori forrás	Nádasdy
			Theatrum Europaeum, IV. Ferdinánd tizenhat urat, köztük „2 Hungarn zu Rittern geschlagen”[42] *Kurtze Beschriebung*” A lovagok között: 9. „Franciscus Nadasd” 11. „Paul Esterházy”[43]	
Június 19.	Regensburg	41. old. a következő napon a spanyol követ lakomája	*Theatrum Europaeum*: „der Königl[iche] Span[ische] Bottschafter den Herrn Chur-Fürsten und andern Stands-Personen ein köstliches Mahl gehalten”[44]	N. F. Batthyány Ádámnak június 22-én: „azon nap tartvan nagi királyi vendegseget az spaniol követ”, amiben sok urakkal együtt részt vett.[45]
Június 20.	Regensburg	44. old. „harmadik napon” a Jezsuitáknál misén, majd a trieri választófejedelem (=Erzbischof-Kurfürst) lakomáján Esterházy egyedül volt jelen		
Június 22.	Regensburg			N. F. levele Batthyány Ádámnak [46]

42 *Theatrum Europaeum*. VII. kötet. Frankfurt,[2] 1685. 360.
43 HORN 1989. 42.
44 *Theatrum Europaeum*, i. m. (41. j.) 361.
45 MNL OL P 1314. № 32287.
46 MNL OL P 1314. № 32287.

Dátum	**Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam***		***Theatrum Europaeum* vagy más akkori forrás**	**Nádasdy**
		46. old. „Regensburgban maradtunk nyolc napig … a kilencedik napon … elindultunk” („per octiduum, die nova”) — **a megadott időtartam téves, l. a tanulmányt.**		

München–Augsburg–Ulm–Regensburg körutazás

Dátum	**Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam***		**Nádasdy**
[június 22–23/24.?]	46. old. Regensburg „Buechhausen” (=Buchhausen) „Landisutana”, „Lanczhuet” (=Landshut) 48. old. „Nuspergh” (vsz. Moosburg) „Frising” (=Freising) 49. old. München	**Az utat minden bizonnyal két nap alatt tették meg.**	
[június 23/24?–25.]	München 56. old. „Slaisham” (=Schleißheim / ma Oberschleißheim) 57. old. München	64. old. „három napig időzve, a negyedik napon felkészültünk az útra”	

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		Nádasdy
[június 26]	64. old. München „Pruk” (=Fürstenfeldbruck) „Cislingh” (=Kissing) 65. old. Augsburg		
[június 27.]	Augsburg		
[június 28.]	93. old. Augsburg „Czuzmerhausen” (=Zusmarshausen) — itt éjszakáznak		
[június 29.]	94. old. „Ginsburg” (=Günzburg) 100. old. Ulm — itt éjszakáznak		
[június 30.]	117. old. Ulm „Ginsburg” (=Günzburg) 119. old. Lauingh (=Lauingen) Dillingen — itt éjszakáznak	Hajón visszaindulnak Regensburgba	
július 1.	121. old. „Donauberta” (=Donauwörth) 130. old. „Naiburgh”, „Neoburg” (=Neuburg a. Donau) — itt éjszakáznak		
[július 2.]	Neuburg a. Donau 138. old. „Ingolstadium” (=Ingolstadt” 153. old. „Naistadtl” (=Neustadt a.d. Donau)	133. old. „éppen ebben az időben a Boldogságos Szűz Vizitációjának önnepét ülték” („festum Visitationis Divae Virginis”)	

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		Nádasdy
	155. old. „Celham" (=Kelheim) — itt éjszakáznak		
[július 3.]	Kelheim		
	162. old. Regensburg	162. old. déltájban megérkeznek,	
[július 4.]	Regensburg	fogadja őket III. Ferdinánd és IV. Ferdinánd	

Visszaút Regensburgból

[július 4.]	Regensburg	166. old. az uralkodói fogadás után éjszaka egyből elindulnak	
	167. old. Donostauf (=Donaustauf) — itt éjszakáznak (?)		
[július 5.]	176. old. Straubing		
	180. old. „Tekkendorf" (= Deggendorf) — itt éjszakáznak		
[július 6.]	192. old. Filzhofen (=Vilshofen an der Donau)		
	Passau — itt éjszakáznak		
Július 7.	205. old. Passau	„die 7tima mensis Julii" indulnak Bécs felé	
	„Donausg" (?)		
	206. old. „Naihaus" (Neuhaus an der Donau)		
	„Everdingh" (=Eferding) — itt éjszakáznak		
[július 8.]	Linz		
	211. old. „Spilpergh" (Spielberg, Burg Spielberg, Gemeinde Langenstein)		

Dátum	Esterházy Pál *Itinerarium in Germaniam*		Nádasdy
	212. old. „Mathaus” (=Mauthausen) „Grain” (= Grein)		
[július 9.]	221. old. Ips (=Ybbs a. Donau) „Melk — itt éjszakáznak 226. old. „Mocstain” (Aggstein / Burg Aggstein?) 227. old. „Khethain” (= Göttweig) 228. old. „Mauteren” (=Mautern a. d. Donau) „Stain” (=Stein a. d. Donau) 229. old. „Tulma”[47] (=Tulln a. d. Donau) „Cremnisium” (=Krems) 230. old. „Corneoburg” (=Korneuburg) 232. old. „Claustroneoburg” (=Klosterneuburg) 236. old. „Vienna” (=Bécs)		
[július 10.]	Bécs	Nádasdyt Bécsben hagyva ő maga „a harmadik nap után” tovább utazott Kismartonba.	
Július 15.	Seibersdorf		N. F. Batthyány Ádámnak[48]

47 Tulln és Krems sorrendjét Esterházy felcserélte.
48 MNL OL P 1314. № 32289, 32290.

MERCS ISTVÁN

Nemzettoposzok – labanc kézben

Esterházy Pál és Koháry István magyarságértelmezése

„Sötét évei következtek most a belviszálynak, melynek iszonyatai között mintha nem is élne már magyar, hanem csak kuruc és labanc."

(Merényi Lajos)

I.

„Az udvari líra 17. századi fejlődésvonalát Esterházy labanc kortársának, Koháry Istvánnak (1649–1731) a költészete zárja le" – írja Bán Imre a népszerű nevén *Spenót*ként emlegetett *A magyar irodalom történeté*ben.[1] A két hadvezérként, politikusként és költőként is tevékenykedő szerző életútja számos analógiát mutat. Nagyszombat, jezsuita neveltetés, a katolikus vallás eltökélt képviselete, kiterjedt mecenatúra, törökellenesség és ezekkel szoros egységben s ezeknek mintegy következményeként királyhű politika etc.[2] Pályájuk már az 1670-es években keresztezte egymást, Esterházy főkapitányként, majd nádorként tetemes mérvű levelezést folytatott a füleki kapitánnyal.[3] Később a 17. századi harcokban, majd az országos politika terepén is találkoztak.

Költői munkásságuk is mutat párhuzamokat: mindkét életműben központi szerepet kapott a vallás, szigorúan katolikus megközelítésben. A nádor esetében annyira, hogy – mint Kovács Sándor Iván is megfogalmazta – „Esterházynak, feltűnő kortársi kivételként, egyetlen vitézi verse sincsen. (*A hadverés*

1 *A magyar irodalom története (1600–1772).* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964. II. 201.

2 Koháry István költeményeiben erőteljesen artikulálta, hogy elsősorban nem a császárhoz, hanem a felszentelt magyar királyhoz hű, s ennek folyamodványa, a Habsburg-uralkodóhoz való csatlakozás. Erre, ill. törökellenességére és Habsburg-hű magatartására ld. Mercs István: *Labanc költő kuruc fogságban: Koháry István labancsága a Thököly-fogságban keletkezett versek alapján.* In: Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról. Szerk. Mercs István. Nyíregyháza 2013. (Modus Hodiernus 6) 33–55.

3 A levelekből közlést ld. *Koháry István levelei Esterházy Pál nádorhoz.* Első közlemény. Közli Merényi Lajos. TT, 1903, 67–82. interneten: http://kt.lib.pte.hu/cgi- bin/kt.cgi?konyvtar/kt04111201/ 26_0_2_pg_68.html-től 82.html-ig; *Koháry István levelei Esterházy Pál nádorhoz.* Második és befejező közlemény. Közli Merényi Lajos. TT, 1903, 233–252. interneten: http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04111201/26_0_2_pg_233.html-től 252.html-ig Az iratok nagy része még kutatásra vár.

egyedül Istentől van inkább istenes, mint vitézi vers; Pázmány prédikációjának ihletében fogant, és Beniczky hasonló istenes darabjával egyívású.)"[4]

A hadverés egyedül Istentől van című költemény dolgozatomban nem istenes volta avagy a vitézi tematika kapcsán érdemel figyelmet.[5] Az Esterházy-vers csakúgy, mint Koháry István *Magyarországnak elveszett szabadságán s török igájában esett sorsán, jaj, igen méltó keseregnem* című verse,[6] illetve az életművek néhány más passzusa segítséget nyújt abban, hogy irodalmi szempontokat érvényesítve feltérképezhessük, hogy a 17. század utolsó harmadában formálódó nemzeti öntudat milyen tartalmakat nyert királyhű és katolikus kézben. Erre a sokszor szimplán csak labancként említett identitásra csak ritkán fordított – s fordít – kellő figyelmet az irodalomtörténeti érdeklődés. Olykor csak látókörön kívül rekedt, máskor tendenciózusan háttérbe szorult, megint máskor viszont nyílt, elítélő ellenszenvet váltott ki. Jobb esetben a sokkal erőteljesebben artikulált függetlenségpárti, kuruckodó történeti megközelítés árnyékában legalább kontúrjai kirajzolódtak, sokszor viszont annak sötét ellenpólusaként kezelték.

A labanc politikai identitást a különböző korok vizsgálói hajlamosak a nemzeti ideológia háttérbe szorításaként, avagy hevesebb vérmérséklet és/vagy vonalasabb ideológiai elkötelezettség esetén feladásaként értékelni.[7] Ám épp e Koháry-költemény, illetve Esterházy-vers is felülírja ezt a retrospektíve adekvátnak tűnő, de végletesen leegyszerűsítő – 19. század hagyományozta –narrációt. Ugyanis mindkét vers központi gondolata a törökellenesség, a töröktől való megszabadulás, azaz voltaképp a korabeli nemzeti politika legfontosabb problémája, az ország újraegyesítésének kérdése. Az 1660-as évtized nemzetközi és magyar eseményei bizonyították, hogy ez Zrínyi és az ún. Wesselényi-féle szervezkedésben résztvevők koncepciója által nem volt megvalósítható. Esterházy és Koháry családi öröksége, a jezsuita alapokban gyökerező meggyőződéses katolikussága az érzelmi megközelítés síkján, a Habsburgok nemzetközi lehetősége s nem utolsósorban Magyarország geopolitikai helyzete pedig a politikai racionalitás terén mintegy felkínálta a Bécshez való közeledést.

Dolgozatomban irodalmi tevékenységüket alapul véve a két császárpárti arisztokrata magyarságfelfogását kívánom vizsgálni, és ezzel szoros egységben a labancnak mondott (avagy sokszor inkább bélyegzett) nemzettudatuk

4 Kovács Sándor Iván: *Esterházy Pál (1635–1713).* http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/texts/eszterhazy.html

5 *A hadverés egyedül Istentől van.* RMKT XVII. 12. 533–536.

6 *Magyarországnak elveszett szabadságán s török igájában esett sorsán, jaj, igen méltó keseregnem.* RMKT XVII. 16. 61–63.

7 Koháry István recepciójára ld. MERCS István: *Egy „labanc" főúr.* Koháry István országbíró portréja a történeti irodalomban. In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves BITSKEY István tiszteletére. Szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZEKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, 2011. II. 667–674.

feltárására vállalkozom. Munkám során megkülönböztetett figyelmet kívánok fordítani arra, hogy királyhű főurak magyarságértelmezése által hogyan formálódott katolikus és labanc kézben a sokszor leegyszerűsített módon protestánsként és kurucként értékelt magyar történelmi toposzkincs, „amely a közösségi sorskérdések retorikus megjelenítési terepévé, végső soron a formálódó nemzeti önszemléletnek korántsem kizárólagos, ámde lényeges alkotóelemévé vált. Olyan szóművészeti konstrukcióvá, amely évszázadokra beivódott a közgondolkodásba, közösségi sorsértelmező funkciót látott el, s végül legmagasabb művészi kvalitását, máig ható érvényességét Kölcsey *Hymnus*a révén nyerte el."[8]

II.

A két költemény közül Esterházy verse íródott korábban. A *terminus ante quem* datálható: a gróf szerzeményeinek 1670-es összeírásában már feltünteti. Koháry költeménye Thököly börtöneiben elszenvedett fogsága idején, 1682 és 1685 között keletkezett. A művek keletkezési idejében párhuzam, hogy Zrínyi Miklós halála és a Wesselényi-féle szervezkedés után vagyunk. Ezek az események nyilvánvalóvá tették, hogy Zrínyi nemzetközi összefogáson alapuló, de határozottan nemzeti elveket valló törökellenes politikai koncepciója az adott európai és magyar konstellációk között kivitelezhetetlen. Ez a felismerés döntő hatással lesz Esterházy politikai nézeteire. Az ifjúkorában Zrínyi-rajongó fraknói gróf továbbra is mélyen tisztelte a horvát bán életművét, ám politikai elgondolásait tekintve saját apai hagyományához igazodott, s visszatért a törökellenes és Habsburg-párti politikához. Ahhoz a törökellenes és Habsburg-párti politikához, amely Kohárynak szintén családi öröksége, s amelynek a csábrági arisztokrata megpróbáltatásokkal teli pályáján letérésektől mentesen – bár érezhetően módosuló formában – mindvégig képviselője maradt.

Esterházy versének Kovács Sándor Iván által megfogalmazott tematikai kettősségét a költemény szerkezeti felépítésének vizsgálata magyarázza. *A hadverés egyedül Istentől van* című vers címzettje a vitézlő rend közössége. A költő látszólag már a felütésben hozzájuk szólt, valójában az első négy versszakban az *aposztrophé* pragmatikai alakzatával az Úr laudációja által magát az Urat invokálja. Az így megteremtetett patetikus beszédhelyzetet az 5-től 11. strófáig terjedő szakaszban olyan vitézekhez intézett tanítással viszi tovább, amely egyszerre valósítja meg a hazafias buzdítást és Isten véghetetlen hatalmának dicsé-

8 Bitskey István: *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban*. In: Uő: Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban. Debrecen, 2006. (Csokonai Könyvtár, 37) 60.

retét. Végül a 13. strófában a költeményt keretessé tévő, záró *aposztrophé*ban áldást kér a harcban serénykedőkre.

Bár Koháry versét is átszövik a kereszténységgel kapcsolatos toposzok és motívumok, nála még sem Esterházy alkotásának himnuszokra emlékeztető vallásos emelkedettsége szólal meg. Az első versszakában a korabeli magyarság kollektív tapasztalatához fordult: „Mi édes hazánknak, romlott országunknak tekintsük meg sorsát / Azelőtti fényét, dücsősége színyét s mostani romlását". A nemzet kollektív tapasztalatához való fordulás gesztusa, illetve a múlt és jelen idősíkjának értékalapú szembesítését megfogalmazó verskezdet gondolatiságában párhuzamot, a romlás-narratíva pedig Berzsenyi-költeményekkel egyezést mutat egyezést, az 1796 körüli *Kesergés*sel, amely végleges formáját 1810 körül *A magyarokhoz I.* címmel nyerte el: „Romlásnak indult hajdan erős Magyar!" Koháry és Berzsenyi citált költeményeinek folytatása is egybevág: a romlás képzetének megidézése után a nemzeti nagylét idejét idézik.

Ám Esterházy és Koháry történelem- és magyarságértelmezésének teljesebb feltérképezéséhez helyesebb, ha most előbb az időszakukat megelőző periódus költészetére fordítjuk tekintetünket. Koháry szerzeményének második strófájában Attilát említi. A nemesi nemzetfelfogásba, történelemszemléletbe és önértékelésbe mélyen gyökeret vert hun–magyar elmélet Bonfini és a humanista történetírói hagyomány által ívódott be a köztudatba. Bár Attila kultuszának a 16. század első felében a katolikusok között olyan jelentős népszerűsítője volt, mint Oláh Miklós, e században mégis a kibontakozó reformáció adott új lendületet a hun uralkodó ábrázolásának. Gondolhatunk itt Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről*[9] és Valkai András *Az magyar királyoknak eredetekről*[10] című krónikás énekeire. Farkas Andrásnál a következőket olvashatjuk.

Itt esmét hagyjuk el a zsidó népeket:
Emlékezzönk meg az magyar népekről,
Kiket ah nagy isten nagy jóval szerete,
Ez országba hoza, igen meggazdagíta,
Nékiek is ada jó fejedelmeket,
Jámbor kerálokat és jó tanácsadókat.
Első kijövésben még pogányságokban
Adá ah hatalmas Atilla kerált,
Ki az nagy Nemrótnak unokája vala,
Bendaguznak fia, ez velágnak félelme.
Másod kijövésben ah szent Estván kerált,
Szent Imre herczeget, dicső szent László kerált.

9 FARKAS András: *Az zsidó és magyar nemzetről.* Krakkó, 1538. RMKT XVI. 2. 18.
10 VALKAI András: *Az magyar királyoknak eredetekről.* 1567. RMKT XVI. 9. 29, 542.

A protestáns jellegű nemzetfogalom az ideális uralkodó képét Attilában és Mátyás királyban találta meg, aki uralkodói reprezentációjában szívesen ábrázoltatta magát *Attila secundus*ként.[11] A költészetben Attila alakjának példaképként való felfogására utalhatunk két, Báthory István erdélyi fejedelemhez címzett alkotásra. Kozárvári Mátyás 1579-es *Az régi magyaroknak első bejövésekről* című históriás énekének,[12] vagy Leonhardus Uncius ugyanezen évben latin nyelvű, hexameterekben írt szerzeményének vonatkozó részeiben egyaránt megfigyelhetjük ezt.[13]

A hun–magyar azonosságtudat és az Attila-kultusz a 17. századra a korabeli magyar történelemi tudat és a nemzeti önkép fontos reprezentálójává vált, amit híven kifejez az evangélikus vallású, de apósa, Esterházy Miklós nádor hatására katolizált Nádasdy Ferenc 1664-es *Mausoleum Regni Apostolici Regum & Ducum* című albuma.[14] Ezzel párhuzamosan a katolikus felekezetű szerzők irodalmi repertoárjában egyre markánsabbá vált. Zrínyi Miklós Attiláról írt két epigrammájában a hun királyt szóltatja meg. A másodikban azt mondatja vele, hogy „Én vagyok magyarnak első királya", s úgy tekint rá, mint aki példát mutat a vitézségből. Az első epigrammában a megszólaló hun uralkodó azt vallja magáról, hogy „Isten haragjának én szelleti voltam", azaz a „Szentlélek jelképéhez, a pünkösdi tisztító szélhez hasonul, csakhogy apokaliptikus jelleggel felruházva".[15] Szörényi László elemzése rámutat, hogy az irodalmi Attila-kultusz keresztény értékrenddel való egyeztetésében fontos mozzanat Zrínyi két epigrammája és immanensen a *Szigeti veszedelem* is.

Zrínyi a hun uralkodó történelmi szerepét pozitívan értékelte, Attila-képe irodalmilag fontos lépés volt abban, hogy ősként és példaképként való megjelenítésével a felekezetiségen átnyúlva katolikus körben is elfogadottá tette. Ezzel lehetőséget adott egy olyan interpretációra, mely Attilát az ekkoriban, a kora újkor idején kibontakozó magyar nemzettudat egyik fontos önértékelő toposzává tehette.[16] A hun–magyar azonosságtudat évszázados tradícióján kí-

11 Az Attila–Mátyás-párhuzamra ld. G. Lábos Olga: *A humanista és barokk népkarakterológia Attila–Mátyás-vonatkozásaihoz.* In: Studia Litteraria, Tom XXIII. Szerk. Bistkey István, Tamás Attila. Debrecen, 1985. 55–60, különösen 58–59; Mikó Árpád: *Divinus Hercules és Attila secundus.* Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai. Ars Hungarica, 19 (1991) 2. 145–156.

12 Ács Pál: *Attila-kultusz a Báthory-korban.* In: Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Pécs, 1996. 113–119.

13 Bitskey István: *História és politika.* Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről. In: Uő: Mars és Pallas között. Debrecen, 2006. (Csokonai Universitas Könyvtár, 37) 87–106.

14 Hasonmás kiadása: *Nádasdy Mausoleum.* Közzéteszi Kőszeghy Péter, tan. Rózsa György. Bp., 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 24); Az első kiadás az interneten: http://users.atw.hu/nadasdykronika/pdf/Nadasdy_mausoleum.pdf

15 Szörényi László: *Zrínyi és Attila.* In: Uő: Hunok és jezsuiták. Bp., 1993. 11–14.

16 A hun uralkodó pozitív irodalmi ábrázolására Szörényi László két 18. századi példát is hoz. *Hunok és jezsuiták* című könyvének *Attila, a jámbor honfoglaló*, ill. *Meghalt Mátyás, oda az*

vül minden bizonnyal ez az értelmezésbeli elmozdulás is erősítette a mélyen katolikus Kohárytt abban, hogy Attilát a dicső ősök panteonjában a szent királyokkal együtt említse.

Az Attila-kultusz a nemzetségi reprezentációt szem előtt tartó főúri családok körében is erős volt. Ennek körvonalai felsejlenek Zrínyi esetében is.[17] Esterházy Pál az 1670-es években felújíttatta a kismartoni kastélyt. A homlokzatot díszítő mellszobrok között ott találjuk a régi magyar vezérek sorában Attilát. Az pedig közismert tény, hogy a családfáját Ádámig visszavezető Esterházy Pál az ősök között nemcsak Noét, Nimródot és Hunort tüntette fel, hanem a hun királyt is.[18]

Míg a genealógiában, s annak képzőművészeti reprezentációjában Attila jelentős szerepet kapott, addig Esterházy verseiben egyetlen egyszer, s némi elmarasztalással jelenik meg. *Az világnak mulandó voltáról* című vanitatis-költeményének egy versszakában beszél róla, Isten ostorának mondja őt, akit a „körösztény világnak legnagyobb rontóját" sorral jellemez.[19] *A hadverés egyedül Istentől van* című versben sem említi Attila nevét, de az utolsó strófában a „gyors scytáknak, vitéz magyaroknak" említése által mégis jelen van a hun–magyar azonosságtudat. Szkítia történetírói hagyományban Hérodotosz nyomán olyan földrajzi helymegjelölés, amelynek köszönhetően minden ismeretlen eredetű, Belső-Ázsiából kiinduló nép őshazája lett, s ezeket a népeket – köztük a hunokat és a magyarokat is – szkítákként említették.

Esterházy az irodalmi műveiben hallgatott Attiláról. Hallgatott akkor is, amikor a *Mars Hungaricus* című munkájának *Ajánlás*ában röviden áttekin-

---

Isten kardja című fejezeteiben. Ld. SZÖRÉNYI László: *Hunok és jezsuiták*, 94–106., ill. 110–118. Attila pozitív hősként való ábrázolása a keresztény költőktől nem kis poétai, megközelítésbeli leleményt kívánt, hisz olyan vádak alól kellett őt kimenteni, mint hogy pogány, kereszténységellenes, kegyetlen, vérszomjas, fosztogató és a hatalomért ölni képes testvérgyilkos. Zrínyi ehhez az elhallgatás retorikáját használta. Másfél évszázaddal később, a 18. század végére viszont Attila magyarok őseként és hőseként való kanonizálása annyira gyökeret vert a nemzeti öntudatban, hogy a ciszterci szerzetes, SZEKÉR Joákim 1791-es *Magyarok' eredete a régi és mostani magyaroknak nevezetesseb tselekedeteivel együtt* című munkájában már egyenesen szembeszáll ezekkel a vádakkal. „Nem volt Attila olly kegyetlen, sem olly vad indulatú Fejedelem, a' mint felőle némellyek vélekednek. Sajnálom, hogy sokan ezen nagy lelkű Fejedelmünket vad állathoz illő fene indulattal vádolják. Ember-szerető volt ő, kegyes, bő adakozó, és mértékletes; kár, hogy keresztény nem volt." Idézi: VÁSÁRY István: *Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban*. ItK, 84 (1980) 1. 18.

17 BENE Sándor bevallottan hipotetikusan, de meggyőző érveléssel veti fel, hogy Zrínyi a családi őstörténet szempontjából is igazodni igyekezett Attilához. Vö. BENE Sándor: *Őskeresők: A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere*. ItK, 107 (2003) 3–42.

18 RÓZSA György a *Nádasdy Mausoleum* hun-magyar koncepciójának és Esterházy Pál ősgalériajának összefüggéseit vizsgálva megállapítja, hogy a Nádasdy-féle közösségi-nemzeti elgondolást a *Trophaeum* rézmetszetei „az Esterházy család tagjainak bemutatására sajátították ki". Attila esetében a képek és a felirat is megegyeznek. Vö. RÓZSA György: *A magyar történelemábrázolás a 17. században*. Bp., 1973. 75.

19 ESTERHÁZY Pál: *Az világnak mulandó voltáról*. RMKT XVII. 12. 511.

tette a magyar történelmet. Ez a vázlatos, de erős kontúrokkal megrajzolt történelemkép érezteti, hogy miért ilyen távolságtartó a hun vezérrel szemben. A *Szigeti veszedelem* I. énekének 12–19. strófájában megrajzolt gondolatvezetéssel főbb pontjaiban párhuzamba állítható áttekintés[20] a magyarokról azt írja, hogy „kijövetelétől kezdve harcias szellemű lévén, tűzbe, lángba borította csaknem az egész világot".[21] Ezek szerint a Szkítiából való kijövetel megmutatta a magyarok vitézi erényeit, de egyben pusztulást is okozott. A fraknói főúr *Az világnak mulandó voltáról* című versében a szkítákról szintén elmarasztaló megállapítást fogalmazott meg: „Ez világot rontó megdühödött Scyták".[22]

Esterházy megfogalmazása szerint ez a vad rombolás mindaddig fennállt, „mígnem Isten irgalmából a kereszténység csillaga kezdvén világítani a magyarokra, apostoli királyokat támasztott, […] néhai, dicsőséges Szent István, első királyunk idejétől fogva tetszett a magyar nemzet Istennek, az égieknek és a kereszténységnek".[23] A kereszténység felvételének, mint nemzeti sorsfordulatnak, ill. a szent királynak és apostoli utódainak említése tükrében joggal érezhetjük elmarasztalónak azt a szilenciumot, ami Esterházy irodalmi műveiben az őshazából kijött magyarokat és Attilát körülveszi. Hősiességüket, vitézségüket elismeréssel illeti, de pogány voltuk és pusztító, fosztogató kedvük miatt nem jelenthettek példát a teljes azonosuláshoz. Ezt a példát a kereszténység karizmájával felkent, a kereszténység ügyét vitézként képviselő apostoli királyokban találta meg.

A kereszténységet őrző „régi szent királyink, a jó hírű eleink" példája Koháry versében kitüntetett szerepet kapott. Esterházynál és Kohárynál a szent említését joggal tekintjük katolikusságuk jelének, de Farkas András idejében még korántsem volt katolikus specifikum. A 16. századi protestáns szerző és a csábrági költő-hadvezér művének korai magyar történelmet idéző passzusai között érdekes egybeesés, hogy mindkét szerző kihagyta Árpádot, viszont Attilát és a szent uralkodókat egymás közvetlen szomszédságában szerepelteti. S ami meglepő, hogy a szent jelzővel illetett királyok a protestáns Farkasnál is alapvetően pozitív kontextusban szerepelnek. Bár elgondolkodtató, hogy míg a hun király említésénél Farkas szót ejt pogányságról, addig a szent királyokat nem titulálja keresztyénnek, csupán felsorolja őket.

A 16. század közepétől a 17. század közepéig terjedő periódusban az irodalmi reprezentáció tekintetében a szent királyokra való hivatkozás ellenkező utat járt be, mint az Attilára való utalás. A hun király citálása a hitviták korában eredendően protestáns indíttatású volt, de a katolikus körökben

20 Vö. Hausner Gábor: *Esterházy Pál emlékirata*. In: Esterházy 1989. 19.
21 Esterházy 1989. 106.
22 Esterházy Pál: *Az világnak mulandó voltáról*. RMKT XVII. 12. 510.
23 Esterházy 1989. 106.

is elfogadottá vált. Ezzel ellentétben a szent királyok megidézése a reformáció során létrejött újabb felekezetek körében a korai időszakban még nem volt mereven elutasított. A katolikus megújulás, avagy ellenreformáció megerősödésével és a protestáns hittételek letisztulásával azonban ezt egyértelmű elutasítás váltotta fel. Már önmagában a „szent" katolikus értelmezése is az elutasítás irányába mutat. Ebben a tekintetben a hazai folyamatok jól illeszkednek a nemzetközi tendenciákhoz. „A posttridentinus katolicizmus identitáskeresésének Európa-szerte egyik fő attribútuma volt a középkori hagiográfiai tradíció újrakontextualizálása, válaszként a protestáns mártirológia múltértelmezésére."[24] A protestánsok elutasítását fokozta, hogy a katolikusoknak az a Szent István jelentette az uralkodói ideált, akit az ellenreformáció teológiai-ideológiai rendszerében fontos szerepet kapó, Patrona Hungariae-toposzból kialakuló Regnum Marianum-toposz megalapozójaként tiszteletek.[25] Ennek a Mária-kultusznak Esterházy nádor is hathatós előmozdítója. *Az boldogságos szűzről* című költeményében tőle várja a török hódoltság alól menekvést:

Szegény Magyaroknak legnagyobb istápja
Romlott Országunknak örökös Asszonya,
Agyad tévelygésnek legyen már romlása,
Távozzék el tőlünk Pogánynak igája.[26]

A hadverés egyedül Istentől van című szerzeményében a hun–magyar azonosságra való utalás és a katolikus Mária-kultusz együtt jelenik meg:

Ó, te gyors scytáknak, vitéz magyaroknak
Örökös pártfogója,
Az Szentháromságnak: Atya és Fiúnak,
Szentlélek szolgálója,
Hogy téged áldjanak, pogány vért ontsanak,
Légy hazánk szószólója.

Világosan kirajzolódik, hogy a fraknói gróf a török kiűzésének, az ország újraegyesítésnek erősen politikai kérdését a konfesszionalitáson, a katolikus felekezetiségen keresztül közelítette meg. Mindezt kicsit később, a török hódolt-

24 BITSKEY István: *Felekezetiség és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*. Bp., 2013. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián – A 2013. május 6-án megválasztott akadémikusok székfoglalói) 31.

25 KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: *Magyarország – Mária országa*. Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban. ItK, 104 (2000) 5–6. 573–602. E tekintetben különösen: 584–602.

26 ESTERHÁZY Pál: *Az boldogságos szűzről*. RMKT XVII. 12. 498.

Fraknai Csudálatos Boldog Aszszony képe, Magyar Országban, Soproni vármegyében. Esterházy 1690.

ságot felszámoló háború idején, először 1690-ben kiadott *Mária-atlasz*ában[27] épp a fraknói Mária-kegykép ábrázoltatásával ikonográfiailag is megjelenítette. A Magyarok Nagyasszonya lába alá vetve egy félhold látható, ami a török feletti győzelmet szimbolizálja.[28]

Koháry versének harmadik versszakában a *fertilitas Pannoniae/Hungariae*-toposz elvárásainak megfelelően az ország természeti gazdagságának bemutatása következik. Ebben a strófában beszél a „zsíros" szántóföldekről, az ízes

27 Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Esterházy Pál Mária-atlasza.* In: Knapp Éva – Tüskés Gábor: Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században. Bp., 2002. (Irodalomtörténeti Füzetek, 151) 106–149.

28 Vö. Szilárdfy Zoltán: *A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése.* In: Barna Gábor – Bálint Sándor: Búcsújáró magyarok. Bp., 1994. 329.

gyümölcsösökről, a gazdag folyókról. A *fertilitas-toposz* humanista alapozottságú, de protestáns körökben már igen korán elterjedt. A lutheránusok közül először latinul szólaltatta meg a felvidéki szász származású Paulus Rubigallus 1537-es Wittenbergben kiadott *Querela Pannoniae ad Germaniam* című verses művében.[29] Míg a 16. századi magyar protestáns szerzők latin nyelvű munkáiban rendszeresen felbukkan a *fertilitas-toposz*, addig a korból magyar nyelven csak Farkas András iránykölteményében fordul elő.[30] *A fertilitas-toposz* katolikus körben való elterjedésében megkülönböztetett szerep illeti meg – csakúgy, mint a hun–magyar azonosságtudat esetében – a felekezeti megosztottságon felülemelkedő, nemzetben gondolkodó Zrínyi Miklóst. A *Szigeti veszedelem* I. énekének 13–17. strófájában a Farkas András által felvetett zsidó–magyar sorspárhuzam gondolatát hangoztatva maga az Úr fogalmazza meg, hogy milyen bőséget adott a magyaroknak.[31]

Zrínyi és Koháry műveiben a *fertilitas-toposz*t követően mindketten eltérnek attól a humanista hagyománytól, hogy az ország gazdagságának bemutatásakor a kulturális értékekre helyezzék a hangsúlyt. Egyaránt az ősök példáját, az erős Magyarországot tárják elénk. Zrínyi ezt egy versszakban teszi:

> Sőt vitéz szüvel is megáldottam üket,
> Ugy hogy egy jó magyar tizet mást kergetett,
> Sohul nem találtak oly nagy ellenséget,
> Az ki, mint por szél előtt, el nem kerengett.

Koháry költeményének 5-től 9. strófáig terjedő szakaszában Zrínyivel ellentétben nem csupán a magyar katonák hősiességét idézte meg, hanem a vitézi élet mozgalmasságát, fáradságos voltát, kegyetlen világát is felelevenítette. A fogságba eséséig füleki kapitányként tényked Koháry verseiben regisztrálta a vitézek életcéljában és életvitelében bekövetkezett változást, hogy a 16. századhoz képest megváltozott az *argumenta mortis*.[32] A 17. századra a vitézek sokaságának már nem a *fama, bona, laus és gloria*, hanem a világi hírnév, a földi javak jelentettek egyre fontosabb okot a harcra, a halálos veszély vállalására. Koháry életútja, fogságban való helytállása viszont azt mutatja, hogy ő azok közé a katonák közé tartozott, akik bár tisztában voltak saját korukkal, de a 16. századi vitézi eszményhez igyekeztek igazodni. E témában fogant költeményeinek egyik markáns jegye a

29 IMRE Mihály: *„Magyarország panasza”.* A Quarela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, 5) 15–36.

30 Uo. 232–233.

31 Zrínyi Miklós: *Sziget veszedelem*

32 Vö. SZILASI László: *Argumenta mortis.* Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban. ItK, 101 (1997) 3–4. 217–234.

Tinódi,[33] avagy Balassi fémjelezte 16. századi vitézi tradíció megszólaltatása.[34] Koháry verse szerint a haza állapota mindaddig romlatlan volt, míg „őrállói" a magyar virtussal felvértezett bajnokok voltak.

> Élteket nem szánták, véreket ontották oltalmáért ennek,
> Lefolyt kardjaikon, s elfolyt karjaikon vére ellenségnek,
> Vérekkel s éltekkel s győző fegyverekkel hírt, nevet nyertenek.
> Egyező fegyverek s kiterjedt jó hírek Táborokot győzött,
> Szívek merészsége s karjok erőssége hadakat elűzött,
> Zsinegre, pórázra, kötöző rabszíjra sokakat fölfűzött.

III.

A *Mars Hungaricus* ajánlásában Esterházy az ősök példájával történő buzdítás után a közelmúlt történelmét és saját korának jelenét értékelte. „Ámde miután meglazultak a bűnöket visszafogó fékek és lerázták Krisztus szelíd igáját, akkor végül a kocka is fordult, s ezt számtalan szerencsétlenség követte, s utoljára Magyarország azzá a pusztasággá hanyatlott, amit szemünkkel látunk, mivel a bűnt megérdemelten követi a büntetés. Legyen szabad ezért könnyeinkkel öntözni ennek az egykor annyira virágzó országnak gyászos sírhalmait…"[35] A citátum végén a *querela Hungariae*-toposz alkalmazása figyelhető meg.[36] Ez a 16. században a protestáns topika meghatározó eleme volt, korai magyarországi megfogalmazóinak többsége Wittenbergben is megfordult. A 17. századra már katolikus körökben is elterjedt. A *querela Hungariae*-toposz Koháry versében a 16. századi protestáns költeményekhez hasonlóan a *fertilitas Hungariae*-toposszal szoros egységben fordul elő.

> Szabadságunk fordult, mert magyar meghódult adófüzetésre,
> Az régi méltóság, szabados uraság jobbágyos ínségre,
> Gyalázatos iga s annak ocsmánysága elviselésére.

33 Tinódi *Eger vár viadaljáról való ének* című históriája kapcsán a 16. század vitézi felfogásáról állapítja meg Szilasi László, hogy „bár a katona politikai, teológiai megfontolásokból, dicsőségvágyból és – korántsem mellékesen – anyagi érdekből indul harcba (vezérei legalábbis ezekkel biztatják), ott azonban a legtöbb megfontolás felfüggesztődik és (nem kizárólag, de leginkább) valóban »az jó hírért, névért s az szép tisztességért« kell helytállnia." Szilasi: i. m. (32. j.) 221.

34 Vö. Mercs: i. m. (1. j.) 35–49.

35 Esterházy 1989. 106.

36 A toposz alkalmazásának, szerepének és értelmezésének irodalomtörténeti áttekintésére ld. Imre Mihály: i. m. (29. j.) 239–273.

Az utolsó sor érzékelteti a szerző erős érzelemi felindultságát, felháborodását. Ezután Magyarország siralmának megfogalmazása közben büszke öntudattal, de szigorúan a múltra vetítve előhozakodott a *Propognaculum Christianitatis toposzával.*

> Azelőtt strázsája volt hazánk bástyája az kereszténységnek,
> Nevezetes híre majd égig felére magyar nemzetünknek,
> Szüntelen nagy kárt tett, ellentállott s vetett pogány ellenségnek.

A füleki kapitány művében a múltat és a jelent élesen elhatárolta, értékviszonyaiban ütköztette. A szakasz során a múlt és jelen oszcilláló összevetésével érzékeltette, hogy az értékvesztett jelen méltatlanná vált arra, hogy a múlt érdemeinek folytatójaként tekintsen magára. A katolikus és labanc Koháry szerzeményének Magyarország sorsán kesergő részletei beleilleszthetők abba az alapvetően protestáns és Habsburg-ellenes hagyományúnak tudott szövegcsoportba, amelynek nyitódarabja a Bocskai-felkelést közvetlen megelőző időszakban Rimay János *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című költeménye. Rimay, avagy a szintén Habsburg-ellenes és protestáns Bónis Ferenc 1671-es panasz- és búcsúverse a vallásos jeremiádoktól a világi-politikai költészet irányába való átmenetet jelentik, egyben a nemesi egység gondolatköréből a formálódó modern nemzettudat, s Kölcsey Ferenc *Himnusz*a felé mutatnak.[37] Jelen tudásunk szerint ennek a kialakulóban lévő nemzettudatnak első királyhű és ezzel együtt Habsburg-párti megszólaltatója Koháry István.

Míg Rimay és Bónis versében a nemzeti nagyság fogyatkozásának narratívája során a közösséghez való forduláson túl egy aposztrophéval megszólítja Istent, addig a mélyen vallásos, hithű katolikus Koháry költeményében a transzcendencia nem jelenik meg. Ez azért is szokatlan, mert a csábrági gróf költészetének egyik legfőbb karakterjegye a vallásosság. Koháry verse azért is figyelmet érdemlő, mert jelenlegi ismereteink szerint ez a költemény abban is első, hogy bár koncepciójának meghatározó eleme a kereszténység értékközössége, a pogánysággal való szembenállás, de a vallásos alapozottságú nemzetfogalom laicizálódása útján kialakuló, a jeremiádok toposzkincsét felhasználó nemzeti-politikai költészet történetében most először marad el az Istenhez való fordulás gesztusa.

A metafizikai szféra hiánya ellenére és a jelentős elmozdulásokkal együtt is világosan kitűnik, hogy Koháry szerzeménye a jeremiádok örökségéből építkezik. Ennek az örökségnek a nyomait nem csupán a toposzok eszköztá-

37 Vö. SZILASI László: *Hajlam a búra.* A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben. In: Uő: A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában. Bp., 2008. (Humanizmus és reformáció, 30) 254–264.

rának magabiztos használatában ragadhatjuk meg, hanem a jeremiádok történelemszemléletének jelenlétét is regisztrálhatjuk. A sorspárhuzamra építő szemlélet szerint a zsidósághoz hasonlóan kiválasztott magyar nép Istentől bőséges ajándékokat (termőföld, erények stb.) kapott, de bűnei miatt elpártolt tőlük a Teremtő, s bünteti őket. A 16–17. század során felekezeti megosztottságtól függetlenül elterjedt az a protestáns wittenbergi történelemszemléletre visszavezethető, a jeremiádokban popularizálódott, nem sokkal később a felekezetiség határát átlépő toposz, amely a törököt *flagellum Dei*ként értékelte. Az ideologikus magyarázatok tekintetében viszont releváns különbségek rajzolódtak ki. A hitvitázó irodalom markáns megállapításainak köszönhetően megindult egymás kölcsönös okolása, vádolása. A 17. század közepére az egymásra zúdított vallási jellegű eretnekség, ill. bálványozás vádja helyett az a nézet vált uralkodóvá, mely az ország megosztottságában találta meg a szenvedések okát. Helytálló, hogy az ország romlásának legfőbb okaként a pártokra szakadást állapította meg, de a kölcsönös vádaskodás tovább fokozta a vallási és politikai széttagoltságát. Eposzában Zrínyi is Isten büntetésének eszközeként jelenítette meg a törököt. De a nemzeti összefogás szükségét nem csak hirdető, hanem meggyőződéssel valló politikus az erkölcsi hanyatlás diagnosztizálásával és a kollektív bűnösség tudatának hangoztatásával elkerülte a viszálykodásra lehetőséget nyújtó értékelést.

Korábban már idéztük Esterházy Pál *Mars Hungaricus*ának ajánlását, melyben Isten nemzetünktől való elfordulásának okát abban jelölte meg, hogy „meglazultak a bűnöket visszafogó fékek, és lerázták Krisztus szelíd igáját" a magyarok.[38] Esterházy megfogalmazását értelmezhetjük úgy, hogy általánosan ostorozza a keresztény erkölcsöktől való eltávolodást. A Zrínyit sok tekintetben követő Esterházy gondolatában a kollektív felelősség tudatának meglétét joggal feltételezzük. De helyesebb, ha a katolikus főúr szavaiban a közösségi bűntudattal összeegyeztetve, ám annál jóval nyomatékosabban artikulálva a felekezeti polémiák megszólaltatását is halljuk. A nemzet által elkövetett bűn Esterházynál olvasható meghatározása abban is a jeremiádok történelemszemléletét idézi, hogy nehezen beazonosítható, konkretizálható.

Amennyire kifejtetlen, szűkszavú a nemzeti bűn megfogalmazása Esterházynál, annyira kifejtett és részletező Kohárynál. A török jelenlétét büntetésként élte meg és értelmezte, s hitét megélő emberként ezt a büntetést csak Istentől származtathatta, de az Istenhez való fordulást itt sem verbalizálta. Részletekbe menően kitért viszont arra, hogy mivel idézték elő a magyarok saját maguk önnön pusztulásukat. Költeményében a nemzeti önszemléletnek egy olyan síkja jelenik meg, mely az őt megelőző korokban irodalmilag nem rajzolódott ki ilyen tiszta kontúrokkal: arra keresi a választ, hogy mi a szerepe a magyar romlásban magának a magyar nemzetnek.

38 Esterházy 1989. 106.

Koháry szerint a hanyatlás oka, hogy a magyarok „Török adajának, terhét igájának […] felvette". A „felvette" szó jelentésében a cselekvő alany tevőleges, aktív hozzájárulását érezhetjük. (Érdemes lenne az ágens szempontjából megvizsgálni Kölcsey Ferenc *Himnusz*ának Koháry sorával és gondolatkörével párhuzamot mutató „Majd töröktől rabigát / Vállainkra vettünk" sorait.) Koháry szerint a magyarok egy része maga választotta azt az utat, mely országunkra szabadította a törököt. A döntési lehetőség megléte a vallási stúdiumokban jártas füleki kapitány gondolkodásában az ennek a kornak a hitéletében is élénken jelen lévő teológiai kérdést, a bűn és a szabad akarat viszonyát idézi. Ezzel a kérdéssel a templomok soraiban helyt foglaló hívek is időről időre szembesültek.

Kohárynál a megosztottság előidézője a magyarok önérdeke mellett az őket álnokul tőrbe csaló török:

> Örülj, tapsolj, pogány, álnok, hamis cigány, az magyart megcsaltad,
> Kedvedre nyergeléd, mindaddig kerüléd, mégis zaboláztad,
> Jobbágyoddá tetted, s igád alá vetted, láb alá tapodtad.

A korbeli Habsburg-párti politikai közbeszédében a török hódítás magyarázataként előfordult az a narráció, mely szerint az oszmánok nem érhettek volna célt, ha nem használják ki a magyarok közti megosztottságot, egyenetlenséget. Ezt a nézetet találjuk például az 1621-ben Bécsben megjelent Bethlen Gábort élesen támadó *Magyar országnak mostani állapattyáról egy hazája szerető igaz magyar embernek tanáchlása* című propagandairatban. A röpirat a mohácsi vésztől, Szapolyai Jánostól Bethlen Gáborig felvezetve részletezi, hogy a török miként fordította saját céljai szolgálatára az ország vezetésének megosztottságát. Eszerint a törökök Magyarország ellen fordultak, de

> látván hogy meg nem szaggathatja vala erejeket; eszébe jutván, mint vött legyen hatalmat Görög-Országon, úgymint, hogy egyik császár ellen mást emelt; itt-is a' Rácz- és Bolgár-Országi Deszpotok ellen, Deszpotokat emele: és hol egyikét, 's hol másikát segétvén, elerőtleníté őket. Az-után egyik fél mellé nagy hatalommal jővén, elfoglalá mind egyiknek mind másiknak Országit. […] béhozá elvégre a' mi Magyarink közzé is a' Török szokott fortéllyát, és a' mit kardal fegyverrel végbe nem vihete, a' mint egyéb Birodalmihoz jutott vala, azon úton kezdé a' mi Nemzetünket-is sarkallani. Kiknek elég példájok lévén előttök, tanúlhatnak vala azokon: de elég, ha nem vigyázván, találá a' Török oly útat, mellyel bevétetné csalárdságát a' mi Magyarinkkal is.[39]

39 A *Magyar országnak mostani állapattyáról egy hazája szerető igaz magyar embernek tanáchlása* című röpirat rendelkezésemre bocsátását köszönöm a szöveget kritikai kiadásra előkészítő TÖMÖSVÁRI Emesének.

A propagandairat szerzőjének a szakirodalom Balásfi Tamást tartotta, ám a *Tanáchlás* kritikai kiadását előkészítő Tömösvári Emese az újabb kutatások fényében azt feltételezi, hogy a szöveg a politikai pályáján felfelé törekvő Esterházy Miklós írása. Jelen pillanatban nincs tudományos konszenzus arról, hogy a röpirat szerzője Esterházy Miklós lenne. Az viszont tény, hogy a szöveg kötődik a család következő generációjához, mivel Esterházy Pál jó 40 évvel később, valószínűleg a *Mars Hungaricus* munkálatai környékén latinra fordította. Bár a 16. századnak, ill. a 17. század elejének ilyen tálalása a korabeli Magyarország politikai terében a Habsburg-ellenes oldalra került magyarok véleményének annulálására, s egyben a Habsburg-párti tábor megerősítésére is alkalmas volt, de elsődleges célja mégis a törökellenes közhangulatot fenntartsa. Ez ihlette a röpiratot a harmincéves háború kezdetén, emiatt nyúlt vissza hozzá Esterházy Pál.

A kuruc küzdelmek korában a politikai iratok, a prédikációk, közköltészeti alkotások, pasquillusok és más irodalmi műfajok élénk párbeszédet folytattak egymással. Egy-egy gondolat esetében nem ritka a műfajváltás,[40] ez egyben médiumváltást is jelentett. A közölni vágyott tartalom jobb becsatornázása szélesebb körhöz juttatta el a közlendőt. Koháry verse élénk párbeszédet folytatott a számos műfajt integráló korabeli politikai közbeszéddel, világlátásában, gondolatkörében merített belőle.

Arról nincs is adatunk, hogy a konkrét röpiratot ismerte volna Koháry, de a *Tanáchlás* gondolatköre kifejezi a pogány török ellenében a bécsi udvar pártjára állt magyarok ideológiai nézőpontját. A Thököly-féle kuruc küzdelmek idején végvári vitézként szolgálatot teljesítő Koháry politikai nézeteit irodalmi megfogalmazásai alapján vizsgálva azt mondhatjuk, hogy olyan „labanc" katona ő, akinek nem a kuruc, hanem a török az ellenfele; olyan Habsburg-párti – s nem Habsburg-hű! – politikus, aki nem azért kötelezte el magát az udvar irányába, mert lelkesen és mindenben támogatta volna az udvar politikáját, hanem mert a török kiűzését velük együtt tartotta elérhetőnek. Ez a konstelláció minden bizonnyal nem csupán a füleki kapitányra igaz, hanem ebben kell keresnünk Esterházy Pálnak is azt a politikai fordulatát, amely Zrínyi halála után következett be.

A vallásos irodalmat ismerő, forgató Koháry a szabad akarat tanának megfelelően úgy gondolta, hogy hiába az oszmánok minden álnok csalfasága, a bűn csak akkor győzedelmeskedhet, ha maga a bűnbe eső személy döntésével hozzájárul érvényesüléséhez.

> Egyenetlensége, dagály negédsége hozta ezt magyarnak,
> Tudom, hogy nem tetszik, csúfosnak is látszik hajdú katonának,

40 Erről a gyakori médiumváltásról könnyen meggyőződhetünk, ha végignézzük Bitskey István nemzettoposzokat áttekintő tanulmányában idézett műveket. Vö. Bitskey: i. m. (8. j.) 37–60.

> Szolgáljon, hóduljon, lábodhoz boruljon, s tartson ő urának.
> Ontotta véredet, levágta fejedet az hajdú katona,
> Rabolta, praedálta, javaidat dúlta – bár most is úgy volna!
> Szívesen kévánnám, s valóban akarnám, most is ölne, vágna.

A „dagály negédség" tautologikus jellegű jelzős szerkezete Koháry retorikai felkészültségének és költői tudatosságának példája, hisz egy tartalmi ismétlésen alapuló, az esetek többségében nyelvi vétségként számon tartott stilisztikai alakzatot fordít át nyelvi erénnyé. A Thököly börtönében senyvedő füleki kapitány ezzel a kifejezéssel érezteti azt a gőgös, felfuvalkodott, öntelt és fölényes viselkedést, ami romlásba döntötte az országot. Koháry szerint az ország romlásának legfőbb oka, hogy a megosztottság fenntartásában érdekeltek önös hatalomvágyukat szem előtt tartva politikai befolyásukat arra használták, hogy a török szövetségére kényszerítsék az oszmánok legádázabb ellenfelének számító, az ország haderejének derekát jelentő hajdúkat. A hajdú kifejezés mögött a 17. század eleji vitézi szóhasználat hagyományát figyelhetjük meg, hisz míg a század első feléig a hajdúk katonai ereje meghatározó volt a harctéren, addig a század végére – a letelepült életmódnak köszönhetően – már érezhetően csökkent harcértékük.[41] Koháry nem elsősorban a letelepedett hajdúkra utalhatott, hanem inkább azokra a préda és az esetleges zsold reményében könnyen felfogadható, soraikban szép számmal szabad hajdúkat is felmutató bujdosókra, akik a kuruc mozgalmak katonai bázisát jelentették.

Bár a Kohárynál hajdúként emlegetett bujdosók zömét nem a hajdúk alkották, de a török irányába mutatott magatartásuk, gyanakvásuk megegyezett a hajdúkéval. Bethlen Gábor Esterházy Miklóshoz címzett, gyakran idézett, 1629-es levelében a hajdúkról azt írta, hogy „mikor ült légyen pedig az török mellett fel, mi nem tudjuk, sőt csak módját sem látjuk, hogy azt fogná valaha cselekedni, hanem ha valami igen nagy és utolsó képtelenség vinné ideig arra őket".[42] Ez a politikai konstelláció viszont néhány évtizeddel később már létrejött, hiszen a királyi Magyarország politikusai is az elkeseredettség hangján szóltak, mint azt Nádasdy országbíró 1659-es levele is megfogalmazta. A nemzeti sorskérdéseken őrlődő Nádasdy a leszűkült politikai mozgásteret érzékelve jutott el a török szövetség gondolatáig.

> Mi magyarok, Nagyságos Uram, egy szóval utolsó veszedelemben vagyunk, az kinek oltalmazni kellene, nem gondol velünk, sőt hinnyi, hallanyi sem akarja veszedelmünket, talán inkább örülik. Megfogyatkoztunk magunk is tagjaink-

41 NAGY László: *„Megint fölszánt magyar világ van…"*. Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Bp., 1985. 95–96.

42 *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1887. 382.

> ban, előttünk járóink élvén holtak, érzéketlenek, egynéhányan erőtlenek vagyunk, az többinek nincs egy akaratja; érezzük a fájdalmat, orvoslást nem találhatunk, mert más nincs, hanem az, mely talán keresztyénységgel ellenkezni láttatnék, ha mindnyájan pogány alá adjuk magunkat…[43]

A törökkel való együttműködést több szemszögből megvilágítva, a politikai racionalitást erős érzelmi töltettel átitatva tárja elénk az 1680-as évek elejének egyik legfontosabb verses dokumentuma, a Habsburg-ellenes felkelés legfontosabb vezéreit megszólaltató *Thököly haditanácsa* című voksoló költemény.[44] A bujdosók és a hajdúk jelentős része viszont a történelmet nem a nemzetközi és a magyar politika szemszögéből nézte, hanem lenti perspektívából tekintette, s saját nyomorúságos életük kényszerítő ereje sodorta őket a nem kívánt irányba.[45] A korszak dokumentumai azt mutatják, hogy Kohárynak igaza volt akkor, amikor arról beszélt, hogy a hajdúk a törököt nem szívelték. Várkapitányként erről bizonyára közvetlenül is volt tapasztalata. Joggal veti fel, hogy az ország egyesítése megoldató lenne azzal, ha ezt a hadra fogható népet a török ellenébe állítanák. De arról nem vett tudomást, hogy „a magyar romlásnak seculumában" a németben való csalódottság milyen mély ellenszenvet okozott. Arról sem vett tudomást, hogy miből, hogyan fizetné a császár a szolgálatára hívott hadat, pedig amint Pázmány mondta Esterházy Miklóshoz írt levelében: „az ki hadat fogad és fizetésekben megfogyatkozik, ellenséget fogad".[46] S arról sem vett tudomást, hogy épp a bécsi udvar volt az, amely akadályozott minden harcot, ami veszélyeztette a törökkel kötött törékeny békét. Koháry irodalmi igényű megszólalásában azt a politikai röpiratokban megfogalmazott propagandisztikus elképzelést figyelhetjük meg, amit a Habsburg-udvar sugallt. Másrészt a végvári életről vallott idealizmusát érhetjük tetten. A 16. századi vitézi felfogást valló, szókincsében és képi világában azt megidéző Koháry a 16. századi hajdúk törökellenességére alapoz.

A hadverés egyedül Istentől van című szerzeményében Esterházy a vitézek harcra biztatásában szintén idealisztikus elképzelést vázolt. A részben Pázmány prédikációját idéző istenes-vitézi versében a keresztény vitéz legfőbb tulajdonsága az Istenbe vetett hit, így győzelmét – csakúgy, mint a várvédő Zrínyi – az Úr akaratának, s nem személyes képességeinek és motivációinak tulajdonítja. A Mindenható kegyelmét a vitéz azzal nyerheti el, ha erkölcsileg

43 Szilágyi Sándor: *II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferenccel*. Sz, 8 (1874) 472.

44 *Thököly haditanácsa*. In: Magyar költők 17. század. A kuruc kor költészete. Vál., szöv. gond. és jegyz. Komlovszki Tibor. Bp., 1990. II. 222–237.

45 A hajdú némethez és törökhöz való viszonyára ld. Nagy László: *Hajdúsors „Az magyar romlásnak századában"*. In: Vármegyék és szabad kerületek. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, 2001. 67–82.

46 Idézi: Nagy László: i. m. (41. j.) 189.

helyes oldalra áll. Mindez kizárja a pogánnyal való szövetségkötés lehetőségét. A morális helytállással a vitéz a *milites Christi* eszményét valósítja meg. Az ilyen harcosokból álló sereg a megpróbáltatásokat leküzdve végső soron kiérdemli a győzelmet:

CCLX.
Mert hol Isten harcol, ott az pogány oszol,
Nem bízik erejében,
Mint árvíz, úgy omol, nem marad meg sohol,
Fut s bújik röjtökjében,
Készen várja pokol, hol Belzebub kohol
Sok kínokat mérgében.

A fraknói gróf szerzeményének egésze a biztos győzelem tudatának profetikus hevületét sugározza. Az 1660-as években keletkezett vers a közös nemzeti cél horizontjának felvetítésével a törökellenes összefogás propagandisztikus megfogalmazója. Bár a költemény hadra buzdító hangütése lehetővé teszi azt is, hogy krízishelyzetben vigasztaljon és harcra ösztönözzön, de véleményem szerint megkockáztatható az a feltevés, hogy a vers a magyar történelem egy olyan szakaszában keletkezhetett, amikor felsejlettek a sokak által óhajtott nemzeti összefogásnak a körvonalai. A legvalószínűbbnek az tűnik, ha arra az időszakra gondolunk, amit Esterházy Zrínyi környezetében töltött.

Ezzel szemben Kohárynak sejtelme sem lehetett arról, hogy szerzeménye egy olyan korszak kezdetén keletkezett, amikor felütötte a fejét históriánk talán leghosszabb ideig tartó – metamorfózisai után Főnixként újra és újraéledve fanyar mosollyal mondhatjuk máig nyúló – pártosodása, a kuruc–labanc ellentét. Esterházy Pálról írt monográfiájában találóan fogalmazta ezt meg Merényi Lajos: „sötét évei következtek most a belviszálynak, melynek iszonyatai között mintha nem is élne már magyar, hanem csak »kurucz« és »labancz«”.[47] A polgárháborús helyzetet Koháry is tollára vette.

Törökkel, tatárral, fölötte nagy kárral országunkat rontja,
Ontja kereszténynek, vérét nemzetének, s hazánkat pusztítja,
Kegyetlenségével s törökösségével Istent is bosszontja.

A 17. század végének verses politikai publicisztikájában időről időre megfogalmazódik az a Koháry által is megpendített gondolat, hogy a magyarok vesztét az okozta, hogy a nemzet egyik része árontott a másik felére. Megfogalmazta ezt pl. a querela-toposszal indító *A megnyomorítottakra ne mérj több csapást* című költemény királypárti katolikus szerzője.

47 MERÉNYI Lajos: *Esterházy Pál*. http://mek.oszk.hu/05600/05649/html/04.htm

Mégis fejedben van az egyenetlenség,
Magyar magyar ellen halálos ellenség.
Vére ellen kardot köt ez a nemzetség,
Atyja, fia, bátyo közt nincs most békesség.[48]

Koháry versében nemcsak az ország állapotán, hanem nemzetközi megítélésén is kesereg. A kuruc mozgalmak idejére, az 1600-as évek utolsó harmadára a Magyarország szerepét értékelő *propugnaculum Christianitatis* toposza Nyugat-Európában önmaga ellentétébe fordul át. Már Bocskait, Bethlent is úgy támadta a Habsburg-politika az európai színtéren, hogy a kereszténység ellen fordultak. Köpeczi Béla a Thököly-kor nemzetközi megítélését tárgyaló könyve példák sokaságával igazolja, hogy a kuruc vezér politikájában jelentkezett törökösség miatt külföldön egyre inkább a „kereszténység ellenségeként" tekintettek hazánkra. Míg országunk vesztett státuszából, addig a bécsi udvar nemzetközi megbecsültsége ezzel arányban nőtt. A külföldi kortársi kontextus egy jelentős része már nem Magyarországra, hanem a Habsburg Birodalomra tekintett a kereszténység védőbástyájaként, az udvar pedig igyekezett a *defensor Christianitatis* szerepében tetszelegni.[49] Az uralkodóhoz hű Koháry kurucokat elítélő megnyilvánulása mögött ennek a nemzetközi „átpártolási" folyamatnak egyik hazai recepcióját érzékelhetjük.

Eztet mintsem érnünk, egy lábig elvesznünk sokkal jobb lett volna,
Szemeink világa, szomszédink országa hogy ilyet ne látna,
Esküdt ellenségnek s törökkel bélletnek senki sem mondhatna.
Rettenve, rémülve, méltó keseregve errül gondolkodni,
Értékünknek káros, lelkünknek is áros törökkel tartani,
Gyalázatos hírünk, vajon hát hogy merünk tovább kuruckodni?

A törökösség magánszemélyek esetében a korabeli jog szerint halálbüntetéssel sújtandó legsúlyosabb bűnök közé tartozott – tudomásunk van ilyen 1673-as füleki ítéletről, amely Koháry István főkapitánysága idején született.[50] A hadviselő vezetők tekintetében pedig Pázmány Esterházy Pál által felhasznált hitszónoklatában olyan álláspontot fogalmazott meg, melyet később Koháry is vallott. „Ha ki *török*kel, *tatár*ral, mégyen valamely országra, bár

48 *A megnyomorítottakra ne mérj több csapást.* In: Magyar költők 17. század, i. m. (44. j.) 238. Első szövegközlése kísérő tanulmánnyal: Szeremley Barna: *Egy labanczvers az 1681-ki országgyűlésről.* ItK, 1 (1893) 3. 318–329.

49 Köpeczi Béla: *„Magyarország a kereszténység ellensége".* A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976. Különösen 130–161. Ld. még: Csapodi Zoltán: *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén.* Aetas, 10 (1995) 1–2. 140–168.

50 Komjáti Zoltán Igor: *A füleki végvár működtetése Koháry II. István főkapitányságának idején* – doktori (Ph.D.) értekezés kézirata, 26, 226–227. =http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/128517/5/Komjati_Zoltan_Igor-Ertekezes.pdf

egyéb-aránt igaz igye vólna-is, hamis hadat visel, és igazán ellene állhat minden keresztény fejedelem, sőt tartozik ellene-állni. Oka az, mert ha vétett és igazán büntetődik valamely keresztyén ország, de azzal nem tartozik, hogy pogányok rabságába és lelki veszedelmekre hagyja az ártatlan községet vinni, kivált-képpen holott a kisdedek közül sokan pogányságban neveltetnek."[51] Az erdélyi fejedelemséget a Habsburg-pártiak már a kezdetektől bírálták az oszmánokkal való, bizonyos fokú vazallusi viszonyt eredményező szövetsége miatt. A „törökkel béllet" kifejezés azonban itt csakúgy, mint az a Koháry költeménnyel egy időben keletkező 1683-as keletkezésű *Gúnyvers Thököly ellen* című pasquillusban is a kuruc fejedelemre, az általa és követői által folytatott politikára vonatkozik.[52]

IV.

A reformáció kezdetekor a nemzeti identitást értelmező toposzkészlet döntően protestáns kézbe került. A magyarságértelmezést (is) megfogalmazó két vers áttekintését nem csupán azért tartottam fontosnak, mert ezzel is regisztrálhatjuk azt a szakmai közhelyt, hogy az előző század egy jelentős részét átszendergő katolikus felekezet a 17. század során ezen a téren felzárkózott a protestánsokhoz. Koháry már nagy biztonsággal kezelte ezt a nemzeti identitást kifejező közkincset, sőt mint Esterházy versében a Mária-kultusszal kiegészülve egyéni katolikus színezetet nyert.

Láthattuk, hogy Koháry költeménye toposzhasználatával, a magyarság sorsának elbeszélésmódjával beilleszkedik abba az irodalomtörténeti rendszerbe, mely a jeremiádok történelemszemléletétől húzódik Kölcsey *Himnusz*áig. Szörényi László a nemzeti sors *Himnusz*ban megfogalmazódó narratíváját vizsgálva megállapítja, „a 16. században, középkori alapokra támaszkodva, főleg protestánsok által kidolgozott ideológia a nemzet bűneiért való vezeklésért, Zrínyinél katolikus kézbe jutott, és megindult az általános nemzetivé válás útján; ezt a gondolatot a jezsuiták pontosították, és a 18. század végére, mire ismét belefolyt a magyar nyelvű költészet áramába, végképp levetette felekezeti színezetét, és magába olvasztván a kuruc ellenzékiség hagyományait, a nemesi-nemzeti ideológia egyik központi tételévé vált."[53]

51 PÁZMÁNY Péter: *A keresztény vitézek kötelességéről*. In: PÁZMÁNY Péter. Válogatás műveiből. Vál. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter. Bp., 1983. II. 305; Pázmány prédikációjáról ld. BITSKEY István: *Barokk erkölcstan Pázmány Péter prédikációiban*. In: Studia Litteraria, Tom XIII. Szerk. BARTA János, JULOW Viktor. Debrecen, 1974. 13–14.

52 *Gúnyvers Thököly ellen*. In: Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek. Szerk. HARGITTAY Emil. Bp., 1983. 187–190.

53 SZÖRÉNYI László: *A* Hymnus *helye a magyar és világirodalomban*. In: Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből. Szerk. CSORBA Sándor. Fehérgyarmat, 1997. 67.

Ez a költészeti áramlat Koháry esetében nemcsak a felekezeti színezetét vetette le. A nemzeti történelmet taglaló 16–17. századi irodalmi alkotásokban csakúgy, mint a *Himnusz*ban a vallás erőteljese jelenléte miatt elengedhetetlen retorikai kellék az Istenhez való fohász gesztusa. Kohárynál azonban hiányzik az Úrhoz, Szűz Máriához vagy szentekhez való fordulás mozzanata, pedig erre a közbenjáró szerep katolikus felfogása adekvátabb alapot jelentett volna, mint a Rimaynál vagy Kölcseynél meglévő paraklétoszi szerephagyomány.[54] A jeremiádok történelemszemléletétől eredeztetett és Rimay által hagyományozott panaszos-könyörgő hangnemű verstípus a predesztináció tanával megegyezően a nemzet megmenekülését az Istentől remélte. Ezzel szemben a királyhű és Habsburg-párti nemes, a labanc katona, a katolikus hitű Koháry megfogalmazta a felkelőkkel szembeni a vádjait. A füleki kapitány szerzeményében részletekbe menően tárgyalta a bűnt, amely a magyarságot egyre kilátástalanabb helyzetbe sodorta. Az országban dúló harcokat a nagyhatalmak között vergődő nemzet belviszályaként élte meg. A megosztott magyarság egységét úgy látta visszaállíthatónak, ha az ellenkező politikai nézetet vallók elállnak céljaiktól. A bűnt kifejtő rész végén megfogalmazódik a szakaszt összefoglaló feddőző adhortatio: „vajon hát hogy merünk tovább kuruckodni?" A transzcendens szféra hiányában marad a vigasztalan rideg földi valóság: „úgy tartom, már soha nem látom keresztény világban / Mi édes hazánkat s hazafiainkat régi szabadságban".

Koháry verse azért is figyelemre méltó, mert abban tisztán megszólal a magyar irodalom egy ritkán hallható szólama. Ennek a ritkán hallható szólamnak legismertebb megszólaltatója Berzsenyi *Kesergés* című költeménye. A *Magyarokhoz I.* című óda ősváltozata még nem tartalmazta azokat a szemléletbeli módosulásokat, amelyek jelentős részben Kazinczy hatására kerültek a költeménybe. A *Kesergés*ben Berzsenyi a kora újkor küzdelmeit Kohárynhoz hasonlóan belviszályként, polgárháborúként értékelte. Az ősváltozat Koháry költeményével párhuzamba állíthatóan a Habsburg-ellenes felkelőket elítélte.

> Nem vert le téged Zápolya öldöklő
> Századja s Bethlen vérbe merült kora,
> Rákóczi vérengző haragján
> S rettenetes tüze közt megálltál.

A korai Berzsenyi-vers történelemképét vizsgálva Csetri Lajos számunkra is értékes felvetést fogalmaz meg: „tudomásul kellene venni végre, hogy a rendi magyarságtudatnak is kétféle variációja van, s nemcsak a kurucos, függetlenségi szellemű magyar történetszemlélet hagyományai tekinthetők magyarnak: a királyi Magyarországon évszázadokon keresztül élt nemesi családok,

54 Dávidházi Péter: *A* Hymnus *paraklétoszi szerephagyománya*. Alföld, 47 (1996) 12. 66–80.

különösen a Dunántúl családjai számára magától értetődő hagyomány volt a labanc nemzettudat, így a kuruc–labanc ellentét nemcsak magyar–német ellentét, hanem magyar és magyar ellentéte, belső, sőt kiéleződött szakaszaiban polgárháborús ellentét is."[55] Véres csatáknak kellett lezajlaniuk, testvérviszályok sokaságát kellett átvészelni, embert próbáló szenvedéseket kellett kiállni addig, amíg ez a labanc identitás nem kis részben Losontzi István *Hármas kis tükör* című tankönyvén keresztül eljutott Berzsenyiig. Az viszont nyilvánvaló, hogy ennek a labanc nemzettudatnak, irodalomtörténetünk ritkán tárgyalt szólamának nyomai megtalálhatók Esterházy Pál írásaiban, s világosan kirajzolódik Koháry István költészetében. Ketten, együtt pedig ennek a legelső tudatos költői megszólaltatói közé tartoznak.

55 CSETRI Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek*. Berzsenyi-tanulmányok. Bp., 1986. 58.

Ünnep és teátrum

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Ünnep és teatralitás

Esterházy Pál nádorrá választása*

Az 1681-es országgyűlés a 17. század egyik legjelentősebb politikai eseménye volt. Megismerését, elemzését nagyban segíti az a rendkívül gazdag forrásanyag, amely ebben az esetben (kivételes módon) a történészek rendelkezésére áll. Németh Sándor 1915-ös tanulmányában[1] mintegy kéttucatnyi naplót, jelentést és egyéb hivatalos iratot sorol fel, s ezeknek köszönhetően a politikai viták mellett az országgyűlés napi életének eseményeit is ismerjük. Ezeket a tényeket szeretném kiegészíteni az országgyűléshez, s ezen belül az Esterházy Pál nádorrá választásához kapcsolódó ünnepi események, bevonulások, koncertek és színielőadások bemutatásával.

Az országgyűlésre 1681. február 28-án mentek szét a meghívók. Sopron először 1553-ban, majd a 17. században négy alkalommal adott otthont a magyar országgyűlésnek. G. Etényi Nóra kiemeli a soproni országgyűlésekről szóló tanulmányában, hogy Sopron meg is felelt ennek a feladatnak: „egészségügyi viszonyai és szervezettsége is lehetővé tette az országgyűlés lebonyolítását",[2] még ha a város szűkössége meg is nehezítette a szervezést.[3]

A város kiválasztását a Pozsonyban és vidékén dühöngő pestisjárvány mellett a katonailag veszélyes felső-magyarországi helyzet is indokolta, s mellette szólt jó megközelíthetősége, Bécshez való közelsége is. Esterházy Miklós nádorsága alatt két országgyűlést is rendeztek itt – Esterházynak már 1622-ben, országbíróként is kiváló lehetőséget adott frissen szerzett kismartoni birtokának bemutatására, saját szerepének kidomborítására, főúri repre-

* A tanulmány az OTKA 83599. sz. pályázatának segítségével készült.

1 Németh Sándor: *Az 1681. évi országgyűlés.* Bp., 1915.

2 G. Etényi Nóra: *A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban.* Soproni Szemle, 54 (2000) 1. 33–53.

3 Serpilius János (mára már elveszett, de Payr Sándor által még használt) naplója szerint a követek egy része 1681-ben elégedetlen volt az elszállásolással, pedig az udvari szállásmester már márciusban összeírta a szóba jöhető házakat, amelyekben 249 követet és azok kíséretét kellett elhelyezni. Payr Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története.* I. Sopron, 1917. 484.

zentációra a birtokához közel eső szabad királyi városban megrendezendő politikai esemény. 1625-ben pedig (nádorrá választásával egyidejűleg) a külföldi követek kismartoni elszállásolása,[4] illetve a királyi pár meghívása, vendégül látása olyan tájékozódási lehetőséget és kapcsolatrendszert jelentett, amit kiválóan tudott kamatoztatni családja érdekében. Valószínűleg így volt ez 1634–35-ben is, habár ekkor csak három hónapig tartott maga a tanácskozás, és nem volt semmilyen ceremoniális esemény. Sopron koronázó városként is jelentős helyet vívott ki magának. Mivel I. Lipót arra készült, hogy 3. feleségét, (Wittelsbach) Eleonora Magdalena Theresiát (1655–1720) magyar királynévá koronáztassa (többek között ezért is egyezett bele az országgyűlés összehívásába), szimbolikusnak is tekinthető módon azt a várost jelölték ki az országgyűlés színhelyéül, amelyben 1622. július 26-án II. Ferdinánd (1618-1637) feleségét, Gonzaga Eleonora Annát megkoronázták, illetve ahol I. Lipót apjának, III. Ferdinándnak a koronázása volt, 1625. december 8-án. Mindkét eseményről beszámolt a külföldi sajtó is, s metszeteken is megörökítették az új helyszínen különösen nagy érdeklődést kiváltott koronázást. Bárdos Kornél, Sopron zenei életének monográfusa a korabeli naplók alapján részletesen beszámol a soproni országgyűlések és koronázások teátrális és zenei elemeiről, a királyi bevonulásokról, de a hasonlóképpen ünnepélyes nádori és főpapi bevonulásokról és köszöntésekről is.[5]

Az ünnepek és a rítusok szabályszerű visszatérése kezeskedik az identitásbiztosító tudás közvetítéséért és továbbörökítéséért,[6] s ez a választás I. Lipót saját uralkodói identitásának újólagos megerősítésére és hangsúlyos reprezentálására adott lehetőséget egy nehéz politikai helyzetben. (Nem véletlen tehát a helyszín és az időpont, amit megerősít az is, hogy a királyné és fia, József megkoronázására is december 9-én került sor.) Ugyanezt érezhette Esterházy Pál is, aki saját koronázási és nádorválasztási emlékeit, illetve az apjától rámaradt hagyományt akarta folytatni saját életeseményeinek megrendezésekor.

Az udvari propaganda igyekezett kihasználni az országgyűlés összehívásában, a nádorválasztásban, illetve a koronázásban rejlő lehetőségeket, így kiadványok sorát jelentette meg az országgyűlés ideje alatt, metszeteket készíttetett a teátrális eseményekről, s utólag, Johannes Probst udvari titkárnál megrendelték a teljes, latin nyelvű beszámolót, amely 1682-ben meg is jelent,

4 HILLER István: *Magyar nádorválasztás és európai politika.* Az 1625. évi soproni országgyűlés nemzetközi diplomáciai vonatkozásai. Soproni Szemle, 43 (1989) 1. 59–70.

5 BÁRDOS Kornél: *Sopron zenéje.* Bp., 1984. 320–330. Ezt egészíti ki Király Péter a Habsburg-udvar zenei életének hazai vonatkozásaival: KIRÁLY Péter: *A 17. századi Habsburg-udvar zenés látványosságai és a magyar főnemesség.* In: Uő: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Bp., 2003. 96–109.

6 Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet.* Írás, emlékezés, és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. HIDAS Zoltán. Bp., 1999. 57.

több mint 150 oldalon.[7] Esterházy Pál és Szelepcsényi érsek május 18-án, a királyi pár május 22-én érkezett meg Sopronba, ahol a város határában a zöld füvön valóságos sátortábor fogadta őket, középen a nagy, kerek, zöld királyi díszsátorral. Délután háromkor érkeztek meg, zenével, trombita- és dobszóval fogadták őket. A városba való bevonuláskor Esterházy Pál (mint Sopron vármegye főispánja) lovagolt közvetlenül a királyi pár előtt, cafrangokkal díszített török pejlovon, amelyen gyémánttal, smaragddal kivert ezüstnyereg volt. Széchényi György érsek üdvözlő szavai után a király lóra szállt, a királyné hat fakó lóval vontatott narancsszínű bársonnyal borított hintóban ült, a menetet 3000 lovas és gyalogos német és 2000 magyar katona zárta be.[8] A Szélmalom kapunál fáklyafénnyel és 30 üdvözlő ágyúlövéssel fogadta a menetet a városi tanács, élén a polgármesterrel, aki átnyújtotta a város kulcsát. A falakon és a bástyákon díszlövések dördültek, a város összes harangját megszólaltatták, a pompás felvonulás este 7-től 9-ig tartott. Ezután a királyi pár a Ferenciek templomában Te Deumot hallgatott, majd 10 és 11 óra közt szállásukra térve (ez a Fő téren álló Nátl-házban volt) ismét díszlövések köszöntötték őket. Az udvari személyzet szintén a Fő téren, a szomszédos házakban (köztük az Esterházy-házban) lett elszállásolva. Már az uralkodói pár ünnepélyes bevonulásról is készült egy metszet,[9] amelyen Pálffy Antal, Esterházy Ferenc és Draskovich János 3-3 lovas százada mellett Esterházy Pál és Batthyány Ádám négy századát ábrázolták, a császári katonákat, a trombitásokat és dobosokat, valamint a császári tanács tagjait, s a császárt, a császárnét és az udvarhölgyeket szállító hintókat.

Május 28-án Szelepcsényi György prímásérsek magyar nyelvű beszédével nyílt meg a királyi előterjesztések sora. A királyi pár június 4-én Wandorffba utazott, hogy megtekintse az ottani kolostort, június 10-én pedig Esterházy Pál meghívására vadászaton vettek részt Keresztúron. A rendek azonban addig nem akartak érdemi munkához fogni, amíg a nádorválasztás ügye le nem rendeződik (Wesselényi halála, 1667 óta betöltetlen volt a tisztség), így Lipót június 13-án elküldte azt a listát, amelyen Erdődy Miklós, Esterházy Pál, Kollonich Ulrik és Zay András szerepelt jelöltként. Még aznap, déli 12 és 13 óra között megvolt a szavazás is: elsőként Szelepcsényi György szavazott, aki Esterházyra adta le a voksát, majd a jelenlévők (4 ellenszavazattal) megválasztották őt nádorrá. Trombita, dob és sípszó közepette hirdették ki az eredményt,

7 Johannes Probst: *Comitiologia Hungarica Semproniensis.* Bécs, 1682. Digitális változata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek honlapján: http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10000350.html A forrásra Pálffy Géza hívta fel a figyelmemet, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

8 Németh: i. m. (1. j.) 21.

9 I. Lipót bevonulása. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TKCS) 2877. Közli: G. Etényi: i. m. (2. j.) 46.

s kísérték el Esterházyt a király elé a Fő térre, ahol le is tette nádori esküjét.[10] Albert Zinzendorf gróf, udvari marsall este lakomát adott a tiszteletére.[11]

Az országgyűlésről beszámolót készítő udvari titkár, Johannes Probst külön kitér arra, hogy az esemény sokaknak emlékezetébe idézte Esterházy Miklós nádorrá választását, akit szintén itt, Sopronban választottak meg 1625. október 25-én, a szavazatok 5/6-ával.[12] Június 17-én Esterházy Pál kíséretében a királyi pár Bécsújhelyre ment.[13] Itt június 30-án *Temistocle in Persia* címmel egy operát mutattak be az uralkodópárnak, melynek zenéje Antonio Draghi, I. Lipót és mások közös munkája volt. Az előadásra meghívták az országgyűlés résztvevőit is, valószínűleg Esterházy Pál is ott volt a bemutatón. A magyar követeket meghívták egy nem sokkal későbbi másik operabemutatóra is, Frohsdorfba, a *La rivalitá nell'Ossequio* című előadásra.[14]

A királyi pár augusztus 18-án tért csak vissza Kismartonba (ahol Esterházy ünnepi ebéddel várta őket), majd másnap Sopronba. Néhány hét múlva ismét vadászni mentek Ebersdorfba, de szeptember 19-től a király újra Sopronban volt. Az 1676-ban leégett várostorony éppen ekkorra készült el: szeptember 16-án délben feltették a várostoronyra a csúcsgombot és a kétfejű sast, ami 1622 óta szerepelt a város címerében, és felszerelték az új órát, amely első ütésével Lipót névnapját köszöntötte hajnali egy órakor.[15] Október 15-én, Terézia napján Pálffy János pozsonyi főispán rendezett táncmulatságot a nádor engedélyével, bár emiatt másnap nem lehetett ülésezni a teremben, mert rendet kellett rakni a mulatság után.[16] Novemberben 15-én volt Lipót névnapja: az ünnepi ebéd alatt a Fő téren magyar trombitások, síposok és hegedűsök játszottak, muzsikáltak a várostoronyban is, s amikor a császár először ürítette a poharát, a város összes bástyáján elsütötték az ágyúkat. Az uralkodót Sopronba is elkísérő udvari zenészek este a *L'albero del Ramo d'Oro* című balettel köszöntötték a császárt, a balettet az udvarhölgyek adták elő.[17]

Maga a koronázás sem nélkülözte a teátrális elemeket: a december 5-én Pozsonyból áthozott korona előtt a nádor csapatai haladtak, lándzsákkal, zászlókkal, tigrisbőrös kacagánnyal, dob- és trombitaszó közepette. Hatlovas nyitott hintón, díszes takaróval borított ládában hozták mögöttük a koronát, melyet két királyi biztos és két koronaőr kísért. A koronát a városházára vit-

10 PAYR: i. m. (3. j.) 488; NÉMETH: i. m. (1. j.) 33–34; BÁRDOS: i. m. (5. j.) 327.

11 NÉMETH: i. m. (1. j.) 118.

12 „In mente multorum adhuc versari, Nicolaum Esterhasium sub Ferdinando II. Caesare et Hungariae Rege, hic Sempronij palatinum creatum…" PROBST: i. m. (7. j.) 29. Maga Esterházy is igyekezett mindenben másolni az apja idejében volt teátrális eseményeket, gondosan figyelve a legapróbb részletekre is.

13 NÉMETH: i. m. (1. j.) 118.

14 KIRÁLY: i. m. (5. j.) 101.

15 PAYR: i. m. (3. j.) 500.

16 BÁRDOS: i. m. (5. j.) 327.

17 KIRÁLY: i. m. (5. j.) 101; PAYR: i. m. (3. j.) 500–501.

ték, másnap, december 6-án pedig a nádor ünnepélyesen megmutatta (a koronázási ékszerekkel és a palásttal együtt) az ablakon keresztül az ott összegyűlt városi népnek. December 9-én katonai parádéval indult az ünnepség, a királyi menet piros-fehér-zöld szőnyegen át vonult a ferences templomba. A koronaékszereket magyar mágnások vitték, Draskovich Miklós országbíró vitte az országalmát, Erdődy Miklós horvát bán a jogart, Esterházy Pál nádor vitte magát a koronát. Felesége (magyar viseletben) közvetlenül a királyné mögött vonult a menetben, az udvarhölgyekkel együtt. A templomban külön helyük volt az asszonyoknak és leányoknak. A templom kövezetét lépcsőzetesen megemelték, mint egy színházi térnél (ezt nem én emelem ki, hanem Johannes Probst, aki több mint 20 oldalon keresztül meséli el az eseményt),[18] a falakat piros-fehér-zöld színekkel borították be, a hölgyek is ilyen színű viseletet hordtak. A templomban a mellékhajókat oszlopsorokkal választották el, az oldalfalakra függő erkélyek kerültek a követek és a főnemesek számára. A kóruson, fent foglalt helyet a zenekar, itt, szemben az oltárral volt a királyné trónusa is, baldachin alatt. A főoltár volt a legdíszesebb, ide három lépcsőfokon lehetett feljutni, s a falakat is tapétákkal fedték be.[19] A felségek a templom szentélyében foglaltak helyet, innen járultak az oltár elé, ahol a koronázás történt, a magyar mágnások a bal oldalon álltak a koronázási ékszerekkel. A ceremónia két órakor kezdődött, az áldás pillanatában megszólaltak a templom előtti ágyúk. A koronázást nagyszerű lakoma követte a Városházán és a Zöld-házban, a felszolgálást a magyar főurak és 150 városi polgár végezték.[20] Mindezt nemcsak a korabeli leírásokból, hanem a koronázásról készített metszetekből is rekonstruálni tudjuk. A bécsi udvar külön metszetet készíttetett a ferences templom belsejéről, amelyen jól láthatóak a karzatok és a fekete-fehér metszeten is megjelenő, három színre osztott dekoráció.[21] A másik metszet magát a koronázást ábrázolja.[22] G. Etényi Nóra szerint éppen Esterházy Pál nádorrá választása miatt olyan hangsúlyos a magyar főméltóságok ábrázolása ezeken a metszeteken. Az új nádor saját propagandájában is igyekezett felhasználni a sajtó adta lehetőségeket: kiemelten sokszor szerepelt az 1687-es országgyűlésről és az I. József

18 „Nimirum ex imo templi solo theatrum gradatim exurgebat, candidi, viridis et rubri coloris, quot scilicet Regni Insigne pingitur, pannis commutatim decoratum, Austriaco, Hungaricoque Gynaeceo prospectum praebens." Probst: i. m. (7. j.) 101. „In theatrali dicto pegmate, utriusque gentis Germanae ac Pannonicae illustres foeminae, habitu, vestimentis, ornamentis, et quicquid compturus fastus reperit, uti tot micantia in Olympo sydera radiabant." Probst: i. m. (7. j.) 108.

19 Probst: i. m. (7. j.) 101.

20 Bárdos: i. m. (5. j.) 328–329. Az általa felhasznált források: OSzK RMK II.1499. *Processus Inductionis S. Regni Hung. Coronae in Civitatem Soproniensem* 188–190. *Series Coronationis Aug. Imperatricis Eleonorae Magdalenae in Reginam Hung. Anno 1681. die 9 Dec. Sopronii instituendae*, 202–203., és a soproni krónikák.

21 MNM TKCS 58250. Közli G. Etényi: i. m. (2. j.) 47.

22 MNM TKCS 1834. Közli G. Etényi: i. m. (2. j.) 48.

koronázásáról készült röplapokon, sőt ez utóbbiról maga is készíttetett egy rézmetszetet.[23] Az országgyűlés iránti külföldi érdeklődésből maga a város is profitált: 1681 után megélénkült a városlátképek kiadása, sőt külön metszet is készült ebből az alkalomból a városról, ami aztán újabb városábrázolások forrása és mintája lett a század végén.[24]

A koronázáson kívül decemberre még egy ünnep esett, az özvegy császárné névnapja. Ennek alkalmából ünnepi koncert volt, Antonio Draghi egyik szerzeményét adták elő a császár muzsikusai.[25] Az országgyűlés december 29-én oszlott fel, a királyi pár 30-án tért vissza (Kismartonon keresztül) Bécsbe.

Az országgyűlések ideje alatt is megtartották az egyházi ünnepeket, a soproni országgyűlést is több ilyen ünnep szakította meg: május 25–26-án pünkösd, 1681. június 5-én úrnapja miatt szünetelt a tanácskozás. Az úrnapi körmeneten I. Lipót és udvara is részt vett. Ezt a napot 1638 óta – amikor Esterházy Miklós zenészeket adott kölcsön a produkcióhoz – szinte mindig teátrális módon ünnepelték a jezsuiták, zenével és allegorikus ábrázolásokkal, emblémákkal kísért flagelláns körmenetet rendeztek pl. 1666-ban és 1667-ben is. 1681-ben a császári udvar zenészei gondoskodtak a zenei kíséretről. A háztörténet szerint „Őfelsége egyik kezében égő gyertyával, a másikban rózsafüzérrel vonult a körmeneten [...]. Közben egymást váltogatva zengett a kürtök zenéje és az ágyúk hangja, az élen a császári zenészek haladtak, és szép muzsikájukkal a lélek áhítatát gazdagították."[26]

Július 31-én, Loyolai Szent Ignác napján Kollonich Lipót mondott ünnepi prédikációt a Szent Márton-templomban, ezt követte egy színielőadás. December 3-án, Xavéri Szent Ferenc ünnepén a királyi pár jelenlétében volt istentisztelet a Szent György-templomban

Az ünnepi bevonulások, lakomák, teátrális ünnepélyek mellett iskolai színielőadások is részei voltak a reprezentációnak, s ezek rítusa ugyanúgy ismétlődött az iskolai év, illetve az egyházi ünnepek során, ahogy a politikai eseményeké.

A városban 1633-tól hatosztályos német evangélikus líceum, 1658-tól pedig magyar evangélikus líceum működött. A német evangélikus iskolában 1615-től tudunk iskolai színjátékokról (Lackner Kristóf irányítása alatt), de a lelkészeket és tanítókat 1674-ben elűzték, így az iskola csak 1682-ben (éppen az 1681-es XXVI. törvénycikknek köszönhetően) nyitotta meg újra kapuit.[27]

23 G. ETÉNYI: i. m. (2. j.) 50.

24 CSATKAI Endre – DERCSÉNYI Dezső: *Sopron és környéke műemlékei.* Bp., 1953. 120–126.

25 KIRÁLY: i. m. (5. j.) 101.

26 *Historia Collegii Soproniensis.* I–III. A kézirat lelőhelye: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 14002-14004. Mikrofilmje: OSzK Kt FM/1 1259-1261. [Az 1681-es évre vonatkozó rész az első kötet 328–335. oldalán található.] Ezúton is köszönöm BAKOS József kézirattáros (OSzK Kt) segítségét. I. 330. idézi: BÁRDOS: i. m. (5. j.) 327.

27 VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* Fontes ludorum scenicorum in scholis protestantium in Hungaria. Bp., 1988. 311.

1636-ban a jezsuiták is megtelepedtek a városban, a szerzetesek száma ekkor még mindössze nyolc volt. Ugyanebben az évben nyílt meg az ún. bécsi külvárosban a gimnázium is 32 tanulóval, de csak néhány év alatt, 1643-ban érte el a legfelső, retorikai osztályt. A környéken lakó főurakban a rend gyorsan támogatókra talált. Martí Tibor kutatásai alapján tudjuk, hogy felvetődött annak lehetősége is, ahogy az újonnan alapított soproni jezsuita kollégiumban fog majd tanulni a kilencéves Esterházy László is.[28]

Különösen hasznos pártfogónak bizonyult gróf Nádasdy Ferenc, Nyugat-Magyarország egyik leggazdagabb főura, akit a soproni jezsuiták 1643-ban térítettek vissza a katolikus hitre. A különböző adományok és egyéb jövedelmek egyre növelték a jezsuiták vagyonát, összeköttetéseikkel pedig politikai befolyásuk erősödött. 1651-ben kollégiumi rangra emelték az intézményt, 1661-ben pedig az elszegényedett nemesi ifjak részére konviktust létesítettek. A konviktus megkapta az alapító, Draskovich püspök által összegyűjtött 40 000 forintot, de csak bizonyos kikötésekkel, többek közt azzal, hogy a konviktusba csak magyarokat, lehetőleg dunántúli elszegényedett nemesek gyermekeit szabad fölvenni. Nem katolikus szülők gyermekei akkor lehettek a konviktus tagjai, ha remény volt arra, hogy áttérnek a katolikus hitre. A rendházban rendszeresen vendégül látták a környék főnemeseit, akik a nemességgel együtt jelen voltak a kollégium által rendezett ünnepségeken és színielőadásokon is. A házi krónikában mindig pontosan számon tartották, hogy az adott évben hány gróf, báró és köznemes volt a kollégium növendéke. Így pl. 1668-ban 3 grófot, 2 bárót és 50 nemest említenek, 1670-ben pedig 3 gróf, 1 báró és 77 nemes tanult a kollégiumban, de köztük 12 lutheránus és 8 kálvinista is. Az összlétszám is állandóan emelkedett: 1636-ban 32, 1668-ban 296, 1670-ben 277 növendéke volt a gimnáziumnak. (A látogatottság 1754-ben emelkedett a legmagasabbra, ekkor kereken 600 diák tanult a jezsuita iskolában).[29] 1672-ben katolikus polgármester került a város élére, 1674. február 28-án a jezsuitáké lett a város plébániatemploma, 1675-ben pártfogóik (Széchényi György, Esterházy Pál, Kollonich Lipót) segítségével megkapták a Vitnyédy-házat és a szomszédos épületeket is, 1677-ben pedig új színházterem készült az iskolában.[30] Néhány év múlva már a városfalon belül építhettek új rendházat (1685), konviktust (1689), hat osztá-

28 Draskovich György győri püspök legalábbis ezt írta Sopronból 1636. augusztus 16-án Sumerecker jezsuita rendfőnöknek. Martí Tibor: *Két magyar főúr, Esterházy László és Batthyány I. Ádám levelezése* 1646–1652. In: Összekötnek az évezredek. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp. – Piliscsaba, 2011. [Pázmány Történelmi Műhely – Történelmi tanulmányok, 3.] 162–180, 164.

29 Staud Géza: *Iskolai színjátékok Sopronban 1615–1776*. Soproni Szemle, 31 (1977) 1. 11–31.

30 „Litterariae vero disciplinae ut et specimina exhiberet juventus nostra, theatro ad id noviter constructo scenico non modo Urbis nostrae incolas, sed ei quam plurimos aliunde adventantes Illustrissimos recreavit." *Historia Collegii Soproniensis*, I. 304; idézi: Bárdos: i. m. (5. j.) 232.

lyos gimnáziumot (1691). 1702-ben pedig fából készült színháztermet emeltek a gimnázium mellé. 1772-ig több mint 300 színielőadást rendeztek a jezsuita kollégium falai között.[31]

Esterházy Miklós első felesége, Dersfy Orsolya (Mágocsy Ferenc özvegye) révén került kapcsolatba Sopronnal, 1613-tól szerepelt a neve a városi jegyzőkönyvekben.[32] 1622 januárjában a város már mint patrónusát és kegyes urát köszöntötte ünnepélyes fogadtatással, 1626-ban pedig Sopron vármegye főispánja lett. Esterházy Miklós hamarosan egy palotát építtetett a várossal, de a palatinusházнak nevezett épületet 1627-ben eladta. Esterházy Pálnak a 17. század végén már egy belvárosi és egy külvárosi háza is volt Sopronban,[33] sőt 1683–1699 közt egy patikát is birtokolt.

Esterházy Pál 1652-ben, László bátyja halála után lett a vármegye főispánja, a soproni jezsuita kollégiummal való kapcsolatáról 1654-ből tudjuk datálni az első adatot: Nádasdy Ferenccel és más urakkal együtt megtekintette a kollégium Szent Ignác-napi színjátékát, 1666-ban saját trombitásait küldte el az úrnapi körmeneten bemutatott színjáték zenéjéhez, 1667-ben hat zenészt küldött. Ebben is apja példáját követte, aki először 1640-ben küldte el a zenészeit a soproni jezsuiták Szent Ignác-napi előadásához, hogy ezzel is emelje az *actio* pompáját („cui actioni […] suam pro majori pompa musicam subministravit"). Nádasdy 1646-ban, 47-ben és 58-ban küldött zenészeket a jezsuita színielőadásokhoz.[34] Ságora halála (1571) után Esterházy Pál lett a legfőbb patrónusa az intézménynek.[35] Arról a figyelemre méltó gesztusáról, hogy Nagyszombatban és Sopronban is alapítványt hozott létre a kollégium támogatására, több kiváló tanulmányban is olvashatunk.[36]

1681-ben két színielőadást rendeztek a soproni jezsuita kollégiumban, számunkra az érdekesebb az a bemutató, amelyhez (valószínűleg Esterházy költségén) nyomtatott színlap is készült Bécsben (az előadás jelentőségét mutatja, hogy a Sopronból ismert 10 nyomtatott színlap közül ez a legkorábbi).[37] Egyetlen fennmaradt példánya ma Halléban található.[38] Ahogy látható, a nyomtatványon nem szerepel dátum, üresen hagyták a helyét, az előadás pontos idejét eddig nem sikerült megállapítani. Az *Annuae Litterae* ennyit ír róla: „SOPRON Divus Pangratius Romae Martyr (solennitas scenica) Sopronii fundata ab Excellentissimo et Illustrissimo Domino Comite Esterhasi praemiorum largitio ut honore debito

31 STAUD Géza: *A jezsuita iskolai színjátszás forrásai.* II. Bp., 1986. 132–187. MÁRFI Attila: *Jezsuita iskolai színjátszás Sopronban, 1638–1776.* Soproni Szemle, 2003/4., 317–332.

32 HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848.* Bp., 1982.

33 Ezekre kért a beszállásolás alóli mentességet. HÁZI: i. m. (32. j.) 407.

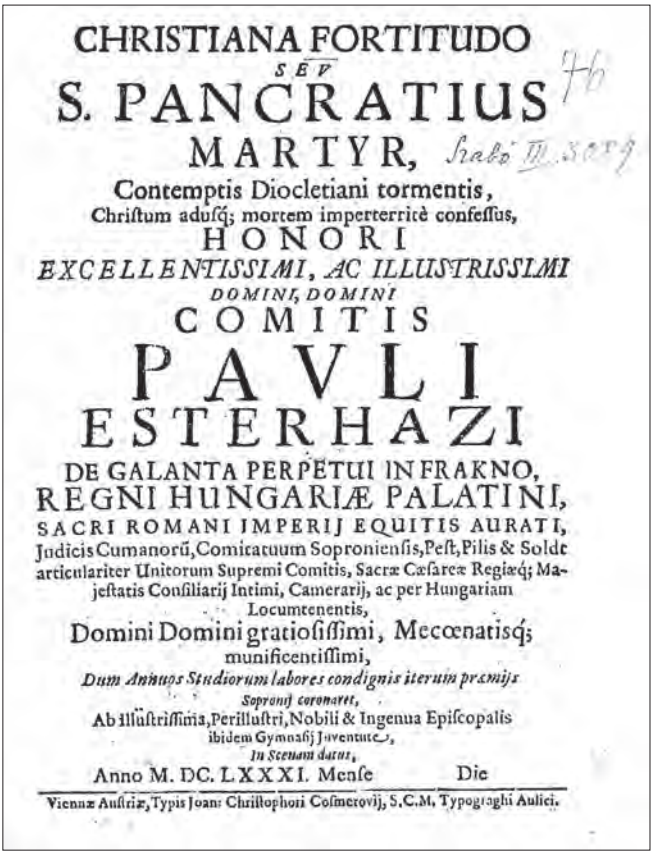
34 BÁRDOS: i. m. (5. j.) 231.

35 NÁDASDY Ferenc országbíró (1655) ESTERHÁZY Julianna férje volt.

36 Ld. a jelen kötetben MEDGYESY S. Norbert tanulmányát.

37 RMK III. 3089. lelőhelye: Universitäts-und Landesbibliothek Halle, jelzete: VD17.

38 Digitális formában is elérhető: http://vd17.bibliothek.uni-halle.de/pict/2007/3:699027E/

CHRISTIANA FORTITUDO
SÉV
S. PANCRATIUS
MARTYR,
Contemptis Diocletiani tormentis,
Christum aduſcq; mortem imperterritè confeſſus,
HONORI
EXCELLENTISSIMI, AC ILLUSTRISSIMI
DOMINI, DOMINI
COMITIS
PAVLI
ESTERHAZI
DE GALANTA PERPETUI IN FRAKNO,
REGNI HUNGARIÆ PALATINI,
SACRI ROMANI IMPERIJ EQUITIS AURATI,
Judicis Cumanorũ, Comitatuum Sopronienſis, Peſt, Pilis & Soldc
articulariter Unitorum Supremi Comitis, Sacræ Cæſareæ Regiæq; Majeſtatis Conſiliarij Intimi, Camerarij, ac per Hungariam
Locumtenentis,
Domini Domini gratioſiſſimi, Mecœnatisq;
munificentiſſimi,
Dum Annuos Studiorum labores condignis iterum præmijs
Sopronij coronaret,
Ab Illuſtriſſima, Perilluſtri, Nobili & Ingenua Epiſcopalis
ibidem Gymnaſij Juventute,
In Scenam datus,
Anno M. DC. LXXXI. Menſe Die
Viennæ Auſtriæ, Typis Joan: Chriſtophori Cosmerovij, S.C.M. Typographi Aulici.

Az Esterházy Pál költségén 1681-ben, Sopronban rendezett színielőadás színlapja

comparet in publico instituta est solennitas scenica, cui argumentum dedit Divus Pangratius Romae Martyr."[39] Sajnos nem ír részletesen az előadásról a háztörténet sem: „Pro praemiorum distributionem ex munifica fundatione Esterhaziana de super consecta datus est scenam Divus Pancratius Martyr ad frequentem admodum Nobilitatem, praesentibus Excellentissimus Domino Palatino, Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Archiepiscopo Strigoniensis, aliisque quam plurimi successu optabili, qui pro loci angustiis haberi potuit."[40] Az adatból az viszont kiderül, hogy az előadás prémiumosztással volt egybekötve, tehát a kollégium év végi, ünnepi előadása volt (augusztus végén, szeptember elején), a nádor személyesen is ott volt a bemutatón Szelepcsényi György esztergomi érsekkel együtt, s az előadás (a hely szűkössége ellenére) nagyon sikeresnek bizonyult.

39 *Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu.* A kézirat lelőhelye: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Jelzete: 12078. Mikrofilmje: MTA Mf. B 6994. 80. 1681. A *Litterae Annuae* eddig még publikálatlan adatait Kilián Istvánnak köszönöm.

40 *Historia Collegii Soproniensis.* I. i. m. (26. j.) 334.

Mivel már a hetekig tartó próbafolyamat közben gondoskodni kellett a színlap kinyomtatásáról, de nem lehetett tudni, hogy mikorra készül el maga az előadás, ezért maradt üresen a dátum, ahogy sok más színlap esetében is.

Az uralkodói koronázáskor, illetve a nádorválasztáskor bemutatott spectaculumoknak ekkor már több évtizedes hagyománya volt a magyar iskolai színjátszásban. 1618-ban a pozsonyi várban a nagyszombati kollégium diákjai II. Ferdinánd megkoronázásakor[41] egy emblematikus *declamatio*t adtak elő, 36 magyar királyt mutattak be emblémákkal és versekkel, II. Ferdinánd előképeként.[42] 1626-ban pedig III. Ferdinánd koronázásakor köszöntötték allegorikus játékkal és énekkel az uralkodót.[43] A besztercebányai evangélikus iskolában is volt ünnepi előadás ebből az alkalomból.[44] IV. Ferdinánd megkoronázásakor (1647. június 16. körül) pedig egy bibliai drámát, a *Joas*t adták elő a nagyszombati diákok, de ennek az előadásnak is volt allegorikus értelmezési lehetősége. Joas szerepét Esterházy Pál játszotta, aki így írt erről naplójában: „Joas personáját pedig én viseltem. A hol több volt negyedfélszáz versemnél. A holott Atalia megöleték s Joas király fia megkoronáztaték; ki jelenti vala Ferdinandus quartust."[45] Az országgyűlés 1646. augusztus 24-től 1647. július 17-ig tartott, a nádorválasztás 1646. szeptember 25-én volt, Esterházy is ott volt az eseményen: „Azomban volt az országnak gyűlése in anno 1647 Posomban, azhová engem is elvitetett bátyám, Eszterhás László uram. Ott voltam azért akkor, azmikor gróf Draskovich Jánost az ország palatinussá választotta az Zöld háznál, azhonnét fölmentünk minnyájan az várban, s ott letette hitit az palatinus."[46] Az új nádornak ünnepi előadást rendeztek a jezsuita kollégiumban: „Exceptus declamatione Ungariae Neopalatinus Joannes Draskovich [...] praemio donati e theatro scholares, spectantibus Archiepiscopo et palatino",[47] valószínű, hogy ezen is részt vettek Esterházyék. 1663-ban Wesselényi Ferenc nádor tiszteletére játszottak egy ismeretlen darabot, ugyancsak Nagyszombatban.[48] Lipót fiát, I. Józsefet 1687. december 9-én koronázták meg, az alig tízéves királyfit 1688. február 16-án a pozsonyi jezsuita gimnáziumban Szent Istvánról szóló drámával köszöntötték.[49]

41 STAUD Géza: *A jezsuita iskolai színjátszás forrásai*. I. Bp., 1984. 84.

42 KNAPP Éva: *Emblematikus kifejezésmód az iskoladrámában*. In: Uő: „Judit képit én viseltem". Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. Bp., 2007. 87.

43 STAUD: i. m. (41. j.) 86.

44 VARGA: i. m. (27. j.) 72.

45 STAUD: i. m. (41. j.) 98.

46 ESTERHÁZY 1989. 311. *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés*. Vál., szerk., előszó: KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor. Bp., 2013. 32.

47 STAUD: i. m. (41. j.) 98.

48 STAUD: i. m. (41. j.) 106.

49 STAUD: i. m. (41. j.) 378.

A Pancratiusról szóló darab forrása Laurentius Surius (1522–1578) kölni kapucinus szerzetes *De Probatis Sanctorum Historiis*,[50] és Petrus Ribadeneira spanyol jezsuita (1527–1611) *Flos Sanctorum* című legendagyűjteménye.[51] Korábban egyetlen egy színjátszási adatot sem tudunk dokumentálni Szent Pancratius mártírról, de a 18. században már egy tucatnyi előadást rendeztek róla:[52] a legkorábban Zágrábban 1724-ben, azután Lőcsén (1729), Komáromban (1756),[53] Trencsénben (1757) és Kőszegen (1758). Székesfehérvárott 1737-ben a principisták és a parvisták, 1759-ben pedig a syntaxisták és grammatisták játszottak róla darabot, a komáromiak és ez utóbbinak a drámaprogramja is fennmaradt.[54]

A témaválasztásban fontos lehetett, hogy a történet főszereplője mindössze 14 éves, amikor elfogják és halálra ítélik, így a róla szóló dráma szervesen beilleszkedett a jezsuiták pedagógiai programjába, de a fiatal katonaszent alakja megfelelt az Esterházyak vitézi ethoszának is.[55]

A dráma 3 felvonásban, 17 jelenetben meséli el a Diocletianus alatt mártíromságot szenvedett fiú történetét. Eszerint az ifjú Pancratius apja tudta nélkül kereszténnyé lett Rómában. Diocletianusnak meghozzák ennek hírét, Cledonius, az apa próbára teszi Pancratiust: felszólítja, hogy mutasson be áldozatot a római isteneknek. Amikor a fiú erre nem hajlandó, törvényszék elé idézik, de sem a hízelgés, sem a fenyegetés hatására nem hagyja el hitét. Ezután lakomákkal, földi örömökkel próbálják őt eltéríteni a kereszténységtől, de hiába. Végül tanítójával együtt börtönbe vetik. Először tüzes kemencében próbálják megégetni, de Isten kimenti onnan, aztán oroszlánok elé vetik, de azok sem bántják, végül tüzes fogókkal kínozzák, majd lefejezik őt. Halálakor csodás jelenések történnek, a mennydörgés és villámlás hatására sok pogány megtér és pusztai remete lesz, sőt maga Diocletianus is elhagyja Rómát, s egyszerű földművesként éli tovább bűnbánó életét.

Az elsődleges narratívánál sokkal fontosabb a számunkra a dráma másodlagos síkja, a történetnek allegóriákkal való ábrázolása, az az emblematikus

50 *De probatis Sanctorum historiis ab Al. Lipomano olim conscriptis nunc primum a Laur.* Surio emendatis et auctis. 6 kötet, Köln, 1570–75, 1582, 1618. és még több kiadás.

51 Első, spanyol nyelvű kiadása: 1599–1601. I–II. Madrid. Az általam használt 1675-ös madridi kiadásban a S. Pancratiusról szóló rész a 288. lapon található. Latin fordítása: *Flos sanctorum seu Vitae et res gestae sanctorum ex probatis scriptoribus selectae, et in formam concionum singulari cura ad usum concionatorum accommodatae primum Hispanicé à R P. Petro Ribadineira…* ; nunc vero Latiné traductae. Köln, 1630.

52 Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai.* IV. Mutatók. Összeáll. és szerk. H. Takács Marianna. Bp., 1994. 158, 180.

53 Staud: i. m. (41. j.) 494. A program lelőhelye: OszK SzT Pro 53.

54 Staud Géza: *A jezsuita iskolai színjátszás forrásai.* III. Bp., 1988., 113, Staud: III. 120. A program lelőhelye: OszK SzT Pro 53.: Ráday Könyvtár 2-8698.

55 Martí Tibor: *Az Esterházyak vitézi ethosza a XVII. században.* In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, 398–410.

kifejezésmód, ami a 17. századi jezsuita színház alapvető sajátossága.[56] A két részre bontott prológus és az epilógus Esterházy Pál alakját is megidézve fogja keretbe a cselekményt. Az első jelenet színház a színházban: „A Nagyméltóságú Úrnak, az Egyház jótevőjének szelleme (Esterházy Pál géniuszát Fabjánkovics Ferenc elsős gimnazista játszotta) megnyitja a színházat, s neki ajánlja a Pongrátz vértanú hűségéről szóló igaz történetet, megvizsgálván kiváló apjának a hitért teljesített hősi cselekedeteit, s a hálás lélek fölfegyverzi őt az isteni dicsőség iránt való buzgósággal."[57]

A *Második rész* indítja el az allegorikus történetet, amelyben a szöveg helyett a zene és a látvány dominál, már az első momentumban összekapcsolódik a kétféle sík: a *Hit*, az *Állhatatosság* és a *Vitézség* a húsból való szív helyett vasból valót ad Pancratius géniuszának, hogy bátran szolgálja hitét. Ezért játssza Pancratius figuráját két szereplő, a retorikai és a poétikai osztály egy-egy tanulója. A hús-vér figura szenvedéstörténete mellett ott van a géniusz diadala és megdicsőülése, a történet harmadik szintjén pedig magának a keresztény hitnek a győzedelmeskedése a pogányság felett.

Pancratius szelleme (vagy jobban mondva lényegi valója) ugyanúgy választás elé kerül, mint valós figurája: az élet választútján állva az *Isteni Gondviselés* a *Katolikus Hit* számára jelöli ki őt. Belzebub elküldi szolgáit Pancratius megkísértésére, Őrangyala viszont arra inti, hogy állhatatosan szenvedje el a halált Krisztusért, akinek a géniusza megjelenik előtte.

Emellett van egy harmadik szintje a drámának is, ami a közjátékként funkcionáló chorusokban zajlik. A három jelenet a következő: 1. A Bálványimádás megpróbálja a világ hiú csábításai által magához vonni a Kereszténységet, de csalódnia kell. 2. A Bálványimádás a börtönbe zárt Hitet átadja keresztre feszítés végett a pokolbeli fúriáknak. 3. A Hit leigázza a Gonoszságot és a Zsarnokságot, és *az égi erényektől* körülvéve, dicsőségesen diadalmenetet tart. A program nem részletezi ennek elemeit, de a szereposztásból kikövetkeztethető, hogy megjelent a színpadon égi erényként a Mária-tisztelet is, az az allegorikus figura, aki sem Cesare Ripa *Iconologiá*jában,[58] sem a jezsuita

56 A témáról bővebben: KNAPP Éva: *Emblematikus kifejezésmód a XVII–XVIII. századi iskoladrámában.* In: Uő: Irodalmi emblematika Magyarországon a 17–18. században. Tanulmány a szimbolizmus ábrázolásának történetéhez. Bp., 2003. 159–185; PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A történelem mint valóság és mint allegória – hermeneutika a barokk színpadon.* In: Festett egek. A jezsuita iskoladráma és a színpadi világ. Szerk. ÁCS Piroska. Bp., 2011. 87–100. Ugyanez az allegorikus látásmód természetesen a barokk irodalom egészére is igaz, jó példa erre GYÖNGYÖSI Istvánnak az Esterházy nádorrá választása alkalmából készített műve, a *Palinódia* (*Kesergő nimfa)* is.

57 A színlap teljes szövegét és a magyar fordítást közli: ANGYAL Endre: *Sopron barokk színháztörténetéből.* Soproni Szemle, 3 (1939) 3. 144–153.

58 Cesare RIPA: *Iconologia, azaz a különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa.* Ford., jegyz., utószó SAJÓ Tamás. Bp., 1997.

emblémagyűjteményekben nem szerepelt, s amelyet – a mecénás lényegi vonásaként – az ismeretlen jezsuita drámaszerző illesztett egyéni módon a darabba. Az Esterházyval kapcsolatos sajátos témaválasztásra, aktualizálásra később is találunk példát: 1697-ben Zsigmond királyról játszottak Sopronban darabot „akit hűséges nádora helyezett vissza a trónra" – Staud Géza szerint a témaválasztás Esterházynak az országgyűléseken játszott szerepére, I. Lipót melletti kiállására utalt.[59]

A színlap (a szokásoknak megfelelően) nem tünteti fel az előadás szerzőjét, de a *Historia Collegii Soproniensis* alapján nagy bizonyossággal megállapíthatjuk a drámaíró tanár nevét. 1681-ben a principista és parvista osztályok tanára Paulus Jakus, a grammatistáké Joannes Farkas, a syntaxistáké Andreas Vér, a poétai osztály tanára Joannes Fabiankovicz, a retorikai osztályé Christianus Zier volt.[60] Mivel nagyszabású előadásról volt szó, nem egyetlen osztály adta elő a darabot, a produkció az egész iskola ügye volt. A szereposztásból azonban jól látható, hogy a két felsőbb osztály tanulói, a rétorok és a poéták játszották a legtöbb szerepet, így a drámaíró és rendező tanár is csak a két felső osztály tanára lehetett. Irodalmi működését tekintve elsősorban a retorikai osztályt tanító Christianus Zier[61] lehet a szerző: évek óta tanított Sopronban, kellő tekintélye volt már, s mivel 1685-ben Grazban megjelentetett egy latin nyelvű mitológiai színjátékot (*Certamen Gradivum inter Minervam per Jovis Caduceum compositum, felix Victoriarum Caesarearum omen*, Graz, 1685.), ekkor már valószínűleg elismert drámaszerzőnek számított.

Az előadás szereposztásából kitűnik, hogy több mint 70 diák szerepelt a színpadon. Az allegorikus jelenetek énekelt szerepeit Esterházy Pál saját felnőtt énekesei (discantistái) adták elő, az *Erősség* szerepét Matthias Puecher kőszegi énekes játszotta. Nem tudni, ki szerezte a darab zenéjét, de az 1702. július 31-i előadás zenéjét Franciscus Rumpelnig, a kismartoni hercegi zenekar karmestere írta, talán most is Esterházy karnagya volt a szerző.[62] Bárdos Kornél „operaszerű, allegorikus közjátékokkal tarkított" műként nevezi meg a

59 Actio praemialis: Sigismundus Hungariae Rex, fidelitate Palatina throno restitutus, omnino comoedia, cuius Prologus in theatro scenico, epilogus in convictu nobilium celebrati sunt. Staud: i. m. (31. j.) 150. Valószínű, hogy ennek a darabnak is Zier volt a szerzője.

60 *Historia Collegii Soproniensis*. I., i. m. (26. j.) 328.

61 Zier 1649-ben született Bécsújhelyen, 18 évesen lépett be a rendbe, Grazban, Laibachban, Klagenfurtban és Bécsben tanult, 1676-ban került a soproni kollégiumba a poétika tanáraként, 1681-ben lett a retorikai osztály tanára. 1696–98 között is Sopronban van, majd a leobeni kollégiumba került, ott is halt meg 1709-ben. Franz Probst: *Die literarische Leistung der Ödenburger Jesuiten 1656–1700*. Burgenlandischer Heimatblatter, 16 (1954) 25.

62 Serena Domus Estorasianae Fulcra in Paulo Estoras et Serena Conjuge ad lumen verae fidei per D. Adalbertum traductus. Ab Illustrissima…. Episcopali Gymnasii Soproniensis Juventute In Scenam data Anno 1702 Julio die 31. Musicam composuit Franciscus Rumpelnig, Capellae Celsissimae Magister. Viennae Austriae. [4] p. Staud: i. m. (31. j.) 152.

produkciót, hangsúlyozva a zene fontosságát az előadás egészében.[63] Az általa összeállított névsor szerint 1676-ban Holdt Gotthárd, 1677-ben Schreier Mihály, 1678-ban Strobl Mátyás, 1685-ben Pos'uch György volt a jezsuita rendház karnagya, az 1681-es évnél csak egy nevet sorol fel: Philipp János katolikus sekrestyés és zenész nevét.[64]

Az 1681-es előadás szereposztásából jól látni, hogy a diákok döntő többsége nemesi származású, kétharmaduk magyar nemzetiségű. A soproni városi polgárok közül csak a horvát (katolikus) családok fiai jártak a gimnáziumba, mint pl. Michael Koch, akinek az apja lakatosmester volt.[65] Martinus Bartok az 1680-ban megválasztott katolikus városbíró, Bartók János rokona lehetett. Érdekes még Székely István neve, aki később maga is jezsuita drámaszerző lett, *Triumphus Innocentiae seu Abagarus Rex* című darabját 1697-ben mutatták be Nagyszombatban (Esterházy Pál alapítványának segítségével).[66]

Esterházy Pál három fia is szerepet kapott a darabban: Esterházy Mihály (1671. május 4. – 1721. márc. 24), a későbbi Sopron vármegyei főispán, Esterházy Gábor (1673 ápr. 15. – 1704. dec. 13.) Zala vármegye főispánja és Esterházy Pál (1675. június 15. – 1683. május 7.), aki nem érte meg a felnőttkort. Mind a hárman parvistaként vannak feltüntetve a színlapon, miközben Mihály már tíz, Pál viszont még csak hatéves. A principia és a parva két külön osztálynak számított, lehetséges, hogy csak a színlapon nem tüntették fel külön az első és a második osztály tanulóit, de így is feltételezhető, hogy a különböző korú Esterházy gyerekek egymást bevárva, együtt kerültek a kollégiumba. Mihály a következő évben már főszerepet játszott: a kunok ellen győzedelmeskedő Esztorás (Esterházy) Mihályt jelenítette meg a színpadon egy ötórás ünnepi előadásban, apja jelenlétében, aki a források szerint nagyon elégedett volt vele.[67] Esterházy Mihály felnőttként maga is patronálója lett a soproni színielőadásoknak.[68]

Ebben a darabban mind a három fiú néma szerepet játszott, az *Isteni gondviselés*t, a *Kegyesség*et és az *Ártatlanság*ot személyesítették meg, figurájuk azonban az utolsó jelenetben együtt volt a színpadon apjuk géniuszával, illetve a címerállatukkal, a griffel. A címerállat szerepeltetése az utolsó jelenetekben szinte minden ünnepi játéknál megfigyelhető: egy 1702-es esküvői színjátékban pl. a menyasszony, Bánffy Anna címerállataként griff, a vőlegény, Székely Ádám címerállataként pedig oroszlán szerepelt a záróképben.[69]

63 BÁRDOS: i. m. (5. j.) 231.
64 BÁRDOS: i. m. (5. j.) 372.
65 HÁZI: i. m. (32. j.) 253.
66 STAUD: i. m. (41. j.) 118.
67 *Victoria contra gentem cumanorum per Michaelem Estoras reportatae.* STAUD: i. m. (31. j.) 147; KNAPP Éva: *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás.* In: UŐ: „Judit képit én viseltem". i. m. (42. j.) 13.
68 KNAPP: i. m. (67. j.) 10.
69 *Hunyadi Mátyás, a tsehek királyának veje.* In: RMDE XVIII. 4/2. 953–960. Az előadásról bő-

Az allegorikus figurák vizuális megjelenésére a korabeli emblémagyűjtemények alapján következtethetünk. A soproni gimnázium könyvtárának leltára több emblémagyűjteményt is felsorol: megvolt a könyvtárban Zsámboky János *Emblemata* című könyve (Antwerpiae, 1576), Alciatus *Emblematá*ja (Antwerpiae, 1577), és természetesen a soproni Lackner Kristóf emblémagyűjteménye is.[70] Bár a jezsuiták is felhasználták Cesare Ripa *Iconologiá*ját, az egyházi emblémák sora náluk jóval bővebb: több olyan embléma is van, amelyet Ripánál hiába keresünk, de a jezsuita Jacob Masenius[71] vagy Franz Lang[72] bemutatja őket (pl. Egyház, Gőg). Jól megfigyelhető az is, hogy a jezsuita szerzőknél az iskolai színjátszás gyakorlatának megfelelően egyszerűsödnek és konkretizálódnak ezek az emblémák.

Az *Ártatlanság* legvalószínűbb jelmeze pl. Franz Lang *Dissertatio scenica* című műve alapján: fehér ruha, attribútuma egy pajzs, amelyre a bárány képe van festve[73] (Ripánál az alak élő bárányt tart a kezében!), az *Isteni gondviselés* baljában lándzsát, jobbjában jogart tart, lábánál a földgolyó, melyen sas ül. Egyszerűbb formájában: a jogaron egy szem látható.[74] A *Kegyesség:* olajágat tartó alak, lábainál egy halom fegyver hever, esetleg egy pajzsot tart, amelyre fegyverek vannak festve.[75] Ugyanezt az egyszerűsödést és aktualizálódást megfigyelhetjük a *Nemesség* allegorikus alakján keresztül is, melynek három változatát adja meg Cesare Ripa: (1) Tógába öltözött nő, fején csillaggal, kezében jogarral. (2) Méltóságteljes öltözékű nő, baljában gerellyel, jobbjában Minerva faragott szobrával. (3) Érett korú nő, fekete ruhában, egyik kezében ezüstből, a másikban aranyból való koszorút tart, jelképezve a test és a lélek javait.[76] Ugyanez a figura Franz Lang könyvében: (1) Hosszú lepelbe öltözött matróna, egyik kezében lándzsát, a másikban pedig Minerva képét tartja. (2) Hosszú lepelbe öltözött matróna csillaggal a homlokán, jobbjában annak a nemesnek a jelképeit tartja, akit játszik – itt tehát Esterházy Pál címerét.

Pancratius jelmezével kapcsolatban is van egy támpontunk: hagyományosan fiatal katonaszentként, páncéllal, fegyverrel ábrázolták.

A darabválasztás tehát célzatos: a vallási sérelmekkel, a protestánsok szabad vallásgyakorlásának kérdéseivel foglalkozó országgyűlésen a soproni jezsuita kollégium Esterházy Pált mint a katolikus hit és egyház védelme-

vebben: Pintér Márta Zsuzsanna: *Mikes a kolozsvári jezsuita kollégiumban.* In: Történelem, irodalom, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Szerk. Hopp Lajos, Pintér Márta Zsuzsanna, Tüskés Gábor. Debrecen, 1992. 41–46.

70 Staud Géza: *Az iskolai színjátékok Magyarországon.* Doktori disszertáció, MTAK D 8724. 212.

71 Jacobus Masenius: *Speculum imaginum veritatis occultae.* Köln, 1681.

72 Franz Lang: *Dissertatio de actione scenica.* München, 1727.

73 Lang: uo. 129, Staud: i. m. (70. j.) 204.

74 Lang: uo. 114, Staud: uo. 203.

75 Lang: uo. 112. Staud: uo. 201.

76 Ripa: i. m. (58. j.) 494.

zőjét, Mária tisztelőjét, az eretnekekkel szembeni harc állhatatos bajnokát ünnepli.

A másik két ránk maradt drámaprogram jól mutatja az iskolai színjátszás dramaturgiai és szemléletbeli megváltozását a 18. században. Az 1756-os komáromi színlap csak kétlapos, a szereposztás mindössze tíz szöveges szereplőt sorol fel, nagyrészt Pancratius kortársait. A szöveg a retorikai elemekre épül, a meggyőzés, az érvelés kerül túlsúlyba, szép beszédek követik egymást. A darabban már nincsenek allegorikus figurák, földi, valós színhelyen játszódik, árnyaltabb viszont a szereplők lelki történéseinek, az árulásnak, a bűnbánatnak, a megbocsátásnak a rajza. Mivel Pancratius nem hajlandó áldozni Jupiternek, a társai, Felix, Firminus és Probus árulják be őt. A színlap forrásként a *Breviarium Romanum*ot jelöli meg.

Az 1759-ben Székesfehérvárott bemutatott darab Cesare Baronio (1538–1604) egyháztörténeti munkáira hivatkozik.[77] Ennek is csak tizenegy szereplője van: Diocletianus, Valerius, Dionysius, Turanius, Urbanus, Proculus, Attilius, Metellus és Genesius (ez kiegészül katonákkal és táncosokkal). A reális, földi cselekményt a szerző két új aspektussal színezi: Diocletianus császár fia, Valerius szeretné megmenteni az ifjút, s szerepet kap a történetben Dionysiusnak, Pancratius nagybátyjának (ő az egyetlen, aki valóban szerepel Baroniusnál) két fia, Attilius és Metellus is. Mindezt ugyanazzal a mondattal indokolja a darab ismeretlen szerzője, ahogy a történelmi drámák esetében: „Caetera Poesis adjicit."

A soproni országgyűlés ideje alatti másik előadás *(Fide, sed cui vide, seu Ludovicus tertius, rex Hungariae afficto amico Oldornico [Oldamur] cumaniae principe inter ipsa amoris signa occisus)* július 31-én, Loyolai Szent Ignác napján volt, Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök, kamaraelnök ünnepi beszéde után. A forrásokból tudjuk, hogy Kollonich beszéde rendkívül keményen támadta a lutheránusokat, a színjáték is ennek megfelelően célzatos volt: a Sopronnak városi kiváltságlevelet adó IV. Kun Lászlót vitte színre, aki a pogány kunok barátságát keresve vesztette életét.[78] Mindez Lipót királynak szóló üzenetként is felfogható volt: a protestánsoknak tett engedmények nem vezetnek semmi jóra, sőt a király bukását okozhatják. A címben a *Ludovicus* név csak elírás lehet *Ladislaus* helyett, a sorszám pedig azért harmadik, mert Imre király László nevű fia négyéves korában meghalt, így ő csak jogilag volt király, de ténylegesen nem uralkodott. A darabról a *Historia Collegii Soproniensis* csak

77 A színlap nem részletezi, melyik művét használta fel a dráma szerzője: a *Martyrologium Romanum*ot (1583), vagy az *Annales Ecclesiastici*t (1588–1607). „Rursum etiam, quod spectat ad martyres Romae passos, sustulit haec persecutio Rufum virum nobilem, una cum omni familia sua, quarto kalend. Decembris; sed et nobile specimen christianae constantiae duo pueri ediderunt, quorum prior maxime commendatur Pancratius quatuordecim annos natus; sed et alius quoque aetate minor Crescentius, qui sub Turpilio (seu Turpio) judice, via Salaria gladio passus est." *Annales Ecclesiastici Baronii*. Lucae, 1738. III. 366.

78 VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon*. Bp., 2000. 99.

annyit jegyzett fel,[79] hogy az előadás a nemesi konviktusban volt, jelen volt a nádor, mindenféle előkelőségek, és a rövidsége ellenére mindenkinek tetszett: „ut poterat loco capaciorem excepti sunt exhibito post dapes exactas per Iuventutem scholasticam per brevi quidem, sed multum placante dramate".[80] A krónika tehát nem adja meg az előadás címét, azt csak Serpilius Johannes: *Acta Diaetalia Comitiorum Soproniensium* című (azóta elveszett) kéziratos naplója nyomán rekonstruálták (hibásan) a soproni történetírók. [81]

Az adatok alapján jól látszik, hogy a 17. században a szakrális és a profán, az egyéni és a közösségi, társadalmi élet eseményeit kísérő látványosságok, teátrális elemek összefüggő rendszert alkottak, s ebbe a rendszerbe fontos elemként épültek be az iskolai előadások is, amelyek konkrét módon reflektáltak a politikai történésekre is.

Ezáltal a korabeli iskolai színpad (nemcsak a jezsuitáknál, hanem pl. az evangélikusoknál is) egyfajta „politikus színházat" képviselt. Az előadások aktualitása emblematikus jelrendszerük révén képződött meg. Ez a jelrendszer a latin nyelvűséggel együtt lehetővé tette, hogy a közönség (a nézők közössége) tökéletesen dekódolja az előadást, létrehozta azt a megértési hálót, amely az azonos kulturális identitásból következett.

79 Sancti Patris Nostris Fundatoris Solemnitas in Ecclesia Sancti Georgii instituta, jam praesentibus Regni Ordinum omnigenis statibus, sed tunc Neostadium excurrentibus Augustis Majestatibus ornamentum accepit imprimis ab Illustrissimo ac Reverendissimo Cancellario primae diei Vesperas decantante, atque exinde ab Illustrissimo Celsissimo ac Reverendissimo Primate Archiepiscopo Strigoniense, qui singulare in Sanctum affectu inclinatus, Sacratissimae liturgiae Pontificem Episcopum Praepositorem atque Abbatem ministrali assistentia spectabilem agere dignatus est. Encomiastem porro ipsiusmet tum Sancti Patris, tum filiorum ejus, ac institutae ab eo Societatis ad numerosam tam Orthodoxorum tum heterodoxorum turba habuit. Concionem Illustrissimus ac Reverendissimus Camerae Ungariae Praeses ac Episcopus Neostadiensis Leopoldis Comes a Kolonicz, quorum potissimi cum Excellentissimo Domino Regni Palatino, aliisque Magnatibus Religoso Collegio prandiolo in Refectorio coniunctus nobilium, utpote loco capaciorem excepti sunt, exhibito post dapes exactas per juventutem Scholasticam perbrevi quidem, sed multum placante Dramate. *Historia Collegii Soproniensis.* I. i. m. (26. j.) 329.

80 *Historia Collegii Soproniensis.* I. i. m. (26. j.) 329. Staud Géza tévedésből a két adatot külön veszi, feltünteti forrásként Johannes Serpilius: *Acta Diaetalia Comitiorum Soproniensium* című kéziratos naplóját, de a háztörténetben lévő adattal (ahol nincs cím) nem azonosítja. Staud: i. m. (31. j.) 147. 1721-ben is előadtak egy hasonló című darabot Sopronban: *Fide, sed cui vide, seu Philindus paenitens* címmel, de ezt a principisták játszották, nem lehetett köze az 1681-es ünnepi előadáshoz. Staud: i. m. (29. j.) 154. Az *Annuae Litterae*ben az alábbiak találhatók erről a darabról: „In Episcopale Gymnasio Sopronij praeceptoribus nostris usi sunt quadringenti sexaginta quinque… Principiorum Fide, sed cui, vide, seu Philindus poenitens." Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anno 1721. Nationalbibliothek, Bécs, 12 115; MTA Mf. B 7001 74–75.

81 Payr: i. m. (4. j.) 492; Robert Schwartz: *Die Geschichte des Kollegs der gesellschaft Jesu in der Königlichen Freistadt Sopron.* 1636–1773. Veszprém, 1936. 74. Schwartz helyesen csak két előadást tüntet fel az 1681. évnél.

Látjuk tehát, hogy az a szellemiség, amelyet a soproni jezsuita kollégium színházi gyakorlata képviselt, nagyon is megfelelt Esterházy Pál habitusának, azoknak a teátrális gesztusoknak, amelyekkel önmagát meghatározta s amelyekkel – barokk közéleti szereplőként – megjelent a világ színpadán.

MEDGYESY S. NORBERT

„Eszterhazianorum munificentia premijs donaretur”

Családtörténeti és Esterházy Pál nádor alapítványából bemutatott iskoladrámák (1713–1773)*

Bevezetés

Esterházy Pál és az iskolai színjátszás kapcsolatáról az alapvető kutatási eredmények Knapp Éva és Tüskés Gábor előadásában hangzottak el Noszvajon, az 1991. évi iskoladráma-konferencián, és jelent meg tanulmányuk e szimpózium kötetében. Ebben kimutatta a szerzőpáros, hogy a későbbi nádor diákkorában, az 1640-es évek elején maga is szereplője volt több színjátéknak a nagyszombati jezsuitáknál,[1] leghíresebb és festménnyel is megörökített fellépése Gabriel Dietenshamer *Judit* című bibliai drámájának címszerepe volt.[2] Az alábbiakban azokat a színdarabokat, cselekményüket és szereplőiket vesszük számba, amelyek Esterházy Pál halála (1713. március 26.) után, az ő emlékezetére és főként az ő alapítványának hathatós támogatásával kerültek színpadra, továbbá az általa készítetett *Trophæum* (1700) hatására keletkeztek. A *Moecenas Munificentissimus* adományainak vizsgálatához eddig nagyrészt ismeretlen fő forrásként a fennmaradt korabeli nyomtatott drámaprogramokat[3] vesszük górcső alá: a díjazottak osztályát és számát, néhány szereplő családtörténeti és

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA K 101571-es számú pályázat támogatásával készült.

1 Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás.* In: Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István. Debrecen, 1993. 19–45; Gyűjteményes kiadása: Knapp Éva: *„Judit képit én viseltem.”* Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. (Irodalomtörténeti füzetek, 162) Bp., 2007. 8–39.

2 Knapp Éva: *Gabriel Dietenshamer: Judit.* (Nagyszombat, 1649). In: „Judit képit én viseltem”: i. m. (1. j.) 40–67.

3 A drámák címét a színlapkiadás szabályainak megfelelően közöljük. A színlapkiadást a német nyelvterület e tárgyú munkái: Elida Maria Szarota: *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet.* Eine Periochen-Edition. Texte und Kommentare. I/1–2.: Vita Humana und Transzendens; II/1–2.: Tugend- und Sündensystem; III/1–2.: Konfrontationen. München, 1979–1983. és az ÖAW Kommission für Kulturwissenschaften und Theatregeschichte (Wien) szabályzata alapján végezzük.

földrajzi vonatkozásait, továbbá arra keressük a választ, hogy a darabok cselekménye utalhatott-e Esterházy Pál személyére és tetteire, vagy sem. Az Esterházy család történetéről szóló előadásokhoz milyen gyakorisággal kötődtek jutalmazások? További lényeges kérdés, hogy csak a nádor alapítványához kötődtek díjazások, vagy más helyen is gyakorlott szokás volt ez a 18. század során?

Esterházy Pál alapítványa és a jutalmazások sajátságai

Knapp Éva említett tanulmányában Esterházy Pál naplója, a jezsuita *Litterae Annuae*k, valamint családi iratok alapján állapította meg: a későbbi nádor mind Nagyszombatban, mind Sopronban 1675-ben tett alapítványt, amelyből a legkiemelkedőbb irodalmi teljesítményt nyújtó diákokat évi ezer-ezer forint összeggel jutalmazták. A hagyomány a jezsuita rend feloszlatásáig, 1773-ig tartott, az ezt megelőző esztendeig folyamatosak a prémiumosztások. Esterházy Pál alapítványa abban volt rendkívüli, hogy halála után is évtizedeken keresztül biztosította a jutalomosztás anyagi alapját. Amíg élt, a nagyszombati előadásokon részben, a soproni bemutatókon szinte kivétel nélkül jelen volt az adományozó. Knapp Éva számításai szerint az előbbi városban a színi előadások 19%-át követte jutalmazás, a nyugat-dunántúli város esetében ez 18%-osnak mondható.[4]

Ezeknek az előadásoknak a periochái a címoldalukon minden esetben megemlítik a prémiumosztás tényét, ezen felül néhányszor a drámaprogram függelékeként a kitüntetett diákok névsorát (*Nomina Proemiferorum, Nomina Victorum*) is olvashatjuk az egyes osztályok (pl. *In Rhetorica, In Poësi*) és feladatcsoportok (pl. *Ex Oratione soluta, Ex Oratione Ligata, Ex Carmine Graeco, Ex Præceptis, Ex Canisio*)[5] rendjében. Néhány színlap *Iskolabéli hartzokban győzedelmeskedö iffiak*[6] (*in Arena Literaria Victorum*) érdeméről szól, de a verseny lefolyását nem közli. A nádor – a még életében előadott drámák során – a *Prologus* és az *Epilogus* során lépett színre allegorikus alakban.[7] Halála után az Epilogusokban legtöbbször Pallas, a tudományok istene jelent meg, és Esterházy Pál nádor nevében, egyúttal hálatelt szívvel rá emlékezve nyújtotta át a prémiumokat. Az *Arsinoe Tragoedia* (Nagyszombat, 1730) színlapján a *Példának*

4 KNAPP: i. m. (1. j.) 21–24.

5 *Jagello…*, OSzK Pro 34.

6 *Hymenaeus*, Be-Fejezés. Tyrnavii, 1725. pag. 16. ELTE EK Kt MIN A 6.

7 KNAPP: i. m. (1. j.) 2007. 32–33. Az allegorikus szereplőkről újabban lásd: DEMETER Júlia: *Drámaprogramok vallatása: allegorikus aspektus az iskolai színpadon.* In: (Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontextustörténetek. – Metamorphosis of the (Drama)texts. Stories of Relation. I. kötet. Hagyománykezelés, imitációváltozatok – Traditions, Imitations. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei. Szerk. EGYED Emese – BARTHA Katalin Ágnes – TAR Gabriella-Nóra. Kolozsvár, 2011. 30–43.

utólsó ábrázolása ezt a szokást így örökíti meg: „Végtére a' *Tudományok Isten Aszszonya,* mind az óskolát gyakorló iffiaknak jeles munkáit, mind a' Felséges ESZTERHÁZI Familiának bö-adakozását, melybül mind májg a' Nagy-Szombati Déákok érdemeit jutalmazza, a' *Jupiternek* ajánlya, a'ki ESTERHÁZ PÁLNAK Fölséges Fejedelemnek, 's több Magyar-Országban lévö Tudományok elö-mozdétoinak haládásra emlékeztetö épületett allit fel: ezek-után önön-maga, azon Földéges Fejedelmet, a' bölcsek Egyén, mint leg elsö Nagyságú ragyogó csillagot, Magyar-Országnak meg-mutattya. Végezetre a' *Tudománynak Isten Aszszonya* Apostoli Országunknak 's közönségessen a' jó tudományok szüntelen-való gyarapétóinak, és a' jelenvaló vendégeknek köszönetét mondgya.”[8] Az *Ambitio vindicata* (Nagyszombat, 1719) bemutatása végén rózsákból rakták ki a mecénás címerét: „Végtére Pallas Bőkezősséggel és Erdemmel ki jó, és a' Méltóságos Fejedelemnek Esterházi Pálnak régi öss Czimeréböl rósákat szakasztván Cedrus fákra függeszti, mellyel a' Méltóságos Familiának örök fen maradását jövendöli.”[9]

Színi előadások az Esterházy család történetéről

Szembetűnő, hogy az Esterházy család eredetéről szóló leghíresebb színdarabot,[10] a dicsőítő jellegű *Primus Estoras* című, három felvonásos, actusonként 5–5–6 jelentből álló, latin nyelvű drámát az egri jezsuita gimnázium[11] minden osztályából kiválasztott 10 megnevezett és több ismeretlen növendék (zenészek [*Musici*], katonák [*Milites*] és mutatványosok [*Saltatores*]) nem az alapítvány költségéből mutatta be. A *Primus Estoras*-darabban főnemesi származású diák nem játszott. Ignatius Neumayr retorista tanulót illette a megtiszteltetés, hogy *Estoras* főhadvezért (*Supremus Belli Dux*) alakíthatta. A délvidéki Sirmium (*Syrmium,* Szávaszentdemeter) városában játszódó előadás családtörténeti témáját[12] egy másik családtag-mecénás, gróf Eszterházy Károly (1725–1799) egri

8 *Arsinoe Tragoedia.* Tyrnavii, 1730. augusztus 8. pag. 29. (OSzK Pro 18.)

9 *Ambitio vindicata.* Bé Fejezés. Tyrnavii, 1719. pag. 7. (OSzK Pro 5.)

10 Az Esterházy-családtörténet barokk darabjait összefoglalja: Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon.* Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században. (Irodalomtörténeti füzetek, 147) Bp., 2000. 201–210.

11 Kilián István legújabb (2013) kutatásai szerint ekkor (1762) az egri jezsuita gimnáziumnak mintegy 500 növendéke volt, akik közül 40-en tanultak a retorista osztályban. Ezúton köszönöm meg Kilián István szíves közlését.

12 Agriae, Typis Caroli Josephi Bauer, Episcopalis Typographi, [1762]. Lelőhelye: ELTE EK Kt MIN A 32. Adata: Juharos Ferenc: *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története.* Szeged, 1933. 41; Staud Géza: *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai I–III. 1561–1773.* Bp., 1988. 153–154; Kilián István: *Az egri jezsuita iskola színjátszásának adatai (1692–1772).* In: 200 éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 1793–1993. Szerk. Antalóczy Lajos. Eger, 1993. 216, № 188.

püspök[13] személye és egri beiktatása ihlette, akinek köszöntésére abban az évben, 1762-ben mutatták be e színdarabot, amikor – kinevezése után egy esztendővel később – Egerben elfoglalta rezidenciáját.[14] A dráma forrása viszont egyértelműen Pál nádorhoz köthető, hiszen arról a *Trophæum nobilissimæ ac antiquissimæ domus Estorasianæ in tres diversum partes* című, fiktív okleveleket közzé tevő, kreált, ősi családtagok mondába illő életrajzát sorjázó családtörténetről van szó, amit Esterházy Pál megrendelésére készítettek és nyomtattak ki Bécsben, 1700-ban.[15] A *Primus Estoras* periochájának *Argumentum*a – a *Trophæum*ra és az abban olvasható oklevelekre hivatkozva – időrendben tárja az olvasó elé az Esterházy család őseit a hunoktól, Bendegúztól és Attila királytól kezdve. Sőt, megemlíti Opost, aki Jézus Krisztussal egy időben élt Szkítiában. Ezután sorjázza a hét vezért, kiknek irányításával Pannoniába érkeztek a magyarok (a drámabeli hunok), akiknek egyik vezetője, Örs (*Eurs*) minden ellenséget legyőzött. Ő nemzette a dák király lányától, Idától Estorást, aki 120 esztendőt élt. A család Géza fejedelem uralkodása idején (970–997) keresztény hitre tért, e tagjuk Paulus névre kereszteltetett, aki Sirmium környékén a trákok ellen küzdve nagy dicsőséget hozott a kereszténységnek, és megalapozta a *Domus Estoraziana* hírnevét. Paulus Estoras később az Aba nemzetségből szerzett feleséget, majd pedig Lajos nevű, szintén keresztény harcos fiúk 117 esztendős korában pihent el az Úrban. E fiktív történeti dráma az Esterházyak ősét a kereszténység segítőjeként (*Auxiliator*), védelmezőjeként (*Defensor*) és előmozdítójaként (*Promotor*) mutatta be 1762-ben, színpadra állítva ezzel e família tagjainak hivatását, példát mutatva az előadás mecénásának, Eszterházy Károly egri püspöknek. A darab mindenben követi a *Trophæum* leírásait, a galéria (Pars I.) V. képének felirata szerint: „Estoras factus Christianus, Eursi Ducis Filius, Paulus nominatus, Baptizatus Anno

13 A mecénás-püspök munkásságáról, életéről bővebben: BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtárak.* Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban. (Studia Agriensia, 16) Eger, 1997. 89–133; *Eszterházy Károly Emlékkönyv.* Szerk. KOVÁCS Béla. Eger, 1999.

14 Ugyancsak ESZTERHÁZY Károly egri püspök volt a mecénása az *Imre és Konrád / Estoráz* című előadásnak, amely 1765. május 30-án láthatott a közönség Kassán. Színlapja: OSzK Színháztörténeti Tár, Pro 106.

15 *Trophæum nobilissimæ ac antiquissimæ domus Estorasianæ in tres diversum partes.* Viennae Austriae, Typis Leopoldi Voigt, 1700. RMK III. 4171; Apponyi Hungarica 2790. A genealógia eredetéről, címereiről, képeiről, birtokügyi hatásáról bővebben: GALAVICS 1988. 136–161; GALAVICS Géza: *Barokk családfák és genealógiák.* In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a magyar történelmi képcsarnokból. Szerk. BUZÁSI Enikő. Bp., 1988. 22–25; BUZÁSI Enikő: *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophæum metszeteiben.* In: *Történelem – kép*, 411–424; FAZEKAS István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet.* Sz, 143 (2009) 906–917; SOÓS István: *Esterházy Pál nádor és a Neoaquistica Commissio.* Sz, 143 (2009) 801–852. Kéziratos változata táblázatba sűrítve: *Genealogia Celsissimae Familiae Principe-Eszterházianae usque Tabellam decimam inclusive ex sic dicto Trophaeo abinde vero ex Regestro Genealogico Fahrem trappiano desumta, Anno 1825.* Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, 118. A 45.

Dom[ini] 969. vixit Annis 117".[16] A drámaprogram – szokás szerint – megjelöli a színjáték forrását: Szent László király által 1059-ben (!), II. András által 1343-ban (!) kiadott kiváltságleveleket említ, valamint a *Trophæum* lapjait.[17] A megjelölt dátumok nem pontosak, hiszen Szent László király 1077-ben lépett trónra, 1343-ban pedig már Anjou-házi I. Károly (Károly Róbert) ült a trónon és nem Árpád-házi II. András (1205–1235). Viszont ha összevetjük a színlap szövegét a genealógiával, akkor kiderül, hogy a periocha írója vagy nyomdásza cserélte össze a dátumokat és az okmányokat. Ugyanis a *Privilegium Sancti Ladislai Regis Hungariae, Michaëli et Alberto Estoras datum, Anno 1095.* című oklevél[18] tartalma egyezik a drámáéval, itt az 1095-ös évszám utolsó két számjegyét cserélte fel a nyomdász 1059-re. A *Privileg[ium] Andreae II. Regis, Matthiae Estoras satum, A. 1225.* című fiktív oklevél kiadása[19] említi Damiata ostromát 1218-ból, ahol Emericus Estoras vértanúhalált halt, ahogy az alább tárgyalandó *Trophæum / Martis Ungarici* iskoladráma 1727-ben feldolgozta. Anjou I. (Nagy) Lajos 1343. december 29-re datált oklevele[20] nem tesz említést a drámákban említett eseményekről, csupán az *Argumentum* írója anakronizmust képezve kapcsolta össze II. Andrással.

Ugyancsak az Esterházy család egyik fiktív ősének jeles cselekedeteit állította színpadra a *Trophæum / Martis Ungarici / ad / Portas Damiatae erectum / sive / Emericus Estoras / Belli-Dux / Ad Portas Damiatae pro Christiani nominis / splendore gloriose dimicans ac occumbens* című, 14 szcénából álló történeti játék.[21] A darabnak Mars hadistenhez hasonlított főhőse Demeter fia, Estorás Imre, aki Árpád-házi II. András király (1205–1235) keresztes hadjáratában vett részt, és az egyiptomi Damiata város kapujában a mohamedánoktól szenvedett vértanúhalált keresztény hitéért. A 17 megnevezett szereplőt, amellett zenészeket, allegóriákat (*Religio, Constantia, Fortitudo*), katonákat, törököket és mutatványosokat (*Saltatores*) felvonultató, vélhetően nagyszabású színdarabot Nagyszombatban a jezsuiták mutatták be 1727 áprilisában. Feltűnő, hogy az ismeretlen nyomdahelyű periocha nem említi az adományozás tényét, ennél fogva a díjazottak listája sem olvasható a színlap függelékeként – annak ellenére, hogy családtörténeti témáról van szó, az Esterházy-alapítványhoz kötő-

16 A *Trophæum* II. része elmondja, hogy Primus Estorast maga Szent Adalbert püspök keresztelte meg, felesége Serena volt, aki Aba hercegnek, Magyarország 3. nádorának a lánya volt, anyja Gyula nemzetségéből származott, aki Szent István édesanyjának, Saroltnak volt a testvére. *Trophæum:* i. m. (15. j.) Pars II. pag. 8–10.

17 „Vide privilegia a Regibus Hungariae: ut S. Ladislao anno 1059. Andrea II. 1343. et sequentibus Inclytae Domui Estorasianae concessa, et in Tropheae ejusdem Domus contenta." (*Primus Estoras:* i. m. 2. ELTE EK Kt MIN 32.)

18 Olvasható: *Trophæum:* i. m. (15. j.) Pars III. R2r–R3v.

19 *Trophæum:* i. m. (15. j.) Pars III. R3v–S1v.

20 Olvasható: *Trophæum:* i. m. (15. j.) Pars III. S1v–S2v.

21 A periocha nyomdájának helye és a nyomtatás ideje jelöletlen. Lelőhely: ELTE EK Kt MIN A 18.

dő Nagyszombat városában adták elő, ráadásul a főhőst, Emericus Estorást egy családtag, comes Josephus Esterházy[22] de Galantha keltette életre. A korabeli ismertebb fő- és köznemesi családok tagjai közül Paulus Benyovszki, Alexander Bruczvik és Joannes Galgoczi lépett színpadra. A darabnak címe (*Trophæum*) mellett az *Argumentum* zárómondata pontosan utal ténylegesen felhasznált forrására: „Commentar Domus Estorasianae part. 2da fol. 27".[23]

A jezsuita Jób Gábor *Fides in regem patriam seu Georgio de Esztoras ad Nicopolim gloriosa morte sublatus* (Nagyszombat, 1727)[24] című színdarabja Georgius Esztorásnak a kereszténységet a pogányoktól védő nikápolyi (1396) küzdelmeit állítja a középpontba, és őt tartja az Esterházy család legmeghatározóbb ősének. A családi *Defensor*-hivatás ebben az esetben is megjelent a színpadon. Pál nádor apjáról, Esterházy Miklósról (1582–1645) szóló, az 1620-as évek elején játszódó, *Fidelis defensor Patriae, Deo, Imperatori, ac Populis Charissimus Nicolaus Eszterhazius* című drámában (piarista gimnázium, Nyitra, 1741) ugyancsak az oszmán-török és a vele szövetkező Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a főellenség, de az előadás jutalmazáshoz és a költő-nádorhoz nem köthető, a bemutató okát az 1741. évi generalis insurrectio és Esterházy Imre Gábor (1689–1763) nyitrai püspök az évi beiktatása jelentette.[25]

Emellett tudunk olyan iskoladráma-előadásokról a 18. században, amelyeket nem a nádori alapítványhoz kötődően más Esterházy-családtag köszöntésére mutattak be. Ezek közé tartozik a pesti piarista gimnáziumban 1726 szeptemberében gróf Esterházy József (1682–1748), Komárom vármegye főispánja és újjáépítője, generális főstrázsamester, a Hétszemélyes Tábla ülnöke és

22 Itt nem az 1682-ben született későbbi országbíró Esterházy Józsefről van szó. Minden bizonnyal a cseszneki ágból származó Esterházy József, későbbi zempléni főispán léphetett fel a tárgyalt előadásban. (NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* Pest, 1858. 94.)

23 Azaz: *Trophæum:* i. m. (15. j.) Pars II. pag. 27–28: „Emericus Estoras […] pergit cum universo Exercitu Constantinopolim versus, ubi Helesponto transito in Asiam penetrans Terram sanctam ingreditur, variaque loca a Barbaris recuperat; unde ulterius progressus in Affricam ac Aegyptum penetrat, ubi Damiatam Urbem obsidione cingit, eamque acriter oppungat. Hic vero Rex Gloriosus, dum obsidioni incumbit, Emericus Estoras unus e Belli Ducibus, se fortem, et strenuum gerens, ad ipsas Urbis portas multos Hostium caedit, et dum fortiter tergoribus Hostium fugientium instat, inque cumulum eorum ingrederetur, solus ab iisdem circumventus, post plurima accepta vulnera, gloriose pri Christiano nomine occubuit Anno Domini 1218."

24 Szövegkönyvét kiadta: Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, 1727. 72 p. Lelőhelye: ELTE EK Kt MIN. A 57; kéziratos másolata különálló füzetben: Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Csíksomlyó, A VI 9/5277.

25 Színlapját lásd: Magyar Piarista Könyvtár és Levéltár (PKK), Budapest, P 33/8/16//4; OSzK Pro 38. E darabról bővebben: MEDGYESY S. Norbert: *Fidelis defensor, Patriae, Deo, Imperatori ac Populis.* Iskoladráma Pázmány kortársáról, Esterházy Miklós nádorról. In: Pázmány nyomában. Tanulmányok HARGITTAY Emil tiszteletére. Szerk. AJKAY Alinka – BAJÁKI Rita. Vác, 2013. 323–330.

a Helytartótanács konziliáriusa (később, 1741-től országbíró) tiszteletére előadott *Zelotypia Religionis Christianæ / in / Bennino Bulgarorum rege* című, három felvonásos, 24 megnevezett szereplőt felvonultató dráma. A színjáték főhősét, a kereszténységet elfogadó és elterjesztő Benninus bolgár királyt a felföldi, kiemelten Trencsén vármegyei illetőségű Mattyasovszky László réthor játszotta a darabban. A megkeresztelkedő Benninus nem rokonítható a fent említett Paulus Estorással, mert itt a cselekmény tragikus kimenetelű: Benninus király, miután Bulgáriában elterjesztette a kereszténységet, remeteségbe (azaz szerzetbe) vonult, mire atyja odasietetett, és kiégettette a szemét. Erre legkisebb fia is a szerzetesi életet választotta. Szcenikai érdekesség a *Nomina Actorum* listáján az *Umbrae* szerepnév megjelenése, amely árnyképet jelenthetett, de konkrét szerepéről a cselekményleírás nem szól. A darab forrásaként a színlap a „Beierlinck ex Rheg. Lib. 6.” utalást adja,[26] amely Laurentius Beierlinck (1578–1627) kanonok, antwerpeni főesperes *Opus chronologicum* című áttekintését, illetve *Magnum Theatrum Vitae Humanae* (I–VIII., 1665–1707) posthumus opusát jelentheti.

Esterházy Imre (1663–1745) pálos szerzetes, esztergomi érsek tiszteletére, palliumának átadása esztendejében, névnapján, azaz 1727. november 5-én mutatták be – díjkiosztás nélkül – Pozsonyban a jezsuiták a *Wirkung der schuldigen Pflicht* című zenés bukolikus jelenetet, kisebb operát, amelyben a nagy pásztor, Orastes jelentette a frissen beiktatott magyar főpapot: „Orastes durch Buchstaben Wechsel Estoras.”[27]

Diáknévsorral ellátott drámaprogramok

Az Esterházy-alapból történt díjátadások általában iskolai színi előadásokhoz kötődtek. A fennmaradt színlapok szerint két csoportba osztjuk őket: amelyik periochájához tartozik diáknévsor, és külön csoportba vesszük azokat, amelyek csak említik a kitüntetést, de névsort nem közölnek.

A fennmaradt drámaprogramok alapján a jezsuita *Præmium Fidei et Amoris In Insigni Heröe Michäele Eszterházi Theatralibus ludis exhibitum* című dráma az egyetlen családtörténeti előadás, amelyet immár a nádor alapítványából – „Eszterházianorum munificentia Praemijs donaretur” – láthatott a közönség a jezsuita gimnáziumban, Sopronban 1735. június 22-én. Nagyszabású bemutatóról van tudomásunk, hiszen „csak” a megnevezett szereplők száma 44 fő. A

26 Typis Budae, Joannis Sebastiani Landerer Typographi, [1726]. ELTE EK Kt MIN A 27; PKK 35/7/3/14. Adata: Kilián István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp., 1994. 431–432. Pest Nr. 43.

27 *Wirkung der schuldigen Pflicht / In einem / Gefungenen Schäffer-Gespräche / Als der grosse Hirt / ORASTES.* Pressburg, gedruckt bei Johann Paul Roger, Burger und Buchdrucken, [1727]. Teljes szövegkönyv fennmaradt: ELTE EK Kt MIN A 65. pag. 1–16.

történet főhőse Szent László király, aki serege főkapitánya (*Supremus Ladislai Belli Dux*), az éppen Byhár (azaz Bihar) várában tartózkodó *Esztorásius* (Esterházy Mihály) segítségével megmenti a kun harcos által elrabolt magyar lányt, aki Marsyla néven később Esterházy Mihály jegyese lesz. A cselekmény alapja az 1068-as kerlési (cserhalmi) ütközet volt. A család soproni tekintélyét mutatja a szereposztás is, miszerint a legrangosabb diák, a poetista *Comes Sigismundus Széchéni* nem a királyt, Szent Lászlót jelenítette meg a színpadon, hanem Esterházy Mihályt. Elavius Bodeni legátusvezetőt is egy Széchényi családtag játszotta (*Ladislaus S. R. I. Comes Szécséni*), és valószínűleg ugyanő (*Ladislaus S. R. I. Comes Szecseni*) személyesítette meg a magyar tábor (*in saltu Nobilium Hungarorum*) egyik katonáját is. Vylakius bihari várurat pedig a poetista *Stephanus Szápári* alakította, akiről nem lehet eldönteni, hogy a nyugat-dunántúli gróf Szapáry család tagja volt-e. Az előadás után az 1734. évre szóló kitüntetéseket nyújtották át a nádor alapítványából: Hungarus és Austriacus személyek és egy Italus Ostaviensis (Hoffer János), összesen 185 diák neve olvasható a periochán.[28] A színdarab forrása Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades* (1568) művének 2. tized 3. könyve[29] mellett ugyancsak a *Trophæum,*[30] amit *Illustres Eszterházianae gentis Heroes* névvel illet a színlap. További kutatásnak kell eldöntenie, hogy a periocha által idézett mű azonos-e az 1700-ban kiadott *Trophæum* egyik előzményével, Marcellinus Bautschner jezsuita *Inscripti Heroum Nomina Flores in Trophaeo Illustrissimae Familiae Esterhazinae* (Viennae, 1674) című, szintén a mecénás-nádor kérésére készült összeállításával.

28 *Præmium / Fidei et Amoris / In / Insigni Heröe / Michäele Eszterházi / Theatralibus ludis exhibitum. — Belohnung / Der Trey, und Liebe / In / Der Persohn / Des Grossen Heldens/ Michäelis Eszterhazi. / In offentlichen Schau-Spill vergestellet.* Sopronij, Typis Nicolai Joannis Schmid, é. n. [1732]. Lelőhelye: OSzK Pro 33. Adata: JUHAROS: i. m. (12. j.) 56–58; STAUD II.: i. m. (12. j.) 159–160.

29 Antonio BONFINI: *A magyar történelem tizedei.* Ford. KULCSÁR Péter. Bp., 1995. 287–308.

30 „Michael Estoras supremus Cubicularius, quo fatis cedente apud successorem ejusdem, sanctus scilicet Ladislaum Hungariae Regem, itidem in Belli Ducem creatus est, AD 1090. Unde siquidem omni cum fidelitate eidem serviret Regi, accidit, quod dum Ladislaus in Praelio contra Cumanos victoria potiretur, et paululum a suis divelleretur, videt quendam Cunnum fatellitem Virginem, quandam nobilem vir aptam ducere Captivam, quam misericordia ductus dum liberare ninitur, Cunnum fortiter aggreditur, qui evaginato gladio se se defendens diu ambiguo Matre cum Ladislao certat; ast DEO Ladislaum juvante, ecce Nobilis Puella in gladium Cunni, et manum involat, eumque quantum fieri potuit detinet, ubi Ladislaus stricto ense hostem conficit, Puellamque libertati restituit; huic itaque gloriosae Regis actioni primus Michael cum suis cohortibus accurrit: Regemque sospitem ad castra reducit. Ob quod etiam ejusdem facinus ab eodem glorioso pariter et sancto Rege pulchrum obtinet privilegium, quod inferius videbitur. Hic igitur Michael Fratrem habuit Albertum Episcopum Colocensem. Porro duxit in conjugem Annam de genere Vilak, Basilii Regis Bulgariae Filiam; ex qua plures habuit proles. Andream, Franciscum, Christinam et Barbaram Estoras; de quibus infra." *Trophæum:* i. m. (15. j.) Pars II. 11–12.

Az Esterházy-alapítványra magyar nyelvű bejegyzéssel is utal a Nagy Theodosius római császár (uralk. 379–395) fiáról szóló, 3 actusból, és felvonásonként 6–7–6 inductióból (azaz *Ki-menetel*ből) és köztük *Chorus*-tételekből, azaz *Közben-Járo Ábrázolások*ból álló, a nagyszombati jezsuitáknál tanévzáró idején, 1737. szeptember 3-án bemutatott *Theodosius / Junior / pietate duce / de / Joanne Tyranno / triumphum agens* című történeti játék.[31] A cselekmény vázlata: Honorius római császár (uralk. 395–423) száműzetésbe küldi Valentinianust és Honoriát. Ekkor felesége, Placidia lépett trónra, de helyette Joannis tyrannus uralkodott. Theodosius és két hadvezére, Ardeburius és Aspar szállt vele szembe, akik Ravennára támadtak. Isten egy angyalt küldött pásztor képében Asparhoz, aki átvezette a Ravenna melletti folyón, és megszabadította atyját és városát Joannis tyrannusrtól. A periocha szerint 425-ben játszódó történeti játék forrásául az *Argumentum* Baronius Caesar *Annales Ecclesiastici* (1588–1607) című munkáját jelöli meg. Az előadás egy igazi barokk, monumentális ünnep volt: a színlap összesen 80 szereplőt nevez meg, és ezen felül írja a polgárokat, katonákat, licotorokat és Theodosius családtagjait. Az *Epilogus*ban, a *Példának végső ábrázolása során* Esterházy Pál is megjelent: „A Világnak négy részei a győzedelmes Ájtatosságnak örvendezve tisztességet tesznek és megmagyarázzák, hogy semmivel az országlás úgy nem birattatik, mint az Istenes élettel, ezek-közt elő-repül a Felséges Fejedelemnek, boldog emlékezetű ESZTERHÁZI PÁLNAK Czimmereivel ékesítettett Griff-Madár, s' az Ájtatosságnak széke-eleibe borúl, és ugyan azon néhai Magyar-Ország Palatinussának ő Felségének örök bő adakozásából az Iskolabéli vetekedesekben vált győzedelmeseket érdemek-szerént meg-jutalmazza."[32] E jutalmazás az 1736. év több mint 200 győztesét sorjázza osztályonkénti bontásban.[33]

Ugyancsak Baronius Caesar írása alapján a Thesodosius-korszakról költött *Ambitio Vindicata. / Sive / Stilico / Romani Imperii / Sceptrum / Violenta manu* sibi

31 Tyrnaviae, Typis Academicis, per Leopoldum Berger, [1737]. Lelőhelye: ELTE EK Kt MIN A. 50. Adata: Juharos: i. m. 40; Staud Géza: *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai I. 1561–1773.* Bp., 1984. 170–171. Magyar nyelvű részeit kiadta: *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők).* Programok, színlapok. (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 4/2) Szerk. Alszeghy Zsoltné – Berecz Ágnes – Keresztes Attila – Kiss Katalin – Knapp Éva – Varga Imre. Bp., 1995. 1033–1044.

32 ELTE EK Kt MIN A 50. pag. 12.

33 Ugyancsak az alán származású, keletrómai katonatiszt, Aspar (?–471) a főszereplője az 1758. szeptember 8-án, Esterházy Pál születésnapján a nagyszombati jezsuita felső nyelvtani osztály által bemutatott *Aspar* című (a nyomda helye és a kiadás ideje jelöletlen, vlsz. 1758. Lelőhelye: OSzK Pro 63. Adatai: Juharos: i. m. (12. j.) 23, 89–90; Staud I.: i. m. (12. j.) 208–209.) három felvonásos, actusonként 7–9–7 szcénából álló történeti drámának, amelynek cselekménye (Honorius császár halála utáni trónharcok) teljesen megegyezik az ugyanazon gimnáziumban 21 esztendővel korábban színre vitt *Theodosius Junior*-darabbal. A különbség csak az, hogy az 1758-ban előadott *Aspar*-dráma színlapja nem tesz említést Esterházy Pál nádor alapítványáról és a díjazásról.

vindicare volens / honori legitimi imperatoris / jussu coptus et capite truncatus című tragédia (Nagyszombat, 1719) főhőse Stilico vandál király, aki Honorius római császár ellen összeesküszik, és végül, 398-ban kivégzik. A 17 Inductióra osztott, nem történeti hűséggel bemutatott színdarabban a 105 megnevezett szereplő között találjuk az Andrássy, az Apponyi, a Bossányi, a karancsberényi Berényi, a Galgóczy, a Károlyi, a Majthéni és a Rajeczky család ifjú tagjait. A díjazottak között pedig szitnyai és csábrági gróf Koháry Ignác – anakronizmus miatt nem az 1726–1777 közt élt, azonos nevű inszurgens főhadnagy és főispán – neve olvasható.[34]

Olvashatunk kitüntetési listát a bizánci Alexius és Izsák történetét Mindszenti Imre tollából bemutató *Fraternæ in fratrem / impietatis / Ultio. / In / Alexio / Isaacii imperatoris / Constantinopolitani / filio adumbrata* című[35] drámánál, amit a nádor halála utáni esztendőben mutattak be Nagyszombatban.

Terjedelmes, 8 oldalas kitüntetési lista található a *Historia Forestis* és a Hübner-genealógia nyomán bemutatott *Jagello*-darab (Sopron, 1738. május)[36] latin-német nyelvű színlapján. A Krakkóban, 1386 táján játszódó, 30 megnevezett szereplőt felléptető játék szerint *Jagello Magno* litván fejedelmet elbájolta *Hedwigis*nek a szépsége, ezért a királyi palotában álnéven és álruhában rejtezett. Hedvig feltételei a házassághoz: térjen keresztény hitre, és felejtse el eddigi ideáljait. Jagello Magnus ezt megteszi, elveszi Hedvigist, és a lengyel trónra lép.[37] Egy másik hölgy, Gelinda, ősi lengyel család sarja volt, akit Switrigellonak,

34 Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, 1719. Lelőhelyei: OSzK Pro 5; ELTE EK Kt MIN A 5. Cselekménye: A darab a népvándorlás idején, 398-ban játszódik. Stilico, a vandálok királya szerencsésen emelkedett egyre magasabb pozíciókba és kedvezett neki a hadi szerencse is. A rómaiak hadseregét több alkalommal legyőzte, Rómát is elfoglalta, ahol Honorius császártól megkapta az ősi birodalom keleti és nyugati fegyvertárát. Stilicót Fő Hadi Vezérré nevezte ki a császár. Hatalma tetőpontján összehozta a vandálok és a gótok Róma-ellenes szövetségét, hogy Honorius császárt levesse a trónjáról. Álnok terve kitudódik, és Stilicót a darab zárásaként kivégzik. (A darab pontos forrásmegjelölése a periochán: „Baronius ad Annum Christi 398. P. M. Pexenfelder in Conc., hist. part. 3. hist. 103.") Adata: STAUD I.: i. m. (12. j.) 144–145. Magyar nyelvű részeit kiadta: *Jezsuita iskoladrámák, RMDE XVIII. sz. 4/2.:* i. m. 996–1004.

35 Tyrnaviae, Typis Academicis, Anno M.DCC.XIV. Lelőhelyei: OSzK Pro 2; ELTE EK Kt MIN A. 4. Adata: JUHAROS: i. m. (12. j.) 47–48; STAUD I.: i. m. (12. j.) 135–136. Kiadta: *Jezsuita iskoladrámák, RMDE XVIII. sz. 4/2.:* i. m. (31. j.) 976–984. Cselekménye: A Bizánci Birodalom területén játszódik a darab: Izsák császárt öccse, Alexius megvakíttatta és börtönbe záratta. Izsáknak az ugyancsak Alexius nevű fiát Balduinus és más hercegtársai trónra segítették, miközben török-ellenes hadjáratra indultak Szíriába. De Alexius nem kívánta a császári címet és a vele járó hatalmat, hanem atyját kiszabadította és méltóságába visszahelyezte. Alexius az atyai szeretetet választotta a trón helyett.

36 *Jagello / ex Magno Lithuaniae / duce / Rex Poloniae / electus. / Das ist: / Jagello / Auss einen Gross-Fürsten von Lithauen / Erwöhlter / König in Pohlen.* Sopronij, Typis Philippi Joannis Rennauer, [1738]. Lelőhelye: OSzK Pro 34. Adata: JUHAROS: i. m. (12. j.) 58–59; STAUD II.: i. m. (12. j.) 1986. 161.

37 A színdarab főhőse Jagello II. Ulászló litván nagyfejedelem, aki az 1385-ös krewói szerződés után keresztény hitre tért, feleségül vette a magyar Anjou I. (Nagy) Lajos király lányát,

Jagello testvérének szántak, de ő az álruhás Jagellóba lett szerelmes. Az *Argumentum* szerint a király Svitrigellónak Podoliát, Zsigmondnak pedig Litvániát engedte át, nagyszámú kíséret előtt. A énekelő allegorikus szereplőkkel díszített darab érdekessége, hogy a mindig 5 szcénából álló, *Chorus*okkal tagolt felvonásait összeköti az egyes napszakokkal: Actus I. – *vespere et nocte, Abends und Nachts,* Actus II. – *mane, Früh Morgens,* Actus III. – *sub meridiem, Gegen Mittag,* Actus IV. – *a meridie, Nachmittag,* Actus V. *ineunte vespere, bey anbrechenden Abend.* E szerkezetet látva a zsolozsma egyes hóráira is gondolhatunk, de erre nincsen konkrét utalás a periochán.

Színlapjának leírása szerint Macedoniában, valójában a hellenista Egyiptomban, a darab szerint Cassandrea városában játszódik Világhi István darabja, az *Arsinoe / Tragoedia* című, 3 felvonásból álló dráma, melyet a nagyszombati jezsuitáknál 1730. augusztus 8-án láthatott a közönség. Főhőse, *Ptolemaeus Ceraunus* valószínűleg II. Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi királlyal (i. e. 285–246) azonosítható. Periocháján 84 szereplőnév található, köztük a liber baro Révai család tagjai. A címszereplőt *Carolus Nyári de Bedegh* alakította, aki Esterházy Pál rokona volt a nádor édesanyja, bedeghi Nyáry Krisztina révén. Más ifjú actorok árnykép (*Umbrae*) és festett figurák (*Pigmæi*) szerepében, vagy azt hordozva léptek fel,[38] amely a jezsuita színpad gazdag szcenikájáról árulkodik.

A (Quintus) *Fabius Maximus* győztes diktátort bemutató darab (Nagyszombat, 1729)[39] a 2. pun háború idején, i. e. 211-ben játszódik. A 9 szcénából álló előadás érdekessége, hogy Quintus Fabiust az Érsekújvárról származó *Nobilis Stephanus Kaprinay* (1714–1785), a későbbi híres jezsuita történetíró, a Hunyadikorra vonatkozó forrásgyűjtő alakította. A színlap függelékeként két esztendő, az 1727. és 1728. évi díjazottak névsora található.

A *M. Lucullus et P. Volumnius* című, 14 szereplős ókori római történeti darab (Nagyszombat, 1734. június) erkölcsi példázatként szerepelt a diákság előtt.[40]

Lengyelország királynőjét, Szent Hedviget (1374–1399, ünnepe: július 18.), és 1386. február 17-én a lengyel trónra lépett. (A korszak történetéhez: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526.* Bp., 1998.)

38 Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, [1730]. Lelőhelyei: OSzK Pro 18; ELTE EK Kt MIN. A 7. Az cselekmény érthetőségét és átélhetőségét több mitologikus és allegorikus szereplő segítette, kórusban énekeltek (In Choro Musico): Jupiter (Bassista), Majestas (Discantista), Cupido (Discantista), Nympha (Discantista), Hymenaeus, Medea és Triton (Altista), Dolus, Consilium, Momus (Tenor), Munificentia, Fatum, Pallas, Fortuna (Discantista). Magyar nyelvű részeit kiadta: *Jezsuita iskoladrámák,* i. m. (31. j.) 1018–1032.

39 *Fabius / Maximus / cunctator.* Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, Anno 1729. Lelőhelye: ELTE EK Kt MIN A 20. Adata: Staud I.: i. m. (12. j.) 161.

40 *M. Lucullus / et / T. Volumnius / drama.* [Tyrnavia, 1734.] Lelőhelye: OSzK Pro 31. Adata: Juharos: i. m. (12. j.) 75; Staud I.: i. m. (12. j.) 167–168.

Díjazás diáknévsor kiadása nélkül és más korabeli gimnáziumokban

Vizsgálódásaink során több olyan színlap került felszínre, amelyek hírt adnak a díjazásról (*proemiis condecoraretur*), de a kiemelt diákok névsorát nem teszik közzé. Közéjük tartozik a Jarmericus dán királyról a népvándorlás korában, 351-ben játszódó *Hymenæus / fraude proditus, / marte vindice, / Honori non vitae restitutus / in / Jarmerico / rege / et / Svanvilda / regina Daniae* című, a néhai nádor 90. születésnapján[41] tartott emlékelőadás (Nagyszombat, 1725. szeptember) programja. A 3 felvonásból és Actusonként 7–8–7 szcénából álló drámát a korban népszerű Vitus Beringius (1617–1675) holland történész *Annales Daniae* című műve alapján vitték színre.[42] A *Be fejezés* név szerint megörökíti a jeles mecénást: „A' Nagy-Szombati Pallas pedig, avagy a' Böltsességnek Isten Aszszonya a' Kegyetlenségnek sántzát a' bóldog emlékezetu MÉLTOSÁGOS ÚR ESZTERHÁZI PÁL Fölséges Romai Császárunk birodalma edgyik Fejedelme, és Magyar Ország Palatinussa bö kezüségének emlékeztetö épületévé változtattya. Kinekis mind örökös jó tevö Urának illendö hállákat adván, az Iskolabéli hartzokban gyözedelmeskedö iffiak érdemek szerint meg jutalmaztatnak."[43] Ismert barokk színlapjaink közül szinte egyedüliként megemlíti a darab zeneszerzőjét bazini Martinus Franciscus Tallszki karvezető személyében.

Kitüntetésről tudósít a bibliai Kivonulás könyve 5. fejezete alapján, Bartakovics József tollából bemutatott *Moyses*-játék (Nagyszombat, 1749. július 15.),[44] a nádor születésnapján előadott *Odoardus*-darab (Nagyszombat, 1764. szep-

41 A köztudottan Mária-tisztelő, főként mariazelli búcsújáró Esterházy Pál életében a születése napjaként gyakran a szeptember 8-át (1635) tüntette fel, hogy egyezzen a dátum Szűz Mária születése (Kisboldogasszony) ünnepével.

42 Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, [1725]. ELTE EK Kt MIN A 6. Cselekménye: Történeti tragédia a népvándorlás korában, 351 körül: Jarmericus dán király megszabadította országát a vandálok uralma alól, és Gotharus király legyőzése után Svecia országát is meghódította, s itt Biccót szolgálatára hajtotta. Felesége meghalt, miközben a dán király a trák Hellespontusig vonult, ahol tengeri csatában legyőzte a bizánciakat. A bizánci császárok hugát, a tiszta Svanvildát feleségül vette. Sérelmei miatt Biccó bevádolta házasságtöréssel Svanvildát és mostoha fiát: ezzel a királyt felesége és fia megöletésére rávette, ezáltal konfliktust támasztott Bizánccal. Bicco szándéka: Jarmericus vessze el Dániát. Ez beteljesült: a bizánciak megszállják Dániát, hadvezéreit sebben ejtik, Jarmericust megölik. Adata: JUHAROS: i. m. (12. j.) 43; STAUD I.: i. m. (12. j.) 152–153. Magyar nyelvű részeit lásd: *Jezsuita iskoladrámák,* i. m. (32. j.) 1005–1017. A forrásként megjelent szerzők adatait lásd: Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon I–IV.* Leipzig, 1750–1751; *Allgemeines Gelehrten-Lexikon.* Biographisches Wörterbuch zur Geschichte der Wissenschaften. Von Gert A. ZISCHKA. Stuttgart, 1961.

43 *Hymenæus…*, Tyrnavii, 1725. 16. ELTE EK Kt MIN A 6.

44 Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, [1749]. Lelőhely: ELTE EK Kt MIN A 8. Adat: STAUD I.: i. m. (12. j.) 190–191. Magyar nyelvű részeit kiadta: *Jezsuita iskoladrámák,* i. m. (31. j.) 1045–1057.

tember 8.);[45] valamint a németalföldi Jacob Meyer (1491–1552) *Annales Flandrenses* I. 13. alapján színre vitt, *Argumentum*a szerint 1347-ben, a százéves angol–francia háború során játszódó, három felvonásos *Rarum Charitatis* (Nagyszombat, 1717)[46] című előadás színlapja. A *Ionathas. / Machabevs* című, az ószövetségi Makkabeusok 2. könyve 13. fejezetét feldolgozó, nyolcszereplős bibliai drámát 1769-ben láthatta a nagyszombati közönség, ugyancsak a nádor születésnapja táján, szeptember elején. A periocha ebben az esetben sem ad kezünkbe névsort.[47] A Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár állományának periocha-gyűjteménye – Nádasdy Lajos felsorolását[48] kivéve – eddig elkerülte a kutatás figyelmét. A győri kolligátumban két olyan színlap található, amely egyértelműen utal Esterházy Pál alapítványára. Az egyikük címe és főhőse *Aetius,* aki III. Valentinianus római császár uralkodása idején, 451-ben Catalaunumnál legyőzte Attila hun király seregét. A három felvonásos darabot a soproni jezsuita gimnázium grammatista, syntaxista és rhetorista osztályainak hét növendéke mutatta be évzáró alkalmából a nádor születésnapján, 1756. szeptember 7-én. Az előadáson Valerius Valentinianus megtestesítőjeként liber baro felső- és alsósurányi Sigray János személyében egyetlen főnemes lépett színpadra. A színlap függeléke nem közli a díjazottak névsorát, csupán a címlapja utal a jutalmazásra: „bene meriti Praemiis".[49] A Győrött és

45 *Odoardus.* Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Societ[atis] Jesu, Anno M.DCC.LXIV. Lelőhelye: ELTE EK Kt MIN A /Szom.

46 *Rarum Charitatis / et / fortitudinis / exemplum / in / sex caleciae / primatibus / ludis theatralibus / datum.* Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, 1717. Lelőhelye: OSzK Pro 3. Adata: Staud I.: i. m. (12. j.) 142–143. Magyar nyelvű részei: *Jezsuita iskoladrámák,* i. m. (31. j.) 985–995. Cselekménye: Eduardus angol király uralkodása idején játszódik a darab, 1347-ben. Edvárd király ostrom alá fogja és kiéhezteti Calecia városát, amit még Fülöp francia király sem tudott megvédeni. Edvárd király megígérte: ha hatan vállalják a halált a lakosok közül, akkor megmenekül a város. Eustathius, Joannes ab Arriaco, Wissantho Jakab és öccse, Péter több társával magát ajánlja halálra. Nyakukban kötéllel Edvárd király elé járultak, aki a nemesség könyörgése ellenére sem könyörült meg rajtuk. Végül Philippa királyné kereszténys kegyes indulatból életét ajánlja a kivégzettekért, amit végül Edvárd elfogad, és elmarad a kivégzés.

47 *Ionathas. / Machabaevs. / Lvdis. / Avtvmnalibvs. / ab svpremae grammatices classis / ivventvte exhibitus. / Ac / honori posthumo / celsissimi S. R. I. Principis / Pavli Eszterházi / de Galantha / Regni Hungariae quondam / Palatini etc. / dicatvs / dum Bene Merita De Re Literaria Ivventus, / Mvnificentia / Eivsdem Perperva / in alma Achiepiscopali / Societatis Iesv Vniversitate / Tirnaviae / Palam premiis donaretur. VI. Idus Septembr[is] / Anno MDCCLXIX.* Tirnaviae / Typis Collegii Academici Societatis Jesv/ Anno ut supra. (ELTE EK Kt MIN A 49.)

48 Nádasdy Lajos: *Egy ismeretlen iskoladráma-programgyűjtemény a XVIII. századból.* MKSz 100 (1984) 233–240.

49 *Aetius. / Acta / a / Juvantute Scholastica / Dum anniversaria Minificentia S. R. I. / Principis / Pauli Eszterházi / de Galantha, / Regni Hungariae quondam Palatini etc. Etc. In anni / termino bene meriti Praemiis donaretur. / Sopronii Mense Septembri die 7. Anno 1756.* A nyomda helye ismeretlen, a kiadás éve minden bizonnyal megegyezik az előadáséval. Lelőhelye: Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr (Továbbiakban: GYEKK) G XXIII. 2. 11.//39.

az OSzK Színháztörténeti Tárában megőrzött, jutalmazásról hírt adó (*In arena Litteraria Victores palam praemiis donaretur*) másik periocha Nagyszombatból való, valószínűleg szintén születésnapi akcióról árulkodik 1754 szeptemberéből, napra pontos dátum megjelölése nélkül. E 3 felvonásból, és actusonként 10–14–14 szcénából álló, nyolcszereplős dráma ugyancsak a római történelmet dolgozta fel: *Octavianus Caesar* címmel Augustus a főhőse.[50] Agrippát, Augustus rokonát ez előadás során liber baro Révai Ferenc alakította, de nem bizonyított, hogy ő a szklabinai és blatnicai báró Révay család tagja lett volna.

A Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár állományában található még összesen 6 soproni jezsuita iskolai előadás színlapja (*Paris,* 1755;[51] *Palilia Sacra,* 1765;[52] *Manasses,* 1768;[53] *Menoecevs,* 1769;[54] *Dosylus,* 1769[55]), de egyik sem tesz említést Esterházy alapítványáról és a jutalmazásról. Még a *Javangus* című, a kínai történelem egy kis részletét feldolgozó, 7 szcénából álló színdarab sem, annak ellenére, hogy a nádor születésnapján, szeptember 7-én vitték színre 1769-ben.[56]

Felmerült a kérdés, hogy egyedi volt-e abban a korszakban Esterházy Pál alapítványa? A drámaprogramok felderítése során kiderült, hogy a korabeli szokások szerint más iskolák és mecénások esetében is tudunk színjátszó növendékek kitüntetéséről. Nézzünk néhány példát! Kilián Dániel kanonok költségén a liptószentmiklósi jezsuiták 1744-ben nyújtottak át díjakat a *Nazarius et Celsus* című mártírdráma előadása után.[57] A trencséni jezsuitáknál 1761. szep-

Adata: STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai II. 1561–1773.* Bp., 1986. 172.

50 *Octavianus Caesar / Acta Tyrnaviae / a suprema grammatices / classe / M. DCC. LIX. Mense Septembri Die / dum / perpetua munificentia / Celsissimi quodam S. R. I. Principis et Regni Hung[riae] Palatini / Pauli Eszterházi / In arena Literaria Victores palam praemiis donarentur.* GYEKK G. XXIII. 2. 11.//64; OSzK Pro 71. Cselekményének összefoglalása: mikor Augustus örökbe fogadta Tiberiust és Agrippát, összeesküvést szőttek ellene, melynek irányítója Cornelius Cinna, Marcus Pompeius leányának fia volt. Augustus még idejében megtudta ezt, Cinnát megnyerte magának, visszaadta életét, és a következő évben konzulnak jelölte. Az eddigi cselekmény forrása: Philippus BRIET SJ (1601–1668) *Chronicon universale annales mundi* című művéből a i. sz. 4. esztendő eseménysora. A darab ismeretlen szerzőjének ehhez társuló invenciója: Cinna egy félreeső helyre hívta Augustust, hogy egy szolgájával elkövesse merényletét. A szolga ezt helytelenítette, megszökött, Cinna ezért mást akart bajba keverni. Ismerte Agrippa féktelen jellemét, ezért bevádolta Augustusnál, hogy meg akarta őt mérgezni. Amit Cinna méreggel nem tudott elérni, azt fegyverrel akarta. Adata: JUHAROS: i. m. (12. j.) 23., 79; STAUD I.: i. m. (12. j.) 211.

51 GYEKK G. XXIII. 2. 11. // 67.

52 GYEKK G. XXIII. 2. 11. // 66.

53 GYEKK G. XXIII. 2. 11. // 62.

54 GYEKK G XXIII. 2. 11. // 63.

55 GYEKK G. XXIII. 2. 11. // 49.

56 GYEKK G. XXIII. 2. 11. // 53. Adata: STAUD II.: i. m. (12. j.) 182–183.

57 E darab programjának kiadása és elemzése: MEDGYESY S. Norbert: *Két, 18. századi iskoladráma, amely egy-egy Kilianushoz kötődik.* In: Szín – játék – költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére. Szerk. CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia –

tember 8-án bemutatott, *Emericus et Andreas* című, az Árpád-kort felidéző, Bonfinire hivatkozó történeti darab periochájában olvashatjuk: „Im arena Litteraria Victores praemiis publice donaretur…" Az előadást Esterházy Pál születésnapján tartották, de adataink szerint nem volt köze a nádor alapítványához. Ebben az esetben kis-serényi Serényi Amand császári és királyi tanácsos, Beckó és Putnok örökös földesura osztott jutalmat.[58] A Bazinban 1761 szeptemberében színre vitt *Lisbius* című, 14 szereplőt felvonultató gall mártírdrámáról[59] és a Pécsett 1760 szeptemberében előadott *Salomon et Geysa* című magyar történeti darabról ugyanez mondható el.[60] A jezsuita *Artaxerxes / de / Artabano Triumphans* (Eperjes, 1729. június 12.)[61] előadása utáni jutalmazásról az „Arena Literaria Victoribus/ Praemia decernerentur" kifejezés árulkodik a színlapon. „Praemia decernerentur" olvasható a pozsonyi jezsuitáknál 1724 augusztusában Morus Szent Tamás és VIII. Henrik angol király összeütközéséről (1534) szóló *Invicta Constantia / in / Thoma Moro, / Magno Angliae / Cancellario, / Fidei et Veritatis / propugnatore Glorioso / Scenice repraesentata* című dráma színlapján is.[62] Tehát a kiváló növendékek jutalmazása más városokban és más szerzetesrendek iskoláiban is élő hagyomány volt a 18. században, csupán nagy tőkéjű alapítványról nincsen tudomásunk, amelyik – Pál nádoréhoz hasonlóan – hosszú évtizedeken át biztosította volna a rendszeres, nagy összegű prémiumosztást.

Összefoglaló értelmezés, földrajzi vonatkozások

Összességében elmondható, hogy Eszterházy Pál 1675-ben a soproni és a nagyszombati jezsuita gimnázium kiváló diákjai számára tett alapítványa és díjazottjainak listája vizsgálatához az egyik legfontosabb, sok új adatot elénk táró forrást jelentik a 18. századi drámaprogramok. Jutalomosztás más korabeli iskolák esetében is szokás volt, de ilyen nagy összegű és egészen a jezsuita rend fel-

Pintér Márta Zsuzsanna. Bp.–Nagyvárad, 2013. 262–269.

58 *Emericus/ et / Andreas*. Tyrnaviae, Typis Academicis Societ[atis] Jesu, Anno 1761. Lelőhelye: OSzK Pro 85.

59 OSzK Pro 88; OSzK Pro 89.

60 *Salomon / et Geyza*. Tyrnaviae, Typis Academicis Societ[atis] Jesu, Anno 1760. Lelőhelye: OSzK Pro 81.

61 Cassoviae, Typis Academicis per Joan. Henric. Frauenheim, [1729]. Lelőhely: OSzK Pro 9. Adata: Juharos: i. m. (12. j.) 63–64; Staud II.: i. m. (12. j.) 422. Cselekménye: történeti dráma az ókori Perzsa Birodalomból. Artaxerxes ellen Artabanus fellázad, ezt a tervet Bacabasus elárulja a perzsa királynak és azt is, hogy testvérét, Dariust is Artabanus tette el láb alól. Artaxerxes 7 fiával együtt hadba szólítja Artabanust. A csatában – okát felfedve – Artaxerxes megöli Artabanust, akinek fiait pedig a király katonái kaszabolják le.

62 Posonii, Typis apud Joannem Paulum Royer, [1724]. Lelőhelye: OSzK Pro 7. Adata: Juharos: i. m. (12. j.) 85–86; Staud I.: i. m. (12. j.) 398.

oszlatásáig, 1773-ig funkcionáló kultúralapítványról nem tudunk. A versenyeket követő kitüntetéseket mindig egy-egy színdarab előadása végén kapták meg a növendékek az Esterházy-alapítvány jóvoltából,[63] miután az Epilogusban Pallas megemlékezett a kegyes alapítóról. Sajnos, a jutalmazásoknak csak egy kisebb hányadáról maradtak fenn diáknévsort tartalmazó periochák. Eddigi vizsgálódásaink szerint nagyjából egyenlő hányadban találhatók olyan színlapok, amelyek nem közlik a díjazottak sorát, csupán címlapjukon említik meg a herceg-nádor fundációját (*Eszterhazianorum munificentia premijs donaretur*), és azok, amelyek elénk tárják a hosszú, esetenként 180–200 tagú névsorokat. A *Nomina Victorum*ok jellegzetessége: mindig a drámaprogramok függelékeként adták ki őket, a diáknévsort osztályok és feladattípusok szerint csoportosították. A *Nomina Actorum*ok szokását követve megörökítik a nevezettek társadalmi (liber baro, praenobilis, nobilis, civis, stb.) és földrajzi (pl. Hungarus, Croatus / Croata, Italicus, Germanicus, Austriacus) hovatartozását, továbbá a legkisebb falvakig megnevezett illetőségi helyeiket. Ebből vonhatjuk le a következtetést: Nagyszombatban a Nyugat-Felföld és a mai Palócföld (pl. Eger), tehát a Királyi Magyarország északi fele; Sopronban elsősorban a történelmi Sopron és Vas vármegyék falvaiból kerültek ki a díjazottak, de találunk közöttük az Alföld (pl. Kalocsa, Belgrád) településeiről származó növendékeket is. Emellett általános tendencia volt, hogy nemcsak szabad királyi városi (Bécs, Nagyszombat, Pécs, Pozsony, Sopron), hanem mezővárosi, pl. Kapuvár, Kismarton, Kőszeg, Nagymarton, Pápa, Rohonc, Szakolca, Szombathely (*Sabaria*), Vágújhely;[64] továbbá községi származású diákokat is kitüntettek. A soproni jezsuiták esetében Moson vármegyéből Pátfalu (Podersdorf) és Szentmiklós; Sopron vármegyéből Dénesfa, Fertőendréd (*Endréd*), Fertőrákos (*Rakos*), Fertőszéplak (*Szeplak*), Fraknó, Dör, Izsákfalu, Kishöflány, Kismarton, Kópháza, Lók, Lövő, *Muzsaj* (mai Röjtökmuzsaj), Nagyhöflány, Nagymarton, Oszlop, Pápóc, Selegd (Stöttera), Sérc (Gschiess), Veszkény, Zemenye; Somogyországból Marcali; Vas vármegyéből Bük, Gősfa, Ják, Köcsk, Kőszegszerdahely, Pósfa, Répcekethely (Mannersdorf an der Rabnitz), Vaskeresztes, Vönöck, Veszprém megyéből Palota (a mai Várpalota), Zalából pedig Csesztreg neve olvasható.[65] Sopronban 1735-ben még a távolabbi Vöröskő (Pozsony vm.), Zavatka (Trencsén vm.) és Zsolna települések gyermekei is tanultak.

63 Bárdos Kornél alapvető és kitűnő monográfiája kizárólag Loyolai Szent Ignác ünnepéhez, július 31-hez köti a díjazások időpontját. (BÁRDOS Kornél: *Sopron zenéje a 16–18. században.* Bp., 1984. 231.) A színlapok nyújtotta friss adatok értelmében ezt a véleményt helyesbíteni kell: más ünnepeken, különösen Esterházy Pál születésnapja (szeptember 7. [8.]) környékén gyakori volt a prémium-osztás.

64 A település-felsorolás elsőrangú forrásai: *Ambitio vindicata…*, Tyrnavii, 1719. OSzK Pro 5; *Præmium Fidei et Amoris…*, Sopronii, 1735. OSzK Pro 33.

65 A színlapokon latin és német nyelven olvasható községek azonosításához alkalmaztam: LELKES György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Bp., 2011.

Figyelemre méltó, hogy az Esterházy család nagyságát, (fiktív) őseit színpadra állító előadásokat csupán a *Præmium Fidei et Amoris*-bemutató (Michaël Estorásról, Sopron, 1735) esetében követte prémiumosztás. A *Primus Estoras* (Eger, 1762) Eszterházy Károly püspök beiktatása évében hangzott el, az Emericus Estorásról szóló *Trophæum Martis Ungarici* (Nagyszombat, 1727) bemutatójának konkrét oka pedig ismeretlen. E családtörténeti előadások az Esterházy Pál által készíttetett *Trophæum* (Bécs, 1700) életrajzait és Szent László király korától keltezett (fiktív) okleveleit pontosan elevenítették meg az iskolai színpadon, még a nádor halála után hosszú évtizedek múlva is.

Felmerült a kérdés, hogy a prémiumátadás alkalmából színre vitt ókori és középkori témájú történeti játékok, valóságos erkölcsi példázatok tartalma, fő- vagy valamelyik másik hősének cselekedete mennyire utalhatott az alapítványtevőre? Véleményünk szerint ez a megfeleltetés a bátor Theodosius Junior és a keresztény hitre tért, feleségéhez hűséges Jagello esetében valószínűleg hatást gyakorolt az előadásra; a családtörténeti prezentációk esetében pedig biztosan alkalmazható. Primus (Paulus), Michaël és Emericus Estoras élettörténete követendő példaként állt a 18. századi családtagok és a nézők előtt, megelevenítették az Esterházy család kereszténységet – különösen a katolikus felekezetet – és hazát védő (*Auxiliator, Defensor, Promotor*) hivatását. Mindezek által ragyogóbbá tették a család fényét, erősítették magyar rendi-nemesi öntudatát. A barokk udvari reprezentáció e formája a színjátszó diákok történeti, zenei és retorikai ismereteit, előadókészségét fejlesztette, számukra és közönségüknek erkölcsi példázatként szolgált. A díjazások további pályájukat segít-(h)ették, különösen, ha visszatértek származási helyükre a soproni és a nagyszombati jezsuita gimnázium földrajzi-kulturális körzetében.

A kismartoni Esterházy-kastély

KIRÁLY PÉTER

Mathias Pollerman, Esterházy Pál udvari és hadi trombitása

Adalékok a 17. századi főúri mecenatúrához*

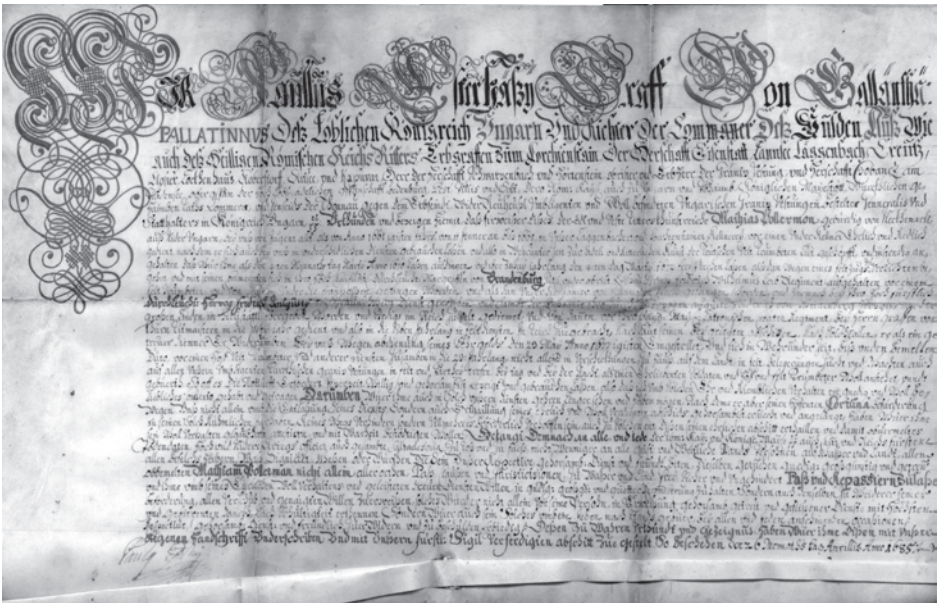
Mathias Pollermant, Esterházy Pál egyik trombitását futólag több zenetörténeti tanulmány is említi.[1] Ezek egyikére, jelen dolgozat szerzőjének 2004-ben közreadott, a 16–17. századi magyarországi udvari trombitásokkal kapcsolatos ismereteket vizsgáló írására[2] reagált 2012 januárjában az interneten családi adatokat kereső Tibor Pollerman, aki levélben közölte: ő az Esterházy-trombitás Angliában élő egyik leszármazottja. Tájékoztatása szerint családja őriz három Mathias Pollermannal kapcsolatos egykorú dokumentumot, amelyeket – mint gyorsan kiderült – a szakirodalom eddig még nem ismert. A leszármazottak, Tibor Pollerman és Mezey Tamás tulajdonában van Esterházy Pál 1685-ben kiadott elbocsájtólevele (*1. kép),* amelynek narrációja nagy vonalakban felvázolja a trombitás addigi életútját, valamint Pollerman egy tanítványának 1685. március 18-án kelt bécsi felszabadítólevele. (*2. kép)* Ezenkívül rendelkeznek az I. Lipót által 1689-ben Mathias Pollermannak és családjának adományozott nemességet bizonyító díszes nemeslevéllel. (*3–4. kép)*

A családi okmányokból nyerhető információk a már eddig is rendelkezésre álló forrásadatokkal együtt szerencsés – és alapjában sajnos ritka – módon követhetővé teszik egy 17. századi magyarországi udvari és hadizenész életútját. Mindemellett más Esterházy-iratokkal együtt felvillantják, hogyan képeztette – legkésőbb az 1670-es évektől fogva – Esterházy Pál az udvari zenész alkalmazottjait, miként fejlesztette az udvartartás fontos részét jelentő katonai és udvari zenészegyüttest.

* Köszönettel tartozom a családi iratok rendelkezésére bocsájtásáért Tibor Pollermannak (Horringer, Suffolk, Anglia) és Mezey Tamásnak (Budapest); valamint a kollegiális segítségért Dominkovits Péternek (Sopron) és Toma Katalinnak (Bécs–Budapest).

1 Ld. Hárich Jánosnak, Csatkay Endrének, Harald Dreonak és Ulrich Tanknak a tanulmányban hivatkozott munkáit. Nem említi Pollermant Hárich János: *Az Esterházyak udvari és tábori trombitásai*. Muzsika, 1 (1929) 6–7. 59–61.

2 Király Péter: *Udvari trombitások a 16–17. századi Magyarországon*. Magyar Zene, 42 (2004) 2. 121–148; németül: *Hoftrompeter in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*. Studia Musicologica, 46 (2005) 1–2. 1–19.

1. kép
Esterházy Pál elbocsájtólevele Mathias Pollerman számára (h. n. 1685. április 26.) – magántulajdon

Mathias Pollerman, miként már eddig is tudtuk, Sopronnyékről (Neckenmarktról) származott. A ma Ausztriához tartozó, Soprontól délre található helység az Esterházyak egykori lándzsér-lakompaki (ma Landsee és Lackenbach, Ausztria) uradalmának részét képezte. Az újabb ismeretek nyomán Pollerman születését az 1650-es évek első felére tehetjük. 1685-ben kapott elbocsájtólevele szerint ugyanis már fiatalon („von Jugent auff") Esterházy Pál szolgálatába szegődött, s 1661. január 11-től egészen 1668-ig Lakompakon és Fraknón szolgált a pincészetben mint „Under Kellner", továbbá egyéb feladatokat is ellátott.[3] Mivel nagy érdeklődést mutatott a német katonai trombitásság iránt, ezért kérte Esterházyt, taníttassa ki trombitásnak.[4] A főúr eleget téve a kívánságnak 1670. március 4-én leszerződött Daniel Daleini császári „Hoff und Felt Trombeter"-rel, hogy 100 Reichstaler fizetség ellenében két év alatt tanítsa meg Pollermant a „tábori trombitásság

3 Ld. függelék 1.: „bey unß von Jugent auff, als von Anno 1661igisten Jahrs, von ii Jenner an biß 1668, in Unßer Läggenbacher und Forchtenstainer Kellnerey, vor einen Under Kellner Ehrlich und Redlich gedient".

4 Ld. függelék 1.: „in Wehrunter Zeit zur Adel[ichen] und Ritterlichen Kunst der Teutschen Velt Trumbeten Lust Geschöpfft, und instendig angehalten, daß Wür ihme als den 4:ten Mannaths tag Märtÿ Anno 1670 Laßen aufdingen und iber Zwaÿ iahr lang den 4:ten Dag Märtÿ 1672 Freysprechen Laßen".

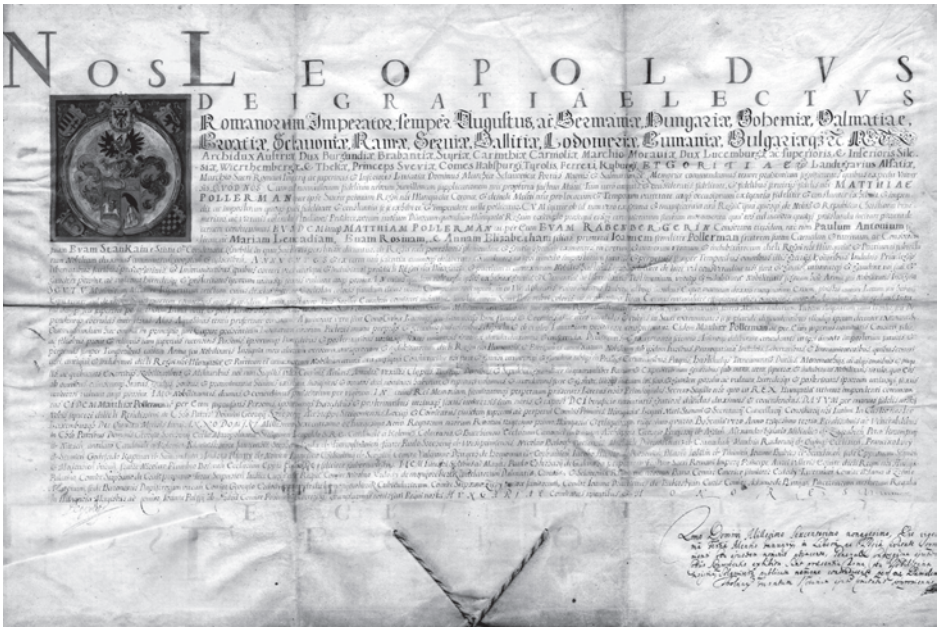

2. kép
Christian Ferdinandus Englisch trombitás felszabadítólevele (Wien, 1685. március 18) – magántulajdon

nemes és lovagi művészetére", de úgy, hogy ebbe egyben belefoglaltassék a „nemes és művészetteli urasági udvarhoz tartozó udvari és tábori trombitásság" minden tudnivalója is.[5]

Noha nincs forrásunk, de aligha kétséges, hogy Esterházy nem egy teljesen tudatlan ifjút küldött el tanulni. A császári trombitással való kétéves tanulás nyilvánvalóan egy olyan továbbképzés lehetett, ami valamilyen előzményekhez

5 Hárich János: *Esterházy zenetörténet.* (Gépirat, 1946. OSzK Kézirattár, Quart Hung. 2913) II. füzet 66–67; Adattár, V.: „zu der Edlen und Riterlichen Kunst des Felt Trombeten In bey sein der Edlen und Kunstreichen Hern Hoff und Felt Trombetern auf 2 jahr Lang zu lehrnen an und auff gedingt"; Daleini (vagy Dalein, Thallein, Dollein stb.) nevű udvari trombitásnak az idevonatkozó szakirodalomban nem találtam nyomát. Nem szerepel ilyen nevű a Lipót-kori udvari emberek (*Die Wiener Hofgesellschaft …*) internetes adatbázisában sem. Vö. Ludwig Ritter von Köchel: *Die Kaiserliche Hof-Musikkapelle in Wien von 1543 bis 1867.* Wien, 1869. (Repr. Wiesbaden, 1976); Herwig Knaus: *Die Musiker im Archivbestand des Kaiserlichen Oberhofmeisteramtes.* I–III. (Österreischische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 254, 259, 264) Wien, 1967, 1968, 1969 (a továbbiakban Knaus). Uő: *Wiener Hofquartierbücher als biographische Quelle für Musiker des 17. Jahrhunderts.* (Mitteilungen der Kommission für Musikforschung, 16) Wien, 1965. (a továbbiakban Knaus 1965); *Die Wiener Hofgesellschaft während der Regierungszeit Kaiser Leopolds I. 1657–1705.* http://www.oesta.gv.at/DocView.axd?CobId=33984, valamint uo. 33985 és 33986 listák.

NOS LEOPOLDVS
DEI GRATIA ELECTVS

3. kép
I. Lipót magyar nemességre emeli Mathias Pollermant és családját (Laxemburg, 1689. június 4.) – magántulajdon

kapcsolódott. Éppen ezért az 1685-ös elbocsájtólevélben olvasható megjegyzés, mi szerint Pollerman „kedvet kapott" a német módra való katonai trombitaművészet iránt,[6] valószínűleg úgy értelmezendő, hogy már a császári trombitásnál való tanulás előtt is játszott választott hangszerén, és eközben valamiféle zenei ismereteket is elsajátított. Magánszorgalomból, képessége és tehetsége által vezérelve, vagy pedig mások hathatós segítségével képezte-e magát, mindezt nem tudjuk, de nyilvánvaló, hogy 1670-re már kellett valamennyire értenie a trombitához. Így viszont felmerül, hogy vajon a Hárich János által 1669–1671 közötti időszakban Mátyás névvel említett „magyar" trombitás nem éppen a sopronnyéki Mathias Pollerman volt-e.[7] Erre pedig már csak azért is gondolhatunk, mert az elbocsájtólevél szerint csak 1668-ig volt a pincészetben.

A császári trombitás általi tanítás 1672. március 4-én a szokásos felszabadító vizsgával véget ért. Kismartonba visszatérve Pollerman azonban nem állt rögtön udvari szolgálatba, hanem arra kérte Esterházyt, engedje el egy hadjáratra, amin trombitástársaival együtt részt venne.[8] A főúr megadta az enge-

6 Ld. függelék 1., valamint 4. j. A német módra való trombitálásra ld. KIRÁLY: i. m. (2. j.) 123. skk.
7 HÁRICH: i. m. (1. j.) 59.
8 Ld. függelék 1.: „den 4:ten Dag Märtÿ 1672 Freysprechen Laßen, alß dan wegen eines feltzugs zu Verzichten begehrt, und mit seinen Commeraten …".

4. kép
Mathias Pollerman címere a nemeslevélen. A *3. kép* részlete.

délyt, annak fejében, hogy trombitása egy 1672. május 15-én Kismartonban kiállított reverzálissal kötelezte magát, hogy a még hátralékos 50 fl. tanulópénzt a visszatérte után leszolgálja.[9]

A következő évek katonáskodással teltek. Miként az Esterházy elbocsájtólevélben leírtakból kiderül, Pollerman a későbbi szakirodalom által *Niederländischer Krieg* névvel emlegetett háborúskodásban és az abból kikerekedő, úgynevezett *Reichskrieg*ben vett részt.[10] A konfliktus abból adódott, hogy IV. Fülöp spanyol király halála után XIV. Lajos francia uralkodó bejelentette örökösödési igényét a Németalföldre. A király 1667–1668 közötti katonai fellépése európai láncreakciót indukált.

Az 1685-ös Esterházy-féle elbocsájtólevelében olvashatók szerint Pollerman Friedrich Wilhelm brandenburgi uralkodó, a „nagy választófejede-

9 OSzK Acta Musicalia 3967; Hárich: i. m. (5. j.) 71–73, Adattár, VIII. Az iratot említi téves márciusi keltezéssel: Josef Pratl – Heribert Scheck: *Regesten der Esterházyschen Acta Musicalia und Acta Theatralia in Budapest*. Tutzing, 2004. 17. Köszönettel tartozom Mikusi Balázsnak (OSzK, Zeneműtár), aki kérésemre a keltezést ellenőrizte.

10 Az eseményekre ld. pl. *Theatrum Europaeum*. XI. kötet (Frankfurt a. M., 1682); Heinrich Wilhelm Rocholl: *Der Grosse Kurfürst von Brandenburg im Elsass, 1674–1675*. Strassburg, 1877; Gustav von Kortzfleisch: *Der oberelsässische Winterfeldzug, 1674/75 und das Treffen bei Türckheim*. Strassburg, 1904.

lem" szolgálatába szegődött.[11] A korábban francia szövetséges Friedrich Wilhelm 1672. május 6-án átpártolt a hollandokhoz, és a Hollandiához közeli alsórajnai és westfáliai birtokait elfoglaló franciákat megállítandó augusztus-szeptemberben húszezer katonát vezényelt a nyugati birtokai védelmére. Friedrich Wilhelm Európában többfelé toboroztatott, egyebek mellett Bécsben is, hiszen I. Lipót császár a magyar történelemből is jól ismert Raimondo Montecuccolival küldött hadsereget a franciák elleni háborúhoz. Nyilván ez a szituáció teremtette meg a lehetőséget a frissen végzett Esterházy-trombitás számára, hogy társaival a brandenburgi uralkodóhoz szegődjön.

Pollerman elbocsájtólevele azt is megemlíti, hogy francia fogságban volt. Ez azonban már nem az Alsó-Rajnánál történhetett, ott ugyanis nem került sor összecsapásokra, mi több, 1673. június 16-án Vossemben a brandenburgi fejedelem békét kötött a franciákkal. A trombitás bizonyára a több száz kilométerrel délebbre eső Elzászban esett fogságba. 1674 májusában ugyanis egy a délnémet-pfalzi területek elleni indított újabb francia támadást követően kihirdették a birodalmi háborút, és a brandenburgiak a szövetséges német seregek részeként 1674 augusztusában Strassburghoz vonultak. A kurfürst október 16-án érkezett a városba. A magyarországi trombitást alighanem a december-januári elzászi hadakozások valamelyikén fogták el a franciák. Az egy ideig eldöntetlen kimenetelű csatározást a Turenne marsall által irányított francia erők 1675. január 5-én[12] a Colmar melletti Türkheimnél (ma Turckheim, Franciaország) megvívott ütközetben a saját javukra fordították. A szövetséges császári, lotharingiai és brandenburgi csapatok ekkor érzékeny veszteségeket szenvedtek. Feltehetőleg Pollerman is ekkor került francia kézre. A jelek szerint azonban csak rövid ideig volt hadifogoly, ugyanis a szövetségesek oldalán harcoló spanyolok a franciáktól kiszabadították őt. Mivel a franciák megsegítésére 1674 decemberében Brandenburgra törő svédek támadása miatt Friedrich Wilhelm és a brandenburgi seregek időközben gyorsan elhagyták a nyugati hadszínteret – már közvetlenül a türkheimi csata után távoztak –, ezért a kiszabadult magyarországi trombitás egy időre a württembergi uralkodócsalád mellékágához tartozó Friedrich August herceghez állt.[13] Ezután pedig, az Esterházy-féle elbocsájtólevél közlése szerint, a császári haderő részeként bevetett Ladron-féle horvát regimentben szolgált két évig Thurn Rittmeister hadseregében. Erre – a szülőföldjére való visszatértéből visszaszámolva – 1675 és 1677 eleje között került sor.

11 Ld. függelék 1.

12 Az akkoriban ott még használatos régi naptár szerint: 1674. december 26.

13 Friedrich August württemberg-neuenstadti herceg (Neuenstadt an der Linden) 1674-től braunschweig-lüneburgi szolgálatban Rittmeisterként vett részt a háborúskodásban.

Mathias Pollerman valamikor 1677 tavaszán érkezett vissza Dél-Németországból. Az életútját leíró későbbi elbocsájtólevele azt közli, hogy tanulópénze még hátralékos részét leszolgálandó 1677. május 23-án Esterházyhoz állt, aki ez időtől fogva küldöncként, valamint udvari és katonai trombitásként alkalmazta. Más forrásokban 1680-tól bukkannak fel adatok róla az Esterházy-udvarból, illetve Kismartonból.[14] Az 1677–1680 közötti hiátust részben talán az magyarázza, hogy Pollerman ekkor szolgálta le a tanítást, s mint fizetést nem kapó, csak ellátásban részesülő alkalmazott nem szerepelt a fizetésjegyzékekben.[15]

Ismertek azonban olyan név nélküli Esterházy-forrásadatok is, amelyek feltehetőleg rá is vonatkoztak. Ilyen Esterházy Pál „udvari seregé"-nek 1678-ból fennmaradt lajstroma, amelyben egy dobos és két tárogatósípos mellett „Magiar Trombitasok"-ról (négy fő) és „Harom Nemet Trombitas"-ról olvashatunk, vagy az 1683-ban a Bécs irányába nyomuló török hadak ellen felállított Esterházy-bandérium – figyelemre méltó módon nem katonai zenészeket is felsoroló – jegyzéke, amelyben szerepel „Német trombitás nro 4".[16] Ezek egyike lehetett a Bécsben „német módra" kiképzett Pollerman.

Világot járt trombitása tudását és tapasztalatait Esterházy tanítási megbízás révén is igyekezett hasznosítani. Ez nyilvánvaló abból az oklevélből, amely tanúsítja, hogy 1685. március 18-án Bécsben császári trombitások Pollerman és egy másik (korábbi?) Esterházy-trombitás, Gregor Stolz[17] jelenlétében felszabadították Pollerman tanítványát, a morvaországi Christian Ferdinandus Englischt, akinek a tanítására az irat tanúsága szerint a nádor adott megbízást.[18] (*ld. a 2. képet*) Mivel közel két évtizeddel később, amikor már Pesten élt, Pollerman ugyancsak tanított, ezért elképzelhető, hogy az 1670–80-as években

14 Ulrich Tank: *Studien zur Esterházyschen Hofmusik*. Regensburg, 1981. 45–46, 98–99; 1680. szeptember 4. *Comissió* éves fizetésre, valamint december 15-én Pollerman nyugtázza az éves fizetésének felvételét (OSzK Acta Musicalia 378, 377.) említi: Pratl–Scheck: i. m. (9. j.) 17. Egy kismartoni keresztelési bejegyzés 1682-ben Pollermant „Soldtrompeter"-nek nevezi. André [Endre] Csatkai: *Die Beziehungen Gregor Josef Werners, Joseph Haydns und der fürstlichen Musiker zur Eisenstädter Pfarrkirche*. Burgenländische Heimatblätter, 1(1932) 14.

15 Ld. pl. Hans Michael Puchschachermayer tanítatási szerződése (1700. szeptember 1.) idevonatkozó passzusát. Tank: i. m. (14. j.) 50.

16 MNL OL P 125. Esterházy Pál nádor iratai, 114. köteg 11564. (film 4750); Thaly Kálmán: *Az 1683-iki táborozás történetéhez.* A kétszázados évfordulat alkalmából hg. Eszterházy Pál nádor kiadatlan kéziratai s levelezései nyomán. Bp., 1883. 34. Mindkét adatra Viskolcz Noémi hívta fel a figyelmemet.

17 Esterházy trombitásaként adatolt 1679–1683/84 között. Ld. Hárich: i. m. (1. j.) 59, 61; Hárich: i. m. (5. j.) 70–71. Adattár VII. (OSzK Acta Musicalia 343.); Tank: i. m. (14. j.) 44.

18 Ld. függelék 3; Figyelmet érdemel, hogy a felszabadítólevél Pollermannál maradt. Miért nem került a tanítványhoz, erre nincs magyarázatunk. Englisch nevű trombitást Tank: i. m. (14. j.) nem említ, de szerepel 1691-ben az Esterházy-trombitások között egy Karl Engel, 1692-ben pedig Richard Engel – az eltérő keresztnév ellenére talán egyazon személy. Kérdés, hogy azonosítható-e ő Pollerman Christian Ferdinand Englischként megnevezett tanítványával?

nemcsak ezt az egyetlen trombitást nevelte Esterházy számára, hanem voltak más kismartoni tanítványai is.

A kismartoni forrásokból tudjuk, hogy a trombitás 1680-ban helyben megnősült,[19] felesége Eva Rabenberger (akkor szokásos német elnevezéssel: Rabenbergerin). 1682. október 1-jén a házaspár Eva Rosina nevű lányát keresztelték, a keresztszülők az Esterházy-zenész Paul Faber és felesége, Rosina voltak.[20] Ezek szerint a gyermek édesanyja és keresztanyja után kapta a keresztneveit. 1684. november 3-án, Kismartonban Maria Elisabeth nevű kislányát keresztelték, s ismét Faberék voltak a keresztszülők.[21] I. Lipót 1689-ben Pollermannak adott nemeslevele Eva Rosina mellett említi még a trombitás fiát, Paul Antont, valamint két további leányt is: Maria Leucadiát és Anna Elizabethát. (Az utóbbi talán azonos az 1684-ben született Maria Elisabethtel). A kismartoni anyakönyvekben Pollermannak még egy leánya szerepel, Anna Maria, akit 1689-ben kereszteltek meg.[22] A fiú Paul Anton keresztneve kapcsán óhatatlanul az Esterházy család ötlik eszünkbe, amelyben mind a Pál, mind az Antal többször is előfordul keresztnévként, gyakran kombinálva is. Feltehető, hogy a fiú keresztapja maga Esterházy Pál volt.

Egy adat ismert arról is, hogy 1684. február 10-én Kismartonban Pollerman „Regni Hungariae Palatini Comitis Pauli Esterhasy Tubicen" a feleségével, Évával keresztszülő volt.[23]

Noha Pollerman láthatóan megtalálta a helyét az Esterházy-udvarban, a keresztelések azt tanúsítják, hogy szoros kapcsolatba került zenésztársaival is, ennek ellenére idővel azzal fordult Esterházyhoz, hogy engedje el a szolgálatából. A főúr eleget téve a kérésnek 1685. április 26-án egy meleg hangú ajánlólevél kíséretében elbocsájtotta trombitását. Míg más ilyenféle dokumentumokban többnyire csak egyszerű formula szerepel, miszerint az illető „hűségesen, szorgalmasan és becsülettel" szolgált,[24] addig Pollermané nemcsak részletezően leírja a muzsikus életútját, de a főúr még arra is utal, hogy a szerencséjében reménykedő és elbocsátását kérő trombitást „mi továbbra is örömmel alkalmaztuk volna".[25] Az iratban 23 évi hűséges szolgálatról olvas-

19 Röviden említi: CSATKAI: i. m. (14. j.) 14.

20 Harald DREO: *Die fürstlich Esterházysche Musikkapelle von ihren Anfängen bis zum Jahre 1766*. In: Beiträge zur Musikgeschichte des 18. Jhs. (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, I/2) Eisenstadt, 1971. 87. Dreo nyomán TANK: i. m. (14. j.) 45. Röviden utal a keresztelőre: CSATKAI: i. m. (14. j.) 14.

21 DREO: i. m. (20. j.) 87; Dreo nyomán TANK: i. m. (14. j.) 45., de tévesen Maria Catharina névvel és 1684. nov. 23-i dátummal.

22 DREO: i. m. (20. j.) 87. Dreo nyomán TANK: i. m. (14. j.) 46.

23 DREO: i. m. (20. j.) 87. Dreo nyomán TANK: i. m. (14. j.) 46.

24 Vö. TANK: i. m. (14. j.) 40; HÁRICH: i. m. (5. j.) 63–65; Adattár II.

25 Ld. függelék 1. „Wüer ihme auch in Solch unßern diensten gehren Lenger sehen und haben mögen, Nach deme er aber seinen hoffenten *Fortunä* befürderung Wegen, Unsz nicht allein

hatunk, de 1661 januárjától 1685 áprilisáig eltelt időszak valójában 24 év volt – igaz, ebbe beékelődött a tanítás két éve, valamint a németországi katonáskodás miatti öt év, vagyis az összesen hét évet kitevő távollét. Végeredményben tehát Pollerman mintegy 17 évig volt Esterházy szolgálatában.

Hová ment, mit csinált a következő években, nem tudjuk. De a jelek szerint hamarosan visszatért a nádori udvarba. Ulrich Tank nagy áttekintésében 1688–1689-ben ismét a trombitások között adatolja,[26] valamint erre az időszakra esik Pollerman egyik kislányának, a már említett Anna Mariának 1689-ben történt kismartoni keresztelése. A keresztapa ezúttal is az Esterházy-zenészek közül került ki „Paul Diack Hoff Musicus" személyében.[27]

Mindezen túl nagy esemény a trombitás és családja számára, hogy ugyanez évben, 1689. június 4-én Laxemburgban kiállított oklevelével I. Lipót magyar nemességre emelte őt és feleségét, Eva Rabenbergert a gyermekeikkel együtt, valamint egyben a testvére, Johannes Pollerman és annak felesége, Stankai Éva is megkapta a nemességet.[28] Az osztott címer tetején egy trombitát tartó kéz látható. (*ld. a 4. képet*) A nemességet és az armálist Sopron vármegye közgyűlése 1690. január 23-án ellenszavazat nélkül elfogadta és kihirdette, miként azt az armálisra is rávezették.[29]

Noha a nemesítésben a nádor közbenjárása gyanítható, Pollerman mégis hamarosan elhagyta Esterházy kismartoni udvarát. Távozásának pontos időpontja ugyan nem ismert, de valószínűleg 1690 eleje körül történhetett – esetleg közvetlenül a nemességének Sopron vármegye közgyűlése által történt elfogadása után. Az Esterházy-udvartartás irataiban 1689 után Pollermannak már nincs nyoma. A trombitás Nyugat-Magyarországról a török uralom alól néhány évvel korábban felszabadult Pestre költözött.

Ez a helyváltoztatás azonban aligha lehetett független Pál hercegtől. Bizonyára a nádorhoz – aki egyben Pest-Pilis-Solt vármegye főispánjai is volt – fűződő jó kapcsolata adja a magyarázatot arra, hogy az egykori Esterházy-trombitás hamarosan köztisztviselő lett: 1695. szeptember 26-án már Pest város tanácstagjaként vett részt a Pest, Káposztásmegyer, Palota, Cinkota,

---

umb die Entlaßung Seines Diensts, Sondern auch Erthaillung seines ehrlich vnd Woll verdienten abschids gehorsambist, ersuecht und angelangt".

26 Tank: i. m. (14. j.) 99.

27 Dreo: i. m. (20. j.) 87. Dreo nyomán Tank: i. m. (14. j.) 46.

28 Ld. függelék 2.

29 Ld. függelék 2; Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, IV. A. 1.a., *Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1690–1700*, 16.: „Publicatae sunt Armales Mathiae Pollerman, quibus Sua M[aies]tas Sacr[issi]ma eundem, ac etiam Evam Rabenbergenn Consortem, Autonium Paulu[m] filiu[m], ac Mariam Leucadiam, Evam Rosinam, et Annam Elisabetham Filias, nec non Joannem Pollerman fratrem ejusdem, ac consortem illius Evam Stankain, in Numerum veror[um] Nobili[um] sublicavit, nomine cotradicente." Az adatot kérésemre Dominkovits Péter kereste ki. Segítségét ezúton is köszönöm.

Szentmihály, Szentlőrinc, Gubacs és Keresztúr közötti határok kijelölésében.[30] 1702. augusztus 15-én pedig mint „Mathias Pollermann Raths bürger, und gespanschaftts geschworner" írt Pestről Esterházynak.[31] Mindez felveti a kérdést, hogy vajon nem Esterházy Pál révén lett belőle tanácstag és vármegyei esküdt? Esterházy jelen volt a töröktől felszabadított megye 1689. május 18-án Budán tartott gyűlésén, s feltehetően ekkor vele volt Pollerman is. Talán ezzel az eseménnyel és a budai tartózkodással függ össze, hogy a trombitás hamarosan Pestre költözött.

Mathias Pollerman 1696-ban már megtalálható a pesti háztulajdonosok sorában. A plébániatemplom (belvárosi templom) közelében, a *Leopoldgasse*, valamint a *Bayerische Gasse* és *Franciscanergasse* által határolt telken volt egy emeletes kőháza, amit azonban nem ő építtetett, hiszen már 1688-ban is kőházként szerepel egy akkori felmérésen.[32] Az épület a mai Váci utca – Március 15. tér – Irányi utca által határolt szakaszon volt, a tér felé eső sarkon a később úgynevezett „Zsolnay-ház" helyén.

Pollerman pesti tevékenységéről alig tudunk valamit. Annak nincs nyoma, hogy városi zenész, toronyzenész lett volna.[33] Kétségtelen viszont, hogy foglalkozott tanítással, s az is világos, hogy kapcsolata nem szakadt meg korábbi pártfogójával. Amikor arról értesítették, hogy Esterházynak szüksége lenne trombitásra, azonnal felajánlotta két Morvaországból származó tanulóját. 1702. augusztus 15-én írt levelében olvasható közlése szerint ezeknek ugyan még meg kellene tanulniuk a trombitaszignálokat, de trombita clarinót már jól fújnak, miként a vadászkürthöz és hegedűhöz is értenek. Ezenkívül harsonán is szívesen gyakorolnának, csak éppen azzal ő nem rendelkezik.[34] Kétségtelen tehát, hogy a felkínált tanítványok nemcsak egysze-

30 BELITZKY János: *Száz év a pesti határ életéből — 1663 tájától 1756 tájáig*. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 4 (1936) 112.

31 Ld. 34. j.

32 NAGY Lajos: *Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai*. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 14 (1961) 187–188.

33 Nem említi D'Isoz Kálmán: *Pest-Buda zenei művelődése (1686–1873)*. I. Bp., 1926; RENNERNÉ VÁRHIDI Klára levélbeli közlése (2003) szerint a pesti belvárosi főplébániatemplom 18. századi zenei életével kapcsolatos zenetörténeti forráskutatásai során (ld. 37. j.) ő sem találkozott Mathias Polleman nevével.

34 MNL OL P 125. Esterházy Pál nádor levelezése № 3565: „noch ainen ander[en] Tromppetter, zwey gutte Lehr Jung bekhum[en], und verwihen[en] 13ten augusti zur khunst auffgedingt habe [...] ist mier auch [...] benachrichtiget word[en], das Ihro Durchl[aucht] solche vonnöth[en] hetten, welche ich also gern zu dero Dinst[en] applicir[en] wolte, sobald sie nur die Ferldstukh[e] erlehrn[en]. Den in den Clarin Trompett[en], Walthorn, geig[en] werd[en] selbe wolbestehen, selbe meht[en] auch geh[rn] auf die Posaun Exercieren [kihúzva: sein], alhier nur aber dergleich nit habe. Sie können aber kein ander[e] sprach alß Morävisch, undt lateinisch gar weniglich, undt teitsch, werdens aber wohl lehrnen."; HÁRICH: i. m. (5. j.) 73–75. Adattár IX. Hárich átírása azonban helyenként hibás, és téves az általa a szövegbe beleolvasott magyar nyelvtudás.

rű szignálfúvó katona-őrtrombitás feladatra voltak képesek, hanem többféle hangszerhez értő muzsikusokként alkalmazhatták őket az udvari zenészegyüttesben – minként a korabeli udvari trombitások közül jó néhányat, s feltehetően Pollermant is.[35]

Mathias Pollerman halálának időpontja egyelőre tisztázatlan. Amennyiben mégiscsak pesti városi toronyzenészként alkalmazták volna, akkor elhunytát 1718 tájára tehetnénk. Ugyanis 1718. szeptember 9-től Johann Georg Borse (Borsee, Borsche) a pesti Thürmermeister.[36]

Pesti iratokból megismerhetők az egykori Esterházy-trombitás további leszármazottjai. A városi jegyzőkönyv 1719 és 1721 között említi Johann Georg Pollermann discantistát,[37] aki Mathias Pollerman fia lehetett. Feltehetően ugyanez a Johann Georg Pollerman volt az a Pollerman Györgyként megnevezett személy, akinek János és György nevű fiai kérésére 1736. július 18–19-én, majd 30-án Wellezon János pesti plébános igazolta, hogy ők leszármazottai az I. Lipót királytól nemességet kapott Mathias Pollermannak.[38]

Egy további feltételezhető Pollerman fiú, a Pestről származó Matthias Pollerman mészáros 1718-ban adatolt a nem sokkal korábban a török uralom alól felszabadult és 1716-ban garnizonná kiépített Temesvár új telepesei között.[39]

*

Mai forrásismereteink alapján úgy tűnik, hogy Esterházy Pál az 1670-es évektől fogva fokozódó figyelmet fordított a növekvő rangja és szaporodó címei által is megkövetelt udvari reprezentációra, és annak fontos elemére, a rezidenciális zenészegyüttesre. Míg presztízstárgyat máshonnan szerzett be, a megfelelő színvonalú együttest viszont a jelek szerint igyekezett a helyiek, illetve a tágabb régióból származó (cseh-morva, sziléziai és főként osztrák) muzsikusok alkalmazásával megoldani. Jó néhány dokumentum marad ránk zenésznek alkalmas fiatalok saját erőből való képzéséről, a helyben, illetve külföldön (elsősorban Bécsben, de néha másutt, Dél-Németországban) történt taníttatásukról, valamint a tanulók bécsi vizsgáztatásáról.[40] A forrásadatok tanúsága szerint az ilyesmi Esterházy életének utolsó bő

35 Vö. Király: i. m. (2. j.) 121–136.

36 D'Isoz: i. m. (33. j.) 56.

37 Rennerné Várhidi Klára: *A pesti belvárosi főplébániatemplom zenei élete a 18. században.* Zenetudományi Dolgozatok, 1992–94. 28; németül: *Das Musikleben einiger bedeutender Kirchen im Pest-Buda de 18. Jahrhunderts.* Studia Musicologia, 39 (1998).

38 Borosy András: *Pest–Pilis–Solt Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740.* Bp., 1995. (*A 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái.* CD. Bp., 2009. № 34462.)

39 Tibor Pollerman közlése.

40 Hárich: i. m. (5. j.) 66–71, 21–22, 91–93; Tank: i. m. (14. j.) 49–50, 53.

négy évtizedében rendszeres lehetett. A ma ismert emlékek – a híres zeneszerzővel, Johann Joseph Fuxszal 1702-ben megkötött, két kasztrált énekesfiú bécsi tanítását eredményező szerződés kivételével – mind trombitásokról szólnak.[41] A Sopron környéki Pollerman bécsi taníttatása és vizsgáztatása tehát nem jelentett egyedi esetet, hanem megfelel az Esterházy-udvar akkori gyakorlatának.

A saját alkalmazottak helyi vagy külföldi taníttatása – még ha Esterházy nem is stilizálható anakronisztikusan olyanféle hazafias cselekedetekre buzduló főnemessé, mint amilyen a 19. század számos arisztokratája volt –, kétségkívül felfogható mecenatúraként és kultúrapártolásként, mert nyilvánvaló, hogy a külföldön való taníttatás révén, és ugyanígy a külföldön leteendő vizsgák követelményeihez, vagyis a másutt szokásoshoz igazodó helybeli tanítással európai zenei tudást és technikákat ültetett át a főúr a szülőföldjére. Ily módon rezidenciális zenéjének színvonalát emelte, és emiatt Esterházy végső soron tehát joggal értékelhető – valós szándékaitól és esetleges elképzeléseitől függetlenül is – a regionális kultúra pártolójaként és fejlesztőjeként. Minderre Pollerman élettörténete kiváló példa, hiszen a Sopron-vidéki fiatalember előbb bécsi trombitásképzésekor, majd Európa távoli tájain katonáskodva sok mindent látott, hallott, amit tapasztalt trombitás-muzsikusként Kismartonban kollégáinak, illetve kismartoni és pesti tanítványainak továbbadott. Kétségtelen: Pollerman külföldön szerzett ismeretei helyben is, és a tágabb régióban is kamatoztak.

A helyiekre támaszkodó udvari zeneéletnek van azonban egy praktikus magyarázata is, ami alighanem jobban hatott Esterházyra vagy más akkori magyar főurakra, mint az utókor által előszeretettel hangsúlyozott kultúrapártolás: a helybéliek inkább megmaradtak a főúr saját udvarában, mint a máshonnan felfogadottak, akiket csak a szokásos éves szerződés kötött. Az erdélyi fejedelmi udvarokról, valamint a hazai arisztokráciáról fennmaradt források azt mutatják, hogy a kívülről jöttek között nagy volt a fluktuáció: gyakori, hogy a leszerződött év leteltével a zenészek eltávoztak.[42] Mindezen túl a máshonnan jötteknek a kialkudott szerződésnek megfelelő „rendes" készpénz és természetbeli fizetést kellett adni, míg a saját emberek legalább is részben javadalmazhatók voltak egyéb módon is, mint például adómentesítéssel vagy más adománnyal.

A Pollerman által a német hadjárat előtt aláírt kötelezvényből, valamint egy másik Esterházy-trombitás, Hans Michael Puechschachermayr szerződéséből[43] kiderül, hogy a főúr a zenészek taníttatási költségeit csak megelőlegez-

41 TANK: i. m. (14. j.) 59, 64–65.

42 KIRÁLY Péter: *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete.* Vázlatos áttekintés néhány főúri család forrásai alapján. In: *Idővel paloták*, 435.

43 TANK: i. m. (14. j.) 50.

te. A kiadásokat utóbb le kellett szolgálni. Pollerman azonban Bécsből visszatérve csupán 50 forintról adott reverzálist, noha a taníttatása 100 rajnai tallérba került. Kérdés, hogy a különbözetet már előre megszolgálta-e, vagy pedig a tandíj egy részét Esterházy esetleg elengedte neki? Ezt nem tudjuk. A trombitás életútja azt azonban mindenesetre jól mutatja, hogy a megelőlegezett tandíj leszolgálásán túl további helyhezkötésről nem beszélhetünk. Mi több, mint láttuk, noha Esterházy szerette volna megtartani a saját neveltetésű és neki láthatóan kedves emberét, de mint 1685-ben kiadott elbocsájtólevele mutatja, mégsem akadályozta, hogy zenésze másutt keresse a szerencséjét, sőt még meleg hangú díszes ajánlólevéllel egyengette is az útját.

Az arisztokrata és trombitása kapcsolatának figyelemreméltó további eleme éppen az, amit az 1685-ös elbocsájtólevél többször is szóba hoz, hogy bizonyos dolgok Pollerman kívánságára történtek: mind a trombitásnak való kitaníttatása, mind az, hogy Esterházy elengedte külföldre, miként az is, hogy 1685-ben kívánságának megfelelően elbocsájtotta. Úgy látszik tehát, Esterházy készségesen segítette némelyik zenészének a boldogulását, s ez annál inkább valószínű, hiszen Pollerman nemesítésében is éppúgy Esterházy keze gyanítható, amint a pesti tanácsosság és a vármegyei esküdtség mögött. Végső soron a dokumentumokból kirajzolódó Pollerman-életút nyomán Esterházy Pál alapjában humánus személyiségének képe bontakozik ki, aki alkalmazottjairól gondoskodott, azokat meghallgatta, és kívánságaiknak igyekezett eleget tenni.

Visszatérve a helyiek, illetve a tágabb régióból származó zenészek taníttatására és alkalmazására, ennek van még egy szembetűnő – és az Esterházy-zeneélet értékelése, sőt talán az egész Esterházy-portré szempontjából lényeges –, további aspektusa. Megfigyelhető ugyanis, hogy noha Esterházy Pál olyan magyar arisztokrata volt, aki fiatal korától fogva számos alkalommal megfordult a császári és királyi udvarban, jelen volt sok olyan ünnepélyes eseményen, ahol a legjobb szerzők által komponált nagyszabású zenés művek hangzottak el (koronázási misék és egyéb uralkodó köszöntő kompozíciók, udvari operák, balettek, stb.), miként Esterházy nyilván bőven hallott mindenféle hétköznapi zenét is (asztali muzsikát, tánczenét), tehát végül is sok-sok személyes ismerete volt a korának egyik legfontosabb zenei központjából, ennek ellenére a saját udvarában alig látjuk hatását az uralkodói udvar zeneéletének. Az 1721-es nagy inventálás során számbavett kották között ugyan jelentős számban szerepelnek bécsi udvari szerzők művei,[44] de a zenészek vonatkozásában a bécsi zeneélet befolyásának már jószerével alig van nyoma. Hiába keresünk az 1681-ben nádorrá választott és hat év múlva, 1687-ben birodalmi hercegi rangra jutott Eszterházynál jelesebb/nevesebb

44 Hárich János: *Inventare der Esterházy-Hofmusikkapelle in Eisenstadt*. In: Haydn Jahrbuch, IX. Wien, 1975. 13–21; Tank: i. m. (14. j.) 83–91.

muzsikusokat. Az 1711-től alkalmazott Ferdinand Lindt hegedűs kivételével, aki rövid ideig a bécsi *Hofkapelle*ben működött, más egykori bécsi udvari zenészről nem tudni. Noha a 17. században a bécsi udvart az itáliai muzsikusok dominanciája jellemezte, Esterházy szolgálatában viszont ismereteink szerint nem voltak olaszok. Azt, hogy ennek az élvonaltól való szembetűnő elmaradásnak gazdasági oka volt-e, vagy pedig a személyes preferencia hiánya, egy afféle „jó az úgy is" attitűd – nem világos.[45] Tény azonban, hogy az alapján, amit ma tudunk, abból Esterházy Pál helyi és regionális zenészekre támaszkodó udvarának valamiféle középszerűsége és provincialitása rajzolódik ki. Esterházynak, a birodalmi hercegnek még élete végén sem volt olyan rangú és kvalitású zenészekből álló együttese, ami egy hercegi udvartartásnak a díszére válhatna.

Függelék

Mathias Pollermanra vonatkozó dokumentumok családi magántulajdonban

1.

Wir Paullus Esterhäßÿ Graff Von Gällänthä
PALLATINNUS deß Löblichen Königreich Ungarn Und Richter der Commäner[,] Deß Gulden Flüß[,] wie auch deß heilligen Römischen Reichs Ritters, Erbgraffen zum Forchtenstain, der Herschafft Eisenstatt, Lannsee, Läggenbach, Creutz, Closter Lockhenhaus, Koberstorff, Kitsee, und Kapuvar [...] etc. **Urkhunden** und bezeigen hiemit, daß firweißer dißes, der Edl und Veste Ritterskhunst reiche **Mathias Pollermon** [!] gebürdig von Neckhemarkt, auß Nider Ungarn, beÿ unß von Jugent auff, als von Anno 1661igisten Jahrs, von 11 Jenner an biß 1668, in Unßer Läggenbacher und Forchtenstainer Kellnereÿ, vor einen Under Kellner Ehrlich und Redlich gedient nach dem er sich auch beÿ unß in underschidlichen diensten gebrauchen laßen und also in Wehrunter Zeit zur Adel[ichen] und Ritterlichen Kunst der Teutschen Velt Trumbeten Lust Geschöpfft, und instendig angehalten, daß Wür ihme als den 4:ten Mannaths tag Märtÿ Anno 1670 Laßen aufdingen und iber Zwaÿ iahr lang den 4:ten Dag Märtÿ 1672 Freysprechen Laßen, alß dan wegen eines feltzugs zu Verzichten begehrt, und mit seinen Commeraten sich in ihro hoch Churfürstl[ichen] Durchleucht: Margraffen von **Brandenburg** Tit[ular] under obrist Lysßau Prinz Fridrich Wilhelmus Leib Regiment aufgehalten vor einem felt Trumbeter, und von dannen Under die franzosßzen gefangen worden, und

45 Attitűdbeli párhuzamok sejlenek fel Esterházy képgyűjteményével. Ld. Buzási Enikő tanulmányát ebben a kötetben.

als dan Under die Spanier von Franzoßen Weckh Gefangen worden, und hernach beÿ ihro hoch Fürstlich **Durchleucht: Herzog Fridrich Augustÿ** von Braunschweig Dienst genomben, und Sambt der Compagnie ihro durchl[eucht] Herzogen auguste friderich von Würtenberg Herzog von den großen Linden in Neustättl Ibergeben Worden, und Stedigs im Reich zu Velt gediennet, Und von dan[n]en, vor ihro Kays[erlichen] May[estät] Latronishen[46] Croaten Regiment, beÿ herrn graffen von Thurn Ritmaistern in die Zweÿ iahr gedient, und also in die Siben jahrlang in feltdiensten In Reich Zuegebracht. Nach Laut seinen beygelegten abschitten, Nach Solche[n] allen, er als ein getreuer dienner Er Widerumben Beÿ unß Wegen abdienung seines Lehrgelds Den 23 Maÿ Anno 1677igisten Eingestellet. Und sich in Wehrunder Zeit, Biß unden bemelten Däto, vor einen Hoff Velt Trumbeter Und anderer diensten Zusamben in die 23 Jahr lang, nicht allein in Verschickhungen, Zu Hauß, auf dem Landt, in Felt, Belegerungen Zucht und Wachten, auch auf allen Unßern UmbLigenten Turckhischen graniz Vestungen, in Felt und Partheÿ treffen, Beÿ tag und Beÿ der Nacht, als einen Ehrliebenten Soldaten, und Hoff und Felt Trumbeter Woll anstehet, unndt gebüerth, So oft es die Notturfft Erfordert, Jezerzeit, Willig und gehorsambist Erzeigt und gebrauchen Lasßen, also daß ich Umb Solchen **E**hr und Riemblichen Verhalten ein gnedig und Woll Beliebliches Condenio gehabt und getragen. **Darumben** Wüer ihme auch in Solch unßern diensten gehren Lenger sehen und haben mögen, Nach deme er aber seinen hoffenten **Fortunä** befürderung Wegen, Unsz nicht allein umb die Entlaßung Seines Diensts, Sondern auch Erthaillung seines ehrlich vnd Woll verdienten abschids gehorsambist, ersuecht und angelangt, haben Wüer ihme in seinen Solch Rühmlichen fürhaben, Keines Wegs Verhindern sondern Villmehrers beförderlich Verholffen sein, auch zu Solchen ent dißen seinen ehrlichen abschitt erthaillen, und damit obuermeltes sein Woll Verhalten glaubhafft attestiern, und mit Warheit bestödtigen Wollen, **Belangt Demnach an alle, und iede der** Röm[ischen] Kay[serlichen] und Königl[ichen] May[estät] etc. etc. auch Chur und Reichs fürsten Podendaten, hoch und Nidere Kriegs officier auch gesambte Saltadesqua zu Roß und zu fueß, nicht Wenniger an alle geist[liche] und Weltliche Stands Persohnen, auf Wasßer und Landt, allen allen befelchs habern, Waß Dignidet, Weßen, oder Würthen die Sein Unßer Respective, gehorsamb[e] Dienst und freundl[iche] Biten, Dieselben geruehen gnedig: großgünstig und getrew obbemelten **Matthiam Pollerman nich allein** aller orthen, Paß, Claußen und Juristictsionen, zu Wasser und Land, freÿ, Sicher und Ungehindert **Paß und Repassiern Zulaße** und ihme umb seines Ehrlichen Woll Verhaltens: und geleisteten dreuen Diensten Willen in gn[ä]dig: großg[ünstig] und guetter Recomdierung zu halten[,] Sondern auch denselben zu Weiderer senier Beförderung, allen Verschub und genaigten Willen Zu erweißen, sol-

46 „Ladronisch" = Girolamo Lodron gróf.

ches Würd er nicht allein Vor seine Persohn, in Erweißung gehorsamb, getreu und geflißener Dienste mit höchsten und gebierenten danckh Nach Schultigkeit erkhennen Sondern Wüer auch sein Solches umb ein Jeden nach Stands gebüer, beÿ allen und jeden anschinenden occaßionen /: Respective /: gehorsamb: Dienst: und freundlich Zu er Widern und Zu beschulden Erbiedig /: **Deßen zu Wahren Urkhundt und gezeignus haben Wüer ihme Dißen mit Unßer Aigenen Handschrifft Underschriben Und mit Unßern Furstl**[ichen] **Sigil Verferdigten abschitt Zue gestelt So beschehen** den 26 Monnathstag Aprillis Anno 1685
Paulus Esterházj
Mpp

2.

1689. június 4, Laxemburg

„Nos Leopoldus dei gratia electus Romanorum Imperator [...] ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae [...] etc Rex [...] Quod nos cum ad nonullorum fidelium nostrorum humillimam supplicationem nostrae propterea factam maiestati, tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus serviciis fidelis nostri Matthiae Pollerman quae ipse sacrae primum regni nostri Hungariae coronae, et deinde maiestati nostrae pro locorum et temporum varietate atque occasionum exigentia fideliter et constanter exhibuit et impendit ac imposterum quoque priori fidelitate et constantiae se se exhibere et impendere velle pollicetur. [...] eundem itaque Matthiam Pollerman ac per eum Evam Rabenbergerin consortem eiusdem, necnon Paulum Antonium filium, ac Mariam Leucadiam, Evam Rosinam, et Annam Elizabetham filias, praeterea Ioannem similiter Pollerman fratrem suum carnalem et uterinum, ac consortem suuam Evam Stankain [...] dicti regni nostri Hungarie et partium ei subiectarum nobilium duximus annumerari, cooptari et adscriberi. [...] in castro nostro Laxemburgis, die quarte mensis Junij anno domini millesimo sexcentesimo octuagesimo nono”

Megjegyzés alul jobbra:
„Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Nonagesimo, Die vigesima Tertia Mensis Januarii, in Libera ac Regia Civitate Soproniensi Comitatu ejusdem Nominis adjacente Generali Congregatione ejusdem Comitatus Soproniensis exhibita sunt praesentia Arma, seu Nobilitaria Insignia solemniterque publicata, nemine contradicente per me Danielem Tholnay juratum Notarium ejusdem Comitatus Soproniensis m.p.”

3.

„Wir N[amhafte ?] vnd zu Ends Vnderschribne der Adel[igen] vnd Ritter[lichen] Kunst, als Kaÿ[serliche] Wie auch Fürstl[ich] Pällätinische Hoff vnd Feldt Trumbeter von Wienn auß Oesterreich Bekhennen hier mit, Neben andern Mehrern beÿ geweßenen feld Trumbetern, daß nach dem […] Paulus Esterhasÿ […] Einen Lehr Jungen, mit namben Christian Ferdinandus Englisch vonn Meititschein, aus Mährn gebürtig, die adelig vndt Teutsche Kunst, d[es]z feldt Trumbeten lehrnen lasßen, vndt ist Selbiger Herrn Mathias Pollerman, alß fürstlichen Pällätinischen, Hof vnd feldt Trumbeter in die Lehr gnedig anuerthraudt […] vorernanten Christian Ferdinandus Englisch amwesßenter Edlen, vnd Riter[lichen] Kunstreichen Kaÿsl[ichen] vnd für[stlichen] Hof vndf Feldt Trumbetern, wie auch mehrer beÿ wesßenten feldt Trumbetern zur Proba Vergestellt, wie er dann dermasßen, in seinen Velt Stuckhen, bestanden, da[s]z er von allen, vor ainen dinglichen Trumbeter bekhandt vndt durch Herrn Mathias Pollerman Fürstl[ichen] Pällätinischen, Hoff vndt feldt Trompeter, freÿ gesprochen worden. […] in Kaÿ[serlicher] Residenz Statt Wienn d[en] Achzenten[47] Monaths Tag März Anno 1685“

Mathiaß Pollerman[48]
Palläth[inischer] Hoff und felt trompeter

Gregori Stolz[49]
felt Trompeter *(5. kép)*

Johann Franz Frankh[50]
Kaÿ[serlicher] ober[ste] Hoff vndt feldt trompeter

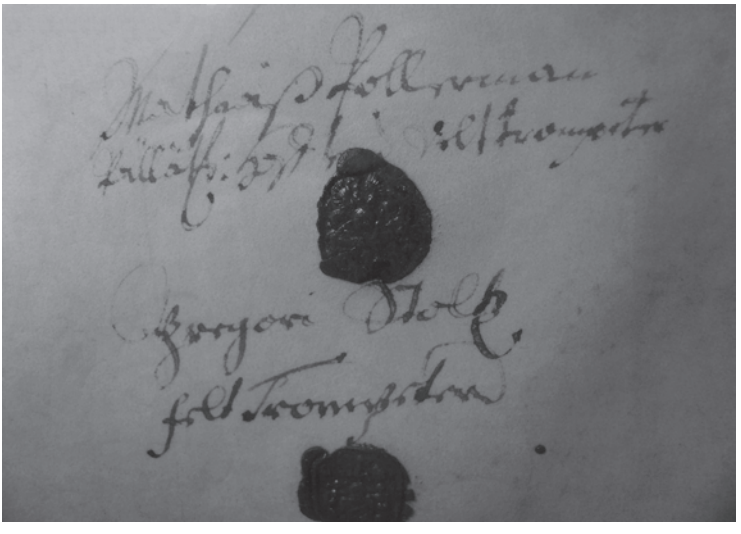
Marx Khampfhl[51]
Kaÿ[serlicher] musical[ische] hoff v[nd] Veldt trompeter

Johannes Kostenwein[52]
Kaÿ[serlicher] Hoff vnd feldt trompeter

47 A nap átjavítva.
48 A nevek alatt vörös viaszpecsétek. Pollerman pecsétjén a sisak alatti címerpajzs ábrája nem határozható meg.
49 Ld. 17. j.
50 Knaus 1965: i. m. (5. j.) 199. № 110; Knaus: i. m. (5. j.) II. 60. skk., 149.
51 Köchel: i. m. (5. j.) № 797.: Marx Khämpfl; Knaus: i. m. (5. j.) II. 24. skk., 25, 35, 79. skk., 168. III. 79. skk., 105.
52 Johann/Johannes Kostenwein (Khostenwein) trombitást Köchel és Knaus nem említi, szerepel viszont a Lipót-kori udvartartás internetes adatbázisaiban: Hofstatt, Hofzahlamtsbücher, Totenbeschauprotokolle. Ld. 5. j.

Adam Heinrich Lenkh
Kaÿ[serlicher] Hoff vnd feldt trompeter

Johann Grienauer[53]
kaÿ[serlicher] Hoff Music[us] felt trompetter”

5. kép
Mathias Pollerman és Gregor Stoltz aláírása.
Bécs, 1685. március 18.

53 Knaus: i. m. (5. j.) № 801.: Johann Grünauer; Knaus: i. m. (5. j.) II. 102. III. 26, 40, 45, 74, 79. skk., 105. skk., 129. skk., 134, 143 skk.: Johann Grünauer (Griener).

CZIBULA KATALIN

Barokk, reprezentáció – és egy tévedés

Bessenyei György *Eszterházi vigasságok* című költeményének hátteréhez*

Ha a magyar felvilágosodás történetében már nem is tekintjük mérföldkőnek az 1772. esztendőt, ez az év sorsfordító jelentőségű Bessenyei György életében, aki ekkor lép színre a magyar irodalmi életben, méghozzá teljes fegyverzetben: erre az évre datálódik az *Ágis* mellett a *Hunyadi László tragédiája*, *Az embernek próbája* és mindkét szöveg toldalékaként megjelent jó néhány költemény. Ezek árnyékában mintegy eltörpül az *Eszterházi vigasságok* kiadása, amely a hagyományos alkalmi költemények közé mintegy problémátlanul beilleszthető. Külön érdeklődésre a benne foglaltak okán inkább a színháztörténészek és Esterházy-kutatók felől tarthat számot.

A vers keletkezési körülményeit jól ismerjük: 1772-ben a bécsi udvar vendége volt a francia király követe, Louis de Rohan herceg, és tartózkodása alatt ellátogatott Eszterházára is, ahol Esterházy Fényes Miklós a reprezentáció minden kellékét felvonultatva öt napig szórakoztatta vendégét, és demonstrálta mesés gazdagságát és politikai befolyását.[1] Ennek a demonstrációnak a krónikája Bessenyei alkalmi költeménye.[2]

* A tanulmány az OTKA 83599. sz. programjának támogatásával készült. Korábban hasonló témában hangzott el a szerzőtől előadás a 2012. szeptember 4–7. között Nyitrán megrendezett *Drámák határhelyzetben* című és a 2013 júl. 5–6-án a Partiumi Keresztény Egyetem által rendezett *Értelmiségi karrierek, karrierminták, írói csoportosulások* című konferencián. Ezek az előadások az itt megjelenő tanulmány részleteit tárgyalják. Ld. *Hangsúlyok és tévedések egy karrierépítő testőrtiszt megítélésében.* Bessenyei György színházi élményeiről. In: Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások. Szerk. Bíró Annamária és Boka László. Nagyvárad – Budapest, Partium – reciti, 2014. 105–117; *„Mezei játékra lementek volt Bécsbül".* Kísérlet egy balettelőadás rekonstrukciójára. In: Drámák határhelyzetben. I. Szerk. Brutovszky Gabriella, Demeter Júlia, N. Tóth Anikó, Petres Csizmadia Gabriella. Nyitra, 2014. (=2015.) 223–245.

1 A látogatásról több beszámoló is fennmaradt, a legfontosabb: *L' Ambassade du Prince Louis de Rohan a la cour du Vienne 1771–1774.* Notes écrites par un gentilhomme, officier supérieur attaché au Prince Louis de Rohan Ambassadeur du Roi et publiées par son arrière-petit-fils Le Baron Zorn de Bulach. Strasbourg, 1901. és Wienerisches Diarium von Staats, vermischten und gelehrten Neuigkeiten № 58. Sonnabend den 18ten Heumonat, 1772. (S.6.) http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=wrz&datum=17720718&seite=6&zoom=33

2 *Az Eszter-házi Vígasságok Nyomattatott 1772dik Esztendöben.* In: Bessenyei György: Költemények.

Dolgozatom tárgya az eseménysor egyetlen elemének, az első estén bemutatott balettelőadásnak a rekonstruálása nem tűnik túl eredeti ötletnek: az eszterházi kastélyszínház történetét már a 20. század közepén a mostoha körülmények ellenére – az arisztokrácia kultúrájának tárgyalása politikailag nem volt hálás feladat, ráadásul a határok zártsága miatt a „nyugati" könyvtárak és levéltárak használata falakba ütközött – hatalmas filológiai apparátust megmozgatva feldolgozta Horányi Mátyás és Staud Géza.[3] Azóta lényegi dolgok nem történtek meg a publikálás terén: az előkerült dokumentumokat – ha létükről tudunk is – nem dolgozták fel méltóan, az OSzK őrzi ugyan az elpusztult Esterházy-levéltárból megmaradt Acta Musicalia és Acta Theatralia anyagát, valamint a felbecsülhetetlen értékű szövegkönyv-gyűjtemény jó részét, de részletes kutatásuk, kritikai kiadásuk, digitalizálásuk eddig az örök ígéretek sorába tartozik. Még leginkább a Haydn-szakirodalom tartja őket számon a zenetörténet felől,[4] de a nemzetközi áramlatba a magyar nyelv ismerete hiányában a lényegi publikációk olykor nem kapnak kellő visszhangot, a magyar nyelvű források, így Bessenyei költeménye vagy Dallos Márton leírása csak elvétve szerepelnek a nemzetközi publikációk között.[5] Ugyanakkor a magyar dráma- és színháztörténet kutatói nem próbálták meg szélesebb európai horizont felől vizsgálni azt a sok feltárt információt, adatot, amelyeket Staud Gézának és Horányi Mátyásnak köszönhetünk, nyomdokaikba nem lépett senki. Jellemző módon a magyar színháztörténeti kézikönyv[6] mindösszesen hat oldalt szentel *Kastélyszínházak Magyarországon* címmel ennek az európai mércével mérve is magas színvonalú színházkultúrának, és ebből összesen nem egészen két oldal az Esterházyak eszterházi és kismartoni színházáról szóló rész.

Ennek oka röviden két fontos szemléleti sajátosságra vezethető vissza: színháztörténetünk az irodalomtörténet árnyékában létezik, annak rendelődik alá, azaz ugyanúgy szövegközpontú, mint a hagyományos színházi gya-

---

Kisebb költemények, Az embernek próbája. Az ember. Sajtó alá rendezte GERGYE László. Bp., 1991. (*Bessenyei György összes művei.* Költemények. Kritikai kiadás. Szerk. BÍRÓ Ferenc, KÓKAY György, TARNAI Andor.) 161–174. http://mek.oszk.hu/00600/00615/00615.htm#27

3 HORÁNYI Mátyás: *Eszterházi vigasságok*. Bp., 1959. (A továbbiakban erre a műre hivatkozom.); Uő: *Das Esterhazysche Feenreich*. Bp., 1959; Uő: *The magnificence of Eszterháza*. London, 1962; STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. I–III. Bp., 1963; Uő: *Adelstheater in Ungarn (18. und 19. Jahrhundert)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Theater Geschichte Österreichs Band X: Donaumonarchie, Heft 2. Wien, 1977.

4 A szövegkönyvek kutatása felől: HÁRICH János: *Joseph Haydn kéziratainak tematikus katalógusa*. Bp., 1928. (kézirat) és SOMFAI László kutatásai.

5 Így a legutóbbi hatalmas filológiai apparátus felvonultató kitűnő monográfia is nélkülözi a magyar szakirodalom és Bessenyei költeményének, ill. DALLOS Márton leírásának mélyebb ismeretét: Wolfgang FUHRMANN: *Haydn und sein Publikum*. Die Veröffentlichung eines Komponisten, ca. 1750–1815. Bern, 2010.

6 *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Főszerk. SZÉKELY György, szerk. KERÉNYI Ferenc. Bp., 1990. 28–34. http://mek.oszk.hu/02000/02065/

korlat. Azt veszi számba, azt tekinti a múltból rekonstruálhatónak, feldolgozhatónak, aminek ismeri az írott szövegét. Márpedig Eszterházáról igen érdekes dokumentumok maradtak ugyan fent, de egy operaelőadás, egy balett, nem beszélve egy komplex barokk látványosságról, nem írható le, nem ismerhető meg csupán írásos dokumentumok alapján. A színház összművészeti jellegének megragadása, a színházművészet elméletének átalakulása éppen ennek a korszaknak a vizsgálata során került előtérbe a mai kultúratudományban.[7]

A másik fontos ok az, hogy a fennmaradt szövegkönyvek – amelyek száma nem is olyan kevés – túlnyomó többsége idegen, elsősorban olasz és német nyelvű. Műfajuk igen sajátságos: nem drámaszövegekről van szó, hiszen bábjátékok, operaszövegkönyvek, sőt balettlibrettók alkotják a fennmaradt gyűjtemény nagy részét; és ezek hagyományos értelmű „irodalmiságához" is kétség fér. Ugyanakkor, bár a régi magyar irodalom területén természetes a többnyelvűség, és fel sem merül a kétség, hogy a latin nyelvű korpuszok részei a magyar irodalmi műveltségnek, addig épp a 18. századi kutatások erőteljesen egynyelvűsödnek: a közelmúlt összefoglaló irodalomtörténetei elég mostohán bánnak a latinon kívül bármely más nyelvű magyarországi irodalmi szöveggel, jelenséggel, műalkotással – literatúraszerű képződménnyel.[8] Ráadásul műfajuk is nehezen megközelíthető mai színházi szemléletünkkel: a szakirodalom librettókként, szövegkönyvekként aposztrofálja őket, de a német nyelvű műfaji meghatározás: *Logenbuch* sokkal pontosabb. Ugyanis míg a szövegkönyv, librettó elsősorban az előadók, tehát a műalkotás speciális létrehozói számára készül, a Logenbuch elnevezés mutatja ezeknek a nyomtatványoknak a színházi programhoz, programfüzethez hasonló funkcióját: a műalkotás befogadóit, a publikumot célozzák meg, azaz a művészi befogadás elemeként tekintendők. Ebből a szempontból nézve tehát akár irodalmi műfajnak is tekinthetjük, és még inkább sajnálatos, hogy a kutatás perifériájára kerültek az eszterházi színjátszás nem magyar nyelvű, műfajilag igen sajátságos szövegei, amelyek a saját korukban jelentős európai értéket képviseltek és hírnevet szereztek.

Szándékom az, hogy a Horányi és Staud által ismert írásos források újraolvasásával és újabb verbális és vizuális dokumentumok számbavételével egy adott előadás rekonstrukcióján keresztül mutassam meg, mennyi feladatot rejt és meghökkentő érdekességet mutat a magyar színháztörténetnek ez a hatoldalas epizódnál sokkal jelentősebb fejezete.

7 Alapműként elég Erika Fischer-Lichte: *Semiotik des Theaters.* I–III. Tübingen, 1988. művére hivatkoznunk.

8 Igaz ez *A magyar irodalom története.* A kezdetektől 1800-ig. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza. Bp., 2007. szerkezetére éppúgy, mint a terjedelmi okokból következően inkább elfogadható szűkösségű egykötetes összefoglalásra is: *Magyar irodalom.* Főszerk. Gintli Tibor. Bp., 2010.

A látogató: Louis René Édouard de Rohan-Guéméné,[9] később strasbourgi hercegérsek, a francia király ez évben kinevezett osztrák követe. Személyét valós tények és kitalált történetek egyaránt meghatározzák: a francia akadémia tagja, több ismert tudós barátja, maga verseket ír – ugyanakkor pazarló, kicsapongó, egyházi személyhez nem illő életmódja nemcsak Párizsban, hanem pl. Bécsben is szemet szúrt, később pedig végzetesen belekeveredett a francia királyi udvar egyik legregényesebb és legkompromittálóbb bűntényébe, ami „a királyné nyaklánca" néven híresült el. Személye tehát a lehető legalkalmasabb, hogy értő és érzékeny befogadója legyen Esterházy Fényes Miklós nagyszabású reprezentációjának.

A helyszín: a Kismartontól nem messze fekvő Esterházy-birtokon, Süttörön nemrég felépített barokk kastély, a „magyar Verszália", Esterházy Miklós pompás rezidenciája.

A látogatást három korabeli forrásból ismerjük: Bessenyei György írta meg a látogatás magyar interpretációját. „Az uralkodó mellé rendelt bécsi magyar testőrgárda kapitánya 1765 óta Esterházy Miklós volt. A herceg kedvelte a testőröket és igyekezett körükben népszerűvé lenni. Nagyúri gesztussal kiosztatta köztük évi fizetését, s naponta felváltva négyen ebédelhettek vele. Így került a herceggel közelebbi érintkezésbe Bessenyei György is… Bizonyosan kitüntetés volt számára, hogy részt vehetett az eszterházi ünnepségeken, és szívesen vállalta a krónikás szerepét. Ez valószínűleg a herceg kívánsága volt, hiszen az ő költségén jelenhetett meg maga a költemény is."[10]

Rohan herceg kíséretében szintén utazott egy francia nemes, Baron Zorn de Bulach, aki az utazás krónikásaként részletesen megörökítette a herceg hároméves ausztriai tartózkodását.[11] A bécsi újság, a Wienerisches Diarium is hírt ad majdnem egy időben az eseményekkel az 1772. július (Heumonat) 18-ai számában, bár lakonikus rövidséggel:

> Wien den 18. Heumonat… Bey Gelegenheit des von dem kön. französischen Herrn Botschafter Prinzen von Rohan Guemene erhaltenen Besuches gaben der Herr Fürst Niklas Esterhazy von Galanthaein herrliches Festin in dero fürstl. Residenz zu Eisenstadt, wobey der hohe Adel des kais. kön. Hofes zahlreich zugegen war.[12]

9 Ld. *La Grande Encyclopédie inventaire raisonné des sciences, des letters et des arts par une société de scavants et de gens de letters, tome vingt-huitième.* Paris, [é. n.] 818–819. és http://www.larousse.fr/encyclopedie/personnage/Rohan/141331 és http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Collier/114089

10 HORÁNYI: i. m. (3. j.) 76. A költemény keletkezéséről ld. még: GÁLOS Rezső: *Bessenyei György életrajza.* Bp., 1951. 110–111. és GERGYE László bevezetése a kritikai kiadáshoz: i. m. (2. j.) 62–64.

11 ZORN DE BULACH: i. m. (1. j.)

12 Wienerisches Diarium, i. m. (1. j.)

Az újság szerkesztőjét sokkal jobban érdekli Ostermann gróf orosz cári követ látogatása a svéd királyi koronázáson, ennek a hírnek külön címet és oldalakat szentel.

Érdekes hiányosság, hogy a pozsonyi újság nem ír a látogatásról egy sort sem, holott Eszterháza nincs messze, sőt Rohan herceg sem ismeretlen a pozsonyi újságíró és közönsége számára: 1768-ban hírt ad a nápolyi udvarban tett utazásáról,[13] és az 1772-es év márciusában Pozsonyban,[14] illetve szeptemberében Prágában tett látogatásáról is részletesen tudósít.[15]

A beszámolók közül a legrészletesebb, sőt a színházi előadások szempontjából egyetlen forrás Bessenyei beszámolója. Az érkezés napját „Szent Jakab havának 12dik napján" jelöli meg. A vendégek estefelé érkeznek meg, a díszes fogadás után két különálló színjátékból formált előadást tekintenek meg, és asztalhoz ülnek:

Már a nap fáradván, kék térjén egének,
Készült általaladni magát éjjelének.
A faluk, várasak füstölgötték széjjel,
Terjeszteni kezdte szárnyait az éjjel.
A mezőn legelő barmok bőgni kezdtek,
S csendes tanyájokhoz lassanként érkeztek.
A nap veres színbe hányta el sugárit,
Hegyekről, erdőkről mutatta határit.
Herceg Rohán földünk illy időn szemlélvén,
Eljut Eszterházra, útjában sijetvén.
A tündöklő várnak vitézi serege
Kiáll, s csattog rendbe őriző fegyvere.
Dob, síp, több muzsikák egyszerre zendülnek.
A nagy épületek széjjel megrendülnek.
A gyalogkatonák, mint emberoszlopok,
Majd két közönséges ölre húzzák magok,
Óriás termetet mutatnak testekbe,
Csattog és ordítoz a fegyver kezekbe.
Késérik kétfelől a követ szekerét,
Közrevévén apró francia emberét.
A szörnyű testektől ezek iszonyodtak,
S nagy emberségekkel lassan vonakodtak.

13 Preßburger Zeitung 1768, 27. Juli, № 59 http://www.univie.ac.at/finno/pztg/suche.php?id=2404

14 Preßburger Zeitung 1772, 28. März, № 26 http://www.univie.ac.at/finno/pztg/suche.php?id=3135

15 Preßburger Zeitung 1772, 7. Oktober, № 78 (=81) http://www.univie.ac.at/finno/pztg/suche.php?id=3232

Herceg Rohán ekként béjut a kastélyba,
Mellynek vezettetik egy nagy szobájába.
Itt egy játéknéző piac formáltatott,
Hol a szív érezni gyengén taníttatott,
Negyedik Henriket vadászva játszották,
Francia király volt, s most azért mutatták.
Az asszonyi nemből Diána serege
S Vénusnak ragadó aranyos fellege;
Mezei játékra lementek volt Bécsbül,
Értek égy érzékeny szív melegszik és hül.
A játék végződvén, asztalt terítenek,
Hová a nagy rendek sorjába leülnek.

A színháztörténész számára legértékesebbnek tűnő információ a két darab, amelynek tematikáját Bessenyei felvázolja, és amelyet a következőképpen azonosított a kutatás:

1. „Negyedik Henriket vadászva játszották" – bár kézenfekvő lenne a megjegyzésben Shakespeare IV. Henrik című darabját felfedezni,[16] és valóban, a herceg udvarában ekkor szerződött a Karl Wahr-féle társulat, a Shakespeare-kultusz európai terjesztője,[17] de „Francia király volt, s most azért mutatták", tehát nem lehetett Shakespeare királydrámája. Eckhard Sándor azonosította is a darabot a francia szerző, Collé *La partie de chasse de Henri IV* drámájával, amelyet német fordításban: *Jagdlust Heinrich des IV.* később Pozsonyban is játszott a Wahr-társulat, és a magyarországi társulatok kedvelt darabja volt még a 19. század első felében is.[18]

2. A másik darab meghatározása Bessenyei szerint:

Az asszonyi nemből Diána serege
S Vénusnak ragadó aranyos fellege;
Mezei játékra lementek volt Bécsbül,
Értek égy érzékeny szív melegszik és hül.

Ezt az előadást hagyományosan egy balettelőadással azonosítják.

16 HORÁNYI Mátyás szerint Carl POHL, HAYDN monográfusa ezt meg is teszi, de én ennek nem találtam nyomát.

17 Karl Wahr működéséről ld. Heinz KINDERMANN: *Theatergeschichte Europas.* V. Bd. Aufklärung – Romantik 2. Theil. Salzburg, 1962. 681–682, 706–708; *Deutsches Theaterlexikon. Biographisches und bibliographisches Handbuch* von Wilhelm KOSCH, 1–33. Lieferung, Klagenfurt–Wien, Bern–Stuttgart, Zürich– München, 1951–2006. 2927; Jolantha PUKÁNSZKY-KÁDÁR, *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn.* Von den Anfängen bis 1812. München, 1933.

18 ECKHARDT Sándor: *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK, 1919. 197; HORÁNYI: i. m. (3. j.) 74. és *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850.* Normativer Titelkatalog und Dokumentation. Hrsg. Hedvig BELITSKA–SCHOLTZ und Olga SOMORJAI unter Mitarbeit von Elisabeth BERCZELI und Ilona PAVERCSIK. Bp., [1996] 463.

„Esterházy Miklós erre az alkalomra a bécsi udvari színház balettmesterét, a balett történetének egyik legjelentékenyebb művészét, a francia Noverre-t szerződtette, hogy saját táncosaival előadja Eszterházán az előző évben bemutatott *Paris ítélete* című táncjátékát" – írja Horányi.[19] Hivatkozva Carl Ferdinand Pohl Haydn-monográfiájára, ahol valóban a szerző így ír: „Von den Stücken, die das Theater bot, sind zwei namhaft gemacht: »Heinrich VI« [sic!], von den Schauspielern aufgeführt, und das Ballet »das Urtheil des Paris«. Letzteres wird überschwenglich und wohl mit Recht hervorgehoben, denn kein geringerer als der berühmte Verfasser selbst, Noverre, damals Balettmeister am Kaiserlichen Hoftheater, war vom Fürsten eingeladen worden, sein Werk in Scene zu setzen."[20]

Jean-Georges Noverre nemcsak az akkor élő legnagyobb koreográfus-balettmester, hanem a táncművészetnek olyan megújítója, aki művészi reformjaival új korszakot nyitott a balett történetében.[21]

A mi szempontunkból legfontosabb az az új műfaj, az ún. ballet d'action, amely a tánc által elmondható cselekménysort állít színpadra, így a balettszámok, szólók, kartáncok nem önálló produkcióként, egymástól függetlenül jelennek meg a színpadon, hanem egyfajta dramaturgia mentén. Korábban a balett úgy viszonyult az egyéb (legtöbb esetben opera) produkciókhoz, mint egy inter- vagy postludium: az előadás másik eleme közben vagy után került színpadra, művészi koncepciójában nem kapcsolódva hozzá. Már a 17. századtól megfigyelhető a színház mestereinek az a törekvése, hogy dramaturgiailag összekapcsolják a különböző teátrumi látványosságokat. A legnagyobbakat említve gondolhatunk Molière *Le Malade imaginaire* vagy *Le Bourgeois gentilhomme* darabjainak zárójelenetére, a doktorrá avatás, illetve a mamamusivá válás pantomimikus megoldásaira, vagy azokra a kevésbé ismert darabjaira, amelyekben egy laza dramaturgiai szál kapcsolja össze a változatos látványosságokat pl. a *Les Amants magnifiques* vagy a *La Comtesse d' Escarbagnas.* Noverre az, aki a táncot magát alakítja dramatikus tevékenységgé, az előadott balett egy akció: elmondható cselekménye, dramatikus felépítése van.

Ugyanakkor ő az, aki a barokk Gesamtkunstwerk gondolatát átalakítva a különböző médiumok összekapcsolásával alakítja ki a maga balett-produkció-

19 Horányi: i. m. (3. j.) 76–78.

20 Carl Ferdinand Pohl: *Joseph Haydn.* 3 Bd., Leipzig, 1875, 1882. Bd. 3 unter Benutzung der von C. F. Pohl hinterlassenen Materialien weitergeführt von Hugo Botstiber. 1927. I/2. 51. http://www.zeno.org/Musik/M/Pohl,+Carl+Ferdinand/Joseph+Haydn/2.+Band/Esterház+I.

21 Noverre pályájáról, művészetéről: Pierre Tugal: Jean-Georges *Noverre der grosse Reformator des Ballets.* Berlin, 1959; Manfred Krüger: *J. G. Noverre und das 'Ballet d'action'.* Jean Georges Noverre und sein Einfluß auf die Ballettgestaltung. Emsdetten (Westf.) 1963; Manfred Bruneck: *Die Welt als Bühne: Geschichte des europäischen Theaters.* Zweiter Bd. Stuttgart, Weimar, 1996. 530–531; Claudia Jeschke –Sibylle Dahms: *Noverre, Lessing, Engel.* Zur Theorie der Körperbewegung im ausgehenden 18. Jahrhundert. In: Schauspielkunst im 18. Jahrhundert. Grundlagen, Praxis, Autoren. Hrsg. Wolfgang Bender. Stuttgart, 1992. különösen: 87–96.

ját. A cselekmény mellett alapvetően átalakul az emberi test funkciója: a tánc egyben technikai bravúr is lesz, méghozzá olyan módon, hogy a játékban a teljes emberi test részt vesz, a mimika, a gesztusrendszer, az emberi test adta fizikai kifejező eszközök teljes tárháza a kifejezés szolgálatában áll. Ennek érdekében átalakul, egyszerűsödik a jelmez; az öltözéket úgy formálják meg, hogy ne gátolja a mozgást, rövidebbek és kevésbé merevek lesznek a ruhák, táncra alkalmasak a cipők, könnyebben viselhetőek a parókák.[22]

Paris ítélete című balettjét rekonstruálnunk nem lehetetlen. A művet előző év nyarán mutatták be, mint ahogy erről a talán leghitelesebb információt Khevenhüller-Metsch herceg, Mária Terézia udvarmesterének naplója szolgáltatja:

> Julii [1771]
> Den 10. Hatten wir die Ehre, die zwei Erzherzoginnen Marianna und Elisabeth bei Abweesenheit [sic!] dero Frauen Mutter, welche sich heut nach Presburg verfüget, zu Josephs-Ruhe mit einem kleinen Mittagmahl zu bedienen, nahmen Caffé in der Erémitage, machten sodann une petite partie de jeu und stigen bei der Menagerie in die Wägen, da es eben zu regnen anfienge, um in das Spectacle zu fahren, wo heut ein neuer Ballet de la composition du Sr. de Noverre, le jugement de Paris gennant, produciret wurde.[23]

Mint láttuk, a ballet d' action, azaz Handlungsballett egyik fontos sajátossága, hogy nem egymást követő táncprodukciókból áll, hanem egy határozott cselekmény mentén halad, tehát tartalma bizonyos mértékig elmesélhető, cselekményes elemei időben követik egymást, egy történet mentén formálódnak. Így a balett egyfajta táncdrámaként funkcionál, és történései leírhatóak. Mint ahogy meg is található a librettója a bécsi Nationalbibliothekban. A nyolcadrét nagyságú, nyolc oldalt tartalmazó nyomtatvány: *Urtheil des Paris. Ein heroisch-pantomimisches Ballet. Von der Erfindung des Hrn. Noverre. Vorgestellet auf der k.k. Schaubühne in Wien. Im Sommer 1771. Wien, gedruckt mit v. Ghelischen Schriften.* A librettó ebben az esetben azt jelenti, hogy az előadás felépítését követve 11 jelenetre bontva ismerteti a balett cselekményét, illetve leírja a színpadi látványt elsősorban a jelmez, a díszlet és a táncosok mozgásának részletezésével. A drámai akció Thetisz és Péleusz lakodalmával kezdődik az Olümposzon, elmondja Erisz aranyalmájának felbukkanását, az istennők vitá-

22 Az előbbieken túl vö. még: Kathleen Kuzmick HANSELL Noverre-fejezete in: *International Encyclopedia of Dance.* A project of Dance Perspectives Foundation. Ed. Selma Jeanne COHEN. Vol. 3. New York – Oxford, 1998. 694–700; *Österreich tanzt: Geschichte und Gegenwart.* Hrsg. Andrea AMORT, Mimi WUNDERER-GOSCH. Wien–Köln–Weimar, 2001. 22–28.

23 *Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresia 1742–1776.* Nach den Tagebucheintragungen des Fürsten Johann Joseph KHEVENHÜLLER-METSCH Obersthofmeister der Kaiserin. Eine Dokumentation von Elisabeth GROSEGGER. Wien, 1987. 290.

ját, majd Ida hegyén Paris megjelenését, az istennők ajánlatát és Paris ítéletét. Az előadás főszereplője Venus és Paris, a történés ott ér véget, hogy Venus megmutatva Helené képét elnyeri az aranyalmát, és az istennő diadalmasan megkoronázza Parist. Helené a maga testi valójában nem is jelenik meg, csupán egy festményen.

Azt, hogy mi történik a színpadon, tematikusan már tudjuk, a vizuális elemek rekonstrukciója azonban nyilvánvalóan csak képi források alapján lehetséges. Annál is inkább, mert Noverre nem készített koreográfiai leírásokat. Kései produkcióiról Európában szerte ismerhetünk néhány képi ábrázolást, szokták összevetni Watteau művészetével is, és így a festő műveit kvázi illusztrációként kezelni a tánc világához.[24] Létezik azonban egy sokkal hitelesebb forrása is Noverre koreográfiájának színpadi megjelenéséhez, amely ugyanolyan ismeretlenül, az európai köztudatba – valószínűleg ugyancsak nyelvi korlátok okán is – be nem épülve várja a periférián felfedezését, mint az Esterházy-szövegkönyvek: az ún. *Varsói kézirat*.

Noverre a század második felében uralkodói udvarról udvarra járt. Hosszabb ideig dolgozott a stuttgarti színházban, illetve udvarban, az uralkodó hallatlan költségekbe verte magát szórakozásai révén, olyannyira, hogy később be is kellett zárnia a színházát. Amikor Stuttgartban Noverre talpa alatt egyre sürgetőbben égett a talaj, folyamodványt intézett a lengyel királyhoz, Szaniszló Ágosthoz, hogy alkalmazza mint udvari színpadmestert. A folyamodvány a *Théorie et pratique de la danse en général, de la composition des ballets, de la musique, du costume, et des décorations qui leur sont propres* összefoglaló címet viseli, és ma is igen komoly színigazgatói pályázati anyagnak minősülne: 11 vörös bársonyba kötött kötet, a lapok mérete 36,5 × 27,5 cm, összterjedelme mintegy 2000 oldal. Jelenleg a varsói egyetem könyvtárában őrzik, keletkezését is a katalóguscédula alapján lehet meghatározni: „prszed 10.XI.1766.", valószínűleg ekkor érkezhetett meg a pályázat a lengyel királyi udvarba, ahonnan Pétervárra került, és csak 1923-ban került vissza Lengyelországba. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy miért nem kapott nagyobb nyilvánosságot ez a páratlan gyűjtemény: mikorra ismét visszakerült lengyel tulajdonba, a háború vihara elsodorta a megjelenés lehetőségét is. Ugyanabban az időben – és bizonyára ugyanolyan ideológiailag meghatározott körülmények között – publikálták először Lengyelországban,[25] mint a magyar kastélyszínházak két alapművét.[26] A publikáció azonban csak egy lengyel nyelvű

24 Vö. Amort – Wunderer-Gosch: i. m. (22. j.) 22–28.

25 Arnold Szyfman: *Ocalony rekopis i znalezione listy Noverre'a*. Pamietnika teatralnego 3–4. Rok. 1954. 63–98; *Warsawski rekopis dziela J.G. Noverre'a Z. Batowski: Zbór graficzny w Uniwersytecie Warsawskim*. Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, r.V. In: Teori I praktyka tańca prostego i kompanowanego, sztuki baletowej, muzyki. Kostiumu I dekoracji. Prezetozyla i opracowala Irena Turska. Wrocław, 1959.

26 Emlékeztetőül: Horányi műve 1959-ben, Staud munkája magyarul 1963-ban jelent meg.

rövid ismertetése, összefoglalója Noverre pályázatának, és nyomdatechnikailag igen szerény kivitelezésű. Nem is került be a nemzetközi köztudatba; figyelmemet egy 2009-ben Szicíliában Ania Reglińska-Jemioł lengyel kutató által tartott előadás – amelyben példaként mutatott be a gyűjteményből néhány illusztrációt – keltette fel, ugyanakkor az európai szakirodalomban nem találtam nyomát: jó esetben tudnak a kézirat létezéséről, de nem látták soha.[27] Többnyire az írásbeliség felől könnyen értelmezhető szöveges résznél, azaz az első kötetnél, amely egy szövegvariánsa az 1807-ben nyomtatásban is megjelent *Lettres sur les arts imitateurs*nek, nem terjed tovább a pályázat ismertsége, holott éppen a továbbiakban egyedülálló. Az első kötet elméleti traktátusa után a második kötetben 17 balettprogramot, librettót hoz, szerepnevekkel, jelenetenként összefoglalt cselekményvázlattal. Ezt követi négy kötet, amely összesen 22 partitúrát foglal magában, négy kötet a balettlibrettókhoz többnyire kapcsolódó jelmezképeket közöl, míg az utolsó, vegyes tartalmú kötet kommentált jelmezképeket és még egy partitúrát tartalmaz.[28] A kézirategyüttes nyelve francia, és az igen magas színvonalú 447 egy-egy lapos jelmezterv annak a Louis-René Boquet-nak a munkája, akivel ekkor a stuttgarti színháznál Noverre együtt dolgozott.[29] Mivel a lengyel király még csak nem is válaszolt Noverre ajánlatára, ezek után szerződik el a balettmester Bécsbe, és tölt ott több mint hét évet. Amikor tehát a *Paris ítélet*ének vizuális elemeit keressük, párhuzamként tekinthetjük Boquet 1766-os a lengyel királyi udvar számára készített festményeit.

Három alakhoz találunk megfelelő illusztrációt a varsói kéziratban: Júnóról és Amorról egy-egy jelmeztervet, Venushoz pedig két ábrázolást is, amelyből különösen a második a fontos, amelyet kommentárral is ellátott a szerző. Ez a kommentár határozottan gyakorlati jellegű és a jelmezek elkészítésére vonatkozik:

> Venus jelmez
> Bőrszínű szaténból, a dupla szoknya Olasz Gézből, az alján felvágott gézzel szegett, a díszcsokrok fehér és ezüst gézből, fehér bársonyos szatén vágattal szegve. A Rivierre, ami a szoknya alján van, fehér és ezüst gézből, fehér szatén vágattal szegett, ezüst zseníliával [bolyhos anyaggal], rózsával díszített kapcsokkal. Minden Girland, ami a dupla szoknyán a felhajtott részt rögzíti, vala-

27 A korábban említett európai szakirodalomból csak Kathleen Kuzmick HANSELL említett Noverre-tanulmánya – i. m. (22. j.) – tud a gyűjtemény létezéséről, de a tanulmány tanúsága szerint nem látta.

28 Ezek a saját magam által összesített adatok, és nem pontosan egyeznek a lengyel publikációkban közöltekkel: TURSKA: i. m. (25. j.) 25., sőt a katalóguscédulán feltüntetett számokkal sem.

29 Boquet-ról ld: KINDERMANN: i. m. (17. j.) IV. Bd. 458–460; BRUNECK: i. m. (21. j.) II. Bd. 889; Silvio D' AMICO: *Enciclopedia dello spectacolo.* Roma, 1962. II. 813.

> mint az ágacskák, amelyek a (Rózsa)virágból és Rózsalevelekből álló díszből (Bouffelet) állnak ki, az ujjak nyomott része ezüstszínű, fehérrel csíkozott gézből, a Rózsa-Karperecek, az ezüst géz pelerin[~szerű felsőrész] égszínkék szaténnal bélelve és rózsa-Girlandok segítségével felgyűrve, a felsőrész úgysmint az ujjak ezüst színű gézből, zsenília vágattal szegve, apró rózsákkal díszítve.[30]

A jelmezek láthatóan könnyen viselhető, színpadi mozgáshoz, tánchoz illeszkedő öltözetek: a ruhák nem érnek földig, nemcsak a férfi szereplő, Amor esetében, hanem a két női szereplő ruhája is jóval rövidebb, mint a korszak főúri szokásrendszerében. Venus viseletének leírásából az is kiderül, hogy nem súlyos és drága textilekből, pl. bársonyból, brokátból készültek ezek a ruhák, hanem szép, de könnyű anyagokból, gézből, szaténből, zseníliából. A női ruhák esetében az elmaradhatatlan fűzőt, ha nem is látjuk, de az ábrázolás alapján feltételeznünk kell: a női alakok eltúlzott karcsúsággal vannak jelen a képeken, hozzájuk képest Amor ábrázolt testfelépítése sokkal közelebb áll egy valóságos férfi alakjához. A hajviseletek azonban határozottan a természeteshez közelítenek, ha a korabeli hatalmas parókákhoz, tornyos, póthajakkal kombinált, súlyos ékítményekkel ellátott fejdíszekhez hasonlítjuk őket. Sőt a cipők is láthatóan a mozgás könnyedségéhez vannak igazítva, valószínűleg textilből készültek. Az is látható, hogy az egységes stílusban megrajzolt alakok csak látszólag ugyanannak a típusnak egyszerű variánsai: a formák és színek sajátos szimbolikát mutatnak. Mindhárom istenség fehér ruhát visel, de a jelmeztervek egyéb alakjai, akár földi, akár égi szereplők is, sokféle, színes ruhában jelenhetnek meg a színpadon. A fehér ruha különböző kiegészítő színekkel, formákkal válik az adott istenség attribútumává: Amor fehér ruháján megjelennek a zöld levélkékkel girlandot képező rózsák, de hozzájuk fehér-kék csíkos szalag társul. Júnó fehér ruháján sárga-fehér szalagok és kék szalagcsokrok jelennek meg, illetve egy fehérszegélyes kék szoknyadísz fedi hátul a ruhát. Venus két jelmeze mutatja, mik az istennő ábrázolásának konstans elemei: mindkét esetben fehér ruhát visel, amelyet zöld levélkék között elhelyezkedő rózsaszínű rózsák díszítenek girlandszerűen. A két jelmez csupán abban különbözik, hogy ezek a girlandok hogyan

30 „Habit de Vénus
En satin couleur de chair, la double jupe en Gaze d'Italie, bordée de gaze découpée, les Bouffettes de gaze blanche et argent, bordée d'une découpure de satin blanc chenillé. La Rivierre qui est au bas de la jupe en gaze blanche et argent bordée d'une découpure de satin blanc chenillé en argent avec des agraffes de Roses. Toutes les Guirlandes qui retroussent la double jupe ainsi que les branches qui sortent du Bouffelet en fleurs et feuilles de Roses, le temponné des manches en gaze argent rayé de blanc, les Brasselets de Roses, la mente de gaze argent doublée de satin bleu céleste et retroussée avec des Guirlandes de roses, le haut du corps ainsi que les mancherons en gaze argent bordés de Découpures chenillée et garnies de petites roses –" (A fordításban nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Ocsovai Dórának.)

kanyarognak a ruhán. A leírásból azt is megtudjuk, hogy az ezüst a negyedik szín, ami megjelenik Venus öltözetén. Viszont mindkét esetben látszik, hogy a viszonylagos monokróm színvilág ellenére (vagy éppen ezért) Venus jelmeze igen elegáns, könnyed és előkelő, finomságával kiemelkedik nemcsak a földi nők öltözete, hanem az istennők közül is.

A következő kérdés az eszterházi előadás szereplőire fókuszál, úgy tűnik, régen meghatározott eredményekkel: „Noverre balettjében Vénuszt Marguerite Delphine játszotta, a bécsi udvari színház akkori legtehetségesebb szólótáncosa. Eszterházi szereplése tragikusan végződött: meghűlt és Bécsbe visszatérve, napokon belül meghalt."[31] A történet kerekségéhez hozzátartozik, hogy Bessenyei a táncosnő emlékére ugyancsak verset írt, amelyet az *Eszterházi vigasságok*kal együtt közölt:

> DELFÉN
> TUDÓSÍTÁS
> Delfén egy táncosné volt, kinek tánca s teste járása a természet első mesterségnek kellemetességét is csaknem felülhaladni láttatott. Nóver, egy csudálatos tehetségű táncmester és poéta, ki a régiségeket Bécsnek előhordja, Páris ítéletéből csinált egy táncot; hol Párist Júnó, Pallás, Vénus a közéjek vetett aranyalmának elajándékozására magok közt kénszerítették. E táncban Delfén Vénus istenasszonynak személyét játszotta; aki is szókéseibe Vénust megcáfolni láttatott: szépsége s kellemetes enyelgése mindent gyönyörködtetett. Ez a táncosné hirtelen forróbetegséget kap, s ifiúságának legnyájasabb idejében meghal; mely szomorú történetével a bécsi játéknézőhelynek is legelső gyönyörűségét magával együtt sírjába temeti. Mivel ő is sok nyájasságot okozott, az Eszterházi vigasságokhoz ragasztottam.[32]

a költemény esztétikai értékének egyik fontos összetevője az a korai „halál és a lányka"-motívum, amellyel a művésznő szépségét és korai távozását az élők világából allegorizálja.[33]

> A megszikkadt halál, sárgult csontjaival,
> Felkél temetőjén, s jő csúf bordájival,
> Kiszaggatott orrán szörnyű útálat ül,
> A rettegés mormol üres szemeibül,

31 HORÁNYI: i. m. (3. j.) 78.

32 BESSENYEI György *Költemények*, i. m. (2. j.) 173–181.

33 A téma a középkor óta jelen van a művészetekben, külön érdekesség azonban, hogy a motívum legismertebb példájának, SCHUBERT *A halál és a lányka* című zeneművének szöveganyaga, Matthias CLAUDIUS *Der Tod und das Mädchen* című dala két évvel később, 1774-ben jelent meg. (*Göttinger Musenalmanach. Poetische Blumenlese auf das Jahr 1775.* Hrsg. Johannes Heinrich Voss. Göttingen, 1774. 157.)

Állkapcáji között száradt fogajival
Az irtózást rágja holtak hamvaival.
A játéknézőhely szép térjére felhág;
Megáll kaszájával, mint egy elszikkadt ág:
Kiragadja Delfént Bécsnek karjaiból,
Viszi s temetőföld porzik bordájiból.
A szűz kiált széjjel; mutatja félelmét,
De sehol nem kapja tovább segedelmét.
Elviszi az halál; sírjába bédugja,
S nékiülvén, testét fogaival rágja.

Ugyanakkor a versben olyan érzékletes, pontos leírását kapjuk Delphine táncának, amely alapján rekonstruálni tudjuk, miben is áll a ballet d' action lényege: mozgás, mimika, gesztusok harmonikus együttesével létrehozni a drámai élményt; nemcsak cselekményt, hanem személyiséget, lélekállapotot, temperamentumot, érzelmet is ábrázolni. A táncos tehát nem pusztán a koreográfia virtuóza, hanem olyan előadóművész, aki önmaga létrehoz, „megtestesít" egy műalkotást. Nem tudjuk, hogy a fiatal testőrtiszt olvasott-e táncművészeti traktátusokat,[34] de az biztos, hogy érzékeny-értő befogadója és egyben ábrázolója is ennek a művészetnek.

A játékpiacnak egyik szegletéből
Jő apróságival arany fellegéből.
Virágkoszorúkat forgatnak előtte,
Kupidó gyermeke enyeleg mellette.
Egyszerre a nézők elébe kiszökik,
Megáll egyenesen, ruhája tündöklik.
Nemes tekintetén látszik méltósága:
Lebeg szemöldökén édes nyájassága.

Ekkor kezdi Delfén lankadva hágását,
S mosolyodva teszi első mozdulását.
A nézők szemei formáján elvesznek,
Egy pisszenést sehol miatta nem tesznek,
Csendes nótájára emeli karjait,
A bágyadt szerelem mozgatja tagjait.

34 De a római történelem és a kortárs művészetek összekapcsolásának esztétikai hozadékát éppen Noverre példájával világítja meg: „Ezen elő mesélett esetet [ti. a Horatiusok és Curiatiusok történetét] tsak annyiban tartom tekintetre méltónak, a mennyiben belölle Nover, igen szép Bálétokat tsinált Bétsben, mellyeket Ifiuságomban ott gyönyörűséggel néztem." Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai.* Sajtó alá rendezte Penke Olga. I. Bp., 1992. (Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás. Kritikai kiadás.) 97.

Így mint kedves gyermek, enyelegni indul,
S aranypillangója róla lábához hull.
Előre s hátra is formálja szökését:
Csudálják, tapsolják a nézők tűnését.
Pihegni kezd: fújja kebelét párája,
Hol nyílik, hol öszvekapcsolódik szája;
Mintha szerelmébe füvet, fát kérdezne,
S futosván, az égnek, földnek esedezne;
Úgy mutatja magát, néha frissen szökvén,
S bágyadásai közt ismét csendesedvén.
Karjait, lábait emeli csendesen,
Húzza a szívet is hozzá szerelmesen.
Szemöldöke félig mutatja csak szemét,
Lankadoz, és alig ingathatja testét.
Nedvesült szemei fél mosolyodással,
Sok édes titkokat forgatnak egymással.

Mikor a muzsika szívünk így altatta,
S édes fájdalmi közt csendesen ringatta,
Nyájaskodik Delfén bágyadt nézésünkbe,
Ezerféle csudát élesztvén szívünkbe.
Minden érzésünknek egyszerre tárgya lett,
Kebelünkbe mérget és mézet élesztett.
Egész Bécs csudálta kellemetességét,
Vénus mellé tette ritka kedvességét.

A fentiek alapján elmondhatnánk, hogy sikerült rekonstruálnunk egy 1772. júl. 12-én Eszterházán bemutatott balettelőadást, amelynek címe *Paris ítélete* volt, koreográfus-rendezője Jean-Georges Noverre, szólót táncolt Marguerite Therese Delphine, a közönség soraiban foglalt helyet a vendéglátó Esterházy Miklós és a vendég Louis de Rohan herceg, valamint a magyar irodalom egyik fiatal tehetsége, Bessenyei György. De sajnos, ez így nem igaz.

A hamis rekonstrukció első számú felelőse Bessenyei, aki az *Eszterházi vigasságok*hoz hozzákapcsolta a Delphine haláláról szóló verset, de a legendát, miszerint a táncosnő Eszterházán fellépve megfázott, és néhány nap múlva meghalt, nem ő építette: tudósításában szó sincs arról, hogy Delphine járt volna Eszterházán, hogy ott Venust táncolt volna, hogy ott betegedett meg. Az események ilyetén értelmezését Horányi Mátyásnál olvashatjuk, aki azonban a Haydn-életrajzíró Pohltól vette át:

> Er [=Noverre] brachte aber auch die drei erforderlichen ersten Solotänzerinnen mit, von denen Mlle. Delphin in der Rolle der Venus im Gedicht [= Eszterházi

> vigasságok] als „das Entzücken der Wiener", als „Wunder der Welt" gepriesen wird [...] Der Besuch in Esterház wurde für sie verhängnißvoll: sie erkältete sich und starb, kaum in Wien angekommen, am hitzigen Fieber am 18 Brachmonat [Juni] 1772 im fünfzehnten Lebensjahre![35]

A hozzátartozó jegyzetben pedig a forrást is megjelöli: „Wiener Todtenprotokoll, das allein uns auch den Vornamen, Margarethe, nennt." Pohl ugyan észreveszi, hogy a dátumok nem egyeznek, Delphine júniusban (Brachmonat) halt meg, Bessenyei pedig Szent Jakab havára, azaz júliusra teszi az eseményeket, de elegánsan megoldja a problémát:

> Der Verfasser des Gedichtes giebt die Tage vom 12–16. Juli an und sagt ausdrücklich Sz. Jakob havának (St. Jakobs-Monat, so genannt nach dem auf den 25. Juli fallenden St. Jakob major). Dieser Zeitangabe widerspricht aber evident der weiterhin erwähnte Todesfall.[36]

Delphine halálát nemcsak Pohl teszi júniusra a halotti jegyzőkönyv alapján, hanem Khevehüller-Metsch herceg korábban már idézett naplója is:

> Junii
> Den 18 [...] Disen Vormittag verstarbe [...] an hitzigen Fieber im 16. Jahr ihres Alters, die beste Dänzerin auf unseren hiesigen Théâtres, nahmens Therese Delfin, welche von unsern berühmten Ballet-Compositoren Sr Noverre wegen vorgefundener besonderer gutter Disposition als ein Kind in die Lehr genohmen und also perfectioniret worden ware, daß sie sowohl in der Danse haute als im Grotesque wenige ihres gleichen gehabt hat.[37]

A naplóban a bejegyzés egyéb júniusi események között szerepel, nem valószínű tehát, hogy egy hónapot tévedett volna.

Marad tehát Pohl elképzelése, miszerint Bessenyei tévedett. De rajta kívül nem tévedhetett kísértetiesen egyformán a Wienerisches Diarium, amely nem júniusban, hanem júliusban (Heumonat), 18-i bécsi keltezésű hírben emlékezik meg Rohan herceg eszterházi látogatásáról, aminek semmi értelme nem lenne, ha egy hónappal korábban történt volna meg. És Zorn de Bulach báró bár a színházi eseményeket nem említi, számára a vendégek fogadásának fé-

35 Pohl: i. m. (20. j.) I/2. 51–52.

36 Uo.

37 Khevenhüller-Metsch: i. m. (23. j.) 299. Joseph von Sonnenfels, a korszak legjelentősebb kulturpolitikusa is ír Delphine-ről és megjegyzi: „Sie starb, ehe sie ihr 18. Jahr erreichte." Josef von Sonnenfels: *Briefe über die wienerische Schaubühne.* Aus dem französischen übersetzt. Wien, 1768. 339. Modern kiadása: *Wiener Neudrucke: Neuausgaben und Erstdrucke, deutscher literarischer Texte.* Bd. 9. Hrsg. Hilde Haider-Pregler. Graz, 1988. 380.

nyes ceremóniája és a kastély pompás látnivalói a fontosak, azt azonban világosan közli, hogy:

> Le 12 juillet je suis allé avec le Prince à Esterhazy en Hongrie, à 22 lieues de Vienne, domaine appartenant au prince d' Esterhazy. Celui-ci fit placer des relais de distance en distance, chercha le Prince à Vienne et le ramena de même.[38]

Nagy valószínűséggel tehát Marguerite Therese Delphine nem lépett fel Eszterházán, mert akkor már egy hónapja halott volt, és az *Eszterházi vigasságok*hoz nem a jelenléte, hanem fájó hiánya kapcsolja hozzá.[39]

És ha már kételkedni kezdünk, mehetünk tovább: kik is „mentek volt le Mezei játékra Bécsbül"?

> Az asszonyi nemből Diána serege
> S Vénusnak ragadó aranyos fellege;

Noverre balettjében Venus valóban megjelenik, de Diána nem, sőt a görög-római mitológiai szerint történetesen ehhez az osztozkodáshoz neki semmi köze. Tehát sem felületes ókorismeretünk, sem Noverre librettója nyomán nem tudjuk a Bessenyei-vers egyik szereplőjét elhelyezni a rekonstrukcióban. Az írásbeli dokumentumok alapján tehát azt kell mondanunk, hogy a rekonstrukciónkból két alapvető tény nem igaz: biztosan nem Delphine táncolt Eszterházán, és nem tudjuk biztosan, milyen balettet adtak elő a bécsi vendégművészek. Sőt az is kérdéses, hogy egyáltalán balettről van szó, hiszen a „mezei játék" nem műfajra utal, sokkal inkább témára: azaz bukolikus tartalmú (szín) játék típusú előadást sejtet.

A végeredményt tekintve tehát: elindultunk egy rekonstrukció-kísérlet irányába, és eljutottunk oda, hogy az eddig tényként kezelt mozaikjaink sem igazak. Van azonban azért néhány fogódzónk: nem ezt a produkciót adták elő

38 ZORN DE BULACH: i. m. (1. j.) 69.

39 Érdekes, hogy a Pohl munkáját valószínűleg nem ismerő Gálos Rezső monográfiájában nem kapcsolja össze a táncosnőt és Eszterházát, hanem csupán a szövegre alapozva így képzeli el a keletkezés hátterét: „A gyermeklányért egész Bécs rajongott – természetesen a testőrök s köztük Bessenyei is. Négy évig volt a császárváros imádatának tárgya – akkor egy láz váratlanul, hírtelen elragadta. Bessenyei egy költeménnyel hódolt imádottja emlékének." Majd az eszterházi ünnepségek közepébe képzelt, naiv, romantikus túlzással fantáziált költőről írva jó érzékkel tekinti Delfén halálát határozottan előidejűnek a fényes szórakozásokhoz képest: „Egy hétre teljesen kikerült töprengő, elmélkedő éjtszakáinak hosszú sorából, egy hétig gondtalan volt és élvezte az örömöket, amelyeket a vagyon, a mindenkitől óhajtott jólét nyujtott. Duhaj nappalok után szerelmes éjtszakák – nem volt most ideje emberi egyenlőségre, jobbágysorsra gondolni. Magában mégis talán Delfént siratta." GÁLOS: i. m. (10. j.) 109. és 111.

Eszterházán, de ehhez hasonlót. Ha az *Eszterházi vigasságok* függeléke lehetett a *Delfén*-vers, nem lehetett az ő művészeténél alacsonyabb színvonalú produkció az eszterházi sem, hiszen ilyen gúnyt nem engedne meg magának egy fiatal református udvari nemes az ország legbefolyásosabb katolikus arisztokratájával, feljebbvalójával és vendéglátójával szemben. Az, hogy a bécsi udvar csillagának emlékverse együtt jelent meg a herceg birtokán történt eseményekkel, mintegy egyenrangúvá emeli a kettőt: ilyen az élet Eszterházán – és Bécsben.

Ez a kudarcba fulladt rekonstrukció azonban más kontextusba helyezi a Bessenyei-szöveget. Az *Eszterházi vigasságok* a következő műfaji, illetve szerzői attitűdbeli problémákat veti fel: a költemény műfajilag leginkább az alkalmi leíró versek kategóriájába tartozik, azaz a poézis barokkos, nemesi hagyományába illeszthető, nemcsak annyiban, hogy egy bizonyos alkalom leírására törekszik, hanem azért is, mert egy határozott megbízói szándék hívta életre.[40]

Ugyanakkor tárgyánál fogva kapcsolatot mutat a korszak útleírásaival is – mint ahogy több útleírás részletesen meg is örökíti a kastély és környékét[41] –, amennyiben egy nevezetes helyszín leírását is adja. Ez a műfaji átmenetiség az egyéb Eszterháza-leírásoknak is sajátja. 1784-ben keletkezett a birtok legteljesebb leírása a sokáig ismeretlen szerzőjű *Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz,*[42] előtte pedig az 1781-es magyar nyelvű versezet Dallos Márton tollából.[43] Mindkét mű célja az eszterházi birtok és épületegyüttes mind pontosabb és részletesebb leírása, és mindkét mű hátterében megbízó-

40 Erről ld. Gergye László bevezetése a kritikai kiadáshoz: Bessenyei: i. m. (2. j.) 30–34; Uő: *Bessenyei György és a leíró vers*. In: A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről. Szerk. Csorba Sándor és Margócsy Klára. Nyíregyháza, 1998. 83–91; Mayer Ilona: *A német udvari költészet a XVIII. században*. Pécs, 1937.

41 A korszak egyik jellegzetes útleírás-gyűjteménye, amelyben természetesen Eszterháza is szerepel. Johann Bernoulli's *Sammlung kurzer Reisebeschreibung und andere zur Erweiterung der Länder– und Menschenkenntniß dienender Nachrichten*. Hrsg. Johann Bernoulli. Berlin, 1781–1787. 17 Bde. Eszterháza leírása a 9. kötetben: Gottfried von Rottenstein: *Reise durch einen Theil von Königreich Ungarn seit dem Jahre* 1763. Megemlítendő még a birtok lexikonszerű leírása: Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn, in welchem die vorzüglichsten Oerten des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben…* Preßburg, 1786.

42 *Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreich Ungarn*. Pressburg, 1784. Andrea Seidler megbízhatóan azonosította a szerzőt a pozsonyi tudós-lapszerkesztő Karl Gottlieb Windisch személyében, akinek hivatalos elismertségét bizonyítja, hogy később Pozsony város polgármestereként is működött. (Andrea Seidler: *Das ungarische Versailles – Eine Beschreibung des Schlosses Esterháza aus dem späten 18. Jahrhundert*. In: On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs. Hrsg. Ágoston Zénó Bernád, Márta Csire, Andrea Seidler. Wien, 2009. (Finno-Ugrian Studies in Austria. Schriftenreihe für die Forschungsbereiche der Abteilung Finno-Ugristik Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft an der Universität Wien, Bd. 7) 281–296.

43 Dallos Márton: *Eszterházi várnak, és ához tartozandó nevezetessebb hellyeinek rövid leírása…*, Sopron, 1781.

ként több-kevesebb bizonyossággal kirajzolódik Esterházy Fényes Miklós alakja. A fiatal, irodalmi ambíciókkal teli testőrtiszt azonban társadalmilag megkülönböztetett szerepben van a két későbbi leírás szerzőihez képest. Szerepe inkább hasonlítható a másik oldalon, Rohan herceg kíséretében megjelenő fiatal francia nemes, Baron Zorn de Bulach feladatához, aki a herceg egész birodalmi tevékenységének és utazásainak hű krónikása.

Ugyanakkor azonban a két költeményt, az *Eszterházi vigasságok*at és a *Delfén*t nem az az alkalmi jelleg köti össze, mint azt korábban feltételezték, azaz hogy Bessenyei külön költeményt szentel annak a táncosnőnek és annak a balettnek, amely az eszterházi ünnepségek egyik fénypontja lehetett. Delphine-nek semmi köze Eszterházához, más okát kell keresnünk annak, hogy az *Eszterházi vigasságok* mellé került.

Már Gergye László megállapítja Bessenyeiről, hogy határozottan újraértelmezi a leíró alkalmi vers eddigi hagyományát,[44] de valószínűleg ennél is többről van szó. A Delphine-ről szóló vers eltávolítja a szerzőt az Esterházy-krónikás szerepköréből, és szélesebb kontextusba helyezi mind a költeményt, mind a benne megörökített eseményeket. Ha az *Eszterházi vigasságok*at önmagában tekintjük, Bessenyei Esterházy Fényes Miklósnak az ünnepségen részt vevő, de külön feladattal rendelkező, és így az udvartartáshoz tartozó mintegy alkalmazottja, aki szolgálatban van a hercegnél. A *Delfén*-vers kontextusában azonban ez a szerep elmosódik: két művészeti élmény áll egymás mellett, amelyet a közös befogadó kapcsol össze, így a megörökített látványon, élményen, műalkotáson túl ez a kapcsolat válik fontossá, azaz az a szemtanú, aki megörökítette és egymás mellé rendelte a két eseményt, maga a krónikás. Bessenyei nemcsak publicitást szerez az eszterházi események megörökítésének árnyékában az egyéni invencióval tele, az alkalmi vers kategóriájából kilépő, sokkal jobban sikerült költeménynek, a *Delfén*nek, hanem önmagát is elmozdítja a hagyományos alárendelt krónikás szerepéből, és olyan lírai szubjektumot teremt, aki esztétikai élményeket örökít meg: egyszer Eszterházán, egyszer Bécsben – éppen ott, ahol ezzel az élménnyel találkozik. Eszterházán egy európai színvonalú reprezentatív udvar debütál, Bécsben pedig a korszak modern táncművészetének egyik legnagyobb tehetsége lép fel. Bessenyei megvalósítja az alkalmi versírói magatartást Eszterházán, de ki is bújik a szerepből a bécsi élmény megörökítésekor, és egy új nyelv, a tánc nyelvének értő befogadójaként jelenik meg, a modern művészet szószólójává lesz. Ebben a lírai kontextusban a lírai alany nem alkalmazottja, megbízottja a hercegnek, hanem egy-egy szubjektív élmény szabad megfogalmazója, aki a hagyományos krónikás szerepe helyett a művészetet értő, befogadó, gondolkodó intellektusként megrajzolva prezentálja önmagát.

44 Ld. GERGYE László bevezetése a kritikai kiadáshoz: BESSENYEI: i. m. (2. j.) 30–34.

Katolikus kegyesség

BAJÁKI RITA

A nádor imája*

A literatus Esterházy Pál tevékenységének vizsgálatakor gyorsan és könnyen állapíthatjuk meg, hogy a nevéhez köthető, a kegyességi irodalom körébe tartozó művek igen rendezetten, igényesen, nem ritkán metszetekkel ellátva jelentek meg, aminek köszönhetően azok sokszor már megjelenésükben is az áhítat, ezen belül pedig sok esetben a Mária-tisztelet szolgálatában álltak.

Éppen ezért lettem figyelmes egy imára, amelyet *Esterházy Pál nádor imája* címmel illetnek, s amely az eredeti szövegkörnyezettől, az Esterházy által megjelentetett nyomtatványtól függetlenül, önállóan szerepel többnyire 20. századi katolikus imakönyvekben. Elterjedtsége ellenére, hiszen az ima jelenléte a (vallásos) köztudatban szinte már népköltészetszerűen természetes, igen különös, hogy az Esterházyval foglalkozó irodalom nem említi, de a lelkiségtörténettel foglalkozó szakmunkák is csak nagyon ritkán, s olyankor sem a korabeli megjelenést találjuk a lapalji jegyzetben.[1] Az is előfordul, hogy nincs is hivatkozás, minthogy igen szép és közismert imádságról van szó.[2] Mindeze-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. A tanulmány megírását az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatta.

1 Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban.* Magyarország – Mária országa. In: Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században. Bp., 2002. 11–54. Esterházy imájáról: „Közismert imádságában Máriát Magyarok Nagyasszonyának, Magyarországot az ő különös pártfogásáért Mária országának nevezi, s kéri, vezérelje a hitetlenkedőket az igazak okosságára." Majd jegyzetben: „Magyarul közli pl.: *Ima- és énekkönyv a katolikus tanulóifjúság számára.* Kiad. Zsasskovszky Ferenc és Endre. Eger, 1934. 73–76." Uo., 4.

2 Gajtkó István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma.* (Palaestra Calasanctiana. A Piaristák doktori értekezései 1932. évtől, 15) Bp., 1936. 36–37. Gajtkó bemutatja Esterházy Pál vallásos kiadványait, majd megjegyzi: „Két igen szép imádsága maradt még ránk. A kettő közül különösen felajánló imádsága Magyarország Nagyasszonyához szép emléke őszinte áhitatának s egyben legszebb Máriatisztelő imánk a XVII. századból. A vallásos és hazafias érzés megható harmóniája ez az imádság." Majd egy rövid idézet következik az imából. Gajtkó a másik ima alatt minden bizonnyal rendtársai (Sík Sándor – Schütz Antal: *Imádságoskönyv, egyszersmind kalauz a lelki életre a tanulóifjúság számára.* Bp., 1930[8], 444.) imakönyvében található Mária-imádságot értette. Azon ima vizsgálata azonban nem tárgya e dolgozatnak.

ket látva merült fel, miért nincs jegyzet, s ha van, akkor vajon miért nem az Esterházy-féle megjelenés szerepel benne, s ennek folyományaként kezdtem el keresni, vajon melyik Esterházy-műben jelent meg először a nádor imája. Némi vizsgálódást követően kiderült, hogy ezt a kérdést korántsem olyan egyszerű megválaszolni. Az editio princeps felkutatása több váratlan eredménnyel járt, jelen dolgozat célja ezek, valamint a végigjárt út bemutatása.

Ismertsége ellenére nem felesleges felidézni az ima tartalmát. Az ima incipitje: „Emlékezzél meg Istennek dicsőséges anyja, magyarok Nagyasszonya, szentséges Szűz Mária." Nyolc bekezdésből áll, az elsőben kéretik Mária, hogy emlékezzék, Szent István fölajánlotta neki az országot, ami így az ő örökségévé lett, s különös pártfogása alá került. Ha bajban volt az ő népe, mindig megsegítette, s különös pártfogásának köszönhetően lett ez az ország Mária országa. Az első bekezdés utolsó sora: „Azért fölemeljük hozzád szívünket kezeinkkel együtt, s alázatosan kitárjuk színed előtt könyörgéseinket", amelyek a következők:

– oltalmazd a hazát, Anyaszentegyházat, vagyis a katolikus hitvallást, püspöki kart, főpásztort, egész papságot, híveket;

– gyullaszd föl a hitet;

– könyörgünk apostoli királyunkért, karokért, rendekért (országgyűlésért), tisztviselőkarért, hogy a Szentlélek megvilágosítsa őket, egész népünkért, nemzetünkért, családunkért;

– nyerj bűnbánóknak bocsánatot, igazaknak állhatatosságot, özvegyeknek, árváknak gyámolítást, szomorúknak vigasztalást, utazóknak megérkezést, megholtaknak örök nyugodalmat;

– ne vesd meg esdeklő fiaidat;

– légy szószóló Fiadnál;

– kelj föl Anyánk, te uralkodjál fölöttünk;

– Ti és hazánk védőszentjei (felsorolás) együtt esedezzetek a mi Urunknál. Amen.

Tehát a kutatás kezdetén a szöveg előfordulásáról csak annyit lehetett tudni, hogy 20. századi imakönyvekben roppant gyakori, s a következő címmel szerepel: *Esterházy Pál nádor (országfelajánló) imája*. A szerző nevét szinte mindig feltüntetik az ima előtt, a 20. században mindenképpen, éppen ezért találtam különösnek, hogy maga a szöveg ennek ellenére nem mutat állandóságot. Két főbb változat mellett számos rövidített, kivonatolt, finomított, aktualizált szövegvariáns létezik, de mindnek ugyanaz a „címe", ugyanis a szerző nevének feltüntetése egy idő után már címként (is) funkcionált. Minthogy a nádor imájának nincs állandó, megbízható szövege, így a kutatás egyik logikus következményeként az is megfogalmazódott bennem, hogy az editio princeps megtalálásával az ima eredeti, Esterházy által megalkotott szövege is kanonizálható lenne.

Mindezeket átgondolva az első feladat természetesen a még Esterházy életében megjelent, neve alatt jegyzett nyomtatványok átvizsgálása volt,[3] ami legnagyobb meglepetésemre nem hozott eredményt. Ugyanígy eredménytelenül pörgettem át a Magyar Nemzeti Levéltárban megtalálható költői és prózai művei kéziratos előzményeit.[4]

Ezért ott folytattam a keresést, ahol tudtam, hogy biztosan sikerrel járok, a 20. századtól haladva időben visszafelé próbáltam az imát nyomon követni az imakönyvekben, ezt meggyorsítandó, az időhatár másik végétől is, tehát Esterházy Pál korától kezdve is párhuzamosan néztem át az imakönyveket, keresve a nádor imáját. A Széchényi Könyvtárban található kiadványokat néztem át.

A kétirányú keresés eredményeképpen azt tudtam megállapítani, hogy a nádor imájának szövege teljes terjedelmében egy 1865-ben megjelent imakönyvben szerepel először, tehát viszonylag későn bukkan fel, mégpedig

3 A következő, Esterházy Pálhoz kapcsolódó korabeli nyomtatványokat tekintettem át:

RMK I. 1394. Esterházy Pál: *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti.* Nagyszombat, 1690.

(újabb, bővített megjelenés:)

RMK I. 1496. Esterházy Pál: *Mennyei Korona. Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti.* Nagyszombat, 1696.

RMK III. 3675. Esterházy Pál: *Via lactea ad cælum Ducens, variis Praecationibus, Meditaionibus, aliisque piis exercitiis ab Ecclesia Catholica iam dumdum approbatis ornata […].* Bécs, 1691.

(újabb megjelenés:)

RMK III. 4579. Esterházy Pál: *Via lactea ad cælum Ducens, variis Praecationibus, Meditaionibus, aliisque piis exercitiis ab Ecclesia Catholica iam dumdum approbatis ornata […].* Bécs, 1707.

RMK I. 1413. Esterházy Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja […].* Nagyszombat, 1691.

(újabb megjelenés:)

RMK I. 1638. Esterházy Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja […].* Nagyszombat, 1701.

RMK III. 4029. Esterházy Pál: *Litania ad beatam Virginem Mariam, per totius Mundi […].* Bécs, 1697.

RMK I. 1534. *Regina Sanctorum Omnium Minden szentek Királynéja, Boldogságos Szűz Mária Tisztelete […]* Magyar nyelvre fordíttatott és kibocsátatott […] Esterházy Pál költségével. Nagyszombat, 1698.

RMK III. 4080. Esterházy Pál: *Speculum immaculatum quo demonstratur ex probatissimis authoribus Beatissimam Virginem Mariam Sine Labe Originali esse conceptam.* Bécs, 1698.

RMK III. 4168. Esterházy Pál: *Litaniae omnium Sanctorum per totum orbem celebrium ad Choros et ordines redactae.* Bécs, 1700.

RMK III. 4171. *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae Domus Estorasianae in tres divisum partes.* Bécs, 1700. [Esterházy Pál szerkesztette]

RMK II. 2175. Esterházy Pál: *Litaniae de sanctis conversis […].* Nagyszombat, 1703.

RMK III. 4445. Esterházy Pál: *[…] an alle Gespanschafften daselbst abgelassenes Ermahnungsschreiben.* Bécs, 1704.

RMK III. 4758. Esterházy Pál: *Harmonia cælestis […].* Bécs, 1711.

4 MNL OL P 125. 54. cs. 11895–11897.

Zsihovics Ferenc, *Officium Divinum* című munkájában.[5] Nagyon fontos megemlíteni, hogy Esterházy neve még nincs ott az imaszöveg mellett, ellenben egy mondatocska igen, ami továbblendítette a már-már eredménytelennek látszó keresést. A megjegyzés szerint ezt az imádságot Magyarország védasszonyának ünnepein kell elmondani, mégpedig az 1860-as esztergomi főegyházmegyei zsinat utasítására.[6]

A rendeletnek az esztergomi levéltárban próbáltam meg utánajárni, hátha kiderül, a nádor mely munkájáról van szó. Esztergomban a zsinati akták[7] tanulmányozása nem hozott eredményt, sem az imaszöveg nem bukkant föl, sem Esterházy neve, viszont előkerült egy nyomdászszámla címmel, évszámmal, hellyel, s így derült ki számomra, hogy az egész zsinati anyagot kiadták nyomtatásban.

A következő lépés e kötet[8] áttekintése volt. Az utolsó rendelet, az 51. statutum, amelynek címe: *De nonnullis publicis precandi formulis.*[9] Eszerint az esztergomi egyházmegyében szokássá lett, hogy az istentiszteleteken néhány könyörgés nemzeti nyelven hangzik el, ezért, hogy egységesen, mindenhol ugyanazt az imát, a meghatározott időben mondják el, rendelettel szabályozták, hogy melyek legyenek ezek a könyörgések. A statutumokat követő *Appendix*ben a XVI. szám alatt találhatók a szövegek elmondásuk idejének pontos meghatározásával.[10]

5 ZSIHOVICS Ferenc: *Officium Divinum kalauz a keresztény katholikus magán és nyilvános isteni-szolgálatra*. Pest, 1865. 16–18.

6 ZSIHOVICS: i. m. (5. j.) 16.

7 Útmutató *az esztergomi Prímás Levéltárhoz. Archivum Ecclesiasticum*. I–II. Szerk. BÓNIS György. Bp., 1964. (Levéltári Leltárak, 24) 159. 9A/32; 7. doboz.

8 *Statuta Synodi Dioecesanae Strigoniensis. Anno 1680. diebus 24 usque 28. septembris Strigonii celebratae*. Pest, 1860.

9 *Statuta…*, i. m. (8. j.) 82–83. A Rendelet teljes szövege: „Usu [!] venit in Dioecesi hac Strigoniensi, ut in Ecclesiis occasione cultus divini interdum preces quaedam etiam vernaculis linguis publice recitentur. Ut arbitrio privato in re tam gravi via praecludatur, sed et votis nonnullorum satisfiat, placuit aliquas publicarum precum formulas Appendici sub Nr. XVI. adnectere eum in finem, ut Curatores animarum, tempore designato, his formulis utantur. –– Et haec sunt, Fratres et filii in Christo dilectissimi, Statuta, quae, – postquam Decreta Concilii Pravinciae [!] Strigoniensis Anno 1858. celebrati in hac Synodo dioecesana publicari et observari iussissemus, – pro specialibus Dioecesis nostrae indigentiis condere in Domino utile, imo necessarium duximus. Legite tum Decreta Provincialia, tum Statuta Dioecesanae Synodi, menti solerter imprimite et utraque opere exequamini, ut qua factores legis iustificemini et vitam habeatis aeternam.

Dedimus et in principali ara Primatialis Basilicae post Sacrum Solemne subscripsimus Strigonii, die 28 mensis Septembris Anni 1860. Episcopatus nostri Anno trigesimo tertio, Archi-Episcoptus undecimo, Sacerdotii quinquagesimo primo.

Joannes Cardinalis Scitovszky, m. p. Archi-Episcopus Strigoniensis."

10 *Statuta…*, i. m. (8. j.) 161–197. Az imák a következők: *Litánia Jézus szentséges nevéről, Az Úr vétele előtt, Az Úr vétele után, Ima a boldogságos Szűz Máriához, Magyarország védasszonyához, Az Újév napján, Litánia a megholt hívekért, Az év utolsó napján*. Valamennyi ima magyar, német, illetve szlovák nyelven szerepel.

Itt, ezek között találjuk meg a nádor imáját is: *Ima a boldogságos Szűz Máriához, Magyarország védasszonyához címmel,* mint minden Mária-ünnepen, a szentbeszéd után elmondandó imádságot.[11] A mi szempontunkból fontos, hogy a *Statuta* sem az appendixben, sem a rendeletekben nem említi Esterházy nevét, sőt, valójában semmi konkrétumot nem találunk, ami a szerzőség kérdéséhez közelebb vinne. Ugyanakkor az 51. statutum szövege bizonyos következtetések levonását mégis lehetővé teszi. Ugyanis ha szükség volt egy egységes, állandó, meghatározott időpontban elmondható imaszövegre, akkor ennek az lehetett az oka, hogy korábban ezek a szövegek így, ebben a formában nem léteztek, (minthogy a rendelet is azt mondja: his formulis utantur), és ezért volt szükség az appendixben felsorolni és szövegszerűen közölni a bizonyos alkalmakkor elmondandó könyörgéseket.

Ezt támasztja alá, hogy hosszas további keresgélés ellenére sem került elő korábbi szövegközlés, tehát mindezek alapján úgy tűnik: a nádor imájaként számon tartott, „Emlékezzél meg, Istennek dicsőséges anyja" kezdetű szöveg 1860-ban, egy hivatalos egyházmegyei kiadványban, egy rendeletgyűjtemény mellékletében jelent meg először.

Ezek után azonnal felmerül a kérdés, vajon Esterházy neve mikor és miért tűnik fel az imádság mellett.

1896-ban jelent meg egy ünnepi kötet a millennium alkalmából,[12] amely XIII. Leó pápa köszöntését, Vaszary Kolos akkori esztergomi érsek, illetve más magyar püspökök beszédeit, körleveleit tartalmazza, amellyel a katolikus egyház „elsőnek köszönti az új évezred hajnalát".[13] A kötet írásaiban többször is felbukkan az az alapgondolat, amely szerint az országalapító Szent István király dicső tetteinek következtében a nemzet Mária országaként élte túl az elmúlt évszázadokat, s ebből, s az elődök szép példájából tanulható meg, hogy továbbra is csak ezen az úton járva élhet és maradhat fönn az ország. A buzdító írások mellett számos rendeletet, előírást is tartalmaz a kötet – körlevelek formájában – az ünneplés méltó és egységes lebonyolítására vonatkozóan. A kötet prédikációi eredetileg latin nyelven készülhettek, de nyomtatásban már magyarul jelentek meg, a prédikációk végén ugyanis ugyanazt a mondatot találjuk: „latin eredetiből fordította", majd következik az aktuális fordító neve.

A prédikációk közül az egyik, a pápa köszöntése után következő első írás Vaszary Kolos 1895. december 25-én elmondott beszéde.[14] Ebben az érsek Magyarország múltjáról, sorsáról is beszél, majd egyszer csak a „te is Istennek

11 *Statuta…*, i. m. (8. j.) 174–175. „Omni festo Fori B. Mariae V. post sacrum sermonem dicetur sequens oratio."

12 *Ezeréves Magyarország. XIII. Leó pápa és a magyar katholikus főpásztorok ünneplő szava papjaik- és híveikhez a magyar honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából.* Összegyűjté és kiadja a Szent István Társulat. Bp., 1896.

13 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) IV.

14 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) 23–32.

anyja, emlékezzél meg" váratlan fordulattal rátér az ima, a nádor imája szövegére, teljes terjedelmében elmondja, mintha saját szövege volna. Ezzel zárja ünnepi beszédét. A nyomtatott verzióban, amelynek végén fordítóként Prohászka Ottokár neve szerepel, az ima felbukkanásának első sorához egy csillagocskát tettek, lapalji jegyzetben pedig a következő olvasható: „Innentől Esterházy Pál nádor imája".[15] Vizsgálódásaim alapján úgy tűnik tehát, hogy ez az első alkalom, amikor Esterházy neve és az ima szövege, mint szerző és műve együtt jelent meg.[16]

Az eddigiek alapján tehát úgy tűnik, nincs olyan dokumentum, amely nyomán cáfolható lenne, hogy az ima szövege 1860-ban jelent meg először, és hogy majd kétszáz évvel a nádor halálát követően, 1896-ban került mellé nyomtatásban Esterházy Pál neve.

Ezt támasztja alá az is, hogy ha valóban a nádor szerezte volna ezt a könyörgést, akkor valószínűleg nem lappangott volna ilyen sokáig sem a szöveg, sem pedig Mária-tiszteletéről híres szerzőjének kiléte sem, miközben Esterházy egyéb kiadványai számos újrakiadást éltek meg, de a 20–21. század felől tekintve e roppant fontos, igen gyakori és széles körben elterjedt munkájáról két évszázadon keresztül semmi ismeretünk nincsen.

Azért is lenne különös, hogy az imádságos irodalomban ilyen hosszú időn át ennyire nyomtalan lenne ez az ima, mert a millenniumot követően elképesztő karriert futott be, egészen napjainkig, szinte minden valamirevaló katolikus imakönyvben megtalálhatjuk, nemcsak a szöveget, de a „címet" is, *Esterházy Pál imádsága*. Ennek okát az ima szépségén túl két dologban is látom. Egyrészt nyilván a zsinati határozat következtében lett fontos a szöveg, hiszen Scitovszky János szinte megkövetelte a statutum betartását, de úgy tűnik, valójában az ünnepi kötet hatása az elsődleges ok, hiszen akkor szerepelt először együtt az ima és a nádor, a *nádor imája*. Ezt a folyamatot, a népszerűség elérését pedig több dolog is elősegítette, például a prédikáció-gyűjtemény végén lévő körlevelek rendeletei. Az újévi liturgiával kapcsolatos rendelkezésekben – a statutum értelmében – a Mária-ünnepeken elmondandó „Emlékezzél meg" kezdetű imát jellemzően, mint *Magyarország Nagyasszonyához* szóló imádságot említik. Így van ez Vaszary körlevelében[17] is, amely éppen a nádor imáját tartalmazó beszéd napján kelt. Fontos, hogy ezúttal forrást is találunk, mégpedig az 1860-as zsinati határozatgyűjteményt, a pontos lapszámot is megadva. Úgy tűnik tehát, hogy Vaszary esetében a szöveg forrásaként

15 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) 30.

16 Próbáltam kideríteni, vajon hogyan, kinek a révén és főleg miért szúrták oda azt a jegyzetet, de nem sok sikerrel jártam. Közelítettem PROHÁSZKA felől, VASZARY felől, levéltári kutatásokat is végeztem, Vaszary tankönyveit, nyomtatásban megjelent munkáit is számba vettem, mindhiába. Nem derült ki, miért és ki gondolta, hogy a nádor szövege lenne az az ima.

17 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) 231–232.

1895. december 25-én még a zsinati határozatot találjuk, de mire megjelenik az *Ezeréves Magyarország*, már ott olvassuk a kötetben Esterházy nevét, mint az ima szerzőjét.

Ugyancsak Vaszary, de már 1896. április 14-i datálással egy újabb körlevelében többek között kiad egy olyan utasítást, amely szerint Esterházy Pál nádor imádságát *Magyarország Nagyasszonyához* el kell mondani. Ez azonban egy rövid, párszoros könyörgés.[18]

Ebben a kiadványban a rendelkezéseken túl még találkozhatunk Esterházy nevével, mégpedig Steiner Fülöp székesfehérvári püspök 1895. december 27-én keltezett, híveknek írt levelében. Ebben példaként állítja eléjük Esterházy Pált, és szól annak imádságáról is: „majd előimádkozzák lelkipásztoraitok azt a megható imádságot, amelyet édes hazánk egyik nagy fia, katolikus őseink egyik dicső alakja, Esterházy Pál herceg nádor rebegett egykoron e haza boldogságáért, szent István királyunk hűséges buzgó tiszteletével a boldogságos szűz Mária iránt, lángoló keresztény hazaszeretetével".[19] Ezek a szavak elárulják, milyen mély és megingathatatlan Esterházy-tisztelet létezett a korban. Steiner máshol is említi a nádort, ugyancsak 1895. december 27-ére datált körlevelében találunk utasítást Esterházy imájának elmondásáról.[20]

Tehát az ima elterjedésének egyik oka a sok rendelet, amelyek szerint bizonyos időkben ezt el kell mondani, illetve, hogy ennek következtében bekerül a szöveg az imakönyvekbe is. Van arra levéltári adat, konkrétan 1900-ból, hogy az imakönyv megjelenését engedélyező egyházmegyei szervezet könyvvizsgálója azzal a változtatással engedélyezi egy imakönyv megjelenését, hogy a *Magyarország védasszonyának* szóló imádsághoz oda kell írni: Esterházy Pál imája. Ez nyilván az érseki prédikáció hatása, annál is inkább, mert a 20 századi imaszövegek alapvetően a Vaszary-féle szövegen alapulnak. Ugyanis, ha nem is sok vagy jelentős, de található eltérés a zsinati, illetve az érseki változat között.

Sajnos itt most nincs alkalmunk a két változat részletes bemutatására, a különbség a megfogalmazást illetően jelentkezik, az érsek szövege valamelyest bőbeszédűbb, könnyedebb, de alapvetően megegyezik a zsinati szöveggel. A későbbi, 20. századi imakönyvekben található változatok, ahogy említet-

18 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) 233. A rendelkezés szövege az imával:

„5. A délutáni istentisztelet alkalmával az Oltáriszentség előtt 5 tized rózsafüzért kell végezni, s utána Esterházy Pál herczeg és nádor következő imádságát Magyarország Nagyasszonyához elmondani:

Könyörögjünk! Úristen, ki a boldogságos szűz Máriának közbenjárása által nemzetünket számtalan kegyelemmel elhalmoztad: engedd nagykegyesen, hogy a kit mindenkor szeplőtelennek, Sz. István első királyunk kezdeményezésére Nagyasszonyunknak magasztalunk és különös pártfogónk gyanánt tisztelünk e földön, annak társaságában örökéltig örvendjünk a mennyégben. A mi Urunk Jézus Krisztus által, Amen."

19 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) 91.

20 *Ezeréves Magyarország*, i. m. (12. j.) 235.

tem, az érseki szövegen alapulnak elsősorban. A későbbi szövegváltozatok eltérései közül azt érdemes megemlíteni, hogy az apostoli királyunkért való könyörgés egy idő után, érthető okokból, elmarad a felsorolásból.

A millenniumot követő időktől egészen a mai napig jelen van tehát az ima szövege (elég csak a nagypénteki könyörgésre gondolnunk), de azt is meg kell említenünk, hogy bár 1860-ban megjelent kiadványból ismerjük a nádor imáját, semmiképpen sem előzmények nélküli újdonságról, hanem több évszázados, az imádságos irodalomban jól ismert hagyományokon alapuló könyörgéstípusról van szó.

Van ugyanis egy leggyakrabban *Minden rendbéli ember könyörgése* címmel ellátott imádságtípus, amelynek célja megegyezik az „Emlékezzél meg" kezdetűével. Már 1593-ban megjelent Szalaszegi György imakönyve,[21] amelyben a következőt találhatjuk: *Egy nihany bizonyos személyek imádsági,*[22] s amelyben ha nem is az egész nemzet nevében szól a könyörgés a nemzetért, de fellelhetők benne a nádor imájának főbb elemei, például: *Lelki pásztorok könyörgései, Hallgatók könyörgései, Fejedelmeknek és tisztviselőknek könyörgése, Alsórendön valóknak az ö fejedelmökért való könyörgések, Útonjárók és zarándokok imádsági.*

Ennél sokkal több hasonlóságot lehet fölfedezni Kürti István 1611-ben megjelent imakönyvében[23] található *Minden rendbeliekért könyörgés*[24] című imádsággal. Az alapvető különbség, hogy itt Istenhez szól a könyörgés, nem Máriához, de ugyanúgy a hatalma és oltalma alá kívánkoznak, bizonyos szófordulatok is megegyeznek: „Emlékezzél meg azért Uram a te keresztyén anyaszentegyházadról, lelkipásztorokról, az mi fejedelmünkről, koronás királyunkról, minden hívedről". Az egyes emberek könyörgései is szinte párhuzamosak: „az betegeknek testi és lölki egészségeket add meg, az szegény szűkölködőknek mind lölki mind testi szükségeket töltsd be, az úton járóknak és számkivetetteknek engedjed, hogy hazájokban egészségben mehessenek, az vízen való veszedelemben lévőknek engedjed, hogy kívánságok szerint szárazra érhessenek". Ha nem is teljes a párhuzam, mindenképpen az „Emlékezzél meg" kezdetű ima műfaji előzményeiről beszélhetünk, már 1611-ben is.

Valamennyi imakönyv bemutatásától eltekintenék, de időről időre felbukkan ez a fajta tematikus imádság, s ahogy közeledünk 1860 felé, szinte folyamatos alakulás tanúi lehetünk, egyre több hasonlóságot, párhuzamosságot tudunk fölfedezni, mind az egyes szövegek gondolatvilága, mind megfogalmazása, felépítése tekintetében.

21 RMNy I. 732. SZALASZEGI György: *Hetetszaka minden napra megirattatott imádságok*. Sicz [Németlövő], 1593.

22 SZALASZEGI: i. m. (21. j.) [t3v]–[Aa3r]; Cc5[r]–[Dd1v]

23 RMNy I. 1018. KÜRTI István: *Az élő Istenhez való ájtatos könyörgés*. Kassa, 1611.

24 KÜRTI: i. m. (23. j.) 188–194.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a nádor imájával rokon tematikájú szövegeket, talán fény derülhet arra, vajon Esterházy Pál neve miért került az ima mellé. Ebben pedig az imakönyveken túl Esterházy áhítatának az utókorra gyakorolt hatása a meghatározó, egész pontosan, a mariazelli zarándoklatok vizsgálata vihet közelebb a megoldáshoz.

Szempontunkból leginkább releváns a Scitovszky János esztergomi érsek által 1857 szeptemberében vezetett igen nagy, mintegy harmincezer fős zarándoklat.[25] Úgy tűnik, a felvetett kérdés megoldása során a kulcsszerep ezúttal is a prédikációké, ugyanis az ezen a zarándoklaton elhangzott beszédek között az egyik, éppen Scitovszkyé, hosszasan ecsetelte Esterházy nádor vallásosságát, s méltatta, példaként állította be annak zarándokútját. Egy másik prédikáció, Szebényi Antal üdvözlő beszéde, amelynek második fele meghatározó mértékben mutat párhuzamot az „Emlékezzél meg" kezdetű imádsággal.[26] Ez esetben a leginkább szembetűnő eltérés a műfaji sajátosságokból fakadókon túl, hogy a prédikáció általánosabb keretekbe ágyazva, „imádkozzunk" felszólítással buzdítja imára a hallgatóságot, hogy mindazok, amelyek a nádor imájában is benne foglaltatnak, megvalósulhassanak, s csak a legvégén fordul Máriához, kérvén az ő közbenjárását is.

Szinte napra pontosan három évvel később tartják meg azt a főegyházmegyei zsinatot – még mindig Scitovszky János az esztergomi érsek –, amelynek kiadványában végül egységesítik a Máriához szóló, hasonló tematikájú könyörgések szövegét.

Az általam átvizsgált anyag alapján minden abba az irányba mutat, hogy az „Emlékezzél meg" kezdetű imát nem Esterházy Pál írta. Az ima műfaji előzményei, amelyeknek évszázadokon át tartó folyamatos alakulása következtében egyre szorosabb tematikus kapcsolat mutatható ki a végső szöveggel; az 1857-es mariazelli zarándoklat, az ott elhangzott prédikációk; az imakönyvekben egyértelműen kitapintható „Mária oltalma alá" tartozni igény így együt-

25 Ennek dokumentumai megjelentek: *Mária-czeli Liliomok.* Az 1857. Sept. 8-ki Mária-czeli magyar országos búcsujáratra vonatkozó történeti jegyzetek, főpásztori levelek, előkészületek, utazási rajzok, versezetek s egyházi beszédek gyűjteménye. Pesten, 1858.

26 Szebényi Antal buzdításai, röviden: „Már most szívemből fölkérlek benneteket: Imádkozzunk anyaszentegyházunk látható fejéért […] Imádkozzunk a mi császárunk s apostoli királyunkért […] Imádkozzunk e szent körmenet vezérlőjéért […] buzgó főpapért, ki szívén hordozván, hogy szent István a magyarok első királyától a magyar nemzet, különösen szűz Mária pártfogásába ajánltatott […] Imádkozzunk még a magyar keresztény katolika egyház többi főpásztoraiért […] Imádkozzunk az egész egyházi rendért […] Imádkozzunk mi magunkért, és az egész keresztény népért […] Te pedig oh szentséges szűz Mária! Tekints anyai szemeiddel ránk, méltatlan bűnösökre […] Mi vagyunk maradéki azon buzgó magyar kereszténynek, kiket első királyunk szent István Te oltalmadba, pártfogásodba ajánlott: oh hallgasd meg a mi alázatos esedezésünket […] maradj mindenkor örömünknek oka, betegek gyógyítója, bűnösök oltalma, szomorúak vigasztalója, és ez élet után a mennyország ajtaja. Amen." *Mária-czeli Liliomok*, i. m. (25. j.) 123–125.

tesen eredményezhette azt, hogy az 1860-as esztergomi zsinaton megfogalmazták, ezáltal kanonizálták a Magyarok Nagyasszonyához szóló imádságot, amit mi most a nádor imájaként ismerünk.

Végül hogyan került mégis Esterházy neve az ima mellé? A nádor vallásossága minden katolikus számára mintaértékű volt, az ima tökéletesen illett ahhoz az eszményhez, amit Esterházy a 19. század végén megtestesített. A millennium kapcsán, amikor az egyház szükségét érezte újra megerősíteni a „Mária országa vagyunk" biztos tudatát, Esterházy Pál személye bizonyult legalkalmasabbnak arra, hogy nevével egy anyanyelvű ima létjogosultságát megkérdőjelezhetetlenül alátámasszák.

Függelék

A nádor imájaként ismert könyörgés szövege az editio princeps alapján:[27]

Emlékezzél meg, Istennek dicsőséges anyja, magyarok Nagy-Asszonya, szentséges szűz Mária! emlékezzél meg örökségedről, melyet hű szolgád, első királyunk s apostolunk, sz. István neked fölajánlott, s végrendeletében neked hagyott. Tekints kegyes arczczal országodra, s dicső érdemeid által légy közbenjáró és szószóló szent Fiadnál Krisztus Jézusnál. Hozzád kiáltottak atyáink, s minden inségökből kiszabadultak; mert folyvást vigyáztak szemeid örökségedre, oh mindörökké áldott Asszonyunk! Ezt mi bizonyosnak tartván, gyakran folyamodtunk hozzád, s már tapasztalásunk után mondhatjuk el, hogy éretted áldott meg minket az Ur. Ilyetén reménytől buzdittatva s bizodalom által lelkesitve, oltalmad alá futunk mi, – a te néped, örökséged s nyájad, – kik gyermekeidnek neveztetünk, s különös pártfogásodért Mária-országnak hivatunk. Azért fölemeljük hozzád szivünket kezeinkkel együtt, s alázatosan kitárjuk szined előtt könyörgésünket:

Oltalmazd és védjed hatalmas pártfogásod által minden lelki és testi gonosz ellen hazánkat, hogy az Isten dicséretére s néped vigasztalására virágzó legyen. Nyerj esedezésed által, az anyaszentegyháznak s a katholika hitnek nálunk s mindenütt a földön fölmagasztaltatást; főpapjaink és lelkipásztorainknak s az egész papságnak isteni segitséget; nekünk tanulékony, engedelmes s a hit cselekedeteivel s gyümölcseivel bővölködő szivet, ne hogy Fiad akármikor is méltán haragudjék ránk, s országát elvigye tőlünk. Éleszd fel bennünk atyáink szivét, s vezéreld a hitetleneket az igazak okosságára, hogy egy szájjal, egy szivvel, ugyanegy hittel szolgáljunk Fiadnak, a mi Urunknak, és tiszteljünk s valljunk téged Aszonyunknak s pártfogónknak, miként tiszteltek atyáink.

27 *Statuta*..., i. m. (8. j.) 174–175.

Könyörgünk, Asszonyunk, apostoli királyunkért, hogy hosszu életet, csendes országot, biztos házat, erős hadisereget, hű tanácsadókat, jó népet, a világ békeségét s mind azt nyerd meg neki, a mit ő mint ember és mint király kiván, hogy népét szentségben és igazságban sokáig szerencsésen kormányozhassa, azután pedig az örökélet koronáját elnyerhesse.

Könyörgünk, Asszonyunk, a karok és rendekért, s országunk tisztikaráért, hogy a Szentlélek ajándokai által fölvilágositva megismerjék az igazságot, megbüntessék a gonoszt, s megvédjék az igazat; hogy a közjó előmozditásán őszintén törekedvén, az árváknak, özvegyeknek, ártatlanoknak igaz lelkiismérettel szolgáltassák ki az igazságot.

Könyörgünk, Asszonyunk, egész népünkért, hogy forditsd hozzánk anyai irgalmasságodat, s örökséged polgárait, kiket védelmed alá vettél, megőrizzed minden büntől, kegyességed által kormányozzad, s Isten szeretetében s félelmében megtartsad. Nyerj esedezésed által a szűzeknek tisztaságot, a házasfeleknek jámborságot, a bünbánóknak bocsánatot, az igazaknak állhatatosságot, az özvegyeknek s árváknak gyámolitást, a szegényeknek pártfogást, az utazóknak megérkezést, szomoruaknak vigasztalást, a megholt hiveknek örök nyugodalmat.

Ne vesd meg esdeklő fiaidat, s a büneik bocsánatjáért könyörgőket régi irgalmasságod karjával fogadd el; mert noha mi elhagytuk a fiúi kegyeletet, te nem szüntél meg anyánk lenni.

Légy szószóló mellettünk Fiadnál, hogy akaratja szerint intézzük életünket, s téged Nagy-Asszonyunknak és védőnknek valljunk s tiszteljünk életünknek minden napjaiban.

Kelj föl tehát, Anyánk, te uralkodjál fölöttünk, és Fiad Jézus Krisztus, a mi Üdvözitőnk. Fogadd el könyörgésünket, melyet szined elé terjesztettünk, hogy közbenjárásod által segitve, a jelen élet után az örökkévaló boldogságba juthassunk. Ti is hazánknak védszentei: Sz. Béla püspük és vértanu, Sz. István király, Sz. László király, Sz. Imre herczeg, Sz. Erzsébet asszony, Sz. Margit szűz, Isten minden megdicsőült szenteivel együtt esedezzetek érettünk a mi Urunk Jézus Krisztusnál. Amen.

A *Speculum immaculatum…* (Viennae, 1698) előzéklapja

BARTÓK ISTVÁN

„…akiktől a legtöbbet merítettem…”

Esterházy Pál a Szeplőtelen Fogantatásról

Esterházy Pál jelentőségét Szűz Mária kultuszában tömören összefoglalja a következő mondat: „Egész életét végigkísérik a Mária-tisztelet reprezentatív megnyilvánulásai, melyeknek hátterében Mária szolgálatának középkori gondolata mellett jól felismerhető a kultuszforma ellenreformációs, rekatolizációs jellege is.”[1] Ezen belül különleges helyet foglal el Mária titulusai közül a Szeplőtelen Szűz tisztelete. Az első templomot, amelyet Esterházy építtetett, a kismartoni vár templomát az ő védelmébe ajánlotta. Az általa állíttatott Immaculata-szobrok közül a legnevezetesebb a fraknói és a nagyszombati.

Több alapítványt is tett a Szeplőtelen Fogantatás tanának terjesztését elősegítendő. 500 forintot ajánlott fel azoknak a bécsi teológushallgatónak a jutalmazására, akik a legmeggyőzőbben bizonyítják a tételt. A nagyszombati egyetem javára létrehozott alapítvány a Szeplőtelen Fogantatás ünnepének méltó megtartását kívánta elősegíteni, beleértve az ezt dicsőítő szentbeszédek kiadását is. A pozsonyi és a soproni gimnáziumban letett 1000 forint pedig azt a célt szolgálta, hogy az ünnepen elmondandó imádságokat kinyomtassák.[2]

Irodalomtörténeti szempontból különösen fontosak Esterházynak a Mária-tisztelethez kapcsolódó munkái. Ismeretes olyan összegzés, mely szerint „Szűz Máriának rajongó tisztelője volt, 11 művet írt róla-neki, ebből 4 a szeplőtelen fogantatással foglalkozik”.[3] Jóllehet a legfontosabb magyar nyelvű kötetek bemutatása terén számottevő eredmények születtek, a teljes életmű bibliográfiai feldolgozása, az egyes tételek pontos jellemzése még várat magára. Ez alkalommal a Mária-tisztelethez kapcsolódva arról a latin nyelvű munkájáról szólok röviden, amelyik egész biztosan létezik, több kiadásban is tanulmányozható, és minden kétséget kizáróan a Szeplőtelen Fogantatással foglalkozik.

1 Esterházy 1690. 9.

2 Mohl Adolf: *Herceg Esterházy Pál nádorispán, a magyar Mária-leventék példaképe.* Életrajz. h. n. [Sopron], 1924. 27–31.

3 Kőszeghy Péter: *Esterházy Pál.* MAMŰL II. 420.

SPECULUM
IMMACULATUM,
QUO
Demonſtratur ex probatiſſimis
Authoribus
BEATISSIMAM VIRGINEM
MARIAM
SINE LABE ORIGINALI
ESSE CONCEPTAM.
AUTHORE
PAULO
SAC. ROM. IMP. PRINCIPE
ESTORAS
DE
GALANTA
REGNI HUNGARIÆ
PALATINO.
VIENNÆ AUSTRIÆ, typis Leopoldi Voigt, 1698.

1. kép
A Speculum első kiadásának címlapja. Wien, 1698

SPECULUM
IMMACULATUM,
QUO
Demonſtratur ex probatiſſimis Authoribus
BEATISSIMAM VIRGINEM
MARIAM
SINE LABE ORIGINALI ESSE
CONCEPTAM.
Condam A
PAULO
SAC. ROM. IMPERII PRINCIPE
ESZTORAS
DE GALANTHA REGNI HUNGARIÆ
PALATINO.
Editum Tyrnaviæ, hodie in Ungaria rurſus prælo
exemptum.
CASSOVIÆ, Typis Academicis Soc. Jesu, Annō 1747.

2. kép
A Speculum második kiadásának címlapja. Kassa, 1747

1.

A röviden *Speculum*ként említhető mű teljes címe magyarul: *Szeplőtelen tükör, amely a legmegbízhatóbb szerzők alapján megmutatja, hogy a Boldogságos Szűz Mária az eredendő bűn nélkül fogantatott.* Először Bécsben jelent meg, Leopold Voigt nyomdájában, 1698-ban. Esterházy Pál „authorként" szerepel a címlapon.[4] Ismert második kiadása Kassán látott napvilágot, változatlan tartalommal, 1747-ben. *(1–2. kép)* Ezután ugyanott többször is újranyomták, egyetemi disputációk téziseihez csatolva. Több kassai kiadványban is hivatkoznak egy példányból ismeretlen nagyszombati megjelenésre is. A disputációkra még visszatérek.

A *Speculum*ról a szakirodalomban túl sokat nem lehet olvasni. Érdemi mondandója az elsők között Dudek Jánosnak volt, a Szeplőtelen Fogantatás dogmája kihirdetésének ötvenedik évfordulójára megjelent kötetben. Régi

4 *Speculum Immaculatum, quo demonstratur ex probatissimis authoribus Beatissimam Virginem Mariam sine labe originali esse conceptam, authore Paulo Sac. Rom. Imp. Principe Estoras de Galanta, Regni Hungariae Palatino.* Viennae Austriae, typis Leopoldi Voigt, 1698. RMK III. 4080. A régebbi szakirodalomban az első megjelenést 1670-re teszik. Ez már csak azért sem lehetséges, mert legfőbb forrása (ld. később) először egy negyedszázaddal ez után jelent meg.

irodalmunkat áttekintő tanulmányában a tan megjelenését elsősorban a magyar nyelvű szövegekben vizsgálja, így Esterházy művét csak röviden érinti: „Esterházy Pál nádor szakmunkát írt a szeplőtelen fogantatásról: Speculum […]. Úgy látszik, a külföldre való tekintetből latinul írta. A 186 oldalas dolgozat e világi férfiúnál szokatlan theologiai jártasságot árul el, aki, mint újabban Gladstone s más angol államférfiak, országos gondjai mellett is talált időt vallásával foglalkozni. Általában Szent Tamásra támaszkodik s logikus főnek bizonyul.”[5] Ennek alapján került a későbbi szakirodalomba a Speculumról: „Dogmatikus mű, mely a boldogságos Szűz szeplőtelen fogantatását bizonyítja, jórészt idegen szerzők nyomán; azonban annyira alaposan, hogy jeles dogmatikusunk, Dudek szerint a mű most is igen jónak mondható.”[6]

A legrészletesebben Angyal Endre szól a műről német nyelvű Esterházy-tanulmányában. Megemlít néhányat a hivatkozott források közül, röviden ismerteti a Szeplőtelen Fogantatás vitatott teológiai problémáit. A munka egészét a későskolasztika jellemző alkotásaként méltatja. Barokk sajátságként értékeli az újkori és a középkori eszmevilág együttesét: keverednek a racionális elemek és az érzelmi meghatározottság, az emberi értelem és az isteni kinyilatkoztatás, a kritikus szemlélet és a hit a csodákban, az egyházi szaktekintélyek feltétlen tisztelete. A csodahit hangsúlyozása kissé túlzottnak tűnik ahhoz a képest, amilyen kevés szó esik a műben ilyesmikről.[7] Angyal Endre egyik-másik pontatlan megállapítása sajnálatos módon tovább öröklődött a későbbi német és magyar nyelvű szakirodalomban.[8]

Mielőtt az Esterházy Pál neve alatt megjelent munka felépítésére térnék, érdemes egy pillantást vetni arra, hogyan illeszkedik a mű a Szeplőtelen Fogantatás körüli vitákba. A tételt IX. Pius pápa 1854. december 8-án definiálta dogmaként: „kijelentjük, kihirdetjük és meghatározzuk, hogy az a tan, amely azt tartja, hogy a Boldogságos Szűz Mária fogantatásának első pillanatában, a mindenható Isten egyedülálló kegyelméből és kiváltságából, az emberi nem

5 Dudek János dr.: *Immaculata a magyar irodalomban.* In: A Szent István Társulat 1904. évi Emlékkönyve. Bp., 1904. 12–73; 41.

6 Mohl: i. m. (2. j.) 52.

7 Andreas Angyal: *Fürst Paul Esterházy (1635–1713).* Südostdeutsche Forschungen, 4 (1939) 2. füzet. 339–370. A *Speculum*ról: 356–358.

8 „Das Werk besteht aus dreizehn Kapiteln und behandelt zuerst die Aussagen des Thomas von Aquin, die für den Lehrsatz sprechen. […] Für das heutige Denken ist es eigenartig, einen Lehrsatz mit Wundern zu beweisen, die Scholastik des 17. Jh.s nimmt jedoch daran keinen Anstoß.” Uo. 357–358. Vö. „In diesem aus 13 Kapiteln bestehenden dogmatischen Werke behandelt Esterházy auf Grund einschlägiger Arbeiten der Großen Scholastiker des Mittelalters die Frage der Unbefleckten Empfängnis Mariä.” Karl Semmelweis: *Die gedruckten Werke des Palatins Paul Esterházy (1635–1713).* Burgenländische Heimatblätter, 23 (1961) 1. füzet. 32–42; 38. „[Esterházy] 1698-ban kiadott egyik művében 13 fejezetben, skolasztikus alapon latin nyelven tárgyalja Mária szeplőtelen fogantatását, s a tételeket különböző csodákkal bizonyítja.” Knapp–Tüskés: i. m. (1. j.) 8.

Üdvözítőjének, Jézus Krisztusnak érdemeire való tekintettel, az áteredő bűnnek minden szennyétől eleve megőrizve mentes volt: Istentől való kinyilatkoztatás, és ezért erősen és állhatatosan kell hinnie minden hívőnek".[9]

A dogma kihirdetését évszázados viták előzték meg. A Szeplőtelen Fogantatás mellett érvelő okfejtések jellegzetes vonulata Aquinói Szent Tamás tekintélyére hivatkozva próbálja bizonyítani a tétel igazságát. Ez azért igen nehéz vállalkozás, mert Tamás több helyen is tagadja a Szeplőtelen Fogantatást. Világosan megfogalmazza, hogy Mária életének első pillanatában, azaz fogantatásakor még nem lehetett mentes az eredendő bűntől. Ez a kiváltság ugyanis egyedül Krisztusnak adatott meg, ebben senkivel nem osztozhat, még az Istenszülő Máriával sem. A megszentelő kegyelem folytán Mária csak később, magzati állapotában szabadult meg az eredendő bűn terhétől, hogy születésekor már valóban szeplőtelenül jelenhessen meg ezen a világon.

Tamásra hivatkozva kétféleképpen igyekeztek bizonyítani, hogy a „Doctor Angelicus" minden ellenkező kijelentése ellenére igenis híve volt a Szeplőtelen Fogantatásnak. Egyrészt az ezt kinyilvánító állításaira hivatkozva, amelyekről azonban kiderült, hogy a legrégebbi kéziratokban nincsenek benne, tehát utólagos betoldások a tétel igazolására.

Bonyolultabb feladat a hitelesnek tekinthető szövegek alapján érvelni Tamással a Szeplőtelen Fogantatás mellett. Ezt többen is megtették, mozgósítva a skolasztikus logika teljes eszköztárát, feloldani igyekezvén az ellentmondásokat. E virtuóz szellemi konstrukciók módszereinek és tartalmának vizsgálata a hittudományra tartozik.[10]

Teológiai problémák elmélyült boncolgatása nélkül is megállapítható, hogy Esterházy munkája legnagyobbrészt a Szent Tamás tekintélyére építő törekvésekhez kapcsolódik. Mivel a fentebb hivatkozott említéseken kívül a *Speculum*ról sok szó nem esett, a magyar irodalomtörténet számára elsődleges a filológiai alapvetés: a források azonosítása. Ezek ismeretében nyílhat lehetőség annak mérlegelésére, hogy a mű hogyan tükrözi Esterházy teológiai felfogását: mintáinak alkotó feldolgozásával juttatja kifejeződésre elképzeléseit, vagy a szövegek felhasználásából pusztán arra lehet következtetni, hogy egyetértett tartalmukkal. A „szövegek felhasználásának" jelentését már elöljáróban pontosíthatom: az Esterházy neve alatt megjelent munka – egy-két apró különbségtől eltekintve – két kortárs teológiai értekezés egy-egy részének betűhű kiadása.

9 Idézi TÖRÖK József: *A Szeplőtelen Fogantatás dogmájának története.* Vigilia, 70 (2005) 532–535, 535.

10 Mindezekről részletesebben DEÁK Viktória Hedvig: *„Mária, aki anyja méhében megtisztult az eredeti bűntől".* Aquinói Szent Tamás Mária eredeti bűntől való mentességéről. Vigilia, 70 (2005) 536–545.

2.

A *Speculum* két fő részből áll, ezeket ajánlás, előszó és a legfontosabb források katalógusa előzi meg. A kötetet tartalomjegyzék zárja. Esterházy ajánlása Szűz Máriához szól. Illő alázattal mentegetőzik, amiért most teológus színében tünteti fel magát. Hiszen immár negyvenöt éve harci zajban, trombitaharsogás és dobpergés közepette telik élete. Ha ilyen hosszú időn keresztül csak csatákban forgolódott, az ellenség vérét ontotta, és nem fogott tollat a kezébe, hogyan is merészelhet most emelkedett vitákba kapcsolódni?[11]

A gondolatmenet folytatásában már közelít a források kérdéséhez. A vallási ügyekben jól ismert fordulattal hárítja el a meggondolatlanság vádját: ő maga semmit sem talált ki, hanem csakis a legmegbízhatóbb szerzőkből merített, minden változtatás nélkül.[12] Az olvasónak címzett előszóban konkrétumokat is említ: elsődleges kútfőként Caelestinus Sfondratust és Guilielmus Henrixet nevezi meg.[13]

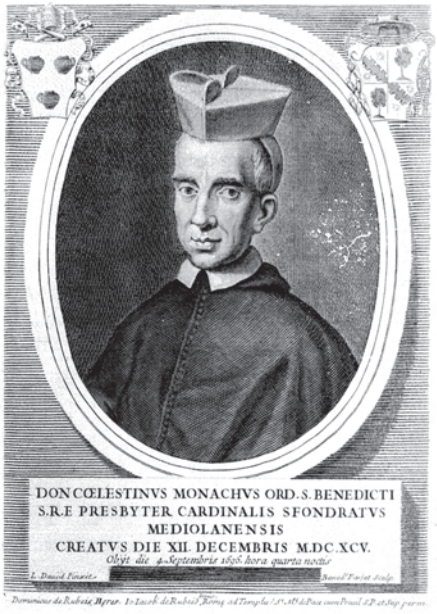
Az előszó után felsorolja a legfontosabb egyháztanítókat és teológusokat, akikre a könyvben hivatkozás történik. A tételes névsor 16 nevet tartalmaz az egyházatyáktól a kortársakig, majd az „és még sokan mások” kitétellel zárul. Úgy tűnik, ez a kötet egyetlen önállóan szerkesztett lapja, ugyanis a forrásokban ilyen áttekintés nincs. Annál sajnálatosabb, hogy a 16 névből 6 helytelenül szerepel, amint a jegyzetben látható.[14] Ezeket a hibákat a későbbi kiadá-

11 „Quid enim: Theologum agam? qui a quadraginta quinque jam annis non nisi inter tubarum clangores, ac timpanorum sonitus, tormentorumque bellicorum tonitrua, gladiosque educatus, ac versatus arma tractavi hostium tincta sanguine; subtiles controversias tractem? qui tot annorum spatiis literarium ne in manus quidem acceperim calamum.” Esterházy: i. m. (4. j.) 2v.

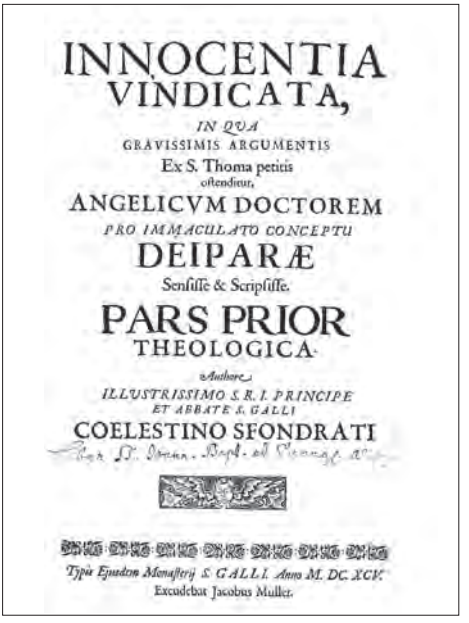
12 „Ut vero nil temere in hac quaestione tam difficili proprio solummodo ex capite quidpiam adstruxisse videar, probatissimorum Virorum sententias Immaculatam Tuam o Virgo Beatissima! Conceptionem defendentium ulla absque mutatione, aut additamento apposui, ex quibus tam Authorum gravitas, quam assertionis veritas elucescat.” Uo. 3r.

13 „[…] ad humillimas Gratiarum actiones, eidem quoque me adstringam, ut vero in re tam ardua tutiorem sequar viam, Authorum gravissimorum appono sententias ad verbum descriptas, quas inter singularem dant informationem Eminentissimus Caelestinus Sfondratus Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalis, ac Guilielmus Henrix, Ordinis Sancti Francisci Theologus eximius, ex quibus quam plurima desumpsi, ubi facile colligere licebit, nihil temere aut sine consideratione assertum esse.” Uo. 4v–5r.

14 „Catalogus Doctorum Ecclesiae, et Theologorum pro immaculatae B. V. Conceptione demonstranda in hoc libro citatorum.
S. Augustinus Episcopus
S. Joannes Damascenus
S. Anselmus Episcopus
S. Dominicus
S. Thomas de Aquino
Scotus Doctor Subtilis
Joannes de Chan Theologus

3. kép
Benedictus Fariat: Caelestinus Sfondratus portré-metszete Lodovico David festménye alapján. 1695

INNOCENTIA
VINDICATA,
IN QUA
GRAVISSIMIS ARGUMENTIS
Ex S. Thoma petitis
ostenditur,
ANGELICVM DOCTOREM
PRO IMMACULATO CONCEPTU
DEIPARÆ
Sensisse & Scripsisse.
PARS PRIOR
THEOLOGICA
Authore
ILLUSTRISSIMO S.R.I. PRINCIPE
ET ABBATE S. GALLI
COELESTINO SFONDRATI
Typis Ejusdem Monasterij S. GALLI. Anno M. DC. XCV.
Excudebat Jacobus Muller.

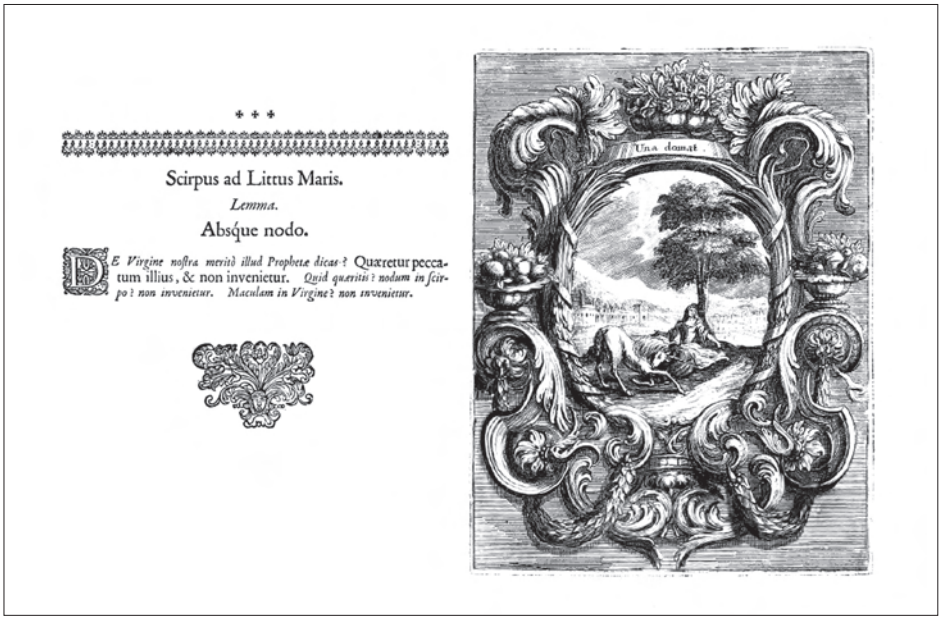
4. kép
Az Innocentia vindicata első kiadása első, teologikus részének címlapja. St. Gallen, 1695

sokban sem javították. Az egyetlen szakirodalmi tétel, amelyik idéz a nevekből, ugyancsak a hibás alakokat közli.

A bevezető részek után következik a munka két fő egysége. A terjedelmesebb *Pars Prima* 154 lap, a *Pars Secunda* ennek mintegy ötöde, 31 lap.[15] Az első résznek nincs összefoglaló címe, 11 *Paragraphus*ra, azaz fejezetre tagolódik, a Szeplőtelen Fogantatáshoz kapcsolódó egy-egy problémakört boncolgatva. Az egyes fejezeteket *Summariá*k vezetik be, amelyek rövid pontokban, tézisszerűen foglalják össze a továbbiakban kifejtendők lényegét. A legrövidebb summázat 3, a leghosszabb 18 pontból áll.

Bernardus de Bussis [helyesen: Bustis]
Joannes Bromiardus Dominicanus
Julianus Toletanus Theologiae Doctor
Beatus Ludovicus Benramus [helyesen: Beltramus]
Hieronym. Catarinus Archi-Ep. Compsanus [helyesen: Ambrosius]
Armandus de Bello Viso [helyesen: de Bellovisu]
Caelestinus Sfondratus S. R. Eccl. Cardinal.
Guilielmus Henrix Franciscanus [helyesen: Herincx]
Vincentius Jusinianus [helyesen: Justinianus]
Et adhuc plurimorum aliorum." Uo. 5v.

15 Uo. 1–154, 155–186.

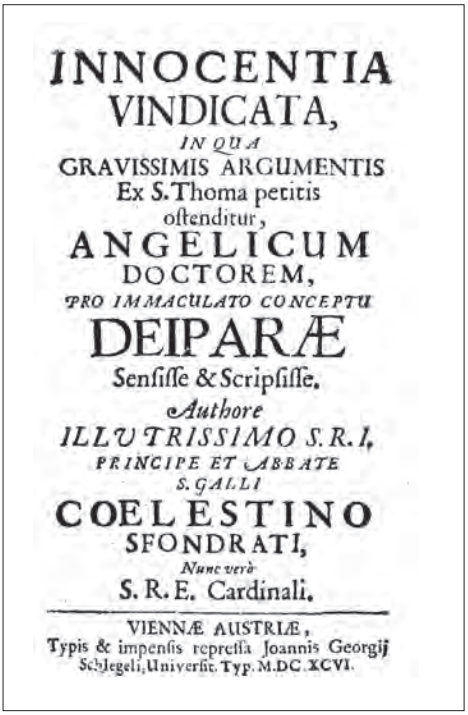
5. kép
A Szeplőtelen Szűzhöz kapcsolódó lemma és embléma az Innocentia vindicata második, szimbolikus részében

Az első rész forrását nem nehéz megtalálni: elegendő az elsőként hivatkozott tekintély, Caelestinus Sfondratus munkásságának utánanézni. A híres olasz teológus (Celestino Sfondrati, 1644–1696) Esterházy fiatalabb kortársa. *(3. kép)* A salzburgi egyetemen kánonjogot tanított. Magas egyházi tisztségeket viselt: Novara érseke, a Szent Gallen-i bencés apátság főapátja volt. Először itt jelent meg, 1695-ben *(4. kép)* Az *Innocentia vindicata,* azaz *A megvédelmezett ártatlanság,* amelyben – amint az a címlapon is olvasható – Szent Tamástól vett igen súlyos érvekkel bizonyítja, hogy a „Doctor Angelicus” igenis az Istenszülő szeplőtelen fogantatása mellett foglalt állást, gondolatban és írásban egyaránt.[16]

Az első kiadás a művészettörténészek érdeklődését is felkeltette. Az idézett cím ugyanis csak a kötet első felére vonatkozik, ez a *Pars Theologica*. Ezt követi a második rész, a *Pars Posterior,* a *Symbolica*. Ebben az oldalpár bal oldalán olvasható a szöveg (*Lemma*), a jobb oldalán pedig a szöveghez kapcsolódó emblémák grafikai ábrázolása látható, összesen 46.[17] *(5. kép)*

16 *Innocentia vindicata, in qua gravissimis argumentis ex S. Thoma petitis ostenditur, Angelicum Doctorem pro immaculato conceptu Deiparae Sensisse & Scripsisse.* Typis […] Monasterii S. Galli, Anno 1695. Excudebat Jacobus Müller.

17 Vö. Werner Vogler: *Emblematics and Theology. The Function of the Emblem in Coelestine*

INNOCENTIA
VINDICATA,
IN QUA
GRAVISSIMIS ARGUMENTIS
Ex S. Thoma petitis
oſtenditur,
ANGELICUM
DOCTOREM,
PRO IMMACULATO CONCEPTU
DEIPARÆ
Senſiſſe & Scripſiſſe.
Authore
ILLUTRISSIMO S.R.I.
PRINCIPE ET ABBATE
S. GALLI
COELESTINO
SFONDRATI,
Nunc verò
S. R. E. Cardinali.
VIENNÆ AUSTRIÆ,
Typis & impenſis repreſſa Joannis Georgij
Schlegeli, Univerſit. Typ. M.DC.XCVI.

6. kép
Az Innocentia vindicata második kiadásának címlapja, amely már az emblémák nélkül jelent meg.
Wien, 1696

Közeledve időben és térben Esterházyhoz: Sfondratus munkája a következő évben, 1696-ban Bécsben is megjelent, de ez a redakció már csak az első részt tartalmazta.[18] *(6. kép)* Két évvel ez után látott napvilágot, ugyancsak Bécsben Esterházy *Speculum*a. Az első részt összevetve Sfondratus *Pars Theologicá*jával, bárki meggyőződhet róla, hogy nem túlzás betűhű kiadásról beszélni. Nemcsak a fejezetcímek és a *Summariák* pontjai egyeznek meg, hanem maga a szöveg is. Egyetlen eltérés: a záró fejezet, a XI. § utolsó pontját Esterházy nem közölte. Az eredetiben ez a 7. pont, a *Peroratio Auctoris*. Kár volt elhagyni, ugyanis Sfondratus itt fogalmazza meg a legvilágosabban az általa is képviselt törekvés célját és eredményeit. Teszi ezt a következőképpen: „Az eddigiekben megfeleltünk mindazokra az állításokra és érvekre, amelyeket Szent Tamásra hivatkozva fordítottak a Szűz ellen. Munkánkban megmutattuk, hogy a Szűz nem vádlott, és Tamás sem vádló, így mindkettőjük ártatlanságát bebizonyítottuk. A Szűz ügyét semmi sem veszélyeztette annyira, mint a Doctor Angelicus oly sokszor előrángatott tekintélye. Mert ki ne keveredne gyanúba, ha Tamás a vádlója? Én tehát arra törekedtem, hogy a Szűz becsületét, amire olyan súlyos vádaskodások és állítások terhe nehezedett, megmentsem ettől a veszélytől. Hittem benne, hogy győzni fogunk, ha Tamás nem a szembenálló táborhoz tartozik; hiszen mások az ellenségeink, akik vagy nem látnak tisztán, vagy a képességeikkel van baj, ezért könnyen alul fognak maradni a vitában. Győztünk tehát: Tamás nemcsak hogy nem ellenségünk, hanem egyenesen a barátunk."[19]

Sfondrati's Innocentia Vindicata. Emblematica, 8 (1994[1996]) 133–148.

18 *Innocentia vindicata [...].* Viennae Austriae, Typis & impensis repressa Joannis Georgii Schlegeli, Universit. Typ. 1696.

19 „Hactenus omnia Testimonia & Argumenta, quae ex S. Thoma Virgini opponebantur, respondimus; eademque opera nec Virginem ream esse ostendimus, nec Thomam accusatorem, sicque utriusque Innocentiam liberavimus. Et vero nulla re magis periclitabatur

Sfondratus munkája 1732-ben Nagyszombatban is megjelent, egy, a témához kapcsolódó disputációhoz csatolva. A kiadvány élén áll a disputáns, Engelmayer Sámuel ajánlása az esztergomi érsekség elöljáróinak, majd 20 teológiai tézise. Ezek után következik Sfondratus műve. Ez a kiadás annyival teljesebb az Esterházyénál, hogy közli Sfondratus előszavát és a XI. § Esterházy által kihagyott 7. pontját, a *Peroratio Auctoris*t.[20]

A munka időszerűségét látszik alátámasztani egy modern latin–cseh kiadás.[21]

A *Speculum* második részének van összefoglaló címe. Ez egy kérdés: *Vajon az Istenszülő Szűz viselte-e az eredendő bűn terhét?*[22] A válaszok a kérdésre 4 paragrafusban következnek. Mindezek forrását könnyen megtalálhatjuk, ha az Esterházy előszavában másodikként megnevezett szaktekintélyt keressük. Guilielmus Henrix nevű teológus ugyan nincs, de van Herincx (Willem Herincx, 1621–1678), németalföldi ferences szerzetes, a leuveni egyetemen teológiát adott elő. *(7. kép)* Ugyancsak Esterházy kortársa. Roppant teológiai összefoglalója négy kötetben összegzi mondandóját. Szempontunkból a második kötetet érdemes közelebbről megnézni. Összesen 4 *Tractatus*ból áll, a

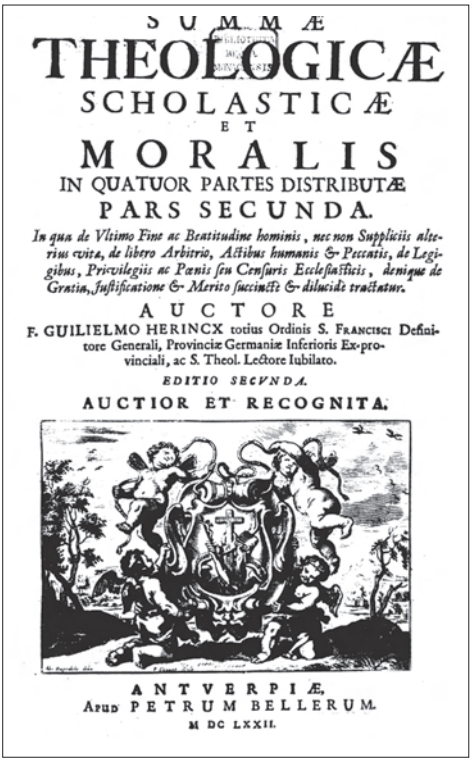
7. kép
Richard Collin: Guilielmus Herincx portréja. Rézmetszet Hieronymus van Orley festménye nyomán, 1678–1694 között

Virginis causa, quam toties jactata Doctoris Angelici Auctoritate; quis enim suspectam non haberet, Thoma accusante? Ergo eum animum intendi, ut Virginis pudorem tam gravi indicio et testimonio laborantem, periculo absolverem; credebam enim jam triumphatum esse, si in alienis Castris Thomas non staret; quippe aliis hostibus aut obscuris, aut imbecillibus, & ideo facile casuris. Vicimus ergo, Thomam non solum non hoste, sed etiam amico.” Uo. 206.

20 *Innocentia vindicata Deiparae sine labe originali conceptae argumentis e S. Thoma petitis […] Coelestinus Sfondratus […] auditoribus oblata, dum in […] Univ. Tyrn. […] theses de virtutibus theologicis publice propugnaret Samuel Engelmayr praeside Antonio Mindszenti.* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1732. *(Praefatio:* 1–18, *I–XI. §:* 19–364, *Index Paragraphorum. Peroratio Auctoris:* 363–364.)

21 *Innocentia vindicata, in qua gravissimis argumentis ex S. Thoma petitis ostenditur, angelicum doctorem pro immaculato conceptu Deiparae Sensisse & Scripsisse – Obhájení nevinnosti, které nejpádnějšími argumenty vzatými ze sv. Tomáše ukazuje, že andělský doktor myslel a psal pro neposkvrněné početi bohorodičky,* ford. Tereza Krekulová. Praha, 1993.

22 *Quaestio. An B. Virgo Deipara contraxerit Originale Peccatum?* Esterházy: i. m. (4. j.) 155.

SUMMÆ
THEOLOGICÆ
SCHOLASTICÆ
ET
MORALIS
IN QUATUOR PARTES DISTRIBUTÆ
PARS SECUNDA.
In qua de Vltimo Fine ac Beatitudine hominis, nec non Suppliciis alterius vitæ, de libero Arbitrio, Actibus humanis & Peccatis, de Legibus, Privilegiis ac Pœnis seu Censuris Ecclesiasticis, denique de Gratia, Justificatione & Merito succinctè & dilucidè tractatur.
AUCTORE
F. GUILIELMO HERINCX totius Ordinis S. Francisci Definitore Generali, Provinciæ Germaniæ Inferioris Ex-provinciali, ac S. Theol. Lectore Iubilato.
EDITIO SECVNDA.
AUCTIOR ET RECOGNITA.
ANTVERPIÆ,
Apud PETRUM BELLERUM.
M DC LXXII.

8. kép
Herincx teológiai összefoglalója második kötetének címlapja. Antwerpen, 1672

traktátusok *Disputatió*kra, a disputációk *Quaestió*kra, a kérdések *Paragraphus*okra oszlanak. A második traktátus a szabad akarat, az emberi cselekvés és a bűnök problémaköreit taglalja. Ennek hatodik disputációja szól az eredendő bűnről, ezen belül is a negyedik kérdés: *Vajon az Istenszülő Szűz viselte-e az eredendő bűn terhét?*[23] *(8. kép)*

Az első paragrafusban a szerző áttekinti a vita történetét. Ennek legterjedelmesebb részét a következőképpen indokolja: „Tamás doktor véleményét részletesebben meg kell vizsgálnunk, mivel sok tomista még ma is meg van győződve róla, hogy Tamás elutasítja a Szeplőtelen Fogantatást. Látnivaló, hogy nem győznek eleget fáradozni mesterük dicsősége érdekében, akit – úgy vélik – okvetlenül, mindenféleképpen szembe kell fordítaniuk az egyház ma hangoztatott, az igazságnak megfelelő álláspontjával."[24] A folytatásból kitűnik: Szent Tamást helyesen értelmezve nem lehet kétséges, hogy ő is a Szeplőtelen Fogantatás híve. A második paragrafus a kérdést érintő egyházi dekrétumok felsorolása. A harmadik a leghosszabb, a könyv második részének nagyjából a fele. Amellett érvel, hogy a Boldogságos Szűz már fogantatásakor mentes volt az eredendő bűntől. Ennek bizonyítása során a legfőbb tekintély – a ferences szerzőnél nem meglepő módon – Duns Scotus. A negyedik fejezet az ősbűn átöröklődésének teológiai problémáit fejtegeti.

23 *Summa Theologica Scholasticae et Moralis in Quatuor Partes distributae.* Pars Secunda. In qua de Ultimo Fine ac Beatudine hominis, nec non Suppliciis alterius vitae, de libero Arbitrio, Actibus humanis et Peccatis, de Legibus, Privilegiis ac Poenis seu Censuris Ecclesiasticis, denique de Gratia, Justificatione et Merito succinte et dilucide tractatur. Editio secunda, auctior et recognita. Antverpiae, apud Petrum Bellerum, 1672. *Disputatio Sexta: De Peccato Originali,* 171–195; *Quaestio IV: An B. Virgo Deipara contraxerit Originale Peccatum?,* 179–189.

24 „Mens D. Thomae paulo uberius indaganda; eo quod multi Thomistae, etiam hoc tempore, pro comperto habeant ipsum absolute stare a parte Immaculatae Conceptioni adversa: qui non videntur hac in parte satis laborare pro gloria sui Magistri, quem utique in veram ac hodie Ecclesiasticam sententiam omni modo trahere deberent." Uo. 180. In: ESTERHÁZY: i. m. (4. j.) 156–157.

Akárcsak Sfondratus esetében, itt is a Herincx-szöveg lényegében változatlan utánközlése történik. Az Esterházy-féle kiadványban ezúttal egyetlen pont sem marad el a forrás törzsszövegéből, csak a margináliák. Herincx a lapszélen néhány szóban összefoglalja egy-egy szakasz lényegét, és ezeket a tömör összegzéseket sorszámozza. A *Speculum*ban közölt *Quaestió*ban az eredetiben 30-tól 62-ig sorakoznak a tételek, mintegy vázlatát adva az előadottaknak. Esterházy ezeket elhagyja.

Az Esterházy neve alatt megjelent kötetben a Sfondratus munkáját záró formula[25] – „Dicsőség Istennek és tisztelet a Szeplőtelen Szűz Máriának” – a Herincxtől átvett *Quaestio* után jelenik meg.[26] Ezt követi a kötet végén a tartalomjegyzék. Az *Index Paragraphorum,* azaz Sfondratus 11 fejezetcíme után megtalálható a *Pars Secunda Quaestió*jának címe és kezdő lapszáma is. A könyvet a *Finis* szó zárja.[27]

3.

Érdekes volna tudni, hogy Esterházy milyen kiadásokat használt. Fennmaradt könyvtárjegyzékeiben sem Sfondratus, sem Herincx munkái nem szerepelnek.[28] Mindazonáltal a fentiek alapján a források mibenlétéhez nem férhet kétség, akárki is illesztette egymás mellé a két szöveget. A mintául szolgáló köteteteket illetően túl sok lehetőség nincs, hiszen az utánközlés annyira friss, hogy az eredeti műveknek kevés korábbi kiadásáról tudnak a bibliográfiák. Sfondratus *Innocentia vindicatá*ja az említett redakciókon kívül (St. Gallen, 1695, Bécs, 1696) a *Speculum* megjelenésének évében, 1698-ban St. Gallenben másodszor is napvilágot látott. A feldolgozott magyarországi könyvjegyzékekben a soproni jezsuita kollégium 1727-ben összeállított katalógusában szerepel a munka.[29] Herincx *Summá*jának köteteit először

25 „Laus Deo & Honor Immaculatae Virgini Mariae.” Sfondratus: i. m. (18. j.) 207.

26 Esterházy: i. m. (4. j.) 186.

27 Uo. 187–188.

28 A fraknói könyvtárjegyzék: *Catalogus librorum in Arce, et Bibliotheca Frakno repositorum.* Az eredeti kéziratot Iványi Emma találta meg az Országos Levéltárban: MNL OL P 108. R 8. fasc. A № 46. Merényi Lajos 19. századi másolata az OSzK-ban: Fol. Hung. 2149. Ehhez csatolták a kismartoni Esterházy-könyvtár jegyzékének xeroxmásolatát: Cathalogus Bibliothecae ad exigentium Testamenti Principis condam Pauli Eszterházy Venerabili Conventui P. P. Franciscanorum ad S. Michaelem in civitate Kismartonii Sub 16 & 17 [Saeculorum] Mense 7bris Anni 1756. resignatorum, & per manus traditorum. Kiadva: *Lesestoffe in Westungarn II.* Fraknó: 157–182; Kismarton: 183–192. Vö. Orlovszky Géza: *Esterházy Pál könyvjegyzéke.* In: Zrínyi-dolgozatok. II. Bp., 1985. 125–126; Losonci Miklós: *Arcképvázlat Esterházy Pálról.* h. n. [Miskolc], 1995. Esterházy Pál könyvtáráról: 43–49.

29 *Catalogus Librorum Collegij Soproniensis Societatis Jesu Conscriptus Anno 1727.* In: *Lesestoffe in Westungarn II.* 249.

1660-ban, másodszor 1671–1680 között adták ki Antwerpenben. Az Esterházy forrását tartalmazó kötet 1660. évi kiadásából az Esztergomi Hittudományi Főiskola könyvtárában van egy példány, amelyet a címlapján látható kéziratos bejegyzés szerint 1705-ben vettek fel a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtári katalógusába.[30]

Mindkét magyarországi példány a *Speculum* megjelenése után került be a jegyzékekbe, de ez nem jelenti azt, hogy nem lehettek meg már korábban is Sopronban és Nagyszombatban. Mindkét helyen akadhattak olyan jezsuiták, akik Esterházy keze alá dolgoztak, vagy legalábbis ötleteket adtak neki.

Mint már utaltam rá, a *Speculum*ot a 18. században többször is újranyomták. Az említett 1747. évi kassai önálló kiadás után ugyanott különböző disputációkhoz kapcsolódva jelentették meg újra meg újra változatlan formában. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában 5 ilyen található. Ezek átnézésével fény derül egy-két könyvészeti és irodalomtörténeti összefüggésre.

A nyilvános vita alkalmával kibocsátott, a hallgatóságnak szétosztott kötetek címlapján feltüntetik a jelölt vagy jelöltek témáját, nevét és a vita vezetőjének a személyét. A disputáns előszavát téziseinek felsorolása követi. Ez után olvasható a kapcsolódó munka, az említett kassai kiadványok esetében a *Speculum* 1747. évi editiójának változatlan utánnyomása.

Az egyetlen 1747-re datált disputáció katalogizálásánál valami probléma történhetett. A jelzethez tartozó kötetben ugyanis semmi nem szerepel, ami a katalógus címleírásában megadott jelöltekre és az elnökre, egyáltalán disputációra utalna. A kiadvány az első betűtől – beleértve a címlapot is – az utolsóig pontosan megegyezik az 1747-es önálló editióval; nem lehet más, mint annak egy példánya. Könyvészeti szempontból figyelemreméltó az a kitétel, mely szerint a művet „egykor" Nagyszombatban adták ki. Az viszont rejtély marad, hogy hol lehet megtalálni a katalógus címleírásában szereplő disputációt, azaz a Lökös Ferenc és Farkas Bernát Golyóbis Ambrus elnökletével lezajlott vitája alkalmából kiadott kötetet.[31]

Akárcsak az említett esetben, egy másik, a következő évben keltezett disputáció címlapján is az szerepel, hogy Esterházy Nagyszombatban kiadott *Speculum*át követi „ma" a jelenlegi, újabb editió.[32]

30 *Bibliotheca Eruditionis – Olvasmánytörténeti adatbázisok:* http://www.eruditio.hu

31 *Speculum immaculatum [...] condam a Paulo [...] Esztoras de Galantha [...] editum Tyrnaviae, hodie in Ungaria rursus praelo exemptum. Centuria theologica ex theologiae universae quatuor l. sententiarum [...] sub praeside Ambrosius Golyóbis [...] propugnata per Franciscum Lökös, Bernardinum Farkas.* Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1747.

32 *Speculum immaculatum [...] a Paulo [...] Esztoras de Galantha [...] editum Tyrnaviae, hodie rursus praelo exemptum dum in [...] Universitate Cassoviensi conclusiones ex universa philosophia [...] Joannes Makay [...] AA. LL. et philosoph. baccalaureus [...] propugnaret, praeside R. P. Francis Xav. Esterreicher [...] auditoribus distributum.* Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1748.

Egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek, hogy *Az egész világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz képei*, a *Mennyei Korona*, a *Boldogságos Szűz Mária Szombattya* és a *Minden Szentek Királynéja* után a *Speculum* is megjelenhetett Nagyszombatban is. A magyar nyelvű munkák után nem ez lenne az egyetlen latin, hiszen ugyanitt látott napvilágot néhány évvel később ugyancsak latinul a *Litaniae de Sanctis Conversis* is. A nagyszombati *Speculum*-kiadást Ján Čaplovič is felvette az 1700 előtt a mai Szlovákia területén megjelent nyomtatványok bibliográfiájába, 1698-ra keltezve.[33] Példányra ő sem tud hivatkozni, forrása Zelliger Alajos említése.[34] Az első kassaival egy időben megjelent nagyszombati editióra utal a krakkói jezsuiták könyvtárának az a tétele, amelyik 207027 jelzeten a *Speculum* következő kiadását tartja számon: „Tyrnaviae, Acad. Soc. Jesu, 1747”.[35] Jó volna tudni, hogy a „Tyrnaviae” nem elírás-e a „Cassoviae” helyett. Elképzelhető, hogy a kassai címlapon szereplő „Condam […] editum […] Tyrnaviae” tévesztette meg a katalogizálót.

Egy 1748. évi kassai kiadás irodalomtörténeti vonatkozása, hogy nemcsak az újranyomott *Speculum,* hanem a vita elnökének személye is kapcsolódik Esterházyhoz.[36] „Esterházy művének 1696-os kiadása *[Mennyei korona]* adta az ösztönzést Nedeczky László jezsuitának a Magyarországon és a hozzá kapcsolódó tartományokban található Mária-kegyképek történetét összegző, 1739-ben Kolozsvárott kiadott könyvéhez [*Fontes Gratiarum Marianarum novi et veteres,* Claudiopoli 1739]. A doktori fokozat megszerzése érdekében készített munkát az áhítati célkitűzés mellett kritikai szándék jellemzi: Nedeczky bírálja Esterházyt a legendás elemek és a történeti adatok keveredése, illetőleg az utóbbiak mellőzése miatt. A leírások módszere azonban lényegileg megegyezik Esterházyéval.”[37]

Az említetteken kívül még két olyan disputáció található az OSzK-ban, amelyek közlik Esterházy *Speculum*át.[38]

33 *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700, II.* Szerk. Ján Čaplovič. Martin, 1984. *(Slovenská narodná retrospektivná bibliografia, Séria A, Knihy Ia)* 2404. tétel, 837. Ez alapján az RMK II. kiegészítése: 1933a.

34 Aloysius Zelliger: *Pantheon Tyrnaviense, Bibliographiam continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus aa. 1578–1930 editorum.* Tyrnaviae, 1931. 1698, 12. tétel, 42.

35 Biblioteka Naukowa Księży Jezuitów w Krakowie: http://www.jezuici.krakow.pl/bibl

36 *Speculum immaculatum […] dum in […] Univ. Cassoviensi conclusiones de virtutibus theologicis Melchior Saarossi praeside Ladislao Nedeczky [publice propugnaret] auditoribus distributum.* Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1748.

37 Esterházy 1690. 22.

38 *Speculum immaculatum […] dum conclusiones ex universa philosophia […] Josephus Raisz […] propugnaret, praeside Francis. Xav. Esterreicher […] auditoribus distributum.* Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1748; *Speculum immaculatum […] dum theses ex quatuor disputantibus logicae […] propugnandas susceperunt […] Casparus Liszka, Sebastianus Kis praeside Benedicto Szelej.* Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1749.

Amint az eddigiekből kitűnik, Esterházy Pál mint a *Speculum* „authora" legfeljebb a kiadás értelmi szerzőjének tekinthető, sokkal inkább, mint a források alkotó felhasználójának. Egy több évszázados teológiai vitában egy magyar hadvezértől és politikustól természetesen nem is kell elvárni önálló koncepció kidolgozását. Előszavában ő maga is megnevezi legfőbb forrásait, és leszögezi, hogy „minden változtatás nélkül" („ulla absque mutatione") vette át a Szeplőtelen Fogantatást bizonyító érveket. A magyar művelődéstörténet számára mindenképpen értékelendő annak jelentősége, hogy – Esterházy nevéhez kapcsolva – megjelent egy olyan munka, amelyik két kortárs értekezés alapján újabb kiadásban tette hozzáférhetővé az érvelés egyik jellemző, Szent Tamásra támaszkodó vonulatát. Népszerűségét a későbbi editiók is bizonyítják. Annak meghatározása, hogy a művek közreadása hogyan illeszkedik a magyarországi teológiai gondolkozás történetébe, az ezzel foglalkozó szaktudomány feladata.

DÉRI ESZTER

Asztrológiai szimbólumok Esterházy Pál halotti prédikációjában*

Vargyassi András Esterházy Pál felett mondott prédikációja[1] ahhoz az ókori hagyományhoz látszik kapcsolódni, amely a makro- és mikrokozmosz szoros összefüggésében hitt, és amely szerint az ember sorsa, lelki és fizikai alkata nem független a világmindenségtől. Ennek a világképnek egyik hozománya és a mai kor számára legközismertebb részlete az asztrológia, amelynek több száz éves képzőművészeti és művelődéstörténeti jelenléte arra inti az olvasót, hogy az ebben a körben kialakult szimbólumokat tágabb összefüggésükben értelmezze, ha azokkal egy 18. század eleji prédikációban találkozik. Bár az elemzés teljességéhez további levéltári források szükségeltetnek, és a teljességet a dolgozat sok szempontból meg sem közelítheti, e tanulmány mégis megkísérli a kérdésfelvetést, és arra keresi a választ, hogy az asztrológia jegyei milyen további jelentéssel bírhatnak egy barokk halotti pompa kísérőjeként.

A nádor temetési ceremóniájának magyar nyelvű prédikációja[2] az elhunytat a Naphoz hasonlítja, a beszéd során az „egekben járó Nap" metaforát használja, amely önmagában nem jelent újítást a 17–18. századi halotti beszédekben.[3] Azonban a kor magyar nyelvű prédikációi között egyedülálló, hogy Vargyassi András a laudatiót és a beszéd további részeit a zodiákus jegyek köré fűzi: „Tészek azért ez órának folyása-alatt, ezen előttünk szépen fen-álló Castrum Dolorisnak [...] Herczegi süveges tetejére egy fényessen világoskodó

* A szerző az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

1 Vargyassi András: S*ol mysticus az az a' nemes magyar hazában: nagy Méltóságokban világoskodó méltóságos fejedelem Galántai Gróff Esterhas Pál... szomorú exequiain.* Nagyszombat, 1713.

2 A temetésről még egy német nyelvű beszédet ismerünk: Matthias Marckl: *Le dernier adieu. Das ist: ultimum Vale, Oder Letztes behüt dich Gott. Dem... Paulo Eszterhaszi von Galantha...* Wien, 1714.

3 Teljességre nem vállalkozva csupán egyetlen példa Ordódy Zsigmond beszéde, amelyben a naphoz hasonlítja az elhunytat: „ez mint a' fényes nap, úgy világoskodot az Isten házában, az Anya Szentegyházban." Ordódy Zsigmond: *Sol in splendore suo occumbens, Dücsöséges Fényességében el-hanyatlott Nap...* Nagyszombat, 1695. o. n. RMK I. 1481.

Napot; az alkotmánynak négy részére függesztem az Oroszlány; a' Rák; a' Mérték; a' Szűz égi Jeleket, melly Jelekben miként világosított a' mi titkos értelmű, dicsiretes, és dicsőséges Napunk".[4]

E dolgozat nem vállalkozhat az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb számban megjelenő asztrológiai (és asztronómiai) irodalom teljes áttekintésére,[5] ahogyan az irodalomban való évszázados megjelenésének felrajzolását sem tekinti céljának.[6] Mind a nyugati társadalomtudományi kutatásokban, mind Magyarországon egyre nagyobb teret kap a reneszánsz és a kora újkor csillagászati, asztronómiai és asztrológiai érdeklődés különböző irányú megközelítése,[7] így itt az asztrológia kapcsán csupán a legfontosabb, a beszéd szempontjából jelentőséggel bíró részleteket emelnénk ki.

A zodiákus jegyeivel a középkori hóráskönyvek kalendárium részeiben, a hónapábrázolások mellett találkozunk elsősorban, ahol a munkák elvégzésének idejére vonatkozóan a hónapok megjelenítéseként ábrázolták azokat. A későbbiekben, a 15–16. század folyamán számos képzőművészeti példa bizonyítja az asztrológia népszerűségét az előkelőbb társadalmi osztályokban. Az 1470-es években a ferrarai Borso d'Este a csillagjegyek szimbólumaival festtette ki a Palazzo Schifanoia egyik termét; 1515-ben, a mantovai Palazzo d'Arco *Sala dello Zodiacó*ját Falconetto az állatöv jegyeinek szentelte, és Bonfini leírása szerint Mátyás király palotájának egyik termét szintén a tizenkét csillagjegy képe díszítette.[8]

A 15. századtól – a Ptolemaiosz-kommentárok megjelenésétől – az asztrológiai jóslás igazi virágkora kezdődött, amely az arisztotelészi világképet örökítette tovább – és a horoszkópkészítés mind a mai napig e

4 Vargyassi: i. m. (1. j.) 5.

5 Átfogó elméleti és ikonográfiai írás: Robert Eisler: *The royal art of astrology.* London, 1946. Ókori előzmények és elmélet: Albert P. de Mirimonde: *Astrologie et musique.* Genève, 1977. (Iconographie musicale, 5); Roger Beck: *A brief history of ancient astrology.* Oxford, 2007. Szűkebb történeti, 14–16. századi áttekintés: Eugenio Garin: *Lo Zodiaco della vita.* La Polemica sull'astrologia dal Trecento al Cinquecento. Roma, 1982.

6 Már csak azért sem, mert ezekben a dolgozatokban többnyire nem esik szó a 18. századi ember asztrológiához való hétköznapi viszonyulásáról. Erről elsősorban a kalendáriumokat tárgyaló és ritkán az orvostörténeti szakirodalom nyújt képet. Dr. Bencze József: *A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól.* Orvostörténeti Közlemények, 1964 (30) 9–59; Dukkon Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban.* ItK, 1992. 594–606; Dukkon Ágnes: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben.* Bp., 2003.

7 A csillagászattörténet utóbbi években készülő, magyar nyelvű bibliográfiája számos példát nyújt. *A csillagászat magyar nyelvű bibliográfiája.* Főszerk. Sragner Márta, Csorba Győző. http://csimabi.csillagaszat.hu/cs-onlin.htm (Utolsó megtekintés: 2013. 12. 17.)

8 Barbara Furlotti – Guido Rebecchini: *The art of Mantua. Power and patronage in the Renaissance.* Los Angeles, 2008. 118; Maurizio Bonora: *Lo Zodiaco del Principe.* I Decani di Schifanoia. Ferrara, 1992; *Csillagsorsok és embersorsok.* A Szépművészeti Múzeum kiállításának katalógusa. Bev. Bodnár Szilvia. Bp., 1990. Bevezető.

világkép szerint működik.[9] Eszerint az égitestek kapcsolatban vannak az állatövi jegyekkel,[10] illetve „házaikkal", és a bolygók ezekhez viszonyított helyzete egy adott időpontban, egy adott helyen befolyással van a földi eseményekre, az emberi természetre és a sorsra. A zodiákus tizenkét csillagképe egyben valamelyik bolygó háza is: a bolygók tulajdonságai és hatásai akkor a legerősebbek, amikor saját házukba, saját domiciliumukba lépnek. A csillagképek és a bolygók aktuális állása adja azt a számítási rendszert, amely a horoszkópot eredményezi. A horoszkóp szubjektív magyarázata az asztrológiai gyakorlat meghatározója, és (bár az asztronómiának és az asztrológiának nagyjából a 17. század elejéig közös története volt) a horoszkóp az a pont, amelyben a két tudomány egymástól határozottan elkülönül.[11]

Vargyassi András beszéde az asztrológiában használt kifejezésekkel él, Esterházy Pálban egy olyan férfi képét festi meg, aki „a' Napnak házában, sok authoritásokat, dignitásokat, és dicsőséges dicsireteket, önnön magának nagy méltán megnyert",[12] és a nádor egyik zodiákus házából a másikba lépve ér élete végére. Szóhasználata és a szimbólum, amely köré beszédét építi, nemcsak a mai kor szemüvegén keresztül vet fel kérdéseket, hanem a 18. század tükrében is, hiszen az egyház már a 16. századtól elítélte az asztrológia jövendöléseit, a tridenti zsinat 1545-ös határozatai között tiltotta meg a csillagjóslást, V. Sixtus pedig erre hivatkozva ítélte el a judiciális asztrológiát az 1586-ban kiadott pápai bullában.[13] Lehetséges-e ezek alapján, hogy az 1713-as prédikáció képei még az asztrológia valódi jelentését hivatottak felidézni? Mivel a halotti prédikációk esetében a szerző és a befogadó személyén kívül a szöveghez szervesen kapcsolódik az elhunyt személye és „megrendelőként" az elhunyt családja is, indokolt a kérdés több oldalról való megközelítése.

9 Bollók János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Bp., 2003. 12–15.

10 Az állatöv azoknak a csillagképeknek a sora, amelyet a Nap, a Hold és a többi bolygó pályáján „végigjár".

11 Pilippe Zarka: *Astronomy and astrology*. In: Proceeding of the International Astronomical Union, 5 (The Role of Astronomy in Society and Culture). Ed. David Valls-Gabaud, Alec Boksenberg. Cambridge Journals Online, 2009. 420–421.

12 Vargyassi: i. m. (1. j.) 4.

13 Teres Ágoston SJ: *Biblia és asztronómia.* Mágusok és a csillag Máté evangéliumában. Bp., 2005. 174.

Esterházy Pál sokoldalú személyiségéből kiindulva[14] szerteágazó érdeklődésének tulajdoníthatnánk a zodiákus felidézését halotti pompáján. A fraknói vár gyűjteménye, a kincstár Esterházy Pál idején szerzett kuriózumai, a könyvtár állományának csillagászati, asztronómiai témájú darabjai,[15] a Stefan Körner által idézett asztronómiai érdeklődés[16] és a rák jegyre való utalás az önéletírás bevezető mondatában[17] mind azt sugallhatnák, hogy a prédikációban szereplő négy zodiákus jel témaadója Esterházy Pál érdeklődési köre. Azonban a 18. század elejére az asztronómia és az asztrológia élesen elkülönült egymástól,[18] így meglátásunk szerint a könyvtárban lévő csillagászati

14 E kötet esetében talán szükségtelen a nádor életére, mecenatúrájára, politikai munkájára, vallásos buzgalmára vonatkozó publikációkat sorolni. Bőségesebb az Esterházy Pálra vonatkozó bibliográfia, mint amennyit itt összeszedhetünk, így csupán néhányat idéznénk azok közül, amelyek már tárgyukban a nádor sokoldalúságának bizonyítékát rejtik. Pl. Tüskés Gábor: *Esterházy Pál magyar nyelvű kegyességi művei.* Limes, 2005/3, 49–59; Monok István: *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai.* In: Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra. Az Esterházy-család. Szerk. Czoma László. Keszthely, 2005. 91–101; Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás.* In: Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Debrecen, 1993. 19–46; Maczák Ibolya: *A herceglány léptei.* Család- és nőreprezentáció az Esterházy Krisztina Jozefa felett mondott gyászbeszédben. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban". Tanulmányok az Esterházy családról. Szerk. Maczák Ibolya. Bp., 2009. 125–140.

15 *Lesestoffe in Westungarn II.* 157–192.

16 Stefan Körner: *A Bibliotheca Esterházyana.* In: Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp., 2009. 112.

17 „En Fraknai Groff Eszterhás Pál lettem ez világra Kismartony Várában in Anno 1635 Kisasszony nap estén éffélkor az az, midőn éppen tizenketőtt ütne az ora, mely immár kisaszony napiának mondattatik Septembernek nyolczadik napián Rák iel alat." (*Esterházy Pál naplója 1635–1653.* MNL OL P 125. MF 4752.)

18 Már a 17. század közepének e tárgyú irásaiban a két „tudomány" közötti különbségtételt hangsúlyozzák. 1665-ben így ír pl. Komáromi Csipkés György: „az *Astrologus*okon, mind az Regieknel mind az Mostaniaknal, értettetnek az *Astronomus*ok, és az *Astrologia*n az *Astronomia;* nem akarom mindazáltal ez nevezet alatt befoglalni, és ez irásommal illetni, az *Astronomus*okat, azokat az Csillagokat szemlelő, s Eg jarasat visgalo bölcseket, kik az Egnek es azon lévő Csillagoknak termeszetit, mozgasit, és mertekit, tudakozzak, visgallyak; elmejeknek szekerén, és az egi seregeket ottan ottan meg latogattyak […] A Csillagokbol jövendölö, a jegy magyarázo nem egyéb, hanem a judiciarius jövendő mondo Astrologus, kia a csillagoknak nézéséből, a Bujdoso csillagoknak öszve menéséből; ellenben állásából […] Azokrol a jövendő dolgokrul, mellyek vagy lesznek vagy nem lesznek, lehetnek is, s nem is, és csak az egy minden tudo Istennek vannak tudtára, vakmerő képpen minden csacsog, és szemtelenül fecseg, hazudoz." (Komáromi Csipkés György: *Az Iudiciaria Astrologiarol és Üstökös Csillagokrol valo Judicium.* Debrecen, 1665. 4–5, 8.) Kevésbé adekvát módon a judiciális és naturális asztrológia, valamint az asztrológia és asztronómia közötti különbségtétel megjelenik a katolikus kalendáriumok prózai részeiben is. Pl. „Innét elég nyilván ki tetczik, mely héjába valók azok az Astrologusok jövendölési mellyek el rendelik minemű eletnek modgyát fogja valaki követni, ha vilagi, ha egyházi, vagy vitéz életet: hány felesége lészen, azok mely gazdagok; mely nemesek; hány gyermeke, sőt hany ötcze, battya, nénnye, húga; és miczoda halállal hal meg, fegyver, vagy tör miátt, vizbe, vagy tégla eséstől. […] Mégis jövendölnek néha némelly dolgokat a' Genethliacusok, mellyek jövendölések szerént megis történnek, de azt nem külömben, hanem a' gonosz ördögnek mes-

témájú könyvek nem jelentenek magyarázatot az asztrológiai motívumok alkalmazására,[19] ahogyan a nádor üstököst ábrázoló rajza sem.[20] Ezért célravezetőbbnek tartjuk a beszéd által felvetett kérdés megközelítéséhez az asztrológiai jegyeket mint szimbólumokat vizsgálni.

A prédikációt építő legtöbb metafora és kép emblémás könyv hatását valószínűsíti.[21] Vargyassi András a születő nap képére például a *Iam Illustrabit Omnia* mottót használja, Filippo Picinellinél pedig szintén megtaláljuk a születő nap jellemzésére.[22] Ez a mottó Picinellinél a jó fejedelmek jeles tulajdonsága, és Lodovico Dolce uralkodókról, hercegekről és nemesekről szóló, 16. századi emblémagyűjteményében[23] a *Iam illustrabit omnia* mottó a spanyol Fülöpöt mint a négyfogatú szekéren vágtató Solt ábrázolja.[24] Azonban az elhunyt méltatását nem elsősorban a Nap képére fűzi a prédikáló, hanem további négy csillagjegyhez kapcsolja, így a zodiákus jegyek összetettebbé teszik a Nap-metaforát.

---

terségével, a' kivel titkos szerződése vagyon." *Kalendariom Kristus Urunk születése után való 1659. esztendőre.* RMK I. 945/1. Nagyszombat, o. n.

19 A csillagászat iránti érdeklődés nem tűnik egyedülállónak főúri körökben. Vö. Athanasius Kircher kapcsolata Esterházy Miklós sógorával, Nádasdy Ferenccel és Esterházy Miklóssal: Kiss Farkas Gábor: *„Difficiles Nugae".* Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai. ItK, 109 (2005) 436–468.

20 Stefan Körner: i. m. (16. j.) 112, 35. lábjegyzet.

21 Ennek egy példája, ahogyan a Nap motívum jelentéséből adódóan a beszéd elhagyhatja a genealógia és a dicső ősök felsorolását. A főúri körben született halotti prédikációk hagyományától eltérően és az Esterházy családhoz kapcsolódó későbbi beszédek gyakorlatával szemben a *Sol mysticus* írójánál a család reprezentációjának helyét átveszi Esterházy Pál egyéni laudatiója. A beszédben az ősökről csupán a négy vezekényi hős említése erejéig esik szó annak ellenére, hogy éppen a nádor megrendelésére készült el az Ádámig visszavezetett és Lipót által hitelesített genealógia. A dicső múlt kihagyása a Nap-kép jelentéséből és évezredes szimbolikus hagyományából adódhat: elsődlegesen kiemelt tulajdonsága ugyanis, hogy nincs szüksége más fényforrásra, önmaga fénye elég dicsőséges ragyogásához, ugyanakkor minden élőlényre jótékonyan ragyog. Erre a jelentésére rímelnek a prédikáció sorai: „A' Napnak tulajdonsági között nem utolsó ez, hogy […] önnön magában világoskodni, és heveskedni nem tartya elégnek, hanem *ad extrá*, másokat is világosít, hevít, melegít, segít… nagy kedvelve szémlélik a' teremtett állatok, a'kik tudnia-illik, szeretői az ő világosságának s' melegségének." Vargyassi: i. m. (1. j.) 5. A nádornak, ahogyan a Napnak, nincs szüksége más bolygók megvilágítására, azaz a dicső ősök felsorolására ahhoz, hogy ragyogjon.

22 Filippo Picinelli: *Mondo simbolico.* Venezia, 1678. 9.

23 Giovanni Battista Pittoni – Lodovico Dolce: *Imprese.* Venezia, 1568. 2. embléma.

24 Azonban a Nap nemcsak az emblémás könyvekben uralkodói kép. A képzőművészetben általános, hogy a görög-római kultúra *Héliosz*a, *Sol*ja jeleníti meg a jó uralkodót. Apolló még a 17. századi francia uralkodói reprezentációban is a fényét mindenhova árasztó, áldásos napistenként jelenik meg. Tehát ha az óriásmetafora fogalmának keretein belül szeretnénk értelmezni a prédikáció képeit, azt mondhatnánk, hogy a Nap az a bizonyos óriásmetafora, amelyre a prédikációt felfűzte írója, és ezzel a szöveg évezredes képi hagyományhoz kapcsolódik.

A Nap domiciliuma az oroszlán jegy, ezért kezdi a prédikátor a nádor életének leírását az oroszlánnal: „a' mi titkos értelmű Napunk, lépék az Oroszlány Jelben, mené a' Felséges Leo Leópold Császár udvarában, szolgálattyában. Itten meg bizonyitá ő, hogy *majores excitat aestus*, a' Nap tulajdonsága szerént, nagyobban heveskedett az Oroszlányban."[25] Majd Esterházy Pál katonai cselekedeteit leírva így folytatja: „De [...] mennyünk továb az Oroszlány Jelben, mellyben a titkos értelmű Napunk *geminat incendia*: duplázza kettözteti az heves buzgóságbúl indúlt operátiókat munkálkodásokat. Hallyuk meg miként dicsirik őtet az Isten dicsőségével tellyes cselekedetek."[26] Ezekben a részletekben a mottók egy-egy visszakereshető embléma mottói, amelyet a nyomtatott szöveg kiemel a lemma szó feltüntetésével. Forrásuk Filippo Picinelli *Mondo simbolico gyűjteményének sol in leone, a nap az oroszlánban címszava.*[27] (*1. kép*)

A Rák jegy a következő, amelynek kapcsán elsősorban az 1683-as várvédést említi a szerző prédikátor, hiszen ekkor „a mi Napunk-is, *superata tempestate novatur*; meg újújúla, fel-derülvén a' keresztyénség homályos ege".[28] Majd „jó hirt nevet szerezvén magának [...] lépék a' mi világositó napunk a' *Mérték* Jelében", azaz a mérlegbe. A mérleg képe elsősorban a fejedelmi erényekről szól, lemmája pedig a már említett Fülöp-emblémájához kapcsolódik azzal, hogy Vargyassi fel is idézi történetét: a nádor „ama Spanyól-Országi harmadik Fülöp Királynak *symbolumát* példázattyát szüntelen elméjében tartya vala, a' ki az olaj ágat, az irgalmasságnak képét; a'meny-ütő kővel, melly az igasság keménységének ábrázolója, egyben kötvén illyen irással *Lemmázz*a vala azt: In opportunitate utrumque. Innen a' mi [...] édes Hazánk egeit mindenüé el-néző [...] Napunk, mindenkor szemében, elméjében tartotta a' Mértéket, mellynek eggyik serpenyőjében olajágat, a' másik serpenyőjében éles kardot tart vala, ez irással *in opportunitate utrumque*."[29]

A leírás Fülöp királyról Filippo Picinelli emblémás könyvében az *oliva* címszó alatt szerepel az irgalmasság és igazságosság jellemzéseként, és Knapp Éva publikációja szerint Jacobus Typotiusnál is.[30] Csakúgy, ahogyan a következő csillagjegy, a szűz jegy mottójának (*Ut temperat iras*) forrásai is nyilvánvalóan ezek a gyűjtemények. „Az égi Nap felől azt tartyák az Astrologiában tanúlt bölcsek, hogy midőn a' Szűz Jelben lépik, *temperat iras*: meg-mértékli, le csendesiti heves forróságát. A' mi titkos értelmű Napunkat ha meg visgállyuk,

25 Vargyassi: i. m. (1. j.) 8.
26 Vargyassi: i. m. (1. j.) 10.
27 Picinneli: i. m. (22. j.) 19.
28 Vargyassi: i. m. (1. j.) 12.
29 Vargyassi: i. m. (1. j.) 12.
30 Knapp Éva: *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban.* ItK, 104 (2000) 20.

1. kép
Geminat incendia. Filippo Picinelli: Mondo simbolico. Venezia, 1678, 19.

bizony az születése napjától fogvást, (melly vala a' Szűzek Szűzének napja, ki múlása […] napjáig, melly-is, ugyan jobbára Bóldog-Aszszony napján lett vala) mindenkor leg inkáb munkálkodot a' Szűz Jelben,[31] miért vallyon? nem másért, hanem hogy *temperat iras*. A' bűnök miá meg-haragut Istennek, az Isten Annyában a' Bóldogságos Szűzben számtalanszor el-óltsa haragját!"[32] Nem jelent váratlan fordulatot, hogy Picinelli szintén Szűz Mária alakját rendeli a *temperat iras* mottójú embléma magyarázatához.[33]

31 Esterházy Pál valóban a Szűz napján, szeptember 8-án, Kisboldogasszony napján született. Halála azonban valójában március 26-ára esett, egy nappal „Bóldog-Aszszony napja" után, így csak egynapos „tévedésre" volt szükség ahhoz, hogy Vargyassi András a nádor egész életét a Szűzhöz kapcsolja.

32 Vargyassi: i. m. (1. j.) 13.

33 „Il Sole nel segno della Vergine, com'altri disse, OMNIA COMPONIT, ed anco; TEMPERAT IRAS; cosí da Maria Vergine, e mentre portó il Sole diuino nel suo beato seno, e mentre per noi tutta via intercede, gli sdegni diuini restano modificati, e se ne chiama beneficato l'vniverso…" Picinelli: i. m. (22. j.) 19.

2. kép
Lucas Cranach iskolája: Hét bolygó.
4. tábla: Nap, 1550–1570.
London, British Museum.
© Trustees of the British Museum

3. kép
Lucas Cranach iskolája: Hét bolygó.
7. tábla: Hold, 1550–1570.
London, British Museum.
© Trustees of the British Museum

E példákból látszik, hogy – bár a prédikáció szövege az asztrológia alapfogalmainak gyakorlati ismeretén alapul – Vargyassi András a négyből két zodiákus jegy forrásaként félreérthetetlenül jelzi az emblematikus forrást, tehát úgy tűnik, hogy a csillagjegyek használata inkább szimbolikus hagyományokon alapul, mint tényleges asztrológiai ismeretek szándékos alkalmazásán.

A művészettörténeti ikonográfia módszere a szimbólumok értelmezésén túl bizonyos vizuális alkotások és témák közötti kapcsolatot kutat. A szövegekhez fordul vissza azért, hogy a régebbi korok mindenki számára egyértelmű jelentéssel bíró szimbólumai a ma embere számára is felfedjék jelentésüket.[34] Ha az ikonográfia módszerét megfordítva használjuk, és a szövegből indulunk ki, elérünk a nádor egy más szempontú reprezentációs funkcióval született művészeti megjelenítéséhez.

34 Vö. Jernyei Kiss János átfogó bevezetőjével: Jernyei Kiss János: *Barokk mennyország*. Bp., 2009.

4. kép
Lucas Cranach iskolája: Hét bolygó.
5. tábla: Venus, 1550–1570.
London, British Museum.
© Trustees of the British Museum

5. kép
Lucas Cranach iskolája: Hét bolygó.
6. tábla: Mercurius, 1550–1570.
London, British Museum.
© Trustees of the British Museum

A régi magyarországi irodalomban fellelhető asztrológiai képek kapcsán legutóbb Bollók János kötetét említhetjük, aki bizonyította Janus Pannonius asztrológiai ismereteit, és rámutatott korának befogadói hozzáállására: a költő számíthatott a 15. századi közönség jártasságára az asztrológiai alapfogalmak terén. Lodovico Gonzaga jellemzése érthető lehetett az akkori ember számára, amikor Janus a bolygókhoz kapcsolt tulajdonságok által próbálta megfejteni születési idejét:[35]

> …vajh bősz Mars, a szelíd Venus, ékes szózatu Hermes,
> vagy születésednél maga Phoebus csillaga égett;
> egyik mellett szól tündöklő, nagyszerü külsőd,
> másikat elméd éle, tudós voltod javasolná,
> ezt a vitézséged heve, azt nagy hadtudományod.[36]

35 Bollók: i. m. (9. j.) 11–12.
36 Janus Pannonius: *Dicsőítő ének Lodovico Gonzagához, Mantua hercegéhez.*

A Gonzagának címzett vers bolygói emberi tulajdonságokkal vannak felruházva.[37] Ezek a tulajdonságok megegyeznek az egyes bolygókhoz rendelt csillagjegyek tulajdonságaival.[38] Jelentésük sokáig általánosan elterjedt volt, és bizonyos mértékben egészen a 18. század elejéig összekapcsolódtak a tudományos elképzelésekkel.

A mellékelt metszetekben is megjelenő (*2–5. kép*) elképzelés hétköznapi jelenlétét a 18. század első negyedében a kalendáriumok dokumentálják. Ezekben az orvoslás és a tudományos megközelítés asztrológiával való összefonódása is megjelenik, hiszen a kalendáriumok nem a néphit, hanem az orvosi könyvek alapján írták le az állatöv jegyeinek hatását az emberi szervezetre.[39] Az akkori tudomány alapján írták meg, hogy melyik jegyben lehet köpölyözni, melyik jegy hogyan módosítja az ember vérmérsékletét, lázát, fizikai és lelki alkatát.

Egy 17. század végi kalendárium[40] részletei alapján úgy értelmezhető Esterházy Pál Nap képpel való azonosítása, mint az emblémagyűjtemények lemmái alapján;[41] azt tapasztaljuk, hogy leírásuk nem tudományos megközelítést tükröznek, sokkal inkább szimbolikusak, mint az emblémagyűjtemények mottói. A Nap „Patronusa a' gazdagságnak, külső ékessegnek, értelemnek és tiszta-

37 Az *Ad animam suam*ban is „az egyes szférák urai, a bolygók felruházták […] azokkal a javakkal, melyek kompetenciájukba tartoznak. Saturnus elmeélt, Iuppiter erélyt, Mars bátorságot, a Nap szenvedélyt, Venus kegyes érzelmeket, Mercurius a tudományok és művészetek művelésére alkalmas tehetséget, a Hold pedig a testi növekedéshez szükséges erőt adott neki." Bollók: i. m. (9. j.) 99.

38 Az egyes bolygókhoz rendelt csillagjegyek illusztrációi a 3–6. képeken láthatók. A Nap perszonifikációja mellett egy oroszlán fekszik jelképezve az oroszlán csillagjegyet, míg a Hold nőalakja melletti rák a rák csillagjegyre utal. A Venus bolygót megjelenítő dáma mellett a fekvő bika a bika csillagjegyet idézi, míg a szoknyája mellett lévő ikon a mérleg csillagjegy jele, és Merkúr alakja mellett a lányalak a szűz csillagjegyet, a baba az ikreket jelképezi. (3–6. kép)

39 Bencze: i. m. (6. j.) 24–25.

40 *Cisio…* A' tsillagoknak, planetáknak és Egbéli Jeleknek etc. Külömb külömb természteknek folyásáról… Az hires neves Király Hegy János irásából Magyar nyelvre fordíttatott, és sok helyeken meg-augeáltatott, Lőcse, é.n. RMK I. 1590.

41 Bár példaként egy lőcsei csíziót idézek, a későbbi kalendáriumok ugyanezeket az elképzeléseket mutatják, amelyek továbbélnek kb. a 18. század közepéig. Közismertségük bizonyítékai azok a könyvtörténeti kutatások, amelyek arról számolnak be, hogy a 18. században a nyomdák munkáinak jelentős százalékát kalendáriumok adták. Pl. A győri Streibig nyomda kiadványainak tartalom szerinti megoszlása évtizedenként: Dr. Horváth József: *Adalékok a Győri Streibig nyomda történetéhez.* Hogyan és mikor került Streibig József Győrbe? http://www.kkmk.hu/index.php?page=helyism/kutseged/streibig. Utolsó megtekintés: 2013. 11. 28. Vö. továbbá: Tóth István György: *Kalendáriumokat forgató és Berzsenyivel társalkodó vasi nemesek bibliotékái.* In: *Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.* Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Bp., 1991. 163. és Gárdonyi Albert: *A XVIII. század legkeresettebb könyve.* MKsz, 65 (1941) 232–244.

ságnak. […] Az ő fényével meg-halladgya a' töb csillagokat mind, avagy hogy ő egyedül mindeneket világosít, a' kik e' földön vannak. […] Világot ád mind a tsillagoknak […], ő maga pedig fénlik az egész Zodiacusban." „Valamely gyermek születik Napnak orájában e' világra, […] uralkodik mind az ő attyafiain, nagy tisztességre emeltetik […] szép ortzájú, igaz és bölts beszédű […], senkit meg nem tsal, örömest nagy Urakhoz tart […], az aszszony embereket igen szereti, a' gonosz tevőket gyűlöli, örömest szép ruhákban jár, éles és kemény szavú, és víg."[42]

A csízió a Nap házaként az oroszlán jegyét írja le, továbbá a prédikáció szempontjából fontos jegyekről szólva: a rák a Hold háza, a mérleg a Venusé, a szűz pedig a Merkúré. Ez a négy bolygó a ptolemaioszi világképben a földtől számított első négy bolygó. Tulajdonságokkal való felruházásuk a képzőművészetben az állatöv jegyeinek jelképeivel történik, így a hónapábrázolások és a bolygók ábrázolásain általában megtaláljuk a hozzájuk rendelhető állatövi jegyeik indexét (Vö. pl. 3. kép.).

A zodiákus szimbolikus használatát feltételezve nyilvánvalóvá válik, hogy Vargyassi András nem véletlenül választotta azt a négy jegyet, amelyet a beszédben a nádor életútjának leírására alkalmazott. Vajon miért éppen ez a négy jegy került a prédikációba?

A csíziók tanulsága, hogy a makro- és mikrokozmosz négyes elemekkel való felosztása nemcsak elvont szimbólumként élt, hanem a mindennapi gondolkodás része volt. Nem csupán egyetlen társadalmi réteg ismerhette jelentésüket, tulajdonságaikat, hanem a hétköznapi élet részei voltak. A Nap az oroszlán csillagkép alapján a tűz jegyhez kapcsolódott, a rák a Holddal vízjegyű, a mérleg a Vénusszal levegő elemű, a szűz pedig a Merkúrral a föld. A négy zodiákus jegy végigjárásával tehát a prédikáló pap végigjárta az év négy évszakát is, hiszen az egyes elemek, a föld, a tűz, a levegő és a víz az „esztendő négy idejének" felelnek meg. „Tavasz: hasonlíttatik az *Elementom* Eghöz […], a nyár […] hasonlíttatik az Elementomi tűzhöz, […] az ősz „a Földhöz hasonlíttatik", a tél a vízhez.[43] A prédikátor azt a négy jegyet választotta a Nap útjának bejárására, amelyek a hozzájuk kapcsolható elemeken keresztül valóban bejárják az évet.

Túl ezen a bolygókhoz kapcsolódó négy elem nem pusztán önmagában érdekes. A csízió szerint: „Az ember teremtetett a' négy-féle Elementomból, Földből, Vizből, Egből és Tűzből, valamellyik-féle több emberben, az szerént szabja a' természetet. A' Földtül hideg és száraz, melancholicus […], hasonló az ősznek és földnek természetihez. A' víztől […] phlegmaticus, hasonló az Télnek és Viznek természetihez. Az Egtől [vagyis a levegőtől] meleg természetű lészen […] Sanguneus, hasonló a' Tavasznak és Egnek természetihez. A tűztől

42 *Az Napról*. Uo. o. n.

43 *Az esztendőnek négy idejéről*. Uo. o. n.

[…] Cholericus, hasonló a' Nyárhoz".[44] A négyes elemet tehát a négy vérmérséklettel is azonosították, amely közül mind a négy megvan minden emberben. A prédikáló pap azáltal, hogy az oroszlán, a rák, a mérleg és a szűz jegyein keresztül mind a négy elemet, tehát mind a négy vérmérsékletet szerepelteti, egyet sem emelve ki közülük, az elemek egymáshoz képest való kiegyensúlyozottságát hangsúlyozza. A négy zodiákus jegyhez kapcsolódó négy szimbólum által a nádort, a harmonikus barokk nemest a négy vérmérséklet legjobb tulajdonságait önmagában hordozó, kiegyensúlyozott ember alakjában vetíti elénk a beszéd szerzője.

Danténál a bolygók az erényeket szimbolizálják. Nála az első hét „lakott ég", azaz a hét bolygó közül a Hold, a Merkúr és a Vénusz a teológiai erények szimbólumai (hit, remény, szeretet), míg a Nap, a Mars, a Jupiter, a Szaturnusz ebben a rendben a négy sarkalatos erény, a bölcsesség, a lelkierő, az igazságosság és a mértékletesség. Ezek közül tehát a három teológiai erény csillagjegyekként jelennek meg, amelyeket a nádor mint Nap útja során bejárt. Így válnak erényei metaforáivá a zodiákus jegyek, míg a sarkalatos erények adekvát módon leírva dicsérik a nádor jellemét: „Midőn azért ő, a' mi fényeskedő Napunk, minden dolgait panasz-nélkül akarná kormányozni, ama négy Cardinalis virtust vévé eleibe, tudni-illik az igazságot, az okosságot, a' mértékletességet, és a' semmiben meg nem tántorodó erősséget, kik […] a' mi üdvösségre vivő szekerünknek négy kerekei".[45]

A prédikáció Janus Pannonius gyakorlatával és az antik irodalom hatását tükröző művekkel ellentétben már nem valódi asztrológiai ismeretek alapján használja a zodiákus jegyeit. A csillagjegyek a hozzájuk kapcsolódó bolygókkal együtt neveik mögött az erényeket szimbolizálják.

Az Esterházy családhoz kapcsolódó, általunk ismert halotti beszédek szimbólumai gyakran többrétegűeknek bizonyulnak, amennyiben a szimbólumok rendszerét továbbolvasva a laudatiók összetettebb jelentést nyújtanak. E beszéd esetében a zodiákus jegyek mögött azt az uralkodói képet kell felfedeznünk, amelyen a Nappal azonosított Esterházy Pál mint pályáját végigjárt, bölcsen kormányzó Apolló jelenik meg, négyfogatú kocsiját a négy kardinális erény vezeti, miközben bejárt pályája (tehát a nádor életútja) a három legfontosabb erény házán keresztül vezet: a rák, tehát a hit, a mérleg, vagyis a remény, és a szűz, azaz a szeretet domiciliumain keresztül ér pályája végéhez.

44 *Cisio…*, i. m. (40. j.) o. n .
45 Vargyassi: i. m. (1. j.) 13.

MACZÁK IBOLYA

Rózsák tövis nélkül

Családreprezentáció az Esterházy-apácákhoz (is) kapcsolható temetési beszédekben*

Két olyan prédikáció reprezentációs szerepét mutatom be, amelyek sajátos módon kapcsolódnak az Esterházy családhoz. A szakirodalom szerint az 1702-ben, illetve 1728-ban kinyomtatott beszédek a két apácává lett herceglány, Esterházy Ilona Augusta, illetve Esterházy Krisztina Jozefa elhunytához kötődnek. A prédikációk méltatása előtt azonban érdemes néhány szót ejteni a főrangú apácazárdákról, mint a főúri család reprezentációjának sajátos eszközeiről és helyszíneiről – Esterházy Pál tevékenysége kapcsán.

A családi jellegű nőkolostorok mint reprezentációs eszközök

Tény, hogy a kismartoni zárdát főként az apácává lett Krisztina Jozefa, Orsolya Konstancia, Ilona Augusta és Julianna Jozefa nevű lányainak alapította a kirchbergi kolostor mintájára herceg Esterházy Pál. Az 1679-ben alapított kolostor Szent Ágoston regulái szerint működött.

A herceg legidősebb leánya, az 1663-ban született Krisztina is az ausztriai Kirchberg kolostorában lépett a rendbe 1672-ben.[1] Esterházy Pál 1678-ban, a kismartoni belvárosban 15 000 forint alaptőkével kolostort alapított, és hat apácát hívott be a kirchbergi zárdából. Mivel számuk szaporodott, 1712-ben újra 15 000 forintnyi tőkét tett le az intézmény fenntartására.[2] Ekkorra már 1693, azaz harmincéves kora óta az intézmény fejedelemasszonya volt Esterházy Krisztina.[3] Mind a kirchbergi mintájú alapítás, mind az „új" szerzetesrend behozatala, mind pedig leányainak szerzetessé válása része volt a nádor

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült.

1 Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története.* Fő tekintettel az egyházi intézetekre. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, I/2. [Bp., s. a.] 481.

2 Uo. 482.

3 Uo. 483.

családpolitikájának, de reprezentációs elgondolásának is. Ez némiképpen családja körében is visszatetszést váltott ki.

Ezt igazolja Esterházy Pál és unokahúga, a klarissza Esterházy Magdolna levelezése is. A pozsonyi nőrokon ugyanis, amikor megtudta, hogy a kismartoni zárdában, illetve az „ursulita szüzek klastromában" megszaporodtak a rokonai, kifejezte sajnálkozását, hogy az ő rendje kénytelen nélkülözni a családjának tagjait. Ezért azzal a kéréssel fordult Esterházy Pálhoz, hogy „az nagy Esterházy kisasszonyok közül, ha kettőt nem is, bár csak egyet méltóztassék hercegséged nekünk adni".[4] Érvként azt hozta fel Esterházy Magdolna, hogy előkelő családok tagjai szolgáltak a klarissza rendben, így az Esterházy lányok jelenléte a família presztízsét is növelné. Másrészt azon túl, hogy a herceg is mind a földi létben, mind a túlvilágon hasznát látná ennek, sőt maga is azért fohászkodik, hogy „csak most életemnek vége felé lehessek oly szerencsés, hogy egy atyámfiát láthassam ebben az én édes szerzetemben úgy még az Isten elejiben is örvendetesebb lélekkel mehetnék."[5] Kérése teljesült, amint az egy későbbi (ugyancsak Esterházy Pálhoz írt) köszönőlevele is igazolt.[6] Nem volt mindegy tehát a korszakban, hogy melyik szerzetesrend tagjaként hány családtag volt jelen.

Hogy a zárdába lépésen túl milyen további szerepük, illetve reprezentációs lehetőségük volt a főúri származású szerzetesnőknek, arra rávilágítanak Kaari Utrio kissé radikálisan megfogalmazott gondolatai is. „Sok hatalmas család alapított kolostort, melyek a fennhatóságuk alatt hatalmukat és gazdagságukat hirdették. Gyakorlatilag valamiféle bank szerepét töltötték be abban az időben, amikor bankok még nem léteztek. Fel lehetett halmozni a vagyont, a kolostornak birtokokat lehetett ajándékozni, amelyek a későbbiekben mindig rendelkezésre álltak, hiszen az egyházi intézmények földjeit nem lehetett elidegeníteni. A kolostor vendégházként működött a család vendégei számára, és öregek otthonaként a család öregeinek, valamint börtönként a kellemetlen rokonok számára."[7]

A családi jellegű nőkolostorok hazai gyakorlatában nem tudunk kolostori börtönbüntetésről, de más, felsorolt funkciók igazolhatók hazai viszonylatban is. Tény, hogy például a pozsonyi klarissza kolostor sokszor értékmegőrző feladatokat is ellátott, melyet főként olyan előkelő családok vettek igénybe, melyek nem rendelkeztek a város környékén olyan ingatlannal, ahol biztonságban tudhatták volna értékeiket.[8] Az is igaz, hogy számos kolostor – a birtokszerzések és adományozások révén – jelentős gazdasági tevékenységet folytatott.

4 BÁLÓ Péter: *Klarissza apácák Pozsonyban a XVII–XVIII. század fordulóján.* Esterházy Mária Magdolna levelei Esterházy Pálhoz. Hombár, 2011. 268.

5 Uo.

6 Uo. 259.

7 Kaari UTRIO: *Éva lányai.* Az európai nő története. Bp., 2004. 109.

8 HORN Ildikó: *Csáky Franciska és a pozsonyi klarisszák.* Aetas, 1992. 3. 34.

Érdekes módon gyakori elfoglaltságuk volt a főúri apácazárdák lakóinak a szó szerinti értelemben vett diplomáciai tevékenység is: hiszen sokan közülük ugyanúgy rendelkeztek információkkal gazdasági és személyi kérdésekben, mint házassági ügyekben. Ezeket sokszor megosztották családtagjaikkal, akik rengeteget profitálhattak az így megtudottakból. Többek között – mivel részletes adataik voltak az előkelő családokról, gyakran ők segítettek rokonaiknak házastársat találni.[9] A fentiek nyomán tehát egy 17–18. századi főúri apácazárda tevékenysége sok tekintetben világiasnak volt mondható.

A kismartoni zárda belső élete

Igaz ez Esterházy Krisztina Jozefára és Esterházy Ilona Augustára vonatkozóan is: gyakori volt rendházukban a rokonlátogatás, sőt, a hozzátartozókkal együtt még külső egyházi ünnepeken is részt vettek a kismartoni ágostonos apácák. Mohl Adolf azt is feltételezi, hogy a herceg 1692-es, mariazelli processziójában is ott voltak,[10] ami nem feltétlenül állt összhangban szerzetesi életükkel. Tény, hogy túlzottan világiasnak mondott életmódjuk miatt a kismartoni apácák Keresztély Ágost (akkor még) győri püspök erőteljes szorgalmazására 1701-ben szigorították szabályaikat. Ekkortól még az előkelő rokonok is elvben csak külön püspöki engedéllyel látogathatták az apácákat. (Feltehetően végrehajtották a vonatkozó szabályt, ám az ilyen típusú hozzájárulás megszerzése nem okozhatott gondot a családi kapcsolattartást illetően.) Tény azonban, hogy a kismartoni plébános, Márkl Mátyás – az ottani apácák ünnepségeinek és szentgyakorlatainak fő szervezője és celebránsa – kezdeményezésére ekkor vezették be a zárdai lelki élet elmélyítésére a negyvenórás szentségimádást. Körülbelül ekkortól lettek gyóntatóik (az ágostonosokat követően) a kismartoni ferencesek – így például az apátnőé Guzmann Dániel.[11] Az 1701-es év tehát egyfajta alkalmazkodást is jelenthetett a kismartoni apácáknak a külső elvárásokkal kapcsolatban. Keresztély Ágost következő egyházlátogatása során már nem talált kifogásolnivalót.

Ekkor viszont éppen a szerzetesnők fejezték ki javadalmazásaikkal kapcsolatos aggodalmaikat. Ami nem utalhat a szerény apácák alamizsnaigényére, mivel a kolostor jelentős alapítványokat kapott. Így Széchényi György püspöktől 10 000 Ft-os végrendeleti hagyatékot.[12] Igényeiket kielégítették, anyagi gondjaik tehát nem voltak. Egyéb támogatásként Esterházy Pál 1692-ben he-

9 Uo. 36.

10 Mohl Adolf: *Hg. Esterházy Krisztina Jozefa, a kismartoni szt ágostonrendi kanonokapácák fejedelemasszonya 1663–1728*. Sopron, 1937. 8.

11 Uo. 10.

12 Uo. 9–10.

tenként három, Istennek felajánlandó szentmisére tett örökös alapítványt, Hock Henrik Kristóf ugyanazon évben ugyanerre 2000 Ft-ot adományozott.[13] Nem beszélve arról, hogy a kismartoni apácák a birtokukban lévő épületek egy részét 1687-től bérbe is adták, tehát ilyen módon is volt jövedelmük.[14] Összességében tehát elmondható, hogy az ágostonos apácák jelentős gazdasági tevékenységet folytattak Kismartonban és környékén.

Kifejezetten Esterházy Krisztina Jozefához köthető az a „diplomáciai tevékenység", melynek révén a magyarországi rendház és a bécsi Szent Lőrinc-kolostor – korábban is meglévő – kapcsolata szorosabbá vált, amit az 1691-ben kelt *Fraternitätsbrief* is igazol.[15]

Rosa sine spina – temetési prédikáció vagy Immaculata-beszéd?

A fentiek azért érdemelnek külön is említést, mert sajátos módon jelennek meg a két Esterházy lányhoz kapcsolható temetési beszédben. Közülük a korábbi, 1702-ben megjelent, Petretits István jezsuita által szerzett *Rosa sine spina*[16] halotti prédikációként való értelmezését tételezi fel (igaz, némi bizonytalanságot sejtetve) Franz M. Eybl.[17]

Állítását akár alá is támaszthatná a beszéd metaforarendszere és az Augusta főnév gyakori említése. Amennyiben ez utóbbit személynévként értelmezzük, könnyedén kapcsolható Esterházy Pál Ilona nevű lányához, aki a már említett kismartoni ágostonos zárda lakója volt, szerzetesi neve pedig Augusta volt. Mivel a szó hagyományosan a császár közvetlen nőrokonainak – feleségének testvérének, anyjának és leányának is – megszólítása („császári felség") volt, egyszerre adhatott alkalmat Esterházy Pál és a szerzetesség szövegbéli reprezentálására, hiszen ily módon Augusta egyszerre volt tekinthető az Úr jegyesének, illetve egy világi főúr leányának. (Utóbbi esetben a felülreprezentálás – azaz a nádor császárrá „avatása" – nem idegen a kor gyakorlatától.) A szerzetesi fogalomhoz kapcsolható a tisztaság és a szeplőtelen fogantatás – a beszédben gyakorta említett – kérdéskör is. Maga a prédikáció címe pedig egyaránt utalhat Esterházy Ilona Augusta második (harmadik) nevére[18] és az Esterházy család Rozália-kultuszára is.

13 RUPP: i. m. (1. j.) 482.

14 Uo.

15 Őrzési helye: HHStA, jelzete: AT-HHStA 1691 II 02.

16 Tyrnaviae, 1702. Az OSzK RMK II. 2129 jelzetű példányát használtam.

17 Franz M. EYBL: *Leichenpredigten.* In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert). Ein exeplarisches Handbuch. Hrsg. Josef PAUSER, Martin SCHEUTZ, Thomas WINKELBAUER. Wien–München–Oldenbourg, 2004. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtforschung, 44) 924.

18 *„Adta isten ez világra Ilona Rosalia Ursula leányunkat […]"* Az Esterházyak családi naplója. Közli: SZILÁGYI István. TT, 1888. 215.

Rozália tisztelete a Habsburg Birodalomban először 1633-ban, Grazban bukkan föl: jezsuiták hozták az alvó szent egyik képét közvetlenül Itáliából a stájer fővárosba. Itt ismerkedhetett meg a kultusszal – és egyáltalán Szent Rozália életével a későbbi grazi jezsuita diák, Esterházy Pál. Vélhetően ennek nyomán szenteltette a Fraknó vára mellett húzódó hegység legmagasabb csúcsára építtetett kápolnát 1666-ban Rozália tiszteletére. Később az ugyancsak általa Fraknóba telepített szerviták az ő rendelkezése értelmében kötelesek voltak Szent György és Szent Mihály napja között minden vasárnap a kápolnában isteni szolgálatot tartani, ez természetesen a búcsújáró kultusz kibontakozásával is együtt járt.[19]

Ez a kultusz, valamint a rózsa-szimbolika határozza meg az általam vizsgált prédikációt is (szentírási locus sincs benne), amelynek tövis nélküli rózsára utaló címe megegyezik az ismereteink szerinti első magyar nyelvű Rozália-imádság szimbolikájával. Ez utóbbi szöveg – az „Ave Rosa, sine spina" kezdetű himnusz költői fordítása – a *Lelki fegyverház* című imádságos könyvben (1693) jelent meg először magyarul, s a következő (Esterházy Ilona Augustára is vonatkoztatható) szöveggel kezdődik:

> Tövis nélkül nyílt Szép Rósa, Mirigyeknek új orvosa.
> Herczegeknek Unokája, Üdvöz légy Szent Rosalia.
> Christus példáját követted, Világtól ügyed ki-vötted,
> Atyád udvarát nem nézted S ígiretit meg-vetetted.[20]

A beszéd egésze alapvetően és kimondottan az Esterházyak reprezentációjára épül – kiemelve, hogy a család jelentős mértékben rendelkezik a Rozáliához kapcsolódó erényeknek, elsősorban a kegyességnek és az Isten iránti szeretetnek bőségével. Voltaképpen nem meglepő, hogy a prédikációban viszonylag kevés szerep jut az elhunytnak – a műfaji kötöttségeken túl azért is, mert egy ranggal (még kolostori ranggal sem) nem rendelkező személyhez kapcsolható. Célja mindenképpen a családreprezentáció volt – ami eleve sajátossága a temetési beszédeknek.

A szöveg temetési beszéd voltának azonban ellentmondani látszik az a tény, hogy Esterházy Ilona a beszéd megjelenéséhez, 1701-hez képest jóval hamarabb elhunyt. Maga Esterházy Pál jegyzi fel családi naplójában: „Anno 1681. die 13-a Junii, az azaz Páduai Szent Antal napján választott engem az ország magyarországi palatinusál Sopronban azon ország gyűlésében. […] Csakhamar azután kiszólétá isten ez világból Ilonka leányomat Kismartomban, úgymint 20. Augusti."[21]

19 Vö. Bálint Sándor: Szeptember 4. Ünnepi kalendárium. Bp., II. 2004. http://mek.niif.hu/04600/04657/html/unnepikii0045/unnepikii0045.html [Utolsó letöltés: 2014. január 2.], ill. Josef Rittsteuer: Burgenländische Heimatblätter, 1954. 102–115.

20 Bálint Sándor: i. m. (19. j.)

21 *Az Esterházyak családi naplója,* i. m. (18. j.) 219.

S bár a beszéd megjelenési körülményei utalhatnak arra, hogy kinyomtatásának oka lehetett a kolostor 1701-es elmarasztalását követő kissé megtépázott hírnevének helyreállítása is, a konkrét temetési adatok hiánya mindenképpen kétségessé teszi az Eybl által feltételezett alkalmat.

A címlapon szereplő adatok mégis inkább azt valószínűsítik, hogy ez a beszéd másképp kapcsolódott az Esterházy családhoz és a nádor személyéhez. Elképzelhető ugyanis, hogy a nádor egyik alapítványához köthető a beszéd.[22] Esterházy Pál először a bécsi, majd a nagyszombati egyetemen tett felajánlást azon – vélhetőleg teológus – hallgatók javára, akik adott évben a legjobban bizonyítják (nyilvánosan) a szeplőtelen fogantatást. A nagyszombati alapítvány kitétele volt továbbá az is, hogy meg kell ünnepelni a szeplőtelen fogantatás emléknapját, azon kell a díjnyertes szentbeszédet elmondani – majd később ki is nyomtatni.[23]

Ezen beszédek rejtett bibliográfiáját Mohl Antal szerint Balogh Ágost Flórián is közli. Ám ezen lista 1704-től 1777-ig közöl hasonló témájú beszédeket,[24] de az 1702-es Petretits István-nyomtatványt nem tartalmazza.

Die grosse Fürsten-Tochter – az Esterházy Krisztina Jozefa felett mondott temetési beszéd

Az Esterházy Krisztina felett mondott temetési beszéd egyértelműen a legidősebb Esterházy lány elhunyta alkalmából keletkezett.[25]

A vizsgált prédikáció az úgynevezett Boge–Bogner-bibliográfia 239. számon feltüntetett tétele.[26] A segédlet a prédikációhoz kapcsolódó szentírási idézetként az *Énekek éneke* 7. fejezetének 2. versét adja meg, holott a prédikáció címleírása egyértelműen az Énekek éneke 7,1-re utal („Quam pulchri sunt gressus tui Filia Principis / Wie schön seynd deine Schritt O Fürsten-Tochter." A korabeli magyar fordítás szóhasználatával élve: „Melly szépek a te lépésid a sarukban, fejedelem leánya!")[27] A tévesztés okai nyilvánvalóan a mai szentírásfordítás-változatokban és a szöveg átvitt értelemre alkalmazásában kere-

22 *Esterházy Pál Mária-tisztelete* című, jelen konferencián tartott előadásában BARTÓK István is utalt ezekre az alapítványokra. Szíves segítségét tisztelettel köszönöm.

23 MOHL Adolf: *Herceg Esterházy Pál nádorispán, a magyar Mária-leventék példaképe.* Életrajz. Sopron, 1924. 30–31.

24 BALOGH Ágost Flórián: *Beatissima virgo Maria mater Dei.* Eger, 1872. 776–777.

25 Aemiliano LUDWIGSDORFF: *Die grosse Fürsten-Tochter.* Wiener Neustadt, 1728. Tanulmányom megírásához a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárának Klimó Gyűjteményében őrzött példányát (L586 R.IV.11/25) használtam. Itt köszönöm meg a Klimó Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztályának vezetője, POHÁNKA Éva segítségét.

26 *Katalog.* In: Oratio Funebris. Die katholische Leichenpredigt der fruhen Neuzeit. Zwölf Studien. Hrsg. V. Birgit BOGE, Ralf Georg BOGNER. Amsterdam, 1999. (Chloé 30) 371–844.

27 *Szent Biblia.* Ford. KÁLDI György. Bécs, 1626. 595.

sendők.[28] Érdekes, hogy a segédlet nem Esterházy Krisztina Jozefához kapcsolja a beszédet.

A halott személye körüli bizonytalanság elsődleges oka a különféle nyomtatott és elektronikus Esterházy-családfák alkalmazása lehet. A családra vonatkozó halotti prédikációkat összegyűjtő Franz M. Eybl által használt adatbázisból a vizsgált temetési beszédben foglaltaktól jelentős mértékben különböző adatok nyerhetők. Egyetlen 1728-ban elhunyt Esterházy-lányról sem tesz említést az adattár, holott ezt a beszéd címnegyedén kívül több – retorikai – vonatkozásban is hangsúlyozza Ludwigsdorff. Ennek nyomán Eybl Esterházy Anna Juliannával azonosította az elhunytat, holott több helyen – például a kiadvány címében – is megjelenik a Krisztina név. Tény azonban, hogy magán a temetési beszéd nyomtatványán az elhunytat gyászolók között található még egy Esterházy Jozefa, aki esetleg azonosítható lenne a nevezettel, egyéb források alapján.

Ez a prédikáció már korántsem „titkolja" a halott kilétét, sőt éppenséggel számos retorikai eszközzel mutatja be alakját. Az elhunyt temetési beszédében is megjelenő „előképe" apja, Esterházy Pál volt. Ludwigsdorff ugyanis nemcsak azt hangsúlyozta beszédében, hogy Krisztina Jozefa apjától – és általában az Esterházy család tagjaitól – örökölhette vallásosságát, illetőleg életszentségét: a hitszónok azt is kiemelte, hogy huszonöt lelki gyermekkel rendelkezett (ennyi apáca élt halálakor a kismartoni zárdában), amint a családfőnek is huszonöt fialánya volt. Ráadásul ezek az utódok mind-mind egy-egy gyémántot jelentenek a herceg koronáján – amint a huszonöt lelki gyermek is egy-egy csillag Krisztina Jozefa égi koronáján. Ami annál is jelentősebb, mivel a mennyben megkoronázott Szűz Mária csupán tizenkét csillaggal rendelkezett…

Külön elemzés tárgya a halálozási évszám, melynek utolsó számjegye jelképezi a gyászolók nyolc csoportját, közösségét, épületét: elsők ezek közül a kolostor lakói, második az Esterházy-ház, a harmadik Eisenstadt városa. Negyedik Jozefa „szent szerzetének minden fia és lánya" – azaz minden ágostonos szerzetes. Ötödik a Szent József-templom, hatodikként a kolostor lelkivezetői, az eisenstadti ferences atyák említtettek, hetedik volt a kolostor épülete, nyolcadik minden szegény és szűkölködő.

Érdemes megfigyelni Ludwigsdorff beszédében, hogy a felsorolt vezetői (családfői) funkciók éppúgy metonimikusan kapcsolódtak egymáshoz és a halotthoz, amint Esterházy Krisztina Jozefa neve a Szent József-zárdáéhoz: az elhunyt egy személyben volt „lelki anya", rendi elöljáró és családfő. Nevét te-

28 A Szent István Társulat kiadványának fordításában a 7,1: „Térj vissza! Térj vissza, Sulammit! Térj vissza, térj vissza, hadd nézzünk meg!" A Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat által gondozott szövegben: „Perdülj, perdülj Szulamit!" A 7,2 szövegrész az előbbi fordításban: „Mily szép a lábad a sarudban, fejedelmi leány!" A másodikban: „Milyen kecsesek lépteid saruidban, fejedelmi leányzó!"

kintve pedig a Józsefről nevezett zárda Józsefről nevezett emblematikus alakja. Mindez azért is érdekes, mert éppen ez a fajta – számos összefüggéssel rendelkező – emblematikusság jellemzi Emil Ludwigsdorff prédikációját is. Valószínűleg éppen azért ilyen a beszéd, mert az életpálya reprezentációja is ilyen volt. Vagyis – természetesen – nem véletlen, hogy Esterházy Krisztina védszentjéről, mintegy róla nevezték el a kolostort, nem véletlen, hogy ő lett a kolostor elöljárója (spirituális és gazdasági értelemben egyaránt). S amint az pályaképéből is kitűnik, korántsem követte Árpád-házi Szent Margit, vagy éppen a misztikusok „életstratégiáját": pályája nagyon is evilági női karrier. Egészen pontosan: egy 18. századi női vezető tekint vissza ránk az életrajzi adatokból és Ludwigsdorff szövegéből.

Összességében elmondható az elemzett, Esterházy család apácává lett tagjaihoz (is) kapcsolható beszédekről, hogy a családreprezentáció jellegzetes megnyilvánulásának tekinthetők. Részint a műfaj természetéből adódóan, részint pedig azért, mert a prédikációszerzők a szokásosnál is nagyobb mértékben emelték ki az Esterházy családot vagy éppenséggel Esterházy Pált a megjelent művekben. Az egyik esetben oly módon, hogy az elhunytat a nádor attribútumaival ruházta fel a szerző, a másodikban pedig a prédikáció Esterházy családhoz kapcsolható Rozália-kultusza révén.

VOIGT VILMOS

A Boldogságos Szűz Mária… szombatja

Nihil obstat

> Bizonyos apáca szűznek volt egy seregélye, melyet ember módra szólani megtanított, és az *Ave Máriát* gyakran mondá. Azonban, történt éppen szombaton, nyitva maradván kalitkája, ki talált menni és a kolostor tornyára repülni, hol egy kánya meglátván a kis madárkát, sebességgel neki röpült, melytől nem tudván már szabadulni a madár, a szokott *Ave Máriát* mondta el, s íme a nagy kánya, mintha valaki agyonlőtte volna, azonnal a földre esett, a kis madár pedig kalitkájába menekült. (Az 1935-ös kiadás, Huszonegyedik szombat, 74–75. lap)

Talán az előadás címének két utolsó szava kelthet némi figyelmet. A többi ugyanis közismert.

1691-ben Nagyszombatban jelent meg „Galantai Esteras Pal Szentséges Romai Birodalom-béli Herczeg, és Magyar Országi Palatinus *Az boldogsagos Szűz Maria szombattya az-az minden szombat napokra való aetatossagok* című könyve. A több mint 160 lapos könyv csakugyan az egész évet járja be: 52 szombati elmélkedést ad. Sosem volt, elfelejtett vagy alig ismert munka.

Szerencsére a tricentenáriumra (1995-ben) megjelent a mű hasonmás kiadása,[1] Szörényi László terjedelmes bevezető tanulmányával.[2] Ez az alapos dolgozat pár évvel később a szerző *Studia Hungarolatina* című tanulmánykötetében is helyet kapott [3] – még jobban beillesztve Esterházy Pál[4] művét a kor irodalomtörténetébe, vallásosságába, művelődéstörténetébe. Szörényi tüzetesen foglalkozik a mű forrásaival. Esterházy hitépítő szándékú történeteit, sőt ezekhez itt-ott fűzött elmélkedéseit gyakorlatilag két latin nyelvű forráskiadványból merítette: a jezsuita Nádasi János *Annus Marianus* (Bécs, 1648) és a belga jezsuita Joannes Maior exemplum-gyűjteményéből (*Magnum Speculum*

1 Esterházy 1691. Az idézeteket innen vesszük, a helyesírás értelemszerű és csekély egyszerűsítésével.

2 Uo. 7–30, külön cím nélkül.

3 Esterházy Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja*. In: Szörényi László: Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról. Bp., 1999. 41–61.

4 A következőkben, az egyszerűség kedvéért ebben az alakban írom a szerző nevét. Hivatkozásban azonban az esetleges más formát is megtartottam.

Exemplorum – Douai, 1614). Ezt a tényt a modern magyar exemplumkutatás is számon tartja. Esterházy nem folyamatosan követi forrásait, hanem válogat, átcsoportosít, és néhol maga is megjegyzéseket tesz. Szörényi szerint az olyan szövegrészeknél, ahol ma nem is tudjuk pontosan idézni azokat a szöveghelyeket (lapszámokat), ahonnan Esterházy dolgozott, a nem azonosított részek is ugyanabból a latin nyelvű szöveghagyományból és ugyanolyan áhítat-felfogásból származnak. Amennyire fontos tudomásul venni azt, hogy Esterházy kész művekből fordított magyarra – és abban sincs e korban semmi meglepő, hogy saját magát a mű szerzőjeként tünteti fel, nem is utal forrásaira –, azt is érdemes megjegyezni, hogy ilyen módon mintegy ötven exemplum e könyvben immár magyar nyelven jelenik meg.

Esterházy akkor és most is közismert mariológiai munkái közé illeszkedik e kötet, amelynek kinyomtatása egy „szélesebb" (tehát nemcsak főrangú és magasabban képzett papi) közönség felé irányult. A könyv „szerkesztési" elvei egyszerűek: az év szombatjaihoz épületes olvasmányokat kapcsol, amelyek a Mária-tisztelet példáit mutatják be. Ám nincs az év egyes ünnepeihez tematikusan kapcsolódó rendszer vagy Szűz Mária tiszteletének valamilyen szempontból való rendszerezése. Még a Mária-ünnepek rendszerét sem követi, noha ezekről tud, és olykor beszél is róluk.

Maguk az elmélkedések és a példaként bemutatott történetek a vallási világtörténet egészét mutatják be: az első szombat az „örökké való háláé", és a világ teremtéséről, majd a Szűz által nyerhető malasztról szól; az utolsó, 52-ik szombat pedig Szent Miklós myrai püspökhöz kapcsolva az „evilágból való kimúlásról" szól, amely a legüdvösebb szombaton, a Szűz napján.

Esterházy „szombatjai" 1701-ben változatlan formában újra megjelentek, és pár évvel később horvát fordításban is napvilágot láttak. (Erről Utasi Csilla tüzetesebben is szól a jelen kötetben.) Mindez ebben a korban éppen nem különös esemény. Szörényi azonban arról a szokatlan tényről is tudósít, hogy úgy másfél évszázaddal később Tóth Károly (1814–1879)[5] esztergomi ferences révén ismét megjelent az áhítatos könyv „az eredeti után kijavítva", mégpedig 1858 és 1935 között tizenhat (!) kiadásban. Ezek egyszerű külsejűek, szerény méretűek, és nyilván a vallásos nagyközönség számára készültek – sikerét a sok kiadás is bizonyítja. Egyébként több kiadásból példányok is maradtak fenn könyvtárainkban, és maguk az újabb kiadások is büszkén sorolják fel

5 TÓTH Károly élete egyszerű. Pázmándon született, 1831-ben lépett be a ferencesek közé, 1838-ban szentelték pappá. Pozsonyban és Pesten hitszónok, hittérítő, később Erdélyben hittantanár. Gyulafehérvárott halt meg. Több hitbuzgalmi műve van: ezek a gyermekek számára készített gyónási ájtatosság- és imakönyvek. A most tárgyalt könyvet 1858-ra készíthette el, és az első négy kiadást még láthatta, korrigálhatta is, mivel ekkor Pesten működött. 1862-ben a Japánban vértanú-halált szenvedett ferencesekről szóló könyvet állított össze, ezt németből vette át, és a hittérítők 1862-ben bekövetkezett szentté avatása alkalmából jelentették meg.

elődeiket. Tanulságos, hogy a mai budapesti antikvár-könyvpiacon néhány éve felbukkantak ilyen ajánlatok, igen változó körülmények és árak között. Ez azt is jelzi, hogy viszonylag nagy példányszámban volt hozzáférhető ez a könyv.

1. kép
Az 1935-ös kiadás külső címlapja

Szörényi a következő kiadásokról tud (ezt a felsorolást a magam keresgélése alapján kissé kiegészítettem, szögletes zárójelben arra utalok, ha a megkeresett könyvtárakban nem található ilyen példány): – az I. és II. kiadásnak a két régi nagyszombati kiadást számolták – III. [és IV,] (Pest, 1858), V. (Pest, 1861), [VI., Pest, 1868], VII. (Budapest, 1873), [VIII. Budapest, 1880], IX. (Budapest, 1883), X. (Budapest, 1884), XI. (Budapest, 1889), XII. (Budapest, 1893), [XIII. Budapest, 1896], XIV. (Budapest, 1898), XV. (Budapest, 1902), [XVI. Budapest, 1904], XVII. (Budapest, 1909), átdolgozott XVII. kiadás (Budapest, 1935). Ugyancsak Pesten 1858-ban három kiadásban is, majd 1862-ben, 1872-ben, 1890-ben és 1898-ban *Samstag von seligsten Jungfrau* címmel németül; 1859-ben horvátul *Subota blažene dievice Marie* címmel,[6] ugyanezen évben ruszinul *Subbota blaženoj prisnoděvy Marii* címmel is kiadták. Későbbiek a szlovák kiadások: *Sobota blahoslovesnej panny Marie* (három kiadásban: 1896, 1902, 1904). Az ilyen népszerű (nemcsak vallási) kiadványok esetében előbb (1849-től kezdve) Bucsánszky Alajos (1802–1883) nyomdája és kiadója volt a kezdeményező. 1878-tól a veje folytatta e tevékenységet „Rózsa Kálmán és neje könyvkiadó és könyvnyomda" megjelöléssel, egészen 1910-ig, amikor is a katolikus egyház által „hivatalossá" tett kiadó, a Stephaneum lett a jogutód. Esterházy művének ennél későbbi kiadásában is megmaradt a „Rózsa Kálmán és neje" megjelölés. Több mint fél évszázadig ez volt a kor legnevezetesebb magyarországi ponyva-kiadója, sok más, olykor hasonlóan többnyelvű, vallásos és világi kiadvá-

6 Azonban e kiadás létrehozói nem említik a régi horvát fordítást – nyilván nem is tudtak erről.

A BOLDOGSÁGOS
SZŰZ MÁRIA
SZOMBATJA
azaz
MINDEN SZOMBAT NAPOKRA VALÓ
ÁJTATOSSÁGOK.

Melyet Azon Szent Szűz Igaz és Buzgó Hiveinek
Üdvösségére Szerzett
GALANTAI ESTERÁS PÁL
Szentséges Római Birodalom-béli Herceg
s Magyarországi Palatinus, az 1691. Esztendőben.

Az eredeti, első kiadás után némely új példákkal bővítve, halvanőr képpel és szent Imre, szent László és szent Erzsébet életleirásával eléfátva átdolgozta
Egy esztergommegyei áldozópap.

Tizenhetedik átdolgozott kiadás.

Nyomatott az első kiadás Nagyszombaton 1690-ben, a második kiadás ugyanott 1701-ben, a harmadik és negyedik kiadás Pesten 1858-ban, az ötödik 1861-ben, a hatodik 1868-ban, a hetedik 1872-ben, a nyolcadik 1880-ban, a kilencedik 1883-ban, a tizedik 1884-ben, a tizenegyedik 1889-ben, a tizenkettedik 1893-ban, a tizenharmadik 1896-ban, a tizenegyedik 1898-ban, a tizenötödik 1902-ben, a tizenhatodik 1904-ben.

A könyvnek minden példánya törvényesen lefoglalva.

Kiadja és nyomtatja RÓZSA KÁLMÁN és NEJE könyvkiadó és könyvnyomda r. t. Budapest, Szentkirályi-utca 30.

2. kép
A kiadás belső címlapja

nyokkal, vagyis a szedés, a korrektúra, akár a fordító személye könnyen fellelhető volt a kiadóban, az aláírt szöveg nélküli illusztrációk pedig egyszerű technikával, azonosan jelentek meg a többi nyelvű kiadványokban is – akár évtizedeken át.

Az újra (meg újra) kiadott Esterházy-könyv sikeréről a kortársak is beszámolnak. Nyilván 1858 körül fogalmazódott meg az igény új, népszerű kiadásra, mégpedig nemcsak magyar nyelven. Úgy látszik, a millennium körül ismét megnőtt az érdeklődés, és ekkor (?) készült a szlovák fordítás is. Ezeket Tóth Károly már nem láthatta. Kiváltképp az időben egymáshoz közel eső kiadások egyszerűen a régi szedést újrahasználták.

Az első kiadás óta megváltozott időkre jellemző, hogy az *Ajánló levél* után (a 4. lapon) a következő megjegyzést olvashatjuk: „VIII. Orbán pápa rendelete értelmében megemlítjük, hogy a felhozott csodás eseményeknek csak emberi tekintélyt tulajdonítunk” – ami az exemplumokat csak olvasmánnyá és nem megtörtént eseményekké módosítja. Amint ismeretes, VIII. Orbán rendszabályozta a szenttéavatást, pápai privilégiummá tette, és mindazokat a „szenteket”, akik nem így jelentek meg, e címüktől, ábrázolásuk esetén például a glóriától eltiltotta.

Az új kiadás másik újítása az egyszerű, népszerű metszetekkel történő illusztrálás, amely a korabeli vallási tömegirodalom szinte elmaradhatatlan kelléke. Minden szombathoz társul egy kép, hasonló keretben és néhányalakos jelenetábrázolással. Ezeket – noha nem minden esetben – a szövegekhez igazították. Most nem szükséges ezeket egyenként bemutatni, mivel a közismert ikonográfiát és illusztrációs gyakorlatot követik.

Nyilván tanulságos lenne végigkísérni az 1858-as kiadástól az 1935-ösig bekövetkezett esetleges változásokat. Esterházy eredeti munkájának értelmezése szempontjából azonban a leginkább célszerű az 1935-ös, a legkésőbbi ilyen kiadást megtekinteni. Hogy pontosan ki dolgozott ezen a kiadáson – nem tudjuk, a kötet nem tüntet fel szerkesztőt, Tóth Károly pedig ekkor már régóta halott volt.

Ezt az 1935-ös kiadást mutatom be.

A külső címlap egyezik Esterházy első kiadásáéval, ám nem szó szerint. A régi kiadás csak „szombattya" megnevezést tartalmaz, az új „A boldogságos Szűz Mária ötvenkét csodáinak szombatja" megjelölést ad. (*1. kép*) A belső címlapon (*2. kép*) ez után (a többi között) a következő magyarázat olvasható: „Az eredeti, első kiadás után némely új példákkal bővítve, hatvanöt képpel és szent Imre, szent László és szent Erzsébet életleírásával ellátva átdolgozta Egy esztergommegyei áldozópap". Az imprimálás (*„nihil obstat")* Esztergomban, 1914 áprilisában kelt – amely évben nem is jelent meg új kiadás, azaz mintegy automatikus volt az engedély, és a jövőbeli kiadásokra gondolt: nem észlelvén a világháború közeledését. A belső címlappal szemben, a 2. lap egész oldalas képén (*3. kép*) *a Szűzanya a rózsalugasban, karján a kis Jézussal* témájú közismert szentkép látható, mindkét alakon stilizált koronával. A kép alatti versike az új kiadó szerzeménye. (A kétszemélyes Mária-kép egyszerűsített változatai láthatók a könyv több más illusztrációján is.)

Boldogságos szent Szűz! ötvenkét szombatban
Dicsérjük csodáid, légy őr végóráinkban;
Te vagy országunknak dicső védasszonya,
Hozzád imáinkat szánk buzgóan mondja.

3. kép
A Szűzanya a rózsalugasban, a belső címlappal szemközti oldalon

Az új (a 19. század második feléből származó) kiadás Esterházy egykori, rövid *Ajánló levelét* közli (4. lap az 1935-ös kiadásban). Majd *Esterás Pál herceg élete* című rövid áttekintés következik (5–9. lapok), nyilván Tóth Károly tollából, ezt követi „Eszterházy Pál herceg imádsága a boldogságos szűz Máriához, Magyarország Nagyasszonyához" (9–10. lapok).

Az egyes szombatok is azt eredeti könyvet követik, vagyis „Első szombat" stb. a cím, ez után párszoros tartalmi utalás, majd maga az elmélkedés olvasható. Így van ez mind az ötvenkét szombat esetében. Az új kiadás nem közli Esterházy rövid imáját, *Az Bóldogságos Szűzhöz-való Aétatatos Imádság*ot (a régi, 1691-es kiadás 163–164. lapjairól – amely nem az a szöveg, amelyet az új kiadások a 9–10. lapjain olvashatunk). Hiányzik Esterházy öt (számozatlan) lapos tematikus tartalomjegyzéke a régi kiadásban a kötet végéről (a 164. lap után). Ez nem azonos az egyes szombatok számozása utáni tartalmi-leíró mondatok-

kal, hanem maguk is pontos ájtatossági útmutatások. Viszont az 1935-ös kiadásban (a 154. laptól) *A vakon született fiú csodatétele* című történet olvasható, ezt követi (a 158. laptól) *Szent Imre királyi herceg* élete, a 164. laptól *Szent László király élete*, végül a 169. laptól a 181. lapig *Szent Erzsébet asszonyunk thüringiai őrgrófné élete*. Ezzel véget is ér a könyv.

Noha nem adhatjuk a könyv ikonográfiai elemzését, pár szót szólanunk kell az illusztrációkról.

Az új kiadás képekkel, persze olcsó, rajzos metszetekkel viszonylag bőven van ellátva. A könyv külső címlapján a címet mintegy ikonosztázban négy jelenet rajza veszi körül, a címen belül egy ferences embléma látható: a szerzetes és az oltáron a szentmise kellékei. Az áldozati kehelyből dicsfény árad felfelé, ebben jelenik meg galamb formájában a Szentlélek. Az egész lap tetején a világmindenséget tartó és kormányzói pálcát tartó Atyaisten látható, mellén a Szentlélek galambjával. A címlap két oldalán jobbról és balról egy-egy angyal a keresztet és az „arma Christi" néhány tárgyát mutatja fel. Alul, a „predellán" a *Krisztus a Getszemáni-kertben* jelenet látható, jobbra az alvó tanítványokkal, hátul Jeruzsálem sziluettjével. Persze mindezt csak nagyítóval lehet észrevenni – a kisméretű és nem eléggé éles rajzon. A címlap tehát krisztológiai (és nem mariológiai) illusztrációt másolt. (Nyilván a ferences szerző tudtával, a nyomdában már meglevő illusztrációkat használva fel.)

Az új kiadás belső címlapja is kiemeli, hogy hatvanöt kép van a könyvben. Említettük, hogy a címlappal szemben a *Madonna a rózsalugasban* ikonográfiájú egész lapos rajz látható.[7] Minthogy a kisméretű könyv szedéstükre 9 × 14 cm, rangosabb illusztrációra nem is volt megfelelő hely. Minden szombathoz tartozik egy kép, az egyes szombatok címe felett vagy egy következőlap tetején. Ezek a nem egész oldalas képek a hazai vallásos ponyvákban megszokottan egyszerű rajzok. Teljes méretük 9 × 8 cm, ahol a viszonylag széles (1,5 × 2 cm) kereten belül az ábrázolt jelenetek 5,3 × 5,8 centiméteresek. A keretekben alul két térdeplő, imádkozó angyal látható, neogót ornamentikát utánzó rajzban. Háromféle dúca volt a nyomdának, ezeket felváltva használták. A könyvben is jól látszik, ahogy a dúcok közepébe betették az egyes jelenetek dúcát. Ami a jelenetábrázoló képek témáját illeti, ezek nem mindig közvetlenül kapcsolódnak az elmélkedések és elbeszélések témáihoz. A képeken Mária alakja igen gyakran tűnik fel – különböző nézetben. Máriát szoborban, gyakrabban fali szentképben is ábrázolják. Legtöbbször a Szűzanya koronát visel, balján a koronás Jézussal. A 65 kép majdnem kétharmada ilyen megol-

7 Természetesen ez a kép-megoldás gazdag ikonográfiai hagyományt képvisel, amely visszavezethető a reneszánszon át egészen a középkorig. Érdekes, hogy a 19. század utolsó harmadára éppen ezt a Mária- és Jézus-ábrázolást választotta ki a könyv vezető illusztrációjának – valószínűleg a nyomda. Azonban most sem erről, sem a többi, megemlítendő képről nem tudunk ilyen ikonográfiai elemzést adni.

dású. A további képeken angyalok, Krisztus és evilági jelenetek láthatók. Minthogy maga a kiadvány imakönyvnek készült, tudatos, hogy szinte mindegyik képen valaki térdre hullva az összetett tenyereket a mell előtt felfelé tartva imádkozik. (Még az angyalok, Jézus, sőt Mária is; az emberek közül a haldoklók vagy az ágyukban álmot látók is.) A könyv végére került új részekben is ugyanilyen grafikai megoldású képek vannak. Ezek a magyar szentek életének eseményeit illusztrálják. A vakon született ifjú csodálatos gyógyulását a Tárkány közelében levő és a középkorban a veres barátok által ellátott kis kápolnához kapcsolja a könyv. Itt (a 154. lapon) kivételes módon egy egész lapos illusztráció jeleníti meg a csodát.

Az illusztráló személyéről semmit sem tudunk. Minthogy azonos és eltérő az egyes képek jellege, és nyilván egy sorozatban készült a 65 ábrázolás összeállítása – kvantitatív-szemantikai vizsgálatuk könnyen elképzelhető lenne.

Éppen hogy csak megemlítek néhány érdekesebb témát. A 12. szombathoz Joachim és Anna imáját rajzolták. A 16. szombathoz az a történet kapcsolódik, hogy az az arató, aki szombaton déltől befejezte a munkát, és a szentegyházban imádkozott, és az ünnepet megszentelte, hétfőn folytatta az aratást, és a gabonában aranykincset talált. A képen egy lapos kő látható, rajta mágikus (!) jelekkel. A 25. szombat képén Szent Domonkos és a kicsapongó flórenci nő látható. A 30. szombat a szombatnapi tánc, kocka- és kártyajáték bűnös következményeiről beszél. Ehhez kapcsolódik: a kártyában vesztes és magát a gonosznak eladó, emiatt „élőholttá" vált férfi tetemét Szűz Mária oltára elé viszik, és egy pap imájára feltámad – sőt megbánja bűneit, szerzetessé lesz. A képen a Mária-oltár előtt fekszik a tetem, aki kezét imára tartja, és az érte imádkozó ferences pap is látható (100. lap). A 35. szombathoz a nagy keresztet vivő Krisztus képét kapcsolták. A 38. szombat illusztrációján Szűz Mária jelöli ki a római Havas Boldogasszony templomának helyét. Szent Imre herceg történetében látható az a kép (a 163. lapon), amikor egy bűnbánó főnemesről Szent Imre herceg sírjánál hullnak le a vezeklés láncai. A Szent László-történetből (a 167. lapon) azt a jelenetet rajzolták meg, amikor a halott király ereklyéit Nagyváradra vivő szekeret a fáradt emberek helyett az egekből lejött angyalok húzzák. Feltűnő, hogy a meghalt Szűz Margit lelkét a mennybe vivő angyalok ábrázolása (24. szombat, 92. lap) nem a többi Árpád-házi magyar szent között látható, hanem a könyv „törzsszövegében" található történetet illusztrálja. A kép alján még egy kis városka kaputornya is látható – a Margit-szigetre utalva.

Minthogy Esterházy művének első kiadásában nem voltak képek, ezt az igen változatos, direkt, egyszerűsítő képanyagot nyilván a 19. századi olvasók kedvéért állították össze: a szöveg és kép gondos egyeztetésével: a vallási áhítat vizuális kereteként.

Egyébként is az ájtatossági könyvek elterjedése Európában ugyanannak a műveltségi folyamatnak a része, amikor a „kis szentkép" – a magánhasználtra

szánt és ezerszámra sokszorosított „kleines Andachtsbild" – egyre szélesebb körben terjed el. Esterházy első kiadása igen szép, gondosan tipografizált könyv, amelyben vannak lapzáró díszek, vignetták, de igazi illusztrációk nincsenek. A példázatok és történetek nála még egyedül a nyelvi forma által hatnak. (Ám Magyarországon is ekkor már elterjednek a képekkel illusztrált hitbuzgalmi publikációk.) Az új, olcsó kiadás számára evidencia volt a kis, szentképszerű illusztrációk megrajzoltatása. Ezek közül több is éppen a tiszteletet és áhítatot mutatja be: szobrok és képek előtt imádkoznak az emberek. Minthogy a szöveg a régi maradt, a képek nem is közvetlenül vonatkoznak rájuk, például az épületek, öltözetek „időtlenek".

Mind Esterházy, mind a 19. századi kiadó számára a képeknél is fontosabbak voltak a szövegek.

Az egyes szombatok szövegei nagyjából egy szövegszerkezetet valósítanak meg.

A megszámozott szombat, mint cím alatt egy (olykor csak egy hosszabb mondatba beleférő) mottószerű tanács olvasható. Pl.: 7. szombat: „Szombatnapon különösen tégy jót a purgatoriumbeli lelkek szabadulásáért"; 8. szombat: „A szegényekhez a boldogságos Szűz tiszteletére szombat-napon valami irgalmassággal légy"; 9. szombat: „Szombat-napon valami magános ájtatosságot végezz a boldogságos Szűz képe előtt"; 10. szombat: „A szombati bőjtöt ha megtartod, üdvösséges dolgot cselekszel"; 14. szombat: „Szombat-napon a szentmise hallgatását el ne mulaszd"; 19. szombat: „Alamizsnát adj az ügyefogyott koldusoknak s más szűkölködőknek"; 20. szombat: „A makula nélkül való szent Szűz kis Officiumát mondd el szombat-napon, avagy az olvasót, vagy Salve Reginát"; 21. szombat. „A boldogságos Szűzhöz gyakorta szívből fohászkodjál az angyali köszöntéssel" (= *Ave Maria*!); 25. szombat: „Az egész heti cselekedetidet szedd szombaton rendbe és lássad, hogy egész életedet (ha valami hiba történt volna) megjobbítsad"; 27. szombat: „Valami testi sanyargatást tégy szombat-napon a boldogságos Szűz tiszteltére". Az ilyen nagyon is gyakorlati ájtatos viselkedésen kívül több szövegben erkölcsi megfogalmazást találunk: ellentmondani a gonosznak, testi kívánságoktól megtartóztatás, ellenségnek megbocsájtás, a Szűzanya tiszteltére mások buzdítása. Részletesen szerepel a templom látogatása, Szűz Mária képe előtti ájtatosság, nevének megtisztelése. Több formában is szóba kerül a szombati napon történő halál kérése, és ekkor magunkat a Szűzanyának ajánlani. Mivel ezek az egymást érintő, átfedő életvitel-parancsok el lettek osztva az év szombatjai között, változatosan fejezik ki ugyanazt: Szűz Mária és az ő napja, a szombat dicsőítését.

Még ha konkrétnak és praktikusnak is tűnnek ezek a tanácsok, előírások – azért önmagukban nem fejezik ki az ilyen cselekedetek okait, lefolyását, következményeit. Ezeket megvilágító történetek következnek a megfogalmazott tanácsok után: az éppen e célból kialakított és fejlesztett műfaj, az

exemplum válogatott történetei. Egy-egy szombathoz 3–4 röviden elmondott történet is kapcsolódik. Esterházy rendszerint egy elmélkedésszerű magyarázattal indít, aztán következnek a példázatok, majd a szombati rész végén mintegy összefoglalja a tanulságot.

Például a 21. szombat szövege így kezdődik: „Az angyali köszöntés, noha kevés szóból áll, mindazáltal, ki azzal a boldogságos Szüzet üdvözli, nagy és üdvösséges dogot cselekszik…" (74. lap). Ez után három példázat következik, az apáca seregélyéről [ezt dolgozatom mottójában kivonatoltam] – a gonosz ifjúnak, aki azonban sokszor elmondja az Üdvözlégy Máriát, megjelenik a Szűz – egy gonosz tolvaj mindennap elmondja az *Avé*t, majd komornyikjáról kiderül, hogy maga az ördög, aki a gonosz tolvajt és házanépét a pokolba vitte volna, ám a minden nap elmondott *Ave* ezt lehetetlenné tette (a tolvaj és házanépe megtér és penitenciát tart). Ez után következik Esterházy összefoglalása: „Ily üdvösséges haszna van azt üdvözletnek, melyre Gábriel arkangyal tanított bennünket. Az Áve ahhoz is segít, hogy minket a mennyei boldogságba fölvezéreljen" (77. lap).

Együttvéve több száz ilyen *exemplum*ra utal a könyv, a vallási elmélkedések is mind a 60 fejezetben megtalálhatók. Igen gazdag hitbuzgalmi szöveganyag ez, és a legtöbb esetben „kipróbált" szövegeket találunk.

A következőkben nem foglalkozunk Esterházy eredeti könyvének szövegtörténeteivel (ezekre filológusaink már utaltak), csupán azt mutatjuk be, milyenek a szövegbeli eltérések vannak az új kiadványban. Ami a régi szövegek újraközlését illeti, az átdolgozó legtöbbször ragaszkodott az eredeti műhöz. Nem hagyta ki vagy cserélte fel az egyes szombatok áhítatos szövegeit. A stílust kissé modernizálta, néhány helyen lapalji jegyzetben magyarázta az olyan szavakat, amelyekről feltételezte, hogy nem mindenki érti. (Ilyen pl. rögtön a második szombat szövegében: *makula = szeplő*.) Ugyanakkor a szöveg egyes részeivel szabadon bánik. Mivel az egyes szombatok nem mindig egy lap tetején kezdődnek, csupán néhány esetben gondolhatunk arra, hogy a szedéstükör szűkössége volt az oka egy-egy mondat elhagyásának.

Esterházy, ha az auktorokra hivatkozik, ezt nem lapszéli vagy egyéb jegyzetekben, hanem magában a szövegben teszi. Érdekes, hogy a népszerű késői kiadás ugyanezt a megoldást megtartja, olykor az egyszerűbb nép számára aligha érthető módon, még a rövidítéseket is meghagyva. Pl. az első szombat szövegében ezeket olvassuk: „Erről példát ad nekünk Spinellus a csodatételekről írt könyvének 51-ik részében" (az 1935-ös kiadásban a 12. lap). „Írja szent Damianus Péter hatodik könyvének 26. részében" (1935: 13. lap) – „Azért mondja szent Krysostomus János (Hom. 10. Genes)" (1935: 13. lap). Néha az eredetihez ragaszkodás hibához vezet. Így lesz „az mint Kempis Tamás libro. 1 Flor. discip: írja" mondatból „amint Kempis Tamás libro 1. Hor. discip. írja" (uo. 19. lap). Tudjuk, néhol már Esterházy sem pontosan értette latin nyelvű forrásait – és az így keletkezett hibák az új kiadásban benne maradtak.

A *Szentírás*ból idézett szövegeket Esterházy is közismert formájukban adja. Ezt követi a modern kiadás is, legfeljebb ilyen apróságokat javít: „csöpögő lépes méz" helyébe „cseppegő lépesméz" alakot ír (1935: 16. lap).

Az utókor szinte természetesnek vette, hogy Esterházy szép és erőteljes barokk stílusban írt. Ha nem ismernénk forrásműveit, azt hinnénk, maga alkotta nemcsak a megfogalmazást, hanem a mondanivalót is. A több emberöltővel későbbi új kiadás néhol éppen e barokk stílust egyszerűsíti, egyúttal laposssá teszi. A Kempistől vett történetben Esterházy így fogalmaz: „Történék azért egykor, hogy ezen jámbor, s' Isten felő Keresztyén halálos betegségbe esnék, és ímé lelkünknek hitves ellensége az Pokolbéli Sátán tűzes Sárkány képében meg-jelenik, s' egész életében tött vétkeit eleibe terjesztvén éjészgeti, s' az kétségbe esésre ingerli az Isten félő szakácsot…" (1691: 11. lap). Az új, javított szöveg: „Történt egykor, hogy ezen jámbor, istenfélő keresztény halálos betegségbe esnék, és íme, lelkünknek esküdt ellensége, a sátán, tüzes sárkány képében megjelenik, s egész életében tett vétkeit elébe terjesztvén, ijesztgeti, s a kétségbeesésre ingerli az istenfélő szakácsot…" (1935: 20. lap). A különbség a régies szavak kicserélését („hitves ellenség" = esküdt ellenség), a nyelvjárási formák elhagyását („tött" = tett, „éjezgeti" = ijesztgeti) jelenti. A barokkos fogalmazást enyhíti („az Pokolbeli Sátán" = a sátán). Persze mindezt következetlenül alkalmazza, és hasonló változtatásokat máskor nem eszközöl. Természetesen az érvelésen, ideológián az új szöveg nem változtat. Megmarad a szenvedélyesen fohászkodó stílus nyoma is. Például: „O ha láthatnók egy leg kisebbik Szentnek az ő dicsőségét és koronáját"… „Mit mongyak immáron mind ezeknek Fölséges nagy Királnéjáról az Bóldogságos Szűz Máriáról" (1691: 17. lap). A csodák és látomások is változatlanul megmaradnak. „Ilyen szép látásokkal, s' csuda tételekkel jutalmazá meg Isten, az ő Szent Annyának híveit" (1691: 24. lap). Az eredeti igen gyakran így hivatkozik (inkább közvetett, mint közvetlen) forrásaira: „amint olvastam" – ezt az új kiadás rendszerint „olvastuk" formára változtatja.

Természetesen a leginkább tanulságos az, ha az új kiadás egy-egy részt kihagy az eredetiből. Minthogy az ilyen esetekben is az előző és következő szövegrészek változatlanul megmaradnak, nem az Esterházy művével való elégedetlenség, hanem valami más volt az oka a változtatásnak. Amit különben könnyű konstatálni – és nehéz magyarázni.

Rögtön a Purgatóriumról szóló hetedik szombaton Esterházy egy általános elmélkedést ad, majd Tolentumi Szent Miklós imádságból idéz. Ezt híven közli az új kiadás is. Esterházy ez után két további példázatot említ: egy Benedekrendi szerzetesről és Szent Theobaldus püspökről, aki előtt egy jégtömbbe fagyott purgatóriumi lélek jelenik meg, és arra kéri a püspököt, harminc misét mondjon érette, hogy megszabadulhasson a Purgatóriumból (1691: 26–28 lap). (Szörényi észrevette, hogy Esterházy a történetet Joannes Maior könyvéből vette, aki Petrus de Natalibus művét említi, és a hivatkozásba Esterházynál

háza népével az előtt buzgón imádkozván — emellett azon kép előtt egy kis lámpást is tarta, melyet minden szombaton meggyujta és úgy imádkozék cselédestől, Istennek szent anyját kérvén, hogy hatalmas közbenjárása által segítené és oltalmazná minden testi s lelki veszedelemtől.

Történék azért az 1587. esztendőben, mindszent havának huszadik napján, hogy szombaton, midőn épen ezen ájtatos szegény mesterember az említett boldogságos Szűz képe előtt egész cselédestől térdenállva imádkozék: ime a tenger felől csodálatos fekete felhők jövének a város fölébe, melyek rettenetes dörgés és villámlások s mennykőütések közt sürü záport és jégesőt hozának a városra elannyira, hogy a kimondhatat-

4. kép
9. szombat, 37. lap:
A családjával imádkozó varga

hiba csúszott.) Ez a rész teljesen kimaradt az új kiadásból. Ehelyett két, más forrásból származó exemplumot olvashatunk (1935: 32–33. lapok). Minthogy az új kiadás is követi a hagyományos purgatórium-felfogást, a szövegcserének nem találom teológiai indítékát.

Könnyebb a magyarázat a nyolcadik szombatnak a szegényekkel való irgalmasságról szóló szövegében. Ezt az új kiadás is teljes egészében átveszi, kivéve azt a bekezdést (1691: 30. lap), amelyben Esterházy a *Magyar Krónika* alapján Thüringiai Szent Erzsébet alamizsnálkodását említi. Minthogy az új kiadás végén külön fejezet van Árpád-házi Szent Erzsébetről, itt az ismétlést akarta kikerülni Tóth Károly.

Tudunk kiegészítésről, új példa bemutatásáról is. A kilencedik szombat ájtatosságának végére az új kiadás beillesztette La Roche Bernát, montaubani püspök történetét, akit egy sebes folyóvízből ment ki az Isten anyját segítségül hívó ima (1935: 39. lap). Az illusztráció (a 37. lapon) azonban az „egy szegény varga- mesterember [...] minden szombaton az egész háza népével [...] egy igen szép boldogasszony-kép [...] előtt buzgón imádkozik”. (*4. kép*) A tizenegyedik szombat szövegéből egyes részeket kihagytak, új részeket pedig belevettek. Hogy itt nem általános szerkesztési szándék, hanem alkalmi jobbítás volt a cél, az is mutatja, hogy a következő szombatok elmélkedésein nem változtattak.

A tizenhetedik szombat szövegének kezdete is azonos, ám azután az eredeti elmélkedés nagy része kimaradt, helyette egészen új példák olvashatók (1935: 62–64. lapok). A tizennyolcadik szombat az erényüket védelmező és Szűz Máriához folyamodó szüzekről szól. Esterházy példáját (1691: 68–69.) az új szöveg kihagyta – ám nem tematikus okokból, mivel az ehelyett ide bevetett példázat (1935: 66–67.) ugyanúgy ezt a sikamlós esetet mutatja be.

Könnyen megértjük a tizenkilencedik szombat szövegváltoztatását. Az azonos kezdet után az új kiadás nem Esterházy példáját (a szegény ember imájáért pénzt kap a gazdagtól) hozza, hanem Sophronius jeruzsálemi püspök által feljegyzett történetet, amelyben a templom előtt álló koldu-

nek alamizsnát nem akarván osztogatni, végre nagy betegségbe esék, s összehíván feleségét s gyermekeit, mondá: Ime a papok azt mondják, hogy a szegényeknek alamizsnát adjak, és az uzsorás pénzt azoknak, a kiktől elvettem, visszaadjam; én azért ezt nem cselekszem, hanem másként fogok megbéküllni Istennel. Háromfelé osztá azért pénzét, egy részét feleségének adá, a másik részét adá gyermekeinek, a harmadik részét pedig egy nagy zacskóba tévén, maga elébe hozatá, megesküdtetvén feleségét s gyermekeit, hogy azt a koporsóba tennék holta után, mondván: Ha az ítélő biró valahogy nem hajolna hozzám a másvilágon, ezen pénzzel tudom kedvét találom, s így jó dolgom lészen.

Meghala azért a fösvény ember, s ime oda tevék a koporsóba pénzét felesége s gyermekei. Azonban elhire-

5. kép
19. szombat, 68. lap: Szent István király a Szűzanyához fohászkodik

nesen ínté a táncosokat, hogy ily jeles ünnepnapon, azaz: szombaton, a boldogságos Szűz születése napjának előestéjén, a táncnak hagynának békét. Kik nevetvén a szegény papot, tovább is táncoltak és nevetgéltek. Visszatére azért a jámbor páter s letérdepelvén a boldogságos Szűz képe előtt, esedezék alázatosan, büntetné meg e szófogadatlan táncosokat, hogy ezeknek példájával tanulván mások is. Meghallgattaték e jámbor páternek imádsága és ime mindaddig éjjel-nappal kelleték azon táncosoknak isteni hatalomból táncolni, minden megszünés nélkül, míg végre eldülvén, a lélek kimene belőlük, nyilvános példát adván gonosz cselekedetükről.

In Spec. dist. 6. num. 66. írva van, hogy szombat-

6. kép
30. szombat, 100. lap: a jámbor páter a boldogságos Szűz képe előtt imádkozik

soknak adott pénz térül vissza csodálatosan (1935: 69–70.). Minthogy e szombaton az elmélkedés tárgya a koldusoknak adandó alamizsna volt – Esterházynál viszont nem szerepeltek a koldusok; viszont az új történetből Szűz Mária hiányzik. Tóth Károly ez után egy rövid történetben Szent István alamizsnálkodását is említi, és itt egyenesen utal arra, hogy a magyar király Szűz Mária templomi képe előtt imádkozik (1935: 70.). Ehhez kapcsolódik az illusztráció (1935: 68.): István király, fején a Szent Koronával térdelve imádkozik a fellegeken álló (tehát nem templomi képen látható) Szűz Mária előtt. (*5. kép*)

A huszadik szombat a Szent Olvasóról szól. Esterházy példáit itt az új kiadás elhagyja, és más történettel igazolja a szent olvasó hasznát. Az angyali üdvözletről szóló huszonegyedik szombat szövegei egyeznek. A régi kiadásban a 80. lap alján angyalt ábrázoló szép könyvdísz látható. A huszonkettedik szombat szövegei is egyeznek. Ennek végén Esterházy Temesvári Pelbárt *Stellarium*ából idézi a csodálatosan meggyógyuló püspök történetét. A huszonharmadik szombati szöveg főként egy, az őt kifosztó útonállókért imádkozó szerzetes története. Ez is változatlanul került át az új kiadásba. A három szombat forrása Nádasi említett művének második része.

bor tanuló a boldogságos Szűz képe mellett mikor elmene, mindenkor azt mondá ájtatosan: Ave Maria, Domina mea! azaz: Üdvözlégy Mária, én asszonyom! Egyik szombaton azért a kép előtt elmenvén, a tanuló midőn letérdepelvén, ájtatosan mondaná a fent említett szavakat, megszólalt a kép és felelé, mondván: Ave Serve fidelis! azaz: Üdvözlégy én hív szolgám! Mely csodára mindenêt a boldogságos Szűznek ajánlá s annakutána nagyobb buzgósággal mondá el mindig szokott köszöntését avagy üdvözletét.

Mást is olvasunk Cantipratanus Tamás könyvéből (lib. 2. Cap. 29. part. 9.), ki azt írja, hogy egy ájtatos ifjú vala, ki a hadba menvén, a boldogságos Szűzről soha el nem feledkezék, hanem valahol képét látja vala,

7. kép
33. szombat, 106. lap: a jámbor tanuló a boldogságos Szűz szobra előtt imádkozik

Harmincnegyedik szombat.

Azon légy, hogy szombat-napon valami jót cselekedjél, a boldogságos Szűz tiszteletére.

A jóságos cselekedetek által mintegy szárnyakkal szokott az igaz hitben levő keresztény Isten dicsőséges színe elébe menni, mert a hit a jóságos cselekedetek nélkül olyan, mintha holt volna, szent Pál apostol tanítása szerint. És így igen dicséretes dolog, ha a jóságos cselekedeteket, s lőképpen pedig szombat-napokon, a boldogságos Szűz tiszteletére, gyakoroljuk.

Hallj erről egy példát (melyet ír Vincentius Bellusc. lib. 7. Cap. 20.). Bizonyos igen híres képíró volt Flandriában, ki szombat-napokon a boldogságos Szűz tiszte-

8. kép
34. szombat, 108. lap: egy híres képíró imádkozik a Szűzanya képe előtt

Főszereplője miatt különösen érdekes számunkra a huszonnegyedik (Tóthnál sajtóhibával: „huszonhetedik") szombat elbeszélése. Esterházy ebben IV. Béla király leányáról, Szent Margit szűzről ír, régi forrásokat említve. Noha Tóth könyve végén éppen Margitról nem írt külön fejezetet – mint a másik három magyar szentről –, ezt a részt elhagyja (!), és helyette bizonyos Conradus de Offida fráter Mária-tiszteletéről beszél. A szombat végén viszont pontosan hozza Esterházy már nem Margitról szóló két példázatát. Egyébként a 86. lap kezdetén összezavarodott a szedés – ám Margit nem említése még ez előtt van, és egyértelmű hiány. Esterházy huszonhetedik szombatjában (Tóthnál sajtóhibával ez a „huszonnegyedik" szombat) viszont megkerül a Margitról szóló szöveg. Úgyhogy itt végül csak a nyomda teremtett zűrzavart két szombat szövegében.

A huszonötödik szombat mindkét könyvben nők fogadalomszegéséről, majd jóval később bűneik bocsánatáról szól – teljesen eltérő történetekkel. Esterházy (egyébként Nádasitól vett) szövege kicserélésének itt sem vélhetjük „erkölcsi" okát – hiszen az új kiadás története ugyanolyan erkölcsi megtévedést is említ.

A huszonhatodik, huszonnyolcadik, harmincadik, harmincegyedik, harminckettedik, harmincharmadik, harmincnegyedik, harmincötödik, harminchatodik,

Negyvenedik szombat.

Szent Józsefet hívjad segitségül, hogy pártfogása által vezéreljen Isten s a boldogságos Szűz szeretetére.

A boldogságos szűz Mária jegyese, dicsőséges szent József, noha Dávid királyi nemzetségéből való volt, együtt, a makula nélkül való szent Szűzzel, mindazáltal a legalázatosabb állapotban élt s úgy viselte a tisztaságos Szűznek is gondját, hogy szüzességében semmi sérelem nem történt, mert ő tiszta és szűz vala; de illendő is volt, hogy a boldogságos Szűz olyannak adatnék, ki a szüzességet és tiszta életet magával hordozná. Nem kell azért kételkedni abban, hogy valaki dicsőséges szent Józsefet tiszteli, szereti és segitségül hívja, az irgalmasság

9. kép
40. szombat, 122. lap:
Szent István király és az orgyilkos

ne hiányozzék, ottan szent Péter tiszteletére rögtön kápolnát építtettek, hol lakott vala egy Vácz nevezetü szent életü remete, ki Vácz városát alapitá vala és róla neveztetett e város. És ugyanakkor Budán a boldogságos Szűz nagy templomát is megkezdették építtetni, melynek a pesti vámokat és Sümegh vármegyében három falut és temérdek sok arany és ezüst ékszert és templomi ékességeket ajándékoztak.

Miután tehát az Istennek eleget tettek, gondjaikat a haza kibékítésére fordították. De e közben Geyza király istenesen kimulván a világból, egyes akarattal, szivvel és lélekkel szent László választatott királynak.

Sok bajban hagyta hátra Geyza az országot, de szent László király Istenben vetett bizodalommal s az

10. kép
165. lap: Szent László királyt
egy angyal megkoronázza

harminchetedik, harmincnyolcadik, harminckilencedik, negyvenegyedik, negyvenkettedik, negyvenharmadik, negyvennegyedik, negyvenötödik, negyvenhatodik, negyvenhetedik, ötvenedik, ötvenegyedik és ötvenkettedik szombat szövege egyezik (jelentéktelen eltérésekkel). A harmincadik szombat története egyébként a szombaton a templom előtti táncolás, majd a kártyázás és kockajáték szörnyű büntetését mutatja be – közismert európai párhuzamokkal. Az ilyen „táncdüh", és általában az „ünneprontás" ellen egyébként Magyarországon még a 19. században is valóban felléptek. A téma népszerűségét Arany János időskori közismert verse (Ünneprontók) is jelzi, amely egyébként egy kis faluban játszódik. (Az illusztráció – a 100. lapon – egyébként nem a táncolókat mutatja,hanem a koronás Szűzhöz és fiához egy, a táncdühbe belepusztult emberért imádkozó ferences pátert.) (*6. kép*)

A harmincharmadik szombaton egy tanuló arra jártában mindig köszönti a Szűz Mária szobrát („Ave Maria, Domina mea", és az válaszol: „Ave serve fidelis") (kép a 106. lapon) (*7. kép*), amelyen a köszöntés és a válasz szavait ki is írták. A történet Esterházy régi könyvében, a 112. lapon ugyanígy van elbeszélve. A harmincnegyedik szombat története is közismert: egy templomi festő szép Szűz Máriát és rút ördögöt fest, az „utálatos Sátán" ezt a képet el akarja pusztítani. Ez a történet Vincentius Belovacensis óta egész Európában

ségének róla gondoskodni. Azért kimosta daganatait, olajat önte rá és saját ágyába fekteté. Midőn Lajos hazatért, anyja rögtön hozzá sietett és mondá: Jer és lásd meg most egy embert, kit Erzsébet jobban szeret, mint téged; a te nőd bélpoklosokat tesz ágyadba, téged is azzá akar tenni. Lajos egy kissé fölingerült és hirtelen fölemelé ágyáról a takarót; de mikép csodálkozott! Ő a megfeszített és sebekkel megterhelt Megváltót találta ágyában. Azután így szólt Erzsébethez: Kedves testvérem! ily vendégeket gyakran tégy ágyamba és én megköszönöm azt neked. Senkitől se engedd magad erényeid gyakorlatában háborgatni. — Ily csoda a kedves szent Erzsébet, habár rövid életfolyama alatt, annyi fordult elő, hogy a tér végett kénytelenek vagyunk élete

Szűz Mária szombatja. 12

11. kép
177. lap: Szent Erzsébet ágyában a bélpoklos a Megváltóvá változik

közismert. (Itt Tóth könyvében a 108. lapon a metszeten a kígyóra taposó Szűz Mária képe előtt térden állva imádkozó festő látható – ugyancsak Európa-szerte ismert motívum.) (*8. kép*) E történetben azonban nem a festményen látható sátán elevenedik meg – ami egy másik, megint csak széltében ismert történet. A harminchatodik szombathoz a „Magyar Országi" Szent Erzsébet történetét idézi, amikor egy „gonosz fiú" megtérése végett imádkozik a szent, az ifjú meg egyre melegebbet érez, ég, füstöl. (Majd megtér.)

E hosszú, „egyező" történetsor mégsem automatikus. A huszonkilencedik szombat szövegének zöme eltér. A negyvenedik szombat addig egyező szövegéhez az új kiadás (1935: 123–124.) a szöveg végén még egy, külön is említett, a magyar történelemből vett példát illeszt: Szent István király annyira tisztelte a Szüzet, hogy a szobájában levő, az azt ábrázoló kép előtti lámpát maga gondozta. Amikor Szent István egyszer így lefeküdt, (*9. kép*) egy orgyilkos előjött, hogy megölje a királyt, ám „a boldogságos szent Szűz képe nagy fényességben elkezde világítani, úgy, hogy csaknem megvakula az orgyilkos", és szózat hallatszott az égből, a király erre felébredt, a gyilkos pedig, elejtvén fegyverét, megvallotta vétkét. A történet természetesen közismert a Szent István-hagiográfiában – ám a vakító fénnyel világító Máriakép egyedi katolikus lelemény. A nehezen kivehető metszeten (1935: 122.) a király előtti sötét folt alighanem a fegyverét eldobó orgyilkos, a kép bal felső sarkából a koronás Szűzanya és a hasonlóan koronás Jézus fénycsóvát áraszt. A kép jobb alsó sarkában egy asztalon a nyilván az alváshoz levetett szent korona látható.

A negyvenkilencedik szombat elejétől kezdve a nagyobb rész azonos.

Az ötvenkettedik szombat után Esterházy „az Boldogságos Szűzhöz való ájtatos imádsága" olvasható. Mint említettük, az új kiadás ezt nem közli, hanem „A vakon született fiú csodatörténete", majd a magyar szentekről szóló részek következnek.

Tanulságos, hogy a Szent László királyról szóló életrajzban az illusztráció: Isten angyala koronát tesz a fejére (a 165. lapon) az ún. váci templomalapítás legendáját ábrázolja (az agancsa körül talán fénylő szarvassal a kép bal felső

részén). (*10. kép*) A Szent Erzsébetről szóló történetben a királynő ágyában *a bélpoklos a sebzett Krisztussá változik* történetet illusztrálják (177. lap). (*11. kép*)

Mindebből azt láthatjuk, hogy a program és az egyes hetek beosztása továbbra is az eredeti művet követi. A (szinte szószerinti) egyezések jelzik, sem teológiai, sem textológiai kifogásokat hiába keresnénk. A változtatások az eredeti mű hitbuzgalmi célját változatlanul követik. Nem is modernebbek – a változtatott példázatok ugyanabból a közös, sokszázados európai hagyományból származnak.

Szörényi forrásfeltárása azt mutatja, Esterházy közvetlen és közvetett forrásai egységes vallásos felfogást képviselnek. Szerencsére mai magyar exemplum-kutatásunk ezt a kimeríthetetlen témakört már kellőképpen bemutatta. Ami ehhez talán további távlatot adhat: a mostani bemutatásban az „utókor" jelenik meg. Amely oly sokszor szó szerint találja alkalmasnak a „régi" szöveget. Máskor viszont ugyanolyan példázatokat hoz a régiek helyett. Ezek között semmilyen mentalitástörténeti különbség sincs. Tóth Károly és Esterházy Pál teljesen azonos felfogású szövegeket formáztak meg.

Még a szerzőség sem számít, és nemcsak Esterházynál, a kiválóan művelt és mélységesen hívő nagyúrnál – hanem a 19. század második felében működő gyakorlati hitbuzdító szerzetesnél sem. Esterházy rangos, a maga korábban a nálunk elképzelhetően legrangosabb hitbuzgalmi művet alkotott, a magyar kegyességtörténet és irodalomtörténet páratlan remekeként. Tóth Károly (és a Bucsánszky-ponyvakiadó) viszont a 19. század második felének legegyszerűbb (ám olvasni többé-kevésbé már tudó) közönsége számára dolgozott. Nem is tudatosan, inkább praktikusan, magától értetődően nyúlt vissza a maga korában is hatékonynak tartott régi könyvhöz. Ahelyett, hogy 19. századi „kortársi" példázatokat vagy az akkori társadalom életét bemutató történeteket gyűjtött volna össze – elégségesnek tartotta a régi exemplumokat és az ezekhez hasonló, más forrásokból közölt történeteket.

Nyilvánvaló, hogy a latin nyelvű forrásokból fordító Esterházy e művében is tudatosan választja a magyar nyelvűséget. Amint ezt Knapp Éva és Tüskés Gábor is hangsúlyozták,[8] ez a program Magyarországon még a 18. században is aktuális volt. Sőt, az új kiadás stilizálásai – akkor is, ha erőtlenebbé tették Esterházy szövegét – így értelmezendők: az egyszerűbb emberek széles köréhez kívántak szólni.

Természetesen egy ájtatossági könyv bemutatásakor az a fontos szempont, hogy milyen gyakorlathoz kapcsolható. Esterházy könyve, a nyomtatás ellenére is a magánáhítatban való használatra készült, mégpedig szélesebb körök,

8 KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban*. In: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából. Szerk. BITSKEY I[stván] – IMRE L[ászló]. Debrecen, 2004. (Studia Litteraria, 42) Esterházy művéről külön is szólván: 24.

egyszerűbb emberek számára is. Amint közismert, ez a törekvés nálunk már Pécsi Lukács 1591-es pszeudoágostoni nyomtatott imádságos könyvében[9] is megjelenik, mégpedig az elmélkedés és a naponta változtatható imaanyag összekapcsolásával. Esterházy ezt a mintát követi, személyes érzelmeinek is hangot adva. A 19. század harmadik harmadára ehhez képest az újra kiadott imakönyv inkább huzamos történeti dimenziót, a keresztény egyház kétezer éves múltját tükrözi – nem a kor aktuális problémáival foglalkozik, hanem a katolikus egyház örök tanításait mutatja be, „példa"-történetekkel. Ehhez társul a „magyar szenteket" külön is bemutató célkitűzés. És noha Esterházy barokk stílusából sok marad meg a könyvben, azért a nyelv egyszerűbb, az illusztrációk pedig egyenesen a vallási tömegtermelésből származnak. Ez azonban tudatosabb, mint gondolnánk. Az egyszerű képek például előszeretettel azt mutatják be, amikor valaki éppen Szűzanyához (és nem például a keresztfa előtt) imádkozik.

Miért adták ki a 19. század második felében újra e könyvet? Nyilván jól használható vallási munka volt, az érdekes történetek ekkorra a szélesebb közönséget is megfogták. A példák régisége „klasszikus" művé tette. Az 1691-es könyv Buda visszafoglalása és a Rákóczi-felkelés közti időszakban keletkezett, ám az ország konkrét helyzetéről semmit sem árul el. Ez a megoldás két évszázaddal később is a *nihil obstat* szempontjából is elfogadható művé tette. Nem polemikus, inkább barátságos munka: odaadó és vallásos olvasójának minden szombatra sok teendőt sugall.

Esterházy mind áhítat-gyakorlatában, mind elmélkedéseiben, mind a magyarra fordított szövegekben a korabeli mintákat veszi át. Talán maga sem mindig figyel fel ezek ideológiai–teológiai finomságaira, többszörös értelmezésük lehetőségeire. Az utókor változata még inkább egyszerűnek tűnik. Ám bizonyos szempontból ez csak látszat. A mottóban és a dolgozatomban külön is említett 21. szombat szövegében idézett példázatok esetében például nem csupán a barokk végletes, túlzó szövegformálásának tudhatjuk be, hogy az *Ave Maria* naponkénti elmondása milyen szörnyű bűnöktől mentesíthet. A *Summa iniuria, summa gratia* elve nemcsak a történetekben szereplő gonosz emberekre vonatkozik, hanem még a halálos veszedelemből megszabaduló seregélyre is – aki a klastromi kalitkájába menekül vissza.

Jó lenne tudni, ki hogyan olvasta és értelmezte (a magát is érdemtelennek állító) Esterházy művében a példázatokat! És ha nem is mindenki, kik voltak azok, akik ilyen módon is értelmezték egyes részeit.

Végül megkérdezhetjük: miben tanulságos az új szöveg vizsgálata a réges-régen meghalt Esterházy művét illetően? Egyrészt a változtatások tük-

9 Pécsi Lukács: *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági.* Nagyszombat, 1591. Hasonmás kiadását sajtó alá rendezte: Uray Piroska. Bp., 1988. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 17)

rében jobban vesszük észre, hogyan és miért fogalmazott egykor Esterházy ájtatosságkönyve. Vagyis a 19. századi újrakiadás arra is utal, mi lehetett az eredeti kiadvány időt álló mondanivalója. És miért jelennek meg a nemzeti szentek a 19. századi új kiadásban – ám ugyanolyan felfogásban, amit a régi kötet exemplumai megtestesítettek. Végtére pedig egy ide vágó *bon mot* adja meg a választ: „Die Anatomie des Menschen ist ein Schlüssel zur Anatomie der Affe" (MEW 13:636 Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie – Karl Marx).

Rövidítések

Bubics–Merényi 1895 = Bubics Zsigmond – Merényi Lajos: *Herceg Esterházy Pál nádor, 1635–1713.* Bp., 1895.

ELTE EK Kt = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár

EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny, Bp.

Esterházy 1690 = Esterházy Pál: *Az egész világon levő csudálatos boldogságos szűz képeinek rövideden föltett eredeti, Nagyszombat, 1690.* Hasonmás kiadás. Kísérő tanulmány: Galavics Géza, Knapp Éva – Tüskés Gábor. Bp., 1994. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30)

Esterházy 1691 = Esterházy Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való* áétatosságok*, Nagyszombat, 1691.* Hasonmás kiadás. Kísérő tanulmány: Szörényi László. Bp., 1995. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 31)

Esterházy 1989 = Esterházy Pál: *Mars Hungaricus.* Sajtó alá rendezte és a *Mars Hungaricus* latin szövegét magyarra fordította, a *Visszaemlékezés,* valamint a levelek jegyzeteit és az *Esterházy Pál* című kísérőtanulmányt írta Iványi Emma. Bevezette és szerkesztette, a *Mars Hungaricus* jegyzeteit Iványi Emma gyűjtésének felhasználásával írta: Hausner Gábor. Bp., 1989.

Galavics 1988 = Galavics Géza: *A mecénás Esterházy Pál.* Vázlat egy pályaképhez. Művészettörténeti Értesítő, 37 (1988) 136–161.

Galavics-emlékkönyv = „Ez világ, mint egy kert…" Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp., 2010.

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

HKA = Hofkammerarchiv, Wien

Horn 1989 = Horn Ildikó: *Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam, 1653.* Sic itur ad Astra 1989. 2–3. 21–48.

Identitás és kultúra a török hódoltság korában = Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál, Székely Júlia. Bp., 2012.

Idővel paloták… = Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp., 2005. 482.

It = Irodalomtörténet, Bp.

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények, Bp.

Lesestoffe in Westungarn II. = Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó): 1535–1740. Hrsg. von Tibor Grüll, Kata-

lin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1996. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2)

MAMŰL = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, 1–13. Szerk. Kőszeghy Péter, Tamás Zsuzsanna. Bp., 2003–2012.

Mátyás király öröksége = Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Bp., 2008.

Merényi 1903 = Merényi Lajos: *Az első Herceg Esterházy Fraknóvári ingóinak leltára 1654-ből.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 10 (1903) 166–179.

Merényi 1911 = Merényi Lajos: *Gróf Eszterházy Pál 1664. évi végrendelete.* TT, 1911. 151–156.

MKSz = Magyar Könyvszemle, Bp.

MNL DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár

OSzK K = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien

Péter Katalin 1985 = Péter Katalin: *Esterházy Miklós.* Bp., 1985. (Magyar História. Életrajzok)

RMK = Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*, I–III. Bp., 1879–1898.

RMKT XVI. 2. = Régi magyar költők tára, 2. *XVI. századbeli magyar költők művei, 1527–1546.* Kiad. Szilády Áron. Bp., 1880.

RMKT XVI. 9. = Régi magyar költők tára, 9. *XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577.* Szerk. Varjas Béla, kiad. Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla, [Szentmártoni] Szabó Géza, Varjas Béla. Bp.,1990.

RMKT XVII. 11. = Régi magyar költők tára. XVII. század, 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686).* Kiad. Varga Imre. Bp., 1986.

RMKT XVII. 12. = Régi magyar költők tára. XVII. század, 12. *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky* Péter, Gróf Balassa Bálint, *Listius* László, Esterházy Pál és Fráter István versei. Kiad. Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla. Bp., 1987.

RMKT XVII. 16. = Régi magyar költők tára. XVII. század, 16. *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy* Pál versei. Kiad. Komlovszki Tibor, S. Sárdi Margit. Bp., 2000.

RMKT XVII. 2. = Régi magyar költők tára. XVII. század, 2. *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei.* Kiad. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla. Bp., 1962.

RMKT XVII. 3. = Régi magyar költők tára. XVII. század, 3. *Szerelmi és lakodalmi versek.* Kiad. Stoll Béla. Bp., 1961.

RMNy = *Régi Magyarországi Nyomtatványok.* Bp., 1971–2012.

Sz = Századok, Bp.

Történelem – kép = Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Bp., 2000.

TT = Történelmi Tár, Bp.

Névmutató

A névmutató csak a főszöveg személyneveit tartalmazza. (Ezért a lábjegyzetekben a szerzőkön túl a fontos neveket kiskapitálissal emeltük ki.) Az Esterházy család fiktív tagjait csillaggal jelöltük.

Aba nemzetség 480
Ábel 131
Abensperg und Traun, Otto Ehrenreich von 190
Aboedt Ádám 52
Ábrahám 141–143, 146
Ács Pál 7, 8, 378, 380, 405
Acsády Ignác 13
Adalbert, Szent 345
Ádám 8, 138, 270, 289, 403
Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius, római pápa) 340
Aeneas 138
Ágis, spártai herceg 513
Ágoston, Szent 181, 310, 571
Agrippa, Marcus Vipsanius 489, 490
Alaghy Ferenc 71
Albert, Habsburg, magyar király 237
Aldrovandi, Ulisse 405
Alexius 486
Allori, Cristofano 131, 256, 257, 259, 260, 283
Alvarez, Jacobus 212, 214
Alvinczi Péter 33
Ambrus, Szent 181, 341
András, II., magyar király 295, 358, 363, 367, 369, 481
Andrássy család 486
Angyal Endre 402, 547
Anjou család 36
Anna, Szent 585
Antal, Szent, Páduai 188, 222, 575
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 30, 34, 36
Apolló (Apollón; Phoebus, Phoibosz) 382, 567, 570
Apponyi család 486
Arany János 380, 383, 592
Arcimboldo, Giuseppe 127
Ardeburius, kelet-római hadvezér 485
Argosz 260, 266–269, 271, 272, 284
Ariadné (Arianna) 379, 384–386, 392, 393, 395, 397, 398, 407–416
Arión 134, 139, 146
Árpád dinasztia 36, 370
Árpád, magyar fejedelem 403, 441
Aspar, Flavius Ardabur 485
Attila, hun nagyfejedelem 290, 291, 294, 295, 343, 344, 371, 403, 438–441, 480, 489

Attilius, Szent Dionysius fia 474
Auer, Leopold 66
Auersperg, Johann Weikhard von 31–33
Augustus (Octavianus), római császár 489

Bacchus 194, 383, 405
Baile, Guilielmus 216
Bailliu, Pieter de 133, 134
Bajáki Rita 533–543
Bakács Margit 348
Bakócz Tamás, esztergomi érsek 239
Balásfi Tamás 89, 92–95, 98, 358, 449
Balassi Bálint 391, 392, 402, 445
Balduin, Friedrich 206
Balinghem, Antonius de 213
Ballagi Aladár 376
Balogh Ágost Flórián 576
Balogh Jolán 242
Bán Domokos 363
Bán Imre 408, 435
Bánffi László 328
Bánffy Anna, Székely Ádám felesége 472
Bánffy Kristóf 209
Baranyai Béla 13, 14
Bárdos Kornél 460, 471
Barkóczy Ferenc 21
Baronio, Cesare 474
Bartakovics József 488
Bartók István 545–558
Bartók János 472
Bartók Márton 472
Bartoniek Emma 13
Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 91
Báthory György 235
Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király 90, 101, 104, 106, 439
Báthory Klára, Losonczy Antal felesége 194
Báthory Kristóf, erdélyi fejedelem 235
Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 90
Báthory Zsófia, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége 31, 42, 235, 331, 337
Batthyány Boldizsár 203, 213
Batthyány család 238–240, 352
Batthyány I. Ádám 158, 221, 223, 229, 293, 299, 322, 419–422, 424, 425, 427, 428, 430, 434
Batthyány II. Ádám 239, 461
Batthyány Eleonóra, Esterházy László felesége 77
Bautschner, Marcellinus 290, 484
Beck von Leopoldsdorf, Hieronymus 339, 340
Becskeházy András 31
Beierlinck (Beyerlinck), Laurentius 483
Beke Zsigmond 203
Bél Mátyás 360, 361, 365, 366, 369
Béla, II. (Vak), magyar király 295
Béla, IV., magyar király 591
Belovacensis (Bellovacensis), Vincentius 592
Belzebub 452, 470
Benczédi László 15
Bendegúz (Mundzsuk), hun nagyfejedelem 438, 480
Bene Sándor 287, 288, 357
Benger, Nicolaus 183
Beniczky Péter 379, 391, 402, 436
Benninus (I. Borisz), bolgár király 482
Bényiné Farkas Mária 287
Benyovszky Mátyás 56, 82, 280
Benyovszky Mihály 280, 281
Benyovszky Pál 481
Bercsényi Miklós 12, 34, 37, 39, 42, 44
Berényi család (karancsberényi) 486
Bering, Vitus 488
Bertoletti (Bertilotti), Giovanni Rocco 227
Berzsenyi Dániel 438, 455, 456
Bessenyei György 513–530

Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 74, 89–93, 95–101, 103–106, 152, 153, 297, 298, 349, 448, 450, 453, 455, 482
Bethlen János 26
Bethlen Kata 324
Bethlen Miklós 324
Beythe András 203
Beythe Imre 203
Beythe István 203, 205
Bindter, Hans 225
Birken, Sigmund von 402
Birtos Ferenc 83
Bitskey István 287–300
Blaskó Barbara 300
Blaue, Johannes 199, 202
Block, Benjamin von 21
Bocskai István, erdélyi fejedelem 91, 333, 446, 453
Bodeni, Elavius 484
Bogáti Fazakas Miklós 237
Boge, Birgit 576
Bogner, Ralf Georg 576
Bollók János 567
Bona György 346
Bonfini, Antonio 93, 236, 237, 290, 293, 295, 340, 346, 348, 350, 438, 484, 491, 560
Bónis Ferenc 446
Boquet, Louis-René 522
Borián Elréd 16, 409
Bors család* 363
Bors Mária* 363
Borse (Borsee, Borsche), Johann Georg 505
Borso d'Este, ferrarai herceg 560
Bosnyák Tamás 99
Bossányi család 486
Boswank, Herbert 256
Bourbon család 65
Brabant, Franz Carl 224
Brabantin, Sophia 224
Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor felesége 349
Branjug, Juraj 360
Brueghel, Pieter, id. 138
Bruneau, Jacques 60
Brunszvik (Brunczwik, Bruczvik) Sándor 481
Bubics Zsigmond 13, 49
Buckle, Henry Thomas 12
Bucsánszky Alajos 581
Buest, Mathias 229
Buonvisi, Francesco 38
Burghaber, Adam 201
Burgkmair, Hans 256
Buzási Enikő 117–149, 238, 291, 339, 357, 417

Caesar, Caius Julius, római hadvezér, politikus 289, 294
Čaplovič, Jan 557
Caraffa, Antonio 39, 108
Caravaggio, Michelangelo Merisi da 129, 134, 137, 263
Carlone, Carlo Martino 185
Carlyle, Thomas 12
Carracci, Agostino 273
Catena, Vincenzo 249
Ceglédi Szabó Pál 203, 205, 206
Childerich, I. (Meroving), frank uralkodó 120
Cicero, Marcus Tullius 325, 381
Cledonius, Szent Pancratius apja 464
Coecke van Aelst, Pieter 251
Collin, Richard 553
Coloma, Petro 57
Corduba, Johannes de 148
Coreth, Anna 312
Correggio, Antonio Allegri da 140
Corvin János 238
Cranach, Lucas id. 127, 140, 249, 250, 252, 253, 255– 258, 270, 272, 273, 283, 566, 567
Crouy család 370
Cumilla 383, 410, 412

Cupido 135, 379, 383, 384, 386, 392–395, 397, 399, 410, 411, 414, 525
Czibula Katalin 513–530
Cziráki Mózes 99
Czobor Erzsébet, Thurzó György nádor felesége 154, 331, 332, 334, 338
Czobor István 67
Czvitkovich János 226

Csáky Pál 34
Császár (Oláh Császár) Miklós 204, 347
Császár Kristóf 346
Császár Orsolya, Dersffy Ferenc felesége 71, 204, 244, 343
Csehy Zoltán 407–416
Csetri Lajos 455
Csoron Anna, Listi István felesége 349

Daleini, Daniel 496
Dallos Márton 514, 529
Dampierre-Duval, Heinrich 298
Danckertz, Cornelis 134
Darabos István 99
Delimán 383, 410, 412
Delphine, Marguerite Thérèse / Delfén 524–528, 530
Déri Eszter 559–570
Dersffy család 73, 76
Dersffy Farkas 71
Dersffy Ferenc 71, 204, 343, 347
Dersffy Orsolya, Mágocsy Ferenc, majd Esterházy Miklós nádor felesége 70, 71, 76, 204, 214, 297, 343, 347
Desericzky József Ince 362
Diana 271, 411, 518, 528
Dianti, Laura 265, 266, 267
Dido 386
Dietenshamer (Dietenshammer), Gabriel 248, 249, 282, 477
Diocletianus, Caius Aurelius Valerius, római császár 469, 474
Dionysius, Szent 474
Dobner, Sebastian Ferdinand 199, 200, 212
Dobó család (ruszkai) 235
Dobó Domonkos 235
Dobó Ferenc 90, 101, 104, 106, 235
Dobo, dák király 344
Dobo, II., dák király 344
Dóczi András 97
Dodo, dák király 344
Dolce, Lodovico 563
Domanovszky Sándor 13, 241
Dominkovics Péter 16
Domonkos, Szent 585
Donatello (Donato di Niccolò di Betto Bardi) 273
Donatus, Alexander 381
Donner, Georg Raphael 239
Draghi, Antonio 462, 464
Drakula, Darius, Valachia hercege 344
Drakula, Joannes, Valachia hercege 346
Drakula, Vlad, III., havasalföldi fejedelem 244, 339–356
Drasche von Wartinberg, Luise 239
Draskovich György 465
Draskovich János 461, 468
Draskovich Miklós 288, 463
Drentwett, Abraham 22, 175, 177, 179
Drentwett, Philipp Jacob 22, 175, 176, 179, 181
Dudek János 546, 547
Dugonics András 362
Duns Scotus 554
Dürer, Albrecht 127, 139, 140

Eborensis, Andreas 206
Echo 411
Eckhardt Sándor 518
Ecsedi Báthory István 90, 333
Edenhofer, Hans 227
Eggenberg család 144
Eguía, Don Geronimo de 59

Ehrenstrahl, David Klöcker von 137
Eleonóra Magdaléna pfalz-neuburgi hercegnő, I. Lipót császár felesége 187, 460
Eleonóra Mária Josepha, Habsburg hercegnő, III. Ferdinánd császár lánya 183
Elud, dák király 344
Engelmayer Sámuel 553
Englisch, Christian Ferdinandus 497, 501, 511
Englman, Johann 224
Enzmüller (Enzmilner), Johann Joachim, Freiherr von und zu Windhag 210, 211
Erasmus, Desiderius 252
Erdélyi Aladár 303
Erdődy család (monyorókeréki) 158, 238–240
Erdődy Miklós 35, 461, 463
Erdődy Rudolf 239
Erisz 520
Erzsébet, Árpád-házi Szent 589, 593, 589, 594
Este, Carlo Emanuel, Borgomanero márkija 58
Esterházy (Estorás, Estoras) Imre (13. sz.)* 291, 295, 481, 482, 493
Esterházy (Estorás, Estoras) Lajos (11. sz.)* 291, 295, 480
Esterházy (Estorás, Estoras) György (14. sz.)* 296, 362
Esterházy (Estorás, Estoras) Pál, Benedek-rendi apát (12. sz.)* 295
Esterházy (Estorás, Estoras) Pál, Örs vezér fia, „Primus Estoras”* 480, 483
Esterházy (Fényes) Miklós 517, 530
Esterházy Anna Júlia, Nádasdy Ferenc országbíró felesége 69, 154, 156, 185, 187, 207, 298, 577
Esterházy Antal 47
Esterházy Antal Miklós 304
Esterházy Benedek (14. sz.)* 296
Esterházy Dániel 47, 69, 74, 157, 296, 317, 319, 320
Esterházy Elek 321
Esterházy Farkas 75, 76, 327
Esterházy Ferenc, Fejér vármegyei főispán 360
Esterházy Ferenc, Pál nádor testvére 74, 76, 77, 155, 157, 296–299, 320, 321, 461
Esterházy Ferenc, pozsonyi alispán, Pál nádor nagyapja 67–69, 317
Esterházy Ferenc, vezekényi hős 279, 280
Esterházy Gábor 69, 163, 296, 304, 472
Esterházy Gáspár, vezekényi hős 280, 296
Esterházy György (12. sz.)* 295, 361, 363, 371
Esterházy György, címzetes püspök 296
Esterházy Ilona Augusta, Pál nádor leánya 571, 573–575
Esterházy Imre Gábor 482
Esterházy Imre, esztergomi érsek 358, 359, 483
Esterházy Imre, Pál nádor fia 325
Esterházy István 74, 76, 77, 79, 136, 202, 203, 208, 212– 214, 296, 320, 324, 326
Esterházy István („Istók”), Pál nádor fia 136, 161
Esterházy István (16. sz.)* 291, 292
Esterházy János 21, 228, 372
Esterházy József Antal 210
Esterházy József 121, 163, 360, 362, 368, 482
Esterházy Julianna Jozefa, Pál nádor leánya 571
Esterházy Károly 362, 367
Esterházy Krisztina Jozefa, Pál nádor leánya 571, 573, 574, 576, 577
Esterházy László 16, 19, 22, 74, 75, 77, 79, 81, 157, 158, 161, 175–177, 180, 202, 203, 209, 215, 271, 277–280, 296, 298, 308, 321, 322, 327, 465, 466, 468

Esterházy László Ignác 202, 203, 218
Esterházy Magdolna, Kubinyi László felesége 69, 70, 572
Esterházy Maria Jozefa Eleonora, Franz Anton von Lamberg felesége 210
Esterházy Mária, Homonnai Drugeth György felesége 298, 318, 320, 322
Esterházy Mátyás (13. sz.)* 296
Esterházy Mihály 121, 163, 304, 324
Esterházy Miklós 13, 14, 16, 18, 20, 36, 50, 54, 55, 61, 69, 70–77, 79, 93, 95, 96, 101, 102, 106, 152–157, 160, 161, 166, 187, 202–205, 207, 208, 212, 214, 216, 219, 221, 241, 290, 292, 296–298, 302, 317, 318, 322, 331, 334, 338, 343, 347, 352, 353, 358, 359, 363, 364, 379, 404, 439, 449–451, 459, 462, 464, 466, 482, 516, 519, 526
Esterházy Miklós („Miklóska"), Pál nádor fia 160
Esterházy Orsolya Konstancia, Pál nádor leánya 571
Esterházy Orsolya, Pál nádor felesége 18, 74, 75, 78, 79, 135, 157, 160, 182, 260, 261, 299, 304, 305, 310, 320, 322, 324, 326, 327, 379, 380, 400, 403
Esterházy Pál („Palkó"), Pál nádor fia 160
Esterházy Pál Antal 200, 359, 362
Esterházy Pál báró, Miklós nádor testvére 296
Esterházy Pál László 367
Esterházy Péter (13. sz.)* 296
Esterházy Péter, író 375
Esterházy Tamás 69, 280, 296
Esterházy V. Pál 201, 405
Estorás (Estoras) Albert, érsek* 357, 358, 365–369
Estorás (Estoras) Demeter* 363
Estorás (Estoras) Ferenc* 369
Estorás (Estoras) Mihály * 361, 493
Estorások (Estorasok)* (az Esterházy család ősei) 290, 291, 295, 345, 357–363, 365–367, 369, 371, 378, 479, 480, 481, 493
Eszterházy János 49, 228
Eszterházy Károly, egri püspök 479, 480, 494
Eténi Nóra, G. 459, 463
Etting gróf 80
Eurs (Örs) vezér 240, 290, 344, 345, 480
Eurüdiké 411
Éva 138
Eybl, Franz M. 574, 576, 577

Faber, Paul 502
Faber, Rosina 502
Fabius, Quintus, Maximus 487
Fabjánkovics Ferenc 470
Fabjánkovics János 471
Falconetto, Giovanni Maria 560
Faltonia Proba 384
Fariat, Benedictus 550
Farkas Ádám 324
Farkas András 438, 441, 444
Farkas Bernát 556
Farkas János 471
Farkas Pál 324
Faust, Johann Georg 122
Fazekas István 16, 42, 344, 357
Fejér György 369, 371, 372
Felix 474
Ferdinánd, I., Habsburg, német-római császár, magyar király 95–100, 103–105, 349
Ferdinánd, II., Habsburg, német-római császár, magyar király 72, 91, 94, 103, 219, 297–299, 312, 460, 468
Ferdinánd, III., Habsburg, német-római császár, magyar király 19, 20, 118, 183, 184, 325, 423, 433, 460, 468
Ferdinánd, IV., Habsburg, német-római császár, magyar és cseh király 19, 21, 417, 421, 423, 429, 430, 433, 468

Ferenc, Assisi Szent 128, 129, 134, 137
Ferenc, I., Valois, francia király 250, 251
Ferenc, Xavéri Szent 325, 464
Ferenczy Géza 408
Ferrarius, Sigismundus 208
Feulner, Bernhardus Hermannus 206
Filser (Felser), Michael 174
Firminus 474
Forchoudt család 144, 145
Forchoudt, Alexander 145
Forchoudt, Willem 145
Forgách Ádám 19, 31
Forgách Imre 241
Forgách Zsigmond 98
Forstall, Marcus 287, 293
Frangepán család 71
Frangepán Ferenc 28, 33, 376
Frankh, Johann Franz 511
Friedrich August, württemberg-neuenstadti herceg 500, 509
Frigyes Vilmos, I., Hohenzollern, brandenburgi választófejedelem 499, 500
Froncz, építőmester 225
Frye, Northrop 325
Fugger, Anton 206
Fux, Johann Joseph 506
Fülöp, III. (Jó), burgundiai herceg 50
Fülöp, III., Habsburg, spanyol király 563, 564
Fülöp, IV., Habsburg, spanyol király 27, 499, 563

Gábor Csilla 335
Gábriel arkangyal 587
Gabriel, Theresia 206, 214
Galavics Géza 7, 50, 172, 177, 289, 309, 354, 355, 357, 403
Galga szultán, tatár kán 91, 104, 105
Galgóczy család 486
Galgóczy János 482
Galla Placidia, nyugat-római régensnő 485
Gánóczy Antal 369, 372
Garas Klára 148
Gatterer, Johann Christoph 371
Gelbhaar, Gregor 89, 101
Gelinda, Svitrigello (Švitrigaila), litván nagyfejedelem jegyese 486
Genesius 474
Gerengel, Simon 203
Gergely, Nagy Szent 181
Gergye László 530
Gerstl, Paul 222, 232, 233
Gesner, Conrad 405
Géza, magyar fejedelem 480
Gieffing, Martin 223, 229
Gladstone, William Ewart 547
Goloubeva, Maria 301
Goltzius, Hendrick 127, 134, 266, 268
Golyóbis Ambrus 556
Gonzaga Eleonóra, mantovai hercegnő, II. Ferdinánd császár felesége 183, 460
Gonzaga, Lodovico, mantovai herceg 567, 568
Görcsöni Ambrus 237
Grana márki (Ottone Enrico del Carretto) 56, 57, 59, 60
Gremonville, Jacques Bretel de 26
Grien, Hans Baldung 247
Grienauer, Johann 512
Gubasóczi János 80
Guez de Balzac, Jean-Louis 217
Gumppenberg, Wilhelm 313
Gusztáv Adolf, II., Vasa, svéd király 178, 179
Guzmann Dániel 573

Gyöngyösi István 22, 386, 413–416
György, Szent 296, 575
Gyulaffy család 78
Gyulaffy Zsuzsanna, Listi Ferenc felesége 348, 349

Haarlem, Cornelis van 127, 134, 139, 146
Habersack, Johann Carl 226
Habersackin, Eva Barbara 226
Habsburg család 11, 12, 15, 17, 21, 24, 30, 31, 35, 38, 39, 43, 45, 46, 50, 60, 65, 66, 77, 91, 95, 96, 100, 106, 108, 110, 113, 114, 118, 120, 127, 184, 220, 237, 238, 271, 287–291, 404, 436, 437, 446, 448, 449, 451, 453–455
Hajnal István 13
Hajnal Mátyás 331, 334–337
Halil pasa (Damat Halil pasa), oszmán nagyvezír 92, 104
Halmágyi István 324
Händlein, Paul 224, 229
Hanthaler, Chrysostomus 362, 363, 369
Hargittay Emil 389–406
Hárich János 199, 201, 209, 212, 498
Hariot, Thomas 217
Harrach család 144, 147
Harrach, Ferdinand Bonaventura von 130, 140, 148
Harsdörffer, Georg Philipp 402
Haszán pasa, temesvári beglerbég 90, 101, 104, 105
Haydn, Joseph 514, 519, 526, 529
Hedvig, Szent, lengyel királynő, II. (Jagelló) Ulászló litván fejedelem felesége 486
Heemskerck, Maarten van 262, 263
Heister, Sigbert 28, 33
Héjjné Détári Angéla 176
Helena, János vajda lánya 346
Helené 521
Heltai Gáspár 237, 346
Henrik, IV., Lancaster, angol király 518
Henrik, VIII., Tudor, angol király 491
Henrix, Guilielmus (Willem Herincx) 549, 553–555
Herberstein gróf 80
Hercules (Héraklész) 42
Hermes (Hermész) 567
Hermundt, Jacob 343
Heródiás 263, 264, 273
Herold, Balthasar 185
Hesperus (Heszperosz) 399
Hevenesi Gábor 369
Hierschböckh, Hans 229
Hippomenes (Hippomenész) 415
Hlatky Mária 242
Hocher, Johann Paul 23, 28, 30–33
Hock Henrik Kristóf 574
Hoffer János 484
Hoffmann Pál, pécsi püspök 325
Hoffmann, Jacob 51, 343
Hohenlohe, Wolfgang Julius von, generális 24
Holdt Gotthárd 472
Holofernész 140, 249, 252–261, 273, 274, 282, 283
Homérosz 384
Homonnai Drugeth Bálint 91, 322
Homonnai Drugeth család 322
Homonnai Drugeth György 97, 158, 298, 322, 325
Honig, Cornelius és Jacob 103
Honoria, Iuxta Grata, III. Valentinianus testvére 485
Honorius, Flavius, római császár 485
Horányi Elek 369
Horányi Mátyás 514, 515, 519, 526
Horatius, Quintus, Flaccus 236
Horn Ildikó 16, 417, 421
Horváth Henrik 241
Horváth Mihály 12, 366, 368, 369, 371, 372
Horvath, Manfred 184, 194
Hoy, Nicolaus van 125
Hunor 440
Hunyadi család 237, 239, 244, 346, 347, 350, 352
Hunyadi János, Magyarország kormányzója 270, 273, 345, 346, 350, 351
Hunyadi László 513

Hunyadi Marina, Mamsila felesége 351
Huszár Barbara, Oláh István (Stoian) felesége 346
Hübschlin, Johannes Baptista 212

Iaszón 65, 415
Ida, dák királylány, Örs vezér felesége, az Esterházy család ősanyja 344, 345, 478
Ignác, Loyolai Szent 464, 466, 474
Illésházy Gáspár 69, 91, 97
Illésházy István 41, 67–70, 74, 87, 91, 297, 317, 364
Illésházy Kata, Bosnyák András felesége 69
Illésházy Miklós 46
Illésházy Tamás 317
Illésházy Zsófia, Esterházy Ferenc felesége 69, 296, 297, 317
Imre, magyar király 474
Imre, Szent 135, 438, 583–585
Ió 267
Ipolyi Arnold 94, 101,176, 331–335
István, I., Szent, magyar király 39, 40, 283, 345, 438, 441, 442, 468, 534, 537, 539, 590, 592, 593
Istvánffy Miklós 26, 203, 292, 293, 296
Iszkender (Szkender) pasa, kanizsai beglerbég 91, 104, 105
Iustinus, Marcus Iunianus 237
Iuvenalis, Decimus Iunius 236
Iványi Emma 15, 28, 38, 41
Izsák 486

Jagelló család 237–239, 486, 487, 493
Jáhel 134, 260, 265, 266, 268, 272, 284
Jaklin Balázs 288
Jaksich Demeter 347
Jakus, Paulus 471
Jakusics család 205
János, I., Szapolyai, magyar király 90, 96, 448, 455
János Fülöp mainzi érsek, választófejedelem 20
János vajda 346
János Zsigmond, erdélyi fejedelem (II. János, választott magyar király) 90
János, Szent, Aranyszájú 236
János, Szent, Kapisztrán 270
János, Szent, Keresztelő 260, 262–266, 273
Janus Pannonius 340, 567, 570
Jarmericus dán király 488
Jászay Pál (Abavári álnéven) 93, 94, 99–101, 103
Jeanne d'Arc 254
Jeromos, Szent 181
Joachim, Szent 585
Joannes, római császár (Joannis tyrannus) 485
Joas 325, 468
Jób (Joób) Gábor 359, 482
József, I., Habsburg, német-római császár, magyar király 39, 46, 47, 114, 190, 321, 460, 463, 468
Judit 131, 140, 247–261, 264, 266, 268, 270–273, 281–284, 325, 477
Júnó 260, 267, 271, 284, 522, 523
Jupiter 474, 478

Káin 131
Káldi György 208
Kalmár János 16, 114
Kanizsai Pálfi János 203, 205, 206
Kanyaró Ferenc 376, 378, 402
Kaprinai István 368, 487
Kara Musztafa, oszmán nagyvezír 36
Karloviz, Martin 225
Károly, I. (Károly Róbert), Anjou, magyar király 481
Károly, I., Stuart, angol király 179
Károly, II., Habsburg, spanyol király 49, 56, 59–61
Károly, VI. (III.), Habsburg, német-római császár, magyar király 65, 78, 127

Károly, V., Habsburg, német-római császár 346
Károly, V., lotharingiai herceg (Lotharingiai Károly) 36, 37
Károlyi család 486
Károlyi Sándor 41, 47
Katalin, Szent, Alexandriai 325
Katona István 365, 367, 372
Kazinczy Ferenc 455
Kazy Ferenc 368
Keczer Menyhért 31
Kecskés András 203
Kecskés János 203
Kemény János, erdélyi fejedelem 93, 324
Kempis Tamás 587, 588
Keresztély Ágost, bíboros, esztergomi érsek 47, 114, 573
Kéry János 35, 182, 183
Khampfhl, Marx 511
Kharner, Hans 225
Khevenhüller-Metsch, Johann-Joseph 520, 527
Khien, Johann Jacob 139
Kilián Dániel 490
Kinsky, Ulrich 38
Király Péter 417–434, 495–512
Kircher, Athanasius 382
Kiss Erika 151–173, 233, 417
Kiss Farkas Gábor 381
Kißler, Veit 131, 135, 136
Klaj, Johann 402
Klaniczay Tibor 16, 23, 408
Knapp Éva 248, 309, 314, 403, 477, 478, 564, 594
Koch, Michael 472
Kodzsa (Koca) Szinan pasa, oszmán nagyvezír 90
Koháry Ignác 486
Koháry István 435–456
Kolinovics Gábor 368
Kollár Ádám Ferenc 366, 369
Koller József 369, 372
Kollonich János-Ulrik 35, 461
Kollonich László 367
Kollonich Lipót, esztergomi érsek 13, 31, 38, 40, 107–109, 113, 464, 465, 474
Koltai András 16, 224
Komáromy György 223, 226, 229
Komáromy István 223, 226
Kopp, Margit 247–284
Kornis Ferenc 26
Kornis Gáspár 324
Kostenwein, Johannes 511
Kovács Sándor Iván 16, 380, 386, 389, 402, 407, 408, 416, 435, 437
Kovács Sándor 332
Kozárvári Mátyás 439
Kölcsey Ferenc 437, 446, 448, 454
Köpeczi Béla 453
Köprülü Ahmed pasa, oszmán nagyvezír 25, 30
Körner, Stefan 121, 126, 127, 134, 138, 141, 214, 247, 265, 282, 284, 562
Kőszeghy Péter 384
Kray Jakab 44
Krusich János 68
Krysostomus János 587
Kubinyi András 350
Kubinyi László 70
Kurycin, Fedor 350
Kustán Magdolna 405
Kürchenknopf, Johann 223, 229, 231
Kürner, Johann Jacob 208
Kürosz, II. (Nagy), perzsa király 263
Kürti István 540
Küsel, Melchior 281

La Couture, Jules César de 211
La Roche Fontenilles, Bernard II. de la, Montauban püspöke 589
Lackner Kristóf 464, 473
Lairesse, Gerard 266, 269
Lajos, I. (Nagy), Anjou, magyar király 354, 481

Lajos, II., Jagelló, magyar király 292, 296, 409
Lajos, XIV., Bourbon, francia király 499
Lamberg család 210
Lamberg, Franz Anton 210
Lamberg, Freiherr von Ortenegg und Ottenstein, Leopold Josef von 210
Lamberg, Karl Joseph 210
Lamberg, Leopold Matthias Graf von 66
Lamormaini, Wilhelm 312
Lang, Daniel 178, 179
Lang, Franz 473
Laomedón, trójai király 415
László, I., Szent, magyar király 291, 295, 358, 367, 368, 403, 438, 481, 484, 493, 583–585, 592, 593
László, III., magyar király, Imre király fia 474
László, IV. (Kun), magyar király 474
László, János vajda fia 346
Lázárevics István, szerb despota 346
Le Franc, Martin 254, 255
Lehotzky András 366, 367, 371, 372
Lenkh, Adam Heinrich 512
Leó, XIII., római pápa 537
Lépes Bálint 103
Lerch, Johann Martin 28
Leslie, Walter 27, 29
Liberi, Pietro 138
Liechtenstein család 144
Liechtenstein, Gundaker von 140
Liechtenstein, Johann Adam von 190
Liechtenstein, Karl Eusebius von 126, 130, 148
Liechtenstein-Castelcorn, Karl von, olmützi püspök 140, 141
Lindt, Ferdinand 508
Linshalber, Peter 225
Lipót Ignác, Habsburg főherceg 325
Lipót Vilmos, Habsburg főherceg, Németalföld helytartója 118, 120, 125, 127, 130, 139–141, 147, 148, 272, 283
Lipót, I., Habsburg, német-római császár, magyar király 21–24, 27, 28, 31, 37, 41, 46, 47, 53, 55, 56, 59, 60, 66, 107, 108, 110, 120, 148, 184, 187, 272, 287, 293, 299, 301, 365, 460–462, 464, 468, 471, 474, 495, 498, 500, 502, 503, 505, 510, 564
Lippay György, esztergomi érsek 21, 30, 42, 139
Lipsius, Justus (Juste Lipse) 384
Listi család 203, 204
Listi Ferenc 349
Listi I. János 203, 204, 348
Listi II. János 203
Listi István 348, 349
Listi IV. János 78, 204
Listius László 22, 203, 376, 379, 382, 383, 402
Literáti Nemes Sámuel 362
Lodron, Girolamo 500, 509
Loósz István 408, 412
Lorántffy Zsuzsanna 336
Loscher, Johann Matthias 144, 145
Losonczy Antal 195
Losontzi István 456
Lósy Imre, esztergomi érsek 325
Lökös Ferenc 556
Lövétei Lázár László 407
Lucifer 399
Lucullus, Marcus 487
Ludwigsdorff, Emil 577, 578
Lukács, Szent, evangélista 396
Lukácsy Sándor 391
Luna, Olimpia 273
Lysßau, I. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem kapitánya 508

Maczák Ibolya 571–578
Mágocsy család 73, 76
Mágocsy Ferenc 70, 71, 297, 343, 347, 466
Mágocsy Gáspár 71
Maior, Johannes 312, 377, 579, 588
Majthényi család 486

Makkabeus (Hasmoneus) család 489
Mamsila, Danus nemzetségből 351
Mantegna, Andrea 245
Margit Terézia, Habsburg, spanyol infánsnő, I. Lipót császár, magyar király felesége 299
Margit, Árpád-házi Szent 578, 585, 591
Mária Magdolna 131
Mária Terézia, Habsburg, magyar királynő 520
Mária, Habsburg, II. Lajos magyar király felesége (Magyarországi Mária) 273
Marino, Giambattista 412
Márkl Mátyás 573
Markó Árpád 23
Mars 13, 22, 25–27, 31, 102, 103, 131, 289, 376, 382, 403, 440, 445, 447, 449, 481, 567, 570
Martí Tibor 49–67, 465
Märtl, Claudia 273
Marx, Karl 596
Masenius, Jacob 473
Massys, Jan 249
Mátyás apostol, Szent 50, 222
Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 8, 22, 235–246, 340, 343, 346, 347, 350, 352, 354, 439, 560
Mátyás, I. (II.), Habsburg, német-római császár, magyar király 72, 297
Mattyasovszky László 483
Mayer, Theodor 13
Mazzafirra (Maria di Giovanni Mazzafirri) 257
Meckenem, Israel van, ifj. 255, 256
Medea (Médeia) 415
Medgyesy S. Norbert 477–493
Medinaceli hercege (Juan Francisco de la Cerda Enríquez de Ribera) 59
Mednyánszky Dénes 94
Mehmed, II. (Hódító, Nagy), oszmán uralkodó 270, 273
Mercati, Michele 405
Mercs István 435–456
Merényi Lajos 13, 49, 302, 376, 435, 452
Merkúr (Hermész, Mercurius) 260, 266, 267, 269, 569, 570
Metellus 474
Meyer, Jacob 489
Meyssens, Cornelis 281, 282
Mezey Tamás 495
Mihály, I., lengyel király (Michał Korybut Wiśniowiecki) 183
Mihály, Szent 181, 575
Mihnea cel Rău (Mihnea vajda) 348–350
Miklós, Szent 313, 580
Miklós, Tolentinói Szent 588
Mikó Árpád 235–246
Miksa II. (I.), Habsburg, német-római császár, magyar király 296, 235, 349
Miksa, I., Wittelsbach, bajor herceg, választófejedelem 271, 273, 283, 292,
Milton, John 48
Mindszenti Imre 486
Minotaurus (Minótaurosz) 398, 410, 411
Mitropulos Anna Diána 219–234
Modena, Nicoletto da 250
Mohl Adolf 573
Mohl Antal 576
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 519
Molinet, Don Balthasar de 59
Monok István 199–218
Montecuccoli család 144
Montecuccoli, Raimondo 53, 500
Morzsinai Erzsébet, Hunyadi János anyja 346
Mossóczy Zakariás 203
Mouboan, Charles 60
Mózes, próféta 89
Müller, Jan Harmensz. 134

Nabukodonozor (II. Nabú-kudurri-uszur, újbabilóni uralkodó) 273
Nádasdy család 78, 185, 205

Nádasdy Ferenc, országbíró 8, 14, 19, 21, 22, 24, 28–31, 33, 75, 90, 117, 118, 158, 164, 165, 180, 181, 185, 206, 207, 211, 221, 233, 280–282, 288, 298, 376, 402, 403, 417–434, 439, 450, 465, 466
Nádasdy Lajos 489
Nádasdy Miklós, Nádasdy Ferenc országbíró fia 80
Nádasdy Pál 91, 97
Nádasdy Tamás, Nádasdy Ferenc országbíró fia 80
Nádasdy Tamás, nádor 347
Nádasi János 312, 377, 579, 590, 591
Nagy Dániel 360
Nagy Iván 371, 372
Nagy Levente 339–356
Nakkás Haszán pasa, oszmán nagyvezír 91
Naprágyi Demeter 203
Natalibus, Petrus de 588
Nedeczky László 557
Nedeczky Sándor 44
Németh András 225
Németh Sándor 459
Neumayr, Ignatius 479
Neusser, Lukas 180, 182
Niczky Ferenc 235
Niczky János 235
Niederhauser, Thomas 230, 231, 233
Nimród 371, 438, 440
Noé 8, 289, 290, 377, 440
Noverre, Jean-Georges 519–522, 524, 526–528

Nyáry család (bedegi) 74, 324, 334
Nyáry Károly, bedegi 487
Nyáry Krisztina, bedegi, Thurzó Imre, majd Esterházy Miklós nádor felesége 74, 76, 186, 187, 205, 215, 298, 311, 317–321, 329–338, 347, 487
Nyáry Pál, bedegi 76, 331
Nyéki Vörös Mátyás 379, 402

Ogier, François 217
Oláh család 344, 346, 347, 350
Oláh István (Stoian) 346, 348, 349, 351
Oláh János 346
Oláh Lukrécia 348
Oláh Máté 348
Oláh Miklós, esztergomi érsek 71, 203–205, 244, 343, 345–351, 438
Oláh Orsolya, Bona György, majd Császár Kristóf felesége 71, 244, 346
Oláh Tamás 348
Opos (Nagy), szkíta uralkodó* 289–291, 294, 480
Oppenheimer Samuel 41
Orbán István 108
Orbán, VIII., római pápa 582
Orfeusz (Orpheusz) 384, 411, 416
Oribasus, kutya 383
Orlovszky Géza 375–387, 389
Orsolini, Francesco 199, 201, 212, 213
Ostendorfer, Michael 249
Ostermann, Heinrich Johann Friedrich 517
Ostrosich Mátyás 33
Ottlyk György 324
Ottrubay Melinda, Esterházy V. Pál herceg felesége 405
Ovidius, Publius, Naso 7, 267, 413–416

Päckhenschmidt, Johann 145
Padányi Biró Márton 359
Pál, Szent, apostol 69, 302, 313
Paladini, Filippo 263
Pálffy Antal 461
Pálffy család 364
Pálffy Géza 16, 73, 364
Pálffy István 99
Pálffy János 462
Pálffy Kata, Krusich János, majd Illésházy István nádor felesége 68–70, 72
Pálffy Miklós 68, 69, 73, 364

Pálffy úr (János?) 227
Pallas 333, 478, 479, 488, 492, 524
Palma Ferenc Károly 366, 370–372
Palma il Giovane (Jacopo Negretti) 134, 264, 265, 272
Pamphagus, kutya 383
Panajot, oszmán főtolmács 38
Pancratius, Szent 467, 468, 470, 473, 474
Pandur Ildikó 242
Pareus, David 333
Paris (Parisz) 415, 521
Paul, Rosina 502
Pauler Gyula 28
Paurnfeindt, Matthias 224
Pázmány Péter, esztergomi érsek 93, 100, 158, 216, 436, 451, 453
Pécsi Lukács 595
Pelato, Dominicus 225
Péleusz 520
Pencz, Georg 273
Pénzes Tiborc Szabolcs 329–338
Peregi Albert 203–205
Persius, Aulus, Flaccus 236
Pestalozzi család 145
Péter Katalin 16, 330, 332, 334
Péter, Damiani Szent (Petrus Damianus) 587
Peters, Walter 341
Pethe György 99
Petőfi Sándor 400
Petretits István 574, 576
Petrityvity-Horváth Kozma 324
Petróczy István 33
Petrus de Tomasius 350
Petthető Gergely 290
Philipp János 472
Picinelli, Filippo 563–565
Pilatus, Quintus Pontius 342
Pintér Márta Zsuzsanna 459–476
Piringer Mihály 92–94, 99, 101
Pius, IX., római pápa 547
Pohl, Carl Ferdinand 519, 526, 527
Pokorny, Erwin 339, 342
Polgár Anikó 407–416
Pollerman, Anna Elizabetha 502, 510
Pollerman, Anna Maria 502, 503
Pollerman, Eva Rosina 502, 510
Pollerman, Johann Georg 505
Pollerman, Johannes 503, 510
Pollerman, Maria Elisabeth 502
Pollerman, Maria Leucadia 502
Pollerman, Mathias 495–512
Pollerman, Paul Anton 502, 510
Pollerman, Tibor 495
Polleroß, Friedrich 251
Pontius, Paulus 264
Porcia, Johann Ferdinand von 26
Pos'uch György 472
Prágai András 203
Pray György 366–369, 372
Priorato, Galeazzo Gualdo 287–300
Probst, Johannes 460, 461, 463
Probus 474
Proculus 474
Prohászka Ottokár 538
Ptolemaiosz, II., Philadelphosz, egyiptomi uralkodó 487
Ptolemaiosz, Klaudiosz 560
Puecher, Matthias 471
Puechschachermayr, Hans Michael 506
Pulszky Károly 244

Quintilianus, Marcus Fabius 381

Rabenberger, Eva, Mathias Pollerman felesége 502, 503, 510
Ráday Pál 215
Radics András 31
Radisics Jenő 244
Rajcsányi Ádám 368
Rajeczky család 486
Rákóczi Erzsébet 44, 379, 384,
Rákóczi Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 28, 30

Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 11, 12, 14, 25, 35, 43–48, 114, 355, 455, 595
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 74, 91, 97, 102
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 23, 331, 409
Rákóczi László 21
Rattkay György 288
Rauschmayer, Sebastian 222
Reglińska-Jemioł, Ania 522
Rembrandt Harmensz. van Rijn 8, 130, 139
Reni, Guido 140
Révai Ferenc 489
Révay család 350, 490
Révay Péter 22
Rhédei László 324
Ribadeneira, Petrus 468
Ribera, Jusepe de 140, 146
Richardot, François 252
Rihmer Zoltán 417
Rimanoczy, Andreas 224
Rimay János 446, 455
Riminaldi, Orazio 131
Ripa, Cesare 470, 473
Ritter Vitezović, Pavao 343, 345, 346
Rohan, Louis de (Louis René Édouard de Rohan-Guéméné) 513, 516–518, 525–527, 530
Rottal, Johann 31, 32
Rotterhammer, Johann 138
Rozália, Szent 575
Rózsa Kálmán 581
Rózsa Kálmánné 581
Rödter, Gabriele 313
Rubens, Peter Paul 131, 137, 145, 256, 258, 263
Rubigallus, Paulus 444
Rudolf, II. (I.), Habsburg, német-római császár, magyar király 127, 140, 237, 272, 358
Ruebacker, Christoph 231, 232, 233
Rumpelnig, Franciscus 471
Rumy család 238, 239, 240
Riedt, Johann Michael 34

Sadeler, Aegidius 265, 267
Sadler (Sattler), Tobias 288–290, 293
Saenredam, Jan 134, 266, 268
Salamon király 291, 295
Sallustius, Caius Crispus 204
Salm und Neuburg, Eck (Eckhard) Graf zu 276
Salome (Szalómé) 260, 262–266, 268, 270–273, 284
Sandrart, Jakob 274, 276
Sandrart, Joachim von 134
Sántay Mária 412
Saraceni, Carlo 257, 261
Sárdi Margit, S. 317–328
Sárkány János 21
Sarlesi, bécsi orvos 80
Savoyai Jenő (François-Eugène de Savoie-Carignan) 45, 47
Sceperus (Schepper), Cornelius 347, 349
Schiessl, Adam 224
Schiessl, Matthias 224
Schmid Antal, ifj. 92
Schmitt, Johann 224
Schmitth Miklós 363, 364
Schonenkliener, Andre 225
Schönborn, Lothar Franz von, mainzi érsek 140
Schreier Mihály 472
Schröder, Wilhelm 281
Schwaiger, Andreas 225
Schwartner Márton 366, 368, 370–372
Schwarz, vénasszony 80
Schwarzenberg, Johann Adolf I., zu 64
Schwestermüller, David 179
Scipione, Herrico (Errico) 412
Scitovszky János, esztergomi érsek 538, 541
Serényi Amand 491

Serpilius, Johannes 475
Sfondratus, Caelestinus / Celestino Sfondrati 549–555
Shakespeare, William 518
Sigray János 489
Sinkovics István 13
Sisera 134, 260, 265, 268, 272
Sixtus, V., római pápa 561
Soós István 16
Sophronius (Jeruzsálemi Szent Szophróniosz) 589
Spencer, Herbert 12
Spinellus, Petrus Antonius 587
Sporck, Johann von 293, 299
Spranger, Bartholomäus 127, 134
Stankai Éva 503, 510
Staud Géza 471, 514, 515
Steen, Frans van der 125
Steiner Fülöp 539
Stepney, George 46
Stettinger, Christophorus 52, 53
Stilicho, Flavius 486
Stoll Béla 390, 401
Stolz, Gregor 501, 511, 512
Strattmann, Theodor Heinrich von 38
Strauß, Michael 232
Strobl Mátyás 472
Stuart család 179
Surius, Laurentius 469
Suyderhoef, Jonas 134
Svitrigello (Švitrigaila), litván nagyfejedelem 487

Szalaszegi György 540
Szalay László 12
Szalay Sándor 97
Szamosközy István 236
Szaniszló Ágost (Stanisław August Poniatowski), lengyel király 521
Szapáry István 484
Szapphó 416
Szebényi Antal 541
Széchényi család 484
Széchényi György, esztergomi érsek 35, 39, 80, 108, 110, 461, 465, 573
Széchy György 105
Széchy Károly 408, 412
Székely Ádám 472
Székely István 472
Szekfű Gyula 14, 28, 39, 41
Szelepcsényi György, esztergomi érsek 28, 30, 31, 108, 461, 467
Szelestei Nagy László 401
Szenci Molnár Albert 203
Szente Bálint 82, 108, 348, 349
Szentiványi Márton 365, 371, 372
Szentmártoni Szabó Géza 245
Szilágyi András 175–198, 213, 242, 306
Szilágyi Jusztina 350
Szilágyi Sándor 331, 332
Szirmay András 215
Szirmay István 44
Szluny Frangepán Anna, Császár (Oláh Császár) Miklós felesége 71, 347
Szokoly Miklós 333
Szörényi László 293, 309, 312, 345, 376, 377, 403, 409, 439, 579–581, 588, 594
Szülejmán, I. (Nagy), oszmán uralkodó 296

Talján István 82
Tallszki, Martinus Franciscus 488
Tamás, Aquinói, Szent 236, 301, 547, 548, 551, 552, 554, 558
Tamás, Szent, Morus 491
Tangl, Hans 224
Tank, Ulrich 503
Tarnai Andor 385
Tatrosi György 324
Tattenbach, Hans Erasmus von 28
Telegdi János, kalocsai érsek 325
Telegdi Miklós 209
Telegdy Anna 336, 338
Temesvári Pelbárt 590

Teniers, ifj. David 140–143, 145–148, 257, 264, 265, 272, 283
Teréz, Avilai, Szent 335, 336
Thaly Kálmán 12, 44
Theobaldus, Szent 588
Theodosius Junior 493
Theodosius, I. (Nagy), római császár 485
Theseus (Thészeusz) 386, 397, 398, 408–415
Thetisz 520
Thewrewk (Török) József 92–94, 99, 101
Tholnay Dániel 510
Thomas, Jan 137
Thoroczkai Zsigmond 401
Thököly család 205
Thököly Éva, Esterházy Pál nádor felesége 33, 34, 78, 135, 137, 170, 228, 304, 305, 322, 502
Thököly Imre fejedelem 11, 34, 36, 37, 44, 53, 56, 355, 437, 449–451, 453, 454
Thököly István 28, 33,
Thököly Katalin 33, 170
Thun, Guidobald von, salzburgi érsek 134
Thurn, Heinrich Matthias von 500, 509
Thurzó család 74, 76, 154, 161, 205, 206, 324, 333
Thurzó Erzsébet, Esterházy István felesége 77, 154, 205, 318, 320, 324, 326
Thurzó György, nádor 153, 205, 206
Thurzó Imre 73, 74, 91, 95, 97, 99–101, 154, 186, 205, 206, 298, 331, 333, 334
Thurzó Magdolna, Dersffy Ferenc felesége 71
Timon Sámuel 368
Tintoretto (Jacopo Robusti) 139
Tiziano Vecellio 137, 140, 265–267, 270, 273
Toma Katalin 417, 421
Tomürisz, szkíta királynő 263, 264, 271, 284
Tóth Gergely 357–372
Tóth Károly 580, 582, 583, 589–591, 593, 594
Tömösvári Emese 89–106, 449
Török család (enyingi) 73
Trautmannsdorf család 35
Tritonius Utinensis 413
Troili, Franciscus Godefridus 210
Troili, Nicolaus 210
Troyen, Jan van 261, 264
Turanius 474
Turenne, Henri de La Tour d'Auvergne de 500
Tüskés Tibor 309, 314
Typotius, Jacobus 564

Újváry Zsuzsanna, J. 16, 67–88
Ulászló, II., Jagelló, litván nagyfejedelem és lengyel király (Jagello Magnus) 486, 487
Ulászló, II., Jagelló, magyar király 238
Ulászló, I. (III.), Jagelló, magyar és lengyel király 270
Uncius, Leonhardus 439
Urbanus 474
Utasi Csilla 301–315, 580
Utrio, Kaari 572

Valentinianus, III., Flavius Placidius, római császár 485, 489
Valerius 474
Valkai András 237, 438
Van Dyck, Anthonis 131, 133, 134
Várday család 74, 76, 324
Várday Kata, Telegdy Pál, majd Nyáry Pál felesége 76, 331, 333, 334, 337, 338
Varga J. János 107–114
Varga Szabolcs 205
Vargyassi András 17, 559, 561, 563, 564, 566, 569
Várkonyi Ágnes, R. 7, 11–48
Vasa család 179
Vaszary Kolos, bíboros, esztergomi érsek 537–539

Vavrinec Benedikt (Laurentius Benedictus Nudozierinus Pannonius) 210
Vénusz 131, 135, 137, 138, 140, 260, 261, 410, 518, 524, 570
Vér, Andreas 471
Verancsics Antal, esztergomi érsek 68, 235, 236
Vergilius, Publius, Maro 384
Verner doktor 80
Veronese, Paolo 139
Vida István 360
Világhi István 487
Villanova, Arnaldus de 206
Viller, Bartholomäus 312
Viola (Draskovich Mária Eusebia?) 408, 415
Viskolcz Noémi 211, 417
Vitnyédy család 465
Vitus, Szent 421
Voet, Alexander 256, 258, 259
Voglmayer, Franciscus 202
Voigt Vilmos 579–596
Voigt, Leopold 546
Volumnius, Publius 487
Völcsey György 225, 226
Völcsey, Georg Anton 225
Vylakius, bihari várúr 484

Wahr, Karl 518
Wathay Ferenc 324
Watteau, Jean-Antoine 521
Wehler, Michael 224
Wellezon János 505
Weninger, Hans 226
Wertheimer, Samson 145
Wesselényi Ferenc, nádor 11, 21, 24, 26, 28–30, 32, 78, 79, 114, 280, 376, 403, 436, 461, 468
Westerhout, Arnold van 274, 275
Wetter, Evelin 241
Wideman, Elias 18
Windischgrätz, Ernst Friedrich, Graf von 66
Wolff, Pater 228
Wu(e)rzer, Hans 225

Zay András 461
Zay Endre 35
Zay Miklós 236
Zelliger Alajos 557
Zemon Davis, Natalie 329, 330, 337, 338
Zichy István 31
Zichy Pál 99
Zier, Christianus 471
Zimányi Vera 16
Zinzendorf, Albert 462
Zoltán (Zolta), magyar fejedelem 344
Zoppio, Melchiorre 273
Zorn de Bulach, Baron 516, 527, 530
Zrínyi Ádám 290
Zrínyi Ilona, I. Rákóczi Ferenc, majd Thököly Imre felesége 35, 42
Zrínyi Miklós, költő 8, 11, 14, 16, 17, 20–29, 35, 41, 48, 274, 276, 277, 287–290, 293, 299, 303, 325, 352, 355, 356, 375, 376, 378–380, 382–386, 389, 396–399, 401–403, 405–416, 436, 437, 439, 441, 444, 447, 449, 452, 454
Zrínyi Miklós, szigetvári hős 451
Zrínyi Péter, horvát bán 26, 28, 29–31, 33, 376
Zvara Edina 199–218

Zsámboky János 203, 236, 237, 339, 348, 473
Zsigmond, Luxemburgi, magyar király, német-római császár 238, 291, 296, 346, 471, 487
Zsihovics Ferenc 536

Pál Esterházy, the Amateur Patron of Arts

The Life of a 17th Century Aristocrat at the Frontier of Politics and Arts

Foreword (*Pál Ács*) 7

Forced Political Paths

Ágnes R. Várkonyi: Personality and Politics.
Pál Esterházy's Biography as an Interdisciplinary Challenge 11

Tibor Martí: Pál Esterházy, Knight of the Golden Fleece 49

Zsuzsanna J. Újváry: Domain Politics of the Esterházy Family,
with Special Regard to Pál Esterházy 67

Emese Tömösvári: Two Esterházys – one "Tanáchlás" 89

J. János Varga: The Political Documents of the Palatine Pál Esterházy, 1688 107

Patronage and Personality

Enikő Buzási: Kindred by Choice in the Patronage of Pál Esterházy
the Collector 117

Erika Kiss: The Creation of the Treasury of Forchtenstein Castle
by Pál Esterházy 151

András Szilágyi: The Commissions and Possessions of Pál Esterházy 175

István Monok – Edina Zvara: The Library and the Readings
of Pál Esterházy 199

Anna Diána Mitropulos: Treasury Construction in Everyday Life.
What do the Forchtenstein Receipts Tell Us? 219

Árpád Mikó: The Esterházy Treasury and the Tradition
of Matthias Corvinus 235

Margit Kopp: The 'Severed Head' in Pál Esterházy's Art Collection
and His Surroundings 247

Invented Tradition and Self-Depiction

István Bitskey: Galeazzo Gualdo Priorato's biography
of Pál Esterházy 287

Csilla Utasi: Self-Representations of Pál Esterházy 301

Margit S. Sárdi: Self-Depictions of Pál Esterházy 317

Tiborc Szabolcs Pénzes: "I've always been a true Catholic in my heart".
Thoughts on Krisztina Nyáry's Conversion to Catholicism 329

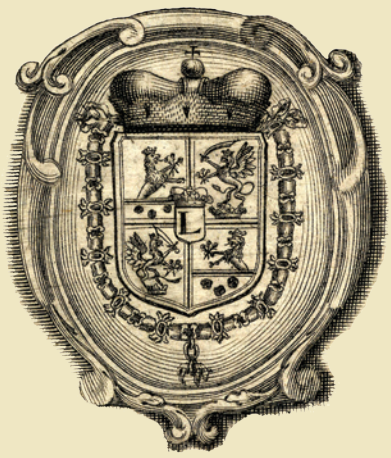
Levente Nagy: Dracula in the Forchtenstein Castle 339
Gergely Tóth: The Long Shadow of a Forgery. The Aftermath of Pál Esterházy's Fictitious Genealogy in the 18th–19th Centuries 357

The Lure of Literature
Géza Orlovszky: Another Postmodern Esterházy? 375
Emil Hargittay: Pál Esterházy's Poetry. Cycle Structures, Rewritings, Imagination 389
Anikó Polgár – Zoltán Csehy: Ariadne in Hungary. Poetic Myth Interpretations by Miklós Zrínyi and Pál Esterházy 407
Péter Király: *Itinerarium in Germaniam 1653.* Ferenc Nádasdy's and Pál Esterházy's Journey to Regensburg in the Light of Recent Findings 417
István Mercs: National Topoi – in Royal Hands. The Interpretations of the Hungarian National Identity by Pál Esterházy and István Koháry 435

Festivity and the Theatre
Márta Zsuzsanna Pintér: Festivity and the Theatre. Pál Esterházy's Election as Palatine 459
S. Norbert Medgyesy: „Eszterhazianorum munificentia premijs donaretur". Family History and School Plays Presented from the Foundation of the Palatine Pál Esterházy (1713–1773) 477
Péter Király: Aristocratic Patronage in the 17th Century. Mathias Pollerman, Court and Military Trumpeter of Pál Esterházy 495
Katalin Czibula: Baroque, Representation – and a Mistake. On the Context of György Bessenyei's poem 513

Catholic Piety
Rita Bajáki: The Palatine's Prayer 533
István Bartók: „…who taught me the most…" Pál Esterházy on the Immaculate Conception 545
Eszter Déri: Astrological Symbols in the Funeral Sermon of Pál Esterházy 559
Ibolya Maczák: Roses without Thorns. Family Representations in Funeral Speeches Associated with the Esterházy Nuns 571
Vilmos Voigt: Saturdays of the Blessed Virgin Mary. *Nihil obstat* 579

Abbreviations 597
Index 599

L